

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

1931

TARTALOM.

	Oldal
LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. I.	1
ZSIRAI MIKLÓS: Finnugor népnevek (Befejező közlemény)	31
MÉSZÖLY GEDEON: „Az Ó-magyar Mária-síralom nyelvtörténeti és stílustörténeti módszerű magyarázatá”-ból mutatvány . . .	53
GÖBL LÁSZLÓ: A magyar szótárirodalom hatása az oláhra. I. . .	68

Ismertetések és bírálatok.

L. <i>Hjelmlev</i> : Principes de grammaire générale. — Ism. LAZICZIUS GYULA.	88
A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. I. — Ism. TREML LAJOS	93
A finnugor kutatások újabb alakulása. I. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS .	106
Wichmann-émlékkönyv. — Ism. N. SEBESTYÉN IRÉN	114
A Virittájä Wichmann-émlékfüzete. — Ism. N. SEBESTYÉN IRÉN .	129
Török nyelvészeti irodalom. I. — Ism. NÉMETH GYULA	136
N. <i>Poppe</i> : A dahúr nyelvjárás. — Ism. LIGETI LAJOS	148

Kisebb közlemények.

LIGETI LAJOS: <i>Kündü</i>	53
TREML LAJOS: <i>Burdugyócsza</i>	67
GÖBL LÁSZLÓ: <i>Napszentület</i>	87
NÉMETH GYULA: <i>Az új török írás</i>	160
RÄSÄNEN MARTTI: <i>Magy. gyűlöl 'hassen'</i>	161

Értesítő.

† Pápay József (1873—1931)	162
† Erdélyi Lajos (1871—1932)	163

*A szerkesztő lakása: I., Nagyboldogasszony-útja 11—13.
B. Eötvös-Collegium.*

Bevezetés a fonológiába.

I. Általános fonológia.

„..... dans la langue il n'y a que des différences.”

SAUSSURE.

1. **Mi a fonológia?** Nem kétséges, hogy a *Kati*, *Kata*, *Kató* szókban tulajdonképpen három különböző *t* hangot mondunk anélkül, hogy tudnánk róla. Ha a fonétikusnak elhisszük is ezt a háromféle *t*-t, bizonyára meg vagyunk győződve, hogy a *t* hangot, mondjuk, *i* előtt mindenki egyformán ejti. Pedig a valóságban nincs két ember, aki a *Kati* és *tilos t*-jét teljesen azonosan képezné. Tovább is mehetünk, és azt is nyugodtan állíthatjuk, hogy ugyanaz az egyén sem ejt mindig ugyanúgy egy hangot, mert a hangok képzésekor mindig van valami ingadozás a képzés helyét illetően, olyan ingadozás, amelyet pusztán füllel észre sem veszünk. A *Kati* és *tilos t* hangját csak azonosítjuk, de ez az azonosítás éppoly önkényes, mint a *Kati*, *Kata*, *Kató* esetében.

Ezekhez a nem érzékelhető hangárnyalatokhoz a nyelvnek semmi köze. A nyelv nem használja fel őket, a beszélő él ugyan velük, de csak öntudatlanul. Ezek az árnyalatok a nyelvi tények megítélésében nem sok vizet zavartak, mint „quantités négligeables” szerepeltek, és nem homályosították el a hangjelenségek igazi képét, amit nem lehet elmondani azokról a hangárnyalatokról, amelyeket nemcsak a fonétikus tud megállapítani eszközeivel, hanem a laikus is egyszeri hallásra. A raccsolt *r*-et mindenki meg tudja különböztetni a nyelv hegyével pergetett *r*-től, éppen úgy, mint a „tótosan” ejtett *á*-t a szokásos magyar *á*-tól.

A felfegyverzetlen füllel is érzékelhető és a csak fonétikailag kimutatható hangárnyalatok közötti különbség eddig is nyilvánvaló volt, a fonológia azonban rámutatott egy közös sajátosságra, amelyet sokáig nem vettek észre, arra, hogy a szabadon érzékelhető hangárnyalatok sem mind olyanok, amelyeket a nyelv felhasznál.

Minden nyelv csak egy bizonyos meghatározott számú hangárnyalatból alkotja meg hangrend-szerét, és ezek száma mindig kisebb annál, mint

amennyi az illető nyelven beszélők beszédében tényleg előfordul. Ha a beszédhangokra meg akaijuk tartani a „hang“ elnevezést, akkor a nyelv hangrendszerében helyet foglaló hangokat meg kell különböztetnünk tőlük. A nyelv hangrendszerét alkotó hangokat *fonémeknek* hívjuk.

A fonétikust az ilyen megkülönböztetés alig érdekli. Számára minden hang, vagy hangárnyalat egyaránt fontos. Akár a beszédhangok képzését vizsgálja (organogenetikus szempont), akár mint akusztikai egységeket nézi a beszédhangokat, főleg az appercepciójukkal kapcsolatos fiziológiai és lélektani folyamatoknak szentelve figyelmét (fenomenológiai szempont), a fonétikus sohasem nyelvtudományt csinál, hanem annak csak egyik határterületét műveli. A fonétika igen hasznos segédtudománya a nyelvészetnek, mert tárgyánál fogva sok értékes ismerettel gazdagíthatja a nyelvészetet.

A fonológia evvel szemben a nyelvészeti studiumok szerves része, hangtan, amely lehet leíró vagy történeti, de mindig azon az alapvető megkülönböztetés alapján áll, amely a nyelv hangjait a beszédhangoktól, a fonémeket a tágabb értelemben vett hangoktól elválasztja.

SAUSSURE is (Cours de lingu. gén.² 55—6) különbséget tesz fonétika és fonológia között, de egészen más értelemben. A „fonétika“ elnevezést a hangtörténet számára foglalja le, míg a „fonológia“ alatt nagyjában azt érti, amit mi fonétikának szoktunk hívni.

Mi a „fonológia“ szót abban az értelemben használjuk, ahogy a prágai konferencia (1930 dec. 18—21.) meghatározta. Régebben egyesek (BAUDOUIN DE COURTENAY és tanítványai) psychofonétikának nevezték a fonológiát. Ez az elnevezés ma már azonban nem használatos.

2. Történeti előzmények. SAUSSURE és BAUDOUIN DE COURTENAY. Az, hogy SAUSSURE a „fonológia“ elnevezést „fonétika“ értelemben használja, korántsem jelenti, hogy nem ismerte volna fel a jelentőségét annak a hangtani megkülönböztetésnek, amely a fonológia lényegét teszi.

A „Cours de linguistique générale“ lapjain minduntalan olyan mondatokba ütközünk, amelyek a hangfunkciók fontosságát hangsúlyozzák. Az a kijelentése például, hogy nem a hangok fontosak a szavakban, hanem a fonikus különbségek (les différences phoniques), amelyek a jelentést hordozzák (vö. i. m. 163) — mai értelemben is teljesértékű fonológiai állítás, olyan megállapítás, amelynél töb-

bet lényegileg ma sem igen tudunk mondani. Az is bizonyos, hogy a fonológia alaptézisének, a fonémek tanának kifejlését éppen az az éles és világos határvonal tette lehetővé, amelyet a genfi nyelvész húzott a „langue” és „parole” közé, mindazonáltal, ha a fonológia történeti kialakulását nézzük, nem annyira SAUSSURE, mint inkább BAUDOUIN DE COURTENAY munkásságát kell döntőbb jelentőségűnek tartanunk.

SAUSSURE és BAUDOUIN DE COURTENAY tudományos pályája sok tekintetben meglepő hasonlatosságot mutat.¹⁾ Mindketten az újgrammatikus iskola erősségei, de egyikük sem marad meg az iskola szűk keretei között. Amíg egyik kézzel segítik megépíteni a nyelvtörténet szilárd alapzatát, a másikkal a jövő nyelvészetének útját egyengetik. Az indogermanista SAUSSURE megírja híres „Mémoire“-ját, amellyel véglegesen tisztázza az alapnyelv vokalizmusát, világosságot derít a litván intonációs viszonyokra annak a törvényszerűségnek a lerögzítésével, amely ma is az ő nevét viseli (SAUSSURE-törvény v. SAUSSURE-FORTUNATOV-törvény), az orosz-lengyel BAUDOUIN DE COURTENAY az elsők egyike, aki meglátja az analógia nagy horderejét, hirdeti a nyelvjárás-kutatás nélkülözhetetlen szükségességét, hatalmas, részben még ma is kiadatlan anyagot gyűjtve a különböző szláv nyelvek területén, fontos adalékokkal szolgál a szláv összehasonlító nyelvészetnek és a lengyel nyelvtörténetnek — mind ezek olyan érdemek, amelyek egymagukban is elegendők ahhoz, hogy előkelő helyet biztosítsanak nekik az újgrammatikusok táborában.

A részletkérdéseken kívül mindketten sokat foglalkoznak a nyelvek egyetemes problémáival, összefoglaló szempontokat adnak, és ezen a téren is meglepő nézeteik hasonlósága. SAUSSURE legszámottevőbb teorétikus eredményei: a synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet különválasztása, a nyelv és beszéd fogalmának elhatárolása és a hangok funkciós szerepének feltárása. A szláv SAUSSURE-t ugyanezek a kérdések foglalkoztatják. Természetesen ő is tudatában van a nyelvtörténet fontosságának, de őt a mult képe főleg az élő jelen szempontjából érdekli. Az élő nyelv synchronizmus az a pont, ahonnan ő a mult genetikus szálaát nézi. Szem-

¹⁾ Hogy személyesen ismerték-e egymást, biztosan nem tudjuk. Az 1881/82-es tanévet BAUDOUIN DE COURTENAY külföldön tölti, megfordul Párisban is, ahol ugyanakkor kezdi meg működését SAUSSURE az École pratique des hautes études-n. BAUDOUIN ekkor már ismerte a „Mémoire“-t, és nincs kizárva, hogy megragadta az alkalmat a személyes megismerkedésre is.

lélete synchronikus szemlélet, amelyet a beleszótt diachronikus vonatkozások tesznek dinamikussá, szemben SAUSSURE felfogásával, mely mindig külön tartja a történeti tényeket és így inkább statikusnak mondható. A nyelv és beszéd fogalmi elválasztása is megvan BAUDOUIN DE COURTENAY-nél. Már 1870-ben tanítja ezt a megkülönböztetést (vö. Л. Щерба, Некролог И. А. Бодуэна де Куртене, Изв. по русск. яз. и слов. [Ленинград, 1930.] III/1. p. 317; R. JAKOBSON, JAN BAUDOUIN DE COURTENAY, Slav. Rundschau I. Nr. 10. [1929] p. 810—1), függetlenül SAUSSURE-től, bár meg kell adni, hogy az ebből folyó következtetéseket nem tudja levonni olyan biztos kézzel, mint genfi kollégája. A hangfunkcióknál viszont fordítva látjuk. Ami SAUSSURE-nél még csak csírájában van meg, az BAUDOUIN DE COURTENAY-nél és tanítványainál már kibontva jelentkezik.

Mindketten a fin de siècle nyelvészei, és bár működésük zöme a múlt század utolsó negyedére esik, hatásuk ma is eleven: alig jelenik meg jelentősebb nyelvészeti munka manapság, amelyben ne történnék hivatkozás SAUSSURE-re, alig van a nyelvészetnek területe, amelyre az ő megállapításai ne vonatkoznának. BAUDOUIN DE COURTENAY-nek nem ilyen szerteágazó a hatása, de egy speciális területen, a hangtan terén annál mélyebb.

Kruševskij szerepe. BAUDOUIN DE COURTENAY 1875—83-ig az összehasonlító nyelvészet tanára volt a kazáni egyetemen. Munkásságát itt majdnem kizárólag az egyetem kötötte le, előadásai, amelyekben egy eredeti teória szálait bontogatta. BAUDOUIN DE COURTENAY nem a hangváltozásoknak szentelte figyelmét, mint akkortájt a nyelvészek legnagyobb része, hanem a hangváltakozásoknak. Vizsgálódásai (I. Подробн. прогп. лекцій въ 1876—77. уч. г. Казань—Варшава, 1878; Подробн. прогп. лекцій въ 1877—78 уч. г. Казань—Варшава, 1881.) főleg két pont körül mozogtak: a hangok fiziológiai és etimologikus megfelelései, viszonyai körül, az eredmény pedig két új fogalom lett: a divergens és korrelatív hangok fogalma. E két fogalom csak lassan alakult ki, és BAUDOUIN DE COURTENAY előtt is csak akkor kristályosodott ki, amikor egyik tanítványa, KRUSĚVSKIJ világosan körvonalazta tartalmukat.

KRUSĚVSKIJ 1878 óta hallgatta BAUDOUIN DE COURTENAY-t, részt vett szemináriumi gyakorlatain, e mellett azonban élénk figyelemmel kísérte a külföldi lingvistika eseményeit is. Ebben az időben jelenek meg OSTHOFF, BRUGMAN, SAUSSURE alapvető dolgozatai az indogermán alapnyelv hangviszonyairól, és KRUSĚVSKIJ az elsők egyike,

aki elsajátítja az új eredményeket. Különösen SAUSSURE van rá nagy hatással. Jól látható ez magisteri értekezésén (*К вопросу о гунѣ. Изслѣдованіе въ области старослав. вокализма. Особый оттиск из РФВ-а. Варшава, 1881.*), amelyben voltaképp azt akarja megmutatni, hogy mi következik az ő-szláv vokalizmusra abból, amit SAUSSURE a „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes”-ben megállapít. A külföldi irodalommal való foglalkozás erősen kitágítja KRUŠEVSKIJ látókörét, és önállóságot kölcsönöz neki azokkal a gondolatokkal szemben, amelyeket az egyetemen hallott. Nem lép ki körükből, de élesebben látja meg lényegüket, és pontosabban tud számot adni róluk, mint az, aki először elgondolta őket.

A magisteri értekezés bevezetésében (i. m. 3—19) és összefoglalásában (107—9) találjuk meg a divergens és korrelatív hangok fogalmának első pontos formulázását. KRUŠEVSKIJ abból indul ki, hogy a hangváltakozásoknak két fajtáját kell megkülönböztetni. Vannak olyan váltakozások, amelyeknél a hangok alternációját eleven fonétikai tényezők váltják ki. Az orosz *vod-a* „víz” paradigmájában a tő első magánhangzója hol *o*, hol *ā*, aszerint, hogy hangsúlyos-e, vagy hangsúlytalan (acc. *vōdu*, nom. *vādū*). Az ilyen váltakozás abszolút érvényű: ha a fonétikai ok működik, a váltakozás kivétel nélkül beáll. Az alternáló hangok fonetikailag közel állnak egymáshoz, és tulajdonképpen *egy hang divergensei*. Az egyik az alap- (példánkban az *o*), a másik a mellékdivergens (*ā*). A váltakozásnak ez a fajtája *divergencia*.

Más a váltakozás, ha az alternáló szó- vagy alakpárban nem érvényesül aktuális fonétikai ok, és ha valamikor volt is ilyen, a fejlődés folyamán eltűnt. Itt van pl. az orosz *ruk-a* „kéz” és deminutivuma *ruč-ka*. A tő *k | ě* váltakozást mutat, amely egy korábbi *k | k'* divergenciából alakult, *k' > ě* fejlődéssel. Ezek az alternánsok a mai nyelvtudatban már nem egy hang különböző reflexei, fiziológiailag sem rokonok. Az alternációnak ezt a fajtáját KRUŠEVSKIJ *korrelációnak* nevezi, az ilyen alternánsokat pedig *korrelatív* hangoknak.

A divergens és korrelatív hangok között lélektani különbséget lát KRUŠEVSKIJ. A divergenseknek nincs pszichikai hátterük, a korrelatív hangok viszont alkalmasak különböző lelki tartalmak (jelentésdifferenciák, alaki kategóriák) jelzésére. Nyelvtörténetileg nézve, a fonétikus úton létrejött divergenciákból idővel korrelációk fejlődhetnek, és ezek aztán ismét átadhatják helyüket új divergenciáknak.

KRUŠEVSKIJ után BAUDOUIN DE COURTENAY előadásában ismételtelen előveszi e témát és különösen morfológiai vonatkozásaiban fejleszti tovább (vö. Некоторые отдѣлы „срав. грамм.“ славянскихъ языков. Отрывки изъ лекцій . . . чит. в 1880—81 ак. г. Варшава, 1881. és Отрывки изъ лекцій по фонетикѣ и морфологiи русск. аз. чит. въ 1880—81 ак. г. Воронежъ, 1882). A korrelatív hangok közt — szerinte — vannak holt és eleven korrelatívok. Az előbbieknek nincs morfológiai funkciójuk, az utóbbiak az alaktanban éppoly fontos szerepet játszanak, mint a képzők, ragok, stb. Kiemeli továbbá azt is, hogy a divergens és korrelatív hangok megkülönböztetése a „hang“ fogalmának revízióját is szükségessé teszi. Amíg ugyanis csak divergenciáról és általában a hangok fiziológiai összefüggéseiről van szó, addig nyugodtan lehet használni a közkeletű „hang“ fogalmat, amely alatt egy tovább nem osztható fonétikai egység értendő, mihelyt azonban átlépünk a korrelatív hangok terére, új fogalmat kell alkalmaznunk, mert ilyenkor az egység nem mindig esik össze a fonétikai hanggal. Egy *vrašcat* — *vratit* — *verlēt* — *vorotit* alternatív sorban a *ra*, *er*, *oro* | *šč* és *ti* korrelatívok a történeti fejlődés szempontjából szintén oszthatatlan egységek, jöllehet fonétikailag hangcsoportok. Ezeket a hangtörténeti alternáns-egységeket BAUDOUIN DE COURTENAY, KRUŠEVSKIJ nyomán *fonémeknek* nevezi.

BAUDOUIN DE COURTENAY kazáni előadásai és KRUŠEVSKIJ említett értekezése a fonológia történetében a kezdőkorszakot jelentik, amelybe beletartozik RADLOFF is, aki a török nyelvekre próbálja alkalmazni BAUDOUIN teóriáját (vö. Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Spachentwicklung, belegt durch Beispiele aus den Türksprachen. Abh. des V. int. Orientalisten-Congresses. Berlin, 1882.). E kezdő periódus jelentősége abban áll, hogy rámutat a divergens és korrelatív hangok közti különbségre, és felhívja a figyelmet a hang és foném megkülönböztetésének szükségességére. A kapcsolatos kérdéseket lényegileg BAUDOUIN DE COURTENAY teszi fel, ő adja meg az elvi alapot a distinkciókhoz. KRUŠEVSKIJ formailag gyarapítja az elméletet: ő adja az első szabatos definíciókat és a terminusok egy részét (korrelatív hang, foném).

Baudouin „Kísérlet“-e. A második korszak ugyancsak BAUDOUIN DE COURTENAY nevéhez fűződik, ahhoz a munkájához, amely az ő gazdag cœvrejében is kivételes helyet foglal el, a „Kísérlet“-hez.

E munka egyike a legnehezebb olvasmányoknak. Nem témája teszi azzá, hanem megírásának kúsasága, mely valósággal elriasztja

az olvasót. Bár két nyelven is megjelent, először lengyelül (Rozpr. fil. Ak. XX. [1894]), majd németül (Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg, 1895.), a századvég nyelvészeti irodalmában alig keltett visszhangot, egy szűkebb körön kívül tudomást sem vettek róla.

A „Kísérlet“-ben új szint és főkép perspektívát kap a változások elmélete, történeti perspektívát. Amíg a kezdő periódusban a statikus szempont az uralkodó, itt az elgondolás merőben dinamikus.

Az alternációk okát — BAUDOUIN DE COURTENAY szerint — mindig a fonétikai helyzetben kell keresni. A hangok ejtésére a helyzet, amelyben előfordulnak, sokszor van hatással. E hatás folytán a lelkileg egységes hang (foném) szinte szemünk láttára több hangra hull szét. A különböző helyzet okozta váltakozás ilyenkor a divergencia (= *neofonétikus alternáció*) stádiumában van és fonétikus jellegű. A divergenssek eltérése rendszerint igen csekély (*keimende Alternation*), olyannyira, hogy nem is kerül fel a beszélő tudatába (pl. a *k* fonétikus ejtéskülönbsége a *ka*, *ke*, *ki*, *ko*, *ku* csoportokban), de lehet jelentős és tudatos is (pl. lengyel *łep* „homlok“, gen. *łba*). Az ilyen divergenciás váltakozások az idők folyamán állandósulhatnak, a hangzási differencia pedig megmaradhat akkor is, ha az ok, mely a divergenciát létrehozta, időközben megszűnik hatni. A neofonétikus alternáció ezáltal *paläofonétikussá* válik, a divergencia *hagyományos váltakozássá* (*traditionelle Alternation*). Ha aztán az egymást követő nemzedékek tudatában a hagyományossá vált ejtéskülönbséghez alaktani, vagy semantikai jelentőség kapcsolódik, a fonétikai eltérés *psychofonétikussá* lesz: a hagyományos alternáció *korreláció* rangjára emelkedik. A fejlődés azonban itt nem áll meg. Néhány generáció múlva felbomolhat az asszociatív kapocs, a korreláció viaszasüllyedhet a hagyományos váltakozás állapotába, sőt analógiás kiegyenlítődéssel meg is szűnhet, de ekkor ismét felléphetnek új ejtés-differenciák, és megkezdődhet a körforgás megint előlről.

Így elmondva az elgondolás elvontnak látszik, példával megvilágítva azonban kiderül, hogy BAUDOUIN DE COURTENAY nagyon is konkrétan képzelte el ezt a fejlődési folyamatot.

Vegyük azt a példát, amelyet ő is mintaként használ (i. m. 89—92), a lengyel *pleść* „fonni“ jelenidejének két alakját. Legyen az egyik témavokálisa -o- (egyes első, több. harmadik sz.), a másiké -e- (többi személy). A témavokálisok különbsége természetesen nem

önkényes feltevés, hanem idg. illetve ősz-szláv tény, amely magában hordja a későbbi fejlődés csíráját. Az így felvett alakpárok történeti fejlődésében BAUDOUIN DE COURTENAY a következő fokokat állapítja meg:

1. $*plet-o-$ | $*plet-e-$. A fejlődés eme fokán még csak lappangó ejtéskülönbségek vannak a t és e -nél: $t(o)$ | $t(e)$, $e(to)$ | $e(te)$.

2. $*plet_o-o-$ | $*plet_i-e-$. A veláris, illetve palatális magánhangzó előtt álló t hangzása már elütőbb. A t_o | t_i váltakozás már divergencia, viszont az $e(t_o)$ | $e(t_i)$ differencia még most is minimális.

3. $*ple_o-t-o$ | $*ple_i-t-e$. A t_o | t_i divergenciát a hagyományossá vált t | t alternáció váltja fel és egy új divergencia is alakul: e_o | e_i . Ezen a ponton már nagyok lehetnek az ejtési ingadozások. Egyesek még a $*plet-$ | $*plet-$, mások már a $*plot-$ | $*plet-$ váltakozópárt használják.

4. Megszilárdul a $*plot-$ | $*plet-$ és a t | $t(>é)$, o | e hagyományos alternációja mellett egy kezdődő $l(o)$ | $l(e)$ váltakozás bukkan fel.

5. Amint a fejlődés ide ér, a morféma egységes volta és a hangalak kétfélesége összeütközésbe kerül egymással. Az ellentét kiküszöbölésére két út nyílik: a hangzási különbség elejtése, vagy pedig megtartása és felhasználása grammatikai célokra. Példánkban a t | $é$ -nél az utóbbi történik (sing. 1. sz. *plotę*, plur. 3. sz. *plotu*, de sing. 2. sz. *pleciesz*, 3. sz. *plecie*, plur. 1. sz. *pleciemy*, 2. sz. *pleciecie*). A két hang váltakozása így korrelációba megy át. Az e | o -nál evvel szemben kiegyenlítődéssre is sor kerül: *plete*, *pleto* a. h. *plote* (*plotę*), *ploto* (*plotu*),

A mai lengyel *plotę* (o : *plote*), *plecie* (o : *pleće*) alakpárban tehát a következő váltakozásokat állapíthatjuk meg:

1. $l(o)$ | $l(e)$ = lappangó alternáció
- $(t)e$ | $(é)e$ = divergencia
- o | e = hagyományos alternáció
- t | $é$ = korreláció.

Történetileg nézve: a t | $é$ váltakozás eleinte lappangó volt (1.), aztán divergenciává lett (2.), majd átment hagyományos alternációba (3.); később szétvált a két váltakozó hang a $t > é$ fejlődés következtében (4.), hogy végül korrelációvá alakuljon át (5.). Az o | e -nél tovább tartott a lappangás ideje (1. és 2.), de aztán világos divergencia állott be (3.), mely hagyományossá vált (4.) és, a kiegyenlítődéssket nem számítva, az is maradt mindmáig.

A hangváltozásoknak ilyen felfogása a túlságba vitt analízis miatt mesterkéltnek kell hogy hasson, kétségtelen azonban, hogy az elgondolásban van maradandó is, elsősorban az az elv, amelyet a történeti fonológia most is használ, hogy t. i. fonétikai hangkülönbségek fonologizálódhatnak, és megfordítva, fonológiai ellentétek a nyelv szempontjából lényegtelen fonétikai különbségekké eshetnek vissza. E gondolat már a kezdő periódusban is felvetődik, de csak mellékesen. A „Kísérlet”-ben ez a középpont, ez képezi a mondanivaló súlyát. Az elméletet tartó alapfogalmak (divergens és korrelatív hangok) nagyrészt ugyanazok, mint az előző korszakban, új a lappangó és hagyományos alternánsok fogalma. Az előbbi finom megfigyelés eredménye, az utóbbi átmenet akart lenni a divergens és korrelatívok kategóriája között, de később nem bizonyult életképesnek.

Feltűnő még a meghatározás, amelyet BAUDOUIN DE COURTENAY ad a fonémákra vonatkozólag itt, a „Kísérlet”-ben: „Phonem = psychischer Aequivalent des Sprachlautes”. Ebből a meghatározásból már a következő történeti korszak vezérmotívuma hallatszik ki, a psychologizmus.

A *kazáni iskola*. BAUDOUIN DE COURTENAY tudományos pályájának első és talán legfontosabb állomása, mint említettük, Kazán volt. Itt tanított először huzamosabban, és itt került ki a keze alól a fiatalabb orosz nyelvészgeneráció sok jeles tagja: a korán elhunyt KRUŠEVSKIJ mellett BOGORODICKIJ, BULIČ, ALEKSANDROV stb. Ez az ú. n. kazáni iskola aztán Pétervárott egészült ki BAUDOUIN DE COURTENAY ottani tanítványaival, akiknek sorában találjuk BUGÁ-t, VASMER-t, POLIVANOV-ot, TOMAŠEVSKIJ-t, hogy csak az ismertebbeket említsük. (Vö. ŠČERBA, i. m. 320, 1. jegyz.)

Ehhez a Kazán-pétervári körhöz tartozott ŠČERBA is, aki egyik fontos feladatának tartotta BAUDOUIN DE COURTENAY psychofonétikai gondolatait, melyek a hamar elfelejtett „Kísérlet”-ben és másutt elszórtan heverték, összeszedni és felújítani. A felújítás nem egyszerű ismétlést jelentett, hanem a teória átértékelését és korszerű mezbe öltöztetését. Az újgrammatikus iskola, mely kezdettől fogva súlyt helyezett a nyelvi tények lélektani értelmezésére, WUNDT-ban végre megtalálta igazi képviselőjét. Ez a fordulat az orosz nyelvészeten is éreztette hatását. Sokan tértek át a psychologizmus álláspontjára, köztük ŠČERBA is, aki teljesen WUNDT alapján áll. Így természetes, hogy BAUDOUIN DE COURTENAY elgondolása, amely eddig főleg

történeti vonatkozásokban volt kiépítve, a tanítvány kezében erősen lélektani színezetet nyert.

ŠČERBA (Русскіе гласныя въ качественномъ и количественномъ отношеніи. St.-Peterburg, 1912.) utal arra, hogy a hangoknak a beszédben nem kell hajszálig egyezniök. Lehetnek különbségek a kiejtésben, amelyek fel sem tűnnek. A nyelvet tökéletesen bírónál a jelentésképzetek a szavak általános hangképével vannak asszociálva. A hangkép meglehetősen ingadozhat, maximálisan addig a pontig, amíg a megértés nem forog veszélyben. Idegenek beszédében az ingadozás rendszerint túlhaladja ezt a maximumot. Ilyenkor észrevesszük ugyan a kilengést, de nem mindig tudjuk megmondani, hogy mi is az, ami idegenszerűen hat fülünkre.

Azt is megfigyelhetjük, hogy hangulati tényezők is előidézhetnek ejtési különbségeket. Ugyanazt a szót kimondhatom a bosszúság hanghordozásával, de úgy is, hogy a meglegedés csendül ki belőle. Nem is egy szó lesz, amit így kimondok, hanem kettő, külön-külön jelentésárnnyalattal. Az ilyen ejtésmódosító hangulati momentumoknak önállósága van: olyan szavakat is mondhatunk az elégedetlenség hangján, aminőket így még soha nem használtunk.

Épp így önállóak az elemi hangképzetek is. Látnivaló ez az analógiás eseteknél, vagy az olyan szópároknál, amelyek csak *egy* hangképzet tekintetében térnek el egymástól. A jelentésképzetek elemei ezekhez az önálló hangképzetekhez társulnak. Az elemi hangképzeteket általában hangoknak szokták hívni, azonban, ha szem előtt tartjuk a lelki kapcsolatokat, ha el akarjuk különíteni a jelentésképzetekkel asszociálódni tudó hangképzeteket a fiziológiai értelemben vett hangoktól, ajánlatosabbnak látszik fonémekről beszélni. A fonémek száma egy-egy nyelvben nem nagy, hang viszont mindenütt sok van, de ezek csoportonként egy-egy tipikus hangképzet-hez tartoznak.

Mi teszi lehetővé a tipikus hangképzetek, a fonémek képződését? Az, hogy az akusztikai eltérések ellenére is azonosítjuk azokat a hangokat, amelyekhez azonos jelentésképzet fűződik, felismerjük őket, mint olyanokat, amelyek önállóan képesek társulni jelentésképzetekkel.

A fonémek tehát lelki tevékenységünk produktumai. Ezek lebegnek előttünk, mikor beszélünk. Fonémeket akarunk kimondani, és ha mégsem foném az, amit mondunk, az onnan van, hogy figyelmünkkel nem tudjuk megakadályozni bizonyos fonétikai tényezők

érvényesülését. A szándék és megvalósulás nem fedi egymást: a foném különböző fonétikai tényezőktől befolyásolva több hangra bomlik. Ezeket a megvalósult, de a környezettől befolyásolt hangokat ŠČERBA *fonétikai árnyalatoknak* nevezi, és mint legfőbb lélektani ismérvüket említi, hogy nem képesek társulni jelentésképzetekkel.

Ha ŠČERBÁT olvassuk, azonnal látjuk, mekkorát fordult BAUDOUIN elmélete másfél évtized alatt. Eltűnt az alternációs keret, és már szó sincs morfológiai kapcsolatokról. Dominál a különbségtévés foném és hang között, a régi korrelatív-divergens ellentét pedig a foném és fonétikai árnyalatok tiszta fogalmában elevenedik meg. Alig ismerünk rá a „Kísérlet“ és a kezdő korszak gondolataira, annyira új megvilágításba helyez mindent a lélektani beállítás.

A lélektani szempont nem hiányzik BAUDOUIN DE COURTENAY-nél sem. Nemcsak a „Kísérlet“-ben foglalkozik a korrelatív és divergens hangok pszichológiai jellemzésével, hanem egyéb munkái is át vannak szöve a lélektani magyarázatok szálaival. Ha WUNDT mellett hatott valaki e tekintetben ŠČERBÁ-ra, akkor bizonyára BAUDOUIN DE COURTENAY volt az, csak éppen megismétlődött KRUŠEVSKIJ esete: a tanítvány jobban tudott formulázni a mesterénél.

Még leginkább ott érezzük az eltávolodást a „Kísérlet“-től, hogy ŠČERBA alig tárgyalja a történeti vonatkozásokat. Beszél ugyan fonémek keletkezéséről és pusztulásáról, de éppen csak érinti a kérdést.

A fonológiai szempontok Nyugaton. Mialatt az orosz nyelvészetben egy új hangteória bontakozott ki, a nyugati linguistika alig vett tudomást a fonémek és hangok fogalmi elválasztásának elvi jelentőségéről. Pedig az elkülönítésszükségét sokan érezték. SAUSSURE-ön kívül többen foglalkoztak a hangok nyelvi szerepével, kivált fonétikusok. Az angolok közül SWEET munkáiban szívesen operált szópárokkal, amikor a hangok jelentésdifferenciáló tulajdonságát nyomonozta, JONES pedig, a jelenlegi fonétikus iskola feje több ízben (vö. TROFIMOV-JONES, *The pronunciation of Russian*. Cambridge, 1923., JONES, *Das System der Association Phonétique Internationale*. Berlin, 1928.) tárgyalta a fonémkérdést, legutóbb „On phonemes“ című dolgozatában (Travaux¹⁾ IV, 74. kk.). A francia Passy ugyancsak szópárokon vizsgálta a francia magánhangzók időtartamviszonyait (Les sons du

¹⁾ Réunion phonologique internationale tenue à Prague, Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV. Prague, 1931. A kör kiadványait a továbbiakban is „Travaux“ néven rövidítjük.

français. Paris, 1899. 157), és erősen hangsúlyozta a különbséget az „éléments significatifs d'une langue“ és az olyan hangok közt, amelyek „n'ont aucune valeur distinctive“ (Exposé des principes de l'Association Phonétique Internationale, 1908, p. 15). JESPERSEN is (Lehrbuch der Phonetik. Berlin, 1904.) állandóan szemmel tartotta a hangok funkcióit (vö. i. m. „Kehlkopf“, „Lautdauer“, „Druck“, „Ton“ c. fejezeteit). Nálunk GOMBOCZ érintette többször ezt a kérdést (MTNy. II. Hangtan I. 97, 125 stb.).

Bizonyára másoknál, más fonétikusoknál is meg lehet találni a felismerést, hogy a nyelv szempontjából különbség van vagy lehet a hangok közt, de hogy ebből mi következik magára a hangtanra, azt általában nem kutatták. A fonétika szempontjából így is volt ez rendjén, hisz már a kérdés feltevése is határterületet súrolt.

A felismerésnél talán nem is jutott volna előbbre a dolog, ha a forradalmak miatt külföldre kényszerült orosz nyelvészek nem tűzték volna napirendre a fonológia ügyét. Az 1928. évi hágai nyelvészkongresszuson TRUBETZKOJ (Bécs), JAKOBSON (Prága) és KARCEVSKIJ (Genf) együttes javaslatban sürgetik a fonológia rendszeres továbbfejlesztését, kiindulópontul ajánlva azokat az elveket, amelyeket BAUDOUIN DE COURTENAY és tanítványai többé-kevésbé tisztáztak. A kongresszus helyesli a kezdeményezést, amelyet aztán a prágai nyelvészek köre (Pražsky Linguistický Kroužek) karol fel. Csakhamar megindul a munka, amelynek eredményeként a kör két kiadvánnyal lép ez első szláv filológiai kongresszus (Prága, 1929. okt.) elé, benne TRUBETZKOJ, JAKOBSON, KARCEVSKIJ írásain kívül MATHESIUS, HAVRÁNEK, TENKA, stb. dolgozataival (Travaux I: Mélanges linguistiques, Travaux II: R. JAKOBSON, Remarques sur l'évolution phonologique du russe). A hatás most sokkal elevenebb, mint Hágában. TRUBETZKOJ felhívására sokan csatlakoznak egy nemzetközi társaság megalakításának tervéhez, melynek feladatául tűzik ki az összes ismert nyelvek fonológiai feldolgozását. Hogy ez a cél elérhető legyen, TRUBETZKOJ, JAKOBSON és MATHESIUS egységes terminológiát dolgoz ki, és elaborátumukat az első nemzetközi fonológus konferencia (Prága, 1930. dec.) el is fogadja.

Ez a terminológia (vö. Travaux IV, 309 kk.) szolgál alapul nekünk is a továbbiakban.

3. A fonémek meghatározása. A „foném“ elnevezés, mint említettük, KROŠEVSKIJ-től (Лингвистическія замѣтки, különlenyomat a РФВ.-ből, Varsó, 1880. p. 4, 1. jegy.) ered, aki SAUSSURE-től kölcsönzi a szót, de más értelemben használja, mint forrása.

KRUŠEVSKIJ történeti szempontból vett hangegységet ért foném alatt, szemben a fiziológiai hanggal (vö. *ml'* és *m'* közöseredetű fonémeket az orosz *земля* és a lengyel *ziemia* szókban). Egészen azonos meghatározást találunk eleinte BAUDOUIN DE COURTENAY-nél is (vö. *Нѣкоторые отѣлы*, p. 69). Ezek a meghatározások a fonológia kezdeti periódusából valók és ma már elavultak.

A mai értelemben vett „fonémek” definícióiban háromféle felfogás jutott kifejezésre: pszichológiai, funkciós és szociológiai.

A *pszichológiai felfogás* BAUDOUIN DE COURTENAY-re megy vissza, aki a „Kísérlet”-ben így definiálja a fonémet: „A foném a beszédhang lelki megfelelője” (i. m. 9.). Ez a meghatározás főleg a lengyel nyelvészek körében talált követőkre, akik közül leginkább BENNI (vö. Zur neueren Entwicklung des Phonembegriffs. *Don. nat. SCHRIJNEN*, 34—7) ragaszkodik a baudouini értelmezéshez. BENNI első-sorban JONES-szal száll vitába. „Die drei *k* in *Kiel*, *Kuh*, *Kopf* sind verschiedene Laute — irta volt JONES, *Das System der Assoc. Phonétique Int. Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928. p. 19 — aber für praktische Zwecke können sie als eine ‚Einheit‘ angesehen werden, die man ‚Phonem‘ (Lautfamilie) nennt.“ BENNI-t ez a fonétikai ízű beállítás nem elégti ki. Szerinte csak a szempontok összezavarása vetheti fel a kérdést, hogy hány hanggal van itt dolgunk. A fiziológiai analízis azt mutatja, hogy hárommal, a lélektani, hogy eggyel. Ez két különböző szempont. Viszont, ha a „foném” szót lefoglaljuk az egész hangcsoportra (JONES-nál hangsaládra), akkor — BENNI szerint — nem tudjuk feltüntetni a különbséget a hangképzet és fiziológiai megvalósulása között. A „hang” fogalma mindkettőt magában foglalja, tehát célszerűbbnek látszik különbséget tenni *psychophon* és *physiophon* között. A *psychophon* („eine Lautvorstellung, ein gedachter Laut”), azaz foném rendszerint többféleképen realizálódik, és az így elő-álló hang a *physiophon*. A *physiophonok* közt mindig van egy főhang, amely aránylag a legszabadabban realizálódik, szemben a mellékhangokkal vagy divergenssekkel, amelyek jobban kötve vannak a fiziológiai feltételekhez (szomszéd hangok, hangsúly, stb.).

A funkciós szerepet BENNI nem tekinti a fonémfogalom lényeges jegyének. Hasonlóan fogja fel a dolgot UŁASZYN is: „das Phonema ist . . . die Vorstellung von einem aus Lautkomplexen abstrahierten selbständigen Laut, der seines semasiologisch-morphologischen Wertes entkleidet ist” (vö. *Travaux* IV, 56).

Ettől a tiszta lélektani állásponttól némileg eltér az oroszok fogalmazása. ŠČERBA (Русские гласные, p. 17) fonémeknek nevezi „azokat az általános hangképzeteket, amelyek képesek jelentésképzetekkel társulni és szavakat differenciálni“. Majdnem szóról-szóra így határozza meg e fogalmat ПОЛИВАНОВ is (I. Введение в языкознание для востоковедных Вузов. Leningrad, 1928. p. 217; sőt már korábban is, I. Н. Стрелков, к вопросу о фонеме. Сборник О-ва ист. фил. и соц. наук при Пермском Унив. Вып. III. 219 kk.). ТРУБЕТЗКОУ nem ad külön meghatározást, de lényegileg ő is ezt vallja (vö. W. DOROSZEWSKI, Autour du „Phonème“, Travaux IV, 70).

A ŠČERBA-féle definíció bizonyos mértékig átmenet a *funkciós felfogáshoz*. Ez különösen újabban hódít tért. MATHESIUS (Funkční linguistika), DE GROOT (Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaft, Travaux IV, 116—40), ČYŽEVSKYJ (Phonologie und Psychologie, Travaux IV, 3—22), DOROSZEWSKI (i. m. Travaux IV, 61—74.) és JONES nevét kell itt említenünk.

ČYŽEVSKYJ nézete szerint a fonémeket nem szabad azonosítani a hangképzetekkel, amelyek olyan formában, mint ahogy a pszichológisták hirdetik, nem is léteznek. Az átlagember tudatában nincsenek hangképzetek elraktározva, ezek csak a tudat alatt vannak meg, és onnan idéződnek fel a tudatba esetenként. Helyesebb tehát úgy tekinteni a dolgot, hogy a hangok, illetőleg hanglehetőségek épp olyan rendszert alkotnak, mint a színek, amelyeknek összes ismert és ismeretlen árnyalatai elférnek egy oktaederen, vagy a zenei hangok, amelyek oktávonként ismétlődve felfelé csavarodó spirálist alkotnak az emberi fül számára elérhető két véglet, a 16 és 38.000-es rezgésszám között. Ebben az általános rendszerben minden hang helyet foglal, amely egyáltalán lehetséges. Az egyes nyelvek hangjai speciális rendszert képeznek, amely része az általános hangrendszernek. Fonémekről csak így, rendszeren belül lehet szó. A rendszert alkotó fonémek egymástól világosan megkülönböztethetők, és ellentétük, amely értelemdifferenciálásra is képes, adja meg fonológiai értéküket.

Minden hangrendszerben — mondja DOROSZEWSKI i. m. 74 — vannak autonóm elemek, amelyek funkciós szerepet játszanak. Ezek a fonémek. A fonémek változatai nem autonóm elemei a hangrendszernek.

A *szociológiai felfogást* csak oroszországi nyelvészek hirdetik. ŠOR (Язык и общество.² Moskva, 1926. p. 51) említi, hogy „a mo-

dern nyelvészet a nyelvi kollektívumban előforduló hangokat, vagyis inkább hangtípusokat, amelyek a jelentés (megkülönböztető) jeleiül szolgálhatnak és szavakat differenciálnak, az egyéni beszéd hangjaitól megkülönböztetődleg, fonémeknek nevezi. A foném fogalma az egyénfeletti, szociális momentumot tárja fel előttünk a szó hangalakjában“. VINOKUR (Культура языка. Moszkva, 1925. p. 16) a „hang szociális tartalmá“-nak nevezi a fonémet, TOMAŠEVSKIJ pedig (Языковедение и материализм. Leningrad, 1929. p. 133) úgy tekinti a fonémeket, mint „a nyelv szociálisan értékes hangjait“.

Ha a három — pszichológiai, funkciós és szociológiai — felfogást összevetjük, azt látjuk, hogy a fonémmeghatározások leglényegesebb pontja a nyelvi szerep kérdése: a hang csak akkor foném, ha értelemmeghatározó, vagy alaktani szerepet tölt be. Ez alól az újabb definíciók közül csak BENNI-é kivétel, mert még ULASZYN is figyelembe veszi az alak- és jelentéstani funkciót (l. a „morfonémek“ meghatározását az ő terminológiájában, Travaux IV, 58). BENNI elismeri ugyan, hogy ha két szót állítunk egymás mellé, amelyeket *egy* hangnyi eltérés választ el, a differáló hangok önállósága nagyon szembeötlő. De ilyen szópárok aránylag ritkák, és nem is szolgálhatnak alapul a szavak megkülönböztetésénél, mert hisz vannak homonymák is, amelyeknél nincs hangzási eltérés, és mégis más a jelentésük.

BENNI ellenvetése nem alapos. A homonymiára való hivatkozás aligha érv, mert az, hogy a nyelvnek más eszközei is vannak a jelentéskülönbségek feltüntetésére, korántsem jelenti, hogy hangeszközei nincsenek. Való igaz, hogy ezekkel a nyelv csak elvétve él. Ha egy „30 láb széles szakadékról“ beszélünk, senki sem fog gondolni a *láp*-ra, pedig fonétikailag indokolt volna. Olvasás közben sem cseréli fel senki a *báb*-ot a *bab*-bal, még ha az ékezet sajtóhiba folytán el is maradna, a szövegösszefüggés minden kétséget kizárólag dönti el a helyes olvasatot. De mi történik akkor, ha egy lehetséges szópár egyik tagja izolált helyzetbe kerül, vagy ha a szavak kapcsolata nem ad felvilágosítást az értelmet illetőleg? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hangeszközök döntenek el az értelmet. Az más kérdés, hogy ilyen esetek hasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő. Nagy ökonómia érvényesül ebben, mert ha csak hangeszközökkel lehetne mindent kifejezni, a nyelveknek óriási fonémrepertoárral kellene bírniuk, aminek éppen az ellenkezőjét látjuk.

BENNI felfogásának azonban más gyengéje is van: a valóságra nem alkalmazható. Ha ugyanis a funkció nem kritériuma a fonémnek (psychophonnak), mi dönti el akkor, hogy mi hangszándék egy nyelvben és mi nem az? Ki tud akkor számot adni egy nyelvjárás psychophonjairól, ha ismeri is az összes physiophonokat a legapróbb részletekig? Vagy hogyan állapítsuk meg egy holt nyelv psychophonjait, ha még a physiophonjait sem ismerjük? Ezekre a kérdésekre BENNI nem ad választ, és elfelejti SAUSSURE-t is, aki a *père* és *mère* szavakat szembeállítva mondja: „Entre eux il n'y a qu' opposition. Tout le mécanisme du langage... repose sur des oppositions de ce genre“ (Cours de lingu. gén.² 167).

Konkrét anyagnál csak ilyen szembeállítások vezetnek eredményre, mert felfedik azokat a lehetőségeket, amelyek felett a nyelv, ha ritkán is, de rendelkezik.* Ez az egyetlen *objektív* módszer, amely rávilágít a hangok funkciós lehetőségeire. A funkciós lehetőségek felkutatása pedig a fonológia legfontosabb feladata.

4. A fonémek viszonya. Miután a különböző meghatározásokból már látjuk, hogy mi a foném, szólnunk kell azokról a viszonyokról is, amelyek a fonémek között fennállhatnak. A fonémek egymáshoz való viszonya kétféle lehet: *asszociatív* és *korrelatív*.

A fonémek minden nyelvben asszociatív rendszert alkotnak. Ezt a rendszert az egyes fonémek egymásközi társulása determinálja. Két vagy több foném közt az asszociatív összefüggés szála lehet erős és lehet laza. A legtöbb fgr. nyelvben a vokális fonémeket erős szálak fűzik egymáshoz, mégpedig külön a magashangúakat és külön a mélyhangúakat, ezekben a nyelvekben tehát szorosabb társulási kapocs van a magas-, illetve mélyhangú sorokon belül az egyes fonémek között, mint pl. az idg. nyelvekben, amelyekben a magánhangzó-harmónia ismeretlen.

A korrelatív viszonyt a fonémrendszeren, vagy a rendszer egy részén végigvonuló fonikus sajátság és ennek hiánya határozza meg. Egy hangzási sajátság a fonémek egyik sorát különválasztja azoktól, amelyeknél ez a sajátság nem érvényesül, és így olyan ellentét keletkezik, mely az egész rendszerre, vagy legalább is annak egy részére jellemző. Ilyen fonikus sajátság pl. az időtartam. A latin magánhangzókat a hosszú, ill. rövid ejtés két ellentétes sorra bontja: *ā-a*, *ō-o*, *ē-e*, *ū-u*, *ī-i*. Itt végig érvényesül a korrelatív ellentét, viszont a magyar mássalhangzóknál a zöngéesség és annak hiánya, a zöngétlenség csak a rendszer egy részét dominálja, mint

korrelatív sajátság (*b-p, d-t, g-k, gy-ty, dz-c, dzs-cs, z-sz, zs-s, v-f*), a többi fonémnél (*l, ly, r, m, n, ny, h, j*) már nem játszik fonológiai szerepet.

Két foném korrelatív viszonyáról csak ott lehet szó, ahol legalább még egy fonémpárnál fordul elő ugyanez a viszony. Vannak nyelvek, amelyekben nincs korreláció. A Michigan-tótól nyugatra lakó fox-indiánok nyelvében csak a következő mássalhangzó-fonémek fordulnak elő: *p, t, č, k, s, š, h, m, n, w, y*. Ezekből nem lehet egyetlen korrelatív párt sem alkotni (l. TRUBETZKOY, *Die phonologischen Systeme*, Travaux IV, 113).

A korrelatív ellentétnél mindig párosával jelentkeznek a fonémek, ami természetes is: az egyik a korrelatív sajátság jelenlétét, a másik a hiányát jelzi. Ezeken a *páros fonémeken* (phonèmes de couple) kívül — mint a magyar példából is látható — lehetnek a rendszerben *párnélküliek* is (phonèmes hors couple), amelyek megfelelő ellentétes foném nélkül állnak, és így a kérdéses korreláció szempontjából semlegesek.

Azokat a fonémeket, amelyek nem alkotnak korrelatív ellentétpárt, *disjunct fonémeknek* (unités phonologiques disjointes) hívjuk, viszonyukat pedig *disjunctiónak* (disjonction). Pl. a lat. *a-o*, magyar *p-r*.

A korrelatív tulajdonság alapján összetartozó fonémpárból a *vezérfonémeket* (archiphonèmes) absztrahálhatjuk. Ilyen vezérfonémek a magyarban: [*o-ō*], [*k-g*], [*l-ll*] stb. Ezek jelölésére mindig a kérdéses korreláció szempontjából negative viselkedő fonémet használjuk: [*o*], [*k*], [*l*] stb. A vezérfonémekre l. TRUBETZKOY, *Die phonologischen Systeme*, Travaux IV, 98. Másik JAKOBSON, Travaux II, 8 és a *Projet de terminologie*, Travaux IV, 315—6.

A korrelatív sajátság, amely a fonémek közt ellentéti viszonyt hoz létre, többféle lehet. Az időtartamot és a mássalhangzók zöngés-zöngétlen voltát már említettük, de ezeken kívül a hangok rezonanciája (pl. nazális~orális ejtésű magánhangzók a franciában), palatalizáltsága (pl. az orosz mássalhangzók), a dinamikus és zenei hangsúly (pl. az előbbire az orosz, utóbbira az ó-görög hangsúly) is szolgálhat korrelatív ellentét alapjául.

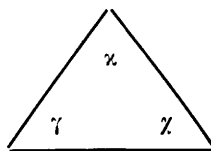
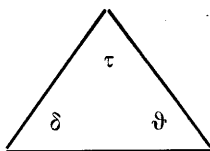
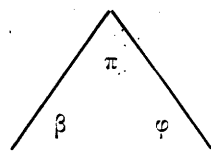
Egy és ugyanazon rendszerben több korreláció is érvényesülhet, ezáltal egyszerre több fonémpár kerülhet egymással szorosabb viszonyba. Az ó-ind mássalhangzók egy részénél a zöngés-zöngétlen korreláción kívül az aspiráltság, illetve annak hiánya is fellép:

p	ph
b	bh

t	th
d	dh

k	kh
g	gh

Az ó-görögben ugyanez csonkább formában jelentkezik:

Az így keletkező egységeket *fonémbokroknak* (Korrelationsbündel) nevezzük. Fonémbokrokról azonban csak akkor lehet szó, ha a korrelatív sajátságok, amelyek létrehozzák őket, közel állnak egymáshoz, rokonok. Egy artikulációs (pl. zöngés-zöngétlen) és egy intenzitási (pl. hosszú-rövid) ellentétből fonémbokor nem keletkezhet. Ahol ilyen nem rokon korrelációk érvényesülnek, ott csak *korrelációs rétegek* (Korrelationsschichtungen) vannak jelen. Ezek a nyelvtudatban nem alkotnak egységet. (vö. TRUBETZKOY i. m. Travaux IV, 105 kk.). A magyar mássalhangzórendszer korrelatív jellemzői (zöngés és zöngétlen, hosszú és rövid), két külön réteget alkotnak, tehát nálunk nincsenek fonémbokrok.

5. Fonémváltozatok (variantes). Mindazokat a hangárnyalatokat, amelyeket a nyelv nem használ fel értelmi megkülönböztetésre, vagy nyelvtani célokra, *változatoknak*, *variánsoknak* nevezzük. A változatok fonológián kívül álló tényezők. A változatok okozta nem fonológiai értékű hangzási ellentét neve variáció.

A variáció felléphet mint a korreláció kísérő jelensége (variation extraphonologique concomitante). A hangelemek (zöngé, időtartam, hangerősség, magasság, stb.) ugyanis legtöbbször együttesen jellemzik a fonémet. A hangerősség pl. gyakran jár együtt hosszúsággal. A zöngés hangoknak gyenge artikuláció, a zöngétleneknek erős artikuláció a sajátossága (vö. media- és tenuis-zár, lenis- és fortis-rés). Az elemek funkcionális értéke ilyenkor háromféle lehet: 1. mindkettő egyformán lényeges tartozéka a jellemzett fonémnek (pl. a felső és alsó formansok a holland magánhangzóknál), 2. egyik sem lényeges elem, tehát váltakozhatnak, helyettesíthetik

egymást¹⁾ (pl. a holland hangsúly erősségi és zenei eleme, vö. GROOT, *Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften*, Travaux IV, 133 kk.), 3. csak az egyik elem fontos, a másik kiegészítő szerepet játszik (pl. egy magyar hosszú magánhangzó lényeges eleme az időtartam, kiegészítő eleme a szűk ejtés).

Ha a 3. alatti lényeges elem a nyelvben korrelatív tulajdonság, akkor a kiegészítő elem alkotja a *kísérő változatok* alapját. Az orosz hangsúlyban az erősségi elem dominál, a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók korrelációját azonban nyomon követi egy időtartamkülönbség: a hangsúlyosak hosszabbejtésűek, mint a hangsúlytalanok. Ez fonétikai tény, a hosszú-rövid ellentétnek azonban az oroszban nincs fonológiai jelentősége. A magyar vokálisok hosszú-rövid korrelációját szűk-széles ejtés kíséri. A lényeges elem az időtartam. Az angolban fordítva van: ott a szűk, illetve széles artikuláció képezi a magánhangzó lényegét (vö. R. JAKOBSON, *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*, Travaux IV, 182, 3. jegyz.), ez a korreláció alapja, amellyel párhuzamosan halad a hosszúság, illetőleg rövidség, mint kísérő variáció.

A variációt a fonétikai helyzet különbözősége is előidézhetheti (variation extraphonologique combinatoire). Ha egy fonémnek több változata van, és ezek a környezet szerint váltakoznak, akkor *kombinatorikus változatokról* (variantes combinatoires) kell beszélnünk. A *h* fonémnek két változata van a magyarban: zöngés és zöngétlen. Zöngés a *h* hangzóközi helyzetben, szókezdeten és mássalhangzó után pedig zöngétlen. Kombinatorikus változat a nyelvjárásainkból ismeretes *q* is (*árpa*), amelyet csak *á*-s szótag után ejtenek az *a* foném variánsaként.

A kombinatorikus változatok közt rendszerint van egy, amelyik kevésbé függ a környezettől, mint a többi. Ez az *alapváltozat* (variante fondamentale), a *mellékváltozatokkal* (variantes accessoires) szemben, amelyek jobban kötve vannak a környező fonémek csoportosításához, és kevesebb helyzetben is fordulnak elő. A magyar *j* zöngétlen mássalhangzók után abszolút szóvégen zöngétlen, minden más helyzetben zöngés. A zöngés *j* tehát az alap-, a zöngétlen pedig a mellékváltozata a fonémnek. A *h*-nál a zöngétlen változat az alapvariáns.

¹⁾ Az ilyen elemeket komplex elemeknek (Komplexqualitäten) nevezi GROOT.

Ha a variánsokról nem lehet megmondani, hogy melyik közülük az alap- és melyik a mellékváltozat; ha mindegyikük csak egy meghatározott helyzetben fordul elő és másban nem, akkor *egyenrangú kombinatorikus változatokkal* (variantes combinatoires équipollentes) van dolgunk (vö. Jakobson, Travaux II, 11).

Külön csoportként kell említeni a *fakultatív változatokat*, amelyek akkor jelentkeznek, ha egy foném variánsai közül bármelyik előfordulhat ugyanabban a fonétikai helyzetben. Némely magyar nyelvjárásban a hosszú magánhangzó-fonémek egy részének két változata van: monoftongikus és diftongikus variánsa. Az alföldi csoporthoz sorolt felsődrávai nyelvjárásban pl. az *ő* mellett *đo*, az *ē* mellett *ee*, az *ō* mellett *ëö* is hangzik. Hogy mikor ejtik az egyszerű és mikor a kettőshangzót, nehéz megmondani. Ha a szóban csak egy hosszú magánhangzó van, akkor rendszerint kettőshangzót ejtenek, ha több, akkor az első diftongikus ejtésű, a többi monoftongikus (Csököly). Szabálynak azonban ez sem mondható. A leírók adatai közt — feltéve, hogy helyesek — számos akad olyan, amely ellentmond ennek. Valószínűbb tehát, hogy itt fakultative váltakozik az egyszerű és kettőshangzó. A fakultatív változatok fogalmára l. POLIVANOV, Введение, 217 kk.

Az eddig tárgyalt változatokat egy-egy nyelvterületen vagy tájszólásban általában ejtik. Vannak azonban olyan árnyalatai is a fonémeknek, amelyek a beszéd stílusától, érzelmi színezetétől függnék. Az ilyen variánsokat *alkalmi vagy stíláriis változatoknak* (variantes stylistiques) hívjuk. Például a hosszan ejtett hangok a magyar emphatikus beszédben: *dēhogy, uggyan kérem*, a munka ütemét vezénylő *hāvasziva* (= ha van szive).

Ismeretes, hogy a szansz kiejtésben nincsenek „gerundete Vorderzungenvokale”: az *ö* helyett *e-t*, *ü* helyett *i-t* ejtenek. Hangfésztésnél azonban mégis használják őket („schröckliche, tüfe Fünster-nüss“, vö. JESPERSEN, i. m. 244).

Még kevésbé általánosak az *egyéni változatok* (variantes individuelles), amelyeket olyanoknál figyelhetünk meg, akiknek beszédében bizonyos hangok képzési módja észrevehetőleg elüt az ugyanazon nyelvet beszélők hangképzésétől. Pl. selypítve ejtett spiránsok.

Természetesen SAUSSURE is ismeri a variánsok fogalmát, és egy klasszikus példával élesen meg is világítja viszonyukat a fonémekhez. Egy másik jelrendszerrel, az írással hasonlítja össze SAUSSURE a nyelvet és megállapítja, hogy az írásjelek értéke, mint ahogy a

hangoké is, önmagában véve negatív. Akárhogy is írjon pl. valaki egy *t-t* (*t, t, 4*), a fontos csak az, hogy ennek a jele ne legyen össze-
téveszthető egy másik jellel. A hangoknál is mellékes az ejtési mód
eladdig, amíg rendszert nem érint. A francia nemcsak raccsolva
ejtheti az *r*-et, vagy nyelvheggyel, hanem egészen *ch*-szerűleg is.
A németben ez utóbbi értelemzavar nélkül alig lehetséges, mert ott
az *r* és *ch* két olyan elem, amelyre a nyelvnek külön-külön szük-
sége van. Vö. Cours de l. gén.² 164—66.

6. Foném vagy variáns? Azt, hogy egy nyelvben mi lehet
foném és mi variáns, elvileg meghatározni nem tudjuk. Az a hang,
amely az egyik nyelvben változat, a másokban esetleg mint foném
szerepel. A déli angolban két *l* hang van: *l* és *ɫ* (*leaf* és *feel*).
A kettő variáns, az *l* magánhangzó, az *ɫ* mássalhangzó előtt és szó-
végén fordul elő. Ugyanez a két hang a lengyelben két külön foném
(*lata* „Jahre“ és *lata* „Lumpen“). Azt is láthatjuk, hogy az egyik
nyelvjárás fonémje ugyanazon nyelv másik nyelvjárásában nemcsak
hogy nem fonológiai egység, de még mint változat is hiányzik.
A jászok nyelvében két *e* hang van: *ɛ* és *e*, mind a kettő foném.
Előfordul egy harmadik, az *ɛ*-nél is nyiltabb változat, az *ä*, de ez
csak alkalmi vagy egyéni variáns (pl. *de szép!* [ɔ: *dä*...]). Az alföldi
nép beszédében is megvannak ezek a hangok, csak hogy az *e* itt
már nem foném, hanem variáns. Mivel csak egytagúakban és vegyes-
hangú szavakban szokott jelentkezni, úgy tekinthetjük, mint mellék-
változatát az *e*-nek. Az északkeleti nyelvjárásban viszont csak az *ɛ*
járja, *e* a nyelvjárás nagy részén mint változat sem fordul elő.
A nyílt és zárt *e* közt más nyelvben is megvan a különbség, de
mindenütt másképen. Az irodalmi csehben a zárt *e* egyéni variánsa
a nyíltnak, az oroszban a zárt és nyílt *e* kombinatorikus változatok,
a franciában és olaszban mind a nyílt, mind a zárt hang foném
(fr. *dais*~*dé*, ol. *pesca* nyílt *e*-vel „őszibarack“, zárttal „halászni“).

Néha nagyon jelentékeny az a fonikus különbség, melyről
nem vesz tudomást a nyelv. Az északi japán nyelvjárásokban a
dentálisok zöngés vagy zöngétlen ejtése sokszor közömbös az értelem
szempontjából. A *kotan* szó úgyis ejthető, hogy *kodan*. A délamerikai
botokud indiánok nyelvében a mássalhangzók nazális és orális képzés-
módja folyik össze bizonyos fokig: *d* helyett *n*, *b* helyett *m* is
állhat. Egy *dede* szó úgy is ejthető, hogy *nene*, a nélkül, hogy az
értelem bármit is szenvedne (POLIVANOV i. m. 215). Természetesen az
ellenkezőjére is van példa. Sokszor az idegen fül számára alig észre-

vehető hangárnyalatokból alakul két önálló foném. CsÜRY (MNy. XXV, 11) szerint a Szamosháton és Ugocsában kétféle *é* van fonológiai-lag: *é* és az ennél zártabb *ě* (CsÜRY jelölése). A két foném közti hangzási különbség oly kicsiny, hogy avatatlan nem is hallja meg. Mint JESPERSEN mondja, „a fül, amely az anyanyelvből ismert keretek közt oly éles, hogy a legcsekélyebb hangzási eltérést is képes megállapítani, feltűnően eltompul, mielőtt e területen kívül álló eltérések megkülönböztetésére kerül sor” (Lehrbuch der Phonetik, 6). Ha a szamosháti példára gondolunk, akkor még az „anyanyelvből ismert keretek közt” is csalódás érhet bennünket, olyan finom hangárnyalatokkal dolgozhat egy távolabbi dialektus.

Már ebből a néhány példából is kitűnik, mily fontos annak a megállapítása, hogy foném-e az illető hang a nyelvben, vagy variáns. Csak ennek a megkülönböztetésnek az alapján válnak láthatóvá azok a szakadékok, amelyek a nyelveket egymástól elkülönítik. Könnyen el tudunk képzelni két nyelvet, amelyről a fonétikus megállapíthatja, hogy hanganyaguk még árnyalataiban is pontosan fedi egymást. Mielőtt azonban a fonológiai analízis rámutat arra, hogy az a hang, mely az egyikben nyelvi tényező, a másikban éppen hogy csak megvan, minden nyelvi szereptől megfosztva, egyszeribe kiderül, hogy a két nyelv hangeszközei közel sem azonosak, kiütözik az az igazi különbség, mely a két nyelvet még a legtökéletesebb fonétikai hasonlóság mellett is elválasztja hangtanilag. Érdekes szembeállítást közöl erre vonatkozólag BÜHLER (Phonetik und Phonologie, Travaux IV, 27—8). TRUBETZKOJ nyomán felsorolja BÜHLER a nyugatkaukázusi adygi nyelv magánhangzóit fonétikai szempontból: *a* (*ao*, *ä*?), *e*, *ö*, *o*, *i*, *y*, *ü*, *u*. Ha ezeket összehasonlítjuk a német rövid magánhangzókkal, azt látjuk, hogy a két nyelv rövid vokálisai *fonétikailag* alig térnek el egymástól. Ha azonban a fonológiai viszonyok után érdeklődünk és megtudjuk, hogy az *o* és *ö* csak változata az *e*-nek (az *e* labiovelárisok után = *o*, labiálisok között = *ö*), hasonlóképen az *i*, *y*, *ü*, *u* is az *ə*-nek (*ə* palatálisok után = *i*, labiovelárisok után = *u*, labiálisok között = *ü*, dentálisok után = *y*) stb., kitűnik a különbség, amely a két nyelvet elválasztja. Az adygi vokálisok egytengelyű

a

e

ə *o* *ö* *o* *i* *y* *ü* *u*

fonológiai rendszerével szemben a német irodalmi nyelv — az inten-

zításbeli eltéréseket figyelmen kívül hagyva is — sokkal fejlettebb fonológiai képet fog mutatni:

<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
<i>u</i>	<i>ə</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

(vö. TRUBETZKOY, Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme, Travaux I, 55).

A hangok fonétikai regisztrálását tehát mindig fonológiai analízisnek kell követnie, mert csak így lehet helyesen megállapítani a nyelv hangállományát és azokat a viszonyokat, melyek a hangok között uralkodnak. Ez nemcsak synchronikus követelmény. Hangtörténeti kérdésekben is csak tapogatódzásra vagyunk kárhozthatva, míg nem látjuk világosan, mi a tulajdonképeni értéke a változást szenvedő és megváltozott-hangnak az adott rendszerben.

Még az olyan kérdésben, mint a hangjelölés, sem nélkülözhetjük a fonológia útmutatását, nem tehetünk egy tapodtat sem, míg el nem döntjük, foném-e a jelölendő hang, vagy variáns.

A hangjelölés kérdése már sokat foglalkoztatta és foglalkoztatja még ma is a nyelvészeket. Egy lépten-nyomon felbukkanó probléma, amelyet hol egy írásreform, hol pedig új alfabétumok szerkesztésének szüksége tesz állandóan aktuálissá. E probléma megoldása elvi nehézségbe nem ütközik. Minden reformnak és új alkotásnak a hangjelölés terén abból az elvből kell kiindulnia, hogy csak azok a hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben, vagyis a fonémek.

Érdekes, hogy erre az elvre olyan tudósok jöttek rá először, akik gyakorlatilag foglalkoztak a hangjelölés kérdésével. Így USLAR, aki a kaukázusi nyelvek tanulmányozása közben sokszor érezte szükségét újonnan szerkesztett alfabétumoknak. Az abcház nyelvről írt munkájában (Абхазский языкъ. Tiflis, 1887.) többek közt azt a gyakorlati tanulságot szűri le, hogy minden nyelvben a hangárnyalatoknak látszólag végtelen sokasága mellett csupán egy meghatározott számú hang szolgál a „szavak megkülönböztetésére“. Bővebben ugyan nem fejti ki ezt a gondolatot, talán nincs is tisztában fontosságával, de magától jön rá, függetlenül a kazáni iskolától. Sajnos, olyankor és úgy mondja ezt, hogy senki sem veszi észre. Ugyancsak praktikus úton jut hasonló felismeréshez egy másik kaukázusi nyelvész, JAKOVLEV is (Математическая формула построения алфавита. „Культура и письменность Востока“. Moszkva, 1928. I,

41—64), de ő már sokkal tudatosabb, mert ismeri a kérdés elméleti részét, BAUDOUIN DE COURTENAY és ŠČERBA tanításait. Nemcsak hogy ismeri, de vitatkozik is velük, és a lélektani vonatkozások helyett inkább a kérdés funkcionális oldalát igyekszik kidomborítani. „A fonémek nem azért válnak ki (a meglevő hangárnyalatok tömkelegéből), mert minden beszélő előtt tudatosak, hanem azért tudatosak a beszélők előtt, mert a nyelvben, e szociálisan alakult jelrendszerben, sajátos nyelvtani funkciót töltenek be“ (i. m. 46).

Ezek azok a hangok, amelyek minden időben, minden népnél az írásbeli jelölés alapjául szolgálnak. A betűsorok alkotóinak — JAKOVLEV szerint — az volt a feladatuk, hogy intuitive meghatározzák annak a nyelvnek fonémjeit, amelyhez betűsoruk készült, e mellett csak arra kellett ügyelniök, hogy minden foném külön jelet kapjon.

Amikor fonétikai írásról van szó — fűzi tovább gondolatait JAKOVLEV — minél több jel áll a tudós rendelkezésére, annál tökéletesebben tudja érzékeltetni a hangárnyalati különbségek gazdagságát. A praktikus írásnál erre nincs szüksége, elég, ha a fonémeket tudja grafikusán megkülönböztetni, sőt *csak* ezeket szabad jelölnie. Egy ideálisan megalkotott alfabétumnak helyes alapképlete ez:

$$A = K + V$$

ahol a K a mássalhangzó, a V pedig a magánhangzó fonémek számát jelenti a betűsorban (A).

Lényegileg ugyanerre az eredményre jut JONES is, mégpedig JAKOVLEV-vel egyidőben. „Gehören zwei Laute in einer Sprache zu demselben Phonem, so brauchen sie in der für praktische Zwecke bestimmten, phonetischen Umgangsschrift dieser Sprache nicht durch besondere Zeichen wiedergegeben zu werden. Treten aber in einer anderen Sprache dieselben beiden Laute als getrennte Phoneme auf, d. h. dienen sie in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden, so müssen für sie in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden“¹⁾ (Das System d. A. Ph. I. p. 19).

JAKOVLEV azonban nem áll meg az alapformulánál; praktikus szempontból keresi az egyszerűsítési lehetőségeket is, amelyek különösen ott fontosak, ahol a fonémek feltűnő nagy száma megköveteli, hogy takarékoskodjunk a jelekkel. Helyesen látja meg, hogy a korrelációknál nyílik ilyen lehetőség, de ezt matematikai képletbe

¹⁾ Ezt az „one letter per phoneme“-elvet ismétli JONES az „On phonemes“-ben is, Travaux IV, 78.

foglalni, mint ő teszi, nem szabad, mert az egyszerűsítések mértéke mindig attól függ, hogy milyen természetű a korreláció, mely az egyszerűsítést megengedi.

Hasonlóképen nem szabad egészen készpénznek venni azt az állítását sem, hogy a ma ismert betűsorok megalkotói intuitív fonológiai munkát végeztek. Ha a glagolicával írt legrégibb ó-egyházi szláv emlékek nem a XI. századból maradtak volna ránk, hanem a IX.-ból, akkor sem valószínű, hogy pontos képünk lenne a szt. KIRILL korabeli bolgár nyelv fonémjeiről, csak az írás alapján. Bizonyos azonban, hogy minden írás, születése pillanatában és később is, közelebb áll a fonológiai hangjelölés elvéhez, mint a fonetikaihoz.

Nagy fontossága van továbbá a fonológiai analízisnek a kölcsönzések terén is. A jövevényszavak hangtörténete meghonosodásuk után már semmi különösebb érdekességet nem rejt magában. Miután a beilleszkedés megtörtént, a jövevényszó hangalakja együtt fejlődik az eredeti szavakéval. De mi történik az átvételkor, a beilleszkedésig? Talán nem is túlzás, mikor azt mondjuk, hogy az átvétel pillanatában jelentősebb változások esnek a szón, mint aztán hosszú századok alatt. És ez természetes is, mert ekkor működik legelevenebben a nagy deformáló erő: az átvevő és átadó nyelv fonológiai különbsége. A kölcsönszó egyik fonémje pl. hiányozhat az átvevő nyelvből, vagy ha meg van is, esetleg csak mint változat fordul benne elő. Ilyenkor — mint a tapasztalat mutatja — nem mindig a meglevő változat fog jelentkezni az átvett hang helyén, hanem esetleg egy oly foném, mely hangzásilag távolabb áll tőle. A legtöbb európai nyelvben az *l* és *r* mint külön foném szerepel. A japánban közülük csak az *r* foném, előfordul ugyan az *l* is, de csak mint egyéni, vagy nyelvjárási variánsa az *r*-nek. Ha tehát olyan európai kölcsönzés történik, amelyben *l* van, a japánban *r* jelentkezik (pl. ang. lion [ɔ: laɪən] = japán rajon, vö. POLIVANOV, La perception des sons d'une langue étrangère, Travaux IV, 85).

De nemcsak ilyen egyszerű különbségek ütközhetnek ki az átvételkor. Az átadó nyelv hangjának megfelelő foném meglehet az átvevő nyelvben és mégis történhetnek eltolódások a kölcsönszó hangalakjában. Az északkinai nyelvjárások fonémpárjai, a *p^h-pb*, *t^h-td*, *k^h-kg*¹⁾ ugyanazt a helyet foglalják el a fonémrendszerben, mint

¹⁾ A *p^h*, *t^h*, *k^h* félzöngés mássalhangzók, vagyis olyanok, amelyeknél a zöngeműködés beállta nem esik egybe a mássalhangzó kezdetével.

az oroszban a *p-b*, *t-d*, *k-g*. Elvileg tehát semmi akadály a nem volna, hogy az északkinai az orosz *p*, *t*, *k* hangot *p'*, *t'*, *k'*-val, a *b*, *d*, *g*-t pedig *^rb*, *^td*, *^kg*-vel helyettesítse. Hogy ez mégsem történik, annak oka részben fonétikai: az orosz nem aspirált zöngétlen zárhangjait nehéz azonosítani a megfelelő aspirátákkal, legfeljebb szövégen lehetséges ez és itt a helyettesítés így is történik (orosz *sáv'et* > északkinai *sayaet'a*). Szókezdő és szóközépi helyzetben inkább az északkinai félzöngésekhez állnak közel. Ebből az következik, hogy ilyenkor az orosz *p*, *t*, *k* és *b*, *d*, *g* helyére az északkinaiiban egyaránt *^rb*, *^td*, *^kg* kerül. Mivel azonban — és itt lépnek fel a fonológiai különbségek — ezek csak szókezdetén realizálódnak félzöngésen, szóközépen pedig mint *b*, *d*, *g*, a helyettesítések nagyon szövevényes képet adnak:

		északkinai		
		szókezdő	szóközépi	szóvégi
orosz p t k	}	<i>^rb</i> <i>^td</i> <i>^kg</i>	{	b d g
orosz b d g				
				<i>p'</i> <i>t'</i> <i>k'</i>

Ebből megállapítható, hogy az északkinai dialektust beszélő nem tud különbséget tenni az orosz *bal* (=bál) és *pal* (=esett), *lpa* (=hárs) és *lbo* (=oder) között, pedig megvannak az eszközei hozzá. Nem tud, mert másképp használja a rendelkezésére álló, egyébként megfelelő fonémpárokat, mint az orosz (a példára l. POLIVANOV, Travaux IV 90—2).

7. A fonológiai elemek felhasználása. A nyelveket tehát nemcsak az választhatja el egymástól, hogy fonémállományuk különböző. Még ha történetesen egyforma is két nyelv fonémkészlete, akkor is lehetnek köztük jelentős különbségek, mégpedig a fonémek felhasználását illetőleg. Az egyik nyelv többször és többféle helyzetben használhatja fel valamelyik fonémjét, mint a másik. Az angolban *ch* (ç:cs) minden helyzetben előfordul, szó elején, szó közepén, szó végén. A németben már csak a szó közepén vagy végén szokott *tseh* előfordulni, tehát itt a felhasználás mérve kisebb, mint az angolban. A sonans *l* a németben csak hangsúlytalan szótagban lehetséges, a csehben hangsúlyosban és hangsúlytalanban egyaránt, a cseh tehát tágabb keretek közt használja az *l*-t, mint a német (vö. MATHESIUS, Ziele und Aufgaben der vergl. Phonologie. Xenia Pragensia. Prága, 1929. 432—4).

A magyar magánhangzók rendszerére nagyon jellemző a rövid-hosszú korreláció (vö. *baba* : *bába*, *kemény* : *kémény*, *por* : *pór*, *ívás* : *ívás*, *fül* : *fül*, *tör* : *tór*, *újjból* : *újból*), de ez az időtartamkülönbség, mint kifejező eszköz, nincs annyira kihasználva, mint pl. a csehben, ahol *kaly* : *káli* : *kalí* : *káli* — *myli* : *míli* : *míly* : *mýlí*-féle kombinációk is lehetségesek, különböző jelentési és alaktani árnyalatokkal összekötve. Viszont ha a mássalhangzók zöngés-zöngétlen képzését tekintjük, a magyar használja ki jobban a lehetőségeket. A magyarban 7 korrelatív fonémpár jön itt számba (*p* : *b*, *t* : *d*, *ty* : *gy*, *k* : *g*, *sz* : *z*, *s* : *zs*, *f* : *v*)¹⁾, a csehben ugyanennyi (*p* : *b*, *t* : *d*, *t'* : *d'*, *h* : *ch*, *s* : *z*, *š* : *ž*, *f* : *v*). Szókezdő helyzetben mindkét nyelv éles különbséget tesz zöngés és zöngétlen foném között (*pika* : *bika*, *tél* : *dél*, *kép* : *gép*, *szár* : *zár*, *sír* : *zsír*, *fél* : *vél*; *píl* : *bíl*, *ten* : *den*, *télo* : *délo*, *hoditi* : *choditi*, *svon* : *zvon*, *šiji* : *žiji*, *frak* : *vrak*). A magyarban szóvégén is ez a helyzet (*láp* : *láb*, *vét* : *véd*, *rak* : *rag*, *mész* : *méz*), a csehben már nem, ott nincs fonológiai különbség szóvégi zöngés és zöngétlen mássalhangzók között (vö. MATHESIUS, La structure phonologique du lexique du tchèque moderne, Travaux I, 73).

A magyar példáknál bizonyára feltűnt mindenkinek, hogy egyes fonémpárok egyáltalán nincsenek képviselve. Hiányzik a megfelelő szópár a szókezdő és szóvégi *ty* : *gy*-re, és a szóvégi *s* : *zs*, *f* : *v*-re sem tudnánk a mai nyelvből kielégítő példát idézni. A régiségben és a népnyelvben még csak akad egy *réf* "rőf" : *rév*, de az *s* : *zs*-re már csak a *darús* : *darázs*, *parás* : *parázs*-féleket tudnók említeni, azonban így olyan szavak kerülnének egymás mellé, amelyeknél az alaktani helyzet nem azonos.

Itt egy lényeges különbségre kell ügyelni. Más az, ha a nyelv nem használja ki az adott lehetőségeket, és más, ha nem is használhatja ki őket. Különös véletlen, hogy a magyar irodalmi nyelvben csak egy szó kezdődik *ty*-vel, a *tyúk*. Mivel ennek zöngés kezdetű párja (*gyúk*) hiányzik, hiba volna azt mondani, hogy a magyarban a *ty* : *gy* korreláció szókezdetén nincsen. Van, csak kihasználatlan. A lehetőség megvan, de a nyelv nem él vele. Lappangó lehetőség ez, akárcsak a *ty* : *gy*, *f* : *v* is a szóvégén. A csehben másként áll a dolog. Ott általában zöngétlen „kihangzás” divik, legalább is a

¹⁾ A *c* : *dz*, *cs* : *dzs* szándékosan maradt ki az összehasonlításból. Nincs ugyanis szópár, amelynél e páros fonémekhez jelentési különbség kapcsolódna.

zöngés és zöngétlen ejtés egyformán kielégíti a fület, a nélkül, hogy értelem-differenciálódásra sor kerülne. Ez nem egy véletlenül kihagyott lehetőség, hanem olyan tulajdonság, amely sajátosan jellemzi a cseh nyelv hangberendezkedését.

Ha ennek a figyelembevételével állítjuk össze a hangjelenségek statisztikáját, akkor a számszerű adatokon át a nyelv hangszerkezetébe is bepillantathatunk. Ilyesféle statisztikát újabban főleg MATHESIUS (On the phonological system of Modern English. Don. nat. Schrijnen 46—53; La structure phonologique du lexique du tchèque moderne. Travaux I, 67—84) készített, összehasonlítván a cseh nyelv hanganyagát az angol, francia, német nyelv számadataival, és nagyon érdekes eredményekre jutott. Ezek közül most csak egyet ragadunk ki, azt, amely a szókezdet és szóvég mássalhangzós viszonyaira vonatkozik. MATHESIUS csak az 1—4 fonémból álló szavakra terjesztette ki figyelmét, és körülbelül 2800 cseh és 2400 német szót vizsgált. Ebből az anyagból majdnem 500 német szó volt olyan, amely két vagy több mássalhangzóra végződik, míg az ugyanilyen cseh szavak száma alig érte el a 100-at (arány 17:100). A szóelején fordított viszonyt árultak el a számok: több mint 400 két vagy több mássalhangzóval kezdődő cseh szóval szemben mindössze 150 hasonló német szó találatot (100:44). Ha ehhez hozzávesszük a különböző mássalhangzós formánsokat, a németben a szóvégi *-t*, *-st*-ket, a csehben pedig az *s*-, *v*-, *z*- praefixumokat, akkor a fenti arányok még jobban eltolódnak, egyúttal pedig azt is megmutatják mennyire másképp bánik a két nyelv mássalhangzó fonémjeivel.

8. A fonológia felosztása. Az eddigiek során főleg azokat a hangszközőket kísértük figyelemmel, melyeket a magukban álló szavak jelentéskülönbségeinek kifejezésére használ fel a nyelv. Példáinkban izolált szavak kerültek egymás mellé, olyanok, amelyeknél egy-egy foném eltérésén jelentésdifferencia múlt. *Szófonológia* ez tulajdonképpen, amelynek tárgya számba venni azokat a fonikus különbségeket, amelyeken a nyelv szókincse épül. Ha valaki elővenné egy számára idegen nyelv szótárát és fáradságos munkával összeállítaná az összes lehetséges szópárokat és szócsoportokat úgyelve a megszabott egy hangnyi eltérésre (pl. *meder-veder*, *botor-bátor*, *apa-ípa*, *kepe-epe*, *eper-per*, stb.), az egész pontosan meg tudná állapítani azokat a fonológiai egységeket, melyekből az illető nyelv szavait megalkotja. Ezek a lexikalizált fonológiai egységek a legegyszerűbb nyelvi tényezők.

A fonológiai hangkülönbségek azonban nemcsak a szóalkotásnál kapnak szerepet. A nyelvet nem izolált szavak teszik gondolatközlésre alkalmas jelrendszerré, hanem az a képesség, hogy vonatkozásokat tud létrehozni a szavak között, egymás mellé vagy alá rendelve, kisebb-nagyobb egységekbe fűzve őket. A vonatkoztatás legtöbbször külsőleg is nyomot hagy a szavak testén. A morfológiai elváltozások a szavak hanganyagát érintik, innen van az, hogy a két terület határai meglehetősen összefolynak. Sajátos témakörében nem ér véget a hangtan, átszap az alaktanba, ahol a vonatkoztatások okozta hangelváltozásokat vizsgálja.

A fonológia tehát nem áll meg az izolált szó bűvkörében, kiveszi a részét a formai kérdések tárgyalásából is. Ilyenkor persze már nem azt kérdi, hogy melyek a szóalkotó, jelentésdöntő hangelemek, hanem hogy milyen hangeszközökkel él a nyelv az alaki vonatkoztatásoknál. A fonológiának ez az ága az *alaktani fonológia*, más szóval *morfonológia*.¹⁾

A fonémek számos nyelvben sokszor váltakozást mutatnak ugyanazon paradigmán belül. A németben pl. igen nagy szerepet játszik az „ablaut“ néven ismert alternáció az erős igék időkategóriáiban (*bindet* — *band*, *hebt* — *hob*, stb.), vagy az „umlaut“ a többes-számnál (*Gast* — *Gäste*).

A váltakozás négyféle lehet. Váltakozhat a foném:

1. korrelatív párjával, pl. ógör. *μικρά* — *μικράς* magyar *kéz* — *kezet*, népn. *cél*: *celet* (Erdély), *fa* — *fák*; népn. *számíja* — *számíjja*, *számíjuk* — *számíjjuk*, *számíjátok* — *számíjjátok*, *számíják* — *számíjják* (Dunántúl), ahol is a rövid—hosszú mássalhangzó foném váltakozása két módkategóriát különít el;

2. egy disjunct fonémmal, pl. a német *konnte* — *könnte*, magy. *nő* — *neje*, *bíró* — *bírák*, népn. *adó* — *adaja*, *temető* — *temetei* (Göcsej) stb.;

3. fonémcsoporttal, pl. fr. *chevaux* — *cheval*, magy. *hó* — *havas*;

4. hanghiánnyal (zéro phonique), pl. tót *deň* — *dňa*, magy. *érdemel* — *érdemli*, *bokor* — *bokrot*, népn. *litér* — *litrét*.

Az alaktani funkcióval bíró, váltakozó fonémeket *morfonémeknek* hívjuk. Ilyenek a magyarban az *e* | *é*, *é* | *ő*, *j* | *jj* stb. Ez az

¹⁾ Az elnevezés TRUBETZKOY-tól (Über die „Morphonologie“, Travaux I, 85—8) való.

elnevezés ULASZYNÓTÓL (Prace Filologiczne XII, 406) ered, de a mostani értelemben TRUBETZKOY i. m. 85 kk. használta először.

Mindezen esetekben morfológizált fonológiai sajátságokkal van dolgunk. E mellett a fonológiának a mondattanhoz is köze van, mert két azonos összetételű syntagmánál sokszor éppen egy hangzási eltérés dönti el az értelmet. Különösen jelentős szerep jut itt a nyomatéknak és a hangmenetnek. Mást jelent az „*add ide*“ gyenge nyomatékkal és mást erőssel. Az egyszerű, szinte alázatos kéréstől az ellenkezést nem tűrő parancsig minden közbeeső jelentésárnyalatot ki lehet vele fejezni, természetesen nem egyedül a nyomatékkal, hanem a hangok időtartamának és zenei magasságának egyidejű módosításával. Ez utóbbi a hangmenet, amelynek főként a kérdő mondatokban van fontossága. Az eldöntendő kérdés jellegzetes esőzárású emelkedő hangmenete, amely az utolsóelőtti szótagnál éri el csúcsát, az egyetlen fonológiai különbség a magyarban, amely az egyébként teljesen azonos hangalakú közléstől elválasztja. Pl. „*templomba megyünk*“ eső hangmenettel = közlés, esőzárású emelkedővel = eldöntendő kérdés.

E hangjelenségek tárgyalása a *mondattani fonológia* körébe vág. Önként értetődik, hogy pl. a párbeszédes közlés szöközárású hangmenete, amely a székelységnél általános (vö. CSÜRY MNy. XXVI, 249 kk.), nem tartozik ide. Fonétikailag ugyan nagyon érdekes, de mert értelemmegkülönböztetéssel nem jár, úgy viszonylik az eldöntendő kérdésnél említett fonológiai értékű hangmenethez, mint a variáns a fonémhez a szófonológiában.

LAZICZIUS GYULA.

Finnugor népnevek.

(Adalékok nyelvrokonaink történetéhez.)

(Befejező közlemény.)

A Jugria név etimológiai magyarázata.

„Abban alig kételkedhetünk — mondja GOMBÓCZ —, hogy a magyarok szláv *ogrinz* neve (> gör. Οὐγγροι > lat. *Ungri*) a magyarokra értett tör. *on(o)gur* népnév átvétele“ (NyK. XLVI, 193). Nem kételkedem én sem, s hogy mégis szóba hozom ezt a kérdést, sőt szükségesnek látom kissé részletesebben is kifejteni a GOMBÓCZ tömör fogalmazásában idézett tételt, azt egyedül a *Jugria* szó etimológiáról és hangtani sorsáról adandó magyarázatom teszi indokolttá.

Néhány eltérő véleményt, egy-két részletre vonatkozó ellenvetést, módosító kísérletet nem számítva 1895 óta szinte általános nézet nálunk, hogy az idegen népek ajkán élő *ungar*, *hongrois*, *úgrin* stb. elnevezésünk az *onogur*-törökök nevéből való. Már régebben is el-elhangzott efféle megjegyzés (pl. KLAPROTHNÁL, *Asia polygl.*² 188, SCHNITZLERNÉL, *L'Empire des Tsars II*, 553, KUUN GÉZA grófnál, *Relat. I*, 18), de első ízben MUNKÁCSI vizsgálta át tüzetesen a kérdés egész komplexumát és körvonalazta szabatosabban a névátvitel mikéntjét „Az *ugor* népnevezet eredete“ című tanulmányában (*Ethn. VI*, 349—387). Azóta DARKÓNAK (A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál 7—29), HÓMANNNAK (*TSz. VI*, 129—158, 240—258, *VII*, 1—22; e tanulmány eredményei: *MNy. XIV*, 64—67), NÉMETH GYULÁNAK (*KCSA. I*, 148—153; kivonatosan: *MNy. XVII*, 205—206), MELICHNEK (*Arch. Sl. Phil. XXXVIII*, 244—250), CZEBE GYULÁNAK (*Nyr. LVI*, 47—52) és ECKHARDT SÁNDORNAK (*Revue des Études Hongroises VI*, 348—356; kivonatosan: *MNy. XXV*, 9—11) sikerült a következtetéssor több homályos szakaszát vagy vitás pontját tisztázni, úgyhogy az újabb eredmények fölhasználásával nem lesz nehéz összefoglalnunk a név alaki és tartalmi változásainak bennünket érdeklő történeti mozzanatait.

1. Alapalak a bolgár *onogur* népnév, amely azt jelenti 'tíz nyíl' (*on* 'tíz', *ok* 'nyíl' *z ~ r* képzővel ellátva: *oguz ~ ogur*) → 'tíz törzs' → 'tíz törzsből álló nép'. A régi törököknél a *nyíl* szolgált a törzs ne-

sunkat halálakor mint az *ugorok* nagy uralkodóját méltatja a Patr. évkönyv (uo. XII, 221), 1501-ben II. Ulászló *ugor* királytól érkezik Moszkvába valami Mátyás nevű követ (uo. VIII, 240) stb., stb.

Van azonban egy-két olyan szláv-sági *ugri*-adat, amelyet a magyarázók nem a magyarra, hanem valamilyen más népre szoktak értelmezni, s ebből az a következtetés folyik, hogy a név egy ideig a szlávoknál is a bolgár-törökök ill. átmenetileg általában a bolgár-törökökkel etnikai vagy politikai kapcsolatban álló nép jelölésére szolgálhatott. E helyütt csupán néhány megjegyzésre szorítkozom, mert ennek az érdekes kérdésnek behatóbb vizsgálata túlságosan messzire vezetne, és az eredmény amúgysem érintené közelebbről a *Jugria*-problémát.

Hogy az ó-egyházi szláv fordítók több ízben *ουγρι*, *ουγρι* ill. *Ουγορσκό царство* nevekkel tolmácsolták a görög eredetieknek pl. a kazárookra értett *καζάραι*, *τοδρκοι* ill. *Σκαυθια*, *Τοδρκία* szavait (vö. MIKLOSICH, Lex. pal. s. v. *αγριου*, JAGIĆ: MHK. 377, KOSSÁNYI BÉLA: Aus d. forschungsarbeiten d. mitglieder d. Ung. Inst. u. d. Coll. Hung. in Berlin, 97—101), az még nem megy ilyen értelemben való bizonyíték számba, mert az efféle hamis egyenleteket rendesen az illető népnevek jelentésének a görög eredeti és a szláv fordítás néha évszázadokra rugó időközében végbement eltolódásával kell megfejtenuünk. A bizánciak t. i. a *τοδρκοι* névvel a IX. századig a kazárokat, a X—XII. században a magyarokat, a XII. századtól a szeldzsukokat és az oszmán-törököket jelölték, és ha egy VII. században keletkezett görög művet, amelyben a *τοδρκοι* (= kazárok) népről van szó, a XI. században fordították le szlávra, a fordító a *τοδρκοι* név akkori bizánci értelme (= magyarok) alapján nyugodtan *ουγρι*-t (= magyarok) írt s ilyenformán anachronisztikus azonosításával a magyarokra vitt át olyasmit, ami a kazárokravonatkozott.

Vannak azonban esetek, amelyek másként magyarázhatók, akadnak *ugri*-adatok, amelyek jogosan keltik azt a gyanút, hogy nem a magyarokra értendők. Ilyen különösen az orosz őskronika különbségtévése *ugri beliji* ('fehér ugorok') és *ugri cserniji* ('fekete ugorok') között.

A 'fekete ugorok'-ról ezt olvassuk: „aztán a fekete ugorok vonultak el Kiev mellett; ez Oleg idejében történt”.¹⁾ — A

¹⁾ „пакѣ идоша Угѣри Чѣрнии мимо Києвъ, послѣже, при Ольгѣ“ (SACHMATOV, Povesztj v. let 11).

898. év eseményeinek leírásában közelebbi részleteket is megtudunk: „898-ban az ugorok Kiev mellett átvonultak egy heggyen, amelyet most ugornak hívnak. Megérkeztek a Dnyeperhez és megálltak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a palócok. Megérkeztek kelet felől és átkeltek a nagy hegyeken, amelyeket ugor hegyeknek neveznek, és harcolni kezdtek az ottan élő volochokkal és szlovénokkal“.¹⁾ — Alig lehet kétséges, hogy ez a 'fekete ugorok' (Угъри Чърнии), majd egyszerűen 'ugorok' (Угъри) néven említett nép, amely a IX. században vonul keresztül Délnyugati-Oroszországon, hogy azután az 'ugor hegység'-en, a Kárpátokon átkelve hont foglaljon magának, nyilván a magyarság.

Ezzel szemben a másik, a 'fehér ugorok' (Угъри Бѣли) elnevezés az általános fölfogás szerint nem vonatkozhatik a magyarokra. SCHLÖZERTŐL MELICHIG a kazárokat szokták a név mögött gyanítani, legújabban azonban KOSSÁNYI is elutasító álláspontra helyezkedik²⁾ és MORAVCSIK is súlyos érvet hoz föl az azonosítás ellen. — Az orosz őskronika vitás helye azt mondja: „Mikor a szlovén nép, amint mondtuk, a Duna mellett élt, a szkítáktól, mégpedig a kazároktól egy bolgár nevű nép jött, megállapodott a Duna mentén és a szlovénok elnyomója lett. Azután jöttek a 'fehér ugorok' és elfoglalták a szlovén földet, elűzvé a volochokat, akik előzőleg a szlovén föld urai voltak. Ezek az ugorok Herakleios császár idejében kezdtek föltűnni, aki háborút viselt Chosroes perzsa császár ellen“.³⁾ — MORAVCSIK így magyarázza ezt a homályos helyet: „a

¹⁾ „Въ лѣто 6406. Идоша Угъри мимо Києвъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угърское, и пришѣдше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще, акы се Половци. И пришѣдше отъ вѣстока, устрѣмишася чересъ горы великыя, яже прозѣвашася горы Угърскыя, и почаша воевати на живущая ту Волохы и Словѣны“ (САХМАТОВ, Povesztj vr. let 25).

²⁾ „Es sei hier noch kurz bemerkt — ohne die frage diesmal eingehender zu erörtern —, dass die allgemein verbreitete ansicht, nach welcher die russen irgend einmal die chasaren „Оугри Бѣли“ und die ungarn „Оугри Чернии“ genannt hätten, jeder begründung entbehrt“ (Aus d. forschungsarbeiten 101. l. jegyz.).

³⁾ „Словѣнску же языку, якоже рекохомъ, живуцю на Дунаи, придоша отъ Скуфѣ, рекъше отъ Козарѣ, рекомии Бѣлгаре, и сѣдоша по Дунаеви и насильници Словѣномъ быша. Посемъ придоша Угъри Бѣли, и насѣдиша землю Словѣнску, прогнавъше Волохы, иже бѣша преже прѣяли землю Словѣнску. Си бо Угъри почаша быти при Ираклии цѣсари, иже находиша на Хоздрон, цѣсари Персѣскаго“. (САХМАТОВ, Povesztj vr. let 11.)

szövegek összefüggéséből az tűnik ki, hogy ezek a „fehér onogurok” a duna-menti szlovének földjére jöttek, márpedig a kazárok sohasem jutottak el odáig. Az Угри Бѣлии név szerintem a dunai bolgárok neve..... Az orosz krónikás azonban nem tudván, hogy a *bolgár* és *onogur* név ugyanarra a népre vonatkozik, kétszer említi a dunai bolgárokat: először Болгаре, majd Угри Бѣлии néven” (MNy. XXVI, 106).

MORAVCSIK ötletes értelmezését, bármennyire kapóra jönne is, nem látom föltétlenül meggyőzőnek. Ha arra gondolunk, hogy az orosz őskrónika különféle korú és értékű forrásokból — görög és egyéb írók munkái, kolostori és udvari följegyzések, helyi hagyományok és messziről vándorolt mondák — összerótt szerkesztmény, eleve lehetségesnek tarthatjuk, hogy a kétféle ’ugor’ népről szóló részletek is a természetes egyenetlenségek közé tartoznak. Külön feladat volna ennek a kényes kérdésnek tisztázása, s ezért kénytelen vagyok beérni egy kis szemléltető egybevetéssel.

Az őskrónika szerint:¹⁾

I.) a ’fehér ugorok’
(= kazárok? — dunai bolgárok?)

keletről jöttek, a Duna mellett letelepedtek, elfoglalták az ott lakó szlovének földjét, amely azelőtt a volochoké volt, és elűzték a volochokat.

II.) az ’ugorok’ ill. ’fekete ugorok’ (= magyarok?)

keletről jöttek, átkeltek az ugor hegyeken, elfoglalták az ott lakó volochok földjét, amely azelőtt a szlovéneké volt, és elűzték a volochokat.

Míg a tüzetes forrás- és szövegkritikai vizsgálatok elegendő világosságot nem derítenek a szembe állított részek egymáshoz való viszonyára, szóról-szóra helyénvalónak tekintem JAGIĆ megjegyzését: „Non tam facile dictu est, cur inter Ugros Albos et Nigros distinctio fiat” (MHK. 369). Ez pedig azt jelenti: egyelőre nincs kétségtelen bizonyítékunk arra, hogy a szlávok a magyaron kívül valamilyen népet *ugri*-nak neveztek volna.

1)

I.)

„придоша Угъри Бѣлии, и наслѣдиша землю Словѣньску, прогънавше Волохы, иже бѣша преже преяли землю Словѣньску“.

II.)

„Идоша Угъри почаша воевати на живуца ту Волохы и Словѣны Сѣдяху бо ту преже Словѣне, и Волохове преняша землю Словѣньску. Посемь же Угъри прогънаша Волохы, и наслѣдиша землю ту.“

3. Az *ogre* név későbbi sorsa, különféle nyelvekbeli módosulása ezúttal kevésbé érdekel bennünket. Különleges szempontunkból csak annak a határozott megállapításnak látjuk fontosságát, hogy a név a szlávsgból indult el további vándorútjára, mégpedig eredeti nazálisos formájában és kizárólagosan „magyar” jelentésben. Eljutott a nyugati népekhez — az első adat az *Annales Bertiniani*-ban található, 862-ből —, amelyeknek latinságában eleinte *Ungri* plur. formában szerepelt, utóbb azonban az ófn.-ben hangszabályszerűen *Ungar*: lat. *Ungarus*, plur. *Ungari*, a franciában pedig *Hungri* ill. *Hungari* alakot öltött; eljutott a bizánci görögségbe — az első adat a X. században GEORGIOS MONACHOSNÁL bukkan föl —, ahol *Ογγροι* (a XI. században, bizonyára nyugati hatás következtében, *Ογγαροι* is található) alakban honosodott meg; eljutott végül a velünk nem érintkező távolabbi népekhez is, egyikhez az egyik, másikhoz a másik közvetítő sajátos változatában.

* * *

Négy évszázadon keresztül, MIECHOVI MÁTYÁSTÓL GOMBOCZ ZOLTÁNIG és NÉMETH GYULÁIG kísért már az a gondolat, hogy a 'vogulosztják' jelentésű or. *jugra*, zürj. *jegra* a kétségtelen hang- és alaktani nehézségek ellenére is azonos a magyarok *ungri*, *hungari* nevével. — „Accipe primo — írja Miechovi Mátyás 1517-ben — quod *Juhri* a *Juhra* regione scithie de qua oriundi exiuerūt: vocati sunt: ⁊ vsque in nostra tempora a Bohemis Polonis ⁊ Slaus *hugri* appellantur ab aliis autem *hugui* tandem ⁊ *hungari* dicti sunt“. — A régi nyugateurópai *Jugria*-irodalomban senkisé fogalmazta meg ily szabatosan a két népnév összefüggéséről vallott nézetét, bár a szaporán ismétlődő „*Juhra*, inde *Ungarorum* origo“, „die *Jugritzen* sollen die rechten *Hungern* sein, dauon sy Iren vrsprung haben“, „*Hungari* ex alia *Hungaria* Scythica egressi, que *Juhra* hodie dicitur“, „*Hongari* ab *Juhuris* originem habent“ stb. közhelyszerű theoreémák jogossá teszik azt a föltevést, hogy a két népnek, a magyarnak és az obi-ugorságnak nemcsak nyelvi és etnikai összetartozásáról voltak általánosan meggyőződve, hanem a két népnév azonos eredetében is hittek, sőt részben tán éppen a nevek összezsengése patantotta ki és vitte szét a rokonítás gondolatát.

A két népnév azonosságának bizonyítására az ú. n. *ujgur* elmélet virágzása idején, a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején

történtek a legserényebb és egyideig sikereseknek tartott kísérletek. FISCHER és SCHLÖZER, az *ujgur*-elmélet fölállítói, kiépítői, természetesen az ujugorok leszármazóinak tekintett vogulok-osztjakok *jugri*, *jugra* nevét vették elsődleges alakulatlak. Abból fejlődött szerintük a Kárpátok mögé levándorolt magyarság *ugri*, *ungri*, *ungari* elnevezése, mégpedig szláv, jelesen orosz hangváltozással:

1. Először lekopott a szókezdő *j* -: *jugri* > *ugri*, éppúgy mint pl. *Juliana* > *Uliana*, mert SCHLÖZER szavakint „die russen pflegen auch in andern namen das *j* am anfang zu verschlucken“ (Allg. nord. geschichte 420);

2. a következő *ugri* > *ungri* változáson sem akadtak fönn, kimondván, hogy az *n* közönséges járulékhang: „das eingeschobene *n* ist ein sonderlich den polen ser gewöhnlicher rhinesmus, den ihnen bei diesem volksnamen die deutschen, und späterhin selbst die russen (*Wengri*), allgemein nachgemacht haben“ (SCHLÖZER, Nestor II, 28, III, 113).

A FISCHER-SCHLÖZER-féle *jugri* > *ugri* > *ungri* származtatás irányzatossága és hangtani lehetetlensége csak akkor ütközött szembe, amikor KLAPROTH megdöntötte az ujugur-ugor azonosság föltevését és ezzel alapjától fosztotta meg a kombináció egész építményét. Nem is akadt tudtommal azóta senki sem, még a szláv hangtörténetben kevésbbé jártasak között sem, aki a *jugra* és *ungri* kapcsolatát hasonló irányban, hasonló érvekkel próbálta volna bebizonyítani.

MUNKÁCSI BERNÁT az *ugor* népnevezetről írt és már több ízben idézett tanulmányában szintén arra az eredményre jutott, hogy a *jugra* és az *ungar* hasonlósága nem eredhet merő véletlenségből. MUNKÁCSI hajlandó volna ugyan a két nevet egyazon eredetűnek, az *onogur* fejleményének tekinteni, de *Jugriát* illetőleg hangtani kétségei vannak: „hogy a *jugur* ugyanennek (t. i. az *onogurnak*) egészben legyen változata, azt azért nem lehet fölvennünk, mivel nem ismerünk olyan nyelvet, melynek hangsajátságai közé tartozzék a szóközépi *ng*-nek *g*, illetőleg *γ* mássalhangzóvá való egyszerűsítése, e mellett a szókezdő *j* járulék mássalhangzót is kedvelje s melynek beszélőiről végre valami történeti érintkezést lehetne feltennünk az uralvidéki népekkel. De hátha a *jugur* csak az *un-ugur* név utórészének mása, mely tudvalevőleg magán álló *ogor*, *ugur* alakban is többször található bizánci íróknál, s melynek egykori önálló létét a vele kapcsolt különböző összetételes népnévből is következtethetjük? Ha ezt föl tesszük, akkor csak a *j* szókezdő

szorul igazolásra: nézzünk hát szét, melyik az a történeti szerepű nyelv a Volga és Ural hegység vidékén, melyben az ily hang-sajátság kimutatható. A zürjén, mint láttuk, nem az *s* az orosz sem fejlesztett volna eredeti *o*, *u* szókezdő előtt *j*-t. De hátha a volgai bolgár nyelv ilyen, melynek utódát a mai csuvasban láthatjuk? (Ethn. VI, 361). — Igaza van MUNKÁCSINAK, ilyen prothetikus *j*-vel csakugyan gyakran találkozunk a csuvasban:

tör. (KÄŠYARĪ-BROCKELM.)	iz 'spur'		kaz. az ~ csuv. jər
"	at 'name'		" at ~ " jat
"	as 'hermelin'		" as ~ " jəs
"	il 'reich, volk'		" il ~ " jal
"	aqmaq 'fliessen'		" ak- ~ " jux-

(vö. pl. RAMSTEDT: KSz. XVI, 72—73, RÄSÄNEN: SUS. Toim. XLVIII, 51—54).

Ilyen úton-módon MUNKÁCSI arra a következtetésre jut, hogy a vogulok-osztjások „jugur, juxér” elnevezése az *ogur* szóból a bolgár-törökben keletkezett: „az *ugur* népnévnek vogulokra és osztjásokra alkalmazott *juxér*, *jugur* alakja a bolgároktól, vagy valamely bolgárféle néptörzstől származik, még pedig tekintve, hogy Menandernek a Kuban folyónál lakó *ugur*-jai közel estek ama földhöz, honnan a bolgárok a hunn népvándorlás kapcsán a Közép-Volga tájékaira költöztek — úgy lehet a dolgot felfognunk, hogy e név az utóbbiaknál ha kezdettől fogva nem is éppen a vogul és osztják népre alkalmazva, mégis már igen régi időben volt használatban. A bolgárok adhatták a vogulok és osztjások tartományának és főhelyének valamely hagyományos, ez említett népeket a délebben lakott *ugur*-okkal azonosító felfogás alapján a *juxér* nevezetet, melyből az orosz *jugor* nép- és *Jugra* tartomány-, illetőleg helységnév támadt” (uo. 364).

Aránylag kevesebbet foglalkozik MUNKÁCSI az or. *Jugra*, arab *Jūra* szövégi -a-jának megfejtésével: miután a zürjén eredetet, a zürj. -a melléknévképzővel való azonosságot (vö. zürj. *gos* 'fett': *gosa* 'fettig') valószínűtlennek ítéli, szláv alakításra gondol, mint pl. a *Merja*, *Mescsera*, *Muroma*, *Cseremisza* és *Pecsera* nép- ill. területnevekben; sőt tovább menve olyan nézetet is megkockáztat, hogy a „zürijénből megfejthetetlen”, „rejtelmes” *jegra* is orosz eredetű lehet: „alkalmasabb magyarázat híján oroszból eredetnek,

vagy legalább a *Jugra* tartománynév képzésétől befolyásoltnak képzelhetjük bár a zürjén *jögra*, *jogra*, *jugra* népnévezetet is“ (uo).

MUNKÁCSI magyarázatát a maga egészében elfogadhatatlannak tartom, bár el kell ismernünk, hogy a gondolatvezetés nagy elme-élre vall, s a bizonyítás egyes pontjai, mindenekelőtt a *Jugra* szóvégi *a*-jának úgyszintén az orosz és a zürjén alakok egymáshoz való viszonyának értelmezése, fején találták a szeget. Amint az alábbiakban lesz alkalmam bizonyítani, *Ugra* az eredeti alak, az oroszban keletkezett a másodlagos *Jugra*, tehát sem okunk, sem jogunk nincs arra, hogy a prothetikus *j*-t egyebütt keressük, illetőleg adat híján a bolgár-törökben föltételezzük. Ha viszont ez igaz, akkor semmi sem teszi indokolttá, hogy etymon-keresésünkben hátat fordítsunk az eleve valószínűbb *onogurnak*, mert hiszen MUNKÁCSI is csak azért pártolt át az *ogurhoz*, hogy a nazális-hiányt és a praejotatiót egyazon nyelvből meg tudja magyarázni.

MUNKÁCSI nagyérdékű tanulmánya óta senki sem foglalkozott behatóbban a *Jugria* név sorsával, de akik újabban érintették a kérdést s nem utasították el kereken — többnyire indokolás nélkül — a magyarok *ungri* és a vogulok-osztjások *Jugra* nevének összetartozásáról vallott régi hitet, azok az *ungri* alapalakjául bebizonyított *on(o)gurban* látták a *Jugra* forrását is. Míg azonban az *on(o)gur* > *ungri* változás aránylag világosan állt a kutatók előtt, a föltett *on(o)gur* >> *Jugra* fejlődés átmeneti fokait teljes homály fődte. Azt hiszem, a zürjén *jegra*, *jogra*, *jugra* 'vogul, osztják' volt a tisztánlátás legfőbb akadálya és a legtöbb zavar előidézője. Mivel eleve természetesnek tetszett, hogy az oroszok a zürjének közvetítésével ismerkedtek meg az obi-ugorokkal s így valószínűleg a zürjénből vették át az obi-ugorok *jegra* elnevezését is, ennek a hiedelemnek érthető következményeképpen az egész *on(o)gur* > *jugra* változás zürjén nyelvtörténeti kérdéssé sikamlott át.

Mit szól ehhez a zürjén nyelv története? A denazalizációt meg tudók magyarázni a zürjénből, mert hiszen ismeretes, hogy a zürjénben a zárhangok előtt állott nazálisok eltűntek (vö. SZINNYEI, NyH¹ 39—42):

fS. *tunte* 'érez, ismer' | lpK. *tommta* ~ zürj. *təd*-

fS. *anta* 'ad' | md. *ando* ~ zürj. *ud*-

fS. *onki* 'horog' | lpK. *vuyk* | cser. *orgo* ~ zürj. *vug*

fÉ. *purg* 'knolle' etc. | vog. *pūrylūp* 'gombos' | osztj. *porjyl* 'knolle' ~ zürj. *bugjil* 'buckel'.

Ezzel szemben szinte tanácstalanul állunk az **orgur* > *jugra* másik két változása előtt: a zürjénből nem tudjuk megfejteti sem a praejotatiót, sem a szóvégi *-a*-t.

Szervetlen *j-* a zürjénben nem szokott kifejlődni; ahol szókezdő *j-* van, az a fgr. **j-* folytatója (SZINNYEI, NYH⁷ 29):

zürj. *ji* 'jég' ~ fS. *jää* | md. *jej*

zürj. *ju-* 'iv-' ~ fS. *juo-* | lpN. *juškā-* | cser. *jü-*.

Mindössze három példát tudok arra, hogy egyes zürjén nyelvjárásokban — alkalmasint fonétikai okokból — szókezdő *j-* keletkezett:

1. zürjP. (WIED.) *em* 'nadel, dorn', KP. (GENETZ) *im* ~ zürj. (WIED.) *jem*. Vö. fS. *äimä* 'acus maior sutoris' | lpN. (FRHS) *aibme* 'acus triquetra', lpL. *ai'me-* 'schusternadel mit dreieckiger spitze' | cser. (WICHM.) KB. *im*, U. *imō* 'nadel', (RAMST.) H. *im* 'nadel, näh-nadel, stachel, dorn', (VASZILJEV) *имә* 'стрелка, иголка' || szamJur. *nībea*, *nībea*, *nībe*, *nīve*, *nībē* 'nadel' | szamKam. *nīmi* id. (Vö. SETÄLÄ, Stufenw. 118, Verw. 85; PAASONEN, Beitr. 16; LEHTISALO, Jur.-szam. vok. 110);

2. zürj. *irmös* ~ *jermös* 'irmos' < or. *ирмосъ* id. (Vö. KALIMA: SUS. Toim. XXIX, 55, 57);

3. zürj. (SZAVV.) *azjavny*, *azjalny* 'квасить, проквасить, кислымъ дѣлать, кислымъ сдѣлать'; (WIED.) *az* 'sauerkohl', *aza* 'aus saurem kohl', *azalny* (*azavny*), *azedny* 'säuern, einsäuern (kohl)'; (SACHOV) *az* 'квашенная капуста', V., Sz. *azavny*, *azalny*, FV. *azavny*, Pecs. *azalny*, I. *azoonny* 'квасить, сделать кислым' ~ (WIED.) P. *jaž* 'sauer'.

Hasonló zavarba jutunk, ha az (**orgur* >) *jugra* szóvégi *-a*-ját a zürjénből próbáljuk származtatni. A mód- és állapothatározószó *-a* ragjáról (pl. *bur* 'jó': *bura* 'jól', *jon* 'erős': *jona* 'nagyon') szó sem lehet, egyedül az *-a* névszóképzőre gondolhatnánk, ámde ezt az egybevetést is jogosulatlannak kell tartanunk, ha figyelembe vesszük, hogy az *-a* a zürjénben nomen possessorist vagy nomen possessit szokott képezni (Vö. WIEDEMANN, Versuch einer gramm. d. syrj. spr. 117, Gramm. d. syrj. spr. 45—47): *em-bur* 'vermögen, habe, reichthum' (*em* 'vorhanden', *bur* 'gut; güte'): *ema-bura* 'wohlhabend, reichlich'; *bi* 'feuer, hitze': *bia*, *bija* 'heiss, hitzig, feurig'; *bon* 'bast': *bona*, *bonja* 'basten, bast-'; *ež* 'fleisch': *eža* 'fleischig, feist, dick, stämmig'; *gug* 'hinterseite, kehrseite': *guga* 'verkehrrt'; *jur* 'kopf, haupt, spitze': *jura* '-köpfig, obere, haupt-' pl. *gōna-jura*, *paškyr-jura* 'zausköpfig', *kuš-jura* 'kahlköpfig; priester'; *šin*

'auge': *šina* (P), *šinma* 'sehend, mit augen versehen, -äugig' pl. *öti-šinma* 'einaugig', *pol-š.* 'einaugig', *ortsa-š.* 'schielend'.

Ha ezen nehézségek ismerete után is ragaszkodnánk ahhoz az elgondoláshoz, hogy az oroszok zürjén közvetítéssel jutottak az (**ogur* >) *jugra* szó birtokába, akkor alig maradna más mentségünk, mint az a föltevés, hogy

tör. **ogur* > zürj. **ogur*, **egur* > or. *ugra* > *jugra* > zürj. *jugra*, *jogra*, *jegra*. — Elvileg lehetséges volna a szónak efféle ide-oda vándorlása, vannak is rá példáink, még a finnugorság és az orosz nyelv között is,¹⁾ de ennek a magyarázatnak csak egészen kivételes esetekben van helye, amikor konkrét, megfellebbezhetetlenül biztos hang- vagy alaktani kritériumok követelik. A *Jugra* esetében azonban az általános földrajzi-történeti helyzetkép javallatán kívül semmi támpontunk sincs ilyen körforgás rekonstruálására, sőt az orosz *u* egyenesen ellene látszik bizonyítani. Azt tartom tehát, sokkal helyesebben járunk el, ha a zürjén *jugra*, *jogra*, *jegra*

¹⁾ Ilyen finnugor részről oroszba átadott és később orosz módosulatan, orosz továbbképzésben visszavett szavak:

1. zürj. *sopetš*, *söpetš*, *söpetš'* 'steuer, steuerruder' < or. *coneuz* id. — Kétségtelennek látszik, hogy a zürjénbe átadott orosz szó valamelyik fgr. nyelvből való jövevény: vö. fS. *sapsi*, *sapsa*, *sapso* 'inguen', fÉ., fL. *saps* 'steuerruder' | lpK. *suopc* 'steuerruder' | osztjÉ. *sēvis* 'hinterteil (eines fahrzeuges), hintersteven' (Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 252, KALIMA, SUS. Toim. XXIX, 128).

2. zürj. (WIED.) *labaz* 'am baum hängendes gerüst, von wo der jäger schiesst' < or. *labaz* 'kornspeicher, jagdzelt, hängkorb auf einem baume (von dem aus der jäger auf den bären schiesst)'. — Az oroszban azonban egészen elszigetelten áll a szó, nyilván jövevény, mégpedig alig lehet máshonnet, mint a zürjénből, ahol elemezhető származék: (WIED.) *lobos* 'hütte, laubhütte' (Vö. RAASONEN: NyK. XL, 354, KALIMA, SUS. Toim. XXIX, 73, FUF. XVIII, 30).

3. zürj. (WICHM.) *luzan* 'mantel der jäger' < or. *лузан* 'kurzes oberhemd der jäger aus filz, wolle usw. bei nassem oder kaltem wetter'. — Az izsmai zürjén nyelvjárásba került szó orosz képzés, éppúgy, mint az azonos értelemben, párhuzamosan használt *лузец* is -*анз* ill. -*ецз* képzővel egy **луз*-alapszóból, amely azonban csak a zürjénből kerülhetett át: zürj. (WIED.) *luz*, *loz*, *laz* 'ein schulterüberwurf der zobeljäger', (WICHM.) U. *loz*, V., Sz., L. *laz* 'kapuze, besonders der wildfänger, mit einer tasche für proviant hinten' (Vö. KALIMA: FUF. XVIII, 31).

4. mdE. *marok* 'rakás, halmocska, dudorodás' < or. *марокз* id. — Az oroszban -*окз* kicsinyítő képzős származék a *марз* 'одинокій бугоръ, курганъ, насыпь или природная сопка' szóból, amely viszont jövevény a finnugorságból, valószínűleg a mordvinból, vö. md. *mar* 'haufe, grabhügel, kurgan' | fS. *marasto* | lpKo. *moaras* | osztj. *maraj*, *mori* stb. (Vö. RAVILA: Viritt. 1930. 116).

alakokat ideiglenesen egészen figyelmen kívül hagyjuk ill. kikapcsoljuk őket az alakszármaztatás láncolatából és közvetlenül az orosszal próbálunk szerencsét. Nézetem szerint az orosz az egyetlen nyelv, amelyben — hogy MUNKÁCSI követelményeit idézzem — megvan a denazalizáció, megvan a praejotatio, kimutatható a terület- és népnév képzésére használt *-a*, s amelynek beszélői történeti kapcsolatban állottak az Urál-vidék népeivel.

Haladjunk pontról-pontra.

A denazalizáció annyira ismeretes jelensége a szláv nyelveknek, jelesen az orosznak, hogy fölösleges volna részletesebben ismertetnünk. Minket inkább az a kérdés érdekel vele kapcsolatosan: szabályos-e, megbízható példákkal igazolható-e ez az $on > u$ változás.

Az ó-egyházi szlávnak ж betűvel (ú. n. большой юсь) jelölt hangja, az orrhangú *o* (a szokásos átírásban: *a* ill. helyesebben *q*) egyes szláv nyelvekben, így többek közt az oroszban is *u*-vá fejlődött:

$q > u > u.$ ¹⁾

A rengeteg példából elegendő lesz az alábbi néhányra hivatkoznunk:

ó-egyh. szl. *doga* 'arcus, iris': or. *duga* 'bogen, regenbogen' | bolg. *duga* | szerb, horv. *duga* | cseh *duha* | lengy. *dega*, *daga*;

ó-egyh. szl. *gęba* 'spongia': or. *guba* 'baumschwamm' | bolg. *gęba* | szerb, horv. *gęba* | cseh *houba* | lengy. *gabka*, *gębka*;

ó-egyh. szl. *gęstę* 'densus': or. *gustoj* 'dicht, dick' | bolg. *gęst* | szerb, horv. *gęst* | cseh *hustý* | lengy. *gęsty*;

ó-egyh. szl. *gęsę* 'anser': or. *guse* 'gans' | bolg. *gęska* | szerb, horv. *gęska* | cseh *hus* | lengy. *gęs*;

ó-egyh. szl. *kręę* 'circulus': or. *krug* 'kreis' | bolg. *kręg* | szerb, horv. *kręg* | cseh *kruh* | lengy. *krag*;

ó-egyh. szl. *lęę* 'nemus': or. *lug* 'wiese, au' | bolg. *lęg* | szerb, horv. *lęg* | cseh *luh* | lengy. *leg*, *lag*.

Fontos, hogy nemcsak a szó belsejében, hanem a szó elején is hasonló megfelelési viszonyokat találunk. A már fönnebb említett ó-egyh. szl. *ęęle* ~ or. *ugole* 'kohle' példán kívül idézhetjük még pl.:

¹⁾ Vö.: SZOBOLÉVSZKI, Lekcii² 19—20; VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 114 skk.; MIKKOLA, Ursl. Gr. I, 66 skk.; FORTUNATOV, Lekcii po fonet. sztaroszl. 170 skk.; DURNOVO, Ocserk iszt. russzk. jaz. 117, úgyszintén MIKLÓSICH ill. BERNEKER szláv etimológiai szótárának ide vonatkozó cikkei.

ó-egyh. szl. *ogls* 'angulus': or. *ugol* 'winkel' | bolg. *zgzl*, *jzgzl* | szerb *ugal* | cseh *uhel* | lengy. *wegiel*;

ó-egyh. szl. *osz* 'barba': or. *us* 'bart, schnurbart' | bolg. *vzs* | lengy. *was*;

ó-egyh. szl. *oda* 'hamus': or. *uda* 'angel' | bolg. *vdica* | lengy. *weda*;

ó-egyh. szl. *oty* 'anas': or. *utka*;

ó-egyh. szl. *ozekz* 'angustus': or. *uzkij* 'eng'.

Könnyű volna a példák számát szaporítani, de az eddig föl-soroltakból is nyilvánvaló, hogy az oroszba átkerült **orgur* egészen szabályosan **ugur*-féle alakká fejlődhetett.¹⁾

Ettől a kikövetkeztetett formától már nem nagy köz választja el az első adatok *Ugra* alakját. Csak azt kell földeritenünk, milyen eredetű a szó végén található *a*, és hova lett a *g* és *r* közt volt magánhangzó.

Már az élesszemű MUNKÁCSI arra az eredményre jutott, bár a megállapítás nem nagyon illett elméletébe, hogy a *Jugra* *a*-ja alkalmasint az oroszból vagy legalább is orosz hatással magyarázandó. Utalt is olyan nép- ill. területnevekre, amelyek a *Jugra*-val egye-zően orosz képzéseknek bizonyulnak:

1. *Merja* (*Меря*), az orosz őskronikában és egyéb régi emlékekben több ízben előforduló név, mely egy a Kljazma táján lakó, minden bizonnyal a cseremiszhöz közel álló finnugor népet és földjét jelölte. Amint munkám egyik későbbi fejezetében bizonyítani óhajtom, a cseremiszek nemzeti nevének, a *marinak* palatális hang-rendbeli változata orosz továbbképzésben. Az oroszosítást világosan mutatják a népnévnek nem orosz forrásokban található változatai: JORDANESNÁL *Merens* (plur. acc.), BRÉMAI ÁDÁMNÁL *Mirri*.

2. *Mescsera* (*Месѣра*): az orosz évkönyvek szerint az Oka felső folyása körül élő nép, talán a finnugorság egy ága, amely idővel egészen eltatárosodott. A szó etimológiai magyarázatai közül

¹⁾ A *Jugria* név nazális nélküli változatait ismerve méltán lepődik meg az ember a *Jungorija* (*Юнгорія*) alak láttára, amely BUCINSZKIJNÁL több ízben is előfordul s bizonyára a *Jugria* helyett szerepel, mert expressis verbis meg-mondja róla, hogy az Urál európai lejtőinek az Usza folyótól a Káma forrása tájáig terjedő részét jelentette, s lakói északon az osztjákok, délen a vogulok voltak (Крещение остяковъ и вогуловъ при Петръ Великомъ, [Харьковъ. 1893] 2, 9). Mivel a különös alaknak sehol másutt nem lelem nyomát, nem tudok mást gondolni, mint hogy BUCINSZKIJ a *Jugoria* és *Hungaria* nevekből konta-minálhatta.

az a legvalószínűbb, amely egyik tatár nép, a *misär* nevével azonosítja. Vö. még az orosz irodalomból: *mescser*, *mescserják*, *Mescserka* stb.

3. *Muroma* (*Мырома*): a leírásokból ítélve alighanem a mordvinok testvérnépe, amely az Oka alsó folyása vidékén lakott, de hamarosan beleolvadt az előretörő oroszságba. Nevüket megőrizte a területükön épült *Murom* városa.

4. *Cseremisza* (*Чепемуса*): a *cseremisiz* (\approx csuv. *šarmys*, tat. *tšermes*) népnek és földjének az orosz őskronikában szereplő neve. Ilyen oroszos alakban említi pl. még MIECHOVI MÁTYÁS is: „Perm: Baskird: *Cziremissa*: Juhra: Corela“.

De hivatkozhatunk még egyéb, hasonlóképpen orosz -a képzővel alkotott nép- vagy területnevekre is:

Obdora (*Обдора*): az Alsó-Ob partvidékének és népének a régi orosz emlékekben közkeletű elnevezése, amely nyilvánvalóan a zürjénből átvett *Obdor* (*Ob* + zürj. *dor* ,oldal, part, táj') -a képzős származéka. 1502-ben a cár címei közé is bekerült; a nyugateurópai földrajzi és történeti irodalomban is sűrűn emlegetik (*Obdora*, prouincia *Obdora*, latinosított alakban *Obdoria*, *Obdorie*, *Abdori secundum Obbi littora* stb), ami elsősorban ,Arany-asszony' (*Золотая баба*, *Злата баба*, *Aurea anus*, *Goud oud Wyf*) néven híressé vált bálványuknak tulajdonítható.

Udora-nak a Vaska és Mezeny folyók felső folyása vidékét, u d o r a i nyelvjárásnak pedig e vidék zürjén lakosságának nyelvét szoktuk nevezni. Az elnevezés zürjén eredetű: *Udor*, *Uvdor*, *Uldor* > zürj. *ul*, *uv*, *ü* ,unteres, unterraum' + zürj. *dor* ,rand, seite'. Vö. (SZAVV.) *Удор* (*Uvdor*) ,Удора собств. низовый край'; (WIED.) *ul-dor* ,unteres, unterseite, unterteil; Udorien, das niederland'; (LYTKIN) *Uldor*, *Uvdor* ,Удора, низовый край'; (САХОВ) *Удор* (о: *Udor*) ,Удора'. — A név eredeti jelentése tehát ,unterseite, niederland', ami — FOKOS szerint is — nagyon találó elnevezés (KSz. XVI, 85).

Ugyancsak ennek az orosz -a képzőnek alkalmi fölbukkanását figyelhetjük meg több idegen népnév régi orosz módosulatában. Hogy csak a három legvilágosabb példát említsem, előfordul *latina* ,latin-ság', *csuvasa* ,a csuvasok', *tatara* ,tatárság': „море убо Латиною обдержимо, земля же и суша обладаема безбожьными Турки“ (PSzRL. XXI, 331)¹; „Чюваша, Черемиса и Мордва и тарханы и

¹) A kötet földrajzi mutatója szerint: *Латина* (*Latina*) = *Латиняне*, *Латини* (latinok).

можары, и вся земля Казаньская“ (uo. 641), „Черемиса и Чуваши“ (uo. XXII, 524), „Чуваши и Черемиса и Вотяки и Мордва“ (Akty Isztor. IV, 336), „съ ясачными людьми съ новокрещены. и съ Чувашию и съ Черемисою и съ Вотяки и съ Мордовою“ (uo.); „Татара и Черемиса съ ними живутъ смежны, а стрѣleckихъ денегъ не платятъ“ (uo. V, 201).

Azt hiszem, ennyi kényelmesen és biztosan elemezhető analógon tanúsága följogosít bennünket arra a föltevésre, hogy az *Ugra-Jugra* név szóvégi *a*-jában is azt a régi orosz terület- és népnévképzőt lássuk, amely az idegenből kapott nevekhez szokott járulni.

A „magyar“ jelentésű ó-orosz (tör. **oγgur* >) **ugrinz*: plur. *ugre*, *ugri*, *ugry* alakokban, úgyszintén a „vogulság-osztjakság“ jelentésű orosz (tör. **oγgur* >) *Ugra* származékban szemet szűrhat a *g* és *r* között még a törökben megvolt magánhangzó hiánya. Nyilván fokozatos redukció vezetett a magánhangzó teljes kikopásához. Az átmeneti fokozatot tükröztetik vissza pl. ó-egyh. szl. *oyęęru*, *oyęęre* (o: *ugŕri*, *ugŕre*) (vö. MIKLOSICH, Lex. pal. s. v. *жгунъ*), az orosz emlékekben pedig: *Уęęру* (o: *ugŕri*) (vö. PSzRL. IV/1: 5; SACHMATOV, Povesztj vr. let 11, 25, 29, 47, 50, 315, 316, 319).¹⁾ — Kétségtelenül hasonló változás történt az *abar* (> *avar*) népnévben is: ó-egyh. szl. *обору*, *объру*, *объртнъ*, *объру* (vö. MIKLOSICH, Lex. pal. s. v. *обрунъ*), az orosz forrásokban: *обърунъ*, plur. *объру*, *обърт* (vö. pl. SACHMATOV, Povesztj vr. let 11, Let. po Lavr. szp. 11) > *обрунъ*, plur. *обре*, *обру*.

Etimológiai magyarázatomnak az a sarkpontja, hogy a *Jugra* név az orosz forrásokban eredetibb *Ugra* alakban lép föl, s a praejotatio, az *Ugra* > *Jugra* változás az oroszban következett be. Milyen bizonyító anyagra támaszkodik az állítás első tagja, és milyen példákkal igazolhatjuk az állítás második részét?

Ugra alakot tüntet föl az orosz őskronika második redactiójának az ú. n. etnográfiai népjegyzékben előforduló egyetlen adata: „... Пърмь, Печера, Ямь, *Угра*, Литъва...” (Let. po Lavr. szp. 3, Novg., Szof., Voszkr., Patr.-Nik., Tverszk., Ljovovszk., Tipogr. let. = PSzRL. IV/1: 2, IV/2: 2, V, 82, VII, 261, IX, 2, XV, 17, XX, 39, XXIV, 1 stb., szinte kivétel nélkül minden évkönyvben,

¹⁾ Találtam néhány *oyęęory* (o: *ugory*) adatot is (PSzRL. IV/1: 27, XXII/1: 419), ezek azonban bizonyára csak másodlagos alakulatok, elvonások az *угорскій* (vö. *Угорская земля*, *Угорскія горы*, *угорскій король* stb.) melléknévből.

úgyhogy a *poveszti* rekonstruálásában SACHMATOV is habozás nélkül ezt tartja meg; vö. Povesztj vr. let 3).

Az 1096. évi Rogovicsj-féle elbeszélésben, amely a poveszti-nek SACHMATOV szerint 1118-ban keletkezett harmadik redactiójára megy vissza, már kéziratunként váltakozik az *U-s* és *Ju-s* alak: pl. a Let. po Lavr. szp. két kéziratában (Radzivilovszkij szp. és Rukopiszy Moszkovszkoj Duchovnoj Akademii) még *Ugra*. két kéziratában (Lavrentievskij szp. és a Troickij perg. szp.), úgyszintén a Patr.-Nik. évkönyvben (PSzRL. IX, 127) már *Jugra* ill. *jugricsi* található.

A név későbbi említéseiben jódarabig még váltakozva szerepelnek a variánsok, de hova-tovább a *ju-s* kerekedik felül. — Néhány példát ragadok ki az adat-változatok gazdag készletéből:

az 1193. évi Jadrej-kaland elbeszélésében *Ugra*, *ugorszkomu* (*Угра, угорскому* vö. PSzRL. IV/1: 591, X, 21), de *Jugra* (*Югра*, vö. PSzRL. IV/1: 175, IV/2: 176, V, 169, XV, 282) is olvasható;

az 1365. évről szóló följegyzésben *Ugorscsina* is (*Угорщина*, vö. PSzRL. IV/1: 603), *Jugorscsina* is (*Югорщина*, vö. uo. 291) fönymaradt;

az 1446-i jugriai hadi vállalkozás leírásában a Novg. IV. let. egyes kéziratai *U-s* formát használnak: *Угру, Угорьскихъ, Угерици*, mások viszont *Ju-s*-at: *Югру, Югорьскихъ, Юерици, Югичи* (PSzRL. IV/1: 441; vö. Let. Avr., uo. XVI, 187: *Югру, Югорьскихъ, Югичи*);

az 1499. évi nagyszabású hadjárat rajzában szintén meglep a tarkaság: Sztep. kniga: „*Угичи и Гогуличи*“ ~ „*Югорская земля и Гогуличи*“; Patr.-Nik. és Ljvovszk. let.: „*Югичи и Гогуличи*“ ~ „*Югорская земля и Гогуличи*“; Voszkr. let.: „*Югичи и Гогуличи*“ ~ „*Югорская*“ ~ „*Угорская земля*“; Szof. let.: „*Югорская земля и Гогуличи*“ ~ „*Югичи и Гогуличи*“ (PSzRL. XXI, 54, 571, 572; XII, 249; XX, 369; VIII, 237; VI, 43, 44).

Az alapárnak ily kesőig elnyúló küzdelmét¹⁾ látva nem ütközhetünk meg azon, hogy egy-két nyugati írónál is akadnak *U-s* adatok:

ROSENBERG *Explanatio*jában: „*Vgri siue Vgrici*“;

egy 1581-ben MERCATORhoz intézett levél (Lettre de Jean Ba-

¹⁾ A név származékai közül az *ugricsi*, *ugorcy* őrizte meg legtovább az eredeti szókezdő *u-t*. Pl. még KÖPPEN terminológiájában is föl-föltinedezik a *vogulok* és az osztjások összefoglaló elnevezéseként *Jugra* vagy *ugorcy* (*Югра = угорцы*); vö. Etn. karta² 15.

lach d'Arnsburg à Gerard Mercator, à Duisburg en Cleves) szerint: „en laissant l'île de Waigatz au milieu entre *Ugorie* & *Nova Zembla* & on vient à un golfe entre Waigatz & *Obi*, qui tournant un peu au Midi, s'étend jusqu'au païs d'*Ugorie*“; „la terre d'*Ugoria*“; a lapszélre írva: „*Vgoria* ou *Iugures*“ (BERGERON-féle *Voyages* II. k., *Traité des Tartares* 118);

HERBERSTEINNél, amint fennebb már láttuk: *Iugaria*, *Jugritzen* ~ *Vgritzschi* gentes; WITSENNél: „*Vgorie*, of *Jugorie*“ (Noord en Oost Tartarye³ 933).

Azt gondolom, mindezek alapján jogosan következtetjük, hogy az oroszban a névnek *Ugra* az elsődleges formája, és *Jugra* a hosszú párviadalban diadalmas másodlagos alakulat, s ilyenformán nem csatlakozhatunk sem MÜLLERhez, aki az *U*-s változatokat a 'magyar' jelentésű *ugri*, *Ungarn* alakok hatásával, a krónikások tudálékos önkényeskedésével magyarázza,¹⁾ sem MUNKÁCSIHOZ, aki a mai *Ju*-s kiejtést elegendő bizonyítéknak hiszi arra, hogy a régi-ségben előforduló *Ugra*, *ugricsi* írás csupán elnézésből eredhetett.²⁾ — A két névváltozat közti viszony illetén értelmezését — megítélésem szerint — csak akkor helyeselhetnők, ha az *U*-s alakok később tűnnének föl mint a *Ju*-sak, és az *u* -> *ju*- változást nem tudnók példákkal igazolni. Ámde egyfelől kétségtelen, hogy az oroszban a név először *Ugra* alakban lép föl, másfelől a későbbi *Jugra* szabályos orosz hangváltozással keletkezettnek bizonyítható.

Fölösleges volna e helyütt részletesebben foglalkoznunk a praejotatióval, ezzel az amúgy is általánosan ismert összsláv és orosz hangtörténeti jelenséggel;³⁾ rátérhetünk mindjárt a bennünket közvetlenül érdeklő orosz *u* -> *ju*- változásra.

¹⁾ „Die erste [anmerkung] ist, dass man im russischen *Jugorskaia* und nicht *Ugorskaia Semlja* sagt; obgleich dieses letztere, und der name des volks *Ugritschi*, zuweilen in den russischen geschichtbüchern vorkommt. Die annalisten scheinen diese schreibart deswegen angenommen zu haben, weil sie geglaubet, dass die *Ugri* oder *Ungarn* aus diesen gegenden hergekommen seyen“ (Samml. russ. gesch. VI, 201).

²⁾ „Nur aus versehen kann man es erklären, wenn in den handschriften neben *Ju**ra*, *Jugriči* hie und da auch die schreibweise *Ugra* und *Ugriču* vorkommt, denn dieser geographische und ethnische name lebt noch heute und wir können ganz sicher die richtige aussprache feststellen“ (KCSA. I, 316).

³⁾ Csak néhány példát mutatok be: ó-egyh. szl. *ablzko*, *jablzko* 'pomum', or. *jabloko* 'apfel', bolg. *jáblo*, szerb. horv. *jábuka*, cseh *jablko*, lengy. *jablko*: ófn. *apful*, lit. *óbūlas*; ó-egyh. szl. *agnę*, *jagnę* 'agnus',

Az oroszok északkelet felé terjeszkedésének történetében oly nevezetes multú *Usztjug* város neve világosan elemezhető: *ycma* 'die lippen, der mund', *ycmьe* 'die mündung (eines flusses, gewehres)', *ycmьинскій* 'an der mündung gelegen', vagyis *Usztjug* = Jug-torkolat,¹⁾ amint már HERBERSTEIN megmondja: „*Vstyug*, quasi ostium Jug“. Ahhoz kétség sem férhet, hogy az *usta*, *ustre* eredeténél fogva magánhangzós kezdetű: ó-egyh. szl. *oycma* 'os', *oycмьна* 'labium', *oycмьe* 'foramen, ostium', bolg. *ústa*, szerb, horv. *ústa*, cseh *ústa*, lengy. *usta*, *uście*, *ujście rzeki* stb.: ó-ind. *āh*, *āsyām* 'mund', *ōṣṭha-h* 'lippe', lat. *os* 'mund, öffnung', *ostium* 'eingang, tür, flussmündung', lit. *ústa*, *ústà* 'flussmündung, haff'. De ennek ellenére a szabályos és ma is használatos *Usztjug* mellett a régi orosz emlékekben elég sűrűn olvashatunk *Jusztjug* alakot:

Юстюгъ, Юстюгу, Юстюгъ (PSzRL. VIII, 69), *Устюгъ* és Юстюгъ (uo. 71), *Устюжане* és Юстюгъ (uo. 89), „во градѣ Юстюгъ“ és „на Устюгъ“ (uo. XI, 164), „съ Юстюга поиде князь Иванъ Звенець съ Устюжанъ“ (uo. XX, 279) stb.

Egyéb példák az *u* > *ju*-, ill. *q*- > *u*- > *ju*- változásra:

ó-egyh. szl. *жтръ* (*qtrъ*) 'intus': or. *утръ* (*utrъ*) és *ютръ* (*jutrъ*) id., *утрънии* és *ютрънии* 'inner, innerlich, inwendig'; ó-egyh. szl. *жтроба* (*qtroba*) 'intestina', *жтробънъ* 'ventris': or. *утроба* (*utroba*), *утробный* ~ *ютроба* (*jutroba*), *ютробный* (SZREZNEVSKIJ, *Materialy* III, 1315. ill. 1630);

ó-egyh. szl. *убиѣство* 'caedes' (*oybumu* 'occidere' < *y* ige-kötő + *bumu* 'percutere'): or. *убиѣство* (*ubijstvo*) ~ *юбиуство* (*jubi-istvo*) 'mord' (uo. 1109. ill. 1625);

a denazalizációval kapcsolatban már fennebb említett or. *уголь* 'kohle' (ó-egyh. szl. *oglb* lit. *anglis*, porosz *anglis*), úgyszin-

or. *jagněnokъ* 'lamm', bolg. *agne*, *jagne*, szerb, horv. *jagnje*, cseh *jehně*, lengy. *jagnię*: lat. *agnus*, gör. *ἀγνός* (vö. VONDRÁK, Vgl. Gr. I, 48—51, 180—187; BERNEKER, EtWb. 22, 24 stb); ó-or. *askъ*, *jaskъ*, or. *jaščikъ* 'lade, kasten' < ó-skand. *askr*, *asker*; or. *jakorъ* 'anker' < ó-skand. *akkeri*; or. *jabednikъ* 'verleumder' < ó-skand. *embätti*; ó-or. *Akunъ*, *Jakunъ* (személynév) < ó-skand. *Hákun* (vö. THOMSEN, *Relations* 128, 130, 131; SZOBOLJEVSKIJ, *Lekci* 20; GORJAEV, EtSzl. 433; SZREZNEVSKIJ, *Materialy* I, 31, III, 1631, 1656).

¹⁾ Vö. pl. *Usztjszyszoljszk* = Szyszola-torkolat ill. az ott épült helység, a mai zürjén főváros (zürijénül Szyktyvdinkar); *Usztjvym* = Vym-torkolat ill. az ott épült helység.

tén *уголъ* 'winkel' (ó-egyh. szl. *ogľz*) alakok mellett szintén vannak *ju*-s variánsok: *югълъ* (*jugľb*) 'kohle' ill. *югулъ* (*jugulz*) 'winkel', *югълъный* stb. (uo.);

or. *удолъ* (*udolz*), *удоль* 'tal, niedierung' mellett párhuzamosan él — jelentésmegoszlással főleg képes értelemben használva — *юдолъ* (*judolb*), *юдолие* id., *юдолъ* плачевная, ю. плача 'tränen-tal, jammertal, irdische welt', *юдолъникъ* 'erdenbürger', *юдолъница* 'erdenbürgerin', *юдолъный* 'im tale liegend, irdisch' (uo. III, 1153. ill. 1625, DALJ, Tolk. szlov. IV, 610, PAVLOVSKIJ, Wb³ 1765);

ó-egyh. szl. *ѡза* (*oza*) 'vinculum': or. *уза* (*uza*) ~ *юза* (*juza*) 'fessel, kette' (SZREZNEVSKIJ, Mat. III, 1168. ill. 1626), *юзилице* 'тюрма, темница', *юзникъ* 'узникъ' (DALJ i. m. IV, 610);

ó-egyh. szl. *ѡже* (*ože*) 'funiculus': ó-or. *уже* (*uže*) ~ *юже* (*juže*) 'strick, seil' (SZREZNEVSKIJ i. m. III, 1163. ill. 1626);

ó-egyh. szl. *ѡжика* (*ožíka*) 'consanguineus': or. *ужика*, *ужикъ* (*užíka*, *užíkz*) ~ *южика*, *южикъ* (*južíka*, *južíkz*) 'verwandt' (uo. 1165. ill. 1626), *южикъ* крове 'кровная родня', *южичество* 'родственное право, по коему ближайший родственникъ мужа, умершаго бездѣт-нымъ, наследовалъ жену его' (DALJ IV, 437).

Nem folytatom a példák felsorolását; aki még ezek után is kételkedik, üsse föl SZREZNEVSKIJ kitűnő orosz nyelvtörténeti szótárának III. kötetét s meggyőződhetik, hogy a *ju*-val kezdődő szavak igen tekintélyes hányada eredetileg *u*-n kezdődött, ezeknek az *u*-knak jórésze pedig kimutathatóan korábbi *ж*- (*ѡ*-) folytatója. Ebből viszont az a fontos tanulság vonható le, hogy egy az oroszba át-került *on(gur)* szabályosan vált *u(gzra)* > *ju(gra)* alakká.

Miért nem ment hasonló változáson keresztül a 'magyar' jelentésű *oxgur* > *ugre*? Miért nem találunk **jugre* 'magyarok', vagy még tovább firtatva: **jugra* 'magyarság, Magyarország' alakokat? — Ezekre a nem egészen helyükön való kérdésekre könnyen megfelelhetünk.

1. Általánosan ismert tény, hogy a nyelvek már kezdő korszakukban egymástól lényegesen elütő nyelvjárásokra szoktak tagozódni. A fennmaradt emlékekből megállapíthatjuk ezt az oroszra is.¹⁾ Eleve valószínű tehát, hogy más nyelvjárást beszélő orosz tör-

¹⁾ Az orosz nyelvtörténet legavatottabb kutatójának, SZOBOLEVSKIJ-nek a nyilatkozatát idézem: „Русский языкъ въ древнѣйшій періодъ своей исторіи не представлялъ полного звуковаго однообразія и въ однихъ мѣстахъ имѣлъ одѣѣ.

zsek érintkeztek a déli síkságon szereplő magyarokkal, s más dialektushoz tartozó oroszok portyáztak el a messzi északkeleti végeken halászgató-vadászgató vogulokhoz-osztjásokhoz.

2. A praejotatio meglehetősen szórványos hangjelenség az oroszban. Vannak magánhangzón kezdődő szavak, amelyeknek élén sohasem találunk másodlagosan fejlett *j*-t, míg másoknál — teljesen azonos fonétikai helyzetben is — bekövetkezik a *j*-prothesis; ebben az esetben a járulékhang élete néha csak rövidebb időközre, kisebb nyelvterületre korlátozódhatik, néha viszont állandósulhat is, sőt esetleg az egész nyelvterületre is kiterjedhet.

3. A nélkül, hogy a dolognak különösebb jelentőséget tulajdonítanék, megemlíthetem, hogy az orosz emlékekben elvétele igenis akadnak *Jugra* 'magyarság, Magyarország' adatok:

MICHAİL VSZEVOLODICSNAK, Csernigov nagyfejedelmének 1240-ben a tatárok elől Magyarországra meneküléséről olvassuk: „самъ бежа ко сыну во Югry“ (PSzRL. XX, 158); vö. azonban ugyanerről az eseményről: „И бѣжа Михаилъ по сыну своемъ предъ Татари въ Оугры“ (uo. XXIV, 94);

SVIDRIGAILLO litván fejedelem magyarországi epizódjáról így ír a Novg. IV. let.: „и оттолѣ идя Свѣтригаило въ Оугры; приеха изъ Югry князь Свѣтригаило въ Литовскую землю жити“ (uo. IV/1: 421 ill. 427); vö. azonban: „И оттолѣ поиде Сшвитригаило во Угry; прииде изъ Угорскія земли князь Съшвитригаило“ (uo. XI, 234 ill. 236);

a magyarországi tatárdulásról szóló elbeszélésben találjuk: „Окаянныи же сеи злоименитыи Батыи поиде на Западныя Угry к вечернимъ странамъ, и многи мѣста и грады сотвори, и достизаетъ самого великого града *Варядина Югорскаго*, иже среде земля *Угорскія*“ (uo. IV/1: 474). — Íme tehát Nagyvárad, mint *jugor város*!

* * *

особенности, въ другихъ — другія; иначе говоря, онъ раздѣлялся на нѣсколько говоровъ. Замѣчательно, что дѣленіе древне-русскаго языка на говоры, сколько мы можемъ судить о послѣднихъ по дошедшимъ до насъ памятникамъ, до нѣкоторой степени совпадаетъ съ тѣмъ дѣленіемъ русскаго народа на племена, которое сохранила намъ Несторова лѣтопись“ (Lekcii³ 34). — Az egyes ó-orosz nyelvjárás-csoportok hangtani jellegzetességeinek vázolása után így folytatja SZVOLEVSZKI: „Съ теченіемъ времени, при постепенныхъ измѣненіяхъ въ звукахъ, говоры русскаго языка приобрѣли новыя особенности, которыя уже несравненно болѣе прежняго обособили ихъ другъ отъ друга“ (uo. 38).

Nagyon bonyolult kérdés, amelyről biztos támpont híján nem merek határozott véleményt nyilvánítani, hogy mikor és hol jutott az orosz-szlávság abba a helyzetbe, hogy megismerkedvén a magyarokkal és a vogulokkal-osztjákokkal, átvehesse a magyarokra és a vogulokra-osztjákokra értett *on(o)gur* népnevet. — Ha arra gondolunk, hogy a 'magyar' jelentésű szlávsági alakok (ó-egyh. szl. *ꙗꙋꙋꙋꙋ*, plur. *ꙗꙋꙋ* stb., ó-or. **ugrinz*, plur. *ugre*, *ugry*, bolg. *úgrin*, ó-szerb *ugrinъ*, horv. *ugrin*, *vugrin*, szlov. *vôger*, *ogër*, cseh *uher*, tót *uhor*, lengy. *węgrzyn*) nyilván egy közös szláv **óngr-*, **ungr-* őstorma szabályos folytatói, tisztán hangtani alapon esetleg hajlandók lehetnének föltenni, hogy a szó még a szlávok együttélése idején, úgy az V. sz. tájáig vététt át, abban az időben tehát, amikor a magyarok-vogulok-osztjások ősei az Urál vidékén lakó bolgár-törököknek, onoguroknak szomszédai voltak. El lehetne ilyenformán képzelni, hogy

1. valamely közelebből ismeretlen szomszéd nép már ekkoriban átruházta az *on(o)gur* nevet a finnugorságnak az onogurokkal érintkező keleti szárnyára;

2. a finnugorság keleti szárnyára alkalmazott *on(o)gur* név valamilyen közvetítéssel eljutott a szlávsághoz és ott megmaradt a magyarság jelölésére;

3. az oroszban a magyart jelentő *ugre* mellett kialakult az Urál környékén visszamaradt finnugorság (vogulok-osztjások ill. északi vogulok-osztjások) jelölésére szolgáló *ugra*.

Az efféle ábrándos ízü elgondolás ellen számos súlyos érvet lehet felsorakoztatni. Rá kell mutatnunk mindenekelőtt a gondolatmenet alapvetésének megbízhatatlanságára: a szlávsági nyelvek 'magyar' jelentésű szavának hangalakja nem teszi kétségtelenné, hogy csakugyan a szláv alapnyelvből való örökséggel állunk szemben. Utalhatunk egy általánosan ismert példára. Az ó-egyh. szl. *kralъ* 'könig', or. *korolъ*, bolg. *kralъ*, szerb, horv. *králj*, cseh *král*, lengy. *król* ugyanazokat a *tort*-típusnak megfelelő hangviszonyokat tükrözteti, mint pl. az ó-egyh. szl. *grachъ* 'erbse', or. *gorochъ*, bolg. *grach*, szerb, horv. *gräch*, cseh *hrach*, lengy. *groch* — s a két eset mégsem azonos. A 'borsó' jelentésű szláv szavak a szláv alapnyelvnek idg. örökségű **gorchъ* alakjából fejlődtek ki, míg a 'király' jelentésűek az egész szlávságban való elterjedtségük és a hangmegfelelések azonossága ellenére sem tekinthetők a szláv alapnyelvből, a szláv nyelvek differenciálódása előtti korból kapottaknak,

mert hiszen nyilvánvalóan Nagy Károly nevének (őfn. *Karal, Karl*) közszóvá vált fejleményei, azaz a legjobb esetben is úgy 800 körül — Nagy Károly 742—814-ig élt — kerülhettek bele a szlávok szókészletébe. — Hasonlóképpen foghatjuk föl a 'magyar' jelentésű szláv szavakat is: elterjedtségük és az ősi szláv eredetű szavakkal egyező hangtani viselkedésük ellenére is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a szláv együttélés megszűnte után, az V. századnál későbbben vétettek át. Az elszéledés előtti, korai átvétel valószínűsége ellen bizonyít az a tény, hogy a szlávok sem együttélésük korában, sem a szétvándorlás után következő első századokban közvetlenül nem is érintkezhetek a magyarokkal, még kevésbé a vogulokkal-osztjákokkal, s ezért szinte lehetetlen, hogy a jóval későbbi érintkezések koráig megőrizhették volna a magyarok individuális népnévként az **ongr-* szót, ha — tegyük föl — netalántán mégis az alapnyelvből vitték volna magukkal.

Azt hiszem, másmilyennek kell a névátvétel történeti háttérét gyanítanunk. Orosz szempontból alkalmasint két, egymástól időben, térben és jelentésben elkülönülő névátvétellel van dolgunk: az első a Déloroszország területén 'magyar' jelentésben megállapodott (*onogur* >) **ongr-*, a második az onogurok Urál-vidéki ősi földjének és e föld lakosságának jelölésére ott északkeleten használatos (*onogur* >) **ongr-*. Az első valószínűleg úgy a IX. sz. elején honosodhatott meg a szlávságnak akkoriban egymással még elég élénk érintkezésben álló tagjainál, a második jóval később, talán a X. sz. második felében került bele a terjeszkedő oroszág északkeletre előretört részeinek nyelvébe.

A csak etymonjában azonos két név közvetítőit nem tudjuk megnevezni. Az első esetben, úgy vélem, a bolgárookra van legelőbb okunk gondolni, *Jugriát* illetőleg azonban legfőljebb ha sejtelmekig juthatunk el, amin különben a népnév-közvetítések általános természetét és az Urál-vidék régi történetére vonatkozó ismereteink igen nagy hézagosságát tekintve nincs is mit csodálkoznunk. Önként kínálkoznék a zürjén közvetítés föltevése, csakhogy ezt az eddigelé közkeletű föltevést teljesen megdöntik azok a hangtani nehézségek, amelyekkel fönnebb már részletesebben foglalkoztam. A zürjén *jegra, jogra, jugra* alakokat nem tudom másoknak, mint oroszból átkerült jövevényeknek értelmezni, amelyek a jelekből ítélve a zürjénben sohasem tudtak mélyebb gyökeret verni. Nyilván ez az oka annak, hogy a legönállóbb, az élő népnyelvre támasz-

kodó zürjén szótárak, pl. a SZAVVAITOV-féle, egyáltalán nem is ismerik. WICHMANN, amint érdeklődésemre szíves volt közölni, hasztalan kereste a szót szinte az egész zürjén nyelvterületen: egyetlenegy usztyszyszolyszki ember akadt, akinek nem volt egészen ismeretlen (*jegra*), bár a jelentésével ő sem volt tisztában („talán: vogul“).

Így fogta föl az orosz és a zürjén nyelvi alakok egymáshoz való viszonyát — ezelőtt már 20 évvel — a legilletékesebb specialista kutató, KALIMA is (SUS. Toim. XXIX, 58).

ZSIRAI MIKLÓS.

Kündü. E régi magyar méltóságnévet már régebben egybevetették az alt., tel., leb. *kündü* 'tisztelet, becsülés' szóval, s megjegyezték azt is, hogy e dialektusokban ezenfelül egy kisebb előljáró címe is.

Megvan a szó a mongolban is, vö. Kov., Dict. III, 2568 kk.: *kündü* 'pesanteur; lourd; difficile, pénible; grave, sérieux, respectable', *kündüsiyekü* 'respecter, estimer', *kündütü* 'lourd, grave, respectable', *kündülig* 'respectueux; poli, serviable'. Már csak a *kender xāqān* conjecturája miatt is megemlíthjük, hogy IBN MUHANNĀ mongol szótárában (konstantinápolyi kiadás ۲. A I.) is megvan a *کندو* *kündü*, jelentése *العتیل* 'nehéz'. A budapesti négy nyelvű kéziratos szótár a mong. *kündüel* 'tisztelet'-et egybeveti a mandzsu *kundu*, török *kündü* szóval (I, 54 r°). A mandzsuból melléje vonhatjuk még: *kundule* 'tisztelni', *kundun* 'tisztelettel teljes'.

De mint méltóságnévet is megtaláljuk szinte valamennyi mongol törzsnél. A mongol törzs, tudjuk, 'nyilak'-ra (mo. *sumun*, harcsin *s'om*) oszlik. A 'nyíl' élén áll a *kündü* és a *janggi*. Magam a harcsinoknál és ognutoknál *xunda*-t hallottam, a harcsin nyelvjárásról készült japán munka, a *Mongyol kelen-ü qarilčin kelelčikü üges* meg *kündü*-t ír a törzs hivatalnokainak felsorolásában; különben ma már egészen kis tisztség, pontosan megfelel a kínai *p'ai ch'ang* katonai rangnak, tehát afféle káplár. Hatáskörének leírásával a *Li fan yüan* mongol törvénykönyve foglalkozik (T'oung Pao 1930, 178). A mongol *kündü*-kről az európai szakirodalomban is olvashatunk, pl. BARANOV, Slovarj mongol'skich terminov I, 92. s. v. *Kyudo*.

LIGETI LAJOS.

„Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílus-történeti módszerű magyarázatá“-ból mutatvány.)

11.

Most pedig hozzáfoghatunk a ÓMS. azon része sorainak magyarázásához, melyek a Símeonra utaló részre következnek; ezeket legrosszabbul értették irodalomtörténetíróink és nyelvtudósaink: *Tüled ualmun de num* || *ualallal, hul yg kynzaßfal*, || *Fyom halallal*. E részt az előzővel együtt a Napkelet egykorú és mai kiejtéssel így közölte (1923. II. sz. 191. l.):

Ó, igoz Simeonnok
Bezzeg-szovo ²⁾ ére!
Én érzem ez bú-tűrüt,
Kit niha égíre,
Tüled válnum.
De nüm valállal
Hol így kinzással,
Fiom, halállal.

Ó, igaz Símeonnak
Való szava utólért (bevált)!
Én érzem e bú-tört,
Melyet egykor ígért (jósolt).
Hogy tőled válnom kell,
De nem valállal (?)
Hal így kinzással
Fiam, halállal.

GRAGGER megjegyezte már, igaza is van ebben, hogy: „*ualmun* nyilvánvaló íráshiba e. h.: *ualnum*“. Az '*ualallal*'-hoz pedig ezt a magyarázatot fűzte; „*ualallal*... szójáték. *Valál* a régiségben bírót is jelent (vö. NySz. III, 1002); a hely értelme, úgy látszik: nem *bíróval*, nem ítélet alapján hal meg fiam.“ (MNY. XIX, 9.) A Napkelet kellő óvatossággal megvallja, hogy „tétovázásban vagyunk“ e két versszak „átlépő gondolatmenetére, és... *valállal* szavára nézve.

¹⁾ Ezen a címen egy nagyobb tanulmányt írt a szerző. Az egész tanulmány a M. T. Akadémia kiadásában fog megjelenni.

²⁾ Mit szól az ÓMS. *szovo* szavának végső *o* hangjára I. K., ki a Husszita Biblia *reio* (olv. *réjo* v. *réjo*) alakjának ellenzéki szavazatát avval a kijelentéssel igyekszik elnémitani, hogy „a magyar nyelvtörténet“ nem ismeri a szóvégi rövid *o* hangot (Ung. Jb. XI, 459)? Pedig nem a magyar nyelvtörténet nem ismeri, hanem maga I. K. XIV. Lajos joggal nevezhette magát „az állam“-nak, de I. K. ne tévessze össze önmagát „a magyar nyelvtörténet“-tel!

A *valál* (velál) szó birtokot, községet jelent a Nyelvtörténeti Szótár adata szerint. De e helyen, úgy látszik, más, eredetibb jelentéssel szerepel. S talán úgy értendő a szöveg, hogy: nem való, nem illő, nem méltányos dolog, hogy fiam meghal. Vagy talán: valósággal, valójában, igazán? Majd kiderítik a nyelvészek“. NÉGYESY LÁSZLÓ aztán (MNy. XXIII, 373—9.) nagy aprólékossággal és leleményességgel, magyarázta az ÓMS.-at.

Abban teljesen egyetérték NÉGYESYVEL, hogy a *valál* GRAGGER-féle magyarázata helytelen. Egyetérték NÉGYESY következő fejtegetésével: „Hogy a *valál*-on kezdjem, a következő versszakban csakugyan szó van arról, hogy ez a kínzás *crimen, scelus*, mert *sine culpa* történik, magyarul is: *törvénytelen* tett, mert *büntelen* hal meg a szenvedő Messiás. De nem azért törvénytelen a tett, mert formahiba történt, hogy a rendes bírói eljárást mellőzték, hanem érdemben törvénytelen, mert ártatlan az elítelt. Ha elfogadnók is a *valál*-nak 'elüljáró'-féle jelentését — ami különben csak három századdal későbbi forrásokból van a NySz.-ban idézve, a korábbi jelentések: 'község, praedium, birtok' — akkor sem akarhatta a fordító az elüljáróságok megkerülését hánytorgatni, hiszen tudta, hogy a kínszenvedés nem a hatóságok tudta nélkül történt, ha mosták is a kezüket; mit is változtatna a fájdalmas anyára és a hívő fordítóra nézve az igazságtalan erőszakon az, hogy a „*valál*“ is részes volt benne.“ NÉGYESYnek ez érvelését megerősíti középkori irodalmunk:

Az ew meg kötözeefeeről (t. i. Jézuséről.) Ezdras (ügymond): megh kötözeetek enghemet nem mynt atyákat ky meg zabadoytaalak tyteketh egyptomnak feldeeből. Az *yteelő byronak* zeky előt fel keaythwan meg alazatok enghemet ffele fygghezthween az faara el arwlatok enghemet ÉrdyK. 187; Neped myath megh fogtatolvala *harom byro myath* hamyffan iteeltetölvala WinklK. 247; Es valasztot nep mya meg fogatol vala. *harom byro myath*. hamyffan Itéltetel vala. GömK. 101; hamis tanoknak miatta vadoltatal *harom biroknak miatta* hamiffan yteltetel LázK. 157.

A *hul* szóra NÉGYESY ezt mondja: „A *hul* szót *hal*-nak magyarázzák (meghal), nem épen szívesen, mert a HB. is csak az *o*-ig megy el a skálán, s az *u*-s alak sehol elő nem fordul másutt. De kénytelen-kellelen elfogadják ezt a jelentést.“ NÉGYESY aztán nem fogadja el; jól is teszi. Nem kell találgatnunk, hogy az ÓMS. írója hogyan mondta és írta a *hal* 'moritur' igét, hiszen megvan az

magában az énekben. A HB.-ben is 'halalaal' és 'holz' van, az ÓMS.-ban is 'halallal' és 'hol': nyelvtörténeti okból szó sem lehet arról, hogy az ÓMS. *hul* szava a mi *hal* igénk hangváltozata lehetne.

Hát a *ualallal* magyarázatában kinek van igaza? Mielőtt erre felelnénk, vegyünk szemügyre egy másik szót, melynek értelmében senki nem kételkedik. Ez a *kynzaßfal*. Lássuk latin eredetijével együtt az egész versszakot, egymás mellett a latint, a magyart:

Tuled ualmun
de num ualallal,
hul yg *kynzaßfal*,
Fyom halallal

Morte beate
Separor a te,
Dummodo nate
Nunc *crucieris*.

Vegyük most elő kis gimnázista-kori tudományunkat, kezdjük el konjugálni a 'crucio' = 'kínzok' igét. Passivi indicativi praesens: 'crucior, cruciaris, cruciatur' = 'kínzatom, kínzatos, kínzatik'. A coniunctivus már kissé nehezebb, de talán megy: 'crucier' = 'kínzassam', 'crucieris' = 'kínzassál' — no itt álljunk meg. A latin énekben éppen *crucieris* van, tehát annak megfelelőjéül a magyar énekben ezt várhatjuk: *kínzassál*, s csakugyan ott is van a magyar énekben: *kynzaßfal*. Igaz, hogy nincsen komma az utolsóelőtti *a* betűn, de azért tudhatjuk, hogy a *kynzaßfal* nem 'kínzassál', hanem = 'kínzassál', mert hiszen a *kynzaßfal* a 'crucieris' megfelelője, a 'crucieris' pedig azt jelenti, hogy: 'kínzassál', nem pedig: 'kínzassál'. Hiszen a CornK. (273) is komma nélkül írja a *kénzassál*-t; 'aldozal az iftenek (olv. istennek), hog il fokayg ne *kénzaßfal*', de azért ezt a szót nem olvashatjuk így, hogy: 'kénzassál'.

Hogy a 'morte beate' stb. értelmét jól eltaláljuk, nézzük az előző sorokat is: 'Parcito proli! Mors mihi soli sola mederis! Morte beate separor a te, *dummodo* nate nunc *crucieris*'. Mindezt így lehetne fordítanunk: 'Kegyelmezz gyermekemnek! Engem magamat egyedül te tudnál meggyógyítani, halál! Halállal (t. i. a magam halála által) boldogan válnám el tőled, fiam, *mikor* így kínzatos'. Ily kötőszóval is lehetne: '*holott* így kínzatos'. A *holott*-nak megvolt ilyen szerepe a kódexek nyelvében: 'vram Jefus ... te nagy meel yrgalma-fagodath mwttatad. *holoth* ellenfegydeerth ymadal' CzechK. 12. Nemcsak a helyhatározó, hanem az ilyen időhatározó *holott*-nak is megvolt a középmagyar nyelvben rövidebb *hol* alakja: 'Mykeppen zolhattok yot, *hol* ty gonozok leegyetek?': quomodo potestis bona loqui, cum sitis mali? JordK. 390 (Máté XII: 34). A latin ének

dummodo kötőszavát tehát fordíthatta úgy középkori író, hogy: *hol*. A *hol* szónak megvan a kódexekben s általában a XVI. században *hul* alakja is:

Ez napon diódfeges mindenkor ziz maria. fel haga menbe. ez napon angali zep ineklefebe éggiik mafik ellen: örök zöld segnek mezőibe mikint *hul* minden felől valo polgaroknak. ég náiaf tarfafagok: *hul* angoloknak fő innepek: *hul* mvnka || nak es keferőfegnek vtanna. bodog es edes lelki elet vaçon DöbrK. 497—8; Olvaftvk azért gákorta zenteknek temetefekre angoloknak iövefeket. es v zolgalatokra. zolgalatokat tettekét Iföt valasztottaknak lelkeket Inekekkel es vigafaggal meñben vittekét. *hul* mind kő nemő nemzetnek hangofflagit. ferfiaknak es zent zizeknek ineklefekeket hallatni DöbrK. 503; Ime *hul* nilvan mvtatt'a nekőnk hoğ ziz zent maria mindenkor ziz volt DöbrK. 509; az ideben kwldenek zydok ierufalembel papokath *hul* ianus kerezteluala SzékK. 357; Ne akar-yatok magatoknak kenczeketh foldben kenczwznetek *hul* rozda es moly meg ezy SzékK. 367; kezdet (olv. kezdék) ozokath kyk gonozfwl valanak kvrnvlvifelni *hul* halyak vala wteth lenni SzékK. 370; *hul* penig te kegelmed azt gondonaya hog az fok szabadosfok yt forgodnanak, abba Eg czep finczen (1543-i levél) Levéltári Közl. III : 77.

Tehát a *dummodo* kötőszónak megfelelhet régi magyar nyelv-
emlékben: *hul*. Tessék mármost megnézni az ÓMS.-at, a '*dummodo* . . . crucieris' kifejezéssel szemben ott van: '*hul* . . . kynzafal'; a magyar a latinnak pontos fordítása, sőt nagyon is szolgál fordítása. Ezen a helyen ugyanis a magyar mondatban nem parancsoló, hanem jelentő módú állítmányt várna. Tudjuk azonban, hogy a latinból való régi fordításokba sokszor becsúszik olyan latinizmus, hogy jelentő mód helyett a latin szöveg coniunctivusának hatására parancsoló mód van. Van *mikoron*, van *holott*, van *hol* kötőszó után is:

Pirulion megh azért az gonoz kőróztien: ki az zyz mariat nem akaria dicernie: *Mikoron* megh az poganokes mint edefel megh mondatek *diceriek* TihK. 141; ki choda azért az ol' nával'as kereztien embert (olv. ember) ki merezkődic kevelkődnye *mikoron laffa* őnőn magat minden felől meg kernekőzötnek lennye enne fok nával'affagokal DebrK. 259; hoğ zvléthetik ember. *holot* ven *legen*: Quomodo potest homo nasci, cum sit senex? DöbrK. 395 (Ján. III : 4);

Oh meyl nagy wolth te zerelmed

hol magadat ygy *őleffed*

CzechK. 64, HORVÁTH Cyr.: RMKT. I : 167.

Oh || Mel Volt te Zerelmed

hol magadat ygy *őlefed*

ThewrK. 295—6.

Ez utóbbi két sor a 'Salve Mundi Salutare' verses fordításából való. Versben van *hol* kötőszó után latinos parancsoló mód, mint az ÓMS.-ban.

A *kynzaſſal* előtt az *yy* nem kétséges, hogy: *így*. Tehát ama sort így kell olvasnunk: 'hul így kinzassál'. *Fyom* olv. *fíom* értsd: 'fiam', ez a *nate* fordítása. Ime, a 'dummodo nate nunc crucieris' jóformán szóról-szóra le van fordítva, csak a megjelenítő *nunc* (most) helyett van a magyarban a rámutatással szintén megjelenítő *így*, és a 'kinzassál' van megtoldva, magyarázva azzal, hogy: *halállal* = *halállal*. Valóban, versbeli fordításban, műfordításban igen nagy hűség. Az ÓMS. e részének az eredetihez való hűsége teszi kötelezővé ránk nézve azt a módszert, hogy e versszak további magyarázatában is rábizzuk magunkat a latin szöveg útmutatására.

Tuled ualmun = 'töled válnom' — ehhez akár oda kell tenni a 'kell'-t, akár nem, az bizonyos, hogy a latin '*separor a te*' sornak felel meg. A kirekesztő módszerrel tehát odáig jutottunk, hogy a '*de num ualallal*' olv. 'de nüm valállal' azaz: 'de nem valállal' kifejezésben a '*morte beate*'-nak keressük, ha nem is fordítását, de — mondjuk — visszhangját.

Annyit láthatunk, hogy a '*morte*' itt nincs lefordítva, mert hiszen a '*mors*'-ot az ének *halal*-nak mondja, nem *ualal*-nak. Marad hát a *ualallal* latin megfelelőjéül a *beate*. A '*beate*' módhatározó, s vannak módhatározók a magyarban *-val*, *-vel* raggal, például: 'örömmel', 'boldogsággal'. Annyit láthatunk, hogy a *ualallal* = *valállal* *-val* ragos, tehát szerkezete csakugyan olyan, hogy lehet módhatározó, lehet a módhatározó *beate* fordítása — ragja felől. A '*beate*' azt jelenti, hogy: 'boldogan', s ha *-val*, *-vel* ragos módhatározóval akarom fordítani, fordíthatom úgy, hogy: 'örömmel' v. 'boldogsággal'.

Most azt kérdezem: mi volt a *boldogság* eredeti jelentése? Tudjuk, hogy: 'gazdagság', hiszen a *boldog* eredetibb jelentése: 'gazdag'. Ezért bírja a *szegény* ember szándékát a *boldog* Isten, ezért állítja szembe a régi nyelv is a *szegény*-t néha a *gazdag*-gal, néha azonban a *boldog*-gal:

mynd reend bely neepék zeegenyek es kazdagog zeretyk vala
ÉrдыK. 636;

es myndden reend belyek
nemeffek, nemtelenek, zeghenyek
kazdagok ÉrдыK. 499;

HALwan mynd egheez orzag
bely zegheen **boldog** nemes nem-
telen ÉrдыK. 400;

Ez zent malaztban eelew iften embere oly zeep modon rendölte vala, mynden *zeeghenhez boldoghoz* es myndden időnek folyasahoz, hog' foha tehetfeege myat fenkyt meg bantot ÉrdyK. 299; kegyes kyrálnak hywyaak vala myndenek, Mert mynd *zeegheennek bodognak* wgy aggya vala magaat hogy ynkab zeretethneek honnem feeltethneek ÉrdyK. 403; Es ez zegheen orzagot mynd benne valo wrakkal, es *zeegheennyel bodoggal* eegyetemben ÉrdyK. 499; De ottan temeteek el nagyob chodanak okaerth zamtalan neep reea fwthwan, kyralyok wrak *zeeghenyek bodogok* wr iftennek eerdemefeet lathny yllethny es apolgatny ÉrdyK. 515; De meegh wtanna valo mynd feyedelmeknek mynd *zeghennek bodogoknak* yo pelda tekeelletes regula ÉrdyK. 623; Nagy eremek vala mynd tellyes orzagbely *zeegennek bodoghnak* ÉrdyK. 631; hogy kedeeg eellyen zent atyanak halalaat hallottaak volna mynd *zegheenyek bodog* kyralok es nagy zeer bely wrat (olv. urak), . . . fyethnek vala az zent atya tefteehez ÉrdyK. 638; Mert nynchen oly reend bely adamffya akar ez vylaghyak akar egyhazbelyek wrak hatalmafok *zeghenyek bodogok* zyzek hazafok őzwegyők zerzetőfők tyztafaag es penitencia tartok ygazak es vezedelmes bynefek, kyk yo peldaat byzon regulaat ygaz eeletőt nem vehetneenek az ew ez wylagon valo zentfeeges eeleteeből ÉrdyK. 639; Egybe hywataa mynd *zeghenyeket bodogokat* es ffel alwan elöttök nagy mondhatatlan zeep es bőleh predicaciot teen elettek ÉrdyK. 675;

egi ill yo tanaczot ada
kywel az kyrálnak monda
hogy leweleeket yraffon
kykben fennyen paranczolyon
mind o zelees orzaganak
mynd *zeegennek* mynd *Bodognak*

ÉrSK. 448a, HORVÁTH CYR.: RMKT. I : 249;

Azt akarya nağ hathtalma
Es azt kewannyaa dyadalma
hogy mynd *bodog* Es mynd *zegeny*
ez nap eftyg ytten legyen

ÉrSK. 471a, HORVÁTH CYR.: RMKT. I : 290;

ha el nem fogod rolwnk ewketh el kel fwthnunk mynd *zeghenyel bodosgul* (olv. 'mind szögényél, bódogúl') LevT. I : 322;

Ha tehát megállapítottuk, hogy a *beate* fordítható volna ezzel, hogy: 'boldogsággal', akkor ezáltal azt állapítottuk meg, hogy fordítható olyan szó *-val*, *-vel* ragos alakjával, melynek eredeti jelentése 'gazdagság'. Hiszen íme, az a szó: *boldogság*, előbb jelentett 'gazdagság'-ot, 'divitiae'-t, mint 'beatitudo'-t. Most már csak a *valál* szóról kell kideritenünk azt, hogy 'gazdagság' volt eredeti jelentése: akkor

a *valállal* nemcsak ragja felől, hanem jelentése felől is lehet a *beate* fordítása. Mert ha a *beate* kifejezéssel szemben a magyar fordításban eredetibb 'gazdagsággal' jelentésű szó van, akkor annak a szónak azon a helyen a jelentése nemcsak lehet 'boldogsággal', hanem csakis az lehet. Csakis az, olyan jelentésváltozással, amilyenen a rokonjelentésű *boldog* szó is — láttuk — átment.

Itt egy kis kitérést kell tennem.

Mikor a *mëgyën*-ről megállapítottam, hogy nincs benne *d* praesensképző (Nyr. XXXIX, 167), hanem *mën-* > *mëny-* > *mëgy-* hangfejlődés eredménye, akkor már bizonyosnak tartottam, hogy a *vagyok*-ban sincsen *d* praesensképző, hanem — tertium non datur — **val-* > **vaľ* > *vagy* hangfejlődés útján lett. Ilyen *ly* > *gy* hangváltozást láttam a *fülel* ~ *filel* ~ *figyel*, *bugyuta* ~ *bulyuta*, *bogyó* ~ *bolyó* szavakban. Mikor ezt a véleményemet 1908 tavaszán előadtam egyik kolozsvári nyelvtudósnak, az ezt vetette ellenem, hogy ezekről a *gy* ~ *ly* váltakozást mutató adatokról mint tájnyelvi alakokról, nem lehet kimutatni, hogy régiek volnának, holott az én föltettem **valok* > **valok* > *vagyok* fejlődésnek már nyelvenlékeink kora előtt végbe kellett mennie. Én tehát hallgattam a **valok* > *vagyok*-kal.

1909-ben az *évad* szón törtem a fejemet, jól mulatván azon a vitán, melyet e szóról LEHR ALBERT folytatott BAKSAYVAL, úgyhogy még JÁSZAI MARI is belekeveredett. Én e szóról így gondolkoztam. Az *évad* nemcsak mai jelentésében, hanem mai alakjában is nyelvuji-tási elvonás; népnyelvben és nyelvemlékben csak ilyen páros kifejezésben fordul elő: *éjnek évaggyán*, *ének évadán* stb. Nyilvánvaló tehát, hogy a 'nox' jelentésű *é* van az *é-vaggyán* elején. Mutatja ezt az ormánsági *évös éccaka* 'az éjtszaka kellős közepén, a leg-sötétebb éjtszakán' kifejezés is (KISS GÉZA kéziratából). Az *évagy*-~*évad*- szó vége, a *-vagy*-~*-vad*-, nem lehet suffixum, mert akkor az illeszkedés miatt első hangrendű lenne; tehát csak önálló szó lehet, vagyis az *é-vaggyában* összetett szó. Második tagjának hangalakja: *vagy*-~*vad*-. Ismerem az óm. *gy* hangokból fejlődött *d* hangokat, tehát úgy véltem, hogy az eredetibb hangváltozat a kettő közül a *vagy*- volt.

No mármost a husszita bibliafordítók művében és a nyomukon készült Döbrentei Kódexében ott volt a *vagyon* jelentésű *vagy* szó.

Esth. IX, 10: Quos cum occidissent, praedas de substantiis eorum tangere noluerunt ~ Kikét mikő megölték volna o *vagocbol* fozlatot téniec nem akaranak BécsiK. 68 | Esth. IX, 15: nec eorum ab illis

direpta *substantia* est ~ [es] azoetol *ɕiauo*c èlnē vètètètēnc. BécsiK. 69 | Esth. IX, 16: et nullus *de substantiis* eorum quidquam contingeret ~ fem eggic *ɕvago*cban fēmit nē illètē BécsiK. 69 | Esth. XII, 6: Et diripuerunt *bona* vel substantias eorum ~ [es] èlragadac *ɕ vago*kat auag *ɕ iavokat* BécsiK. 75 | Dan. XI, 38: et Deum, quem ignoraverunt patres eius, colet auro et argento, et lapide pretioso, *rebusque pretiosis* ~ [es] az iftēt tizteli kit *ɕ attay* nē tuttanac arañnál [es] èzüftèt [es] dragalatus *kouèl* [es] *dragalatus vago*ckal BécsiK. 165 | Luc. VIII, 3: Et Joanna uxor Chusae procuratoris Herodis et Susanna, et aliae multae, quae ministrabant ei *de facultatibus* ~ [es] Johanna chuzenac herodēs fapharanac fèlès/ége [es] fufanna [es] egèbēc fokac, kie zolǵalnac uala onèki *ɕ vago*cbol MünchK. 125 | Cant. VIII, 7: si dederit homo omnem *substantiam* domus suae pro dilectione, quasi nihil despiciet eam ∞ Ha ember mind hazabeli *vagat* adnaia zeretetert es vgan meg vtall'a, az *vagot* mikent. semmit DöbrK. 483 | Job I, 10—11: Nonne vallasti eum, ac domum eius, universamque *substantiam* eius per circuitum, operibus manuum eius benedixisti, et possessio eius crevit in terra? Sed extende paululum manum tuam, et tange *cuncta. quae possidet* nisi in faciem benedixerit tibi ~ nem de te kōrúðl vōtted e v̄tet, es v̄ hazat. es v̄ kōrnðle mind v̄ *vagat*. v̄ kezenek mvnkait meg aldottad es v̄ birodalma nevekedet földön de teriezd meg keveffe kezedet. hog v̄ssed minden *vagat*. mig nem orcel alǵon teged DöbrK. 512.

A *vagy* tehát eredetileg azt jelentette mint ige, hogy: 'van', mint névszó pedig a 'vagyon', 'gazdagság' jelentés kialakulta előtt általában csak azt jelentette, hogy: 'ami van', 'lévő'. No mármost úgy gondolkoztam, hogy 'é-nek é-vagy-gyán', ebben a kifejezésben eredeti névszói jelentésében ez az 'ami van' jelentésű *vagy* lappang s az egész kifejezés olyanfélét jelent, hogy 'éjnek éj-volt-ában'; úgy gondoltam, hogy ez ugorkori szerkezet. Az 'é-vagy-gyá-n' és 'éj-volt-á-n' két kifejezés közt nem eredeti értelmi különbséget, hanem csak olyan szerkezetbeli különbséget láttam, mint e között a két kifejezés között: 'les-ből lőtt a vadász a vadra' és 'lest-é-ből lőtt'. Ugyanaz a névszól szolgáló igető, egyszer pusztán, máskor *t* képzővel. A 'van-ni volt' (vö. középmagy. *vol-ni*) helyett a székely is azt mondja: 'vót-ást vót' MTSz. Az *évad*-ról való ilyen bölcselkedésemet aztán elmondtam kerek húsz esztendővel ezelőtt egy budapesti nyelvtudósnak; az azt mondta, hallgassak el vele. Hát elhallgattam.

De a **valok* > *vagyok* nagyon háborgatott, mert a régi 'oly-mint' = 'úgy-mint' kötőszó arra is ráébresztett, hogy az *úgy* nem

más, mint az *oly* \sim *ül* (HB.) hangváltozata. Csak vártam egy alkalmas korú *l* $>$ *ly* $>$ *gy* párhuzamra. 1923-ban aztán megkérdeztem HORGER barátomat, ki, ha hangtörténeti kérdéssel fordulok hozzá, soha nem bocsát el üres kézzel, hogy mit szól a *valok* $>$ *vagyok* föltevéshez, és tudna-e mellé alkalmasan bizonyító párhuzamot. Ő elfogadta magyarázatomat s azonnal rávágta a *Boljeslav* $>$ *Bogyoszló* példát. Mivel azonban ez a hangváltozás is a honfoglalás után történt, én még most sem láttam véleményemet nyomdára érettnek s csak egyetemi előadásaimban emlékeztem meg a *valok* $>$ *vagyok*-ról, utalva a *Bogyoszló*-ra és a vogul *l* \sim magyar *gy* egyezésekre.

MELICH barátomat is megkérdeztem néhány évvel ezelőtt, tudna-e nekem a *valok* $>$ *vagyok*-hoz jövevény szavak közt bizonyos példát honfoglalás előtti *l* $>$ *gy* hangváltozásra. Ő aztán csakugyan mondott egy kétségtelent, a *Sztrigy* nevét, mely már nyelvtörténetünk kezdetén *gy* hanggal van, holott eredeti alakja *Sztril* \sim *Sztrél* volt.¹⁾

Igy már a világ előtt is bizonyíthatóvá lett az eladdig csak nekem bizonyos **valok* $>$ *vagyok* fejlődés.

Szerencsére azonban nekem már nem nagyon kell bizonyítgatnom, mert KLEMM, ki — mint a Pannonthalmi Szemlébe (I, 82) írta bírálataból látszik — lelkiismeretesen áttanulmányozta HORGERnek a **valok* $>$ *vagyok* hangviszonyt átvett könyvét (Magyar Szavak Tört. 63), nemcsak helyesnek találta a *vagyok gy*-jének *l*-ből származtát, hanem ez alapon megfejtette a *vagy* kötőszó eredetét is, meggyőződen kimutatva, hogy az is a *val*-igető egyes harmadik személyű alakja volt (MNy. XXII, 12). KLEMM fejtegetéseit és a *valok* $>$ *vagyok* hangfejlődést legutóbb GOMBÓCZ is megerősítette (Ung. Jb. X, 6).

Kétségtelenné teszik ezek, hogy volt *vagy* szavunk, melynek jelentése 'vagyon', 'gazdagság' volt, s ez a szó azonos volt a *val*-igetővel, tehát eredetibb hangalakja **val* volt. Ennek a **val*-nak 'gazdagság' jelentését bizonyítja az is, hogy a régi magyar nyelvben a *vagytalan* jelentése 'szegény' volt, a *vagyos*-é pedig 'gazdag' (NySz., OkISz.). No mármost a névszólul levő igetöveknek megvan ugyanazon jelentéssel deverbális képzős alakjuk is: *les* \sim *les-és*, *es* \sim *es-ő*, *fagy* \sim *fagy-ás* — így lehetett a 'gazdagság' jelentésű **val* mellett ugyanolyan jelentéssel *val-ál*, azzal a képzővel, amely a

¹⁾ Azóta MELICH már meg is írta ezt leggazdagabb és legmagyarabb művében: A honfoglaláskori Magyarország 162. l.

hal-ál, *fon-ál* szón is van. Ime tehát a *valállal* eredeti jelentése csakugyan az volt, hogy 'gazdagsággal' s az ÓMS.-ban pedig bizonyosan az a jelentése, hogy 'boldogsággal', mivel az ó-magyar nyelv a 'boldogság' fogalmát kifejezhette 'gazdagság'-ot jelentő szóval. Az ÓMS.-ban a *valállal*, mint a *beate* fordítása, nem is jelenthet mást, mint: 'boldogsággal', 'boldogan', 'örömet'. Ismert folyamat a jelentésváltozások történetében, hogy ha *A* és *B* szónak mindegyiknek megvan két-két azonos jelentése, *x*, és *y*, ($A = x, y, B = x, y$), akkor időnként folyamán az egyiknek csak egyik, a másiknak csak a másik jelentés marad meg ($A = x, B = y$). A *boldogság*-nak megvolt 'gazdagság' és 'boldogság' jelentése, a *valál*-nak szintén megvolt ez a kettő. Ez az állapot volt az ÓMS. szerzőjének nyelvjárásában. Idő jártában a *valál* csak a 'divitiae', 'bona', 'praedium' jelentést tartotta meg (l. NySz.), a *boldogság* pedig csak a 'beatitudo'-t. A tárgyalt hely latin eredetije és a magyar ének között csak annyi különbség van, hogy amit a latin állító formában mond, azt a magyar tagadólag fejezi ki. A latinban Mária azt mondja, hogy 'beate' = boldogan válnék el akkor, ha ő halhatna meg, a magyar énekben pedig azt mondja, hogy el kell válnia Jézustól, 'de *nüm valállal*', 'nem boldogsággal' 'nem boldogan', mert Jézust kínozzák halállal (Mária pedig nem halhat meg).

Affélét mondtam az imént: „...el *kell* válnom Jézustól“. A magyar énekben pedig ez van: 'Tüled válnum' — nincsen itt a *kell*, nincsen állítmány. NÉGYESY azonban azt mondja, hogy ez a „rövid (4 tagú) sor kiegészítést kíván, kimaradt pl. *kell* vagy *esik*-féle szó: '*Tüled válnum kell. Tüled válnum esik...*' stb.... Igélenül hagyni csak úgy lehetne, ha interjeciószerű mondatnak vennők, pl. „Tüled válnum!... Ez azonban egészen modern fordulat volna a magyarban, komolyan szóba sem jöhet“.

Fontoljuk meg NÉGYESYnek e megjegyzését. Máriának sokszor emlegeti középkori irodalmunk Jézustól való testi elválását, a válás keserves voltát:

O a yz marya mel nagy fyrafth thezen wala mondwon O ennek keferwes annyának ky ily yo fywthwl el walek ÉrsK. 101; ees latom vala en magamath el valny tñle kyth zñltem vala Merth egeeb fem vala hanem nekñm chak eggetlen egh vala Azerth fogoth vala engñmeth banath WinklK. 214; Es latom vala en magamat el valni tñle kith ziltem vala Mert egeeb fem vala hanem nekñm čak egh vala, Azert fogotvala engñmet banath NádK. 272; oh en zeretó fyam...

Oh ennekőm Merth te ennekőm atyam, iegelēm, fiam vram ees Myn-
dōnōm valal Immar elōk atyam nekīl iegōfōm nekīl ōzuegywīl, mag-
zatomtol el puztulok vramtol *el valasztatom* WinklK. 217; O en zeretō
fiam... O iay ennekőm, mert te nekőm atyam, iegōfēm fiam vram es
mindōnōm. Immar elōc atyam nekil, iegōfōm nekil ōzuegūl, magzatom-
tol megpuztuloc, Vrtol *el valasztatom* NádK. 277; Maftan azért en zerel-
mes fiam ziuem lōlkem: ald meg a te keferues aniadat meg tōle *el valol*
WeszprK. 42; O en edōs fiam, Ime egmaftol *elvalonc*, tegōd eltemetnec,
es en keferues aña ez vtan houa mennec NádK. 372; Es yme micoron
az en zeretō zylōttemet eltemettec volna, Oh mel' keferū firaftal tōle
elvalam NagyszK. 152; edes zyz maria nag keferwfeeggel testh zerenth
ew thewle *el walal* ThewrK. 154; merth ymmar ez wylagh zerent es
teft h zerenth thy twlethek en *el valom* ÉrsK. 27.

Nagyon igaz NÉGYESY azon stílustörténeti megállapítása, hogy
a 'Tőled válnom!' „egészen modern fordulat volna“. Ilyen mondat-
szerkezet nincsen a régi magyar vallásos irodalomban, sem prózai-
ban, sem versesben; ellenben akár Jézusnak, akár Máriának van
szájába adva olyan mondat, melyben a váláson való kesergéskor
a 'tőled' és a 'válnom' kapcsolódik, soha nem hiányzik e kettő mel-
lől a 'kell':

Ith kezd vronk el valni az ő zent aniatol || ... monda neki O en
zerelmes anyam ez imar az ora kiben ennekem *tōled el kel valnom*
WeszprK. 40—1; Es az zyz marya yli keferuen fyrattya wala monduan
Oh ennekem en zent fiam howa hagyad arua anyadat Jēfus ihs en
edes fiam ymar *thwled el kell walnom* ÉrsK. 101; had halyak megh
the weled fiam hogy ne wallyam el twled edeffeges iefus Jay Ennekem
en edes fiam || Mert ymmar *thwled el kell walnom* ÉrsK. 101—2.

NÉGYESYnek tehát igaza van abban, hogy az ŐMS. 'Tőled vál-
num...' sorából kifelejtődött a *kell*. Látjuk, hogy az író a *ualnum*
helyett hibásan *ualmun*-t írt, tehát éppen e helyen figyelme már
fáradt volt; joggal állíthatjuk tehát, hogy éppen e helyen más
hibát is elkövetett az író: a *kell* kihagyását. Ha a *kell*-t a maga
jogos helyére iktatjuk, akkor egyszerre visszakapja ez a sor is a
versszak többi három sorának ritmusát, melynek az első sorból való
hiányzását NÉGYESY füle már észrevette, meg aztán így az igazítás
után e versszakba nem „lép át“ az előző versszak „gondolatmenete“,
melyet a Napkelet-beli magyarázó is megmagyarázatlannak talált.
Igy kell hát olvasnunk azt a két magyar versszakot:

Ó, igoz | Símëonnok
 Bëzzëg szovo | ére!
 Én érzëm e | bú тұрт,
 Kit nıha é | gıre.

Tüled | válnum këll, (2+3)
 De nüм | valállal, (2+3)
 Hul így | kinzassál, (2+3)
 Fiom, | halállal! (2+3)

Azaz: Töled válnom kell,
 De nem boldogan,
 Mikor így kinzatos,
 Fiam, halálosan.

Mária siralmának középkori magyar leírásaiban gyakori az a gondolat, hogy a fiától váló Mária számára a halál boldogság volna, „valál” volna, s a Jézus nélkül való életben maradás nem boldogság, „nüм valál”:

Semmy *edőfb* enneköm hogh teghōdeth az kereztfan őlelven *megh halyak* Semmy neköm keferēb Mynth halalod vtan valo eİetöm ... ees Simeonnak tōre een zywemet altal verj WinklK. 216; Semmi *edőfb* enneköm, hōg tegōdet a kereztfan őlelven *meghaliac* Semmi neköm keferüb, mint halalod vtan valo eİetöm NádK. 276; Azeerth imma ergalmazoyam mongyad akar chak azth, hogh halyak meegh the veleed Mert nekem nalad nekywl elnem halaal ees *the veleed megh halnom eleeth* WinklK. 91.

12.

E gondolatból folyik a következō: *owog halal || kynaal, anyath ezes || fyaal | egembelu ullyetuk. ||*

Egykorú kiejtése:

Ovogy halál kınáal
 Anyát ézēs fiáal
 Ęgyembelü űljétük!

Értelme: 'Avagy halál kınjával (=halálos kınzással) az anyát édes fiával egyetemben űljétek meg!'

Ezt mondják középkori prózai szövegek is:

„Oh kegetlen Sidook O nawalyas fydook ne akariatok || Enneköm Enghedny Meerth een eggetlen egh fyamath meg fezeitōttetōk annyath

ees megh fezdhetők awagh akar mynemő egeeb kemeen halallal megh
ölyetők Oh ennekőm... Ky vettetyk annyának myndőn hiedelme, *annynth*
fiawal őzue el vegetők WinkIK. 215—6; O náualyas fidooc. Ne akaria-
 toc ennekőm engedni Mert eggetlen eg fiamat meg feztöttöttők *Ánnathes*
 megfezihetők, Auag akar minemő *halallal megölyetők*... Végetők *ánát*
fiawal őzue NádK. 275.

13.

Ebben az utóbbi példában azt is olvashatjuk, hogy: 'anyját is
 megfeszítsétek'; ez pedig a latin ének ilyen sorának felel meg: 'Matrem
 crucifigite'. E-sort illetőleg tehát a prózai szöveg jobban megegye-
 zik az ÓMS. forrásául szolgáló latin énekkel, mint maga az ÓMS.
 Abban ugyanis ama latin sornak nincsen meg fordítása. Ime: *Kegug* ||
-gethuk fyomnok | *ne leg* || *kegult mogomnok* stb. azaz:

Kegyüggyetük fyomnok,
 Ne légy kegyülm mogomnok,
 Ovogy halál kináal
 Anyát ézés fiáal
 Egyembelű üljétük!

Nato, quaeso, parcite,
Matrem crucifigite,
Aut in crucis stipite
Me simul affligite:
Male solus moritur!

Az OMS.-nak utolsó három sora viszont közelebb áll a WinkIK.
 és NádK. prózai szövegéhez, mint a latin énekhez.

Megvan a magam ítélete, a 'nő légy kegyülm' légy alakjáról is.
 Ez GRAGGER elfogadott magyarázata szerint „föltűnő 3. szem. alak”.
 Valóban, mint a *hiszen, vagyon*, egykor *hisz* és **vagy*, úgy a *higgyen* és
légyen is **higy*, **légy* lehetett valamikor. De mikor? Az ÓMS.-nál
 régiebb HB.-ben ilyen alakok vannak: *jorgossun, kegyüggyn, vagyun*,
 tehát a parancsoló mód egyes harmadik személye nincsen már
 benne az előhangzós -n rag nélkül. Az ÓMS.-nál nem sokkal fia-
 talabb Königsbergi Töredékekben *szülhessē, maradhassun, lējessē*,
 sőt kétszer is *légyēn* (írva: *legen*) van. Magában az ÓMS.-ban is
üljēn és *féljēn* (*illen, felleyn*) olvasható. Nyelvtörténeti okból nem
 szabad tehát a *légy* alakot harmadik személyűnek tartanunk. 'Ne légy
 kegyelem', ez éppoly régi kifejezés lehet, mint a *Salve mundi* fordításá-
 ban 'tē légy nekőm *segödelmem*, (HORVÁTH CYR: RMKT. I, 160) vagy
 a NádK.-ben (703) a 'Miserorum pia adiutrix' fordításánál: 'binősöknek
 kegyős *segédség*' (HORVÁTH CYR: RMKT. I, 153). Hogy a többes számú
kegyüggyetük után egyszerre egyes számú *légy* volna a megszólítás,
 az éppúgy érthető, mint az, hogy a többes számú *kegyüggyetük*-nek

közvetlenül előtte is egyes számú *ülüd* van. Az ÓMS. már a legelején is *zsidó*-t említ, nem *zsidók*-at. A végén is: '*Zsidó, mit téssz...*' stb. A *zsidó*-ra szól hát az is, hogy: '*né légy kegyülm...*' Mellette a többesszámú *kegyüggyetük* és *üljëtük* az értelem szerinti egyeztetésnek egy neme; hiszen a '*zsidó*' ebben az énekben nem egy embert jelent, hanem a '*zsidók*'-at. Láttuk a kódexek megfelelő prózai szövegeiben is: '*Ó kegyetlen zsidók, ó nyavalyás zsidók...*' WinklK. 215. és vö. NádK. 275. Az ÓMS. *légy* szava tehát mégis csak egyes második személyű.

A '*né légy kegyülm mogomnok*' sor megfelelőjét megint nem a verses latinban, hanem a prózai kódexszövegben találjuk meg:

O naualyas fydoock *ne akariatok* || *Enneköm Enghedny* WinklK. 215;
O náualyas fydooc. *Ne akariatoc enneköm engedni* NádK. 275.

Ez a párhuzam is azt javallja, hogy a *légy*-ben megszólítást, tehát második személyű alakot keressünk. Ez a megszólítás a kódexek szövegében a *zsidók*-hoz, az ÓMS.-ban a *zsidó*-hoz van intézve.

MÉSZÖLY GEDÉON.

Burduguósza. Ismeretlen eredetű erdélyi (Halmágy) tájszavaink között szerepel a 'maskara, álarcos személy' jelentésű *burduguósza* (EtSz.). Etimonja az oláh *burduf*, *burduh*, *burduv* „Balg, Schlauch, Bauch“ stb. (TIKTIN) szócsaládjába tartozó *burduhos* (nőneme *burduhoasă*), *burdufos*, *burduios*, *burdăos*, *burdeos*, *burdios*, *burticos* (*burduhănos*, *burduvănos*) = 1. Pansu; 2. Enceinte, grosse; 3. (Au pluriel) jeunes paysans déguisés le dernier jour du Carnaval (DAcR; vö. még A. VICIU, Glosar dialectal 24 l., aki megemlíti, hogy mikor a *burduhoși*-k bejárájk nyírfaseprőikkel az utcákat, az emberek nem mernek kimenni: „nu mă duc afară, că mă bat burduhoși“), továbbá az általánosságban ezekhez tartozónak vélt *bărdăoasă* „manducus, terriculum... váz, ijesztő; der Popanze...“ (Lex. Bud), *bărdăoază* „histrio“ (CORBEA) alakok valamelyik hangtanilag közelebből meg nem határozható megfelelője. A felsorolt változatok között ui. nincs *g*-vel hangzó, másrészt pedig csak egyetlen magyar feljegyzés áll rendelkezésünkre, amelynek hangalaki pontosságát éppen ezért nem ellenőrizhetjük. A jelentéstani egyezés azonban önmagában is eléggé biztosítja egyeztetésünk helyességét.

TREML LAJOS.

A magyar szótáriródalom hatása az oláhra.

Bevezetés.

A magyar és az oláh szótáriródalom egymáshoz való viszonyát, mint fontos adalékot a két nép műveltségi kapcsolatainak történetéhez,¹⁾ mindaddig nem tették összefüggő vizsgálat tárgyává. Dolgozatom célja a kérdés tárgyalása 1825-ig, a *Lexicon Budense* megjelenéséig. E szótár alaposságával, egységesebb, tudományosabb jellegével teljesen elűt az előbbi próbálkozásoktól. Szerkesztőinek széleskörű műveltsége a valószínű, de még határozottan ki nem mutatott magyar hatás mellett más, elsősorban olasz hatásra enged következtetni. Keletkezésének története annyira homályban van, annyi e téren a megoldásra váró probléma, hogy az idevágó kutatás egymagában külön dolgozat keretébe kívánczik.

Kirekesztendő a tárgyalásból az erdélyi oláh szótáriródalom legrégebbi számbavehető terméke,²⁾ melyet HAȘDEU *Anonymus Caransebesiensis* nevéhez fűzött³⁾ s amelyet DRĂGANU MIHAIL HALICI művének tart.⁴⁾ Mivel ez oláh-latin szótár, azért magyar forrása, ha egyáltalában volt, csak közvetve tételezhető fel.⁵⁾ Amennyiben tényleg MIHAIL HALICI lenne a szerző (amit DRĂGANUNAK nem sikerült kétségtelenül bebizonyítania),⁶⁾ úgy e szótár valószínűleg magyar ösztön-

¹⁾ Vö. KRISTÓF GYÖRGY ismertetését N. DRĂGANU: Mihail Halici, *Contribuție la istoria culturală românească în secolul al XVII-lea* (Dacoromania, IV, 77—169) c. dolgozatáról, Erdélyi Irodalmi Szemle, IV, 409.

²⁾ Figyelman kívül hagyva azt a kis oláh-latin-magyar szójegyzéket, mely JOHANN TRÖSTER, *Das Alt und Neu Teutsche Dacia* (Szeben, 1666.) c. művében található (355—7 l.), l. E. VERESS, *Bibliografia româno-maghiară*, București 1931. I. 103—4. l.

³⁾ *Cuvente den Betrâni*, București 1878. I, 261. l., *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie* VI, 1—48. l., *Columna lui Traian*, 1883. IV, 406—29. l. SIEGESCU J., *EPhK*. XXIV, 77. l.

⁴⁾ L. DRĂGANU említett dolgozatát.

⁵⁾ L. C. TAGLIAVINI, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena*, *RÉtH*. VI, 24. l.

⁶⁾ Vö. C. TAGLIAVINI bírálata, *Studi Rumeni* I. (1927) 130—132. l.

zésre keletkezett. HALICI ugyanis PÁRIZ-PÁPAI FERENCNEK 1664-ben Nagyenyeden iskolatársa volt.¹⁾ Barátságukra jellemző az az oláh nyelvű hexameteres óda, melyet MIHAIL HALICI 1674-ben írt a baseli orvosi kar által PÁRIZ-PÁPAI tiszteletére kiadott „Vota Solennia“ című üdvözlő iratba.²⁾ Mivel PÁRIZ-PÁPAI már 1664 körül foglalkozott anyaggyűjtéssel, az ő munkája indíthatta nála idősebb társát hasonló tevékenységre. Miért írta HALICI először az előmunkálatok hiányában nehezebb oláh-latin részt, azt DRĂGANU — bár érvelése kevésbé meggyőző — ambícióval, fiatalos elszántsággal magyarázza.³⁾

Hangsúlyozandó, hogy a szerzőség kérdését csak feltételesen intézte el DRĂGANU azzal, hogy a szótárt HALICINAK tulajdonította. Így a magyar ösztönzés első nyoma is csupán hipotétikus értékű.

I.

Todor Corbea latin-oláh szótára.⁴⁾

(1691—1703.)

E rendkívül becses szótár, melyről eddig az egyetlen számottevőbb ismertetés GH. CREȚU kis cikke volt, kézíratos példányban jelenleg a balázsfalvi könyvtárban van. Szürkésbarna kartonfedélbe kötött, nagyon jó állapotban megőrzött hatalmas kötet. Szótárrésze 754 lapból áll, melyet későbbi kéz írónnal levélenként számozott meg.⁵⁾ Előzéklapjára, szintén későbbi írással, latin betűkkel a kö-

¹⁾ „Mense octobri adscitus sum civibus scholae rhetoricae, eodem praeceptore felix, commilitones praecipui MICHAEL HALICZ de Karansebes nobilis etc. supra dicti.“ (PÁRIZ-PÁPAI Ferenc naplója, IrKözl. 1892. II. 390. l.)

²⁾ Teljes címét és facsimile kiadását l. DRĂGANU, i. m. 169. l. E költemény egyszersmind a legelső oláh nyelvű hexameter példája.

³⁾ „HALICI ar fi început cu partea românească pentru că aceasta reclamă o muncă originală, eră mai greu de făcut și cerea timp mai îndelungat, neavând nimic înaintea sa“ (DRĂGANU i. m. 121. l.)

⁴⁾ Irodalom: GH. CREȚU, Cel mai vechi dictionar latino-românesc de TODOR CORBEA (Manuscript de pe la 1700), București 1905. N. DENSUȘIANU, Cercetări istorice în arhivele și bibliotecile Ungariei și ale Transilvaniei, Anal. Acad. Rom. ser. II. t. II. Ist. 218—219. l. DRĂGANU, i. m. 109—110. l., TAGLIAVINI, i. m. RETH. VI. 19—21. l.

⁵⁾ MOLNÁR ALBERT Dictionariumának 1611. második kiadása (mely, mint látni fogjuk, forrásul szolgált,) 906 lapra terjedő szótárrészt tartalmaz. CORBEA kéziratának egy lapjára (kb. írópapír félvijének felel meg) jóval több címszó fért.

vetkező bejegyzést írták: *Lexicon latino-roman | tradus de | Todor Corbea sin Jeromon | Joasaf din Braşov.*¹⁾ Első oldalán ez áll: *Dictiones LATINAE cum valachica interpretatione.* A vörös betűs cím pontos megfelelőjét MOLNÁRNÁL is megtaláljuk.²⁾ Az egyenletes cirill betűkkel kéthasábosan írt s minden címszónál vörös iniciálével ellátott szótár rész után ez következik: *Finis Vége* ЦѢ[Р]УМНѢ.³⁾ *Soli sapienti Deo, per Jesum Christum gloria, [e]t honor in secula.* Az egyedül bölcs Istennek, az Jესus Christus által dicsős[é]g es tisztetség mindöröke. Amen. СѢ[Н]ГѢСЛОВА ѿ[Н]ЧЕЛЕНОВА СѢСНѢС[С] ПРН[Н] НЕС[С] ХРН[С]МО[С] СЛАВА, ШН ЧНУСѢ ѿ[Н] КРН ЛМННѢ.⁴⁾

A szótárban egyébként nemcsak itt van magyar szöveg, néhol az értelmezésben is bennefejtődött MA. magyar szövege. Pl. *Messias, Hebraicè, Graecè, Christus, Ungarice* Meg kenettetett Valachicè *МѢСІА* (380. l. vö. MA. 515. l.).

Legvégül pedig így nevezi meg magát a fordító: *АѦ ПѢ[Л]МѢЧНѢС АЧЕ[С]МѢС[Н] ЛМѢНКОНѢ, ѿ[С]ТЕННѢСѢ[С], ДН[Н] ПЛАМА ПѢРНѢСѢС МѢМѢРОФА[Н] ЕПѢСКОПѢ[Л] БѢЗѢ[С] ТѢДѢ[Р] КѢ[Р]ЕА СНН БРѢМОНѢ[Х] НѢЛАСѢФѢ, ДННѢ БРАШѢВѢ.*

A szótár szerzője, TODOR (TEODOR) CORBEA nem ismeretlen az oláh irodalomban. 1710 körül készítette DOSOFTEIUTÓL és VISKITÓL egyaránt független, NAGY PÉTER cárnak ajánlott zsoltárfordítását.⁵⁾ Mint a fentebb idézett jegyzet tanúsítja, MITROFAN, volt huşi-i (1683–86) s akkor buzău-i püspök (1691–1703) költségén dolgozott. A püspök utódja, DAMASCHIN (1703–1708), miután később râmnic-i püspök lett (1708–1726) a kéziratot RADU CANTACUZINO „vel-comis“-nak ajánlódta.⁶⁾

Ennyi állapítható meg a kéziratból. Hogy azonban ez az 1691–1703 közt Moldva déli részén magyarból fordított szótár hogyan került Balázsfalvára, erre nézve nehéz határozott választ

¹⁾ E bejegyzés szerint már régebben ismeretes volt, hogy CORBEA műve pusztá fordítás.

²⁾ „Dictiones Latinae cum Graeca et Ungarica earum interpretatione“ 1. l.

³⁾ A sor fölé írott cirill betűket („litere aruncate“) mindenütt [] zárójelbe tettem. A *b* értékű Ѣ jel helyett Б áll.

⁴⁾ Pontosan MOLNÁRBÓL, 1611, 915 l. Az ott levő latin számnevek táblázata, De miraculis mundi c. felsorolás, valamint a kötet elején és végén levő ajánlósorok az oláh fordításból hiányzanak.

⁵⁾ CRETU, i. m. 3. l. vö. GASTER, GRÖBER: Grundr. der rom. Phil. II, 3. 271, 295. l. I. BIANU, Psaltirea lui Dosofteiu, Bucureşti, 1887, XLIX–LV. l.

⁶⁾ Erről a szótár 1. lapjának alján történt bejegyzés tanuskodik.

adni. A magyar és oláh kutatások e pontban látszólag ellentmondanak egymásnak.¹⁾ A következőkben megkísérlem összeegyeztetésüket.

CRETU úgy gondolja,²⁾ hogy INOCENTIU MICU KLEIN balázsfalvi metropolita látta meg a szótárt 1740 körül Bécsben, hol RADU CANTACUZINO élt atyja ȘERBAN tragikus halála után s ő vásárolta meg a balázsfalvi könyvtár számára. Bár ez a föltevés valószínűnek látszik, mégis lássuk a magyar részről történt megállapításokat.

Már CRETU³⁾ CORBEA szótárára vonatkoztatta PPB. előszavának következő megjegyzését: „Translatu est utilis hic Liber a Viro quodam Polyglotto in Linguam Valachicam, forte in usum Principis Valachiae, cujus exemplar unicum in rationem Monasterii S. S. Trinitatis Basilitarum Balásfalviensis non pridem ter centum florenis Rhenensibus coemptum“.⁴⁾ Valóban joggal tehető fel, hogy BOD P. tévedett, azt állítván, hogy PP. az oláh szótár forrása.⁵⁾ Érdemes kiemelni, hogy BOD P. szerint a szótár „forte in usum Principis Valachiae“ készült. E megállapításból egyrészt az következik, hogy a szótár első lapján levő RADU CANTACUZINORA vonatkozó bejegyzés 1767 előtti, másrészt az, hogy BOD P. valószínűleg látta a kéziratot példányt s e bejegyzést közvetlenül ismerte.

KÁTAI GÁBOR⁶⁾ PÁRIZ-PÁPAI FERENC-ről szóló cikkében említi, hogy az oláh fordítást báró BARKÓCZY FERENC esztergomi érsek vette meg 300 rénes forinton és ajándékozta oda a balázsfalvi bazilita-kolostornak.⁷⁾ Ez az adat pontosan kiegészíti BOD PÉTER idézett előszavát. KÁTAI azonban, ki adatának forrását sajnos egyáltalában nem idézi,⁸⁾

¹⁾ Vö. MELICH J. A magyar szótáriródalom tört. NyK. XXXVII., 51. l.

²⁾ Véleményét elfogadta DRĂGANU (Dacoromania, IV, 1. 110. l.) és TAGLIAVINI is (RÉTH. VI. 20. l.) Balázsfalván ma is ez a pontosabban nem indokolt közfelfogás, amint LUPEANU S. könyvtárigazgató úrtól értesültem. Szívességeért, mely lehetővé tette a szótárnak helyszínen való tanulmányozását, e helyen mondok köszönetet.

³⁾ I. m. 4. l.

⁴⁾ BOD PÉTER adatát átvette WESZPRÉMI is, Succincta Hungariae et Transsylvaniae Biographia. Cent. prima. Lipsiae. 1774. 130. l. BENKŐ J. azon véleményét (Transsilvania, Claud. 1834. II., 157. l.), hogy e kéziratot szótár iskolai használatban lett volna Balázsfalván, nem tartom elfogadhatónak.

⁵⁾ Ez az előszó tévesztette meg MELICHET is, ki szintén PP. mellett foglalt állást (i. h.). E feltevés már kronológiai szempontból is kizártnak tekinthető. (PP. 1708, CORBEA 1691—1703.)

⁶⁾ SZINNYEI, Magyar Írók V, 1166—1171.

⁷⁾ Vasárnapi Ujság 1860. 684. l., idézi MELICH, i. h.

⁸⁾ Az adat forrását mindeddig nem sikerült megtalálnom. A megbízha-

nem említi, hol történt a vásárlás. Bár ez a BARKÓCZYRA vonatkozó adat igen kései s teljesen elszigetelt, mégis e ponton kísérlemi meg a magyar s oláh vélemények egybevetését. Az erre vonatkozó összes megállapítások természetesen csak hipotétikus jellegűek.

Véleményem szerint ugyanis BARKÓCZY e szótárt csakis Bécsben vásárolhatta, hol 1740-től 1764-ig ¹⁾ annyiszor megfordult s hol az udvari életben előkelő szerepet játszott. ²⁾ Feltétlenül ismerte itt az összes számottevő személyeket.

VI. KÁROLY, miután megengedte, hogy ȘERBAN CANTACUZINO özvegye fiaival együtt Ausztriában telepedjék le, ³⁾ RADU CANTACUZINOT a császári hadsereg kötelékébe fogadta. Itt a herceg 1736-ban ezredesi s a következő évben vezérőrnagyi rangra emelkedett. Mivel időközben megházasodott ⁴⁾ s csupán katonai fizetésével rendelkezett, kérelmet terjesztett a császár elé, hogy a Szent György-rendet, melynek a CANTACUZINO-család összes tagjai lovagjai voltak, másokra is átruházhassa. A császár a megadott jogot ⁵⁾ később különböző visszaélések miatt visszavonta. RADU a 40-es évek elejéig tartózkodott Bécsben, majd rengeteg külföldi kalandozás után (adósságai s feleségének hajdani botrányos életmódja miatt több városból kiutasították) ⁶⁾ 1752 körül Lengyelországban halt meg. Fia az osztrák

több BARKÓCZY-életrajzok (KANDRA KÁROLY, Magyar Korona, 1879. DR. FRANKÓI VILMOS, Magy. Egyet. Encycl. V. 691, Felső-Magyarorsz. Minerva, 1832, 245. s köv. l.), valamint a SZINNYEI (Magyar Írók I, 588—592) idézte bibliográfia kisebb cikkei semmit sem említenek. A BARKÓCZY-család levéltárában (MNMúz.), valamint az esztergomi primási könyvtár idevágó irataiban sincs semmi nyoma a vásárlásnak.

¹⁾ Az utóbbi évszámra nézve I. MARCZALI HENRIK, Mária Terézia (Tört. Életr.) 166. l.

²⁾ VÖ. MÁRIA TERÉZIA levelét BARKÓCZYHOZ (1763. dec. 10. BARKÓCZY-CS. lt. 3212.).

³⁾ HURMUZACHI, Documente VI., 231—2. I. VI. KÁROLY levelét I. BĂLCESCU, Magaz. Istoric IV., 89—90. l.

⁴⁾ Egy állítólagos hesseni hercegnőt vett nőül. „Von der Naissance der fürstlichen Gemahlin kann nichts eigentliches melden, weil dieselbe von einigen als eine Spuria von einem heszischen Hausz, von anderen aber als eine gemeine Person angegeben wird.“ WARSBERG báró, Erfurt kormányzójának jelentése. HURMUZACHI, VI., 585—6. vö. ib. X. IX. l.

⁵⁾ MIHAIL CANTACUZINO: Genealogia Cantacuzinilor, București, 1902. 326. s köv. l. N. IORGA: Despre Cantacuzini, București, 1902. VIII. l.

⁶⁾ VÖ. WARSBERG másik levelét, melyben megemlékezik a herceg Drezdában, Lipsében, Erfurtban viselt dolgairól HURMUZACHI, VI., 585.

testőrség kötelékében maradt, leányai pedig MÁRIA TERÉZIA udvarhölgyei voltak.¹⁾

Ezek szerint BARKÓCZY ismerhette vagy magát RADU CANTACUZINOT (ki szorult anyagi helyzete miatt kényszerült a becses szótár eladására) vagy pedig valamelyik leszármazottját. Miért ajándékozta BARKÓCZY e szótárt a Balázsfalvi könyvtárnak, azt csak sejteni lehet. Talán valamelyik balázsfalvi püspök kérte meg erre, ki 1740—50 között Bécsben járt. BARKÓCZY egyik benső barátja volt B. SZTOJKA ZSIGMOND erdélyi püspök s így az ő közbenjárására is gondolhatnánk.²⁾ BARKÓCZY érdeklődése annyira általános volt s annyira túlterjedt már egri püspök korában egyházmegyéje keretein, hogy a mecénás hajlamú főpap szerepét CORBEA szótárának történetében könnyen elképzelhetjük.³⁾

CORBEA szótárának provenientiájánál jóval fontosabb forrásának kérdése. CRETU MOLNÁR ALBERT szótárának első négy kiadása közül valamelyikre gondol.⁴⁾ Összevetéseiből, melynek során a magyar értelmezést is idézi, nem derül ki, hogy MOLNÁR melyik kiadásával hasonlította össze CORBEA latin-oláh szótárát. Véletlen folytán csupa olyan szavakat idéz, melyeknek értelmezése MOLNÁR minden kiadásában ugyanaz. Ezért a kérdés ezideig megoldatlan s TAGLIAVINI csak valószínűségi feltevéssel következtet, mikor az első, 1604-ben nyomtatott kiadást tartja forrásnak.⁵⁾

Ezzel szemben kétségtelen tényként lehet megállapítani, hogy CORBEA MOLNÁR ALBERT szótárának második (1611) kiadását használta. Oly lényegesek a különbségek, melyek e kiadást úgy az elsőől (1604), mint a harmadiktól (1621) elválasztják,⁶⁾ hogy állításunk néhány példával könnyen igazolható.

¹⁾ RIZO-RANGABÉ: Livre d'or de la noblesse phanariote, Athènes, 1892. id. HURMUZACHI X., IX. l., M. Cantacuzino Gen. Cantacuzinilor 331. l. HURMUZACHI, VI., 593.

²⁾ KANDRA KABOS i. m. Magyar Korona, 1879. 130. sz.

³⁾ Nyelvészeti érdeklődésének bizonyítéka PÁRIZ-PÁPAI szótárának 1762. második kiadása, mely az ő költségén készült Nagyszombatban. (HORÁNYINÁL, Mem. Hungar. et provincialium scriptis editis notorum Posonii 1777. III. 35. tévesen 1760 a kiadás éve). BARKÓCZY különféle alapítványaira nézve vö. NIC. SCHMITH: Archiepiscopi Strigonienses II. Memoria Cons. Basil. Strig. 100. l.

⁴⁾ I. m. 5—9. l.

⁵⁾ I. m. RÉTH. VI. 21. l.

⁶⁾ L. MELICH, i. m. NyK. XXXVI., 198—200. l.

CORBEA, 9. 1.

Actiuncula, ae. g. f. Фѣ[н]ишѡарѣ.

Actius Navius, в[н] Прѡрѡчнѡри дѣ
дѣмѡ[лт], карѣ дн[н] вѡрѡдѣл (грѣирѣ)
плсѣрнлѡ[р], а[в] врѣжнтѡри[т].

Activus, a, um. фѣкѣтѡ[р]и, рѡ.

Actor, g. m. нѡмѣ а[л] в[н]ѡ[н] ѡмѣ ѡ
вн[р]гѣнлнѡ[с].

Actor, g. m. фѣкѣтѡри, арѣ[ш], фѡцѣ.
Пѣрсѡнѣ, дѣ жѣка[т], Пѣрѣ[ш], карѣ траѣ
пра а[л]мѡ[л] лѣ жѣдѣка[т].

Actuariolum, g. n. канчѣлѣ, кѡрѣѣицѣ,
юмѣ.

CORBEA, 78. 1.

C.

Cabalaca, g. f. ѡра[ш] а[л] Алѣаннѣ[н]
[н] Алѣа.

Cabales, g. m. pl. сѣтн[н]чн[н] лн
чѣнѣтѣлѣ[н] Личнѣн.

Cabalis, g. f. ѡра[ш] а[л] Кабалѣнѣ[н].

Caballatio, g. f. et Caballitio.

Слѣ[ж]ѣж спрѣ кѣдѣрѣ чѣнѣрѣ[н] канлѡрѣ.

Caballinus, a, um. дѣ анѣ.

Caballus, g. m. анѣ.

Cabus, g. m. нѡмѣ а[л] мѣсѣрѣ[н] дѣ
грѣ[в].

MA. 16. 1.

Actiuncula, g. f. Czele-
kedéfeczke (hiányzik az 1.
kiadásból).

Actius Navius, Egy Re-
gi Jövendőmondo, az ki á
madarak szollásából jö-
vendőlt.

Activus, a, um. Czele-
kedhető.

Actor, g. m. Neve egy
embernec Virgiliusban.
(hiányzik az 1. kiadásból.)

Actor, g. m. Czelekedő.
Item. Játékbéli személy.
Item, földpóros. (A 3. kiad.-
ban következik: Actorides.)

Actuariolum, g. n. Gyors
folyó, Folyó hayoczka.

MA. 122. 1.

C.

(3. kiad.: Cabala.)

Cabalaca, g. f. Albániá-
nak varosa Afiaban.

Cábales, g. m. pl. Népei
az Lyciai tartománna.

Cabalis, dis. Varosa
Cabalianac.

Caballatio & Caballitio.
Lotartáfra néző tífzt.

Caballinus, a, um. Ka-
bala lóhoz való.

Cabállus, g. m. Megtré-
fálható ló, katzola. (3. kiad.:
cabassus, cabellio, cabeta.)

Cabus, bi g. m. Buza
merteknec neve.

CORBEA, 283. l.

Illurco, g. f. ѿра[ш] i[ш] хн[ш]панѣа.*Illusio*, g. f. рѣдере де чинена башъ-жѡкѡрире.*Illusor*, g. m. башъжѡкѡрипорн.*Illustramentum*, g. n. лѣмѣннаре, i[ш]-подѡвѣре.

(Valószínűleg figyelmetlenségből maradt ki.)

Illustris, e. лѣмѣннашь, ж, ке[с]тнншь, ж, кѡпоскѣшь, ж.*Illustro*, as, are. лѣмѣнесъ. лѣмѣннѣтѣще, Тѣ[а]кѣсескъ.*Illusus*, a, um. башъжѡкѡри[т], ж, жѡкашь, ж.*Illutibilis*, e. неспѣлъчо[с], ж.

Molnár 1611. 404.

Illurco, onis g. f. Varos Hispaniaban.*Illúfio*, onis g. f. Megjatzottatas, Czufolas.*Illusor*, oris, g. m. megczufolo (hiányzik az 1. kiadásból).*Illustraméntum*, ti g. n. megvilágosítás, Ekefites.*Illustrátio*, onis, g. f. megvilágosítás, kifejnyesítés.*Illustris*, e. Vilagos, Hires, Efmeretes (Fényesség 1621.).*Illustro*, as, are. megvilágosítom. Tekenteteffe téfzem, Világosan megmagyarazom.*Illusus*, a, um. Megczufoltatot, megjatzodtatot.*Illutibilis*, e. Kimoshatalan (mindkét címszó hiányzik az első kiadásból).

CORBEA elhagyja forrásából:

1. a görög részt. Valószínűleg nem is tudott görögül, legalább is irodalmi ismeretei aligha voltak e téren. SAPPHO nevét ugyanis a következő különös magyarázattal látja el: Мѡхартъ хнз[ш] поетннъ (sic) лѣсѣсѣннъ. (592. l. ~ MA. 750. l. Egy Lesbui bölcz Poëta aszfzony); 2. az egyes latin szavakra vonatkozó idézeteket, a szerző megjelölésével együtt. Általában az íróra való hivatkozás nála csak ilyenféle cikkekben marad meg: *Fidelè*, Adv. Plaut. idem quod *Fideliter* (227. l. ~ MA. 239. l.¹⁾); 3. a például szolgáló közmondásokat. De néhol CORBEA-nál is találunk ilyesmit: *albus an ater sis nescio*, нѡци[ш] а[а]кѡш[ш] ка[а]л[а] фѣн еѣн. (18. l. ~ Nem tudom ki lova fia vagy. MA. 42. l.).

¹⁾ L. még pl. 5. l. az *abusus*, *abstulo* cikkeket.

Sok esetben a latin szó mellől hiányzik az oláh értelmezés. Ilyenkor vagy nem ismerte a magyar kifejezés oláh megfelelőjét vagy a magyar értelmezést nem is értette meg.¹⁾ Előfordul ez:

1. növény- és állatneveknél, pl. *Acanthaleuce* (5. l.), *Agalochum* (21. l.), *Asterias* (38.). Néha lefordítja a magyar elnevezést, pl. Albucum, А[ρ]εκ κρε сь κίамъ κωλδα εωγλ[η] (26. l. ~ Ökör-farkfű. MA. 41. l.)²⁾ Néha meg is említi a tolmácsolás nehézségeit, pl. Aron, ω αρεκ κρε сь κίамъ пінчорс[а] нп[η]λγλγ[η] шн ача[с]ма ω нзм[а]с[с]ε ε[η]γ[η]γ[η]н[η] шн і[η]к[ε] шн ба[ρ]εа лс[η] А[ε]mn[ε]с[с] ар[ε] рзм[η]н[η] ч[ε]р[ε] шн εор[ε] аф[α]. (55. l. ~ *Borju* láb, *Isten* szakállá, MA. 85. l.);³⁾

2. elvont kifejezéseknél. Ezekkel általában igen sok nehézsége van, sőt némelyiket képtelen oláhhul tolmácsolni. Így *exerceo* összes származékai mellől hiányzik az oláh értelmezés (212. l.), csak azért, mert nem volt meg a „gyakorlani“ értelmű kifejezés.⁴⁾ Aránylag elég sűrűn találunk olyan címszókat, hol a hiányzó oláh értelmezést későbbi kéz pótolta, pl. *Alauda*, g. f. Чок[ε]р[ε] (25. l.) Bolus Armenia, g. f. П[ε]м[ε]н[η] ром[ε] де ла А[ρ]мен[η]а (75. l.). Néhol hibás pótlások is fordulnak elő, pl. *Alnetum*, ал[ε]н[ε]т, *Alnus*, ал[ε]н, item ал[ε]н[ε] (?) 30. l. Itt az alaki hasonlóságból vont etimológia tévesztette meg a javítót. Etimologizálása újabb keletű bejegyzésre enged következtetni. A szótár törzsszövegében ennek a törekvésnek nyoma sincsen.

A következő kérdés, melyre feleletet kell adnunk, hogyan végezte el CORBEA a magára vállalt hatalmas feladatot? Valóban igen nehéz, fáradságos munka lehetett az oláh nyelv XVII. századbeli szó- és kifejezésekészletével ily nagy terjedelmű szótárt hiven tolmácsolni. Megállapíthatjuk, hogy a fordító munkáját a kor viszonyaihoz mérten ügyesen, szabatosan vitte véghez s bár szövege sok

¹⁾ Alább látjuk néhány furcsa tévedését, mely azt bizonyítja, hogy CORBEA nem tudott tökéletesen magyarul.

²⁾ CРЕТУ, i. m. 9. l.

³⁾ Szövegbeli betoldások általában ritkán fordulnak elő. BACIU JÁNOS föltevése, hogy a Toldira való utalás *Milo* címszó alatt CORBEA eredeti megjegyzése lenne (EPHK. XXXIV. 157), teljesen alaptalan, mivel ez már MA.-nél is megtalálható (518. l.).

⁴⁾ Később is csak jövevénytávakkal fejezték ki. A XVIII. sz. kedvelt szava *a practisi* = πρακτικός, l. TIKTIN, DRG. 1231. l. TH. CODRESCU, Uricariul I^o 124. l.; URECHIĂ, Istoria Școalelor, II, 53. l.

esetben túl mereven simul a megfelelő magyar értelmezéshez, fogalmazása mégis tudatos, következetes és általában véve értelmes, világos. Éppen ezért érdekes volna stilustörténetileg beható vizsgálat tárgyává tenni CORREA szótárát. E dolgozat szerény keretei között azonban lemondván a nyelv- és stilustörténeti szempontból végzendő tárgyalásról, magának a fordítás milyenségének vizsgálatára szorítkozom.

Mint már a fentebb bemutatott párhuzamos szövegrészletekből is kitűnt, CORBEE nagyon híven követi eredetijét. Rendszerint arra is vigyáz, hogy a magyar értelmezésben levő szinonimákat ugyanolyan számú oláh kifejezéssel adja vissza. Figyelme arra is kiterjed, hogy a fordításból származó esetleges félreértéseket gondosan eloszlassa. Így például, mikor a *Carpophyllon* szót fordítja $\Phi\kappa\lambda\upsilon[\lambda]$ $\lambda\lambda\lambda\lambda\kappa\upsilon\lambda\lambda[\mu]$ (*Borostyán neme* MA. 1611), hozzáteszi $\lambda\epsilon\mu\mu\upsilon\lambda\lambda[\mu]$ (88. l.).¹⁾ Nem lehet eltagadni azonban, hogy CORBEE szövegezése, minden viszonylagos világossága mellett is erősen fordításnak érződik. Sokszor oly kínosan vergődik a magyar mondatszerkezet béklyóiban, hogy oláh értelmezése magyar eredetijének ismerete nélkül alig lenne érthető, pl. *Admissivae aves*: $\Delta\mu[\mu]$ $\gamma\rho\gamma\mu\rho\tau$ $\mu\alpha\sigma\tau\rho\lambda\omega[\rho]$ $\mu\lambda[\lambda]$ $\kappa\upsilon\mu\rho\epsilon$ $\lambda\mu\tau\mu\tau\mu\omega\rho\epsilon$ $\mu\alpha\sigma\tau\rho\mu$. (7. l. \sim „Madárszólásból jóvendőből segítő madarac.” MA. 21. l.). *Epiphonema*, g. n. a $\Phi\omega\rho\omega\kappa\iota\mu\tau\lambda\epsilon\mu\lambda\mu$ $\lambda\mu\kappa\rho\tau$ $\kappa\upsilon$ $\sigma\tau\rho\gamma\rho\alpha\tau$ $\lambda\mu\alpha\delta\tau$, $\sigma\alpha[\sigma]$ $\sigma\upsilon\delta\mu\rho\tau$. (200. l. \sim „Megbeszéllett dolognac fölkiáltással való dicséreti vagy szidása.” MA. 302. l.). Egyik állandó vétsége az oláh nyelv szelleme ellen a magyar igekötők lefordítása igék elé tett határozók segítségével.²⁾ *Effabilis* nála „ $\Delta\phi\alpha\rho\tau$ $\sigma\pi\upsilon\chi\omega[\sigma]$ ” (189. l., \sim kimondható MA. 287. l.); *ebuccino* $\Delta\phi\alpha\rho\tau$ $\kappa\epsilon[\sigma]\mu\epsilon[\sigma]\kappa\upsilon$, $\Delta\phi\alpha\rho\tau$ $\sigma\tau\rho\gamma\tau$ (185. l. \sim kihirdetem, kikiáltom MA. 284. l.); *circumvoluo* $[\mu]$ $\mu\rho\epsilon\tau\upsilon\tau\gamma\tau$ $\rho\alpha[\sigma]\mu\omega\gamma\omega\lambda\epsilon[\sigma]\kappa\upsilon$ (106. l. \sim Környűl hengergetem, forgatom. MA. 164. l.), azonban itt már ő maga is értelmetlennek találhatta fordítását, mert hozzáteszi: $\mu\rho\alpha\kappa\lambda\epsilon[\sigma]\kappa\upsilon$.³⁾ Nagyritkán mégis találunk ige után tett határozót, pl. *excoquo* $\chi\epsilon\rho\epsilon\tau\lambda$ $\lambda\phi\alpha\rho\tau$ (211. l.). Mennyire alárendeli magát a magyar szöveg betűszerinti értelmének, arra jellemző, hogy egy bizonyos magyar szót következetesen mindig ugyanazon oláh szóval tolmácsol, nem vévén figyelembe a mondat értelmi árnyalatait, pl. *(be)rekeszteni* mindig $\acute{\iota}\nu\kappa\upsilon\epsilon\tau\acute{\alpha}$ vagy $\acute{\iota}\nu\kappa\upsilon\acute{\iota}\alpha$.

¹⁾ Oláhul ugyanis *lilic* 'orgonát (borostyánt)' és 'denevért' jelent.

²⁾ Ez igen gyakori BOBB szótárában is.

*) Talán ő maga írta be kevésbé később még e szót is: [bʲʌsɛ] [c] ks.

Ennek következtében *Epilogus* címszó alatt ezt találjuk: **СѢршнре** **[[н]кзетѡре** **[[н]сѡма а лѣ[н]чен коровѣри** (l. 200. l.), ami teljesen érthetetlen MA. következő értelmezése nélkül: *Hosszu beszédnec summába rékősztó vége.* (302. l.). *Excommunicatio*: **ѣкѡре афарѣ дн' сѣѡ[р]** (211. l. ∞. *Kivetés, gyűlekezetből kirekesztés* MA. 315) szintén ide tartozik. Még említhető *incuetà* szerencsétlen alkalmazására ezen értelmezés: *Claustrum*, g. n. **[[н]кзетѡре, са[ѣ] лѡ[к] [[н]кѡ[т]** **кн[н]чи де хіерѣ, зѣѡрѣ де хіерѣ, жрѣшѣ мѣнѣснре** (109. l. *Zarlo, vagy zarlott hely, zarlofa, vaskelints, zavar, zar, Item kalastrom* MA. 168. l.).

Mivel CORBEA ily híven ragaszkodott forrásához s mivel láthatóan igyekezett mindent oláh szavakkal kifejezni,¹⁾ szótára természetesen tele van magyar eredetű calque-okkal. Minthogy nem lehet megvonni pontosan a határt a nyilvánvaló calque-ok s a csupán pontos fordításból eredő kifejezések között (elvégre is CORBEA egész szótára MA. calque-jának tekinthető), csak néhány, igen különös értelmezést sorolok fel:

Сѡз[н] де пѣхѡрѣ (*Abacus*) ∞ *Pohárszék* (vö. *paharesc scaun* BOBB, Dict. Rum. Lat. Ung. II. 148.)²⁾

мѣѣ де хіерѣ (*Ancora*, 39. l.) ∞ *Vasmaczka* (MA. 61. l.)

кѡже ле ле[м]нѣ (*Cinnamomum*, 103. l.)³⁾ ∞ *Fahay* (MA. 160. l.)

ѡ кѡсѣ сѣѣ[н]шѣ (*Ecclesia*, 188. l.) ∞ *Szentegyház* (MA. 285 l.)

неадѣкѣѡ[с] мѣ лѡкѣ (*Irreparabilis*,) 324. l.) ∞ *Helyére hozhatatlan* (MA. 454. l.)

дн[н] пѣмѣ[н]мѣ де[н]нѡфѡр[ѣ] (*Paganus* 445. l.) ∞ *Külföldi* (MA. 587. l.)

мѣр де рѡнѣ (*Melimela*, 376. l.) ∞ *Paradicsomalma*. (MA. 510. l.).

Határozottan humoros félreértés a következő:

hirtelen ∞ *fără de veste. Panicus terror*, **ѣрозѣре фѣрѣ де вѣсѣ** (449 l.) ∞ *Hirtelen elréttenes.* (MA.)⁴⁾

¹⁾ Vö. alább, a szótár jövevényszavairól szóló részt.

²⁾ Mint magyar jövevényszó peharszek. Anon. Car. DRĂGANU, DACROM. IV, 1. 156. l. лѡрѣк, ISZER Walachisch-Deutsches Wb. Brassó, 1850. 147, *parsec*, MĂNDRESCU, Elementele ungurești în l. română. București, 1892. 96. l. *parsechiu*, CABA V. Szilágy vm. román népe, nyelve és népköltészete. Bécs, 1918. 94. l. *parsetiu*, ȘT. PAȘCA Glosar dialectal, București, 1928. 46 l.

³⁾ Későbbi beírás: **скорѣшноарѣ.**

⁴⁾ Pedig hirtelen megvan mint oláhba átkerült kölcsönszó is, MOLDOVAN, Alsófőhéř vm. román népe, 93. l.

köz-fal ~ păreate de obște парте де обще (*Sepimentum*. 612. l.) ~ kőzfal, sóvény. (MA. 770).

Mindezen példák azt mutatják, hogy CORBEA nyelvérzéke anyagán igen kevésé diadalmaskodott. Képtelen volt megszabadulni a magyar mondatszerkesztés oláhra sokszor át nem ültethető kerekeitől s ezért munkája — minden világossága mellett is — sokszor emlékeztet BOBB mesterkelt szófűzéseire. Egy pont az, amely határozottan mutatja CORBEA stíluskészségének tudatosságát: tudatosan tiszta oláh nyelvezetre törekszik s az idegen szavakat lehetőleg kerüli. Latin szótárban feltűnő az a körülmény, hogy latinizmusok aránylag igen csekély számban fordulnak elő. E cirillbetűkkel átírt latin szavakból kitetszik CORBEA latin olvasásmódja (вн[р]гінн[с] 9. l., Амне 78. l.) is, mely megegyezik a magyarországi és a XVII. századi, valószínűleg lengyel közvetítéssel elterjedt moldvai latin olvasással.¹⁾ Latin jövevényszavaira példa: Арсен[н] (54. l.) фл[г]-маше[н] (486. l.), хисп[и]о (579. l.), і[н]віннез (322. l.), окпавъ (169. l.), п[р]сонтъ (9. l.), проприета[с] (279. l.), Слпма[н]пна (529. l.) ~ *Sententiat mondoc* (MA. 679. l.) Спапне (633. l.).

Még fokozottabb CORBEA tartózkodása a görög kölcsönszavakkal szemben. Csak azok fordulnak elő nála, melyek az oláh nyelvben már jóval hamarabb meghonosodtak. Ilyenek Азма (66. l.) Аспіндъ (57. l.) stb. Viszont, amikor a latin részben oly latin-görög szavakhoz ér, melyek görög (fanarióta) hatás révén a XVIII. sz. oláh nyelvben is ismeretesek voltak, gondosan lefordítja MA. magyar értelmezését, de soha nem veszi át a görög szót:

Didascalía,²⁾ g. f. і[н]вѣѣтѣрѣ, д[с]к[л]не (171. l. ~ MA. *Tanúság, tudomány*). *Didascalus*,³⁾ g. m. Даска[л] (191. l.) *Hypodidascalus*,⁴⁾ g. m. Ажѣтѣторн де і[н]вѣѣтѣрѣ, сопъ де і[н]вѣѣтѣрѣ (276. l. MA. csak ezt adja: *Tanítás segető, tanító társ* 396. l.).

CORBEA szótárának magyar kölcsönszavai igen érdekesek, de

¹⁾ N. IORGA, O tipăritură românească la Uppsala (DOSOFTEIU, Liturghier, 1679). Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. Ser. III. Tom. VI., Mem. 3. 4. l.

²⁾ Már 1703-ban előfordul „didascalie“ oláh szövegben, l. N. IORGA, Istoria lit. rom. în sec. XVIII. I, 48. l. D. CANTEMIR, Opere complete, București, 1888. V, 46. l., VI, 46. l.

³⁾ *Didascal*, D. CANTEMIR, V, 67. l., VI, 88. l. 1775. CODRESCU, Uricariul P, 76., 1804. V. URECHIA, Istoria Românilor, VIII, 454. l. stb.

⁴⁾ *Ipodidascal*, N. IORGA, Istoria învățământului românesc, București, 1928. 113., 120., 145. l. V. URECHIA, Istoria Școalelor. I, 58., 67. l.

aránylag kevés olyan akad, mely más forrásból ne lett volna eddig is ismeretes. Figyelmem kívül hagyva azokat, melyek az egész oláh nyelvterületen elterjedtek,¹⁾ csak azokat fogom itt felsorolni, melyek az erdélyi nyelvjárás jövevényszavaihoz tartoznak s csak nagyritkán kerültek át más vidékekre elsősorban természetesen Moldvába:

bănuesc < *băn.* бѣнѣ[c]кѣ. *Poenitet* (499. l. ~ *Bánom. Bánod. MA.* 646. l.). Eredeti értelmében főleg Erdély (és részben Moldva) területén ismeretes, vö. TAGLIAVINI, *Lex. Mars.*²⁾ 101. Az ott idézett példákhoz kiegészítendő AL-GEORGE, Szamos³⁾ 33. TIPLEA, Maramureş⁴⁾ 105. MOLDOVÁN, Alsófehér 89. JARNIK-BÂRSEANU⁵⁾ 262.

băsău, < *bosszú* къ ѿмщѣнїе къ бѣсъ, къ ѿ[н]бѣсъѡре, *Insectanter* (309. ~ *Ingerelve, Bofzfzontva MA.* 437.) A XVII. század folyamán jól ismert jövevényszó, l. Dict. Ac. Rom. I, 507, СІНАС, Dict. d'étym. daco-r. II. 480, ALEXICS, *Magy. el. Nyr.* XVI, 349, POPOVICI, *Nyr.* XXXVIII, 209. Érdekes, hogy szótárunkban gyakran előfordulnak *băsău* igei származékai, a fenti példán kívül: *mă înbăsăez*, мѣ ꙗ[н]бѣсъезъ, мѣ мѣнїю, *Indignor.* (299. ~ *Bofzfzonkodom, Haragfzom. MA.* 424.) *mă înbăsăoz*, мѣ ꙗ[н]бѣсъѡз[ъ], *Stomachor.* (644. ~ *Bofzfzonkodom, haragfzom, folhaborodom, MA.* 803.) *înבăsăoare*, ѿ[н]бѣсъѡре, *Indignatio* (299. ~ *Bofzfzonkodás MA.* 423.) *înבăsăoat*, ѿ[н]бѣсъѡ[т], ж, мѣнїа[т]. *Indignatus* (299. ~ *Elboffzonkodot, MA.* 424.) *înבăsăos*, ѿ[н]бѣсъѡ[c], ж,⁶⁾ *Stomachosus* (644. ~ *Bofzfzonkodo, Haborgo, Haragoskodó, MA.* 803.) A világosan „bosszankodni“ jelentésű ige képzésmódja sem feltűnő, vö. *înceleui* ~ *megcsalni*,⁷⁾ *înghizu* ~ *bizni*.⁸⁾ Vajjon CORBEA maga

¹⁾ Mint pl. aleşteu „lerna“ (342. l.), altuire, altău (237., 308., 310. l.), chieleciug (661., 724. l.) stb.

²⁾ C. TAGLIAVINI. II „Lexicon Marsilianum“. — Dizionario lat.-rum.-ungh. del sec. XVIII. Bucureşti, 1930.

³⁾ AL-GEORGE FLÓRIÁN. A felső Nagy-Szamosvölgyének román nyj. Bp., 1914.

⁴⁾ A. TIPLEA, Poezii populare din Maramureş Anal. Ac. R. ser. II. t. XXVIII.

⁵⁾ I. U. JARNIK şi A. BÂRSEANU. Doine şi strigături din Ardeal, Bucureşti, 1885.

⁶⁾ *băsăos* Dict. Ac. Rom. I, 507. (HAŞDEU: Cuv. d. Betrâni I. 270. idézi egy XVII. sz. kéziratból).

⁷⁾ Lex. Mars. 109. l. ENEA HODOŞ, Poezii populare din Bănat, 195. înce-lueală, u. o. 217. Dr. V. BOLOGA, Terminologia medicală la I. MOLNAR, Daco-romania, IV. I. 385.

⁸⁾ DOBOHOI; CANDREA-DENSUŞIANU-SPERANŢIA, Graiul Nostru, Bucureşti, 1908. I. 546.

alkotta-e a szót MA. megfelelő értelmezéseinek lefordítására, nehéz eldönteni. Tudomásom szerint *a înbăsăoà* stb. más forrásból nem ismeretes.¹⁾

beseadū < *beszéd*, БЕСЕДЪ ДЕ ГЛОУМЪ, Silli g. m. Pl. *dicacitates* (621. ~ *Trefa beszéd*, Czufolás, MA. 780). Dict. Ac. Rom. I. 546. szerint szláv eredetű, itt azonban feltehető a magyar átvétel, vö. CANDREA-DENSUŞ, Graiul n. II, 63, 65. BOBB, Dict. II, 561. BARBUL, AVASV. 43.²⁾ AL GEORGE. Szamos 33, STAN, Kölcsönhatások 26.³⁾ stb.

betejalū (391) *betejire* (116) *betegos* (391) az Erdélyben általánosan elterjedt *beteag* szó származékai, vö. Lex. Mars. 101. Ismeretes Munténiában (*betejune*, RADU GRECEANU, Cronica, Magazin. Ist. II, 196) és Moldvában is (l. pl. TOCILESCU, Mat. Folkl. I. 426).⁴⁾

biciuluesc < *becsül*, БИЧУЛЕСКОУ, БИЧУЛЕСКУ. *Revereor* 574. *Taxo* 677. *Veneror*. 722. ~ MA. 729, 837, 886. Erdélyben általánosan ismert jövevénytyszó, vö. Dict. Ac. Rom. I, 556, ALEXICS. Magy. el. Nyr. XVI, 352, MÂNDRESCU,⁵⁾ 41, AL-GEORGE, Szamos 33, BARBUL, AVAS 43, MOLDOVÁN, Alsófehér 89,⁶⁾ STAN, Móc. 27.

birşag < *bírság*, БІРШАГЪ, *Multa* (393). Származékai: *birşuguire*, *birşuguit*, (393, 395). Dict. Ac. Rom. I, 567, ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVI, 354, MÂNDRESCU, 45, *ghirşug* (Buzău), CANDREA-DENSUŞ. Graiul Nostru I, 235. Egyike a legközönségesebb magyar kölcsönszavaknak.

biruesc < *bír*. „possideo“ БІРШИИ БІРШЕСЬ ШИ ЛЪКШЕСЬ (Rhenus cikkben, 571 ~ *Németek birjac és lakiac*. MA. 731). Itt az ige még eredeti jelentésében fordul elő, vö. *Habeo* 257. *Possessio* 507. 'Győzni' értelemben is található, pl. БІРШИПОРЪ, *Triumphator*, 710. (Eredeti jelentésére nézve l. Dict. Ac. Rom. I,

¹⁾ Csak szóbeli értesülésem van arról, hogy *mă înbăsăoz* = 'megharagszom, bosszankodom' ezeltől 50–60 évvel ismeretes volt Hunyad megyében, Hátszeg-Lozsád környékén.

²⁾ BARBUL JENŐ, Az avasvidéki nyelvjárás, Bp., 1900.

³⁾ STAN V., Magy. el. a mócok nyelvében, NyF. 19. Bp. 1905.

⁴⁾ GR. G. TOCILESCU, Materialuri Folkloristice, Bucureşti, 1900. I–II.

⁵⁾ S. C. MÂNDRESCU, Elemente ungureşti în limba română, Bucureşti, 1892.

⁶⁾ MOLDOVÁN GERGELY, Alsófehér vármegye román népe. Nagyenyed, 1899.

- 566, ISZER, Wal. Deutsch. Wb. 19, ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVI, 354, BARBUL, AVASV. 44, MOLDOVÁN, Alsófehér 90. stb.)
- biușugos* = *bőség*. Az általánosan ismert *biușug* (l. *Ubertas* alatt, 721. Dict. Ac. Rom. I, 540.) érdekesebb származéka *biușugos*, *біушуро[c]* (*Uber*, *Ubertas* a. u. o.) összetételben is: *prea-biușugos*, *прѣбішуро[c]*, ж (*Praefecundus* 511 ~ *Igen tenyefzes*, MA. 659.).
- boltă* < *bolt*, *болтъ* *негѣцторѣскѣ*, *Taberna* (666). Ebben a jelentésben valószínűleg magyar eredetű (Dict. Ac. Rom. I, 611). Ismeretes Munténiában (*Boltele ce aveam cu chirie de țineam marfa mea*, IORGA, *Studii și Documente*, VIII, 17) és Moldovában is. (TOCILESCU, *Mat. Folkl.* 1209.)
- budușău* = *bujdosó*. *Прѣдѣторн*, *бѣдѣшт[ъ]*. *Praedo* (510). Szokásosabb alakja *budușlău* Dict. Ac. Rom. I, 674. BOBB, Dict. II, 562, ISZER, Wal. Deutsch. Wb. 25. ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVI, 402. *Bujdos*, szn, Popovici, *Rumaenische Dialekte*, I. Halle, 1905. 34, 97, 99. Előfordulnak származékai is: *budușesc*, *бѣдѣшескѣ*, *хоцѣ[c]кѣ*, *Praedor* (510), *budușitor*, *бѣдѣшнторн*, *ре*, *Vagus* (718), *budușlesc*, *бѣдѣшлеск*, *Vagor* (718). *budușluire*, *бѣдѣшлѣире*, *Vagatio* (718), *budușluitar*, *бѣдѣшлѣнторн*, *Vagabundus* (718), vö. *buduluesc*, *budușluesc*, MÂNDRESCU, 49—50. *budușluesc*, MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. *budulăreșc*, STAN, *Mócok*, 21. Mint adalék a magyar jövevényszavakhoz, megemlíthető, hogy nem sokkal később (1728) *budușlău* jelentéssel *șeginleghi* is előfordul (IORGA, *Scrisori de negustori*, București, 1925, 114. l.), ami — bár hangalakja valószínűleg a hibás átírás miatt igen különös — feltétlenül a magyar *szegénylegény* átvétele. (A *szegény* tő másik származéka is átkerült: *sighinăș* mititel, puținel, subțirel. PAȘCA, *Glosar dialectal.* 53.)
- Cană* = *kanna*, *канѣ* *канѣ*. *Cupa* (147) ~ *Kupa*, *kanna*, *Boros défa*. (MA. 227.) Itt valószínűleg *cupă* is magyar kölcsönszó. A ritkább magyar elemek közé tartozik, l. ISZER, Wal. Deutsch. Wb. 72. BÎRLEA, *Maramureș*, 100. Ugyanez a szó mint német kölcsönszó is előfordul az oláhban: *giskan* < *gieskanne*. WEIGAND, *Körösches-Marosch*, 78.
- cătană* = *katona*. *внѣтъ*, *кѣтанѣ*, *Miles* (382). Már 1605-ben találunk reá adatot, l. TREML, *Corvina* 1930, 249. *Lex. Mars.* 111.
- chilim* = *külön*, *кѣланнѣ* *мѣю*, *ѣсѣбѣннѣ* *коу[л]коу*. *Secubo* (606). *деслоушь*, *кѣлан[н]*, *Seorsim* (612). Már DOSOFTEIUNÁL előfordul

(Tiktin, 340) s ma is a legközönségesebb magyar elemekhez tartozik. Néha *chilin* helyett *deschilinit* használatos (Umoristul, 1864. 17. sz.) Corbeánál előfordul páros alakban is, *chilin-chilin*, *кнанин-кнанин*, *Sigillatim* (620) ~ Egyenként, *külön-külön*. (MA. 779.) Származéka: *chilinitor* a magyar értelmezésben előforduló *különböző* alakhű fordítása *кѣлинииторн*, ж. *Separ.* (612 ~ *Egyenetlen, különbözö*. MA. 770.)

ciont < csont. Чѡ[н]мъ. OS (440). Már An. Carans.-nél (Drăganu, Dacoromania IV, 1. 150.) ALEXICS szerint (Nyr. XVI, 437) csak többesszámú szó, *cantă* alakban. Előfordul azonban *ciont* alakban is, AL-GEORGE, Szamos, 35, BARBUL, AVASV. 45, BIRLEA, Maramureş 37, CABA, Szilágy, 96. MOLDOVÁN, Alsófehér 91. MÂNDRESCU, El. Ung. 61. Kétes, ide tartozik-e *roşmalin ciontat* (JARNIK-BÂRSEANU, 66). Nem tartozik ide *ciontorog* (ló) STAN, Mócok, 27. *şontorog* (fa), MOLDOVÁN, Alsófehér 96, vö. SCHUCHARDT, Nyr. XVIII, 484. SZINNYEI, Nyr. XXII, 296.

clinci < *kilines*. клн[н]чн де хієрѣ. *Claustrum*. (109 ~ *vas kelints* MA. 168.) Más forrásokból *chilině* alakban ismeretes, ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVI, 500. BARBUL, AVASV. 45, MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. Előfordul azonban *cleně* is, CABA, Szilágy 87. A hangalakot talán a már DOSOFTEIUNÁL meglévő *clenciu*, *clinciu* ('Stachel, Dorn' TIKTIN, 374) befolyásolhatta, noha *külön* > *chilinesc* mellett is akad *clinesc* alak (ISZER, Wal. Deutsch. Wb. 75), *clinciuros*, клн[н]чюросъ, *Scrupulosus* (Köveczes, Darabos, Item, Nehéz MA. 760) inkább a 'lővis' jelentésű *clinciu* származéka.

coţcă < *kocka*, коцкѣ. *Alea* (27). *coţcaş* Aleator ib. Lehet magyar vagy szerb eredetű. Lex. Mars. 127. *coţcaş*, STAN. Mócok. 32. BOBB Dict. I, 233, II, 563.

cotia vechie < *kótya-vetye*, котѣвекѣ арѣ[н]кѣ (62, idézte CRETU 7. ~ *kótyavetyét hányok* MA. 98), I. BOBB Dict. I, 297, II, 264. MÂNDRESCU, 63. A magyar szóra nézve I. ZOLNAI, Nyr. XXV, 501—3. I.

dardă < *dárda*, дѣрѣ Hasta (261) TIKTIN, 566 szerint szláv eredetű, itt talán magyar átvétel.

diac < *diák*, Дѣакъ скрѣп[і]шорн де ма[і]не. *Secretarius* (605 ~ *titkos iro deac*. MA. 763) valószínűleg magyar eredetű. Vö. Lex. Mars. 105. I.

Diecie ~ *Deák-ság*. Д чепъмъ[л] гръмъмнѣри[н], Дичиен *Literatura* (349 ~ *Deák-fagnac kezdeti* MA. 482), hasonlóképpen itt magyar forrásra megy vissza.

Feredeu < *fürdő*. Фереев снъларе, Снълашь (*Lavacrum*, 338) vö. Lex. Mars. 106.

Formaluesc, formuluesc < *formál*. Формъмълескъ (*formo* 235. l.), *Plastic*. Мещешъ дѣ ѡм[лъ], кнпшоръ формъмъмнѣ днѣ шнѣ ѡлърне 495 ~ *Fazekas mû, Sarbol formált kepeczke, alkotmány. Faze-kasság* MA. 643. l. Ritkább magyar eredetű jövevényszó, vö. *formaluesc*. BOBB. II, 30. *conformaluesc*, BOBB. I, 223.

ghieştăluire < *gyestál*. Гіешъмънѣрѣ къ[нд] фатѣ ѡраторъмъ къ шъна шн аръмъ мъмъге лъмърѣ, [нтр]ѣ ѡраціа са̃ декламаціа са, цънърѣ са, нърмърѣ (249. ~ *Gyestalas, magatártafa, Viselés*. MA. 364). Valószínűleg CORBEA alkalmi kölcsönzése, azért fűz hozzá ily hosszú magyarázatot. A magyar *gyestálás* szokottabb alakja *gyesztál*, vö. NyTSz. I, 1167, Lex Bud. 642. l., ALEXICS Nyr. XVII. 370. l.

hangeari < *handzsár*, ханъгъри (Pugio. 539. l. *Handsar, Dakos*, 630. l.) A különben török szó (Dicț. Ac. Rom. I. 5. 355. l. TIKTIN 719) talán magyar közvetítéssel át került a szótárba? (h)artăgaş, Артъгаш. *Philonicus* (485. ~ *Győződelem kíváno, Garazdas* MA. 631) хартъгашъ, *Rixosus* (578. ~ *Visszavonyo, Garazdas* MA. 738) valószínűleg CORBEA eredeti képzései a magyar eredetű *hartă, hărtui* töből (l. 23, 199, 369, 512, 539, 581), *ucigaş, boţogaş* analógiájára (PASCU, Suffixele româneşti, 351. vö. *hărtăgos* 'querelleur', u. o. 73). CORBEA képzésének igei származéka is előfordul: *hartăgăşesc*, хартъгъшъ[с]къ *Rixor* (578 ~ *Garazdalkodom, Viszfat vonyoc*. MA. 734).

hăsnăluiesc < *használ* хъспъмълескъ. *Prosum* (534), vö. Lex. Mars. 108. Magyar mintára keletkezett calque: *a lua hasna unui lucru* ~ *hasznát venni vminek*. JARNIC-BĂRSEANU, 338.

hătnogi < *hadnagy*. хътногъи. (502, 664, 705) vö. TIKTIN, ALEXICS, MNy. VII. 211, Nyr. XVI. 493. MĂNDRESCU, 82. *hodnoj* MOLDOVÁN, Alsófehér, 93. STAN, Mócok 36. Származéka *hătnogie, хътногъие, Strategia* (644. ~ *Hadnagyfag*, MA. 803).

hotăţtat ~ *hóstát*. хотъмъмътѣ ѡдън мъмъре дурѣмъмърѣ[л] чепъмъи[н] са[с] ѡратъмъмъ[н]. *Suburbium* (656. Itt CORBEA két értelmezést összevont. MA-nél *Suburbium*: *Hoftat* és *Suburbanum* „Major az varafon kívül”. 815). Csak e szótárban fordul elő.

îngăduințeaste. [([н]гъдун[н]цѣщѣ. *Obsequenter* (422. ~ MA. *Engedelmessen*. 562). Az általánosan elterjedt *îngădui* igének különös származéka.

lâmpaș ~ *lâmpás*. Лѣмна[ш], Фелнари, Фѣлане. *Lampas* (334) I. Lex. Mars. 114.

lance < *lándzsa*. Ла[н]че, Сзлнцѣ. *Sarissa* (593. ~ *Lantz*, *kapja* MA. 751). Valószínűleg magyar forrásból, I. Lex. Mars. 132—133. BOBB. Dict. I, 613.

lăpoșat < *lapos*. Сѣ[н]дърн, грн[н]зи ламѣ лѣпошамѣ *Plancae*. (494. ~ *Defzkae*, *szeles*, *lapos gerendae*. MA. 641). Ламѣ, ѣ, Нѣмед, ѣ, лѣпошамѣ, *Sublimus* (654. Ma. minden kiadásában csak *Sublimis* található). Valószínűleg CORBEA alkalmi kölcsönzése, bár a tő nem ismeretlen az erdélyi oláhban. (*lăpast*, ALEXICS, *Magy. el. Nyr.* 119, *lapas*, VISKI, *Mezőség*, *Nyr.* XXXVII. 221. *lapitou*, uo. *lopitou*, MOLDOVÁN, Alsófehér 94).

lăpin < *lepény*, Лппн кѣ р[н]плешнтарн. *Scriblita* (602) ~ *Rétes*, *Beles* MA. (760.) Feltétlenül magyar kölcsönszó, vö. Lex. Mars. 128. ISZER, *Wal. Deutsch. Wb.* 100. САБА, *Szilágy*, 98. GR. COSTIN, Băn. 129.¹⁾ Rokontélmű átvétel *balmoș* < *bălmos*, ISZER, *Wal. Deutsch. Wb.* 16, *Umoristul*, 1864. 17. sz.

mertic < *mérték*, Мертн[н]. *Demensum* (160). Közismert magyar jövevényszó, TIKTIN, 969. BOBB, Dict. I, 37. ISZER, *Wal. Deutsches Wb.* 107. ALEXICS, *Magy. el. Nyr.* XVI. 553. BARBUL, *Avasv.* 50. MĂNDRESCU, 171. MOLDOVÁN, Alsófehér 94.

meșteșugitor, Маре мецешуриш[р], ре. *Argumentosus*. (51. ~ *Nagy mesterségő*. MA. 82). Az általánosan elterjedt tő ritkább származéka.

nădragi < *nadržag*, Чѣдречн, шѣлѣвѣри, нѣдра[у] *Caliga*. (82. ~ *Harisnya*, *salavári*, *nadržag* MA. (Itt is valószínűleg magyar eredetű, amint TAGLIAVINI feltette Lex. Mars.-beli előfordulására nézve (116). Az ott idézett adatokhoz kiegészítendő: *nadržagi*. GYARMATHI, *Voc.* 52.²⁾ STAN, *Mócok*, 48. E. HODOȘ, *Poezii pop.* 227, TOCILESCU, *Mat. Folkl.* I, 1086.

¹⁾ GR. COSTIN, *Graiul bănațean*, Timișoara 1926.

²⁾ GYARMATHI Vocabulariumának (1816) jelentőségét az oláhba átkerült magyar jövevényszavak szempontjából eddig nem értékelték, noha adatai — melyeket az Erdélyben hallott oláh nyelvből vesz — számos esetben igen értékesek. BOBB Dict.-nak tárgyalásánál többször hivatkozom GYARMATHI adataira.

neamiș < *nemes*, **Нѣмишъ**, ж, *Nobilis* (410) *nemișaste*. **Неміишаце**, *Nobiliter* (u. o.) *nemișescū*, **Неміише[с]къ**. *nobilito* (u. o.) *nemișug*, **Неміиш[с]г**, *Nobilitas* (u. o.) *nemișugit*, **Неміишвиритъ**, ж (u. o.) l. Lex. Mars. 116.

pălăngit < *palánk*, **рѣдннхъ съ[л]вѣсекъ пѣлѣнритъ къ цекѣри**. *Roborarium*. (578 ~ *Czerfa karockal palankolt vadkert* MA. 734). Az Erdélyben és Moldovában általánosan ismert *pălanc(ă)* **Сѣ-НАС**, Dict. II, 239. *palánka*, **GYARMATHI**, Voc. 55. **BOBB**, Dict. I, 148., **ALEXICS**, Nyr. XVII. 16. **MNY**. VII. 211. **CABA**, Szilágy, 99. **MOLDOVÁN**, Alsófehér, 95. **STAN**, Mócok, 50. **WEIGAND**, Körösch-Marosch 81. **VICIU**, Glosar de cuv. dial. Supl.¹⁾ 44. **CANDREA-DENSUȘ**. *Graiul-Nostru*, I, 389) eredeti értelmét megőrzött származéka. Jelentésbelileg legközelebb áll hozzá: *pălanu* 'gard de scânduri', **TITU DINU**, *Graiul din Țara Oltului*, *Grai și Suflet* I. 138. **TIKTIN** csak *pălūngi* 'niederstrecken' alakot idézi (1110) s a szót szláv eredetűnek tartja. Szófeldrajzi okokból valószínűbb a magyar közvetítés feltevése.

pecetluit < *pecsétel* **рѣкашъ пече[т]лѣи[т] съп[н]зрѣтѣри**. *Diploma*, 174. l. *Fügő peczétés level*. MA. 267. l. (vö. **TIKTIN**, 1141). **BARBUL**, *Avas* 35. **MOLDOVÁN**, Alsófehér, 95. **STAN**, Mócok 50. stb.

plântăhuesc < *plântăl*. **Плѣншлѣуескоу** (*Sero* 615. l.) Igen ritka magyar kölcsönszó.

ponosluesc < *panaszol*. **Попосауеску** (*Quirito* 552). Közismert, régi magyar kölcsönszó, Lex. Mars. 119. l.

poroslău < *poroszló*. *Rhabduchi*, g. m. Pl. Latine *Lictores*. **Порослѣу** 571. l. (Idem, MA. 731. *Porofzloc*). Valószínűleg hapax legomenon.

probăhuesc < *próbál*, **Пробѣлеску**. *Praetento* (517. vö. 95). Elterjedt kölcsönszó, l. **ALEXICS**, *Magy. el. Nyr.* XVII, 18. **ANON.** *Car. DRĂGANU*, *Dacoromania*, IV, 1. 157. **AL GEORGE**, *Szamos*, 34, **MOLDOVÁN**, Alsófehér 96. **STAN**, Mócok, 53 stb.

tărcat-bărcat < *tarka-barka*, **тѣ[р]чѣи бѣрчѣи**, ж. *Scutulatus* (602. ~ *Tarkabarka*, MA. 761). Mint ikerszó, ebben az alakban csak **CORBEANĂ**nál (*terchea-berchea*, **СѣНАС**, Dict. 531). A *k* > *č* változásra nézve vö. *tarce*, *cheval tcheté* (**MĂNDRESCU**, 107). *tarce* valószí-

¹⁾ A. **VICIU**, *Glosar de curvinte dialectale culese din graiul viu al popoului din Ardeal, București*. 1907. (és Suplement, 1925.)

nüleg eredetileg *tarcă* többesszáma volt.¹⁾ Az ikerszónál sokkal gyakoribb *tărcat*, I. GYARMATHI, Voc. 77. ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVII, 65. AL-GEORGE, Szamos 35, BARBUL, AVASV. 53. Dr. V. BOLOGA, Terminologia medicală la J. MOLNÁR, Dacoromania, IV, 1. 385. MOLDOVÁN, Alsófehér 98. STAN, Mócsok, 59.

Eredményül megállapítható, hogy TODOR CORBEA szótára, mely MOLNÁR ALBERT második (1611) kiadásának hű fordítása, a kor viszonyaihoz képest értékes munka. Szerzője a maga elé tűzött feladatnak becsületesen megfelelt, tudatosan törekedett egységes jellegű tolmácsolásra. Stílusának fogyatkozásai az oláh nyelv fejletlen kifejezőkészségéből magyarázhatók. Művének, mely sajnos mindmáig szinte elfeledve, kéziratban hever, alapos tanulmányozása nyelvészeti és stílustörténeti szempontból egyaránt fontossággal bír.

¹⁾ *tarcă* (Bont), ȘT. PAȘCA, Glosar dialectal. 57.

GÖBL LÁSZLÓ.

Napszentület. A székely és csángó *(le)szentül a nap* („lenyugszik”, I. MTsz. II, 533, csángó adatok még Nyr. XXX, 174: *napszentület*, uo. 109, 177, a Székelységből Nyr. XII, 282, XXXIV, 262, XLI, 245) kifejezés magyarázatát elsőnek MUNKÁCSI kísérelte meg, ki az általa gyűjtött *leszendül* alakban a *szenderül*-lel azonos tő származékát látta (Nyr. X, 105). Sokkal valószínűbb, hogy a *szendül* alaknál elterjedtebb *szentül* alapszáva a *szent* szó s az oláh *asfințește* mintájára keletkezett *calque* (vö. DRĂGANU, Dacor. V, 896). Az átvétel lehetőségére utal a szó földrajzi elterjedése is. Ami az *asfinți* (Erdélyben a *sfântă*, I. HAȘDEU, EtMR. II, 1859.) ige eredetét illeti, az oláh nyelvészek különbözőkép vélekednek. HAȘDEU, ȘĂINEANU nyomán (Incerc. asupra semas. limbei rom. 36) határozottan a *sfânt* szó származékának véli, jelentése tehát „ad sanctos abeo” vagy „ad sanctum abeo” (vö. TAGLIAVINI, Miscell. JESPERSEN, 416). CIHAC (II, 338) s utána TIKTIN (112 l.) kissé kételkedőbben nyilatkozik (vö. még Dict. Ac. Rom. I, 310). Az oláh kifejezés jelentéstani háttere meglehetősen homályos (I. N. JOKL, Mitt. d. rum. Inst. a. d. Univ. Wien, 298). Mindenesetre kétségtelen, hogy elhomályosodott vallási képzetek nyomai őrződtek meg. Az oláh *asfinți* semantikai rokonságába tartozik a m. *leáldozik* ige is, amint arra P. PAPAHAĞI már rámutatott (Jahresb. d. Inst. f. rum. Spr. Leipzig. XIV, 139).

GÖBL LÁSZLÓ.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

L. Hjelmslev: Principes de grammaire générale. København, 1928. 8° 362.

Fokozott érdeklődéssel és felcsigázott igényekkel vesz az ember kézbe egy ilyen könyvet, mely már címében is sokat ígér: a mindinkább elaprózódó nyelvészeti részletmunkák után összefoglalást, esetleg új szempontokat is, amelyeket a gazdag tapasztalat szűrt le, hogy utat nyisson velük nem várt eredményeknek — és ha olvasás közben nem is csappan érdeklődésünk, igényeinket egyre mérsékelnünk kell, mert mindinkább látjuk, hogy a szerző a cím ígérését nem képes megtartani és beváltani. Nem merném azt mondani, hogy a végén csalódással tesszük le a könyvet. HJELMSLEV kellemes causeur, akit szívesen hallgat az ember akár negyedfélszáz oldalon is, ügyes teoritikus, aki sokszor tájékozottan mozog az elvont témák útvesztőiben, de mégis az az érzésünk, hogy ennyi szóval nemcsak lehetett, de illet is volna többet mondani. Igen, HJELMSLEV kissé bőbeszédű, és a túlságos közlékenység rendszerint megbosszulja magát. A túlradó szavakra nehéz úgy vigyázni, hogy ne okozzanak kellemetlenséget, fellázadnak és rendszerint olyankor szereznek kínos meglepetést, amikor senki sem várná. Hogy csak egy példát említsek, HJELMSLEV nagy hévvel és joggal ostorozza azokat, akik, dacára SAUSSURE-nek és WIWEL-nek, még mindig összezavarják a diachronia és synchronia szempontjait és miközben ezt teszi, kétszer-háromszor is kicsúszik tollából egy „système diachronique“ féle elszólás, ami azt a látszatot kelti, minthogyha maga sem volna mentes az ostorozott büntől. Pedig szó sincs róla, HJELMSLEV tisztán látja a szempontok kétféleségét, csak éppen enged a szavak sodrának, és nem vigyáz arra, amit mond.

Ebben a közlékenységben elkallódik a munka belső konstrukciója is, amely pedig szoros és zárt. A bevezető fejezet után, amely grammatika helyét jelöli meg a határtudományok sorában, tulajdonképpen csak három, erősen egymásba fonódó fogalomkör kerül tárgyalásra: a grammatikai forma, kategória és rendszer fogalma, mégis az az impressziónk, hogy céltalanul és tervtelenül ödöngünk egymással lazán összefüggő témák területén.

Az első fogalommal különben mindjárt baj van. A legbuzgóbb igyekezettel sem lehet pontosan megtudni, mit ért a szerző nyelvtani formán. Egyszer azt mondja, hogy a forma kategória (p. 113), másszor meg, hogy egyik válfaja a funkciónak (p. 123). Még a legkonkrétebb az a megállapítása, hogy a forma mindaz, ami a jelben közvetlenül megfogható („directement tangible“), kivéve azt, ami konvencionális benne. Ez célzás a hangalakra, melyet HJELMSLEV szerint nem szabad összetéveszteni a formával. Lélektanilag szólva tehát a hangképet mindig meg kell különböztetni az „image grammaticale“-tól, melynek helye SAUSSURE képletében ez volna:

$$\begin{array}{ccc} & \text{signe} & \\ \text{= concept} & \underbrace{\text{(image phonique + image grammaticale)}} & \\ \text{signifié} & \sim & \\ & \text{= signifiant} & \end{array} \quad (\text{p. 116}).$$

Ha már most azt kérdezzük, miért nem azonos az „image grammaticale“ az „image phonique“-kal, akkor kapunk két illusztráló példát, amelyek közül az egyik hibás, a másik semmitmondó. A hibás példa bizonyítékként az angol többes -s jelét vonultatja fel, amely hol zöngétlen, mint *cats* esetében, hol pedig zöngés, mint a *dogs* szóban (p. 117—18). HJELMSLEV szerint itt hangképkülönbség van jelen, de ez nem érinti a formát, amely a két szóban ugyanaz. Ez a beállítás alapján téves, mert a *cats* és a *dogs* -s eleme egy foném, amely extragrammatikális tényezők hatására kétféleképpen realizálódik. Ha pedig ez egy foném, akkor hol van a hangképkülönbség, amely szembenállna a forma azonosságával?

A másik példa nem elhibázott ugyan, de az sem árul el többet a formáról. HJELMSLEV utal arra, hogy előfordulnak a nyelvben formális különbségek, melyek nem járnak jelentéskülönbséggel. A lat. *bonus*, -a, -um-nak három alakja van egy jelentéssel. A *formai* különbség csak azt jelzi, hogy hím-, nő- vagy semlegesnemű főnévtől függ-e a melléknév (p. 118). Ez igaz, de mi lesz, ha másképp fogalmazom meg a tételt, és azt mondom, hogy ilyen esetben a *hangkép*-különbség nem jár jelentési differenciával? Nyilván tökéletesen igazam lesz, ami nem volna lehetséges, ha a példa úgy volna megválasztva, hogy eleve kizárná a két fogalom felcserélésének lehetőségét.

Még furcsább értelmezése csillan meg a formának a következő sorokban: „Tegyük fel — írja — hogy két nyelvnek van egy genitivusa, mely mind a kettőben ugyanazt jelenti, mondjuk, a possessivitást, és más jelentése (pl. partitívusi) nincs is. Ugyanakkor tegyük fel azt is, hogy ezt a genitivust az A nyelv *x* praefixummal fejezi ki, a B pedig *y* suffixummal. Már most helytelen volna azt állítani, hogy itt formai

különbség van a két nyelv között, mert csak a fonikus külsőség különbözik, a forma ellenben ugyanaz“ (p. 118). Ez éppenséggel nem áll, mert ebben az esetben legfeljebb csak kategória-azonosságot lehet megállapítani a két nyelv között, más-más formai megoldással. Ha meghagyjuk az eredeti fogalmazást, akkor el kell ejtenünk a forma és a kategória elválasztásának lehetőségét, ami pedig ellenkezik a szerző intenciójával. Az idézet egyébként azt is sejteti, hogy HJELMSLEV hajlandó megfosztani a formát konkrét megjelenésének jegyeitől, pedig ha ezt megcsinálja, mindennek elkeresztelheti absztrakcióját, csak éppen formának nem.

De nem is lehet tiszta fogalma HJELMSLEV-nek a formáról, hisz, amitől el akarja határolni, az „aspect phonique“ fogalma is hibás értelmezésen alapszik. Ő nem tesz különbséget hang és hang között, nem vesz tudomást a hangok nyelvtani szerepéről, és elhamarkodottságában kijelenti: „la notion de valeur est inexistante dans le système des sons“ (p. 49). Elemi tévedés, és ezt nem enyhíti az sem, hogy egyébként különbséget igyekszik konstruálni hang és foném között terminológiaiilag. Ez utóbbi csak annyit jelent nála, mint „hangalak“, és így a megkülönböztetés teljesen felesleges és zavaró.

A kategóriák terén három csoportot állít fel HJELMSLEV: az alakítani és funkciós kategóriák csoportja mellé, mint lehetséges harmadikat, a jelentési kategóriát (catégories de sémantèmes) is felveszi, az olyan esetekre is gondolva, amikor bizonyos jelentési csoportoknak (érzeteknek, érzelmeknek, stb.) formai közösségük van, főleg exotikus nyelvekben, amelyekben a nyelvi symbolismus nagy mértékben ki van fejlődve. Evvel kapcsolatban érdekesen kerül szőnyegre a név és tárgykép kapcsolatának kérdése, és igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy szinkronikusan lehet ez a kapcsolat reális is (p. 194). Az alakítani kategóriákon (idő, személy, szám, eset, mód, stb.) éppen hogy csak átsiklunk, és máris a funkciós kategóriák tárgyalása (p. 198—204) következik. Funkció alatt kombinációs képességet ért a szerző, a sémantémeknek azt a képességét, hogy bizonyos morfémmel kombinálódhatnak és más sémantémekkel is vonatkozásba kerülhetnek meghatározott morfémek útján. A francia *homme* kombinálódhat pl. a többes szám, az esetek morfémjeivel, de idő-morfémekkel már nem. Ugyancsak kombinálódhat az egyeztetés révén melléknévvvel is, míg egy ige, mondjuk, a *courir* erre nem képes. A funkciónak illetően értelmezéséből következik, hogy a funkciós kategória elnevezés alatt tulajdonképpen a beszédrészek kérdése húzódik meg, ennek a megoldása viszont — HJELMSLEV véleménye szerint — az általános grammatika legfontosabb feladata.

A beszédrészek osztályozására és meghatározására a következő schémát találjuk (p. 331):

I. névszó

- a) névmás
- b) főnév, mely syntagmatikus kapcsolatokban rendszerint elsődleges
- c) melléknév, amely syntagmatikus kapcsolatokban rendszerint másodlagos
- d) határozószó, amely syntagmatikus kapcsolatokban rendszerint harmadlagos jelentőségű;

II. ige, amely syntagmatikus kapcsolatokban mindig másodlagos szereppel bír.

A hagyományos felosztásból tehát elmarad a praepositio és kötőszó — ezeket H. a határozószóhoz sorolja az indulatszóval együtt — aztán a számnév, amely tulajdonkép jelentéskategória, formailag viszont több kategóriához tartozhat, és végül a névelő, amely a szerző szerint morfém, a konkretizáció morfémje.

Evvel a felosztással nem igen lehet perbeszállni, mert maga HJELMSLEV is csak kísérletinek jelzi schémáját, amely tulajdonképen nem is az övé, hanem JESPERSENÉ (l. *Philosophy of grammar*, London, 1924. p. 91). Teorétikus értéke a felosztásnak aligha van, praktikusán is csak azt jelenti, hogy az elhagyott kategóriákkal fel kell duzzasztani a megmaradtakat, alkategóriákat kell létesítenünk (pl. a határozószónál), tehát lényegileg minden marad a régiben, legfeljebb a zavar nagyobb. Sovány vigasz, hogy a legkisebb terjedelmű kategória, a névelő, elesik.

Az egyes kategóriák meghatározásánál feltűnő, hogy a névmás kivételével mindenütt figyelembe van véve az a szerep, melyet az illető funkciós kategória syntagmatikus kapcsolatokban betölt. Ez azonban csak a névszói csoporton belül jelent előnyt, mert már a melléknév és ige elhatárolásához nem ad támpontot. Hogy ezt az összeesést elkerülje, HJELMSLEV-nek keresnie kellett olyan formai kritériumot, amely a két nagy kategóriát, a névszót és az igét világosan elválasztja. Sorra is veszi a számbajövő lehetőségeket, és csak egy ilyet talál, de ezt aztán teljesen biztosnak jelzi: hogy csak a nomen vehet fel eset-morfémeket, a verbum nem. Ha nem volnának nomen-verbumok, igaz is volna a megállapítás, mivel azonban a finnugorságban — sajnos — vannak, a kritérium gyengének bizonyul. Ebből is látnivaló, milyen nehéz általános érvényű meghatározásokat csinálni a grammatikában, mert ha 99 nyelvre áll is valami, mindig félő, hogy a századik halomra dönti a legóvatosabb és legkörültekintőbb fogalmazást is.

A syntagmatikus szerep elbírálásánál abból indul ki HJELMSLEV, hogy az egyezés és vonzat voltakép egy kalap alá vonható: az egyszerű vonzat (rection pure) körébe tartozik az egyezés nemben (con-

cordance pure), számban, személyben, esetben (concordance complexe) a komplexvonzat (rection complexe) körébe minden más nyelvtani vonzat (pl. a praeposíciók vonzata, vagy az igék adverbialis vonzata). A rectionnak illetően felfogása állítólag módot ad arra, hogy a syntagma-rész rangját tisztázzuk. „Est terme primaire un terme qui est régissant en concordance pure. Est terme secondaire un terme qui est régi en concordance pure, et qui ne peut pas être régi en rection complexe. Est terme tertiaire un terme qui est non-affecté en concordance“ (p. 153). Jó, jó — mondhatná erre valaki — de akkor miféle szerzet az a „terme primaire“ egy olyan nyelvben, ahol „concordance pure“, vagyis nemben való egyezés nincsen?

A munka legsikerültebb fejezete az, mely a rendszert tárgyalja (p. 214—296). Igaz, hogy itt csak nagy általánosságokról van szó, de az elvek, melyek a szerző elgondolását megalapozzák, hibátlanok. A kategóriák minden nyelvben — egy adott időpontot véve alapul — összefüggő konkrét rendszert alkotnak, amelynek megismerése rendkívül fontos. Synchronikus feladat ez, melynél nem az ú. n. leírás van a hangsúly, hanem annak a megállapításán, hogy egyes kategóriák szükségképen feltételezik, mások kizárják egymást. Ami a synchronikus causalitáson kívül marad, része ugyan a konkrét rendszernek, csak a szálak nem láthatók, melyek a rendszerbe kapcsolják azt. A diachronikus fejlődés szemszögéből motivált, de synchronikus szempontból rendszeri causalitáson kívül álló tényeknek a száma lényegileg sohasem nagy, de ha nagy volna is, nem mentesítené a nyelvészt megismerésük köteleességétől.

Minden időpontban minden nyelvnek megvan a maga konkrét rendszere, és mikor ez változik, az új kialakulása mindig megelőzi a régi végleges eltűnését. Ez a körülmény biztosítja a nyelvi kontinuitást, és ha a rendszer diachronikusan nézve nem is állandó, synchronikusan mindig létező és mindig stabil. Lehetnek egyéni eltérések a részletekben, a rendszer lényege, a norma azonban mindig szociálisan kötelező.

A konkrét rendszerekből, ha elég széles alapon történik a vizsgálat, meg lehet állapítani a nyelv rendszerét, az absztrakt rendszert, mely egy nyelvre talán semmit sem mond, de tartalmazza azokat a lehetőségeket, melyek felett az ember nyelviileg rendelkezik, és megvilágítja azokat a feltételeket is, melyek a lehetőségeket valóságra váltják. Az absztrakt rendszer megállapítása az általános, panchronikus nyelvtan célja. Ennek eléréséről eleve nem szabad lemondani, de ezt a célt csak akkor tudjuk elérni, ha használható és megbízható synchronikus nyelvtanok állnak majd rendelkezésünkre. A panchronikus célhoz synchronián át vezet az út.

Jól látja HJELMSLEV a diachronia egyoldalúságát is, azt, hogy csak az elszigetelt nyelvi tények történeti megismerését szolgálta, és a coexistens összefüggéseket nem vette figyelembe. Ezáltal sokszor elérkezett olyan problémákhoz, melyeknek megoldása többféleképpen is kínálkozott és mégsem sikerült, mert nem volt megállapítható, hogy a lehetőségek közül melyik közelíti meg a valóságot. Ki tudja azt eldönteni, hogy igaz-e az idg. nominativusi *-s eredetéről vallott feltevés, mely szerint ez az *-s egy *so- névmási bázissal függ össze, vagyis hogy az *ek'uo-s alakulat ugyanazon a fokon állott valamikor, mint a postpositiós névelővel ellátott alakok a skandináv nyelvekben, az oláhban, a bolgárban, vagy kisebb mértékben (főleg nyelvjárásilag) az oroszban? A diachronia önmagában ezt nem tudja igazolni. Lehet igaz is, nem is. Ha azonban ismernék a rendszeri összefüggéseket, melyek az ilyen alakulatokat lehetővé teszik, rögtön meg lehetne mondani, hogy e származtatási teória helyes-e? Az ilyen pontokon találkozni kell a két szögesen ellentétes szemléletnek, hogy kölcsönösen segítsék, kiegészítsék egymást.

A rendszerről írtakon kívül elismeréssel kell emlitenünk még a szerző irodalmi tájékozottságát, amely meglepően széleskörű. Részletkérdéseknél sok, jó adatot hord össze, forrásai is legtöbbször elsősorúak. Kivételt csak az orosz hivatkozásai képeznek, melyek majdnem kizárólag harmadrangú szerzőkre (Porzeziński, Peškovskij, stb.) vonatkoznak.

LAZICZIUS GYULA.

II.

A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. „Nagyromán” tudományos életről csak a világháborút követő években lehet szó. Azelőtt mindössze két központja volt az oláh szellemi életnek Iași (a hajdani Jászvásár) és Bukarest, az egyetlen, az európai tudománynak is exportáló állomás. Ezek a szűk keretek teszik érthetővé, hogy a háborúelőtti oláh szellemi élet számos kimagasló alakja, a filológusok közül ȘAINEANU, GASTER, CIHAC (PUȘCARIU a csernovici egyetemen) stb. külföldön működtek s eredményeiknek javarészt külföldi folyóiratokban publikálták. 1919-ben Nagyrománia megalakulásával az oláh tudományos életben is nagy változás állott be. Román kézre került a monarchia két egyeteme, az Universitatea „Daciei Superioare” névre átkeresztelt kolozsvári egyetem és a csernovici. Az egyetemek kebelében különféle intézetek alakultak, amelyek terjedelmes szakközlönyök birtokában tág teret biztosíthattak a kutatók munkáinak.

A kolozsvári egyetem kebelében működő *Muzeul Limbei Române* orgánuma a „Dacoromania”, amelynek első kötete PETRU MAIOR emléké-

nek van szentelve, SEXTIL PUȘCARIU szerkesztésében a gyakran túlzásba vitt latinizáló irányt képviseli. Modernebb formában folytatja ugyanazt az erdélyi talajból kinőtt dákoromán hagyományt, amelynek ȘINCAI, KLAIN és MAIOR az első tudatos kezdeményezői, folytatói pedig a sok tekintetben hasonló körülmények között nevelkedett PUȘCARIU, GIUGLEA és DRĂGANU. A Dacoromaniával egyidőben indult meg BĂRBULESCU szerkesztésében az új életre támasztott iasi-i Arhiva. DENSUȘIANU 1924-ben a Grai și Suflet (Nyelv és Szellem) c. filológiai és néprajzi folyóiratot adja ki. A csernovici egyetemnek két nyelvészeti és történeti orgánuma érdekel bennünket közelebbről, a romantikus című Codrul Cosminului (C. erdeje), melyet I. NIȘTOR szerkeszt és a Revista Filologică, mely A. PROCOPOVICI szerkesztésében jelenik meg. A két utóbbi 1927-ben indult meg.¹⁾ Nyelvészeti szempontból elsősorban ezek érdekelnek bennünket, emellett azonban történeti és nehezen hozzáférhető szépirodalmi és napilapokban is jelennek meg magyar szempontból érdekes közlemények.²⁾

Östörténet. Az oláh őshaza kérdésével az újabb eredmények figyelembevételével más helyen foglalkoztunk.³⁾ Láttuk, hogy az oláh nyelvtudomány Nagyrománia megalakulása után sem hagyott fel azzal a háború előtti időkben propagandisztikus célokat szolgáló irányzattal, amely minden őstörténeti problémát a dákoromán elmélet szempontjai szerint igyekezett megoldani. Haladás mindössze annyiban tapasztalható, hogy legalább az isztro-, megleno- és macedorománokat tartják balkáni eredetűeknek, a balkáni latinság leszármazottjainak, a mai északdunai oláhságról azonban egyelőre még főbenjáró bűn volna hasonló megállapítások hangoztatása. Természetes dolognak vehető, hogy A. PHILIPPIDE széles alapokra fektetett munkáját (Originea Romînilor), amely a történeti és nyelvtörténeti tényeknek a román tudósoknál szokatlanul tárgyilagos figyelembevételével készült, az otthoni kritika agyonhallgatja. Sőt még az is megtörténik, hogy JORGA megdicsér egy olyan történeti értékezést, amely PHILIPPIDE alapvető munkájának eredményeit azért nem veszi figyelembe, mert a mű a szerző saját szavai szerint nem esett a keze ügyébe (vö. E. SACERDOTEANU, Considérations sur l'Histoire des Roumains au Moyen-Âge. Mélanges de l'École Roumaine en France VII. Paris 1929.). Ugyanezt mondja K. KADLEC oláh jogtörténeti szempontból is elsőrangú fontosságú művéről (Valași i valašské právo v zemích slovanských a uherských, v Praze 1916).

¹⁾ Vö. Revue des Etudes Hongroises 1928. Nr. 4, 391—92.

²⁾ L. ezekre nézve a Dacoromániának Revista periodicelor c. bibliográfiai rovatát (II, 853 kk., III, 986 kk., IV, 1412 kk., V, 801 kk.).

³⁾ JANCÓ BENEDEK Emlékkönyv. Szerk. ASZTALOS MIKLÓS. Budapest 1931. 81—96.

Etimológiák. 1922-ben a kolozsvári Muzeul Limbei Române elkezdte azoknak a kérdőíveknek a szétküldését, amelyeken az oláh népnyelv anyagát akarja összegyűjteni egy nagy oláh nyelvatlasz számára.¹⁾ A vállalkozás célja a mostani állapotok rögzítése, még mielőtt az új államban fellépő egységesítő kultúrhatások az egyes vidékek nyelvéből ki nem gyomlálják a tájszavakat és egyéb régiségeket (vö. Dacor. V, 51). Ha meggondoljuk, hogy az oláh nyelvterületen, különösen Erdélyben, milyen rengeteg magyar eredetű tájszó van forgalomban, úgy ennek az anyaggyűjtésnek a jelentőségét a mi szempontunkból sem lesz nehéz megérteni. Az új államrend fojtó légkörében a magyar tájszavak és magyaros kifejezések élet- és átütőereje könnyen megrokknhat az iskola, a közigazgatás és a sajtó nivelláló hatása következtében. T. PAPAHAĞI jegyzi meg Máramarosról írt monográfiájában (Graiul și Folklorul Maramureșului. București 1925. LIV), hogy a magyar *tessék* mintájára elharapódzott erdélyi oláh *placă* mindinkább tért veszít a régi királyságból behurcolt *poftim* javára. A magyar elemek történetére vonatkozóan már azért is sok becses adatra van kilátásunk, mert a kérdőívekre elsősorban Erdélyből érkeznek válaszok, míg a regátiak a legnagyobb szenvtelenséggel hallgatnak (S. Pop, Câteva capitole din terminologia calului. Dacor. V, 53., ismertette Ung. Jb. IX, 338., I. még u. o. 337). Elsősorban a kérdőívek anyagából merít St. PAȘCA mintegy 2000 tájszót tartalmazó munkája Glosar dialectal alcătuít după material cules de corespondenți din diferite regiuni. Buc. 1928. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit. Seria III. Tomul IV. Ezenkívül említendő A. VICIU, 1906-ban megjelent erdélyi oláh tájszótárának pótfüzete Suplement la „Glosar de cuvinte dialectale” din graiul viu al poporului român din Ardeal (Buc. 1925. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit. Seria III. Tomul III. Mem. 2.). Sok magyar tájszó található erdélyi oláh népdalgyűjtésekben és nyelvjárás-tanulmányokban, de a moldvaiakban sem ritkák (vö. a TAGLIAVININÉL közölt bibliográfiát, Lex. Mars. 15—24., továbbá a MOLDOVÁN G. által szerkesztett Magyar-román Szemlében közölt tájszógyűjtéseket).

Az oláh etimológiai szótár anyaga szintén bővelkedik magyar vonatkozásokban. Már HASDEU hozzáfogott a gyűjtéséhez, de Etymologicum Magnum-ában a Bărbat címszónál nem jutott tovább. 1897-ben A. PHILIPIDE folytatta a munkát, de az oláh akadémia még mindig keresztül-vihetetlennek találta az ő tervezetét is, úgyhogy 1906-ban S. PUȘCARIU bizta meg a munkálatok irányításával. A világháború kitöréséig eljutottak az *a căni* (= kenni) tájszóig, amikor egy egészen 1927-ig tartó munkaszünet vette kezdetét. Még az első kötet befejezése előtt hozzáfogtak

¹⁾ Véleményünk szerint sokkal kézenfekvőbb lett volna a ló terminológiája helyett a gyűjtést a pásztorélet szókincsével kezdeni.

a másodiknak a publikálásához, amely 1929-ben érkezett el az I-betűig.¹⁾

Az Etsz.-tól annyiban különbözik, hogy személy- és helyneveket nem tárgyal. Fogatkozása, hogy az oláh nyelv szórvány elemeit nem méltatja figyelemre. Éppen ezért az oláh vajdaságokból származó szláv oklevelek magyar elemeinek vizsgálatánál súlyt helyeztem a nyelvtörténeti adatok összeállítására (Ung. Jb. IX, 274—317), úgyhogy legalább a magyar eredetű szórványokról tájékozódhatunk. A tájszavak előfordulását igen hiányosan közli, legtöbbször, talán helyszűke miatt is, megelégszik két-három adattal. Magyar etimológiai, a gyakori ékezet-hibáktól eltekintve, legtöbbször helyesek, de egészen téves magyarázatokkal is gyakran találkozunk. Pld. kétségbevonja a *ban* „pénz, bán“ < *bán* (méltóságnév) magyar eredetét, amelyet előtte HASDEU, TIKTIN és JORGA fogadtak el. Egy közelebbiről meg sem határozott előőrmai *bann*-tóból indul ki, amelyből a macedoromán *bana* és az albán *me bán* „lakni“ ige keletkezett volna. Ennek postverbális származéka szerinte a *ban*, amely a következő jelentésváltozáson ment át: „élet“ ∞ „állat“ ∞ „pénz“ (I, 474). Ennél erőszakosabb magyarázatot elképzelni sem lehet, különösen ha a báni pénzeknek elterjedtségére gondolunk a vajdaságok megalakulása utáni századokban, és arra, hogy a vajdák többször kaptak pénzverési jogot hűbéruruktól, akit pénzverő kamarák felállításában is utánóztak.

Az *a alipuri* „ranger, disposer, placer“ igét az *alapitni*-ből származtatja (I, 118), ami jelentéstanilag egészen valószínűtlen, nyilván az *állaptt* „colloco, stellen, feststellen“ (NySz.) igénk átvételével van dolgunk. A békésmegyei oláhoknál visszaható alakban is előfordul „letelepedni, megállapodni“ jelentésben.

A magyar nyelv közvetítő szerepét gyakran elhallgatja. Az *alodial* melléknévet a franciából vett neologizmusnak tartja, de már a SINCAL-ból idézett *alodi*-t még sem meri az *alleu*-ből származtatni. Röviden annyit jegyez meg, hogy a középkori latinságból ered (I, 120), ami persze igaz, csak az a különös, hogy nem egyenesen az ó-frank *allod* „Ganzbesitz“-re nyúl vissza, amivel legalább az újabban divatozó ó-germán jövevényszóvádaszat ügyét szolgálhatná. Annyi bizonyos, hogy magyar közvetítéssel hamarabb került az oláh irodalomba az *alodial* szó, több testvérével együtt, mint franciával, hisz pld. SINCAL korában a francia hatás egyáltalában nem rendelkezett olyan erővel, amelyek révén közvetlenül az oláhba kerülhettek volna hasonló neologizmusok.

¹⁾ Itt jegyezzük meg, hogy TIKTIN Dictionar român-german-ja, amely etimológiai révén is figyelmet érdemel, 1926-ban nyert befejezést. Addig, míg az akadémia szótárát be nem végzik, ez marad a leggazdagabb szó- és kifejezés anyagot felölelő egyetlen teljes szótár.

A magyar közvetítésű latin elemek vizsgálata egyelőre még a jövő feladata, de annál is inkább megérdemli a fáradságot, mivel az oláh tudósok hajlandók a lengyel közvetítés kizárólagossága mellett kardoskodni (BĂRBULESCU, *Curentele literare la Români în epoca slavonismului cultural*. București 1928. 73.).

Ha mindazokat az etimológiákat be akarnók mutatni, amelyeknek tényleges, vagy vélt magyar vonatkozásai vannak, írhatnánk egész kötetre valót, anélkül azonban, hogy az eredmény arányban állana a fáradsággal. A komoly nyelvészek mellett olyan elégtelen készütségu dilettánsokkal is találkozunk, akik egyéb tudományokban talán megállják helyüket, az etimologizálástól azonban távol állanak. A iasi-i *Arhivă*-ba irogató A. SCRIBAN ötleteinek és szövegeiteseinek bírálata egyértelmű volna Augias istállójának a kitakarításával. Találomra idézzük a *bongoase* „Sprüche, Zaubersprüche“ szót, amelyet a magy. *böngészettel* vet össze (XXX, 277) s az utóbbiról azt hiszi, hogy „szüret“ a jelentése. Tipikus fületimológus, aki hang- és jelentéstani nehézségeken nem akad fenn. Van egy használható közleménye is, amelyben MĂNDRESCU, *Elemente ungurești în limba română* (1892) ma már meglehetősen ritka munkájának szóanyagát állítja össze alfabetikus sorrendben, kiegészítve azt az újabb tárgyalta magyar elemek hevenyészett jegyzékével (Lista ungurimelor limbii românești. Arhiva XXX, 273 kk.). A rendelkezésünkre álló szűk keretek között nem terjeszkedhetünk ki mindazoknak az etimológiáknak a tárgyalására, amelyek a háború után oláh nyelvészeti folyóiratokban jelentek meg. Meg kell elégednünk néhány érdekeesebb szövegeítés ismertetésével, illetőleg bírálatával. Idézni fogunk egy-két példát arra nézve is, mennyire távol áll egyik-másik oláh tudós nyelvünk történetének ismeretétől:

alakor (Dacor. IV/1, 162). Egyike azoknak a homályos eredetű szavaknak, amelyek mind a magyarban, mind másutt minden megjejtési kísérletnek ellenállanak. DRĂGANU i. h.-n ol. *alac* (ul), esetleg *alacru*-ból magyarázza, de közelebbről nem indokolja nézetét. Nyelvünkben általában oláh jövevénynek tekintik (ALEXICS, SZINNYEI, SIMONYI, EtSz.), sőt MEYER-LÜBKE, aki etimológiai szótárának II. kiadásában még csak annyit jegyezett meg, hogy „Rum. *alác* kann wegen des Akzentes und des -l- nicht direct *alica* sein“, a III. kiadásban határozott állásfoglalással kijelenti: „Rum- *alác* „Spelt“ ist magy. *alakor*“. Előtte már DUMKE szintén a magyarból származtatta. Szerinte az *alakor*-t az oláhban többes alaknak fogták fel: *alacuri* s ebből vonták el az egyes számú *alac* alakot (Jahresberichte XIX—XX, 84—85). Ha meg akarunk maradni a szó oláh eredete mellett, fel kell tételeznünk, hogy éppen a legrégibb ránk-

maradt alakok illeszkedtek *alacul*, v. *alacuri* > *alakar* (EtSz.). Az oláh akadémia szótára szerint ismeretlen eredetű.

áfonya (Rev. Fil. I, 99-104.) Ugyanolyan problematikus eredetű szó, amely a magyaron és az oláhon kívül a kisoroszbán is megvan. E. HERZOG megpróbálja HASDEU (Et. M. I, 439) ötletének bizonyítását, amely szerint az oláh *afină*, *afin* a görög *δαφνή*-ből származnék, de annyi hangtani nehézséget kell magyaráznia, hogy szófejtését lehetetlenség elfogadnunk. Ennek ellenére hihető, hogy a szó az oláhból került nyelvünkbe. (EtSz.), mert a macedorománban is megvan és nem megfordítva, ahogy ROSETTI hajlandó feltételezni (Étude sur le rhotacisme en roumain. Paris 1924. 12). PUȘCARIU, DRĂGANU és PROCOPOVICI szintén az oláhból származtatják (DacR., Dacor. I, 133; IV/2, 1163).

bekecs (PAȘCA, Glosar dialectal, 10). E szavunk mint tájszó szerepel néhány erdélyi oláh nyelvjárásban. P. Biharból közöl egy adatot *becéciu* „cojoc de piele de oaie, frumos lucrat“ s ezt a magyar *becses* „valoros“-ból származtatja, holott nyilvánvalóan *bekecs* szavunk átvételével van dolgunk. Tévedése annál különösebb, mivel ő maga közli a *becheș* „orice îmbrăcămintă“ alakot is, mely az alsófehérmegyei oláhnál is használatos (MOLDOVÁN, Alsóf. vm. rom. népe 89) nem hasonult alak. Itt említjük, hogy az EtSz.-ban ALEXICS nyomán a *bekecs* cikkben említett *bitușă* (bitušă) DRĂGANU meggyőző érvelése szerint nem a *bekecs*, hanem *bojtos* szavunk átvétele (Dacor. V, 333). Ugyancsak a *bojtos*-ból származik *botoașă butușană* „levágásra hizlalt fogatlan öreg juh“.

golyva (Dacor. V, 334—36). A DacR-ben ismeretlen eredetűnek feltüntetett *bolfă* „umflătură, tumoare“ szót DRĂGANU a magyar *golyva*, *golva*-ból magyarázza. Fejtegetése úgy hangtani, mint jelentéstani szempontból helytálló. A különben is előforduló *g ~ b* megfelelést a hasonló jelentéskörből való *boală*, *bubă*, *bolovăni* stb. szavak hatásával teszi elfogadhatóvá. Emellett lehetségesnek tartja egy *volyva*, *volva* (MNY. XVI, 124) alakváltozat átvételét is, amelyből szintén válhatott *bolfa*. A *v ~ f* váltakozásra példának a *vălvă*, *vălfă* szópárt hozza fel (szl. *vlühvü*). A kisorosz *holva* közvetlen átvétel a magyarból, míg a *bolfa* oláh közvetítéssel került belé.

kommenció (PAȘCA, i. h. 21). Ez a mindmáig nagy elterjedtségnek örvendő tájkifejezésünk (< lat. *conventio*) népies hangalakban a bihari oláhok nyelvébe került: *comenție*, *comințau* „plată de viticule dată servitorilor“ értelemben. Igaz, hogy a tájszótárból hiányzik a szó, de BARTAL ismeri „pactum, contractus“ (béresek fizetése) jelentésben, úgyhogy PAȘCANAK nem lett volna szabad egy már századokkal ezelőtt kihalt szláv és csak az oroszból ismeretes *komon-*

többől képezett *komonica*-val egyeztetnie. MIKLOSICH Lexiconának használata más esetekben is tévedésbe ejtette az oláh nyelvészeket (v. ö. Ung. Jb. IX, 283). Ugyanilyen magyar közvetítésű latin szó a Beszterce-Naszód megyében és mócoknál ismeretes *continății*, *continății* „etaj, un fel de clădire care are de obicei și etaj” = *kontignáció*, amelyet DRĂGANU helyesen hazai latinságunkból magyaráz (Dacor. IV/2, 755). V. ö. még TAGLIAVINI, Lex. Mass. 131—132.

lân (AL. BOCĂNEȚU, Codrul Cosm. II—III, 132, 214, 226—27). Ez a szó, amelyre a XIV—XVII. sz.-ból vannak adataink (OKISZ.), az oláhban mindmáig használatos „o întindere mare de sute de fâci de pământ cultivat” értelemben. OTTOKÁR cseh király 1234-es oklevelében találjuk először (DU CANGE), azonkívül megvan a lengyelben, kisoroszbán és orosz nyelvjárásokban (BERNEKER). BOCĂNEȚU a szó történetével nem foglalkozik, csak annyit jegyez meg, hogy az oláhba lengyel, vagy magyar közvetítéssel került. Abból, hogy a *lan* megvan az oláhban, BERNEKER tévesen azt következteti, hogy a délszlávban valamikor elterjedtebb volt a szó s hajlandó összláv elemnek tekinteni. A nyelvtörténeti adatok azonban nyugati forrásra mutatnak, jöllehet a *lêhen*, *lên*-nel való egyeztetésnek hangtani akadályai vannak. Az oláhban már azért sem valószínű a délszláv eredet, mert inkább Moldvában használatos, ahol még három magyar eredetű földmértéknevet találunk *fartai* (régebbi alakja *fertal*), *falka* (vö. Ung. Jb. IX, 290—91) és *holdă* = hold. Mindezek a szavak éppen az ellenkezőjét bizonyítják annak, amit BOCĂNEȚU az oláh földművelés terminológiájáról írt gazdagon illusztrált cikkében állít, hogy t. i. az oláhok a legrégibb időktől kezdve elsősorban földműveléssel foglalkoztak és csak másodsorban pásztorkodással! Kevesebb elfogultsággal tárgyalta a kérdést P. CANCEL (Termini slavi de plug în dacoromâna. București 1921), aki szerint a XII—XIII. sz.-tól kezdve a bolgárok voltak az oláhok tanítómesterei.

mătkălô (Rev. Fil. II, 75—77). DRĂGANU az oláh *mătcălău*-nak nevezett népi szokás (Bánság, Mehedinți) eredetét kutatva megállapítja, hogy az nevével együtt magyar (= *mătkălô*, *mătkázó*, Nyr. XXXI, 43; MTsz. I, 1414). Közvetítői a hunyadmegyei katolikus, vagy bánsági református oláhok voltak. A *mătcălău* napja leginkább a husvét utáni hétfőre vagy keddre esik (néhol mind a kettőre), amikor a falusi legények testvéri barátságot kötnek egymással, ugyanúgy a hajadon leányok is (I. At. M. MARIENESCU, Mătcălăul sau înfărtăția și înșurătia. Familia, Nagyvárad XXX, 126 és S. FL. MARIAN, Sărbătorile la Români III, 189. București 1901.).

-ul (Dacor. III, 803). BOGREA az Anonymus Caransebesiensis szótárában előforduló *lupiul* „more lupino” határozószó -ul képzőjét a magyar-

ból származtatja. Ezt a nézetet megerősítik DRĂGANU adatai: *adesul* „frequentier“, *amenuntul* „minunatim“, *ararul* „raro“ (Anon. Car.), *nebuniul* „nebuneste, bolond módjára“ és *orbiul* „orbeste, vakon“ (Viski). A képző egykori elterjedtségének okát abban látja, hogy a XVII. sz.-i művelt kálvinista oláhok nyelvében a magyar hatás a csupán szavakat kölcsönző foknál erősebb volt (Dacor. IV, 147). Az átvétel tudós jellegét misem bizonyítja jobban, mint az, hogy az idézett példák között egy magyar eredetű töből képezett határozó sincs, ami, ha az átvétel a népnyelvben történik, elképzelhetetlen.

Földrajzi nevek. 1) Helynevek. A román helynévkutatást általában jellemzi az a törekvés, hogy az északdunai, különösen pedig az erdélyi oláh folytonosságot bizonyítsa. A hazafias érdemeket hajhászó dilettantizmusnak az ó-germán jövevényszavakon kívül ezen a téren van a legnagyobb megnyilatkozási lehetősége. Bármily különösen hangzik is, tény az, hogy Erdély nevének magyar eredetét többen még ma is kétségbevonhatónak vélik, jóllehet ezt már CIHAC, DENSUȘIANU, BOGDAN, JORGA, TIKTIN, TOCILESCU stb. elintézett problémának tartották. Újabban DRĂGANUNAK jutott a hálátlan feladat, hogy teljesen iskolázatlan, de annál fanatikusabb néptanítókkal (J. MĂRȚIAN, V. MOTOGNA, S. PAVELEA) bocsátkozzék helynévi vitákba. MĂRȚIAN meg is fenyegette DRĂGANUT, hogy „majd visszatér arra a magyar etimológiaözönre“, amelyet a románok nyakába zúdít, s „le fogja azokat való értékükre szállítani“ (Ardeal, constatări și lămuriri. Bistrița 1925 és Ardeal nu derivă din ungurește u. o.). Aligha tévedünk, ha a román közvéleménynek a magyar elemek kutatóival szemben tanúsított idegességét a román iskolakönyvek magyargyűlölő szellemének tudjuk be. MĂRȚIAN a trák *Ardealus* sz.-névből próbálja Erdély nevét megfejteni, de elfelejti, hogy ebben az esetben **Ardar* alakot várnánk az oláh nyelv hangtörténetének megfelelően. Egy más alkalommal pedig egy örmény város nevét (*Ardil*) szedi elő, amely egy kazár fejedelemlennek a kordovai rabbihoz írt levelében szerepel (l. még Societate de Maine II, 339—40, 357—58 és Erd. Ir. Sz. II, 319—326). A vitába BĂRBULESCU is beleszólt, aki leszögezte, hogy se MĂRȚIANNAK, se DRĂGANUNAK nincs igaza (!). A maga részéről kelta eredetre gondol (Cu privire la etimologia cuvântului „Ardeal“. Arhiva XXXII, 120—24, 255—58 és XXXV, 252). Ezek után érthető, miért emlegeti DRĂGANU iași-i kollegájának „közmondásosan sötét és zavaros“ logikáját. Az *Ardeal* névnek szűkebb, vidékenként változó értelmezésére érdekes adatokat találunk Toponimie și Istorie c. cikkében (Anuarul Institutului de Ist. Naț. II, 233 kk. l.).

DRĂGANU józanságának is megvannak a maga határai s bármennyire magyarórnak is tartják a szélsőséges dákoromanisták, lényegében ő is ezeknek a táborába tartozik. Viszont igazságtalanság volna

el nem ismernünk, hogy ő legalább a nyilvánvalóan magyar, vagy szláv eredetű helynevek megfejtésében igyekszik tárgyilagos szempontok szerint eljárni. De mihelyt több megfejtés kínálkozik, ő is azonnal bekapcsolódik a dákoromán szemlélet áramkörébe: A Felső-Szamos völgyének helyneveiről írt értekezésében (Toponimie și Istorie. Bibl. Inst. de Ist. Naț. I. Cluj 1928) számos helynévnek mutatja ki a magyar eredetét, de nem ritkán önkényes következtetések kíséretében. A *Bichigiu* falunévről (= **bükkigy*, esetleg *bükkügy*) hajlandó feltételezni, hogy egy régebbi oláh *Făget*, vagy szláv *Bucov* hivatalos fordítása. Ezt az „új” nevet vették át az oláhok s megőrizték akkor is, amikor a falut *Bükkös*-re keresztelték át. Ha t. i. az utóbbit is kölcsönvették volna, az ma *š*-re, vagy *ž*-re végződnék, nem *ğ*-re (v.ö. *Lugoș*, *Lugoș*). A beszerceaszárd megyei *Radna* szláv nevét DRĂGANU szerint az oláhok őrizték meg, tőlük ment át a honfoglaló magyarok nyelvébe, ahonnan egy fokkal nyiltabb tőmagánhangzóval visszakerült az oláhba, ahol mindmáig *Rodna*, *Rocna*, *Rogna* az alakja. MELICH érveiről, amelyek azt bizonyítják, hogy a *Radna* elnevezés a XI. sz. végénél nem lehet régiebb (A honf.-kori Magyarország 259—60), DRĂGANU nem vesz tudomást, valószínűleg azért, mert zavarják elgondolását. Nem komoly tudóshoz illő az a feltevése sem, hogy a *Bistrița* pataknev egy régiebb oláh *Repede* fordítása lehet, amit az oláhok azután megint csak átvettek a szlávoktól. Hogy ilyen módon nem lehet ósoláh toponimiát rekonstruálni, azt még az értelmesebb laikusnak is be kell látnia. Tipikusan dákoromán ötlet, PUȘCARIU-nak *Torda*-magyarázata. Úgy gondolja, hogy a helynév eredeti alakja **Tur(r)idava*, összetett szó, amelynek első alkotó eleme a szláv *turz* dák megfelelője, a második pedig a dák helynevekben gyakori *-dava* (!). Ebből az oláhban *Turda* lett, amelyet azután mi is átvettünk (Dacor. IV₂, 1353). DRĂGANU ezúttal mellőz minden bonyodalmat s egyszerűen a lat. **turda* (a *turdus* „rigó” nőneme) madárnévvel egyezteteti, azzal az indokolással, hogy hasonló elnevezés a *Corbul*, *Vrancea*, *Ciahlău* stb. is. „Miért ne lehetne latin elem?” — kérdezi (u. o. 1133), de a válasszal adós marad. Az a feltevése, hogy a *turda* szó a XII—XIII. sz.-ban még élhetett a dákokoláhban s miután vele Tordát elnevezték, kiveszett, még dilettáns nyelvésztől is meglepő volna. Ezt a nézetét Toponimie și Istorie c. munkájában is fenntartja, azzal a különbséggel, hogy a *Turda* < ó-bolg. *tvъrdъ* egyeztetés lehetőségét is elfogadja (149). Mivel azonban a dákoknak a programmból nem szabad hiányozniok, véleményét így fogalmazza: „...*Turda* vagy az ó-bolg. *tvъrdъ* szóból, vagy ennek *dák* megfelelőjéből származik, vagy ha állatnév lappang benne, úgy ez a lat. *turda* = *sturzooie*...¹⁾”

¹⁾ *Torda* nevére v. ö. még Liebhart, Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen. Balkan-Archiv III, 74—76. A WEIGAND-féle erdélyi helynév-

Mint látjuk, a hiányzó erdélyi ósláh toponimia rekonstruálására az oláh tudósok két főforrásból merítenek: 1) *Feltételezik*, hogy a régi szláv és magyar nevek oláhból vett fordítások. 2) *Feltételezik*, hogy a szláv tövekben tulajdonképpen dák nyelvi megfelelők rejlenek. Ezzel a mulatságos módszerrel az eredmény biztos tudatában oldják meg azután a legbonyolultabb problémákat. Honfoglaláselőtti eredeti oláh erdélyi helynevek kimutatását is kitűzték programmul. Ilyennek gondolja DRĂGANU a XIII. sz.-ban felbukkanó *Fatatelektét*, amellyel más helyen foglalkoztunk (I. JANCsó B. Emlékkönyv 92—93) és a ma már nem létező *Bachuná-t* (i. h. 128—137).

Folyónevek. PUŞCARIU helyeslő értelemben ismerteti GAMILLSCHEG-nek a *Dunărea* (a Duna oláh neve) trák eredetéről írt cikkét (ZSIPH. III, 149—54 ill., Dacor. V, 799—80), amelyben a német tudós az oláhból megőrzött név autochton jellegét igyekszik bizonyítani. Abból, hogy az oláhok a Duna trák nevét (*Donare*, **Donaris*) örökölték, G. arra következtet, hogy Olténiában és a Bánságban nem szakadt meg a folytonosságuk, mert ha Dácia kiürítése teljes lett volna, érthetetlen maradna, miért éppen az oláhok őrizték meg a Duna autochton nevét. Eltekintve attól, hogy G. értekezése a név eredetének kérdését nem oldja meg véglegesen, nem tudjuk megérteni, miért kellett volna az oláhok őseinek az állítólagos trák nevet okvetlenül a Dunától északra átvenniök, mikor az egész Balkánon találunk thrákokat. GAMILLSCHEG nézete lényegében megegyezik PASCUÉVAL és PÂRVANÉVAL. Még két véleményről említünk, az egyik MOTOGNÁTÓL származik (*Dunăre* < szkita *don* „folyó“ + *a* + szarmata *pă* „folyó“. Rev. Ist. VII, 166—71), a másik, amely egészen naiv, P. PAPAHAĞITÓL (*Dunăre* < *Duna* + ol. „rea“ (!) „rossz“. Analele Dobrogei IV, 33—34 és 46—48).

MELICH magyarázatát a *Maros*, *Szamos*, *Körös* és *Temes* történetére vonatkozólag az oláh tudósok nem fogadják el már azért sem, mert ezen folyónevek átszármaztatásában az oláhoknak semilyen szerepet sem juttat. MOTOGNA szerint („Anonymus in istoriografia ungurească mai nouă. Rev. Ist. 1927. 361 kk. I.) Trajanus gyarmatosainak nyelvében a barbár nyelvi folyónevek latinos végződést kaptak. A Μάρισ (Herodotos) így lett volna **Marisius* (a történeti forrásokban csak Μάρισος, *Marisus*, *Marisia* ismeretesek), a **Gris*-ből **Grisius* (a forrásokban csak *Grisia*, *Grissia*, *Gresia*), a *Samus*-ból **Samusius*, **Samisius* (a forrásokban ismeretlen) és a **Tibis*-ből **Tibisius* (a forrásokban Τίβρις, Τίβρισος, Τιβήρις, *Tibissus*). Hasonló nézeten van DRĂGANU is (Topon. şi Ist. 71). Hogy miért éppen az *-ius* végződést tételezik fel az

kutatás további irodalmát I. Ung. Jb. VIII, 395—97 és GyÖRFFY I. VI, 146—52. Az oláh helynevek Irodalmát J. JORDAN állította össze Incercare de bibliografie toponimică românească. Buc. 1928.

oláh tudósok mind a négy esetben, annak az a magyarázata, hogy egyedül ebből lehet az oláh hangtörténet mellőzése nélkül kihozni a szóvégi -s-et. Azon sem akadnak fenn, hogy a Szamos és Maros oláh nevében: *Someş*, *Moreş*, *Mureş*, az eredeti *a* helyett *o*, *u* van. Egyszerűen kölcsönadják azokat a szlávoknak, akik a szóbanforgó hangváltozás eszközlése után visszaszolgáltatják a neveket. Arról meg igazán nem tartják érdemesnek beszélni, hogyan lesz **Grisius*-ból *Criş* (PHILIPPIDE helyesen jegyzi meg, hogy egy ilyen alak csak **Crisius*-ból volna érthető, ha ilyen egyáltalában léteznék, Orig. Rom. I, 457), vagy a *Tibis*-ből, *Timiş* (már MELICH helyesen jegyezte meg i. h. 23, 56, hogy az oláhban *Tibis*-nek *Tie*, vagy még inkább *Ție* lenne a folytatása).¹⁾ PUŞCARIU MELICH eredményeiből legalább annyit tesz magáévá, hogy a mai folyónevek az oláhból nem magyarázhatók (Dacor. IV., 1348), de azonnal hozzáfűzi, hogy ez a körülmény nem bizonyítja az oláhok kései bevándorlását. Néhány példát említ, amelyekben az oláh elnevezéseket a hivatalos magyar név szorította ki (*Vatra Dornei* ∞ *Dorna Watra*; *Ilva mică* ∞ *Kisilva* \rightarrow *Chişilva*; *Nou* ∞ *Noa*; *Satu-mare* (!) ∞ *Szatmár* \rightarrow *Sătmar*, *Săcmar* stb.) s ezzel nyilván bebizonyítotttnak véli, hogy ennek minden egyes esetben így kellett történnie. Az *Olt*-nak is biztosan **Arut*, **Altu* volt a neve, de az oláhok szláv urai a saját elnevezésüket kényszerítették alattvalóikra. Ebben az esetben azonban az említett ósláh alakokból a szlávságban legfeljebb **Arytz*, **Orytz*, **Arztz*, **Orztz*, **Lotz*, **Latz* megfelelőket várhatnánk, amelyek az oláhba visszavándorolva **Arât*, **Urît* stb. formában élnének tovább.

Hegynevek. PUŞCARIU a *Csaholy*, *Csaholcz* helyneveket a moldvai *Ciahlău* hegynévvel összetartozónak véli s az utóbbit a *csaholó* jelenidejű melléknévi igenévből származtatja (Dacor. III, 673—75). A *Ciahlău* madárnévből lett hegynév (*ciahlău* „Gypaëtus barbatus“), éppúgy, mint a *Rarău* ∞ *rarău* \leftarrow *răró* „aquila haliaëtus“ (ib.), a *Cârceadea* \leftarrow *kerecset* és a *Şoim*, *Soimuş* (DRĂGANU, Top. şi Ist. 18). Személynevekből lettek: *Şandru* \leftarrow *Sándor*, *Demăcuşă*, *Valea Demăcuşii* \leftarrow *Domokos*, *Barabuşa* \leftarrow *Barabás*, *Botoş* \leftarrow *botos* (Bukovina; vö. DRĂGANU i. h. 69). Magyar eredetűek még: *Lapoş* \leftarrow *lapos*, *Feredeu* \leftarrow *feredő* (Moldva; 16.), *Geomăl* \leftarrow *Diómál*, ma erdélyi községnév (16.), *Căliman* \leftarrow *Kelemen* (16. 26).

Az oláh helynévadás alapelveivel foglalkozik J. JORDAN Rumänische Toponomastik c. munkája, amely magyar szempontból is sok érdekes, ha mindjárt néha téves adatot is tartalmaz (Bonn-Leipzig 1924—26).

Szótárírodalmi vonatkozások. A szláv minták hatása alatt keletkezett oláh szójegyzékek története már régebben megtalálta a maga

¹⁾ Erdélyi hely- és folyóneveket tárgyal a rájuk vonatkozó irodalom ismertetésével A. SACERDOTEANU is (i. h. 100), de minden kritika nélkül.

művelőit. Ezzel szemben a magyar hatások rendszeres tanulmányozása csak a háború utáni években vette kezdetét. Ma már általában tisztában vagyunk a XVII—XVIII. sz.-i erdélyi és moldvai oláh szótárak magyar vonatkozásaival s hogy számos részletkérdést mindeddig nem sikerült megoldani, annak főoka, hogy az annak idején kéziratban maradt munkák csak többé-kevésbé használható kivonatokban állanak a tudományos kutatás rendelkezésére. A BOBB-féle román-latin-magyar szótár az első, amely nyomdafestéket látott (Kolozsvár 1822—23), az ezt megelőző kézírt próbaközlések közül a *Lexicon Marsilianum* az egyetlen, amely a maga egész terjedelmében talált szakavatott kiadóra.

A kezdeményező tanulmányt e téren N. DRĂGANU írta (*Mihail Halici, contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII. Daco-romania 1927. IV/1 77—168*). A budapesti egyetemi könyvtárban őrzött *Dictionarium Valachico-Latinum* szerzőjének igyekszik nyomára jönni s meggyőző érveléssel sikerül valószínűvé tennie, hogy a kétnyelvű szótár M. HALICITól származik, aki PÁRIZ-PÁPAIVAL együtt járt a nagyenyedi református kollégiumba s mindvégig jó barátja maradt. Ha latin-oláh szótárt írt volna, valószínűleg P. P.-t használta volna, de így is feltehető, hogy munkája magyar ösztönzésre készült. HALICI típusa a XVII. sz.-i református magyar műveltségű erdélyi románnak, aki magyar kulturális elemeket közvetít a nemzeti nyelvét először Erdélyben felfedező oláhságnak. Szótára becses emléke a XVII. sz.-i magyar elemekkel sűrűn átitatott bánsági oláh nyelvnek. DRĂGANU tanulmányában megtaláljuk a magyar elemek teljesnek nevezhető jegyzékét is (Porovic felületes közlését l. Nyr. XXXVIII, 212—13). A ritkán, vagy csak a HALICINAK tulajdonított szótárban előfordulók közül említendők: *Ajke* < *ajak*; *Czekle Beta* < *cékla*; *Gyontar.* < *gyantár*; *Kerike Rotula* < *karika*; *Kincs Thesaurus* < *kincs*; *Lugseu Lixivium* < *lugsó*; *Nosa Eia Agedum* < *nosza*; *Peharszek Abacus* < *pohárszék* (különben *pärsec, par-seichiu*); *Pinkosh Pentecoste* < *pünkösöd*, *Shishak Galea* < *sisak*, *Tarkony Pirethrum* < *tárkony*, *Vigh Exitus* < *vég*, *Zomalcz Crusta* < *zomalc* stb.

P. P. szótárainak hatását az oláh szótáriródlalomra DRĂGANU HALICIRól írt dolgozatában külön fejezetben vizsgálja (*Dictionarul lui P. P. in literatura română 109—12*). CREȚU nyomán utal arra, hogy TUDOR CORBEÁNAK a moldvai Buzăuban készült nagy latin-román szótára, amelyet T. CIPARIU balázsfalvi könyvtárában őriznek, nem P. P.-ból, hanem MOLNÁR A.-ból meríti anyagát. A forrásul használt kiadást egyikük sem igyekszik pontosabban megállapítani. TAGLIAVINI összefoglaló cikkében (*L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena. RÉH. VI, 24*) CREȚUVAL szemben, aki a három első kiadás valamelyikének használatára gondol, az első kiadását hajlandó feltételezni. A kérdést a szótárak

tényleges összevetésével GÖBL L.-nak sikerült eldöntenie. Értekezésében kimutatja, hogy CORBEE kétségtelenül MOLNÁR 1611-es második bővített kiadását vette alapul (l. bővebben ugyanebben a számban megjelent *A magyar szótáriródlalom hatása az oláhra c. dolgozatát*).

Ellenben nyilván P. P.-ból merített S. MICU-KLAIN Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricumához, még pedig DRĂGANU szerint elsősorban az 1801-es kiadásból. A szótárnak Budán 1806-ban kellett volna megjelenennie, de erre, valószínűleg anyagi nehézségek miatt nem kerülhetett sor. Kézírtos töredékeit a balázsfalvi Biblioteca Archidiecesană-ban őrzik. Nyomtatásban csak CIPARIU adott ki belőle néhány szemelvényt (Arhiv pentru Filologie și Istorie 278). Ismeretes továbbá a Magyar Nemzeti Múzeumban levő prospektusa, amely nemcsak a fenti szótárból közöl két oldalnyi mutatót, hanem KLAIN Dictionarium Valachico-Latinum-jából is, mely a nagyváradi görög-katholikus püspökség kéziratái között hever. GÖBL említett értekezésében számos új eredménytel gazdagítja DRĂGANU megállapításait s általában mélyrehatóbban foglalkozik a források kérdésével.

A bennünket érdeklő szótárak közül a legalaposabb feldolgozásban eddig a Lexicon Marsilianum részesült, amelyet TAGLIAVINI adott ki Marsigli kézírtos hagyatékából (II „Lexicon Marsilianum“ Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Acad. Rom. Etudes et Recherches V. București 1930.). Elismerést érdemlő filológiai aprólékos-sággal elemzi annak hangtani, alaktani és lexikális sajátosságait s ezek alapján kissé talán túlzott pontossággal a Făget-Susani-Lippa háromszöget tartja a szótár hazájának. Szerzője német anyanyelvű ember, valószínűleg erdélyi szász lehetett, aki MARSIGLI megbízásából írta háromnyelvű szójegyzékét. TAGLIAVINI munkájának további érdeme, hogy a magyar elemek földrajzi elterjedtségét számos, eddig kiaknázatlanul hagyott forrás segítségével igyekszik megállapítani. Találunk a szótárban erdélyi tájszavakat: *Berbécs* (48), *Csitko* (578), *Mirigy* Contagio (342), *Pokular* (1672), *Posár* Carpio (164, a szó Dunántúl is ismeretes), stb., azonkívül csak a L. M.-ban előforduló magyar elemeket: *Folloseu* (különben *foișor*) Porticus < *folynosó*, *Fosztuesk* Rapio < *fosztani*, *Kessdet* (283) *Kessdett* (601), *Keszdett*, (1134, 1901) Coeptum Exordium Initium Principium < *kezzet*, *Koszperdie* Pugio < *koszperd*, *Kukta* Lixa < *kukta*, *Oroslán* Leo < *oroszlán*, *Paczian* Phasianus < *pácán*, *Pais* Clypeus < *paizs*, *Parasznic* Colonus Ruricola < **parasznok*, *Vellö* Medulla < *velö*.

A L. M. forrásainak kiderítésére TAGLIAVINI átnézte a XVI–XVIII. sz.-i magyar szótáriródlomnak minden szóbajöhető termékét, de ezirányú kutatásai negatív eredménnyel végződtek. Újabban GÖBLnek sikerült a MOLNÁR-féle 1708-as kiadás hatását bizonyítania (MNy. XXVII, 43–46). Emellett azt is lehetségesnek tartja, hogy a L. M. szerzője

egy közelebbről meg nem határozott latin-német szótárt is felhasznált, talán éppen azt, amelyből BEER KRISTÓF a szóbanforgó MOLNÁR-kiadást toldotta meg. Ebben az esetben megváltoznék a TAGLIAVINI által megállapított terminus ad quem (1701, MARSIGLI erdélyi tartózkodásának utolsó éve) s fel kellene tételeznünk, hogy a szótárt Erdélyből való távozása után küldték utána Bolognába. Ha azonban valamelyik korábbi MOLNÁR-kiadás (kivéve az elsőt) volt a L. M. összeírójának a kezében, akkor megmaradhatunk az 1701-es terminus mellett, feltéve, hogy vele egyidejűleg egy külön latin-német szótárt is felhasznált. Teljesen alaptalanok BÁRBULESCU bíráló megjegyzései, amelyek szerint a L. M. egy XIX. sz.-i román szerzőtől származnék (Arhiva, Iași XXXVII, 261—81). A román tudós figyelmen kívül hagyja, hogy a kézirat a bolognai egyetemi könyvtár 1712-i katalógusában már megtalálható (!).

A kéziratban maradt oláh szótárak magyar vonatkozásait és az ezekkel kapcsolatos problémákat a tudományos kutatásnak sikerült megismertetnie. További feladatát a nyomtatásban megjelent szótárak keletkezési viszonyainak tisztázása képezi, amelyeknek élén Bobb szótára és az 1825-ben Pesten megjelent Budai Lexikon áll.

TREML LAJOS.

III.

A finnugor kutatások újabb alakulása. A világháború fergetege és a nyomában örvénylő kavarodás gyökeres változásokat idézett elő jóformán minden finnugor nép életében s ezzel együtt a finnugor tárgyú tudománysszakok munkájában is: tápláló erek zárultak el, amelyek korábban tudományunk szerves fejlődésének legfőbb biztosítékaiul szolgáltak, másfelől meg friss források fakadtak, váratlan lehetőségek nyíltak, új kutató központok keletkeztek, amelyekre eddig még gondolni is alig mertünk.

Hogy a hátrányos változásokon kezdjük: Oroszországot manapság kínai fal zárja körül, csak elvétele juthat be kutató az orosz földön élő nyelvrokonainkhoz, holott a finnugor nyelv- és néptudomány kifejlődésében, európai színvonalra emelkedésében döntő jelentőségük volt azoknak a tanulmányutaknak, helyszíni anyaggyűjtéseknek, amelyeket főleg finn és magyar nyelvészek, etnográfusok és archeológusok annak idején akadálytalanul, sőt az orosz hatóságok és az orosz társadalom támogatása mellett végezthettek. A kutatási terület legnagyobb részének elzártságát legközvetlenebbül a Finnugor Társaság sinyli meg, amely megalapítása óta tervszerűen gondoskodott az oroszországi nyelvrokonok állandó tanulmányozásáról, s amelynek még jelenleg is rendelkezésére állnának a szükséges anyagi eszközök is, az alkalmas munkaerők is

(SUS.Aik. XLIV₄, 43). Kétszeresen fájdalmasan érint bennünket az érintkezéseknek ez a megszakadása éppen napjainkban, amikor az orosz föld népei életüknek sorsdöntő szakaszát viaskodják keresztül, amikor kerülő utakon szerzett értesüléseink szerint a világfelfordulásban egyik nyelvrokonunk feje felett az idegen népek árja csap össze, a másik, a szerencsésebb végzetű pedig évezredes tetszhalottságából az európai civilizáció verőfényes magaslatára látszik lendülni.

A veszteség-lista másik, valamennyiünket nyilván legsúlyosabban érintő tételének a gazdasági helyzet általános leromlását kell tekintenünk. Többé-kevésbé Finnországban is érezhető volt s érezhető részben ma is a gazdasági válság nyomasztó hatása, mi pedig, akik szintén minden erőnkkel igyekeznénk a nemzeti tudományszakjaink közé sorolt finnugor studiumok ügyét szolgálni, kénytenek vagyunk lemondani mindennemű kezdeményezésről, nagyobb szabású terveink megvalósításáról, s még örülnünk kell, ha nagymultú folyóiratainkat sikerül megmentenünk, ha csipp-csupp adagokban is, közkincesé tudjuk tenni a jó időkben megindult fontos vállalkozások régen kész folytatását. Különben a magyarországi és a finnországi nyelvtudományi munkásságra szakadt hét szükesztendőt, SETÄLÄ találó szava szerint a p u l a k a u s i t minden szónál ékeesebben jellemzik azok a statisztikai adatok, amelyeket a Finnugor Társaság 1928. évi közgyűlésén tartott előadásában WICHMANN állított egybe (SUS.Aik. XLIV₄, 5).

Ha teljességre törekednénk, egyéb olyan kedvezőtlen körülményekre is rámutathatnánk, amelyek akadályozzák a finnugor tudományoknak a régi keretekben és irányokban való eredményes működését. Mivel azonban ezek az akadályok jobbra az említett alapnehézségek függvényei vagy csak múló tünetek, nézzünk át az érem másik oldalára, a nyereségekre. Kissé meglepően hangzik ugyan, de történtek előnyös változások is, a súlyos veszteségek némi kárpótlásául hasznót is húzott tudományunk a háborúból és a mostani konstellációból: véletlen alkalmak kínáltak az anyaggyűjtésre, Észtország bekapcsolódhatott a komoly munkába, kezdenek számottevőbb segítséget nyújtani az autonómiával megajándékozott oroszországi finnugorok is és az orosz tudomány is.

Már a háború elején felvetődött az az életrevaló gondolat, hogy a hadifogolytáborok tarka-barka emberanyagát fel lehetne használni különféle tudományos kutatásokra. Elsősorban a nyelvészek, etnográfusok és antropológusok ragadták meg a kínálókozó alkalmat és jegyezték össze igen sok becses adalékot a távoli rokonok hozzánk vetődött fiától, fiairól, úgyhogy az utóbbi években kiadott és a közeljövőben kiadásra váró új finnugor anyag részben Németország, Ausztria és Magyarország hadifogolytáboraiiban végzett gyűjtések, felvételek, meg-

figyelések eredménye. Tagadhatatlan ugyan, hogy ezek a világégés közben folytatott idillikus hatású alkalmi tanulmányok korántsem pótolhatják a merő véletlenségektől sokkal függetlenebb rendszeres helyszíni kutatásokat, de azért a jelen helyzetben kapva-kapunk ezeken a friss, nem egyszer hézagokat pótolgató morzsákon is. — Itt említhetjük meg, hogy Finnországban a szerencsétlen karjalai menekültektől sikerült nagyobb mennyiségű nyelvi és néprajzi anyagot gyűjteni, nemrégiben pedig a petrográdi Keleti Intézettől — Институт живых восточных языков — rövid időre „kölsönkapott“ három északázsiai származású növendék tanulmányozásával igyekeztek a finn szaktudósok elszigeteltségük veszedelmén enyhíteni.

Az új korszak nyereségeinek oldalán nagy súllyal esik latba a megérdemelten önállóvá lett Észtország csatlakozása a finnugor tudományok eddigi művelőihez. Voltak ugyan korábban is érdemes észt szakemberek — gondoljunk csak WIEDEMANNRA, WESKERE, ANDERSONRA —, csak hogy ők kénytelenek voltak az észtiségtől elszakítva, szinte számkivetetten a cári birodalom orosz lobogója alatt dolgozni. Egészen más ma a helyzet: Észtország tartui egyetemén három tanszék, több tudományos társaság és színvonalas folyóirat szolgálja intézményesen a nemzeti nyelv ügyét. Tíz éve dolgoznak pl. az észt nyelvjárások megbecsülhetetlen anyagának rendszeres összegyűjtésén, közzétették legrégibb nyelvemlékeiket, megkezdtek nyelvjárásaik lexikológiai osztályozását, megfejtettek számos fontos észt nyelvtörténeti kérdést, sőt nemcsak saját nyelvük tudományos feldolgozásával járulnak hozzá a finnugor nyelvtudomány céljainak megvalósításához, hanem a rokon nyelvek tanulmányozásában is annyira jutottak már, hogy az utóbbi évek egyik legszebb összehasonlító monografiáját is nekik köszönhetjük.

Amennyire természetes szaporulatnak, már régóta esedékes nyereségnek tekinthetjük az észtiek előlépését, annyira meglepett bennünket, hogy más segítségek is jelentkeztek, nem remélt új erők szegődtek a finnugor tudomány szolgálatába, akik jelenleg tán még csak kézhez adogató tanoncoknak számíthatók, de akik, ha igyekezetüknek kedvez a sors, a mesterek egyenlőrangú társaivá fejlődhetnek. Oroszországban élő egyes nyelvrokonainkra, a zürjénekre, votjákokra, cseremiszekre és mordvinokra gondolok, akik az orosz uralmi politikában bekövetkezett változás lehetőségeit kihasználva részleges autonómiát vívtak ki s annak védelmében nemzeti műveltségük kiépítéséhez láttak hozzá. Nem ismerjük kellően ezeknek a lázasan folyó építkezéseknek tervrajzát, a munka mozgatóit és mozzanatait sem, de a hozzánk kerülő hírekből, helyzetképekből világosan kitetszik, hogy a munka rohamosan halad előre, hogy büszkén vallja meg nemzetiségét, aki az imént még restelkedett miatta, hogy általános tankötelezettséget vezettek be ott, ahol

nemrég még kivételszámba ment a betűvetés tudománya, hogy anyanyelven és a cirill betűkből idomított saját abc-vel írva egymásután jelennek meg 5—10 ezres példányszámban az általános műveltség elemeit terjesztő tankönyvek, napilapok, folyóiratok, műfordítások, szépirodalmi alkotások, gyakorlati és tudományos kézikönyvek ott, ahol a papírt azelőtt jóformán csak cigarettasodrásra használták. E vadonatúj mordvin, cseremis, votják és zürjén irodalomnak furcsaságokkal, kezdeti gyarlóságokkal, néha primitív tudálékossággal és esze-fitty politikai bugyborékokkal tarka zsengéiből sok általános művelődéstörténeti tanulságot is kiolvashat az érdeklődő, nekünk azonban természetesen elsősorban a szakismereteinket kiegészítő adatok és megállapítások értékesítésére kell szorítkoznunk. Különösen kezünkre járnak ebben a tekintetben a feltűnően nagyszámú gyakorlati és tudományos igényű nyelvtanok, nyelvjárástanulmányok, paradigma-gyűjtemények, úgyszintén a kisebb-nagyobb terjedelmű szótárak, nem is szólva a már magasabb nyelvészeti készsétséget tanúsító részlettanulmányokról, pl. a zürjén V. LYTKIN hang- és alaktani dolgozatairól, amelyek éppúgy megállják helyüket az Orosz Tudományos Akadémia *Doklady* nevű kiadványában, a NyK-ben vagy a SUS.Aik.-ban, mint a *Komi Mu* című zürjén folyóirat hasábjain.

Hogy merre és meddig jut oroszországi nyelvrokonaink e fiatalos nekibuzdulása, azt senki sem tudja kiszámítani. Mi örömmel és köszönettel fogadjuk azt is, amivel eddig megajándékoztak bennünket, és bízva-bízunk a folytatás sikerében, amely eddig nem sejtett lehetőségekkel kecsegteti tudományunkat. Rendkívül kíváncsiak tartanók azonban, hogy — ha erre mód található — intézményesen biztosítsuk oroszországi nyelvrokonaink minket is érdeklő kiadványainak megszerzését, összegyűjtését, mert jelenleg csak olyasmire próbálgatunk hozzájutni, aminek létéről véletlenül értesülünk.

A tárgyilagos oroszok el szokták ismerni, hogy a finnugor kutatások terén megközelítőleg sem tettek annyit, amennyit a tárgynak tisztán orosz szempontból való fontossága megkívánna. A jelekből ítélve ezen a téren is öröndetes fordulat következett be, és az Orosz Tudományos Akadémia 1928-ban kiadott *Finnougorszkij Szbornik*-ja csakugyan egy rendszeres munkát ígérő, termékeny időszak beköszöntője. Egyelőre még inkább a szervezkedésnél és anyaggyűjtésnél tartanak, de legutóbb már megindult az anyag szakszerű feldolgozása és közzététele is. Ezek a kezünkbe került orosz kiadványok jobbra az újabb statisztikai, antropológiai és történeti kutatások, valamint az évről-évre megismétlődő néprajzi és archeológiai érdekű expedíciók eredményeit foglalják össze,¹⁾ azaz éppen azokon a vonalakon számíthatunk hat-

¹⁾ Csupán az Orosz Tudományos Akadémia KIPS (= Комиссия по из-

hatós közreműködésükre, ahol az orosz határok elzártsága miatt legnagyobb szükségét látunk. Nyelvi anyaghoz ezen a réven eddigelé ritkábban jutottunk. Értékes kivétel ebben a tekintetben LENSUNAK a Zapadofinszkij szbornikban tavaly közzétett vót nyelvtani vázlata és közel 100 oldalnyi vót népköltési gyűjtése, valamint a BOGDANOV karjalai runo-gyűjteményéből kiadott szemelvények.

I. Újabb cseremisiz nyelvészeti irodalom.

A finnugor kutatások jelenlegi viszonyairól adott összefoglaló jellemzésünk megvilágítására először az újabb cseremisiz nyelvészeti irodalmat ismertetjük. Választásunk azért esett a cseremisizre, mert mint példán rajta szemléltethetjük legkönnyebben a régi és az újabb kutatások formáját, tartalmát.

- 1) YRJÖ WICHMANN, Volksdichtung und volksbräuche der tschermischen. SUS. Toim. LIX. — Helsinki 1931. — 16+479 l.

Az utóbbi évek nagyszámú cseremisiz nyelvi kiadványai között mennyiség és minőség tekintetében kétségtelenül Wichmannnak most megjelent népköltési gyűjteményét illeti meg az első hely. Nyelvtudomány és folklór egyaránt várva-várta ezt a testes kötetet, mert minden szakember tudta, hogy ma Wichmann a cseremisiz kérdéseknek összehasonlíthatatlanul legalaposabb ismerője, kutatója, aki 1905-6. évi cseremisizföldi tanulmányútja során nemcsak az aránylag elég jól ismert cseremisiz nyelvjárások területéről jegyzett össze friss szövegeket, legmagasabb igényeinket is kielégítő fonétikai átírásban, hanem több addig egyáltalán nem ismert vagy alig-alig ismert cseremisiz nyelvjárást (jaranszki, urzsumi, malmyszi, jelabugai) is sikerült felfedeznie és tudományunk számára meghódítania.

A bevezetés után, amelyben cseremisiz útja lefolyásáról, a tanulmány állomásairól, nyelvmestereiről, a gyűjtött anyag műfajbeli megoszlásáról és összefoglalóan a cseremisiz népköltési gyűjtések eddigi eredményeiről tájékoztat bennünket Wichmann, a következő tartalmi kategóriák rendjében sorakoznak fel a pompás német fordítással kísért szövegek: 1) gazdaság, paraszt-regulák; 2) szokások, ünnepek; 3) babonák; 4) a *kuyu sorta* nevű cseremisiz szekta vallási élete; 5)

учению племенного состава населения СССР и сопредельных стран) bizottságának *Trudy* c. kiadványsorozatában a következő finnugor tárgyú kötetek jelentek meg: Ф. А. Филлеструп, Этнический состав населения Приуралья; Д. А. Золотарев, Этнический состав населения сев.-зап. области и Карельской АССР; Этнографическая карта Сибири; Западо-финский сборник; továbbá: Д. А. Золотарев, Кольские лопари; Н. А. Алешков и Б. Н. Горюшков, Северный Урал.

közmondások; 6) találos kérdések; 7) mesék; 8) dalok. — Függelék-képpen Wichmann gyűjteményéhez a cseremisiz KARMAZINNAK a csere-misz dal típusairól, versformájáról és költői sajátosságairól írt érdekes dolgozata, úgyszintén 233 darabból álló keleti-cseremisiz dalgyűjteménye csatlakozik.

Méltó folytatása ez a kiadvány Wichmann korábban közzétett votják és zürjén népköltési gyűjteményeinek. A finnugor nyelv- és néptudomány mindenkor hálás lesz az önfeláldozó gyűjtőnek és tudós feldolgozónak ezeknek a szinte kiaknázhatatlanul gazdag bányáknak feltárásáért. Sőt remélhetjük, hogy ez az alapvető kiadvány nagy tudományos szolgálatain felül öntudatra riasztja azt a veszélyben forgó kis rokon népet is, amelynek fia aggódva gondol a jövőre: „Zum schluss möchte ich, als tscheremisse, mein herzliches bedauern darüber aussprechen, dass unsere tscheremissischen lieder in nicht ferner zukunft nur noch historische bedeutung für die gelehrte welt darstellen werden, da unsere tscheremissische jugend heute mit hingebung tata-rische lieder in der originalsprache singt“ (383. l.).

Az utóbbi időben megjelent néhány hadifoglyoktól való gyűjtés. Készségesen elismerjük ezeknek a gyűjtéseknek a hasznavehetőségét, egyik-másik részletüknek még Wichmann mellett is elsőrendű forrásértékét, de általában megállapíthatjuk róluk, hogy nem vetekedhetnek Wichmannak a régi módszerű helyszíni kutatásokon alapuló, nyelvi és tartalmi tekintetben kitűnően megválogatott anyagával. A magyarázatot természetesen nem a gyűjtők hivatottságának, szakképzettségének gyengébb voltában, hanem a gyűjtés körülményeiben: kötöttségében és esetlegességekre utaltságában kell keresnünk.

2. ERNST LEWY, Tscheremissische Grammatik. Darstellung einer wiesentscheremissischen Mundart. — Leipzig 1922. — XI + 185 l.
3. ERNST LEWY, Tscheremissische Texte. — I. Text. — Hannover 1926. — 64 l. — II. Übersetzung. — Hannover 1925. — VIII + 73 l.

A németországi hadifoglytáborok cseremisiz lakóival folytatott tanulmányai eredményeit tette ezekben a kiadványokban közzé V. Lewy, az ismert nevű német finnugrista. — A korábban kiadott nyelvtani rész anyagának zömét a Krasznokoksajszk (1917-ig Carevokoksajszk) vidékéről való A. Dmitrev szolgáltatta; lényegében BEKE cseremisiz nyelvtanát kiegészítő adatok, példák gyűjteménye, helyenként érdekes magyarázó kísérletekkel. Legeredetibbnek látszik a különféle mondatfonetikai változásokat tárgyaló fejezet és a hangsúlyviszonyokat ismertető rész. — A szövegek, amelyek lapalji nyelvi és tárgyi magyarázatokkal vannak el-

látva, túlnyomó részben az aránylag jól ismert krasznokoksajszki nyelv-járásból valók.

Kár, hogy Lewy eltér az általánosan használt finnugor fonétikai átírástól s szokatlan hangjelölési rendszerével meglehetősen megnehezíti a különben sok új adatot és szempontot tartalmazó nyelvtan és a tartalmi tekintetben sem érdektelen szöveggyűjtemény használatát.

4. ROBERT LACH, Gesänge russischer Kriegsgefangener. I Band. 3. Abteilung: Tscheremissische Gesänge. Transkription und Übersetzung der tscheremissischen Gesangstexte ins Ungarische von Dr. BEKE ÖDÖN, Übersetzung der Texte aus dem Ungarischen ins Deutsche von Dr. CHRISTINE ROHR. — Wien und Leipzig 1929. — 186 l.

233 cseremisiz dal szövegét, magyar és német fordítását, kottáját, valamint Lachnak érdekes zenetudományi dolgozatát tartalmazza, amely megállapítja, hogy a cseremisiz népi zene fejlődéstani tekintetben magasabb színvonalat képvisel, mint a votjakkoké, zürjéneké és a mordvinoké, ami az érintkező tatárság igen erős hatásának tulajdonítható. Lach dolgozata alapvető kísérlet a finnugor összehasonlító zenetudományi irodalomban.

A legnagyobbbészrt kozmodemjanszki és urzsumi, kisebb részben jaranszki, malmyzsi és ufai dalszövegek pontos fonétikai lejegyzéséért és magyar fordításáért BEKE ÖDÖN-t illeti az elismerés. A finnugor studiumoktól távol álló Lach a bevezetést is megmutathatta volna neki s akkor időben értesült volna, hogy a csuvasokat már rég nem tartják eltörökösödött finnugor népnek, hogy a cseremiszek kétszer annyian vannak, mint ahogy a Schurtz-féle Völkerkunde véli, s hogy a csere-miszek nem „Maara“-nak hívják magukat.

5. ÖDÖN BEKE, Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. — Oslo Etnografiske Museum Bulletin 4. — Oslo 1931. — 4° 100 l.

A gyönyörű kiállítású kötet Beke Ödönnek a háború alatt hadifogolytáborainkban gyűjtött cseremisiz nyelvanyagából közöl népköltészeti termékeket (varázsigéket, közmondásokat) és etnográfiai érdekű leírásokat (a hitelétről, a házasságról, a temetésről, a méhészettről¹⁾) német fordítással valamint rövidke nyelvi, tárgyi és könyvészeti jegyzetekkel. — A kiadványnak az összehasonlító néptudomány is nagy

¹⁾ E leírásokat nagyon érdekes összevetnünk HÄMÄLÄINEN tüzetes tanulmányaival: Tšeremissien mehiläisviljelyksestä (SUS. Aik. XXVI.), Mordvalaisten, tšeremissien ja votjakkien kosinta-ja häätavoista (SUS. Aik. XXIX.) és Beiträge zur ethnographie der ostfinnen (SUS. Aik. XLIV.).

hasznát fogja látni, elsősorban azonban a nyelvészetnek tesz értékes szolgálatot, mivel a szövegek a korábban alig-alig ismert jaranszki nyelvjárasterületről (*turšo—m^o tšaš*, orosz nevén *Turšo—Mučakš* faluból) valók és gyakorlott szakember pontos átírásában állnak a kutató rendelkezésére.

A cseremisiz szerzőtől cseremisiz nyelven megjelent szépszámú munkák közül kettőt mutatok be, két olyan munkát, amely már tárgyánál fogva is leginkább érdekel bennünket s amely egyúttal a fiatal cseremisiz tudományos irodalom rendelkezésemre álló termékei közül legértetlenebbnek tetszik,

6. V. M. VASZILJEV, МАРИЙ МУТӨР. — Moszkva 1926. — 347 l.

Nem egészen ismeretlen előttünk e terjedelmes cseremisiz szótár cseremisiz származású szerzője: tudjuk róla, hogy 1911-ben közzétett egy kisebb cseremisiz-orsz szójegyzéket, Мари муро (= cseremisiz énekek) címen 1920-ban Kazánban, 1923-ban pedig Moszkvában kiadott egy-egy cseremisiz dalgyűjteményt, s hogy általában a cseremisiz nyelvű és szellemű műveltség kiépítéséért folyó mozgalom egyik lelkes vezére. Ennek a mozgalomnak a céljait kívánja szolgálni Vasziljev a szótárával is, mert meggyőződése szerint az egész cseremisiz nyelvterület szokászele-tének egybeállításával sikerül letompítania a széthúzó, az elsőségért vetélkedő nyelvjárások ellentéteit s ilyenformán elősegítheti az eddig sajnálattal nélkülözött egységes cseremisiz irodalmi nyelv mielőbbi meg-teremtését.

Nem tudom megítélni mennyire felelhet meg Vasziljev szótára ennek a feltétlenül igen fontos gyakorlati rendeltetésnek, de az kétségtelen, hogy a munkának a finnugor nyelvtudomány mostani formájában is nagy hasznát láthatja. Már az előszóban olvassuk, de némi tanulmányozgatás után magunk is megállapíthatjuk, hogy Vasziljev számottevő mértékben kibővítette az eddig rendelkezésünkre állt cseremisiz szó-anyag kereteit: feldolgozta a cseremisiz nyelvű nyomtatványokat (régibb misszionárius-fordításokat, újabbkori kiadványokat), kéziratokat (főleg népköltési gyűjtéseket) s megszerezte mindezt az élőbeszéd adalékaival és érdeklődések meg speciális gyűjtések eredményeivel. Azzal is nagyon jó szolgálatot tesz, hogy rendesen nem elégszik meg a szavak egyszerű orosz értelmezésével, hanem szólásokkal, néha a példamondatok egész tömegével világítja meg a cimszó különféle jelentésárnyalatait és alkalmazásának eseteit. Majd csak később válik el, milyen eredménnyel fordulhatunk hozzá cseremisiz és általában finnugor szófejtő kutatásainkban.

Már a futólagos átlapozás alkalmával is feltűnnek a cseremisiz nyelvújítás talpraesett modern alkotásai, minők:

мымэр 'szótár' < *мым* 'szó' + *эр* gyűlőhelyképző (vö. *нүмүө*, WICHM. *püñ, džə* 'fenyő': *нүмүэр* 'fenyves'; *пу* 'fa': *пуер* 'fasor, erdő' vö. BEKE, Cser. nyelvt. 133. l.);

лүм-олмым 'névmás' < *лүм* 'név' + *олмеш* 'helyett, gyanánt';
мөрүмүл 'elektromosság' < *мөрүмүтүө* 'ugró' + *мүл* 'tűz' (törőstem 'ugrani', *тул* 'tűz').

Mivel a munka a cirill betűkből átalakított új-cseremisiz abc-vel van írva és csak három cseremisiz nyelvjárást, ill. nyelvjárás csoportot különböztet meg (1. keleti v. ufai nyelvjárás: *Үнө маруи*, 2. mezei cseremisiz: *Олук маруи*, 3. hegyi cseremisiz: *Курук маруи*), pontosabb hangtani búvárlatainkban csekély segítséget várhatunk tőle.

7. G. KARMAZIN, МАРИЙ ЫЛАМЭ ЛОНЧЫШ. I-II. k. Moszkva 1929. — 123 + 179 l.

Már a háború előtt tudtuk ennek a kétkötetes cseremisiz nyelvtannak a szerzőjéről, a cseremisiz származású Gurij Karmazin tanítóról, hogy tekintélyes mennyiségű keleti-cseremisiz népköltési terméket gyűjtött össze és anyanyelve grammatikájának megírásával is foglalkozik. Népköltési gyűjtésének java Wichmann kötetének függelékeként látott napvilágot, nyelvtana pedig először 1925-ben, második kiadásban 1929-ben került ki a sajtó alól. — Az I. kötet a *beszéd, a mondat, a szó, a szótag, a hang* című fejezetekből áll, míg a II. kötet a szóragozást és a szóképzést tárgyalja. Nyilván nem tudományos babérokra vágyott a szerző, hanem mindenek előtt a cseremisiz tanuló ifjúságot és a cseremisizség művelt rétegét igyekezett megismertetni a nyelvtan alapfogalmaival és a cseremisiz nyelv szerkezetével. Ha egyben-másban furcsáljuk is a szerző eljárását, beosztását, meghatározásait, örömmel állapítjuk meg, hogy úttörő munkájában gyakorlott pedagógusra valló készséggel oldotta meg kényes feladatát. A finnugor nyelvészetnek is értékes szolgálatot tesz a munka, mert közvetlenül az élő forrásból táplálkozó bő anyagával, leírásaival, példagyűjteményeivel és paradigmáival szerencsésen kipótolja az ufai cseremisiz nyelvjárásra vonatkozó ismereteink hézagait.

ZSIRAI MIKLÓS.

IV.

Wichmann-emlékkönyv. *Juhlakirja Yrjö Wichmannin kuusikymmenvuotispäiväksi.* — (Emlékkönyv YRJÖ WICHMANN hatvanadik születésnapjára). Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII. Mémoires de la Société Finno-ougrienne LVIII. Helsinki, 1928. Suomalais-ugrilainen Seura. 471 l., nagy 8°.

Az előttünk levő WICHMANN fényképével ellátott emlékkönyv formában és tartalomban méltó kifejezője annak a tiszteletnek és hálának,

mellyel a Finnugor Társaság, a munkatársak, barátok és tanítványok viseltetnek WICHMANN tudományos munkája és egyénisége iránt.

A néprajzi, archaeologiai, a folklore körébe stb. tartozó értekezéseket figyelmen kívül hagyva az alábbiakban csupán a finnugor nyelvtudomány mai magas színvonalát híven visszatükröztető finn és finnugor nyelvészeti tárgyú tanulmányokról számolok be.

MARTTI AIRILA „Az egyszemélyben használt igék“ (Yksipersonaisina käytettyt verbit, 1—11.) c. értekezésében a finn nyelvben sűrűn és nagy számban előforduló egyszemélyű igékkel foglalkozik. Az ide tartozó igék között vannak olyanok is, melyek minden személyben használatosak, de egyszemélyű használatban is szokásosak. A szerző az egyszemélyű igéknek — logikai osztályozásra nem törekedve — tíz főcsoportját különbözteti meg. 1. Az ú. n. meteorológiai igék tekintélyes csoportja: *sataa* 'esik', *tuulee* 'fú a szél', *salamoi* 'villámlik' stb. stb. Ilyen igék bőven vannak az észtb. is; ide tartozik továbbá a magyar személytelen igék jó része: *esik*, *dörög*, *beborul* stb. 2. Testi állapotot kifejező egyszemélyű igék, melyek mellett néha a tárgy is ki van téve, a finnben szintén igen közönségesek, pl. *huimaa* 'szédít', *särkee* 'fáj' stb. Ilyen ige az észtb. és a magyarban sokkal kevesebb van, mint a finnben. *Hol fáj? Szúr a hátamban.* 3. Lelkiállapotot, érzelmeket kifejező igék mellett szintén lehet tárgy, pl. *minua hirvittää, inhottaa* 'engem borzaszt, undorít' stb. Ilyenfajta ige az észtb. és a magyarban nincs. 4. A körülmények okozta állapotot, sikert, sikertelenséget fejez ki az *olla* 'lenni', *käydä* 'járni; vmivé válni' stb. ige egyszemélyű használatban, pl. *sinun käy hyvin* 'neked jól megy'. Erre az észtből és magyarból is lehet példákat idézni, pl. *rosszul ment neki, majd lesz neked.* 5. Látás-, hallás- és szaglászérzeteket fejeznek ki azok az igék, melyek nem tartoznak az első csoportba, pl. *saarella palaa* 'a szigeten ég'. A finnben és a magyarban ilyen igékre nincs példa. 6. Szükségességet, alkalmasságot stb. kifejező igék, pl. *täytyy* 'kell', *sopii* 'illik' stb. Utánuk infinitivus következik, melyet mai nyelvérzék szerint sok esetben a mondat alanyának lehet tekinteni. Vannak azonban olyan népnyelvi szerkezetek, melyekben az inf. nem fogható fel alanynak, pl. *Pitäs piankin saamani* stb. Ezek pontosan megfelelnek a magyar „nekem mennem kell“ stb. szerkezeteknek. 7. *Olla* vagy *tulla* ige névszóval együtt a természet vagy a környező világ állapotait fejezi ki, pl. *on kylmä* 'hideg van', *on hämärä* 'szürkület van', *tulee sade* 'eső lesz', *on sota, rauha* 'háború, béke van'. A finn példákat — amint látjuk — szó szerint lehet magyarra fordítani. 8. *Olla* vagy *tulla* ige névszóval együtt testi vagy lelki állapotot is fejezhet ki, pl. *minun on vilu* 'fázom', *minun on nälkä* 'éhes vagyok'. Megfelelő kifejezés a magyarban nincs. 9. Az *olla* és néhány helyzetet és mozgást jelentő tárgyatlan

ige egyszemélyes használatban szintén előfordul pl. *minulla on lapsia* 'gyermekeim vannak', *tulee vieraita* 'vendégek jönnek', *ei näy mitään* 'nem látszik semmi'. A magyarban *nekem új könyveim vannak* stb. 10. Az állítmányi igével kapcsolatos *olla* és néhány más egyszemélyű ige után mellékmondat és pedig rendszeren *että* 'hogymód' kötőszós mellékmondat következik, pl. *on totta, että...* 'igaz, hogy...', *näyttää siltä, että...* 'úgy látszik, hogy —'. A magyarban hasonlóképpen, pl. *Úgy látszik, eső lesz. Úgy tűnik fel, hogy...* stb.

Külön figyelmet érdemelnek az első három csoport igéi. Alanytalan mondatokban rendszerint ilyen igék állanak állítmányul. *A fiu uszik; a ló fut; a tó kék* stb. mondatokban egy-egy észrevétel két részre tagolódva fejeződik ki. Bizonyos adott helyzetekben érthetően fejezi ki az észrevételt a puszta alany is, pl. *Egér! Nyúl! Kisértet! Lövés!* De kifejezheti az észrevételt a puszta állítmány is: *Esik. Villámlik.* Van-e esetek, midőn az alany épp oly könnyen elhagyható, mint az állítmány, pl. *Villám! Villámlik!* Egyetlen villámlás észrevételét nyomatékosabban fejezi ki a nyelvi alany, viszont a jelenség folytatolagoságát az állítmány. Hiányozhatik az alany azért is, mert ismeretlen vagy határozatlan, megjelölése nehéz vagy egyenesen lehetetlen. Bizonyos testi vagy lelki állapotot észreveszünk ugyan, de okozóját nem tudjuk. A látás-, hallás- és szagérzeteket kifejező igék mutatják legvilágosabban a többszemélyűségből az egyszemélyűség felé való fejlődést. *Metsässä rasahti* 'Az erdőben zörgött'. Az igei sz. rag 3. sz.-re utal. Némely nyelvben formális alany van (svéd *det*, ném. *es*, fr. *il*). Ilyen a finn népnyelvben is előfordul: *Satakos se?* A legtöbb egyszemélyű igét alany mellett is lehet használni. A meteorológiai igék mellett mitológiai alapon érthető alany lehet, pl. *ukkonen käy* 'mennydörög' (tkp. apó jár), *isänen jylysee* 'dörög' (tkp. atyácska dörög). Olyan alanya is lehet ezen igéknek, mely a mondat tartalmát nem változtatja meg, pl. *Taivas salamoi* 'az ég villámlik'. Az igében kifejezett jelenség is lehet alany, pl. *Esik az eső.* Külön figyelmet érdemel a *sataa* 'esik' ige, mely több alannal egészíthető ki: *sataa vettä, lunta, rakeita* 'esik eső (tkp. víz), hó, jég' stb. Eredeti jelentése 'fallen'.

A meteorológiai igék valamennyien denominalis képzések és az alapszóban megnevezett jelenség történéseit, keletkezését jelentik. Egyaránt kifejezik az alanyt és az állítmányt, előbbi a főnévi alapszóval, utóbbit az ige finitív formájával. Nem tesznek elliptikus benyomást és csak egyetlen természeti tüneményre vonatkoznak. Vannak azonban olyan esetek is, midőn az alanytalan mondatot elliptikusnak kell fel fogni, pl. *Hányat ütött (az óra)? Délre jár (az idő).*

Az alanytalan mondatok keletkezésére nézve AIRILÁNAK az a véleménye, hogy primitív fokon éppen olyan körülmények között hasz-

náltak alany nélküli mondatot, mint a mai nyelvekben. — Nyelvi szempontból az alanytalan mondatokat, melyeket egyszemélyű igék alkotnak, nem nehéz megérteni. Logikai szempontból magyarázni a dolgot már sokkal nehezebb.

LAURI KETTUNEN „A finn *ts* fokváltakozása“ (Suomen *ts*:n astevaihtelu, 63—88+3 térkép.) címen sokat vitatott hangtani problémát fejteget. A finn nyelvjárásokban az eredeti *ts* hangkapcsolatnak a következő hangok felelhetnek meg; 1. Változatlan *ts*: *metsä* ∞ *metsäst*; 2. *tš'* (vagy *ttš'*) ∞ *tš'*: *metš'ä* ∞ *metš'än*; 3. *tš* (vagy *ttš*) ∞ *tš*; *metšä* ∞ *metšässä* (*e* és *i* után és előtt a mássalhangzó nem palatalizálódik); 4. *tš* ∞ *s* vagy *ts* ∞ *s*: *metš'ä* ∞ *metš'ässä*; 5. változatlan *ss*: *messä* ∞ *messäs*; 6. *ss* ∞ *s*: *messä* ∞ *mesässä*; 7. változatlan *θθ*: *meθθä* ∞ *meθθässä*; 8. *θθ* ∞ *θ*: *meθθä* 'metsää, metsään') ∞ *meθä* 'metsät'; 9. *hh* ∞ *h*: *mehhä* 'metsään, metsää' ∞ *mehäst*; 10. változatlan *tt*: *mettä* ∞ *mettässä*; 11. *tt* ∞ *t*: *mettä* ∞ *metässä*; 12. változatlan *ht*: *mehtä* ∞ *mehrtässä*; 13. *ht* ∞ *h*: *mehtä* ∞ *mehässä*; 14. *ht* ∞ *t*: *mehtä* ∞ *metässä*. Ezek a megfelelések öt főcsoportra oszthatók: 1. *ts*, *tš'* terület délkeleten; 2. *ss* terület: Dél-Savo, Kannas; 3. *θθ* terület: Rauma vidéke és részben alsó Satakunta; 4. *tt* terület végig a nyugati partokon észak felé és 5. *ht* terület Kelet-Finnországban.

A nyelvjárásokban mutatkozó nagy tarkaságot a szerző felfogása szerint nem szükséges a fokváltakozásból, illetve az erős vagy gyenge fok javára történt kiegyenlítődésből magyarázni, hanem magából a finn nyelvből kiindulva meg kell vizsgálni az eredeti *ts* megfeleléseit az első és második szótag határán túl is, olyan helyzetekben, ahol a fokváltakozás szabályai nem érvényesek. Ezt a vizsgálódást elvégezve megállapítja a szerző, hogy az első és második szótag határán található *ts* megfelelései általában megegyeznek a szóban hátrább előforduló *ts* megfeleléseivel, mégpedig zárt- és nyílt szótagban egyformán. Az előbbi és utóbbi megfelelések csoportjainak földrajzi területei nem fedik ugyan egymást pontosan, de ennek nincs nagy jelentősége, mert sok nyelvjárásban kölcsönzésekkel is kell számolni. A különböző helyzetekben előforduló *ts* megfeleléseinek egyezése fontos bizonyíték a szerző felfogása szerint a fokváltakozás ellen, mert az első és második szótag határán túl nem lehet az erős vagy gyenge fok javára történt kiegyenlítődéssel magyarázni semmit. Megerősítik KETTUNENT ebben a véleményében az AGRICOLA előtti nyelvmlékekben (helynévfeljegyzésekben) reánk maradt adatok. Különböző vidékekről származó helynevekben található *tz* vagy *z* írásmód *ts* ejtésre utal. AGRICOLA a *tz* írásmódot vette használatba, a ritkán előforduló *dz*-vel valószínűleg a *θθ* kiejtést akarta jelölni, amely nagy területen volt használatos s amelyet ő szintén ismerhetett. A helynevekben előforduló *ts* fejlődése párhuzamosan haladt a közszók *ts* hangcsoportjának fejlődésével.

Fölveti a szerző a kérdést, hogy miképpen lehet megmagyarázni az eredeti *ts*-nek a különböző területeken történt különböző fejlődéseit. Előbb azonban végigtekint a legközelebbi rokonnyelveken (észti, vót stb.) és megállapítja, hogy bár a *ts* időmértéke több esetben változásnak van alávetve, ezek a nyelvek semmi bizonyítékot nem szolgáltatnak arra nézve, hogy a finn nyelvjárások megfelelői a *ts* kvalitatív váltakozására mennének vissza. Ha a legközelebbi rokonnyelvek területéről visszatérünk a finn nyelvterületre, az aunoszin át olyan területre érünk (Kannas), ahol a *ts* időmérték szempontjából is változatlan. A Finn-öbölben levő szigetek nyelvjárásai nem ismernek váltakozást, úgyszintén az ingriai sem. A szerző szerint ez nem lehet kiegyenlítő-dés eredménye. Még kevésbé lehet szó kiegyenlítő-désről a *tt* területen, mert hiszen ott az eredeti *tt* geminata rövid *t*-vel váltakozik. A $\delta\delta \sim \theta\theta$, az előbbiből vagy más hasonló hangból keletkezett $ss \sim ss$, továbbá a $ht \sim ht$ szintén csak változatlan *ts* folytatói lehetnek. Ez a *ts* még kvantitatív változásnak sem volt alávetve. Bizonyos meggondolások alapján fölteszi KETTUNEN, hogy a *ts* legalább is a korai ősfinnben kvantitatív szempontból változatlan volt. A karjalai $\bar{ts} \sim ts$ váltakozás azonban okvetlenül olyan régi, hogy abból kiindulva meg lehet érteni a finn nyelvjárásokban található váltakozásokat. A történeti idő elején Kelet-Finnország egész a Kymi-folyóig karjalai terület volt. A karjalaiak később visszahúzódtak messze keletre, helyüket nyugatfinnországi telepések foglalták el, de a karjalai nyelv hatása nem szűnt meg, karjalai sajtásokokat még a mai délnyugat-hämei nyelvjárásokban is találunk. Nyugati sajtások viszont messze keletre eljutottak, így magyarázható talán a Kannas területén levő *ts*, melyet Ingriába vándorolt törzsek vittek talán onnan magukkal új hazájukba.

Kutatásainak eredményeit a szerző a következőkben foglalja össze: „... Finnország hämei törzsének nyelvjárásába tartozott a paradigmikus váltakozáson kívül eső *ts*; ebből keletkezett — talán az illető nyelvjárásokra jellemző laza szótagkapcsolat (löyhä tavuliittymä) következtében — $\theta\theta$, valamint ebből tovább legáltalánosabban *tt*, de a széleken *ht* és *ss* is. Ezt a megfelelést a váltakozásnak alávetett karjalai *ts* a maga körébe vonta, mikor a hämei nyelvjárások átterjedtek a karjalai eredetű Kelet-Finnországba; ezekben a nyelvjárásokban egyéb hämei-karjalai keveréksajtások is keletkeztek. Amilyen szerepe van azonban a karjalaiságnak Kelet-Finnországban, ugyanolyan szerepe van az észtségnak országunk délnyugati részében; az ott található váltakozás ezen az úton magyarázódna meg. Délnyugat- és Kelet-Finnországban azonban részben nyilvánvaló alkalmazkodás történt a zárhangok váltakozásához. Hogy esetleg szélesebb körben keletkezett idegen hatástól független váltakozás, olyan területeken is, ahol idegen hatást akartunk látni, azt döntse el a jövő kutatás.“

JULIUS MARK „Zum längeren I. infinitiv im finnischen” (154—194.) c. értekezésében fontos alaktani problémát old meg. Az első infinitívusnak a finnben két alakja van, egy rövidebb, melyhez az irodalmi nyelvben járul személyrag: *saada* ‘erhalten, bekommen’, *viellä* ‘führen, bringen’ stb., mely azonban a Kalevala és Kanteletar nyelvében, valamint a mai népnyelvben a birt. személyragokat is felveszi: *saa’ani*, *lähteäni* és azonkívül egy hosszabb, amely minden esetben fölveszi a birt. sz. ragokat: *saadakseni*, *-si*, *-nsa* stb. ‘um zu erhalten (ich, du, er usw.)’, *sanoakseni*, *-si*, *-nsa* ‘um zu sagen (ich, du, er usw.)’. Ennek elemei: a rövidebb inf. + *kse* + birt. sz. rag. A *-kse* általános felfogás szerint, mely azonban nincs kellően megokolva, azonos a translátívus ragjával, a sz. rag az inf.-ban kifejezett cselekvő személyre vonatkozik, pl. *hän kävi joella uidak-sensa* ‘er ging an den fluss um zu schwimmen’.

Az inf. két alakjának az irod. nyelvben megvan a maga pontosan elhatárolt használata. A rövidebb inf. pl. meghatározhatja az igében kifejezett cselekvés célját: *onko teillä hevosta myöä?* ‘habt ihr ein pferd zu verkaufen?’ *isä toi omenoita lasten syöä* ‘der vater hat für die kinder äpfel zum essen mitgebracht’. A célhatározóul álló rövidebb inf.-nak a mondatban passiv jelentése van és ezért rendesen az I. part. pass. essivusát vagy translátívusát használják: *onko teillä hevosta myötävänä?* *isä toi omenoita lasten syötäväksi* (*syötäviksi*). A hosszabb inf. szintén az igében kifejezett cselekvés célját jelöli meg: *hän kävi joella uidak-sensa* ‘er ging an den fluss, um zu schwimmen’. Az inf. ebben az esetben célhatározói mellékmondattal egyenlő értékű (*oppiakseni* = *jotta oppisin*) és aktív viszonyt fejez ki. De kifejezhet passzív viszonyt is: *hän toi omenoita syödäksemme* ‘er hat äpfel mitgebracht, damit wir [sie] essen’ (de *lasten syöä* ‘für die kinder zum essen’). — Lehet továbbá a rövidebb inf. a mondat alanya. Az állítmány ilyenkor személytelen ige, pl. *pitää* ‘soll, muss’, *täytyy* ‘muss’, *tarvitsee* ‘braucht’ stb.: *minun täytyy opastaa tämä mies perille* ‘ich muss den mann hinführen’. A népnyelvben az inf. birt. sz.-ragos is lehet: *tarttis maatan* ‘ich sollte schlafen gehen’. Végül a rövidebb inf. tárgyul is állhat a ‘können, wollen, erlauben stb.’ jelentésű igék mellett, pl. *minä en jaksa tehdä työtä ja häpeän kerjätä* ‘ich bin nicht fähig zu arbeiten [eig. zu tun (tehdä)] arbeit (työtä) und schäme mich zu betteln’. A hosszabb inf. szintén használatos ilyen jelentésben: *i-säntä päätti sittes sanookseen sen sitte* ‘der bauer beschloss, es dann zu sagen’.

Hasonlítsuk össze a következő nyelvjárási kifejezéseket: *mi-nuv vaa:n tartti m’ennä* ‘ich musste eben gehen’, továbbá *tarttis maatan* ‘ich sollte schlafen gehen és *ei tartt(e) evästä tu-lak-ses* ‘du brauchst keinen mundvorrat zu holen’. Az inf. mind a három esetben alany, de az első példában a cselekvő személyt gen.-dat. fejezi ki, a két utóbbi

példában pedig az inf.-hoz járuló birt. sz. rag. A rövidebb és hosszabb inf. között jelentéskülönbség nincs. Vagy nézzük a következő három példát, melyekben az inf. tárgy: *to'htori käksi men n ä w'hteikü(n)* 'der doktor befaht, in die apotheke zu gehen', *minä pyysim men n ä n i* 'ich bat gehen [zu dürfen], továbbá *i:säntä päätti si:ttes sa:nookseen sen si:tte* 'der bauer beschloss, es dann zu sagen'. A három eset (röv. inf.; röv. inf. + birt. sz. rag; hosszabb inf. + birt. sz. r.) között semmi egyéb különbség nincs, mint hogy a két utóbbi példában a mondat alanyára vonatkozó sz. rag hozzájárul az inf.-hoz. Végül nézzük a következő mondatokat, melyekben az inf. határozóul áll: *isä toi omenoita lasten syödä* 'der vater hat für die kinder äpfel zum essen mitgebracht', *hän toi omenoita syödäksemm e* 'er hat äpfel mitgebracht, damit wir [sie] essen. A rövidebb inf. mellett gen. subj. (*lasten*), a hosszabb inf. mellett a birt. sz. rag fejezi ki az alanyt. A két inf. jelentése között azonban semmiféle különbség nincs. Mi tehát a hosszabb inf.-ban levő *-kse-* elem szerepe? Két lehetőség jöhet tekintetbe. Az egyik az, hogy a transl. jelentés elhomályosult, a másik az, hogy a *-kse-* nem a transl. ragja. A kérdés megoldásánál figyelembe kell venni, hogy a hosszabb inf. kizárólag birt. sz. raggal ellátva használatos. Némely nyelvjárásban a rövidebb inf. is főlveszi a birt. személyragokat és ezt nem lehet a hosszabb alak analógiás hatásából magyarázni.

Régi karjalai runókban a következő inf. alakokat találjuk: *lähtieksehen, lähtieksehen* = f. *lähteäkseen* (*lähteäksensä*); *tullaksehen, tullaksehi, tullaksehe* = f. *tullakseen*; *käyähäkehi* = *käydäkseen*. Vannak azonban elsősorban a *lähte* 'gehen', de a *mäne-* 'gehen' és egyéb igékből is képezve igen különös alakok: *lähtiekse ngö, männäkse ngö, lähtiekse ngöze, lähtiekse ngöze*. A *-ze, -ze* = *se* mutatónévmás. A *-go, -gö* tapadó part. (= f. *-ko, -kö*) itt nem kérdő jelentésben, hanem valószínűleg a versemérték kedvéért. Ugyancsak partikulának fogható fel a *lähtiekse ni* 3. sz.-re vonatkozó inf. *-i* (= **-yik*) eleme. Ezen elemek leválasztása után visszamarad egy *lähtiekse n, männäkse n* stb. alak. (Az *-n* néha elveszett, vö. *männäkse gi*). A runók megfelelő parallel sorai kétségtelenné teszik, hogy ezeket az alakokat infinitívusoknak kell felfogni. Ilyen különös inf.-ok a karjalai beszélt nyelvben is vannak; *tämä kebiäh k a n d o a k s i* 'tämä on keveä kantaa (kannetaan keveästi)', 'das ist leicht zu tragen (trägt sich leicht)', eredetileg valószínűleg 'das [ist] leicht für ihn zu tragen' vö. f. *kirja on hyvä luke akseni* 'das buch ist gut für mich zu lesen'. A *kandoaksi* (= f. *kantaakseen*) alakban a *-ksi* = **ksen*. Ez a végzet hangalak tekintetében teljesen azonos a keleti finn, karj.-aun., vepszá nyelvek reflexiv infinitívusának végzetével: f. *lasküikse* 'sich legen, sich niederlassen, sich senken', *keännälläkse* 'sich wenden'; karj. *pessäkäse, peššäkäse* 'pestä itsensä, sich waschen', vepszá *pestase, pestakse*

'peseytyä, sich waschen', karj. *peššäkšeh*, *peššäkšeh*, *käänmelläkšeh* stb. stb. A karj.-aun. inf. *h*-ja másodlagos, a refl. igék egyes 3. sz. alakjából került át: *-h* < **hen* (< **zen*) ~ **sen* (pl. *k* után: *tungeksen*).

A karj.-aun. és vepszä refl. infinitívusok *-kse-*, *-kše-* elemében levő *k-t* SETÄLÄ magyarázta és azonosnak tartotta a rövidebb I. infinitívus *-k*, ['] latívusi végzetével, tehát *peššäk* + *šeh*. SETÄLÄ-nak ez a magyarázata kétségtelenül helyes. Hogyan lehet ezeket a refl. infinitívusokat tovább elemezni? Az az elem, ami ezeket az infinitívusokat reflexivvé tette nem más, mint a 3. szem. birt. sz. rag, amely az aktív igék **-k*-végű inf.-hoz járulva a finnben és aun.-ban *-se*, a karj.-ban *-še* és a vepszäben *-se*, *-s* alakban jelenik meg. Ezek a sz. ragok **sen* ~ **sen* alakra mennek vissza, tehát pl. karj. *peššäkše*, vepszä *peštaksē*, *peštase* < **peštäk* (I. inf.) + *sen* (3. sz. birt. sz. rag). Ezek után nyilvánvaló, hogy a karj. *lähtieksen*, *männäksen*, *kandoaksi* stb. éppen olyan világos és könnyen elemezhető alakok, mint az előbb említett refl. infinitívusok, tehát *lähtieksen* < **lähteäkä* + *sen*, *männäksen*, < **mändäk* + *sen*, *kandoaksi* < *kantaðak* + **sen*. — A személyragos I. inf.-ban a birt. sz. rag a cselekvő személyre vonatkozik, akinek cselekvését az inf. fejezi ki, pl. aun. *keännälläke* 'sich wenden', *peššäkše* v. *peššäkšeh* 'sich waschen' és a nem refl. karj. *kandoaksi* 'das [ist] leicht zu tragen (trägt sich leicht)', eredetileg valószínűleg 'das [ist] leicht für ihn zu tragen'. A *lähtieksen* stb. infinitívusok birt. sz. ragja hasonlóképpen magyarázható. Ha az inf. alapszava tárgyias ige, akkor a birt. sz. rag egyúttal a tárgyra is vonatkozik (karj. *peššäkše* = f. *peseytyäkseen*). Valamely tárgyias ige infinitívusát a hozzájáruló birt. sz. rag csak akkor teszi reflexív jelentésűvé, ha a birt. sz. rag egyaránt vonatkozik az alanyra és a vele azonos tárgyra, más tárgy pedig nincs.

A finn, karj. stb. I. inf. hosszabb alakjában (*saadakseni*, *-si*, *-nsa* v. *-en*, *-mme*, *-nne*, *-nsa* v. *-en*) levő *-kse-* elem, melyet eddig általában a transl. jelével azonosítottak, szintén az előbbiekből kifejtett alapon magyarázható. A karj. *lähtieksēhen*, *tullaksēhen* vagy *lähtieksēnsä*, *tullaksēnsä* = f. *lähteäkseen*, *tullakseen* vagy *lähteäksensä*, *tullaksensa* másodlagos képzéseknek foghatók fel. A karj. *lähtieksen*, *männäksen*, *peššäkše* alakok alapján rekonstruálható **lähteäksen*, **tullaksen* < **lähteðaksen*, **tulðaksen* ősi alakokból elvontak egy **lähteäkse-*, **tullakse-* < **lähteðakše-*, *tulðakše*-alakot és hozzáfűggesztették a 3. szem. birt. sz. rag *-sen* ~ *-hen* alakját vagy pedig a mellettük élő **-nsak*, **-nsäk* ~ **-nsek*, **-nsek* (karj. *lähtieksēnsä* = f. *lähteäksensä*) vagy más 3. sz. birt. sz. ragokat, úgyszintén a birt. sz. ragok többiszemélyre vonatkozó alakjait. Ezek a másodlagos inf. képzések meglehetősen régiek, talán a késői ősfinn korra mennek vissza, mert a f. *lähteäkseni* stb. megfelelői a karj.-ból, a vótból és az észtből is kimutathatók. Természetesen egymástól független parallel

fejlődésre vagy kölcsönzésre is lehet gondolni. Ezzel a megállapítással kapcsolatban behatóan magyarázza a szerző a karj.-aun. refl. infinitivus szóvégi *-h*-ját valamint a refl. infinitivusok elszigetelődését, aminek következtében nem vettek részt a nem refl. inf.-ok másodlagos fejlődéseiben.

Amint a szerző *Die Possessivsuffixe* stb. c. művében kimutatta, a késői ősfinnben az egy birtok jelölésére a következő sz.-ragokat lehet feltenni: Sing. 1. *-mi*; 2. *-si* < **-ti* ~ **ði* és *ti* (*t*, *s* és *h* < **š* után); 3. *-hen* < **-zen* (magánh. után) ~ **-sen*. Plur. 1. **-mmək* < **-mək*; 2. **-tək* ~ **ðək*; 3. **-hek* (< *-zek*) ~ **-sek*. Több birtok esetén a sz.-ragok elé a birtok többségét kifejező *-n*- járult, tehát Sing. 1. *-ni* (< **-nni* < **-n + m*); 2. *-nsi* (< **-nti*); 3. *-nsen* stb. stb. Ha az egy birtokra vonatkozó sz.-ragok valamely névszó *-n*- végű esetalakjához (pl. genitivusához) járultak hozzá, akkor könnyen előállhattak a több birtokra vonatkozó sz.-ragokkal azonos hangzású végzetek. Másfelől az ősfinnben a 3. sz. birt. sz.-rag *-sen* alakját az egyesszámban, a *-sek* alakját pedig a többes számban használták. A **pestäksen* egyesszámú alaknak a többesben tehát **pestäksek* felelt meg. Mivel az ilyen alakokban egy közös *pestäkse* alapalak fordul elő, ebből könnyen el lehetett vonni a *-kse-* végzetet és egyéb körülményektől is elősegítve azonosítani a transl. ragjával (vö. *onne-ksi* 'zum glück', *onne-kse-ni* 'zu meinem glück'). A személyragos inf. szabályos formái a finnben a következőképpen alakulhattak: Sing. 1. **pestämmi* (< **pestäk + mi*), 2. **pestäksi* (= **pestäk + si* < **pestäk + ti*), 3. **pestäksen* (= **pestäk + sen*), plur. 1. **pestämme* vagy (dial.) *-mme*, ill. *-mmek*, továbbá *-mmä* stb. < **pestämmšk* (< *pestäk + mək*), 2. **pestättē* stb. < **pestättšk* (< **pestäk + tšk*), 3. **pestäkse* vagy *-se*, *-sek* (< **pestäk + sek*). Ezzel szemben a f. irod. és népnyelvben a következő alakok élnek: Sing. 1. *pestäkseni*, 2. *pestäksesi*, 3. *pestäkseen* v. *pestäksensä*, plur. 1. *pestäksemme*, 2. *pestäksette*, 3. = sing. Délnyugat-Hämeben: Sing. 1. *pestäkseni* ~ *pestäni*, 2. *pestäkses* ~ *pestäs*, 3. *pestäksee(n)* v. *pestäksensä* ~ *pestänsä*, plur. 1. *pestäksemme* ~ *pestämme*, 2. *pestäksenne* ~ *pestänne*, 3. = sing. Részletesen bemutatva a sz.-ragos inf. összes alakjainak fejlődését, a szerző arra az eredményre jut, hogy az ősfinnben a személyragos I. infinitivusnak *-kse-* elemmel való és *-kse-*nélküli formái voltak (pl. **pestäk + sen*, de **pestämmi* < **pestäk + mi*). A kiegyenlítődés, amire meg volt adva a lehetőség, két irányban ment végbe.

A személyragos hosszabb I. inf. földrajzi elterjedéséből arra következtet a szerző, hogy ennek az alaknak a keletkezése — amint azt már említettük is — az ősfinn korra vezethető vissza.

T. E. UOTILA. „A finn többes genitivus egyik alakjának keletkezését“ (Eräs suomen monikon genitiivin muodostus, 241—246.) mutatja

be a népnyelvből. A finn nyelvjárásokban aránylag ritkán fordul elő a többes gen. *-ten* ragja magánhangzó után, pl. *veten* < **vetten*. Ezek éppen olyan szabályos alakok, mint pl. *orten* < **ortten*. Vannak azonban szabálytalan alakulások is. Ezekben a *-ten* rag a következő helyzetekben fordul elő: 1. főhangsúlyos szótag után: *maïten*, *hãïten*; 2. egytöví névszóokban mellékhangsúlyos szótag után: *harakoïten*; 3. egytöví névszóokban hangsúlytalan szótag után: *poïkaïten*, *poïkïten*; 4. kéttöví névszóokban mellékhangsúlyos szótag után: *ahvenûten*; 5. kéttöví névszóokban hangsúlytalan szótag után: *loimûten*. Azon a területen (délkeleti Hämeben), ahol ezek az alakok előfordulnak, másféle gen. alakok is használatosak. Így pl. olyanok, melyekben $\delta > l$ v. r hangváltozás történt: *maïlen*, *hãïlen*, továbbá $\delta > o$; *kaloïen*, *harakkoïen*. A többes gen. második formája, melyben a rag az egyes tőhöz járul, ezen a területen nem nagyon ismeretes, de előfordul a nyugati részeken. Sűrűn használatos továbbá a második gen. másik alakja, melyben a *-ten* rag mássalhangzó után áll: *lasten*. A kétféle genitívusnak ezen a területen való találkozásából magyarázhatók meg az említett olyan gen. alakok, melyekben a *-ten* magánhangzó után fordul elő. A vegyülés először a kéttöví szókban történt meg, pl. *kirveïten* = **kirveiden* (< **kirvehiden*) + *kirvesten*, *seïpãhïten* = *seïpãhien* + *seivãsten* stb. A contaminatio áterjedt az egytöví szókra is, pl. *poïkïten* = *poïkien* + *-ten*, *ahkerïten* = *ahkerien* + *-ten*, *poïkaïten* = *poïkaïn* + *-ten*. Vannak olyan esetek is (*maïten*, *harakoïten* stb.), melyekbe a *-ten* analógiás úton került be.

Y. H. TOIVONEN: „Über alter und entwicklung des ackerbaus bei den finnisch-ugrischen völkern (229—240) c. értekezésében nagy kritikával összeállított etimológiák adatai és tanulságai alapján érdekes képet ad a finnugor népek földművelésének kezdeteiről és fejlődésének különböző korszakairól. A vadászból és halászból élő finnugor nép már az őshazában ismerte a földművelés primitív formáját. A gabonafélék közül talán búzát termesztettek és azt darává és lisztté finomítva kása- vagy kenyérféle tészta készítéséhez használták fel. A m. *kenyér* fgr. szó, melynek votj. *keñir*, *keñir* 'graupen, grütze' megfelelőit Wichmann mutatta ki. Bár a finnugorságnak még évezredekig a vadászat és halászat maradt a főfoglalkozása, a földművelésüket sem szükséges jelentéktelen kísérletezésnek tekinteni; négy biztos és fontos fgr. etimológia mellett csupán három biztos etimológia tanuskodik a szomszédos indogermánság e téren való kulturális hatásáról. Mikor az ugor népek ősei kb. 2500 évvel Kr. e. kiváltak a közös őshazából, a két ág kultúrája még hosszú ideig egyformán fejlődött. Az ugor ág nem fejlesztette ugyan tovább a földművelést, de nem is felejtette el, amint azt a m. *köles* szó bizonyítja, melynek a vog. *kôlâs*, *kôlâs* 'mehl; aus

fleisch oder fischen in wasser mit zusatz von mehl gekochter dünner brei' felel meg. A finn-permi ág azonban jelentékenyen kifejlesztette a földművelést. A földet csákányféle szerszámmal művelik meg, a szántáshoz is értenek, többféle gabonát termesztnek, búzát, rozsot, tönkölyt, árpát, a gabonát szárító csűrben cséphadaróval kicsépelik és azután meg is tisztítják szitával és szóró lapáttal. A finn-permi korszak végén kb. 1000 évvel Kr. e. a permiek lassanként elszakadtak a finnség, a mordvinok és cseremiszek őseitől. A finn-volgai korszakban a földművelés hatalmas lendületet vett. Új eszközöket és új gabonanemeket ismernek meg, a gabonaszemeket mozsárban vagy kézi malomban dolgozzák fel lisztnek, a gabona tisztítása is tökéletesedik, sütni tudnak és kenyeret készítenek.

Mikor a finnség a balti népek, germánok és szlávok szomszédságába került, már nemcsak halász- és vadásznép volt, hanem meglehetősen értett a föld megműveléséhez is. Bizonyos jövevényszavak alapján semmi esetre sem szabad arra következtetni, hogy a földművelést ezektől a népektől vették volna át. Az ő közvetítésükkel ismerhettek meg újabb kultúrnövényeket, tökéletesebb eszközöket, de hogy pl. a rozst csak ekkor ismerték volna meg, azt nem lehet azon az alapon bizonyítani, hogy a f. *ruis* balti vagy germán eredetű szó. Hasonlóképpen kell értékelni a többi fgr. nyelv idegen eredetű kultúrszavait is. Hogy viszont a visszafejlődött kultúrájú vogulok, osztjákok és lappok erős idegen hatás alá kerültek, az könnyen érthető. A magyarban feltűnik a fgr. eredetű földművelési szók rendkívül csekély száma, (*kenyér, köles*). A magyaroknak valószínűleg igen sokáig a halászat és a vadászat maradt a főfoglalkozása, és csak a bolgártörököktől vették át az ősi kölestermelés helyébe a földművelés fejlettebb formáit.

ARTTURI KANNISTO „Zur etymologie des völkernamens ostjake“ (417—440.) címen az osztják népnév eredetét fejti meg és egyúttal nagybecsű adatokkal és következtetésekkel világítja meg az obiugor népek őstörténetét. Az osztják (*ostjak*) népnév 1572-ben tűnik fel orosz forrásokban. Megfejtése régen foglalkoztatja a geográfusokat, etnográfusokat és nyelvészeket. NICOLAES WITSEN (1672) GRIGORIJ NOVICKIJ (1715, nyomt. csak 1884.) J. B. MÜLLER (1720) orosz eredetűnek tartják, J. E. FISCHER (1768) viszont a tatárból magyarázta. SCHLÖZER, GEORGI, PALLAS, LEHRBERG stb. mind FISCHERT ismétlik. Nagyon figyelemreméltó KLAPROTH nézete, aki *Asia polyglotta* (1823) c. művében az osztják népet magából az osztják nyelvből magyarázza. Az *Ostiac* név elferdített alakja az osztj. *Ās-jach* 'obi emberek' összetett szónak, mellyel az osztjákok önmagukat nevezik. FISCHER véleményét ismeri és elfogadhatatlannak tartja, mert az állítólagos *Ūštjek* kifejezés nincs is meg a valóságban. KLAPROTH nézetét osztják HÚNFALVY, AHLQVIST, ANDERSON,

PATKANOV, PÁPAY, SIRELIUS ÉS KARJALAINEN. Bár a tatárban tényleg van *üstäk, istäk, ičtäk* népnév, ez hangtani okokból az osztják névvel nem azonosítható. Így hát egyedül KLAPROTH nézetével érdemes foglalkozni. Az *As-jach* stb. népnév az osztják nyelvhasználat szerint az Ob és Irtys mellékén lakó osztjákok kollektív neve, nem vonatkozik azonban a nép egészére, sem pedig a néphez tartozó egyénre. Az összetétel első tagja, az *As* folyónév, — melynek különböző alakváltozatai vannak, — a következő jelentésekben fordul elő: 1. Ob, 2. Irtys, 3. Tobol, 4. Jenisszei, 5. általában nagy folyó. Az orosz *osztjak* (kijevtve rendesen *asztjak*) név pedig a következő jelentésekben ismeretes: 1. mint az Ob és Irtys, valamint mellékfolyóik mentén lakó osztjákokhoz tartozó egyén neve, 2. mint az Ob és bizonyos mellékfolyói mellett letelepült szamojéd törzshöz, az ú. n. osztják-szamojédokhoz tartozó egyén neve, 3. mint a Jenisszei és Ket folyók mellett lakó, az előbbiektől nyelvíleg teljesen különböző jenisszei-osztjákokhoz tartozó egyén neve, 4. a helybeli orosz lakosság nyelvében, mint az északi Szoszva és felső Lozva, a Konda mellett, ritkábban a Pelymka mellett, Vagilszkban és az Alsó-Lozva mellett lakó vogulokhoz tartozó egyén neve. Kiemelendő, hogy az osztják nevet viselő három első csoport az *As* nevet viselő Ob, Irtys, Tobol és Jenisszei mellett lakik vagy lakott. Alakra és jelentésre nézve az *osztjak* orosz szó szorosan hozzákapcsolódik az -акъ (-якъ) végű orosz szavakhoz, melyek valamely népet, a néphez tartozó egyént vagy bizonyos vidéken lakó embert jelölnek meg, pl. полякъ 'lengyel', прусакъ 'porosz', словакъ 'tót', вотякъ 'votják' stb.

Az osztják népnevet kétféleképpen lehet magyarázni: 1. KLAPROTH feltevése szerint lehet az *as-jach* elferdítése, 2. lehet orosz képzés is az igen gyakori -акъ (-якъ) orosz képzővel az Ob folyó osztj.-vog. *As* nevéből (vö. *Tobol* és *toboljak*). Hangtanilag mind a kettő lehetséges, a -t- mindkét esetben másodlagos. A jelentés szempontjából sincsenek leküzdhetetlen nehézségek. Ha KLAPROTH nézetét fogadjuk el, akkor fel kell tenni, hogy a kollektív népnévből már az osztj.-ban individuum neve lett, az oroszok az individuum jelentést vették át, és ebből az alapjelentésből vezethető le a többi jelentés. Természetesebbnek látszik mégis az a feltevés, hogy az osztják szó orosz képzés. *Asztjak, osztjak* jelentette az *As*-folyó melléki őslakót, bővebb jelentéssel már kezdettől fogva jelentette egyúttal az Ob és Irtys mellékén, valamint a Tobol alsó folyása vidéken lakó osztjákokat, az Ob mellett lakó szamojédokat és a Jenisszei mellett lakó népet. Csak később vitték át az osztják nevet a vogulság bizonyos, főleg osztják területtel határos csoportjaira.

Ezzel kapcsolatban felelni kell arra a kérdésre, hogy milyen nemzetiségűek azok az osztjákok, kik régi orosz források szerint a mai vogul területtől nyugatra, részben pedig a permi kormányzóságban az

Uralon innen laktak. Ilyen vidékek: Čerdyn, Čusovaja, Ajat, Verchoturje, Obva, Mulljanka, Tulva, Sylva, Šakva, Iren, Tachtana és Pelym. Vanak orosz tudósok, kik ezen vidékek osztjájait valódi osztjásoknak tartják. Van azonban olyan tudós is (MILLER), kinek véleménye szerint ezek a tudósítások a vogulokra vonatkoznak. Ugyanerre az eredményre kell jutnunk, ha a tudósításokat egyéb adatokkal kapcsolatban vizsgáljuk meg. Az említett vidékek mind a vogulok régi lakóhelyére esnek, a gyér nyelvi följegyzésekben nincs semmi az osztjások nyelvéből. A tört. források a lakosokat nemcsak osztjásoknak nevezik, hanem még gyakrabban voguloknak. Általános szempontokból is vogul lakosságra kell következtetnünk. Ma az osztjások kizárólag Szibériában laknak, ahova a vogulokkal együtt Európából költöztek még a történetelőtti időkben. Ha osztják töredékek maradtak volna vissza Európában, azok vagy beleolvadtak volna a szomszédos népekbe, vagy önálló fgr. nyelvű néppé fejlődtek volna. A szibériai osztjások nevével semmiesetre sem lehetett európai osztjásokat nevezni. Igaza van KARJALAINEN-nek, hogy az európai osztjások — vogulok.

Fölmerül még az a kérdés, hogy elsősorban a hatalmas nyugat-szibériai folyam nevéül szolgáló *As* és *Ob* nevet hogyan lehet etimológiailag magyarázni és hogy a két név milyen viszonyban van egymással. Az *As*, melyet egymástól többé-kevésbé eltérő alaki változataival a vog.-osztj. nyelvterület határain túl is ismernek, természetesen vog.-osztj. eredetű szó. Az *Ob* a zürjénből került át az oroszba. Mind a két folyónév néhány kisebb folyó nevéül is előfordul. *Ob*, *Oba*, *Obva* folyók (zürj. *va* = víz) olyan területekről ismeretesek, ahova az ősi vogul lakosság helyébe zürjének költöztek, *As* nevű folyók viszont olyan területekről, melyek a vogulok régi lakóhelyeihez tartoztak. TEPLUCHOV becses megfigyelése szerint az *As* és *Ob* nevek a permi kormányzásban bizonyos speciális esetben teljesen megfelelnek egymásnak. Mivel az *As* és *Ob* hangtanilag nem tartoznak össze, ellenben sok folyó nevéül előfordulnak, eredeti appellativumoknak foghatók fel, melyeknek jelentése valószínűleg azonos volt. Lehet, hogy a vogul név jelentése aránylag sokáig világos maradt és a vogul nyelvben jártas zürjének egyszerűen zürjénre fordították a vog. appellativumot. De az is lehet, hogy a zürjének ismerték a nagy *Ob* *As* nevét és ex analógia a kis *As* folyókat is *Ob*, *Oban*ak nevezték el.

T. LEHTISALO „Uralische etymologien“ (119—137) címen negyvenhat szam.-fgr. szófejtést mutat be értékes hangtani, alaktani és jelentéstani észrevételekkel.

F. ÄIMÄ „Etimológiai adalékok“ (Etymologisia lisiä, 247—254) c. cikkében a következő három lapp szó eredetét fejti meg; *guoksa* 'haltej', *jierek* 'ribes rubrum' és *njarra* stb. 'Schambug, Schamleiste.' Általánosabb

szempontból különösen érdekes az első. A lp. *guoksa* stb. 'haltej' szónak, mely igen nagy területen fordul elő, pontos hangtani megfelelői vannak az észten 'Lunge' jelentéssel (*kõps*, *kõpso* stb.). Az észti szót PAASONEN egyeztette a vog. † *khq̃psei* 'Fischblase', † *khq̃psi* stb. 'Lunge' jelentésű szavakkal. Ide vonható még a f. *kupsu* 'vesica piscium natatoria', 'Fischblase' szó is. Az 'úszóhólyag' ∞ 'haltej' jelentésváltozásra a finn nyelvjárásokban is van példa (vö. *maukku*, *moukku*). Az úszóhólyag neve talán azért mehetett át a haltejre, mert a haltej tabu volt; a finn *kalanmaito*, *maito* (*maiti*?) név is metaforikus. A keletitengeri-finn nyelvekben és a vogulban egyaránt feltűnik a 'tüdő' ∞ 'úszóhólyag' jelentésváltozás. Eredeti jelentés 'tüdő' lehetett, az úszóhólyagot, mely összeköttetésben van a légző szervekkel, azokhoz tartozónak fogták fel.

T. I. ITKONEN „Lapp-finn szóhasonlítások, II. (Lappalais-suomalaisia sanavertailuja, II, 26—56) címen folytatja a SUSAik. XXXII. köt.-ben megjelent szóhasonlításait. Ez alkalommal százhatvan közös szót mutat ki a finnben és lappban és egyúttal közli a hasonlításokban szereplő finn szavak jegyzékét.

MARTTI RAPOLA Tuomas Rajalenius 1654-ben nyomtatott egyik művében előforduló kutyára vonatkozó „hywäfäns“ és „hyywäftäns“ szókról kimutatja, hogy a szó, melynek **hyykä* lehetett az eredeti alakja, skandináv eredetű. (Tuomas Rajaleniuksen saneet „hywäfäns“ ja „hyywäftäns“, 211—213).

E. N. SETÄLÄ „Tehdas“ (német referátummal, 454—478) c. tanulmányában a mai finn nyelvben általában 'gyár' jelentésben használt *tehdas* szó eredetét mutatja ki. A *tehdas* szónak semmi köze sincs a *tehdä* 'machen, tun' igéhez, a 'gyár' jelentése is meglehetősen új és nyilvánvalóan az irodalmi nyelvből hatolt be a népnyelvbe. A *tehdas* szónak a finn népnyelvben pontos nyelvföldrajzi adatok tanúsága szerint a következő jelentései vannak: 1. az a hely, ahol a tehén az istállóban fekszik és áll (Kelet-Häme, Savo és finnországi Észak-Karjala); 2. ágyás, burgonyaágyás, virágágyás (Nyugat-Finnország bizonyos vidékei); 3. a csolnak bordái közt levő hely; az a hely a csolnakban, ahova az evezős a lábát helyezi; az a hely a csolnakban, ahol a víz gyűl össze (Finnország legészakibb vidékei, a turkui szigetek). A finn szóval összetartozik liv *tī'ēdaz* 'lábnyom; láb (hosszúságmérték)', lúd *teht* (tő *tehto*-) 'a csolnak bordái közt levő hely' és észti *teht* (nom. ered. **tehti*, tő *tehte*-) 'cölöp hajólab'.

A *tehdas* szónak a szerző a germán nyelvekben a következő megfelelőit mutatja ki: óizl. *stétt* f. 'spur; steinplaster, worauf man gehen kann; fuss eines gefässes', *stéttr* m. 'grad, stellung', norv. *stett* n. 'fuss, unterlage, worauf etw. steht'; *stett* f. 'treppe, stufe' stb. A finn *tehdas* egy **stektaz* alakra vezethető vissza, a lúd *tehto*- germ. **stehtō* vagy **stehtōn*

alakra, az észet *teht* pedig *steht*-alakra. A szó eredeti jelentése 'alap, alsó rész', ebből 'a tehén álló- és nyugvó helye' és 'ágyás' (vö. beet és bett). Hogy a finn szó jelentésének erős specializálódása a finn nyelv-járásokban történt-e meg, vagy pedig germán eredetű, azt nem lehet eldönteni.

E. A. TUNKALO két balti eredetűnek látszó szót mutat ki a finnben (Pari balttilaisperäiseltä näyttävää suomen sanaa, 273—302), egyik a sok jelentésben ismert *karsina*, másik *luoma* 'rivus' stb.

JALO KALIMA „Krisztusnak egy karjalai-vepszä elnevezéséről“ értekezik (Karjalais-vepsäläisestä Vapahtajan nimityksestä, német referátummal 257—272). Kimutatja, hogy a karj. *šüntü*, *šündü*, vepszä *sünd* szó az orosz *пожечмо* 'weinachten, geburt' fordítása, annál is inkább mivel a karj.-vepszä szó a f. *synty* szóval egyezően 'geburt' jelentésben is használatos. A karj.-vepszä *šüntü*, *šündü*, vepszä *sünd* eredeti jelentése 'karácsony'; a 'Szabadító, Jézus Krisztus' pedig csak másodlagos jelentés. A karácsony = Jézus Krisztus jelentésváltozás orosz hatástól függetlenül vepszä területen ment végbe. A karj.-vepszä *šündü* stb. szónak van még egy harmadik jelentése is: 'geist, den man in der zeit zwischen weinachten und epiphanias beläuscht, um die zukunfft zu erfahren', mely az előbbiektől független, bár szintén orosz mintára keletkezett.

KAI DONNER „Samojedische benennungen der russen“ (366—370) c. cikkében a szamojédoknak különböző oroszokra vonatkozó elnevezéseit vizsgálva különösen az osztj.-szam. *lös* stb. szóval foglalkozik, melynek főjelentése 'geist' s mely a jurákból vagy az obi-ugor nyelvekből való jövevényszó lehet. Eredeti jelentése 'russe'. A russe = geist jelentésváltozás sarki nyelvek analógiájára történt.

T. E. KARSTEN „Entlehnung oder urverwandtschaft oder zufall? (57—62) c. cikkében néhány finn szóra hívja fel a figyelmet, melyeknek fgr. megfelelőik is vannak, de amelyek germán, ill. indogermán alapon is magyarázhatók.

EMIL ÖHMANN „Ungelöste aufgaben der fennistik“ (255—256) címen két problémát vet fel. Egyik a f. *taktoisiko tohtori ojentaa minulle kirjan* = sv. *vill doktorn räcka mig boken* kifejezésmód története, másik a finn keresztnévadás, melynek érdekes művelődéstörténeti vonatkozásai vannak.

G. J. RAMSTEDT „Remarks on the Korean language“ és GUSTAV SCHMIDT „Über verbale stammbildung in der sog. tschetschenischen gruppe der kaukasischen sprachen“ c. értekezése kívül esik ennek az ismertetésnek tárgykörén.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

V.

A Virittäjä Wichmann-émlékfüzete. *Virittäjä.* Uusi jakso. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kahdesneljättä vuosikerta. 1928. 5—7. n:o. (V. Új sorozat. Az Anyanyelvi Társaság folyóirata. Harminckettedik évfolyam. 1928. 5—7. szám). 153—332 l. 8°.

A Virittäjänek ez a hármasszáma WICHMANN GYÖRGY fényképével a rendesenl ünnepélyesebb formában jelent meg WICHMANN hatvanadik születésnapja alkalmából. A gazdag tartalomról csupán a bennünket érdeklő nyelvtudományi cikkeket ismertetem.

A bevezető cikkben (YRJÖ JOOSEPPI WICHMANNIN 60-vuotispäivän johdosta) WICHMANN tudományos munkásságának és egyetemi tanári működésének méltatását olvashatjuk.

LAURI KETTUNEN „A finn *teeri* 'nyírfajd' szóról és ősi 'fokváltakozásáról'“ (Suomen *teeri* sanasta ja sen vanhasta „astevaihtelusta“, 171—178.) c. cikkében megállapítja, hogy a szónak a finn nyelvjárásokban a következő alakváltozatai vannak: 1. *tēri* (vagy *tēr*, tő *tēre-*); 2. *tier* (tő *tiere-*); 3. *teiri(i)*; 4. *töyri* (vagy *töyr*, tő *töyre-*); 5. *teyri*; 6. *teyr*; 7. *tetri*; 8. *terri*; 9. *tehri* (tő *tehre-*). Legkülönösebbnek látszik az utolsó, amely valószínűleg valamely szomszédos nyelvjárás analógiás hatására keletkezett a *tetri* alakból. A többiek bizonyos jellemző sajáttság alapján három főcsoportra különülnek: 1. a *tr* megőrződött a keleti finnben; 2. a *t* vokalizálódott (*tēri*, *tier* stb.) a nyugati finn és bizonyos keletebbre eső nyelvjárásokban; 3. a *t* a keleti és nyugati nyelvjárások közti területen *r*-hanggá asszimilálódott. KETTUNEN egyetért OJANSUUVAL abban, hogy a *t* vokalizálódása nyugati finn területen ment végbe és idők folyamán a keleti finn *tetri*-területre is áterjedt, viszont nem fogadja el RAPOLA magyarázatát, mely szerint a szavói nyelvjárásokban eredetileg paradigmikus fokváltakozás volt és a vokalizálódott alakok a gyengefok javára történt kiegyenlítődéssből magyarázhatók. KETTUNEN azt vitatja, hogy a paradigmikus fokváltakozás (*tetri* ∞ *tedren*) teoriája mellett semmi reális bizonyíték nincs, ellenben sokkal természetesebbnek látszik az a föltevés, hogy a *tr* egyszerűen különböző módon fejlődött a különböző nyelvjárásokban. A hämei nyelvjárásokban a *t* zárja zöngés mássalhangzó előtt meglazult (részleges asszim.), majd pedig a *t* vokalizálódott. A karjalai (keleti) nyelvjárásokban viszont a *t* megmaradt. A szavói néptörzs a hämei és karjalai törzs keveredéséből állt elő; a *t* vokalizálódása a szavói nyelvjárásokban megőrzött hämei sajáttság. (Ilyen megőrzött hämei sajáttság ezen a nyelvtületen több is van.) A *terri* alak a szerző felfogása szerint nem közvetlenül fejlődött a *tetri*-ből, hanem egy közbeeső **tedri* alakon át, tehát *terri* < **tedri* < *tetri*.

Björn COLLINDER „Az ősfinn $s \sim h$: óslapp $s \sim \check{s}$ megfelelés a második szótag vokalisa után” (Kantasuomen $s \sim h$: kantalapin $s \sim \check{s}$ toisen tavun vokaalin jäljessä, 237—251.) címen fontos hangtani problémát igyekszik megoldani. Még nincs véglegesen tisztázva, hogy a fgr. * s és * \check{s} -hangnak az óslappban milyen hang felel meg. Az ősfinnben és a lappban a második szótag eredeti \check{e} és \check{i} — lp. \check{a} — hangja után látszólag szabálytalan $s \sim h$, illetve $s \sim \check{s}$ váltakozást találunk nemcsak a fgr. eredetű szavakban, hanem a germán és balti jövevényszavakban is. Az átadó nyelvekben z , illetve s van. Az adatok alapján a megfelelésekről a következő képet nyerjük: A) Fgr. szavak: 1. ősf. $s \sim$ lp. s ; 2. $s \sim \check{s}$; 3. $h \sim \check{s}$; 4. $h \sim s$. B) Germ. jöv.-szavak z hangjának megfelel: 1. ősf. $s \sim$ lp. s ; 2. $s \sim \check{s}$; 3. $h \sim \check{s}$; 4. $h \sim s$. Megjegyzendő, hogy olyan germán eredetű szavakban, melyek nem finn közvetítéssel kerültek bele a lappba, a germán z -nek egyrészt lp. s , másrészt lp. \check{s} felel meg, viszont az olyan szavakban, melyek csak a finnben találhatók, a germ. z -nek ősf. s , illetve h felel meg. C) A balti jövevényszavak s hangjának megfelel 1. ősf. $s \sim$ lp. \check{s} ; 2. $h \sim \check{s}$; 3. $h \sim s$. Olyan jövevényszavakban, melyek csak a finnben vannak meg, a balti s hangnak ősfinn s és h felel meg.

Ezeknek az eseteknek magyarázatánál mindenekelőtt a következő tényeket kell tekintetbe venni: 1. Nem ismerünk egyetlen példát sem, melyben finn közvetítés nélkül a lappba átkerült jövevényszóban a lp. \check{s} germ. s -nek felelne meg. 2. Azokban az esetekben, midőn lp. \check{s} f. s -nek felel meg, a finn szóban s előtt i van. 3. Azokban az esetekben, midőn f. $[\check{i}]$, h germ. z -re megy vissza, a germ. szóban a z előtt i lehetett. 4. Azon esetekben, midőn f. $[\check{i}]$, h balti s -re megy vissza, a balti szavakban s előtt i volt. 5. Azon esetekben, midőn lp. s finn $[\check{i}]$, h -nak felel meg, a finn szavakban a $[\check{i}]$, h előtt e volt. 6. Balti $i\check{s}$ -nek a második szótag magánhangzója után f. e' , eh felel meg; 7. A karj.-aun.-ban, úgyszintén a lúdben és a vepszáben $-is$ ($-i\check{z}$) \sim $-eh$ - paradigmatiszt váltakozást találunk, pl. *kallis* \sim *kallehen*, *kaunis* \sim *kaunehen*.

Úgy látszik, hogy a felsorolt váltakozások szorosan összefüggnek az ősfinn $is \sim eh$ paradigmatiszt váltakozással, melyben az e korábbi i -re megy vissza. Hogyan keletkezett ez a váltakozás?

A lp. s -nek az ősfinnben tehát szabályosan $s \sim h$ felel meg, magánhangzók előtt h volt, egyéb helyzetekben pedig s . Mivel SETÄLÄ föltevése szerint az s főhangsúlytalan helyzetben zöngéssé vált ($s > z$), a h közvetlenül z -ből fejlődött. Az ősfinnben tehát $-is \sim -i\check{z}$ - váltakozást kell feltételezni. Az ősfinnnek egyik jellemző sajáttsága a hangrend. A hangrend kiegyenlítő hatásának minden hang ki van téve, legerősebben a magánhangzók, igen korlátolt mértékben a zöngétlen mássalhangzók. A vepszáben $-iz > -i\check{z}$ ($-is > -i\check{s}$) hangváltozás volt. Ezen az alapon azt a hipo-

tézist állítja fel COLLINDER, hogy a második szótagban az ősfinnben szintén $-iz > -iž$ hangváltozás történt. Fölteszi továbbá, hogy regresszív assimiláció következtében $-iž > ež$ változás is történt. Föl lehet tenni azt is, hogy a $ž$ — éppen úgy, mint az $š$ és z — h -ra változott. Erre ugyan a finn nyelvből nincs semmi bizonyító adatunk, de viszont tudjuk, hogy a balti jövevénytiszavakban a f , h balti $ž$ -re megy vissza. A szerző felfogása szerint az ősfinnben a következő szabályos váltakozást lehet feltételezni: $-is \sim -ež$ ($> -eh-$, $-eh-$). Ez a feltevés természetes magyarázatát adná mindazon eseteknek, melyekben a kiindulási pontul szolgáló $s \sim [ʃ]$, h váltakozást megtaláljuk. A paradigmatisztikus váltakozás analógiás hatásokra eltűnt. Nyomai maradtak azonban a karj.-aunusziban, a lúdben, a vepszáben és talán a finnben. Bizonyos $-is$ - végű nominatívusok sűrű használata magyarázza meg azt, hogy egyes esetekben a szabályos $-is \sim -eh-$ helyett $-is \sim -ih-$ váltakozást találunk. A legtöbb esetben azonban mégis a többi eset analógiás hatása érvényesült és $-e$ - végű nominatívus keletkezett: *tarve*, gen. *tarpe(h)en*. Azokban a jövevénytiszavokban, melyek finn közvetítéssel kerültek át a lappba, a lp. $-äs$ ősfinn $-is$ -re, a lp. $-äs$ pedig ősfinn $-eš$, $-ež$ (vagy még korábbi $-iž$)-re megy vissza. A szerző felfogása szerint a kifejtett teória alapján bizonyos látszólagos ellenmondásokat kielégítően meg lehet magyarázni.

Még egy kérdésre igyekszik COLLINDER feleletet adni. Ha főhangsúlytalan helyzetben az ősfinnben $-iz > -eh-$ hangváltozás következett be, kérdés, hogy nem kellett volna-e ennek főhangsúlyos helyzetben is megtörténnie. SETÄLÄ szerint az első és második szótag határan paradigmatisztikus $s \sim z$ váltakozás volt, tehát pl. *lisä* ∞ gen. **lizän*. A szerző szerint az $-iz > -eh-$ és $-iž > -eh-$ hangváltozás ebben az esetben is várható volna. Vannak is olyan alakpárok, melyek $ih \infty eh$ váltakozást tüntetnek fel. PAASONEN hívta fel a figyelmet arra, hogy a finnben és észiben $eh \sim ih$ váltakozás van (*ehkeä* \sim *ihko*, *kehoittaa* \sim *kiihoittaa* stb.) és hogy ez — legalább is az esetek egy részében — ősi fokváltakozásra utal. Semmiesetre sem lehet tehát $e(h)$ végű germán jövevénytiszavok alapján ősgermán $ē > ī$ hangváltozásra következtetni.

W. GRÜNTAL „Augmentativum az észiben“ (Augmentatiivi virossa, 178—183.) címen kimutatja, hogy a szamojédhoz és bizonyos fgr. nyelvekhez hasonlóan a keletitengeri-finn nyelvek közül egyedül az észiben van nomen augmentativum, melynek képzője $-akkas$, gen. $-akka$, pl. (népnyelvi) *maŋtakkas* ‘nagy, csunya kígyó’: *maŋu*, gen. *maŋ* ‘kígyó’ stb. SIMONYI meghatározása értelmében „die Augmentativa sind oft ironisch angewendete Deminutiva“. Az észit augmentativum szintén deminutivumból keletkezett. Az észiben több deminutivumképző van. Élő képzők ezek közül $-kke$ vagy $-kkene$, gen. $-kkese$, a déli észiben $-kkene$, gen. $kkese$, a délkeleti és részben a déli észiben $-kka(i)ne$, $-kkä(i)ne$.

Az idősebb nemzedék az egész nyelvterületen a *ķkeïne* < **ķkă(i)nen* alakot használja. Többé-kevésbé ritkán használt képzők: **-oi*, illetve *-ei*, *-ut*, *-ūt*, **-inen*, *-ikka*, *-ikkū* stb. Van egy deminutivumképző az észtnben a *-k*, gen. *-ķku* (déli észtn *-gu*), mely eredetibb **-ķkoj*, **-ķkej* alakra megy vissza s melynek a többi finn nyelvben is van megfelelője. Ennek a képzőnek az észtnben néha határozott pejorativ jelentése van. — Meg kell jegyezni, hogy az **-ikka* képző az északi észtnben a *-ķkas* képzős szavak analógiájára *-ikkas* alakot vett fel: *vasikkas* 'vasikka, borjú' stb. Az *s* az északi észtnben úgyszólván minden *k*-végű képzőhöz hozzájárult. Egyidejűleg gyakran megváltozott a *k* előtti magánhangzó. Melléknevekben a *-ķkas* képző előtti magánhangzóból a lett az *-aķka* és *-aķkas* képzős melléknevek analógiájára, így keletkezett pl. a *hōliķkas* szó mellé a *hōlaķkas* alak.

Mivel az eredeti **-ikkōj* és **-ikka* (**-ikkă*) képző nominativusa a végső magánhangzó elveszése következtében több nyelvjárásban *-ik* alakú lett, meg volt a lehetőség a képzők vegyülésére annál is inkább, minthogy más nyelvjárásokban az *-ikka* (*-ikkă*) képző a *-ķkas* végű főnevek és melléknevek hatására *-ikkas* alakot vett föl s ennek következtében egész csomó *-kk(o)*, *-ķk(u)* képzős denominális és deverbális származékszó került át a *-ķkas*-képzős szavak csoportjába. Valószínűleg ugyanez történt a *-k*, gen. *-ķku* képzős deminutivumokkal is. Ez az analógiás hatás a *-k* képzős momentanigékből képzett névszókra is áterjedt, pl. a szabályos *nāhvak*, gen. *-ķku* 'hirtelen korbácsütés' stb. mellett bizonyos nyelvjárásokban *nāhvaķkas* stb. alakot találunk.

Valószínűnek kell tehát tartani, hogy az *-aķkas*, gen. *-aķka* augmentativumképző az északi észtnben a *-k*, gen. *-ķku* deminutivumképzőből keletkezett főleg az *-aķkas*-végű denominálisok és deverbálisok kiegyenlítő hatására. Ami a képző jelentésváltozását illeti (deminut. > augm. és pejorativ), azt elősegítette egyrészt a deminutivum ironikus használata, másrészt az a körülmény, hogy az *-aķkas* és *-ķkas*-végű szók, melyeknek analógiás hatása érvényesült, gyakran fejeztek ki bőséget, teljességet, erőt, rosszindulatúságot. Az észtn augmentativumképző, mely érdekes példája a képzők jelentésváltozásának, még nem nagy multra tekint vissza és éppen ezért még nem általános használatú.

JULIUS MĀGISTE „A liv birtokos személyrag némely maradványai”-ról (Eräitä liiviläisiä possessiivisuffiksen jäännöksiä, 285—287) ír. Amint ismeretes, a birtokos személyragok használata a livben általában kiveszett, csupán az ősfinn 3 sz. *-nsak*, *-nsäk* nyomai maradtak meg néhány adverbiumban *-z*, illetve *-š*, *-tš* alakban. Az eddig ismert példák úgyszólván kizárólag *ūkšniz* 'yksinänsä, egyedül' típusúak, vagyis essivusi alakok. MĀGISTE olyan adverbiumokat mutat ki, melyekben a birt. sz.-rag instrukt., adess. és elat. alakokhoz járult hozzá.

Y. H. TOIVONEN „Etimológiai észrevételek“ (Etymologisia huomioita, 183—186.) címen három etimológiát ad. 1. A finn *kärnä* 'yttre barken på träd; tunn isskorpa på marken stb.' (a fa külső kérge, vékony jégkéreg a földön) és a vele összetartozó *kerni* 'snö-l. isskorpa; skara; hudutslag; fnassel' (hó- vagy jégkéreg, fagyott hókéreg; kiütés a bőrön, kosz) szónak eddig csak a legközelebbi rokonnyelvekből és a lappból való megfelelői voltak ismereteseek. TOIVONEN kimutatja a *kärnä* nehezen felismerhető mordvin megfelelőjét: (REG.) *kšnat* 'rüh'; (PAAS.) *kšhat*, *kšnit*, *kšhat* 'masern'. A md. *kšn* ugyanis **krn-* < *kšrn-* alakra mehet vissza. Alapjelentés 'kémény héj' volt, habár a 'bőrbetegség, kiütés' értelem már a mordvinban megtalálható. 2. Finn *vuo*. A szókezdő hang eredetileg *ō* volt, mely elé az ősfinnben *v* hang járult, az ősfinnben tehát **ō* > **vō* hangváltozás ment végbe. Bizonyítják ezt olyan litván jövevényszavak is, melyek az átadó nyelvben magánhangzóval kezdődnek, pl. f. *vuohi* 'capra, rar. caper' stb. < **vōhi* < *ōži* ∞ litv. *ožys* 'ziegenbock' stb. Ugyancsak **ō* > **vō* fejlődést mutat a következő fgr. eredetű szó: f. *vuosi* 'annus' stb. < **vōti* < **ōti* ∞ zürj. *vō*, *u* 'jahr' és osztj. *ōt*, *āl*, 'ā' stb. 'jahr'. Ebbe a csoportba tartozik a f. *vuo* 'alveus fluviorum aquam rapide ducens, inde fluxus aquae rapidus, flumen' szó is *vuotaa* és egyéb származékaival, valamint karj. és észti megfelelőivel. A f. *vuo* és *vuotaa* szónak *v* nélküli megfelelője van nemcsak a lappban (lpS. *uue*, *uuwe* 'flumen placide manans, fluxus'; *uucetet*, *uuetet* 'aquam accipere, perfluere (de navigiis)', hanem a távolabbi rokon-nyelvek közül a vogulban és az osztjákban is: vog. (AHLQV.) *ou* (MUNK.), *qu*, *gu*, *quw* 'flut, strom', *quw*, 'fliessen'; osztj. *ōu*, *ōu* stb. 'strom', *ōu*, *ōuä*- stb. 'strömen'. Az osztj. *χ* és *γ* hang ebben a szóban korábbi *u* v. *w* hangra megy vissza, mely a vog. *u*, *w* hanggal együtt eredeti fgr. **γ* folytatója lehet. A fgr. alapnyelvben tehát **oyo* szókezdetet tételezhetünk fel, amelyből az ősfinnben **ō* > **vō* lett. Eszerint az **oyo* > **ō* hangváltozás régiebb, mint az **ō* > **vō* hangváltozás. 3. Kimutatja TOIVONEN, hogy a f. *-ton*, *-ttoma* (*-tön*, *-ttömä*) karitativ képzőnek az osztjákban is van megfelelője; pl. *peš-tem* 'kraftlos' ∞ *peš*, *piš* 'kraft, stärke' stb. Az osztj.-ban ez a *-tem*, *tēm*, *-tām*, *-dām* stb. képző meglehetősen ritkán fordul elő.

JULIUS MARK két finn szó etimológiájával foglalkozik (186—188. l.). A f. *lahti*, *laksi*, *laaksi* (< **lakti*, **laakti*) 'meerbusen, golf, bucht' stb. szónak a lpN. *luokta* v. *luofta*, gen. *luovta* 'sinus' és egyéb alakokkal való összetartozása már régóta ismeretes. MARK most kimutatja a szónak vog. és osztj. megfelelőit is: vog. *lōχ* stb. 'bucht, busen'; osztj. *lōχ*, *lōk* stb. 'lange, schmale bucht'. A vog.-osztj.-ban a *t* eltűnése nem akadályozza az egyeztetésnek, mert a fgr. **kt*-nak más példákban is van *t* nélküli megfelelése. 2. A f. *kirsi* 'gelu in terra, tempore vernali residuum, congelatio humi, it. al. glacies tenuis autumnalis' szót TOIVONEN

csak kételkedve egyeztette a cser. *kàrt* 'die eisrinde auf dem schnee' és osztj. *kàrpam*, *kàrtam* stb. 'schnekruste' alakokkal, mivel az első és második szótag határán levő **rt*-hangsoport megfelelésére még igen kevés adat állt rendelkezésre. MARK bebizonyítja TOLVONEN egyeztetésének helyességét és új megfelelőket mutat ki az osztj.-ból és a vogulból.

E. N. SETÄLÄ a finn „*Kuulla*“ja „*kuunnella*“ (Hallani és meghallgatni, 251—255.) igék egymáshoz való viszonyát fejtegeti. Szinte természetesen látszik az a föltevés, hogy a két ige, mely jelentésre nézve igen közel áll egymáshoz, hangtanilag is összetartozik. Már BUDENZ fölvetette a kérdést, hogy nem lehet-e a *kuu-le*- és a *kuu-ntele*-egy eredetibb **kuu*- ige származéka. De mert ezt a föltevést nem tudta adatokkal bizonyítani, mégis inkább hajlandó volt a *kuuntele*-igét „összevonódott“ alaknak tekinteni egy eredetibb **kuulentele*-ből. Bár ez a magyarázat elég tetszetősnek látszik, mégsem fogadható el, mert orosz észak-karj. *kuntele*-, vepszá *kund'l'en*, *kund'ob*: *kundexta* alakok arra engednek következtetni, hogy az első szótag *u*-ja eredetileg rövid volt és csak a *kuule*-analógiájára nyúlt meg. Másrészt az ugor nyelvek is visszatükröztetik a *kuule*- és *kuuntele*-megfelelőiben azt a kettősséget, amely a finnben megvan. — A f. *kuule*-igének biztos megfelelői vannak úgyis az összes fgr. nyelvekben. Szinte magától értetődőnek látszik, hogy a magyar *hall* szintén ebbe a szócsaládba tartozik. Ez azonban mégsem így van. A HB. *hadlauna* alakja kétségtelenné teszi, hogy a *hall* ige *ll* hangja *dl*-re megy vissza. Ez a *dl* pontosan megfelel a vogul megfelelők *ntl* hangsoportjának: (AHLQV.) *qontlam* 'hören, anhören, horchen', (Munk.) *χānteli* 'hören, horchen, aufmerken', *χōnteli* 'fühlen', *khwōntli* 'havaita, kuunnella' stb. Ezek a vogul alakok egy *qontam*, *khanti*, *khōnti*, *khānti* stb. 'finden, wahrnehmen, sehen, schauen, blicken' jelentésű alapszó származékai. A *qontam*, *khanti* stb. alapigét nem lehet egyeztetni a f. *kuule*-igével. A m. *hall* eszerint pontos megfelelője a vog. *qontl*-stb. alakoknak. Ha a *kuule*-szónak volt magyar megfelelője, az **hal* lehetett, ami egyrészt alakilag összeesett a *kuole*-ige megfelelőjével, másrészt beleolvadt a hozzá alakilag és jelentésileg igen közelálló *hall* igébe. Igen érdekes megfontolások alapján SETÄLÄ a következő eredményre jut. Volt a fgr. alapnyelvben egy ige, melynek jelentése 'hallani' volt és amelyre a f. *kuule*-visszavezethető. De emellett volt egy másik ige is 'greifen, begreifen' jelentéssel. Ez utóbbinak a finnben egy **kunta*-ige felelt meg, amelynek származékai a már említett ma is élő frequ. alakok: karj. *kuntele*-, vepszá *kundlen*, f. *kuuntele* < **kuntele*-. A m. *hallani*, vog. *qontlam* stb. tehát a f. *kuntele*-ige pontos megfelelői. A jelentésfejlődésre rávilágít pl. a f. *käsittää*, ném. *greifen* és *begreifen*, lat. *comprehendere*. Hogy egy figyel stb. jelentésű ige hogyan vehet föl 'hallani' jelentést, arra jó példa a fr. *entendre*, mely-

nek eredeti jelentése 'figyelmét vmire irányítani', mai jelentése pedig 'megérteni; hallani'.

J. J. MIKKOLA „Talo ja talonpoika“ (ház [a hozzátartozó gazdasággal] és paraszt, 189.) c. kis cikkében kimutatja, hogy a *talo* eredetileg személynév volt és a föld birtokosát, a ház gazdáját jelentette.

JALO KALIMA „A finn *kirstu* szó balti megfelelőjéről“ (Suomen *kirstu* sanan liettualaisesta vastineesta, 256.) írva ismerteti a szó állítólagos balti megfelelőinek eredetére vonatkozó újabb kutatásokat, amelyek valószínűvé teszik, hogy a *kirstu* nem balti jövevényszó.

L. H. „Apró észrevételek“ (Pieniä huomioita, 257—258.) címen három megfigyelést közöl a finn nyelvjárásokból. 1. A Sanakirjasäätö kéziratosszójegyzékeiben érdekes példákat talált a contaminatióra. 2. Az esetraghoz tartozó elem analógiás úton képzővé vált a következő délkeleti-hämei szókban: *mejlä* 'a beszélő otthona, háza, lakása, családja', *tejlä* 'a megszólított otthona stb.', *hejlä* 'annak az otthona stb., akiről szó van'. Ezek a -*lä* képzős főnevek úgy keletkeztek, hogy a megfelelő személyes névmások -*l-* (= **ð*) tövű többes genitivusi alakjában (*mejlän*, *tejlän*, *hejlän*) a -*lä*- elemet az ismert helynévképzőnek fogták fel. 3. A f. *rokko* 'exanthema variolarum, variolae, morbilli', 'pocken' szó, melyhez majdnem egész Finnország területén bizonyos babona fűződik, a *rokka* 'pisum sativum; inde cibus fluidus ex pisis, granis, carne etc. concoctus' stb. származékának tekinthető.

T. E. UOTILA szómagyarázatokat (Sananselityksiä, 305—307.) ad. 1. A f. népnyelvi *aiftti*, *aattih* 'köszönet' zürjén eredetű szó, mely orosz közvetítéssel került át a finnbe és az észtbe. 2. A f. *pahkaa* szó, mely pl. a *tulin pahkaa* v. *päättä pahkaa* 'veni ex inopinato, praecipitanter, gerades Weges' kifejezésben fordul elő, a ritkábban használatos *pahki* határozószóval tartozik össze, melynek mordvin, vogul és szamojéd megfelelői vannak.

A. V. KOSKIMIES „Svédlapp *aske* ∞ finn *ehkä* (*öhhä*)“ (Ruotsinlapin *aske* ∞ suomen *ehkä* (*öhhä*), 307—308.) c. cikkében kimutatja, hogy a lpS *aske*, *ask* 'hold; hold az első negyedében, újhhold vagy holdvilág nélküli idő' szónak pontosan megfelel a f. *ehkä*, *öhhä* 'benämning på fäster, hvilka på somliga trakter färas af ungdomen på höstnätterna'. E szónak van egy alaki változata, *ehä* 'interlunium', mely jelentésre nézve még közelebb áll a svédlapp szóhoz.

E. A. TUNKELO „A nilsiäi sírfeliratokon és egyházi anyakönyvekben levő -*nen* és -*tar* végű női vezetéknevek használatára vonatkozó megfigyelések“ (Havaintoja naisten -*nen* ja -*tar* loppuisten sukunimien käytöstä Nilsian hautakirjoituksissa ja vanhoissa kirkonkirjoissa, 268—277.) c. cikkében érdekes, régi nyelvjárási sajátságáról számol be. A XIX, sz.-ban valamely atya -*nen* végű családnevét nemre való tekintet nélkül

egyformán viselték a fiúk és leányok. A XVIII. sz. hetvenes éveiben sok adat bizonyosága szerint a leányok családnéve nem egészen azonos a fiúkéval, hanem a családnévből képzett *-tar* nőnévképzős szó, tehát egy Turunen nevű atya leánya nem Anna Turunen, hanem Anna *Turutar*.

Az általános nyelvtudomány köréből két értekezést találunk. ERIK AHLMAN „A nyelv és beszéd“ (Kieli ja puhe, 156—162.) egymáshoz való viszonyát magyarázza főleg JESPERSEN „Menneskehed, nasjon og individ i sproget“ (Oslo, 1925) c. műve alapján. AARNI PENTTILÄ „A magyarázatról a nyelvtudományban“ (Selittämisestä kielitieteessä, 277—285.) c. cikkében nem tartja megokoltnak a leíró és történeti nyelvtudománynak éles elkülönítését. Az utóbbi *magyarázni* igyekszik a nyelvi tényeket és főleg ebben a törekvésében különbözik az előbbitől. Ezzel a megállapítással kapcsolatban PENTTILÄ a magyarázat lényegét vizsgálja lélektani alapon.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

VI.

Török nyelvészeti irodalom. I. A török nyelvtudomány újabb irodalmáról akarok képet adni a következőkben. Nem törekszem teljességre, elsősorban azokat a munkákat ismertetem, melyeket nekem megküldöttek.

Először az *új folyóiratokról* kell megemlékezni.¹⁾ Türkiyat Mecmuası²⁾ (= Turkologiai Gyűjtemény) címen Konstantinápolyban új folyóirat jelenik meg KÖPRÜLÜZADE MEHMET FUAT szerkesztésében. KÖPRÜLÜZADE a konstantinápolyi egyetemen a török irodalomtörténet tanára, de élénk érdeklődéssel kíséri a török nyelvészetet is, a török népek régi történetének kutatásával pedig maga is foglalkozik. A Türkiyat Mecmuası első két kötete még arab írással jelent meg 1925-ben és 1928-ban. Az első kötetben (350 l.) többek között KÖPRÜLÜZADE az oguz törzsnevek ismeretéhez ad adalékokat, NECIP ASIM, a török nyelv történetének tanára a konstantinápolyi egyetemen, a *Hibät ul haqā'iq* néven ismert ujjur írású nyelvemlék (vö. KOWALSKI: KCsA. I, 422 skk.) egy újabban talált kéziratát ismerteti. LIGETI Lajosnak a *kirgiz* népnévről írott cikkét (l. KCsA. I, 369 skk.) török fordításban közli a folyóirat, hozzáfűzve NECIP ASIM eltérő véleményét (*qyryyz* = 'mezőre (*qyr*) menő'). Ezenkívül több kisebb közlemény, ismertetés van a folyóiratban s rendszeres szemle a különböző országokban folyó turkologiai munkálatokról. A Kutadgu Bilig új (arab írásos) kéziratából, melyet Fergánában találtak, egy oldalt facsimilében közöl a TM. első kötete.

¹⁾ A fontosabbakat cikkek felsorolásával is próbálom jellemezni, ezekre a cikkekre azután a rendszeres tárgyalásnál nem térek vissza.

²⁾ Az új török írás ismertetését l. 160. l.

A második kötet az elsőnél jóval terjedelmesebb (639 l.), számos, részint eredeti, részint európai nyelvekből fordított cikket tartalmaz, különösen a törökség régebbi történetére vonatkozólag. H. NIHAL és AHMET NACI a török népnivekből keletkezett kisázsiai helyneveket ismertetik. NECIP ASIM három oldalon kifejti a *kirgiz* népnév eredetére vonatkozó véleményét (nem áll módszeres alapon) s egy másik cikkben a *qyrq* '40' számnevet próbálja megfejteni (*qyrq* = *tört* '4', egy — hasonló esetekkel bizonyított — $t > k$ hangváltozás alapján). Ebben a kötetben is számos ismertetés és kisebb közlemény van.

A törökök újabb etnográfiai folyóiratokat is adnak ki. Az egyik a „Halk Bilgisi Haberleri“ (Etnográfiai Tudósítások), első száma 1929 végén jelent meg. Számos népnyelvi közleményt tartalmaz, sajnos, nem fonetikus átírásban. A másik a „Halk Bilgisi Mecmuası“ (Etnográfiai Folyóirat), melynek első kötete — még arab betűkkel — 1928-ban jelent meg. Ez a török Néprajzi Társaság központi folyóirata; különös tekintettel van a néprajzi gyűjtésekre, már első számában terjedelmes tájszógyűjteményt ad. A társaságnak egy másik kiadványsorozata a „Türk Halk Bilgisine ait maddeler“ (A török néprajzra vonatkozó anyagok), melynek néhány füzetéről később szölok.

A finnek új orientalisztikai folyóiratának a „Studia Orientalia“-nak első három kötetében török nyelvészeti cikket nem találunk, de már a IV. kötetben (1931) igen.

Szintén több török nyelvtudományi érdekű cikk van a csehek folyóiratában az „Archiv Orientální“-ban (Prága, 1929—).

1925-ben új orosz folyóirat indult meg az orosz akadémia kiadásában, mely általában keletkutatással foglalkozik ugyan, de sok becses turkologiai cikket tartalmaz. Címe: „Zapiski Kollegiji Vostokovedov pri Aziatskom Muzeje Rossijskoj Akademiji Nauk“ (Az Orosz Tudományos Akadémia Ázsiai Múzeumával kapcsolatban működő Keletkutatók Kollegiumának Folyóirata; Leningrad, I. kötet: 1925, 556 l., II. kötet, 1. füzet, 1926, 225 l., 2. füzet: 1927, 226—406 l., III. kötet, 1., 2. füzet: 1928, 586 l.), ez voltaképpen a „Zapiski Vostočnogo Otdelenija Russkogo Archeologičeskogo Obsčestva“ folytatása.

Első kötetében F. A. ROSENBERG a szogdokról ír, I. I. ZARUBIN a nyílra a szerepéhez ad adalékokat bizonyos házasságkötési és születési szokásokban (a török *oq* 'nyíl' > 'törzs' jelentésváltozás szempontjából érdektelen), P. A. FALEV egy régi oszmánli szöveget közöl, A. N. SAMOJLOVIČ BEREZIN turkologiai munkásságát ismerteti; BEREZINről különben — születésének századik évfordulója (1918) alkalmából — több cikket közöl a folyóirat, így pl. VLADIMIRCOV BEREZINről mint mongolistáról ír; POPPE a HAMDULLAH QAZVININél előforduló mongol állatneveket tárgyalja; mongolisztikai közleményeket ad még KOTVIČ és VLADIMIRCOV.

Végül több kritikai könyvismertetést is tartalmaz a kötet. A második és harmadik évfolyam néhány cikkére még visszatérünk.

A japán, „Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library)” című kiadványból, melyet KURAKICHI SHIRATORI szerkeszt, három füzetet kaptunk eddig (1926, 1928, 1928); az elsőben a szerkesztő a *qayan* és *qatun* címekről közöl hosszabb tanulmányt.

Számos, turkológiai vonatkozású új folyóirat jelenik meg most Oroszországban, részint oroszul, részint különböző török nyelveken. A cikkeknek, sőt maguknak a folyóiratoknak jó része tudományos szempontból, vagy legalább is a török nyelvtudomány szempontjából érdektelen, de figyelemreméltó dolgok is akadnak köztük. E folyóiratok hozzánk — sajnos — csak nagyon töredékesen jutnak el.

Kazánban, 1925-ben jelent meg a „Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedenija” (A Tatárságot Kutató Tudományos Társaság Folyóirata, tk. „hírnöke”) első kötete. E folyóirat első nyolc kötetében történeti, őstörténeti és archeológiai cikkek mellett több nyelvtudományi értekezés is van. Az első kötetben SMOLIN IBN FAHLĀN újabb kéziratának felfedezéséhez szól hozzá, a harmadikban, mely szintén 1925-ben jelent meg, BOGORODICKIJ a török genitivusi végzet fejlődéséről ír, a negyedikben (1926) ugyanő „a hangsúly mozgásáról a tatár nyelvben kétagú szókban, kísérleti adatok alapján”. A hatodikban (1927) ugyanaz a szerző a török vokális-harmónia törvényeit tárgyalja, VALIDOV pedig a kazáni tatár nyelv dialektusairól ír. A hetedik kötet (1927) a következő nyelvtudományi értekezéseket tartalmazza: SAMOJLOVIČ, A krími tatár irodalmi nyelv történetéhez; POPPE, Mutató és kérdő névmások a csuvas nyelvben; ŠARAF, A tatár nyelv hangjainak palatogrammjai, összehasonlítva az orosz palatogrammokkal; AŠMARIN, A mondatrészek sorrendjének kérdéséhez a tatár nyelvekben; VALIDOV, MAHMŪD KĀŠGARĪ török szótáráról; ALPAROV,¹⁾ A tatár nyelv agglutinációs sajátságáról. A nyolcadik kötetben (1928) a következőket találjuk: BOGORODICKIJ, A tövokalizmusról s ennek változásairól a kazáni tatár nyelvjárásban; GUBAJDULLIN, A tatárok eredetének kérdéséhez; ŠARAF, A tatár magánhangzók zöngés hosszúságáról. E kötetben az Attila-kincsről is van szó: G. A. ILJINSKIJ többek közt azt fejtegeti, hogy a glagolita írás eredete talán a görög-bolgártörök kurziv írással függ össze, melyet MLADENOV a szentmiklósi kincs felirataiban vélt felfedezni.

A taskenti „Bjulletenij Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta” (A Középázsiai Állami Egyetem Bulletin-je), mely 1923-ban indult meg, főleg természettudományi kutatásokról számol be, de közöl nyelvészeti cikkeket is. Az első és második füzetben E. D. POLIVANOV, az őzbek fonétikára és írásra vonatkozó kérdésekkel foglalkozik, rövid

¹⁾ Vö. *Alpár*?

cikkekben. A harmadik füzetben egy nem egészen egyoldalas cikkben a jakut és türkmén hosszú magánhangzós szavak egyezéséről, illetőleg az őstörök magánhangzó-hosszúságról ír. A 7. füzetben japán, grúz, arab témákat tárgyal. A 9. füzetben azt fejtegeti, hogy a türk írás ↓ be-tüje, mely *o* és *u* melletti *q*-t jelent, az *oq* 'nyíl' szó ideogrammjá, a veláris magánhangzókkal előforduló *D j* jel pedig az *aj* 'hold' szóé. (L. már THOMSENNÉL, SamlAfh. III, 78—79, hol több hasonló érdekes magyarázat is van.) Az | *s* jelet a *süryüg* 'láundzsa' szóval magyarázza POLIVANOV. A XIV. füzetben I. I. UMNJAKOV BARTHOLD 30 éves professzori jubileuma alkalmából terjedelmes cikket közöl BARTHOLDRÓL. A XVI. kötetben M. GAVRILOV a kirgizek „gyorsan egymásután ejtendő szólásairól” szól.

1926-ból való az „Izvestija Vostočnogo Fakul'teta Azerbajdzanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Vostokovedenije” (Az Azerbajdzsáni Állami Egyetem Keleti Fakultásának Közleményei, Keletkutatás) első kötete, melyben többek között P. K. ŽUZE MAHMŪD KĀŠFARĪ művéről, B. ĆOBANZĀDE a kumük nyelvről és irodalomról ír, A. V. BAGRIJ a kaukázusi népi irodalom bibliográfiáját közli.

Kevéssé ismeretes nálunk az „Asia Major” c. folyóirat (Lipcese), mely már majdnem tízéves és az „Asia Major” kiadó-cégnek újabb folyóiratai, az Islamica és Caucasica, melyek közül különösen az Asia Majorban és az Islamica-ban gyakran jelennek meg török nyelvészeti tárgyú és érdekű közlemények.

Igen sok becses kiadvány látott napvilágot az elmúlt három-négy évben a török nyelvemlékek területén.

A törökség legősibb emlékei közé tartoznak a keletázsiai to-pa nyelv gyér maradványai, melyeket újabban PELLLOT és mások módszeres kutatással tárnak fel. (PELLLOT: JA. 1925: I, 254. l. 4. j. LIGETI: KCsA. II, 328—29 és 329, j.; GROUSSET, Hist. de l'Extr. Or. 250; PELLLOT: T'oung Pao Mélanges c. kny.) Az idevonatkozó kutatások eredménye igen fontos: a to-pák a IV. századtól a VI. századig virágoztak, sokat nyerrünk tehát, ha be tudjuk őket állítani a törökség régi történetébe.

A VII. század első felének török szókincséhez szolgáltat adalékot PELLLOT (T'oung Pao Mélanges c. kny. 189; 1929, 219); megállapítja, hogy HŪANCANGNAK, a híres buddhista zarándoknak egy orosz-turkesztáni feljegyzése *byrg-jul* 'ezer forrás'-nak értelmezendő; felhívja a figyelmet a HŪAN-CANGNÁL előforduló *ulaq* 'postáló' szóra s megállapítja, hogy ugyan-ezen szerzőnél egy török-mongol *tamači* cím is előfordul.

A türk emlékek egy meglehetősen jelentőssel, az iche-chüotüi (ch = *χ*, s = *š*) felirattal gyarapodtak (W. Kotwicz et A. SAMOĬLOVITCH, Le monument turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale. Lwów, 1928; 49 l. X tábla = Rocznik Orientalis'tyczny IV. (1926) 60—107). A fel-

iratot Kotwicz találta 1912-ben, SANG-DO-nak, Mongolország utolsó kínai ambanjának, egy szenvedélyes archeológusnak, régebbi kutatásai alapján, Urga és az orchoni feliratok lelőhelye között; a feliratos kő egy régészetileg is nevezetes siremlék legfontosabb darabja. Úgy látszik, hogy eredetileg a kőnek mind a négy oldalán írás volt. (Mérete: $1\cdot90\times0\cdot61\times0\cdot16$ m.) Ezek közül a keskeny északi oldalon az írás néhány vonás kivételével elpusztult, a keleti oldalon van 13 sor, a nyugatin 12, a délin 4, de ezek közül egy sor sem teljes, mert a kő felső része nagyon rossz állapotban van. A felirat egy türk vezérnek *Yšbara Bilgä Küli-čur*-nak a tetteit dicsőíti, ki Kül-tegin és Bilgä kagán kortársa lehetett, mivel Tonjuquq neve előfordul a feliraton. (A „bölcse Tonjukuk” szerepel abban a manichaeus könyv-töredékben is, melyet LE COQ a THOMSEN-émlékkönyvben kiadott.) Az emlék leírásával kapcsolatban Kotwicz igen részletesen foglalkozik a türk temetési szokásokkal, különösen a *baba*-k, *balbal*-ok rendeltetésével. A feliratot magát SAMOJLOVIČ olvasta el. Stílusa egyszerű, szókincse nem gazdag, új alakítani formákat nem mutat; előfordul benne a *tāzik* szó, mely ’arabot, mohamedánt’ jelent.

Két kisebb — nem terjedelme, hanem lelőhelye miatt s archeológiai szempontból fontos feliratot adott ki Kai DONNER és Martti RÄSÄNEN. (JSFOu. XLV., 7 l.: Zwei neue türkische Runeninschriften.) Ezeket a Bajkál-tó Olochon szigetétől nyugatra, illetőleg délnyugatra eső területeken találták, kis, kb. 6 cm. átmérőjű, kőszénből készült, közepén lyukas korongokon (DONNER: Spindelrolle), más archeológiailag nevezetes leletekkel együtt. Ezzel egy egészen új területtel szaporodott a türk írásos emlékek lelőhelyeinek száma. Az egyik felirat RÄSÄNEN megfejtése szerint: *qʻadurʻuq aʻyvrčʻaʻq* ’Spindelrolle’, a másik korong felirata egyelőre nem értelmezhető.

A türk feliratok magyarázatához járul hozzá B. VLADIMIROV „Az orchoni feliratoknak a mongol nyelvben megmaradt földrajzi neveiről” (Doklady Akademiji NaukSSSR, B, 1929 [= DAN-B.], 169—74) és az *Ötükän-jyš*-ről írott dolgozatában. (DAN—B. 1929, 133—36.) Az *Ötükän* kérdését PELLIOt is tárgyalta (T’oung Pao 1929, 212—19): a nevet mindketten a mongol *Ätügän* ∞ *Itügän* névvel hozzák kapcsolatba, mely a föld istennőjét jelenti.

A Talas-völgyi feliratokat próbálja tovább magyarázni S. E. MALOV (IzvAkademijiNHum. 1929, 799—806). Csak bibliográfiai szempontból emlékezem meg Dr. RIZA NOUR-nak (ou = u) a JA. (= Journal Asiatique) 1928:I. kötetéből való különnyomatáról: „Tamga ou tag, marque au fer chaud sur les chevaux à Sinope”, melyben a türk írást tamgakon véli feltalálni s többek közt (tekintet nélkül a betűk jelentésére), összeállítja a latin és a türk írás egyező betűit.

Az állatciklusok szerinti időszámításról (ezzel kapcsolatban a türk kagánnak *El-kül-šad-baya-išpara-qayan* címéről) ír PELLiot, számos fontos megállapítással: T'oung Pao 1929, 204—12. Ugyanő ugyanott (229—48) Bilgä kagán emlékének kínai feliratával s más ide vonatkozó kínai feljegyzésekkel foglalkozik.

A törökség legrégebb ismert korának nyugati képviselői, a bolgárok, szintén élénk érdeklődés tárgyai voltak az elmúlt években. Különösen FEHÉR Géza igyekezett számos, nagyobb részt bolgár nyelven megjelent dolgozatban tisztázni vagy élesebb világításba helyezni a régi bolgár kor kérdéseit. Különösebben nyelvészeti érdekű munkái közül megemlítem „Die Namensliste der ersten bulgarischen Chane“ c. dolgozatát, mely bolgár nyelven, német kivonattal még 1926-ban jelent meg (= A Bolgár Nemzeti Múzeum Évkönyve 1922—25, 237—313). Ebben FEHÉR új magyarázatot javasol a fejedelmi lajstrom több helyére vonatkozólag (*vereni* = *uzun* 'hosszú', *tekučitem* = *tükü* 'bak' + **džitem* 'hetedik', *šegoralem* = ... *gor alem* = **adgor* 'Pferd' + *alem*. A *Kubrat* ∞ *Kurt* nevet FEHÉR a *Kurt* 'farkas' szóval magyarázza, az *Esperix* nevet *eš-böri* = 'társ-farkas'-nak. 1927-ben a „Sbornik Boris DJAKOVIČ“ c. műben az „*Ešmedeme, Kišin, Kanar*“ magyarázatokról ír bolgár nyelven; ezeket németül is megtaláljuk „Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara“ c. nagyobb munkájában (1928), melyet részletesen ismertettem a Századok 1931. kötetében. 1929-ből való FEHÉRnek „Die Sprachreste der Donau-protobulgaren“ c. dolgozata, mely a Bolgár Archaeologiai Intézet Értesítőjében (Izv. na Bŕlgarskija Arch. Inst.; 1928/29, 127—58) jelent meg, bolgárul, német kivonattal. Ebben FEHÉR bővebben kifejti a Kurt és Esperich nevek magyarázatát s foglalkozik a fejedelmi lajstrom *Kormisoš* = (Theophanes) Κορμίσσιος névével; e név szerinte a. m. *Qurmys* s azonos a későbbi Krum, Κροῦμος kán névével, mely már szláv metathesist mutat. Továbbá: Σαβίνος (a bolgár fejedelmi család tagja 760 felé) = *Sävän* 'szerető' (mint a fejedelmi lajstrom *Sevar* neve = *sävär* 'szerető'); *Vinex* a fejedelmi lajstromban = *vin-* < *on* '10'; Τόκος (egy bolgár kán neve NIKEFOROSNÁL) = tör. *tok* 'stark' + *taš* 'Stein'. Különösen figyelemreméltó, amit FEHÉR a Παγάνος (THEOPHANES) = Καμπάγανος (NIKEFOROS) bolgár fejedelmi névről mond. Szerinte e név a türk *baya*, továbbá a magyar *bán* < *bahan* méltóságnévvel egyezik, elválasztandó tehát a török-mongol *bajan*-tól, melynek a bolgárban *Bajan* felel meg. (Vö. GOMBocz—MELICH, EtSz. s. v. *bán*.) FEHÉRnek igaza van, a *bán* tehát a magyar nyelvben dunai bolgár jövevényszó. (Vö. HonfMKial. c. munkám, 126.) Végül két szín-nevet jelentő bolgár nevet tárgyal FEHÉR; az egyik *Alciocus* (FRÉDEGARIUS), *Alzeco* (PAULUS DIACONUS) = török *al* 'vörös' + *čy* + *k*, a másik az 'Αλογοβότουρ = *ala* 'graublau, vielfärbig' + *bayatur*.

A régi bolgár-kori feliratok maguk is egy, illetőleg két jelentős darabbal gyarapodtak (az egyik t. i. eddig csak egy régi, nehezen használható másolatban volt ismeretes), F. DVORNIK „Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippe“ címen a Bulletin de Correspondance Hellénique (Ecole Française d'Athènes) LII. évfolyamában (1928; 125—47. l., két tábla) ismerteti őket. A második turkológiai szempontból érdektelen, az elsón a következő neveket, illetve címeket találjuk: [Ἡσ]βουλὸν τὸν καυχά[ν]ον... τὸν Ἡττιργου βοιλᾶν... τὸν κάναβοιλαχολοβρόν... ὁ καυχάνος.

Csak az Orientalistische Literaturzeitungból tudok a következő kiadványról: A Sobolevskij, Trois mots d'une inscription en vieux turco-bulgare. Doklady AkadNaukSSSR, 1929, B. V, 75—76.

A bolgár feliratokat elsősorban görög nyelvi szempontból tárgyalják, de turkológusok számára is hasznosak W. BESCHEWLIEW dolgozatai. „Die griechische Sprache in den urbulgarischen Inschriften“ c. bolgárul írt, de német kivonattal ellátott munkájában (Szófia, 1926; kny. a Nemzeti Múzeum 1922—25-i évkönyvéből) többek közt a feliratok megbízható kiadását adja névmutatóval. Egyéb hasonló dolgozatai: „Zu den urbulgarischen Inschriften“ (Sofia, 1927, 20 l.; Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté Hist.-phil. tome XXIII, 7, bolgárul, német kivonattal); Mittelgriechisches (Glotta, XVII.).

Ujgur kiadványt is sokat kaptunk az utóbbi években.

Megjelent F. W. K. MÜLLER „Uigurica“-jának IV. füzeté, A[nnemarie] v. GABAIN kiadásában. (SBPreussAW. Ph. 1931. XXIV, 55 l.) Avadánatöredékeket, buddhista épületes elbeszéléseket tartalmaz; nevezetes vallás- és irodalomtörténeti szempontból, még inkább nyelvészetiileg. A kiadó a láttához jó mutatót készített s a közölt szövegeket számos jegyzettel látta el, melyekben sok becses filológiai és nyelvészeti megjegyzés van.

Még 1928-ból való MÜLLERnek „Ein uigurisch-lamaistisches Zauberitual aus den Turfanfunden“ c. dolgozata (SBPreussAW. Ph. 1928. XXIV; 8 l.), egy talán XVII. századi ujgur kézirat leírása.

A közelebbi elmúlt évek legjelentősebb turkológiai kiadványai közül való RADLOFF posthumus munkája: „Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. MALOV herausgegeben“. (Akademie d. W. der USSR., Leningrad, 1928; VIII + 305 l., 3 tábla).

E munka, melynek első kéziratait RADLOFF még 1904-ben adta nyomdába, 1928-ban, RADLOFF halála után nyolc évvel jelent meg. Ezért a későbbi részekben számos javítás, helyreigazítás van, részint magától RADLOFFtól, részint MALOVtól, a kiadótól.

Tartalma a következő. Először 46 kézirat másolatát, átírását és fordítását találjuk; e kéziratok GRÜNWEDEL gyűjtéséből származnak,

nagyobbrészt jogi iratok, de vannak benne buddhista töredékek s egyéb is. Utána RADLOFF az ujjur emlékek nyelvével, paleográfiájával és helyesírásával foglalkozik s javításokat ad a 46 kézirat magyarázatához. Majd megint jogi és buddhista iratok következnek, részint KLEMENTZ és ROBOVSKIJ gyűjtései (47—60), részint olyanok, melyek LE COQ vagy MÜLLER kiadásában már megjelentek, részint OLDENBURG és KROTKOV gyűjtéséből származók. Összesen 128 emlék van a könyvben kiadva. Terjedelmes részt alkotnak MALOV „Addenda et corrigenda”-i (217—59; oroszul, — az 1—216 lapok nyelve német), szintén igen terjedelmes (260—305. l.) a MALOV által készített nagybecsű ujjur-orosz szó- és tulajdonnévjegyzék.

A jogi iratok fontos adalékokat tartalmaznak az ujjurok XII—XIV. századi gazdasági életének leírásához. Az ujjuroknál megvolt a rabszolgaság intézménye; a rabszolgákat eladták. A szülők eladhatták a gyermekeket örökös rabszolgának vagy bizonyos ideig tartó munka elvégzésére. Az ujjurok részben földműveléssel foglalkoztak, de főleg gyapjútermesztéssel és szőlőműveléssel. Ezekre vonatkozó üzleti ügyekről szólnak a jogi iratok. Először jön a dátum, az év a tizenkétéves állatciklus szerint, a hónap és a nap, az irat végén van a tanuk neve s az iratot író személyé.

A jogi iratokon kívül — mint már részben említettem — vannak az emlékek közt buddhista, keresztény, manichaeus munkák töredékei is.

Az átírásokban még részben szerepel a régi RADLOFF-féle rendszer (*odus* '30' a helyes *otuz* helyett), de RADLOFF később maga is meg volt győződve ez átírási rendszer helytelenségéről.

Végül kiemelem OLDENBURGnak a könyvhöz írott rövid előszavából, hogy RADLOFF ujjur szótárának első kötete, ugyancsak MALOV gondozásában, a közel jövőben megjelenik.

W. Bang és A. v. Gabain „Türkische Turfan-Texte” címen négy füzetet adtak ki a porosz akadémiánál (SBPreussAW. Ph.; az első a füzet számának megjelölése nélkül: 1929, 30 l. 2 tábla; II, 1929, 22 l. 4 tábla; III, 1930, 31 l., 2 tábla; IV, 1930, 20 l.), melyek számos új adatot, észrevételt és kombinációt tartalmaznak.

Az első egy jósló-könyv töredékeit közli, mely fordítása vagy átdolgozása egy kínai munkának. Németre való fordítása a tárgy természeténél fogva nagy nehézségekkel járt. A 17. lapon (2. j.): „... *ägärä* 'verfolgend' ... Ist das Wort für 'Jaghund' (*ägär*, *ägär*, *igär*) aus *ägär-ä* oder *ärär-är* scil. *it* gekürzt?” Nem érdektelen a magyar *agár* magyarázata szempontjából. A 18. lapon (39) a magyar *sereg* török *čärig* megfelelőjének szóvégi *g-jéröl* olvasunk.

A második füzet két kisebb manichaeus szöveget tartalmaz. Az első különösen történeti szempontból érdekes: az ujjurok manichaeismusra téréséről szóló levél vagy tudósítás; az áttérés Bögü kagán ide-

jében (759—80) történt, kinek nevét a szerzők gondosan tárgyalják. (E kagánnak két, vagy talán három neve is van.) A füzet másik szövege meghatározhatatlan tartalmú, talán egy parabola, melyet a kapzsiságról és a haragról szóló oktatás követ. Egyes részei iráni és pedig (arsakida) északi nyelvjárásban vannak írva. Függelékül BANG egy kopt töredéket közöl LEFORT löweni professzortól, melyben a manichaeusokról van szó.

A harmadik füzet egy különösen nehéz ujjur szöveget tartalmaz, fordítással és bő jegyzetekkel, a nagy Máni-himnusz, melynek egy részét LE Coq már közölte fordítás nélkül. Az előszóban a szerzők hangsúlyozzák, hogy a himnusz buddhista terminológiájából óvatosan kell következtetni.

A IV. füzet egy ujjur bűnvallomást tartalmaz, két, egy azonos műhöz, de annak két különböző példányához tartozó töredékből összeállítva. Kisebb ilyenmű töredékeket a szerzők a jegyzetekben tárgyalnak.

Az Ung. Jb.-ben adták ki BANG és v. GABAIN „Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott“ c. dolgozatukat s ugyanott a X. kötetben az „Uigurische Studien“-t, mely a RADLOFF és MALOV által 1913—1917-ben csupán ujjur nyelven kiadott nagyterjedelmű Suvarnaprabhása (Aranyfény-szútra) c. buddhista mű egy részének, a bűnvallomásnak átírását, fordítását és kommentárját tartalmazza.

Nagyon öröndetes dolog, hogy MÜLLER és LE Coq munkája a Türkische Turfan-Texte kiadóiban ilyen jeles folytatókra talált.

Egy fiatal tatár nyelvész, ki Berlinben dolgozik s kitől már több értékes dolgozatot láttunk, G. R. RACHMATI, „Zur Heilkunde der Uiguren“ c. adott ki és magyarázott egy orvostudományi tartalmú, alighanem újabb időből való ujjur töredéket. (SBPreussAW. Ph. 1930. XXIV. 25 l. két táblával.) Külön kiemelem, hogy végén részletes szóregisztert ad.

A T'oung Pao 1929. kötetében (252—64) PELLIOU javításokat ad bizonyos turfáni emlékekhez.

Az ismertett ujjur kiadványok rendkívüli mértékben járulnak hozzá turkológiai ismereteink bővítéséhez. Egyelőre még sok itt a probléma s az anyag meglehetősen szétszór, nehezen kezelhető. Kíváncos volna az eddig feltárt anyag rendszerezése, tekintet nélkül arra, hogy a szinte napról-napra szaporodó anyag minden rendszerező munkát hamarosan többé-kevésbbé elavulttá tenne.

Nem nyelvészeti érdekű dolgozat ugyan, de ebben az összefüggésben meg kell emlékeznem RÁSONYI NAGY L.-nak „Das uigurische Aesop-Josipas-Fragment“ c. cikkéről a Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VII. kötetében, melyben a szerző kifejti, hogy az ujjurok a címbe jelzett anyaggal szír közvetítéssel a VII—VIII. században ismerkedtek meg.

A Kutadgu Biligre vonatkozólag a már említett, Fergánában, Namanganban talált arab írású kézirat van jelenleg az érdeklődés közép-

pontjában. Ez új kézirat a kairói, szintén arab írásos kézírathoz van közel s e kettő meglehetősen eltér a bécsi ujugur írásos kéziratától. Az új kézirat egyes részleteivel foglalkozik S. E. MALOV „Iz tret'ej rukopisi KB.“ (A KB. harmadik kéziratából) c. dolgozatában (IzvAkNaukSSSR. 1929. Hum. 737—54). A KB. egy versével foglalkozik A. N. SAMOJLOVIČ a Doklady AkNauk—B. 1928-i kötetében.

Egy kazár szót talált a bizánci irodalomban MORAVCSIK Gyula. (Proischozdenije slova TZITZAKION. Seminarium Kondakovianum IV (1931), 69—76). Ez a szó τσιτζακιον; valami császári felsőruhát jelent, kazár eredetű s Bizáncrian egy kazár nő, Konstantinos Kopronymos császár (741—75) felesége honosította meg. E kazár nő neve eredetileg *Čičäk* 'virág' lehetett.

Egy másik dolgozatában (Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes, Byzant.-Neogr. Jb. VII, 1930, 352—65) MORAVCSIK egyéb „barbár“ nyelvmaradványok között néhány szóból álló szeldzsuk feljegyzéseket tárgyal, melyek különösen becsesek.

A Magyar Tudományos Akadémia költségén, a Kőrösi Csoma-Társaság kiadásában jelent meg egy XI. századi török szótár, mely általános jelentőségben ma mingyárt RADLOFF szótára után következik. E munka szerzője CARL BROCKELMANN, címe: „*Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgarī's Divān luyāt at-turk.*“ (Budapest—Leipzig, 1928, VI + 252 l. = Bibliotheca Orientalis Hungarica I.) MAḤMŪD KĀŠGARĪ „*Diwān luyāt at turk*“ c. 1066-ban írt művét, mely arab nyelven az akkori török nyelveket írja le, a törökök három hatalmas kötetben a háború alatt adták ki. BROCKELMANN már előzőleg több dolgozatban ismertette KĀŠGARĪnak különféle tárgykörökre vonatkozó anyagát, itt a legfontosabb részt, a szókincset adja német fordítással, melynek helyességét az ő kiváló arab tudása biztosítja; mindenütt utal KĀŠGARĪ megfelelő helyeire s az egyes szókra vonatkozó irodalomra. Tartalmas bírálatokat írtak róla Joseph SCHACHT (Der Islam XVIII, 282—85) és G. RACHMATI (Ung. Jb. X, 448—50). Kíváncsian várjuk PELLiot jelzett hosszabb ismertetését a T'oung Pao-ban.

KĀŠGARĪval való foglalkozása adott alkalmat BROCKELMANNnak „*Hofsprache in Alturkestan*“ c. dolgozata megírására (Schrijnen-Emlékönyv, 1929, 222—27), melyben a török méltóságnevek eredetére, jelentésére s az udvari nyelvre vonatkozólag számos értékes adatot és megfigyelést közöl.

A Codex Cumanicus irodalma szintén több értekezéssel gyarapodott. D. RASOVSKIJ „*K voprosu o proischozdeniji CC.*“ (A CC. eredetének kérdéséhez) c. cikkében (Seminarium Kondakovianum III, 1929, 193—214) a régebbi véleményeknek s általában a kódex olasz részének mint művelődéstörténeti emlékeknek tüzetes megbeszélése után arra az ered-

ményre jut, hogy ez a kézirat egy régebbinek másolata s az eredetit Solchatban állították össze az ottani olasz kolónia használatára. (BANG ezzel szemben azt állította, hogy a kódexet Szarajban, az ottani franciskánus kolostorban írták.) Tadeusz KOWALSKI „A propos du CC. fol. 69^r, 9—10“ címen (Rocznik Orientalistyczny VI, 1929, 210—215) a BANG által az Osttürk. Dialektstudienben kiadott Mária-himnusz egy versét helyesbíti. S. E. MALOV az IzvAkNaukSSSR. Hum. 1930.-i kötetében (347—75) a CC. találósmeséinek magyarázatait veszi vizsgálat alá, felhasználva RADLOFFnak 1915-ben írt kiadatlan dolgozatát is. E találósmések közül egyiknek a magyarázatát a KCsA.-ban közöltem (II, 366—68). Általában foglalkozom a CC., továbbá a magyarországi kunok és besenyők nyelvével „Árpádkori törökjeink“ c. cikkemben (Népünk és Nyelvünk III, 1931, 169—185). Azt bizonyítom, hogy a besenyők nyelve közel rokon a CC. és a magyarországi kunok nyelvjárásával, továbbá, hogy e két utóbbi nyelvjárás szintén közel van egymáshoz, de nem azonos. Több tekintetben hasznavehető SZOKOLAY Margit dolgozata „A magyarországi besenyőtelepekről.“ (Föld és Ember IX, 1929, 2. sz.).

E kornak az emlékei közt szölok egy fontos, de eddig kevés figyelemre méltatott emlék, egy ujjur írással írt párizsi kézirat újabb irodalmáról. Ez az emlék az *Oyuz-nāmā* „Oguz [kán] könyve“, Oguz kán legendás története, melyet először RADLOFF adott ki és fordított le a Kutadgu Bilig bevezetésében. 1928-ban újra kiadta RIZA NUR (Oughouznámé, Épopée turque, Alexandrie, 64 l.); ez a kiadás filológiai szempontból sok kívánni valót hagy hátra, de fordítása számos helyen jobb mint a RADLOFFÉ. RIZA NUR művének megjelenése alkalmából PELLIOI is foglalkozott a tárggyal s egy nagy cikket írt róla a T'oung Pao 1930. kötetében (247—358). Főleg szövegkritikai megjegyzéseket ad, számos hely pontos magyarázatát. Véleménye szerint a kézirat Oguz kán legendájának egy oly változatát tartalmazza, melyet turfáni ujjur nyelven 1300 körül szerkesztettek s melyet azután kirgiz területen a XV. században — csaknem kizárólag helyesírási szempontból — átdolgoztak.

Értékes dolgozat JAKOB SCHINKEWITSCHnek „Rabghūzīs Syntax“ c. cikke (MSOSpr. W. XXX; 1927, 101 l.), mely RABRŪZĪ kritikai kiadása szempontjából is fontos előmunkázat. Ugyanezen íróval foglalkozik MALOV a ZapKollVost. V. kötetében (507—525), hol RABRŪZĪ londoni kéziratából közöl egy részt, MELIORANSKIJ hagyatékában talált kézirat alapján, melyet több pétervári kézirattal összehasonlít; azután adja a szöveg rövid tartalmát s jegyzeteket.

Egy XIV. századi török nyelvemléknek, egy történeti és didaktikai műnek, a Nehdž ul ferādis“-nek, illetőleg e mű első részének új kéziratát fedezték fel Krimben s e kézitról számol be JAKUB KEMAL

»Tjurkotatarskaja rukopis' XIV veka „Nechdžu-l'-feradis“« c. munkájában (Krymskoje Gosudarstvennoje Izdatel'stvo, 1930, 58 l.). A kézirat 549 lap. JAKUB KEMAL részletesen fejtegeti a rá vonatkozó irodalmi és nyelvi kérdéseket, ad mutatványt és pár lap facsimilét. E munkának jelenleg Oroszországban és Törökországban négy kézírata ismeretes. (Vö. AHMET ZEKI VELIDI: *Türkiyat Mecmuası* II, 331 skk.)

IBN MÜHENNÄ szótárát, melyet annak idején MELIORANSKIJ feldolgozott, a törökök (MUALLIM RIFAT) Stambulban, 1921-ben, egy újabban talált s a régebben ismerteknél jobb kézirat alapján, újra kiadták. Ez új kiadás felhasználásával ír IBN MÜHENNÄ török anyagáról MALOV. (ZapKollVost. III, 221—48.).

A régi oszmánli korra vonatkozólag elsőrangú fontosságú szövegkiadvány FRIEDRICH GIESE „*Die altosmanische Chronik des 'Āšikpašazāde*“ (Leipzig, 1929; IV + 32 + 234 l.) c. műve; GIESE a tárgyra vonatkozó kézirati anyag lelkiismeretes felhasználásával, kifogástalan szövegkritikai módszerrel és az oszmánli nyelv biztos ismeretével adja e régi szöveget. A mű használhatóságát nagyban emeli terjedelmes indexe.

A régi oszmánli nyelvemlékek közül a Gharīb-nāmā-ról esik még szó az újabb irodalomban: BABINGER a MSOSpr. W. XXXI. kötetében (91—97. l.) e műnek egy fontos szarajevói kéziratát ismerteti s történeti adatokat közöl a szerző, ĀšYQ PAŠA, családjára vonatkozólag.

BROCKELMANN „Ein neues südtürkisches Sprachdenkmal“ címen az Islamica IV. kötetében egy arab fejedelmi költő, az ejjúbida SEIFEDDİN (1432—42) török verseinek nyelvét ismerteti egy berlini kézirat alapján; e nyelv közel áll a régi oszmánli irodalmi nyelvhez.

A csagatáj nyelvi és irodalmi emlékek közül egy XV. századi költőnek, ATAĬI-nak költeményeiből közöl mutatványokat A. SAMOJLOVIČ a ZapKollVost. II. kötetében (257—274); a szövegek előtt filológiai bevezetést ad, a költő nyelvének vizsgálatával.

MİR ĀL-ŠĪR-nek, a nagy csagatáj költőnek születési éve ötszázadik évfordulójára az orosz akadémia egy szép kötetet adott ki (Mir-Ali-Šir. Sbornik k pjatisotletiju so dnja roždenija, 1928; 174 l.), melyben SAMOJLOVIČ a középázsiai török irodalmi nyelv történetét tárgyalja, A. A. ROMASKEVIČ a FETH ĀLĪ CHĀN csagatáj szótáráról (= Behdžet ül luyāt) ír, melynek 1914-ben egy új kéziratát találta meg. Ezenkívül több más közlemény is van a kötetben.

NÉMETH GYULA.

VII.

N. PORPE: **A dahúr nyelvjárás.** (Н. Н. Поппе: Дагурское наречие. Материалы Комиссии по исследованию Монгольской и Танну-тувинской народных республик и Бурят-монгольской АССР, в. 6. Издательство Академии Наук СССР. Ленинград 1930. in 8°, 176.).

A dahúr nyelvre a nyelvészek figyelmét először IVANOVSKIJ hívta fel 1894-ben megjelent Mandjurica-jával.¹⁾ Ennek a munkának, mely sajnos befejezetlen maradt, az lett volna a célja, hogy a különböző élő mandzsu nyelvjárásokat, valamint a tunguz nyelvek közül a szorosan mandzsuhoz csatlakozókat, mint például a szolont, behatóbban ismeresse. A megjelent első kötetet szolon és dahúr nyelvi feljegyzéseknek szentelte. Bár IVANOVSKIJ külön nem hangsúlyozta a dahúrnak a mandzsu vagy tunguz nyelvek közé tartozását, ilyen feltevésnek legalább a lehetőségét nem zárta ki, éppen azzal, hogy ebben a sorozatban foglalkozott vele. RAMSTEDT a dahúrt már világosan a mandzsu és a mongol közt álló „Mischsprache“-nak nevezte; e nézetét mások is magukévá tették.

Erről az eddig csak érdekes és meglehetősen különös dahúrról 1925 óta világos az is, hogy régi mongol nyelvek számos archaizmusát őrizte meg. Ekkor jelent meg ugyanis P. PELLIOТ dolgozata a mongol szókezdő *h*-ról, melyet túlzás nélkül korszakot alkotó műnek nevezhetünk a mongol nyelvtörténet kutatásában. Itt PELLIOТ rámutatott arra — e gondolatnak csirái már megvoltak P. SCHMIDTНÉL és RAMSTEDTНÉL —, hogy 'phags-pa, kínai, arab, örmény írásos XIII. és XIV., sőt XV. századi mongol nyelvemlékekben egész sereg olyan szót olvashatunk, mely magánhangzóval kezdődik a mongolban csakúgy mint szabályos megfelelője a törökben, de amely *h* (*χ*)-val kezdődött a mongolban a felsorolt nyelvemlékek korában. És hogy ez csakugyan megőrzött régiség, azt bizonyítja az is, hogy ugyanezek a szavak a tunguz nyelvekben szókezdő *p*-vel, a mandzsuban szókezdő *f*-fel hangzanak, de sőt, hogy a mongol nyelvjárások két kis csoportja máig megtartotta ezt a régi szókezdetet. Az egyik csoportot Nyugat-Kínában, Kanszu tartományban találjuk. Ilyen a *širinyol* (POTANIN után), a *šera yögur* (MANNERHEIM után), valamint a *san ch'uan t'u jen*-ek mongol nyelve, mely elkerülte PELLIOТ figyelmét, de amelyből egy rövid szójegyzéket még ROCKHILL közölt. Nem régen jelent meg a szintén Kanszuban lakó *monguorok* nyelvéről egy kis nyelvtan (csak a hangtan!), mely az eddig említett dialektusok valamennyijénél alaposabb, részletesebb. Ebben a *monguor* nyelvjárás-

¹⁾ А. О. Ивановский, Mandjurica. — I. Образцы солонского и дахурского языковъ СПб. 1894.

ban a szókezdő χ - mellett bizonyos esetekben szókezdő f -et is találunk. A másik csoportért Mandzsuriába kell mennünk: ez a *dahúr*. Talán mondanunk sem kell, hogy sem a dahúrnak sem az imént említett kanszui mongol dialektusoknak nem egyetlen megőrzött régisége a szókezdő χ -, de hasonlóan értékes archaizmusokat találunk szókincsükben, alaktanukban stb. is.

Ily módon nem egészen véletlen, hogy újabban, egyidejűleg többek figyelme a dahúr felé fordult.

A jeles fiatal orosz mongolista, POPPE 1927 nyarán Ulan bator hoto-ban (ez Urga új neve) tartózkodva megismerkedett egy kis dahúr kolóniával, mely már évek óta élt abban a városban. Ezek a dahúr jövevények Mandzsuriából, Hailar városából származtak el. Köztük számos képzett és a maguk módja szerint művelt egyén volt, akik jól beszélték saját nyelvükön kívül az Urgában használatos halha nyelvjárást és írták az irodalmi mongolt, jól tudtak mandzsul, kínaiul, sőt többen közülük oroszul is. Maga POPPE sohasem járt a dahúrok között, könyvének teljes anyagát ott gyűjtötte Urgában, még pedig oly módon, mint maga mondja, hogy egy hónapon keresztül csaknem minden nap több órán keresztül foglalkozott több egyénnel. Ennek a munkának az anyagát tartalmazza ez a könyv, mely most előttünk fekszik.

Egy másik, angol nyelvű munka, mely a dahúr nyelvvel foglalkozik s amely 1931 nyarán már nyomtatásra készen állott s most már rövidesen meg is jelenik, az B. PANKRATOV könyve. Műve nem a hailári nyelvjárással foglalkozik, hanem egy másik dahúr dialektust vesz bonckés alá, azt, amelyet Butha egy részében, Bordo és Noho vidékén beszélnek. PANKRATOV 1912 táján járt a dahúrok közt mint konzulátusi tisztviselő (tolmács), különösebb tudományos célzat nélkül készített is szótári feljegyzéseket, melyeknek legnagyobb része azonban elkallódott. Nem régebben Pekingben megismerkedett egy ott élő fiatal dahúrral, aki japán egyetemen is tanult, s aki a mondott vidékről való. Ezzel a dahúrral huzamosabb ideig tartó foglalkozás után szánta rá magát dahúr nyelvi feljegyzéseinek közzétételére, melyek csaknem kivétel nélkül pekingi gyűjtéséből származnak. Együttal ez lesz PANKRATOV első tudományos munkája is.

Végül jómagam 1930—31-ben közel egy esztendőt töltöttem Mandzsuriában dahúrok-lakta területen. Ez idő alatt meglehetősen terjedelmes nyelvi feljegyzéseket készítettem csaknem valamennyi dahúr dialektusból. Gyűjtéséből jóformán csak az aiguni nyelvjárást hiányzik, melyet azonban valamennyire ismerünk éppen IVANOVSKIJ művéből. Ugyanis csak tavasszal került volna a sor erre a nyelvjárársra, azonban a beállott olvadás és esőzések következtében teljességgel lehetetlen volt Mergenből Aigunba jutni. A dahúr nyelvre vonatkozó érdemleges

megjegyzéseimet PANKRATOV könyvének megjelenése után teszem meg, de addig is legyen szabad itt most egyet-mást elmondanom a dahúr nyelvről, annak nyelvjárásairól POPPE könyve kapcsán.

A dahúrok a XVII. században vándoroltak mai lakóhelyükre az Amur és a Zeja folyók partjairól az ott akkortájt feltűnő oroszok elől. A mandzsu császár, akinek siettek meghódolni, a Nonni völgyébe telepítette őket, ahol saját főnökeik (*ugurda*) alatt éltek, de előbbi foglalkozásukat földműveléssel kellett felcserélniök. Politikailag a következő csoportokra osztották őket a mandzsu császárság bukásáig (1912):¹⁾ 1. *cicikári* dahúrokra, akiknek 12 „nyiluk“, törzsük volt, 2. *bathaniakra*, vagy *buthaiakra* 8 zászlóaljjal, 3. *mergeniekre*, 7 „nyillal“, 4. *aiguniakra*, szintén 7 „nyillal“. Ezekhez tehetjük még az egészen fiatal hailari dahúr telepet. A dahúrok számát POPPE 300,000-re teszi, ami hallatlan túlzás. Kínában ugyan pontos népszámlálás sohasem volt, de régi, orosz statisztikák szerint a cicikáriak lehettek 10 ezren, a buthaiak 12 ezren, a mergeniek és aiguniak összesen 12 ezren, úgy hogy valamennyien, a hailariakat is belevéve, nem érik el az 50,000-et. Saját megfigyeléseim még kedvezőtlenebbek, mert az elkínaiasodás a dahúrok közt is divatos dolog s a születés meglehetősen stagnál. Annál különösebb, hogy ez a kisszámú nép nyelve aránylag oly nagy különbségeket mutató nyelvjárásokra bomlik.

Itt felsorolt valamennyi politikai egységük egy-egy nyelvjárást is képvisel, sőt Buthát két, igen eltérő nyelvjárásra kell még osztanunk.

Vannak-e mármost a dahúr nyelvnek dialektusok szerinti forrásai?

IVANOVSKIJ-val, mint afféle régi munkával a modern kritika szemüvegén keresztül bizony elég könnyű szigorúan elbánni, így tesz POPPE is. Pedig hát ha közelebből vesszük szemügyre azt a szójegyzéket pl., melyet IVANOVSKIJ közölt, elismeréssel kell megállapítanunk még ma is, hogy van egy nagyon dícsérendő erénye: minden egyes szónál közli, kitől hallotta s melyik dialektusból való a közlés. Igaz, hogy átírása csak „gröbere Transskription“, de ennek teljes értéktelenségéről még ma is lehetne vitatkozni.²⁾ Nagy általánosságban IVANOVSKIJ adatai helytállóak, amennyire saját megfigyeléseim terjednek, s meg kell védenem mindazon adatait, melyek pl. a hailaritól lényegesen eltérő alakokat mutatnak s amelyek helyességében P. itt-ott kételkedik, egészében pedig nem hiszi, hogy IVANOVSKIJ tiszta dahúr nyelvi adatokat jegyzett volna fel, mert annyi bennük a mandzsu, sőt tiszta tunguz szó is. Hangsúlyozom, hogy ez sem I. munkájának a tökéletlensége, vagy fogyatéka, de az ismertetett dialektusok sajátja.

¹⁾ Vö. pl. Барановъ, Словарь монгольскихъ терминовъ. I. Харбинъ 1907. 57.

²⁾ Természetesen ezzel nem mondjuk azt, hogy nem hiba meg nem különböztetni az *u*-t (< mo. *u*-), az *u*-tól (< mo. *ü*-).

De lássuk IVANOVSKIJ forrásait. Dahúr szójegyzékének (i. m. 36—56) anyagát a következő 9 személy szolgáltatta:

1. Egy Wang nevű kínai, egy mergeni kocsmá alkalmazottja. (D¹)
2. Nongibu nevű dahúr bošyo, Mergen közeléből. (D²)
3. Az előbbinek egy rokona, kis tisztviselő a mergeni yamenből. (D³)
4. Lin Fu nevű egyszerű dahúr Mergenből. (D⁴)
5. Yü Lao-ken nevű mergeni kínai, aki jól beszél dahúrul. (D⁵)
6. Egy dahúr, aki Aiguntól kb. 7 versztre lefelé az Amur bal-partján él egy faluban. (D⁶)
7. Egy másik dahúr ugyanabból a faluból. (D⁷)
8. Egy aiguni kis mandarin. (D⁸)
9. Egy dahúr egy Aigun közeli faluból. (D⁹)

Mikor azt mondtuk, hogy IVANOVSKIJ adatai csak nagyjában helytállóak, akkor a D¹, D⁵-re gondoltunk. Ezeket az adatokat a szótárból egyszerűen törölni kellene, mert kínaitól dahúr szót feljegyezni nem szabad, bármilyen jól tudjon is az dahúrul. Fenntartással venném a D⁸ adatait is, mert ott nem mondja meg világosan, hogy dahúr-e, mandzsu-e, vagy kínai-e az az aiguni kis mandarin, akitől ezek a szavak valók. Csak egy példát. A szótárban van ez a szó, hogy *žiri* „év“; ilyen hangalakot sehol sem hallottam s csak akkor lett világos előttem a dolog, mikor megnéztem, hogy ez egy D¹-adat, szerzője tehát a mergeni kínai, Wang. Ennek a kínainak az anyja ugyan mongol s „jól“ beszélt dahúrul és mongolul, de azt magyarázgatta I.-nak, hogy vannak mongol szavak, melyeket kifogástalanul értenek a dahúrok is. A szó, melyet mondani akart, az irodalmi mongolban *jil*-nak hangzik, ismeretes az összes mongol nyelvjárásokban, jelentése 'év', de csak a 12 éves állatciklussal kapcsolatban. Lehet tehát mondani *bars jil* 'a tigris éve', de nem lehet használni ilyen kifejezésben pl. mint 'hat évvel ezelőtt' (erre más szó van). Ez a szó jövevény a dahúrban s csak ott van meg, ahol mongolokkal érintkeznek, különben egy mandzsu szót (*āñv*) használnak ebben az értelemben. Ugyanez a hiba megismétlődik egy másik szóban is, melynek szerzője szintén Wang. Ez a *keri* „beszélni“, melynek helyes kiejtése *χēla*-, vagy *k'ēla*-, amellet', hogy ez is tiszta mongol szó (vö. mo. *kele*-) s a dahúrban ismeretlen. Az *r* mindkét esetben speciális kínai kiejtésbeli hiba, amilyennel nap nap mellett találkoztam utazásom alatt. Kínai szolgám, Sung Kin-ts'ai pl. fiatalon évekig kereskedett mongolok között s úgynevezetten jól tudott mongolul, de azért *yasu melekei* 'teknősbéka, egyúttal súlyos szidalom is' helyett mindig *yasu mirke*-t mondott, a mongolok nem kis mulatságára.

A fenti forrásjegyzékből világos, hogy IVANOVSKIJ dahúr adatai kizárólag az aiguni és a mergeni dialektusokból valók. Mind a két nyelvjárásnak egyik legsajátságosabb tulajdonsága az, hogy általánosságban

megőrizte a régi szókezdő χ -t. Annál meglepőbb, hogy a hailári dahúrban, melyet POPPE itt tárgyalandó műve ír le, egyetlen egy eset kivételével ez a szókezdő χ mindenütt nyomtalanul eltűnt. Arra lehetne esetleg gondolni, hogy a hailári dahúrok a közmongol nyelvet beszélő *bargák* közt élve veszítették el nyelvüknek ezt s talán más régiségeit. Kétségtelen, hogy valamelyes hatással lehetett a barga a dahúr, azonban bizonyítékaink vannak arra, hogy ez a változás régibb keletű. Mondottuk, hogy a hailári dahúr telep aránylag nem régi. Egykorú feljegyzések szerint 1732-ben a pekingi mandzsu kormány telepített ide a Nonni völgyéből valami 730 dahúrt, ugyanakkor szolonok, csipcsinek és orocsonok is jöttek velük s feladatuk a végek védelme lett.¹⁾ Ez a 730 dahúr a hailári dahúr-telep magva, mely később is erősödött valamivel. A helyszínen a hagyomány még erősen él, hogy a hailári dahúrok legnagyobb része Bathan-ból való, sőt a rokon összeköttetések sem szakadtak meg egészen. Azonban már említettük, hogy a bathani, vagy buthai nyelvjárás két nagy csoportra oszlik, most hozzátesszük, hogy a két dialektus leglényegesebb különbsége éppen az, hogy az egyikben a régi szókezdő χ - megmaradt, a másikban nem. De Hailarban sem oly egységes a hailári dahúr nyelv, mint az Urgából látszik. Magában a városban s az attól pár kilométerre levő dahúr falvakban, mint *Situnban*, *Nantunban* beszélnek mind a két bathani dialektust, s ez a település történetéből érthető is. Tehát van Hailarban archaikus dahúr nyelv is, ilyen feljegyzéseim magamnak is vannak. De most arról a hailári dialektusról kívánunk szólni, amely nem őrizte meg a régi szókezdő $\chi(h)$ -t. Láttuk, hogy ez a fejlődés nem lokális természetű, hanem a települők már magukkal hozták Bathanból. Itt Bathanban, annak keleti részében, *Dédal* községben s vidékén máig is ezt a nyelvet beszélnek. Igen érdekes, hogy ebből a dialektusból valók *VITSENNEK* a XVII. században feljegyzett adatai is. Ebből a bathani nyelvjárásból saját magamnak is vannak feljegyzéseim. De van maguknak a keleti bathani dahúroknak is közölt nyelvanyaguk: egy elemi iskolai olvasókönyv. (Vö. MTAkad. könyvtárában Mong. 85 jelz.). A dahúr tanulmányvágyása és tehetsége hagyományos. Mandzsúriában a császári uralom alatt majdnem minden hivatalt dahúrok töltöttek be. Így van ez Hailarban még ma is, ahol egy idegen mongol törzsnak, a *bargának* a vezetése teljesen az ő kezükben van. A hailári mongol yamenben nemcsak hogy minden mandarin, hanem még a kapus is dahúr. Régen a hivatalos nyelv a yamenekben a mandzsu volt, akkor ezzel az írással írtak dahúrjaink saját nyelvükön is. Ma már ez az írás bizony divatját multá. Helyébe egy hailári dahúr, *Mérsə* új, nemzeti írást alkotott a latin

¹⁾ В. А. Кормазов, Барга. Экономический очерк. Экономическое Бюро Кит. Вост. жел. дор. Харбин 1928, 13.

betűkből. Fiatal bathani dahúrok, akik véletlenül mind *Dēdal* és vidékéről valók voltak. Japánban a tokyói egyetemen tanulgatva tudomást szereztek az új írásról s azt valamelyes csekély módosításokkal azonnal felhasználták: egy kis kézikönyvet szerkesztettek vele saját nyelvükön. A könyvomatoss kiskönyvet hazaküldték Bathanba, hogy elemi iskoláikban tanítsák. Ennyit tehát a keleti bathanról. A nyugati bathan dialektust fogja tárgyalni PANKRATOV könyve, ez a dialektus szintén megőrizte a régi szókezdő $\chi(h)$ -t. A cicikári szintén archaikus dialektus, melyből azonban, tudtommal, csak magamnak vannak adataim.

Mármost láthatjuk, hogyan és hol helyezkedik el POPPE könyve a dahúr dialektusokról való ismereteink között. A fősúlyt most arra helyezzük, hogy a továbbiakban lehetőleg világos, áttekinthető képét rajzoljuk meg a hailári dahúr nyelvnek, úgy amint azt POPPE leírja. Ez a leírás általában kifogástalan, éppen ezért nem fogjuk zavarni sem erről a nyelvjárásról való saját adatainkkal, sem pedig a többi dialektusokkal való összehasonlításokkal, bármennyire is tanulságos volna az. A cél az, hogy e rövid vázlatos leírás alapján is lehetőleg ítéletet lehessen alkotni arról, hogy mit ér a hailári dahúr a mongol nyelvtörténet és a mongol-mandzsú (tunguz) nyelvviszony vizsgálata szempontjából.

Hangtan. A hailári dahúr nyelvjárás magánhangzói a következők: *a, á* (low-out back-wide), *ē, ē* (high-out back-wide), *ē* (low-out back-wide) *e* mid-front-wide, *ē* (mid-front-narrow), *i, ī, o* (mid-back wide-round), *ó* (mid-mixed wide-round), *ō* (*ó* és *u* között), *ō* (low-front wide-round és low-mixed-wide-round között), *y, ū, u, a, ū*. A hangok fonetikai meghatározását P. angol terminológia szerint adja. Ezt itt mi is megtartottuk, mert kénytelenek voltunk P. eredeti, orosz íráson alapuló átírását megváltoztatni s helyette olyant használni, amely RAMSTEDTÉHOZ és így a NYK. átírásaihoz is közelebb áll. A fenti angol kíséző magyarázatok segítségével különben könnyű lesz eligazodni a kétféle átírásban.

Ezek a magánhangzók a következőképen viszonylanak az irodalmi mongolhoz. (A következőkben az irodalmi mongol-t egyszerűen *mo.-val* rövidítjük).

Az első szótagban. Mo. *a*-nak a dahúrban megfelel *a*. Ha azonban a rákövetkező szótagban a *mo.*-ban *i* van, a dahúrban az *a*-ból *á* lesz: *mo. adali, d. ávli*. Ha az *a*- előtt *j* vagy *č* áll, szintén *i*-vé lesz a *d.*-ban: *mo. čayan, d. tš'iyā* 'fehér'.

Mo. *e*-nek a dahúrban megfelel *ē* (zárt *e*). A legtöbb ismert dialektusban a második szótag *ü*-jének hatása alatt az első szótagban is *ö* vagy *ü* lép fel az *e* helyén. Erre a dahúrban csak egy példa van: *mo. ebül* 'tél', *d. ugal*. Néhány példája van az *e* \rightarrow *i* váltakozásnak is.

Mo. *i* csak akkor marad meg a *d.*-ban, ha a rákövetkező szótagban *i*, esetleg *e* van. Különben a második szótag magánhangzója lép

az *i* helyébe is: mo. *miqa* 'hús', d. *miāyṗ*, (e előtt kivételesen: mo. *nigen* 'egy', d. *nē'k*), mo. *čilayun* 'kő', d. *tš'otō*, mo. *nigül* 'vétek', d. *nugal*. Ez alól a szabály alól meglehetősen sok a kivétel. Megjegyezzük, a nyelvelmékek nagy részében, sőt más dahúr dialektusokban is megmaradt az első szótagnak ez az *i*-je.

Mo. *o- és *u-nak a d.-ban legtöbbször *oa* diftongus felel meg (P. a szó elején *woa*-t ír, ez azonban túlzás): mo. *qura* 'eső', d. *xoar*. mo. *oru* 'bemenni', d. *ogr*-. De néha megmaradt az *u* (*y*): mo. *budaya* 'kása', d. *budā*. Különösebb kivételek: 1. mo. *u* > d. *ē*: mo. *numun* 'íjj', d. *nēm*. 2. mo. *u* > d. *a*, de csak *b*-után: mo. *burqan* 'Buddha', d. *barɣɣ*.

Mo. *ö* és *ü* d. reflexe legtöbbször *u*: mo. *köke* 'kék', d. *k'u'k*. Néhány esetben mo. *ö*-nek d. *ö* és *ó* felel meg. Igen ritkán mo. *ö*, *ü* helyén a d.-ban *é*-t találunk: mo. *mönggün* 'ezüst', d. *mēyga*, még ritkább a mo. *ö* ~ d. *i* váltakozás: mo. *mölkü* 'mászni', d. *milk'u*-.

Nem első szótag magánhangzója általában redukált. A mo. diftongusok közül csak az *-oyi*-, *-uyi*- d. megfelelői mutatnak figyelemreméltóbb eltérést: mo. *qoyina* 'után', d. *xoain*.

A mo. ú. n. kétszótagjainak reflexei a hailári dahúrban hasonlóképen alakulnak, mint a többi ismert dialektusokban. 1. mo. *aya* > d. *ā*: *yaɣčayar* 'egyedül, csak', d. *1atš'ār*. 2. mo. *ege* > d. *ē*: mo. *begeli* 'kesztyű', d. *bēl*. 3. mo. *uyu* > d. *ō*: mo. *buruyu* 'helytelen', d. *borō*. 4. mo. *ügü* > d. *ū*; mo. *küjügün* 'nyak', d. *k'u'džū*. 5. mo. *iya* ~ *iya* > d. *ē*: mo. *dolgiyan* 'hullám', *dolgē* (itt néhány kivétel is van). 6. mo. *ige* > d. *ē* vagy *ē*: mo. *nijiged* 'egyenként' d. *nibžel*. 7. mo. *oya* vagy *uya* > d. *ō*: mo. *toya* 'szám', d. *tō*. 8. mo. *öge* vagy *üge* > d. *ō* ~ *ē*: mo. *edüge* 'most', d. *ēdē*. 9. mo. *ayu* > d. *au*, nem-első szótagban *ō*. Ez sajátosan dahúr jelenség. Mo. *ayula* 'hegység', d. *aulw*; mo. *iJayur* 'gyökér', d. *odžōr*. 10. mo. *egü* > d. *ēu*, nem-első szótagban *ū*: mo. *segül* 'fark', d. *sēul*; mo. *kečegü* 'nehéz', d. *k'ētš'ū*.

A hailári dahúrban több esetben hosszú magánhangzókat találunk bizonyos szavakban ott, ahol a megfelelő mongol szótag rövid. Sőt, mandzsu eredetű jövevényszavai közt is több ily eset fordul elő. A hangsúly mindig az első szótagon van, mint a mongol nyelvjárásokban általában. (P. állításával szemben éppen azt tudnám bizonyítani, hogy nem mindig az első szótagon van a hangsúly).

A hailári nyelvjárás mássalhangzóit ezek: *b*, *w*, *ɣ*, *ɟ*, *g*, *ɗ*, *dž*, *dž*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, ~,¹⁾ *ɲ*, *p*, *r*, *s*, *t*, *f*, *χ*, *tš*, *tš*, *š*, *š*.

A *p*, *f* naggyobbára csak idegen: kínai és mandzsu szavakban

¹⁾ Csak szó végén! Itt P. *ɲ*-t ír s ad mindenütt. Azonban kétség nem fér hozzá, hogy tévedett. Az új dahúr ábécé is különbséget tesz a *ɲ* és a ~ között. Az elsőt *x* betűvel jelöli, a másikat *z*-vel: Így a dahúr írás szerint *gəgəz*-t kell írni, ejtsd *gəgəz* 'fényes', vö. mo. *gegen*, viszont: *moɣɣol*, ejtsd *monɣol*.

fordul elő. Itt tárgyalja P. a régi mongol szókezdő *h*-kérdését is, s megállapítja, hogy a hailári nyelvjárásban ez eltűnt: *arbo* 'tíz', mo. *ar-ban*, régi mo. *harban*. Talán mondanom sem kell, hogy a mergeni, aiguni, továbbá a cicikári és a nyugati buthaiban *χarbu*, ill. *χarbu*-ot hallunk. Mo. *t*-nek d. *t'* felel meg. Mo. *č* megfelelői a d.-ban *tš'*, *i* előtt pedig *tš'*. Érdekes kivétel, hogy a *č*-ből *i* előtt néha *š* lesz: mo. *čida* 'tud', d. *šavu*- (Délkeletmongoliában a harciban hasonlóképpen *šavu gzi*-t 'nem tud' hallottam). Mo. *g* és *k* reflexei a d.-ban *χ* illetőleg *k'*. Itt megint egy jellegzetes dahúr váltakozást jegyezhetünk fel s ez az, hogy a mo. *q* és *k* helyén a d.-ban olykor *γ*, *γ*-t, illetőleg *g*-t találunk: mo. *saqal* 'szakál, bajusz', d. *saγol*; mo. *eke* 'anya', d. *éγə*.

A *b*, *d*, *j*, *γ*, *g* mindig zöngétlen a szó elején, a *d*, *j* szó közben is. Sajátságos, hogy néhány esetben mo. *b*, *d*, *j*, *γ*, *g*-nek a d.-ban *p'*, *t'*, *tš'*, *χ*, *k'* felel meg. Mo. *b* tehát d. szó elején zöngétlen, szóközben zöngés. Szóközben néha *w*-vel váltakozik: *bolbē* ~ *bolwē*, vö. mo. *bol-bai* 'lett'. Két magánhangzó között, vagy *l* előtt néha *y* lett belőle: mo. *abala*- 'vadászni', d. *aylv*. De ebben a helyzetben a d. *b* néha meg is marad, vagy *w* lesz belőle. Egyéb, ritkább változások: mo. *b* > d. *m*; mo. *b* > d. *g* (mo. *ebül* 'tél', d. *ugal*). A *d* mindig zöngétlen a dahúrban. A mo. *j* megfelelői a d.-ban *dž*, ill. *hž* az *i* előtt. Mo. *γ*-nak néha d. *χ* felel meg: mo. *baysi* 'mester', d. *baχši*. *č* néha *w*-vel váltakozik: mo. *ügei* 'nem', d. *uweγ*.

Mo. *s*-szel szemben a d.-ban rendszeren *s*-t találunk, de *i* előtt *š*-et vagy *š*-t, egy esetben *tš'*-t: mo. *kimusun* 'karom', d. *k'imitš*. Az *s* *š* előtt az utóbbihoz hasonló: d. *aušššin* 'ha veszed' < *aušsšin*. Mo. *y*-nek megfelel d. *j*, egy esetben *hž*: mo. *küliye*- 'vární', d. *k'ulbžē*. Mo. szókezdő *i* előtt a d.-ban néha *j*-t találunk: mo. *ire*- 'jönni', d. *jir*-. Igen érdekes, hogy több *i*-vel kezdődő mo. szó d. megfelelőjében szókezdő *š*-et találunk, de csak az IVANOVSKIJ-féle anyagban, a hailáriban nem. Ez a változás is természetesen *i* > *j* > *š*-en keresztül ment végbe. Ilyen pl. mo. *yeke* 'nagy' hailári d. *jigə*, dlv. *šige*, *γige*, vö. még cicikári *šig*, nyugati bathan *γigə*.

Mo. *l* palatalisan hangzik a d.-ban *i*, *tš'*, *dž* előtt, egyébként veláris (minthogy ez kivétel nélküli szabály, az átírásban nem is tettünk különbséget a kétféle *l* között). Néha mo. *l*-ből a d.-ban *n* lesz (főleg *b* előtt). Mo. *r*-ről sincsen különösebb megjegyzés. Néha magánhangzó előtt kiesik, egy esetben a szó végén is. Egy-két esetben a d. szóba egy-egy nem etimologikus *l* vagy *r* csúszik.

Mo. *m* a d.-ban megmarad, csak néha válik *dž* előtt *n*-né. Az *n*-ről már fentebb szóltunk. Hozzáteesszük, hogy az *n*-ből a d.-ban néha *l* lett: mo. *nabči* 'levél', d. *lartš'i*, mo. *emüne* 'elöl', d. *eməl* (Hasonló váltakozás: mo. *engke* 'béke' ~ mandzsu *elhe* ?)

Szó végén a régi mongol nyelvben a következő magánhangzók állhattak: *b, d, γ, s, a* nazálisok, továbbá *l* és *r*. Itt mutathatunk rá a dahúrban talán legjellemzőbb hangtani sajátosságára, amelyhez párhuzamot egyetlen mongol dialektusban sem találunk. A mo. *b, d, γ, g, s* a dahúrban nemcsak szó végén, de szó közben is igen gyakran *r*-rel váltakozik: 1. *b ~ r*: mo. *ebde* 'elrontani', d. *érd*-; 2. *d ~ r*: mo. *sayuγad* 'ülve', d. *sōjār*; 3. *γ ~ r*: mo. *quduγ* 'kút', *χovr* (csak most világos, hogyan felelhet meg mo. *qutuγ* 'szerencsé'-nek a mandzsuban *huturi*, vö. d. *χot'or*, bár az még kérdés, hogy a mandzsu szó dahúr jövevény-e?); 4. *g ~ r*: mo. *degde* 'felemelkedni', d. *dérda*-; 5. *s ~ r*: mo. *ulus* 'nép' d. *olvr*. Ugyanezek a hangok hasonló helyzetben néha *l*-lel váltakoznak: 1. *b ~ l*: ma. *tobgiya* 'térd', d. *t'oltšig*; 2. *d ~ l*: mo. *nijiged* 'egyenként', d. *nižžél*; 3. *γ ~ l*: mo. *toyuray*, *tobaray* 'por', d. *t'oarol*; 4. *s ~ l*: mo. *emüske* 'öltöztetni, öltetni', d. *emalkē*.

Alaktan. A számnevekről különösebb megjegyzés nincs. Mind tisztára mongol eredetű. Mo. *-duyar* esetében szabályosan *-t'uyār*, *-duγār*-t találunk: mo. *tabuduyar* 'ötödik', d. *t'ayduγār*. Mo. *-γad*-dal szemben *-γar*, *-γar* fordul elő: mo. *yurbayad* 'hármassával', d. *yurbayār*. Végül: mo. *yurbayula* 'hármán', d. *roarbōlō*.

A személyes névmások a dahúrban: *bi* 'én', *ši* 'te', *b'ád*, *bā* 'mi', *t'ā* 'ti', a harmadik személy hiányzik, helyette a vonatkozó *t'éra* 'ez', *t'éda* 'ezek' használatosak. Így van ez valamennyi ismert mongol nyelvjárásban. A régi mongol szó egyes alakjait a nyelvelmékekben még megtaláljuk: *inu* 'eius', *imayi* 'öt', *anu* 'eorum'. A mo. **i* 'ő', **a* 'ők' megfelelői a tunguz nyelvekben is megvannak (vö. ma. *i* 'ő'). Az *inu* és *anu* a mongol irodalmi nyelvben máig megmaradt, de elvesztette eredeti jelentését s afféle nyomósító szócska lett. Az első és második személyű személyes névmásból a dahúrban igei személyrag is lett: *džēulambi* 'álmodom', *rarbeiši* 'kimégy', *ul mēdamba* 'nem tudunk, nem tudjuk', *jalont'ā* 'emeljétek, emeljetek'. Ez a speciális dahúr nyelvi jelenség annál érdekesebb, mert megvilágítja a mandzsu *ala-m-bi* 'ölni'-féle alakokat. Ugyancsak a személyes névmásokra vezethetjük vissza a dahúr birtokos személyragokat: *gēr-min* 'házam' (*min* < *minu*, mely a *bi* 'én' birtokos esete), *gēr-šin* 'házad', *gēr-in* 'háza, házuk', *gēr-mān* 'házunk', *gēr-t'ān* 'házatok', *mori-g-in* 'lovát', *emal-ēs-in* 'előle, előlük'. A többi névmásról különösebb megjegyzés nincs.

A többszám ragjai a következők; *-nvr*, *-nər* (mo. *-nar*, *-ner*), pl. *nēunər* 'öcsék'; *-r* (mo. *-d*), pl. *ugir* 'lányok'; *-səl*, *-səl*, *-sal*, pl. *k'ūsəl* 'emberek', *bērēsəl* 'menyek'. Ez utóbbi rag a mongol nyelvjárások közül csak a dahúrban van meg s közvetlenül nem is a mongolhoz, de a tunguzhoz kapcsolódik, ahol *-sal*, *-hal*, *-šal*, *-šel*-féle alakokban ismeretes.

Névragozás esetei a dahúrban ezek. A casus indefinitus formailag a nominativussal azonos, a dahúrban csak accusativus értéke van: *bitig dōdwē* 'könyvet olvasnak'. Egyéb mongol nyelvjárásokban ez az eset locativus és accusativus jelentésben is előfordul. Genitivus és accusativus a dahúrban — formailag — egybeesik, mind a kettőnek a ragja hosszú magánhangzó és diftongus után *-jī*, egyébként *-ī*: *égi* 'matris', *ut'ājī* 'füstöt', a *-jī* néha *ē*-vel váltakozik (ez a váltakozás sokkal gyakoribb, mint P. mondja). Pontosan egyezik e két eset viselkedésével az afganisztáni mogul. Tudjuk, hogy a mo.-ban a gen. ragja *-u*, *-un*, *-yin*, az accusativusé pedig *-i*, *-yi*. Dativus és locativus formailag szintén egybeesik, ragja *-dō*, (*-dō*, *-t'n*, *-t'ə*), vagy egyszerűen *-d* (*-t'*): *ost* 'vízben', *t'oryd* 'selyemnek'. Mindez teljesen megfelel az ismert dialektusok és a mo. ragjainak. Ablativus és elativus ragja *-s*, előtte a rövid magánhangzó megnyúlik, a hosszúhoz még egy *-j* járul: *χolōs* 'meszsziről'. Comitativus és sociativus ragja *-t'vi*, *-t'vi*: *utš'ik'ert'vi* 'gyermekkel'. Instrumentalis ragja *-r*, előtte is a rövid magánhangzó megnyúlik, a hosszúhoz pedig még egy *-j* járul: *daujār* 'hanggal'. Prolativus ragja *-γūr*, *-gūr*: *dēgūr* 'felfelé'; ugyanígy van a horiburjátban és a kalmükben is.

Már említettük fentebb a birtokos személyragokat, s az ott közölt példákból látható volt, hogy azok nemcsak a nominativushoz, de a többi alakhoz is járulhatnak. A sajátosan dahúr fejleményű birtokos személyragok mellett az irodalmi mongolban, néhány élő dialektusban s a dahúrban is találunk egy ragot, melyet visszaható birtokos személyragnak nevezhetnénk. Az irodalmi mongolban alakjai ezek. Genitivus és accusativus: *-yuyan*, *-yügen*, *-iyan*, *-iyen*, *-ban*, *-ben*. Dativus-locativus: *-dayan*, *-degen*, *-dur-iyen*, *-dür-iyen*, *-du-ban*, *-dū-ben*. Ablativus: *-ača-ban*, *-eče-ben*, *-ačayan*, *-ečegen*. Comitativus: *-luya-ban*, *-lüge-ben*. Instrumentalis: *-ber-iyen*, *-iyer-iyen* (ugyanaz a veláris sorban). POPPE mindezen esetekben, a sajátos genitivus, dativus stb. ragok elhagyása után a visszaható birtokos személyragot valamennyi esetben — teljesen elfogadhatóan — *-fen* alakban rekonstruálja (kétségtelen, hogy fel kell vennünk mellette egy *-fan* alakot is). Már most ebből a kikövetkeztetett *-fen* (*-fan*) ragból magyarázza, de ez a magyarázata kevésbé meggyőző, a vele azonos funkciójú dahúr *-mol*, *-möl*, *-mal* (egy esetben) *-bal* ragot. Pl. *gērēmöl* 'saját házáat, v. saját házának a' (mondtuk, hogy a genitivus és accusativus formailag egybeesnek), *gértēmöl* 'saját házában', *gērēsēbal*, vagy *gērēsēmöl* 'saját házából', *rarērāmöl* 'saját kezével'.

Az ige képzése nagyjában ugyanazt a képet mutatja, mint a mo. és az ismert dialektusok. Tudjuk, hogy az irodalmi mongolnak az *a-* „lenni” ige igen gazdag alaksorából az összes ismeretes élő nyelvjárá-

sokban talán kettő használatos. Ezzel szemben a dahúrban szinte valamennyi alakot megtaláljuk. A dahúrban az igeragozás nemcsak az időket (és módokat), de a személyeket is megjelöli; ez csak az oirát és burját nyelvjárásokban van még így. Mint már említettük, az első és második személy ragja a személyes névmás, mely az ige után, ahhoz csatlakozik: *dāweɪ-bā* 'magunkhoz vesszük'. A harmadik személy jelöletlen marad: *šadon* 'tud (il peut)'. Néha a többes harmadik személyben találkozunk a már említett *-sol*, *-sal*, *-sal* főnévi többesraggal: *ul mēdānsul* 'nem tudnak (ils ne savent pas, on ne sait pas)'. Ritkán az igei személyrag nem személyes névmás, de birtokos személyrag, pl.: *jaujvman* 'megyünk'. Így magyarázza POPPE, de talán valószínűbb, hogy ez is, meg a másik idézett példája is (*bōgiyvnfān* 'engeditek') egyszerűen igenév (l. lejjebb), nem pedig ige s jelentése annyi volna, mint pl. 'a mi menésünk' s így itt nem is volna semmiféle anomália.

Az imperativus (többes) első személyének a ragja *-ja*: *it's'ijā* 'gyerünk' (ez a rag nem illeszkedik!). E raghoz még *-dā* vagy *-k'a* nyomósító szócska járulhat: *sōjādā* vagy *sōjāk'a* 'nosza üljünk le'. Az egyes második személyben minden rag nélkül, a pusztá tő fejezi ki az imperativust, mindössze, ha a tő magánhangzóra végződik, az megnyúlik. A többes második személy ragjai 1. *-t'v*, *-t'a*, *-t'o*: *sōt'o* 'üljetek le!' (vö. mo. *-ytun*); 2. *-yānī*, *-gēnī*, vagy *-yānē*, *-yānē*: *asōyānē* 'kérdezd meg!'. Ez az utóbbi rag egyesben-többesben használatos és csak a dahúrban van meg. A harmadik személy ragja *-t'χai*, *-t'χei* (mo. *-tuyai*, *-tügei*): *sōt'χai* 'üljön le!'.

A jelentő mód jelen idő ragja POPPE szerint *-bē* (*-uē*, *-bē*, *-uē*), pl.: *Farbeišā* 'kimégy'. Ez a rag szabályosan a mo. *-ba*, *-be*, *-bai*, *-bei*-nek felel meg, mely azonban világosan a mult idő jele s P. magyarázata annál sajtáságosabb, mert a dahúr ige jövő idei jelentése sem igazolható kétségtelenül. Egy másik jövő időnek a ragja *-γv* (ez volta-képen jövő idejű igenév, így P. is!), melyhez a birtokos személyragok járulnak (*-mān* etc.) Jelen idő ragja *-n*, amely nem a mo. *-mui*, de a mo. *-nam* ragnak felel meg. Pl. *šadon* 'tud', *mēdam-bā* (< *mēdan-bā*) 'tudunk', *ām-bē* (< *ān-bē*) 'félek'. Egy másik jelen idő ragja P. szerint *-bž*, amelyhez járul az *a*- 'lenni' segédige jövő ideje (*ābei*): *sōbžābei* 'ülnek', jelentését pedig a német 'ich bin im Stehen'-féle alakokkal magyarázza. A mult idő jele a dahúrban *-l*: *sōl-bi* 'ültem'; a rag is, a jelentése is világos, pontos megfelelőit megtaláljuk a mo.-ban és az élő nyelvjárásokban. A régmult időt a *-bž ādž-* rag s a hozzá járuló *-āsv* képezi, ez utóbbi az *a*- 'lenni' segédige mult ideje: *sanwbž ādž-āsv* 'gondolt'. Egy másik (befejezett) mult hasonlóképen *-āsv* segítségével alakul, de még a személyes névmás is hozzájárul: *bolyāsvm-ba*

'megcsináltuk', de képezhető úgy is, hogy az ige tövéhez járul *-bái*, ahhoz meg egy *-rsu* rag: *sōbārsu* 'leült'.

A jelen és jövő idejű igenév ragja *-ju*, *-gu*, *-yu*, vagy egyszerűen *-y*, *-g*: *švdayu* 'tudó', *dérday* 'repülő'. Ezen a helyen P. maga is helyesen rámutat arra, hogy ezek névszók lévén, birtokos személyragok is járulhatnak hozzájuk: *k'urgadšin* 'mikor megérkezel, szó szerint: megérkeztedben, megérkeztedkor'. Az előbb felsorolt többi időkből is képezhetők igenevek: *sōbāju* 'ülő, ülve'; *sōbāsu* 'a leült'; *k'isā* 'csinált', ehhez még rag is járulhat: *irsn-ēs* 'jöttétől, mióta jött'.

A dahúr igeragozás többi alakjait POPPE mind egy kategóriába foglalta, RAMSTEDT nyomán (Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen, MSFOu. XIX), aki *converbium* nevet adta ennek a csoportnak, mely „az igének félig igei, félig névszói alakjait” tartalmazza s amelyek más nyelvek gerundium és supinum-féle alakjainak felelnek meg többé-kevésbé. Itt egyszerűség céljából megtartjuk RAMSTEDT eredeti, magagyártotta latin terminusait, melyeket POPPE oroszra fordított. *Converbium conditionale*, ragja a dahúrban *-āsā*, *-ēsē*, *-ōsō*: *sōγāsā* 'ha leülünk'. Ehhez az alakhoz birtokos személyragok is járulhatnak. *Converbium concessivum*, ragja *-jēs*: *ājēs* 'jöllehet féltem'; ez az alak úgy is alakulhat, hogy a parancsoló mód alakjához járul még a *-t's* kötőszó: *sant'ai't's* 'jöllehet azt gondolja'. *Converbium imperfecti*, ragja *-bái*, *-bē* vagy *-t's*: *sōbāi* 'ülve'. *Converbium perfecti*, ragja *-ār*, *-ér*, *-ōr*, *-ōr*, hosszú magánhangzó után *-jār*: *sōγōr* 'ülve'. *Converbium modale*, ragja *-ul* *sonsu* 'nem hallván'. *Converbium terminale*, ragja *-t'vlu*, *-t'ala*, *-t'la*: *k'ūlin* 'azalatt, míg ő teszi'. *Converbium successivum*, ragja *-yor*, *-k'ér*, mely a nomen futuri-hoz járul: *it'sk'ér* 'akkor, amikor elment'. *Converbium abtemporale*, ragja *-sār*, *-sēr*, *-sōr*: *ubāisēr* 'azonközben hogy nézett'.

A kötőszók mind mongol eredetűek, csak a *k'a* 'ugyanis' inkább a mandzsu *ke*-hez csatlakozik (vö. mo. *kū* id.). Az *ul* 'nem' csak a mo.-ban használatos; az élő dialektusokban, a dahúr kivételével nem.

Dahúr mondattanról vagy pláne jelentéstanról nem beszél POPPE; sajnos e két fejezet nemcsak az élő dialektusoknak, hanem még az ezeknél aránylag többet kutatott, jobban ismert irodalmi mongol nyelvnek is jóformán egészen ismeretlen kérdése.

LIGETI LAJOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az új török írás. Az oszmán-törökök¹⁾ — mint mindenki tudja — az utóbbi években áttértek a latin írás használatára. 1929 január elseje óta Törökországban tilos arab betűkkel könyvet nyomtatni. (Ez a törvény a régi szövegek kiadásában természetesen nagy bajt okozott.)

Az új írás, mely nem egészen szerencsés körülmények között jött létre, hosszas viták és többféle módosítás után a következő formában állapotodott meg (először közlöm a török betűt, utána annak fonetikai értékét):

a = a	i = i	r = r
b = b	ı = <i>ş</i> (y, <i>ı</i> , <i>ı</i>)	s = s
c = <i>dž</i>	j = <i>ž</i>	ş = <i>š</i>
ç = <i>č</i>	k = <i>k</i> (k, q)	t = t
d = d	l = l	u = u
e = <i>ä</i> (ε), e	m = m	ü = <i>ü</i>
f = f	n = n	v = v
g = g	o = o	y = <i>ı</i>
ğ = <i>γ</i> , <i>ı</i> , v	ö = <i>ö</i>	z = z
h = h	p = p	

Ebben az ábécében különösen feltűnik a pont nélküli *ı* jel. Mivel a pont nélküli *ı* a veláris *ı*(*ş*)-t jelzi, a palatális *ı* jelölésére nagybetűs írásban ponttal ellátott nagy *I*-t (İ) kell használni. A pont felteendő a nagy *ı*-re kurziv írásban is. Megjegyzendő, hogy az *ş* jelölésénél a kurziv írásban az *ı* fölé (kis és nagy betűnél egyformán) rendszeren *˘* jelet tesznek.

A *ğ* etymologikus alapon *γ* (*ø*), *ı*, v jelölésére szolgál, bizonyos oly esetekben, ahol a régi írásban *غ* (yain) vagy *ك* (kef) volt: *değil*, ejtsd *dēil* 'nem, nincs', *doğmak*, stambuli kiejtés szerint *dōmaq*, kis-

¹⁾ Az *osmanly* nevet, melyhez a régieskedés és maradiság hangulata tapad, ma Törökországban nem használják. KÖPRÜLÜZADE az „anatoliai török” elnevezést ajánlotta helyette tudományos használatra. Úgy látom azonban, hogy az „oszmán-török” név egyelőre a tudományos használatból nem kiszöbölhető ki.

ázsiái kiejtés szerint *doymaq* 'születni', *koğa*, ejtsd *kova* 'veder'. Helyesen olvasni tehát csak az tudja, aki a nyelvet ismeri.

Ugyanez vonatkozik a magánhangzók jó részére is. Az oszmánliban ugyanis az arab és perzsa jövevényszavak hosszú magánhangzóit általában hosszan ejtik. Ezeket a hosszúságokat az új írás nem jelöli, kivéve *l* és *g*, *k* után, hol a hosszú *a* és *u* jelzésére az *â* és *û* jeleket használják, de ezek voltaképpen a mássalhangó ejtésére vonatkozólag akarnak felvilágosítást adni; szerepel még a *^*-jel oly esetekben, midőn a hosszúság nem-jelölése félreértésre adhatna alkalmat.

A laringális explozívát arab szókból mássalhangzók után ' jellel jelzik.

Az új írás használatában még gyakran mutatkoznak tévedések és ingadozások. Maga az Ímlâ Lûgati (Istanbul, Devlet Matbaası, 1928, XVII + 371 l.), a hivatalos helyesírási szótár, tele van elavult adatokkal, tévedésekkel és ingadozásokkal.

Az új írást talán szerencsésebb formában is meg lehetett volna csinálni, de az kétségtelen, hogy ha szépségben messze mögötte marad is a régi arab írásnak, ennél sokkal alkalmasabb a török nyelv hangjainak kifejezésére, s az is bizonyos, hogy — mivel könnyen megtanulható — nagyban hozzá fog járulni a török közműveltség emeléséhez.

Megemlítem még, hogy a reformot készítő „Nyelvbizottság“ tagjai közt volt RAĞIP HULÂSİ Bey is, ki több évig volt Budapesten s magyarul igen jól tud.

A török írásreformról bőven és a szükséges irodalom idézésével tájékoztat Herbert W. DUDA: Die neue Lateinschrift in der Türkei. Orientalistische Literaturzeitung XXXII, 441 skk., XXXIII, 399 skk.; vö. még Orientalistische Literaturzeitung XXXIV, 413.

NÉMETH GYULA.

Magy. gyűlöl 'hassen'. A magy. *gyűlöl* szó származása, amennyiben tudomásom van róla, ismeretlen. Ezért bátorodom a következő egyeztetést javasolni.

A szónak a régi magyar irodalomban következő változatai vannak: *gye*lel, *gy*lel, *gyl*l, *gylew*l, *gi*llél, *g*llól, *gyew*löl 'odi, aversor, has-sen' NySz.

Az -öl nyilván gyakorítóképző. Az alapszava *gyöl* MOLNÁR ALBERT „Szent Bibliájában“ (1608) fordul elő. Vö. még *gyülös* 'verhaszt, feind-seelig'.

Szerintem *gyül* régi bolgár-török szó. Hangtanilag és jelentéstani-lag megfelel neki a csuv. PAAS. *s'ila* 'harag' (< **jil*-ig), *s'ilen*- (< **jil-lä*-n) 'haragudni'. A csuv. szó, amelynél PAASONEN nem ad származtatást, valószínűleg összetartozik a következő keleti-török szócsaláddal: alt.

RADL. *jül* 'verrückt, wahnsinnig sein', tel. *djül*, tel. *djül-ük* 'den Verstand verlieren, verrückt werden', *djülyäk* 'Wahnsinn'.

A jelentéstani fejlődés egész természetes: 'haragudni' (> gyak. 'gyülni') > 'dühöngni' > 'megőrülni'.

Egyetlen dolog, ami hangtanilag a csuv. és a keleti-török szóknak az egyeztetése ellen szól az, hogy a csuv. *i* nehezen egyeztethető a keleti-török *ü*-vel (mind a tar., mind a magy. magánhangzónak a hosszúsága lehet másodlagos). Ha *ü* az eredeti hang, a csuvasban vagy *ü*-t vagy *ə* (ä)-t várnánk.

Akár *i*, amint a csuvas alapján kell várnunk, volt a magánhangzó eredetileg, akár *ü*, a magyar szó magánhangzója mindkét eshetőségre jól illik. Az eredeti *i*-t illetőleg vö. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter 152—153, az *ü*-t u. o. 159; magy. *gy*- < török *j*-, csuv. *s'*- u. o. 180.

RÄSÄNEN MARTTI.

ÉRTESÍTŐ.

† Pápay József. (1873—1931)

A magyar nyelvtudományt ismét súlyos veszteség érte. 1931 június 9-én váratlanul, férfikora delén elköltözött az élők sorából PÁPAY JÓZSEF, a debreceni TISZA ISTVÁN-tudományegyetemen a magyar és finn-ugor nyelvtudomány r. tanára, a M. Tud. Akadémiának 1908 óta l. tagja.

PÁPAY már egyetemi hallgató korában SZARVAS GÁBOR és GYULAI PÁL környezetébe került. SZARVAS hatása alatt fordult a fiatal diák lelkes érdeklődése a nyelvtudomány problémái felé; világos, szabatos és mégis emelkedett stílusán, amely minden írását jellemzi, GYULAI PÁL hatása érzik.

Tudományos fejlődésére, egész élete munkájára döntő hatással volt osztjákföldi tanulmányútja. Mint az expedíció nyelvésztagja, részt vett Gróf ZICHY JENŐ harmadik ázsiai utazásában, s 1898 júliusától 1899 júniusáig egész esztendőt töltött az északi osztjakok földjén. Megtanulta nyelvüket, bizalmukba férközött, úgyhogy nemcsak az oroszok előtt féltve titkolt pogány szokásaikat figyelhette meg, hanem a népköltészet gazdag kincsei is kitárultak előtte. Elérte utazása főcélját, megfejtette a tragikus véget ért REGULY ANTALnak évtizedek óta kihasználatlanul heverő osztják anyagát s maga is gazdag, új és értékes anyagot gyűjtöhetett.

Hazatérve, hivatali elfoglaltsága és tanári tevékenysége mellett munkaereje java részét a gyűjtött anyag rendszeres földolgozásának

szentelte. Beszámol tanulmányútjáról (Nyelvészeti tanulmányutam az északi osztjakok földjén. Bpesti Szemle 1905), közzéteszi REGULY értékes uráli térképét (Földr. Közl. 1906. XXXIV. k.), s *Osztják népköltési gyűjteményében*, amely mint ZICHY JENŐ gróf III. ázsiai utazásának V. kötete jelent meg, megírja kegyeletes tollal REGULY ANTAL küzdelmes élete-történetét s közzéteszi, mintaszerű filológiai pontossággal a megfejtett és gyűjtött anyag egy részét. Majd 1906—7-ben *Északi osztják nyelvtudományok* címmel ismét egy kötetnyi osztják népköltési anyagot tesz közzé. A hatalmas anyag feldolgozását a háborús évek alatt is folytatta s 1926-ban újabb két kötet állt sajtóra készen. Szorgalmasan dolgozott osztják leíró nyelvtanán is (a FUF. XIII. kötetében közölt is belőle mutatványt *Über die objektivkonjugation im nordostjakischen* címmel) s gyűjtötte az anyagot osztják szótárához. Hátrahagyott értékes anyagának kiadása a Nyelvtud. Bizottság feladata lesz.

A kutató tudós emlékét szaktársai tisztelettel fogják emlegetni; akik hozzá közelebb álltak, az aranyosszívú, igazi magyar kedélyű ember elvesztését gýászolják.

G. Z.

† Erdélyi Lajos. (1871—1932)

ERDÉLYI LAJOS, a magyar nyelvtudomány lelkes és komoly törekvésű munkása 61 éves korában elköltözött az élők sorából.

1871-ben született a háromszéki Uzonban; egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, mint SZINNYEI JÓZSEF, majd HALÁSZ IGNÁC tanítványa. 1898-ban sub auspiciis regis doktorrá avatták. Eleinte a sepsiszentgyörgyi és kolozsvári, majd a budapesti ref. főgimnáziumban tanított. Csakhamar az Állami Polgáriiskolai Tanárképző Főiskolára került, ahol egy negyedszázadon át tanította a magyar nyelvtudományt. 1908-ban a budapesti egyetem bölcészeti kara magántanárrá képesítette a nyelvjárástan és mondattan tárgykörből, 1929-ben a rendkívüli tanári címmel tüntette ki.

ERDÉLYI LAJOST kezdettől fogva három problémakör érdekelte: a mondattan, a magyar nyelvjárások és a székely kérdés. Tanulmányainak első csoportjába tartozik doktori értekezése (amelyet később ismételtlen átdolgozott), amely az úgyn. összevont mondat helyes lélektani magyarázatát adja (NyK. XXVII—XXVIII. k.; külön Bpest, 1898). Ugyancsak mondattani kérdéseket tárgyal *Az értelmi egyezésről* (NyK. XXXVI.), *A ráértésről* (Nyr. XXXIV.) és *A háború mondattanából* c. tanulmánya is, (MNy. XI.).

Nyelvjárástanulmányai közül nevezetesebbek: *A háromszéki nyelvjárásról*, *A feltételes és felszólító módú időalakok a háromszéki nyelvjárásban* (NyK. XXXVI.), *Időalakjaink és módjaink a háromszéki*

nyelvjárásban (uo. XXXV.), *Nyelvjárásaink ügye és teendőink* (MNy. I.), Szívesen foglalkozott (és vissza-visszatért) egy nehéz és produktívnak nem épen mondható kérdésre: régi nyelvemlékeink nyelvjárásának meghatározására: *A HB. nyelvjárása* (Nyr. XLIII.—XLIV.), *Die ung. Leichenrede, als mundartliches Sprachdenkmal* (JSFOu. XXX.), *Legrégibb bibliánk nyelvjárásához* (Nyr. XLI.). Nyelvemléktanulmányai közül külön is ki kell emelnünk a Gyulafehérvári Glosszákról írt tanulmányait (MNy. IX., X., XI.), amelyek ERDÉLYI legértékesebb dolgozatai közé tartoznak.

A székely-kérdés ERDÉLYI számára nem annyira történeti, mint inkább nyelvi probléma volt: első sorban a székelység és a nyugati magyarság nyelvi kapcsolatait kutatta (Nyr. XXXVII., MNy. IV., XIII., XV., XXII.—XXIII.).

A M. Nyelvtudományi Társaság megbízásából ERDÉLYI LAJOS évek óta dolgoztatott a háromszéki népnyelv monográfiáján; nagy munkája befejezésében korai halála megátolta.

G. Z.

M. kir. udvari könyvnyomda
HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca
14.

89.369

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FŐLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST
1933

TARTALOM.

	Oldal
LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. II.	165
K. PALLÓ MARGIT: Az oszmán-török találósvers	207
CSÜRY BÁLINT: Pápai Páriz szótárának két francia forrása	229
GÖBL LÁSZLÓ: A magyar szótáriródalom hatása az oláhra. II. . . .	243
DR. HEGEDŰS LAJOS: Fonétikai tanulmányok I. II.	266
PAIS DEZSŐ: Fon	274

Ismertetések és bírálatok.

Újabb magyar nyelvészeti irodalom: DR. FLUDOROVITS JOLÁN	285
<i>Domokos Pál Péter</i> : A moldvai magyarság. Ism. CSÜRY BÁLINT . . .	294
<i>Kertész Manó</i> : Szállok az úrnak. Ism. TOLNAI VILMOS	295
A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. II. Ism. TREML LAJOS	297
Tunkelo-émlékkönyv. Suomi. V. 10. Ism. N. SEBESTYÉN IRÉN . . .	310
<i>A. Saareste</i> : Die estnische Sprache. Ism. VIRÁNYI ELEMÉR	319
<i>B. J. Vladimircov</i> : A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Ism. LIGETI LAJOS	320

Kisebb közlemények.

LEWY ERNŐ: <i>Hamar</i>	229
LIGETI LAJOS: <i>Dió</i>	242
CSÜRY BÁLINT: <i>Hallik</i>	265
LIGETI LAJOS: <i>Karám</i>	336
LIGETI LAJOS: <i>Dzsingisz khán neve</i>	338
CSÜRY BÁLINT: <i>Nyuvad, nyuvaszt</i>	341
JUHÁSZ JENŐ: <i>Mordizom-adta</i>	345

Értesítő.

† Wichmann György (1868—1932)	348
---	-----

*A szerkesztő lakása: I., Nagyboldogasszony-útja 11—13.
B. Eötvös-Collegium.*

Bevezetés a fonológiába.¹⁾

II. Magyar fonológia.

„... a' betű eléggé kitetsző természete szerint változtatja a' szónak jelentését.”
Egy régi szótáríró.

9. A magyar leíró fonológia feladata megállapítani azokat a hangszközöket, amelyeket a magyar nyelv — az írott és beszélt nyelv — jelenleg használ, kijelölni e hangszközök közül azokat, amelyeknek funkciója van, vagyis a fonémeket, és a fonémek viszonyainak tisztázásával meghatározni hangrendszerünk sajátosságait.

Természetesen nemcsak a jelenlegi állapot lehet ilyen leírás tárgya. Nyelvünk történetének bármely korszakából kiszakíthatnánk egy időpontot, feltéve, hogy az emlékek elegendő anyagot nyújtanának munkánkhoz. És éppen ez az, ami a mai állapot kiválasztását leginkább ajánlja: a mai nyelvből áll rendelkezésünkre a legtöbb adat. Az irodalmi nyelv itt van előttünk, tetszésszerint meríthetünk belőle. A köznyelvet ismerjük, és a nép nyelve is hozzáférhető számunkra, ha másképp nem, ama páratlanul gazdag adathalmaz révén, melyet nyelvjáráskutatásunk évszázados munkával az ország minden tájáról összehordott.

Az elmúlt korok a teljesség tekintetében nem versenyezhetnek a mával, mert ha egyik-másik adna is elegendő támpontot az írott nyelvre vonatkozólag, a beszélt nyelv valóságos hangszközeit már csak többé-kevésbé valószínű találgatásokkal tudnók meghatározni.

Ez a mostani teljesség azonban szintén nem tökéletes. Ott mutatkoznak hiányok, ahol a kutató leginkább szorul idegen támogatásra, a népnyelvnél. Nem a nyelvjárási leírások sokszor panasztolt gyengeségeire gondolunk, a laikus leírók minket oly közelről érintő hangtani készületlenségére. A sok selejtes holmi közt annyi jó fülré valló, épkezláb megtigyelés akad, hogy könnyen eligazodhatunk a népies hangjelenségek útvesztőiben, és még ott sem hagy cserben

¹⁾ Vö. NyK. XLVIII, 1.

biztonságérzetünk, ahol a leírók felületessége vagy túlzott eredetiségre való törekvése kételyt ébreszthet bennünk: ellenőrizni tudjuk őket egymással. Majdnem minden nagyobb nyelvjárásterületről van bőséges anyagunk, a baj inkább ott van, hogy ez az anyag már nem éppen mai. Vannak vidékek, amelyek nyelvéről még a múlt század 80—90-es éveiből maradt ránk az utolsó leírás — és azóta semmi hír. Nemzedékek jöttek, nemzedékek mentek, de senkisémmé váltak, mit hoztak vagy vittek magukkal nyelviileg. Senki nem kereste, milyen változást okoztak a nép nyelvében az utóbbi évtizedek társadalmi eltolódásai és a technikai haladás embereket egymáshoz közelebb terelő vívmányai vagy, amit elsősorban kellett volna említenünk, a köznyelv hódításai, amelyek az iskola és az újság jóvoltából éppen az utolsó ötven évben voltak legjelentősebbek. Hogy milyen területeket hódított el a köznyelv a népnyelv provinciáiból, nem tudjuk. Nem tudjuk azt sem, milyen rendet vágtak az idegenítő törekvések a magyar nyelv törzséről leszakított nyelvjárásokban. Mire jutott a csehesítés és tótosodás a palócságban, mire az oláhositás a Királyhágón túl és a Székelyföldön? És ha ezeken a részekén a zárt tömegek ellenállása dacolt is az erőszak erőivel, ki tudja, mi lett nyelvszigeteinkkel fenn Máramarosban és lenn Szlavóniában, amelyek már a magyar uralom idején is elmerüléssel fenyegettek, mi lett a szakadási 159 magyarral és idiómájával, ha már 1910-ben is 1009 oláh lakott a községben?

Szórványosan még a legutóbbi években is jelentek meg nyelvjárási ismertetések, de mintha elapadt volna az érdeklődés a magyar nyelvjárástan iránt, megtört az a nagyszerű lendület, amelyet a régi *Nyelvőr* adott ennek a fontos tudományágnak.

Mai — szoros értelemben vett mai — adataink a népnyelvre, sajnos, nincsenek, és míg nyelvjárásaink új katasztere el nem készül, nem is lesznek. Használni tehát csak azt a meglevő irodalmat használhatjuk, amely inkább a tegnapról ad képet, és e mellett még külön nehézséget is rejteget: a szempontok különbözőségét.

Népnyelvi leírásaink ugyanis eleinte nem nyelvészeti, később pedig nem tisztán leíró szempontok szerint készültek. A régebbi irodalom — mint tudjuk — a nyelvújítási törekvések szolgálatában állott. Munkásait főleg az irodalmi nyelv gazdagításának gondolata vezérelte. „Hadd jussanak be nyelvünk alkatának bármily vékony vonásai s erecskéi az írók ismerettárába, hogy annál kevesebb idegenségeknél legyen helyök” — idézi Vass József, NyK. II, 362

LŐRINCZ KÁROLY kapnikbányai plébános szavait, amelyekben még ott cseng a nyelvújítók régi vágya: az irodalmi nyelv megújítása a népnyelv friss erőivel. Az újabb nyelvjárási irodalmat a *Nyelvőr* megindulásától szokták számítani. Ez már rendszeresebb munka eredménye, és a szempont, amely áthatja, merőben linguistikai: nyelvtörténeti szempont. A 70-es évektől kezdve egyre jobban terjed és erősödik a hit, hogy a nyelvjárások voltaképp nyelvmemlékek, amelyekben elveszettnek hitt ősi sajátságok rejtőznek. Ez fűti a gyűjtési munka irányítóit, akik a magyar nyelvtörténet hézagait remélték kitölteni a nyelvjárások rejtett régiségeivel. Ahol ilyesmi nem kínálkozott, még a leírást is mellőzték.¹⁾

A szempont természetesen indokolt és helyes volt: a nyelvtörténetnek szüksége van minden adatra, akárhol is bukkan fel, egyaránt tudja használni a holt pergamenek feljegyzéseit és az eleven archaizmusokat, de a nyelvjárási anyag feldolgozóit érthetőleg zavarta ez a követelmény. Synchronikus tények elé állították őket és diachronikusan értékesíthető eredményeket vártak munkájuktól. Ennek persze az lett a következménye, hogy az adatok sokhelyütt eltorzultak az ellentétes szempontok tükrében. Márpedig az eltorzult adatokból nehéz kihámozni a valóság magvát.

Ezt a nehézséget azonban vállalnunk kell, mert csak a nyelvjárási anyag fonológiai értékelése után tudunk majd képet alkotni a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv hangrendszereinek egymás-

¹⁾ Jellegzetes e tekintetben Balassa felfogása. „Nem szólhatunk magyar nyelvjárásról az ország fővárosában, Budapesten sem — írta M. Nyj. 1. lap 1. jegyz. — mert e város lakossága, főleg Budáé, *eredetileg* német volt.” Ha BALASSA azt mondta volna, hogy Budapesten nyelvjárásról — a szó népnyelvi értelmében — nem lehet szó, mert itt általában a magyar köznyelvet beszélik, igazra lett volna, de azért nem foglalkozni egy város nyelvével, mert ott valahol más nyelven, illetve más nyelven is beszéltek, a legfurcsább indoklás.

Csak curiosum kedvéért iktatom ide, hogy BALASSA szerint fővárosunk nyelve *nem természetesen*, hanem az ország legkülönbözőbb részeiből összeverődött lakosság nyelvének keveredéséből alakult „az irodalmi nyelv befolyása alatt.” Már pedig ez öreg hiba, mert BALASSÁNAK a legjelentéktlenebb nyelvjárás is „fontosabb és tanulságosabb, mint az *erőszakkal* létrehozott irodalmi nyelv” (i. m. 5).

Nem tudom, milyen „erőszakra” gondolt itt Balassa. Csak nem arra a hihetetlenül differenciált munkára célzott, amelyben a magyar irodalom minden neves és névtelen munkása résztvett, aki új kifejezési aránylatokkal valaha is gazdagította az irott nyelvet? Mert azt talán mégsem szabad erőszaknak tekinteni, hogy poétáink és íróink bele-beleszótták egyéni színeiket abba az anyagba, amelyet készen kaptak, és amelynek alapját a beszélt nyelv alkotta?!

Az meg egyenesen rejtélyes, hogy miért nem természetes dolog a nyelvjárások keveredése és kiegyenlítődése. Ennél természetesebb jelenséget igazán keveset lehet találni a nyelv életében.

közi viszonyáról, amelynek megállapítása szintén feladatunk körébe vág.

10. Fonémek és változatok a magyarban.¹⁾

a) Rövid magánhangzók.

a

E foném kétféleképpen realizálódik a magyarban. A köznyelvben és a nyelvjárások nagy részében mint *ā* (legalsó nyelvállású rövid veláris hangzó, negyedfokú labializációval), kisebb részében pedig mint *ä* (legalsó nyelvállású illabiális rövid veláris hangzó). Az *ā* és *ä* együtt seholsem foném.

Az *ä*-realizációra főleg a palócságból vannak adataink, mégpedig mindegyik alterületről (nyugati, közép, déli és keleti palóc), de azért itt sem általános ez a sajátság, mert mindenütt vannak vidékek *ā* realizációval is. Az ú. n. jásztelepeken (Kiskunfélegyháza, Majsa, Zenta), a szlavóniai tájszólásban és a nyugati székelységhez tartozó Sóvidék egyes helyein (Kibéd, Makkfalva, Gyalakuta) is *ä* a realizáció, sőt a bács megyei Bajmokon is, de itt már kiveszőben van ez a sajátság. Az összes többi magyar nyelvjárásban, beleértve természetesen az *ä*-zó palóc vidékeket is, *ā* a realizáció.

E két realizációs típuson kívül lehetnek, mint ahogy vannak is, árnyalati ejtéskülönbségek vidékenként, de ezeknek nyelvi értéke nincs, és így bátran elhanyagolhatók.

Megjegyzendő, hogy a királyhágóntúli nyelvjárásban és a tiszántúli dialektus átmeneti részein (belényesi és tenkei járás) az *a* foném fonológiai felhasználása más, mint a többi nyelvjárásban, az irodalmi nyelvben és a köznyelvben.

ä kombinatórikus változat. Egyes nyelvjárásokban, amelyekben az *a* foném realizációja általában *ä*, olyankor, amikor a következő szótagban *ā* áll, *ä* helyett *ā* hangzik. Pl. *fä*, *de kápäl*. Ezekben tehát együtt jelentkezik az *ā* és *ä*, de csak mint kombinatórikus változatok: az *ā* az alap-, az *ä* pedig a mellékváltozata az *a* fonémnek.

Ez a variáns különösen a székelységben általános, főleg a marosszéki és a nyugati nyelvjárásokban (Keresztúr, Sóvidék, Havas-

¹⁾ Jelmagyarázat. Sor alatt: ˘ = nyíltság, ˙ = zártság, ~ = nazalizáció, ˆ = szűk, ˆ = széles artikuláció, ˆ = a köznyelvinél előrébb, ˆ = hátrább képzett hang, ˆ = diftongus jelzése. Sor fölött: ˆ = hosszúság.

alja, homoródi járás), de a keleti részekén (Alcsík) és a moldvai csángóknál is gyakori. Más dialektusokban már csak itt-ott bukkan fel. A nyugati nyelvjárásterületen csak Felső-Örvidékről, Dunántúl felsőszigetközi részéből, a palóc Vágkirályfáról és Jászfényszaruból, és a királyhágóntúli Magyar-Décséről vannak rá adataink. Bajmokon az a nemzedék, amely már *ä* realizációval beszél, a legutóbb még szintén ejtette ezt a változatot.

ä stíláriis változat. Főleg a műveltebbek beszédében fordul elő, idegen eredetű szavak ejtésénél. Nem általános, még a köznyelvben sem (I. Gombocz, MTNy. II. Hangt. I. 71). Az *akadémia* szóban elég gyakran hallható (o: *áká*...).

o

Minden nyelvjárásban előforduló foném, vidékenként nyiltabb vagy zártabb realizációban. Megvan természetesen a köznyelvben és az irodalmiban is. Az erősen *a*-zó királyhágóntúliban, a tiszántúli nyelvjárás területén pedig a belényesi és tenkei járásban az *o* fonológiai felhasználása kisebb mérvű, mint egyebütt.

q (= o) kombinatórikus változat. Legalsó nyelvállású rövid veláris hangzó, harmadfokú labializációval. A nyelvállás szempontjából az *a*, a labializáció alapján az *o* mellékvariánsának lehet felfogni. Majdnem mindenütt ismeretes a népnyelvben, és mindig egy *á*-s szótag után jelentkezik az irodalmi és köznyelvi *a* helyén. A nyelvjárások nagy része ilyenkor *o*-t is mond. Tehát: irod. és közny. *háza* ~ népn. *házaq* vagy (és) *házo*.

E változatot ismerik a Felső-Örvidéken, Zala vidékén, Dunántúl balatonfelvidéki részén, Veszprém és Fehér megyében, Szigetközben, Mátusföldön, középső palóc területen, Zilahon, Debrecenben, Szamosháton, Tiszaháton, Ugocsában, Koltón, Kalotaszegen, Tordán, Kisküküllőmegyében, a székelység keleti részén (Gyergyó, Csik, Háromszék), a nyugati Sóvidéken és a moldvai csángóknál, legalább is ezekről a helyekről jelentik a leírók.

ö

Az irodalmi nyelvben, köznyelvben és minden nyelvjárásban meglévő foném. A realizáció tekintetében ennél is vannak népnyelvi eltérések. A legjellegzetesebb eltérés az Alsófejér- és Küküllőmegyében ejtett, *œ*-nek jelzett hang: alsó nyelvállású palatális rövid hangzó, harmadfokú labializációval. Lozsádon középső a nyelvállás, de az

ajakműködés itt is gyengébb. Úgy látszik, Szakadáton is ilyen az *ö*. De ha vannak is realizációs eltérések, nincs nyelvjárás, amely kétféle *ö*-t különböztetne meg fonológiaiilag. A régebbi szakirodalomban többször megismétlődik az az állítás, hogy az Alföld népe különbséget tesz a *szörzött* és *öröm ö* hangjai között (REGNER TIVADAR, NÉGYESY LÁSZLÓ, KOVÁCS JÁNOS, VASS BÉLA), ennek azonban semmi alapja sincs.

ε

Mindenütt előforduló foném. Az írott és beszélt nyelv egyaránt használja. Fonológiai szerepe az északkeleti nyelvterületen a legnagyobb.

ä (= ε) változat. Főleg a székelységből ismeretes, de Göcsejben, Dunántúl, a palócvidékeken és a királyhágóntúli nyelvjárásban is előfordul. Az ε változata az ilyen szavakban, mint *de*, *se*, *nem*, *kert*, *mert*, *hanem*, stb. Variánsi minőségét közelebről bajos meghatározni. Csurgó vidékéről kombinatórikus változatnak (*i*, *ö* és *ő* előtt!) jelzik, de ez nem valószínű. Sokhelyütt inkább fakultatív változatnak látszik, bizonyos esetekben (pl. *ejnye*, *de szép*!) alkalmi vagy stílári variánsnak mondható.

e

Az irodalmi nyelv nem különbözteti meg ezt a hangot. (Az alábbi példákban *ë*-vel fogjuk jelölni, hogy az *e* [= ε]-től megkülönböztethessük.)

Nem is minden nyelvjárásban foném. *Ö*-ző vidékeken (alföldi, pestmegyei, nyugati székely nyelvjárás stb.) csak mint változat fordul elő, mellékváltozata az ε-nek. Az északkeleti nyelvjárásterület szélein szintén csak változat, éppúgy, mint a Királyhágón túl, Kalotaszeg (Fölszeg) kivételével. A felsőtiszaiban még mint változat is ismeretlen.

Evvel szemben foném a nyugati nyelvjárásokban: *keresték* „mi kerestük“: *kerestek* „ők kerestek“, *lessék* „mi lessük“: *lessek* „én lessek“, *tehenék* „tehenük“: *tehenek* plur. (Göcsej); *kezek*: *kezek* (Rábadék); *Dunántúl*: *të* nom.: *te* voc. (Szigetköz); a *palócságban*: *tehenék*: *tehenek* (nyugat); *mënték* jelenidő több. 2. sz.: *mëntek* mult több. 3. sz., *szëmék*: *szëmek* (közép); *kertëket* „kertjüket“: *kertekët* (dél); *elvëtte feleségül*: *elvette* (= elvetette) a *buzát* (jásztelep); a Duna-tiszai nyelvjárás *tiszántúli* részén (adatok Szentestéről, Mezőtúrról, Szalontáról és Tárkányból) és *Bácskában*: *hëgyës* „spitzig“: *hëgyes* „gebirgig“, *bëgyës* „büszke“: *bëgyes* „nagybögű“ (Csantavér); a *kalotaszegiben*: *të*: *te* (Fölszeg); a *keleti székelységben*:

erősebben helyhat.: *erősebben* módhat. (Háromszék); *fejék*: *fejek*, *kezek*: *kezek*, (Gyergyó, Csik).

Feltűnő, hogy az *e* foném fonológiai felhasználása nyelvjárásilag is nagyon szűkkörű. Mint a példákból látható, majdnem kizárólag csak alaktani funkciója van, és azokon a területeken is, ahol fonémvolta még bizonyítható, bizonyos jelek mutatják, hogy a nyelv igyekszik kiküszöbölni mint önálló kifejező hangeszközt. Középső palóc vidéken pl. *népèkèt* „népüket”: *népèkèt*-félék helyett már a *nép-jèkèt*: *népèkèt* szópart használják inkább, jeléül annak, hogy a zárt és nyílt hang közti hangzási különbséget nem érzik elegendőnek a jelentéskülönbség világos kifejezésére. A nyugati nyelvjárásokban, Dunántúl, déli palóc vidékeken (felsőpestmegyei) az *ö*-zés, a keleti palócban az *ε*-zés szorítja még kisebb körre az *e*-t. Az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárások közé ékelt zilahvidékiben, főleg annak diósadi és sarmasági részén, az *e* már erősen küzd az *ε*-vel, annyira, hogy amelyik szóban az egyik magyar *e*-t mond, a másik mindig *ε*-t használ.

A köznyelv az irodalmi nyelvhez igazodik az *e* tekintetében. Általában nem használja fonémként, bár a köznyelvi *e* ejtés nem minősíthető provincializmusnak.

Az *e* fonológiai pusztulásáról a magyarban még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében keresendő.

u ü i

Az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és az összes nyelvjárásokban mind a három hang foném.

β) Hosszú magánhangzók.

ā

E foném realizálása a magyar nyelvterület nagy részén *ā*, némely helyütt *ā̄*. Úgy látszik, a realizálás tekintetében összefüggés van a rövid és hosszú foném között. Ha ugyanis a rövid *a* realizációja *ā*, akkor a hosszúé *ā̄*, viszont *ā* mellett rendszerint *ā̄* szokott előfordulni. Ez alól csak elvétve találunk kivételt: a síroki palóc *ā* mellett *ā̄*-t, a széki palóc *ā* mellett *ā̄*-t mond. Ugyanezt látjuk Kis-kunfélegyháza környékén is, ahol *ā* mellett *ā̄*, *ā* mellett *ā̄* is előfordul.

Az \bar{a} realizáció a palócságból, a jásztelepekről és Szlavóniából ismeretes.

A nép nyelvében egyes helyeken kettőshangú változatok is jelentkeznek. Így Zalában, Balatonfelvidéken, a tolnamegyei Sárközben, Nyitra vidékén, Nógrád és Hont egyes részein, Rimaszombatban.

A köznyelvben a fonétikai realizáció: \bar{a}

\bar{o}

Az írott és beszélt nyelv egyformán fonémként használja. A realizáció a köznyelvben monoftongikus, a népnyelvben néhol diftongikus változat is hallható, és pedig

uo a nyugati nyelvjárásterületen (Göcsej, Rábavidék), Dunántúl nyugati részein, palóc (Nyitra, Nógrád és Hont egyes részei) és erdélyi (Háromszék orbai tájszólása, Középcsik, Halmágy, Moldva) nyelvjárásokban;

ao a Duna-Dráva közén, palóc vidékeken (mátravidéki, borsodi, sajóvölgyi palóc), a tiszántúli részeken és néhol Erdélyben (Homoród vidéke, Gyergyó, Alcsík);

ou a karancsvidéki palócban, az északkeleti nyelvjárásterület szélein (Bereg, Ugocsa, Szamoshat) és Erdélyben (a Sóvidéken, Havasalján, Háromszék szentléleki, felsősepsi és miklósvárszéki részén, ritkábban az Erdővidéken és a keresztúri tájszólásban).

Az ao és ou fonétikai különbsége nyilvánvaló ugyan, a közlések azonban ezen a ponton meglehetősen ingadoznak, de ezen nem is csodálkozhatunk, mert a fonétikai tényállás megállapítása nem olyan egyszerű. A fenti területfelsorolás és a tényleges helyzet között ennél fogva lehetnek eltérések.

\bar{o}

Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben, valamint az összes nyelvjárásokban előforduló foném, néhol diftongikus népnyelvi változattal. A kettőshangú változat realizációja: $\bar{üö}$, $\bar{eö}$ vagy $\bar{öü}$, nagyjából ugyanolyan területmegoszlással, mint az \bar{o} -nál. A jelölés tekintetében itt is mutatkozik ingadozás az $\bar{eö}$ és $\bar{öü}$ -nél.

\bar{e}

Csak nyelvjárásilag használt foném, de még így is ritka. Heves, Borsod és Gömör összeszőgellésénél (Apátfalva, Mikófalva, Szentmárton, Istenmező és környéke, Balogvölgy) a leírók szerint minden irodalmi és köznyelvi \bar{e} helyén ez áll. A mátravidékiben és a bor-

sodi palócban szintén megvan, de itt az \bar{e} mellett az \bar{e} is külön foném. Tehát: $\bar{e}g$ „coelum”: $\bar{e}g$ „ardet” (mátravidéki és borsodi); $\bar{e}g$ „coelum” és „ardet” (apátfalvi).

\bar{e}

Az irodalmi nyelv, a köznyelv és minden nyelvjárás fonémként használja, kivéve talán az apátfalvit. Diftongizáló vidékeken ennek is van kettőshangú változata, mégpedig ie , ee vagy ei , nagyrészt olyan területmegosztással és ingadozásokkal, mint az \bar{o} , illetve \bar{o} esetében.

\bar{u} \bar{u} \bar{i}

Az írott és beszélt nyelvben egyaránt használatos fonémek. A népnyelvi leírásokra támaszkodva tulajdonképpen azt kellene mondanunk, hogy a nyugati nyelvjárásterületen hiányzanak. A leírók ugyanis egymást ismételve sorra kijelentik, hogy ezen a vidéken ismeretlenek. Ezt állapítja meg VASS Göcsejre és Rábaközre, BALASSA Őrségre, KERTÉSZ Zala vidékére, SZABÓ Nagykanizsára. Ezeknek a megállapításoknak nincs alapja. A leírók számos példát sorolnak fel, amelyekkel önmagukat cáfolják. A tévedések sorozatát nyilván az okozta, hogy ezen a vidéken az irodalmi \bar{u} \bar{u} \bar{i} helyén általában a megfelelő rövid hang szokott jelentkezni, viszont a $lú$ (irod. $ló$), $búr$ (bőr), $íg$ (ég)-félék bizonyos fokig gondoskodnak is a pótlásról. Kétségtelen azonban, hogy e hosszú fonémek fonológiai felhasználása itt sokkal kisebb, mint az irodalmi nyelvben, köznyelvben vagy a többi nyelvjárásban.

Ezeknek a fonémeknek nincsenek kettőshangú változatai.

Az emphatikus beszédben sokszor hallhatunk a rövid i u \bar{u} helyén hosszú hangokat alkalmi változatként. Pl. *kíváló*, *túdom*.

Megjegyzés. A hosszú magánhangzó fonémek tárgyalását nem fejezhetjük be az \bar{u} . n. pótlónyújtásos \bar{a} és \bar{e} hangok említése nélkül. A magyar fonétikai munkákból sokan azt a hitet meríthetik, hogy nyelvjárásainkban és a köznyelvben ezek a hangok nemcsak változatok, hanem talán fonémek is, hisz vannak szópárok, amelyeknél az \bar{a} - vagy \bar{e} -vel szembenálló \bar{a} , illetve \bar{e} időtartamkülönbségén nyugszik a jelentés különbsége. Ilyen szópárok volnának *ara*: *arra* (\bar{a} : $\bar{a}r\bar{a}$), *ere*: *erre* (\bar{e} : $\bar{e}r\bar{e}$), *mer-e*: *merre* (\bar{e} : $\bar{m}\bar{e}r\bar{e}$).

E példákra azonban nem célszerű hivatkozni, mert a fonológiai helyzet világos megítélésére nem alkalmasak. Ilyen célra csak akkor

volnának használhatók, ha alaktani különbségeket nem rejtenének magukban. Az *ara* szónál az alaktani helyzet: *ara* |, míg az *arra* esetében: *ar* | *ra*, tehát a hangzási különbségen kívül morfológiai különbség is hozzájárul a jelentési differenciához. A többi szópárnál is ez az, ami elsősorban kifogásolható.

A másik kifogás, ami joggal tehető, az, hogy az *arra* szónál nemcsak *ārā* ejtés lehetséges, hanem *ārā* is, és ez még nagyon is belül van azon az ingadozási kereten, amelyet a nyelv az értelem veszélyeztetése nélkül megenged. De nemcsak ennél a szónál van ez így, hanem minden egyes esetben, ahol ilyen *ā* vagy *ē* szerepel. Jól látható ez a nyelvjárásokban, amelyek a tautosyllabikus *l*, *r*, *j* előtt megnyújtják a hangzót, vagy a nyújtáson kívül még a szótagzáró elemet is elenyésztik.

A népnyelvben egymásmellett élnek és használatosak a *fālta* ~ *falta*, *szāma* ~ *szalma*, *ēhiszöm* ~ *elhiszöm*, *hējre* ~ *hejre* (= *helyre*) alakok. (E példákban az *ā* = *ār*, *ē* = *ēr*.)

Ha ezt figyelembe vesszük, akkor az ú. n. pótlónyújtásos *ā* és *ē*-ket az

$$ā + l, r, j$$

$$ē + l, r, j$$

diftongusok egyik, és pedig monoftongikus realizációinak kell tartanunk. A másik ejtés kettőshangú. Mivel azonban az *āl*, *ār*, *āj*, *el*, *er*, *ej* nem fonológiai egységek¹⁾, a velük fakultative váltakozó *ā*-kat és *ē*-ket sem tekinthetjük, szorosabb értelemben, változatoknak.

Épp így nem beszélhetünk a magyarban nasalis magánhangzó-változatokról sem. A népnyelvben az olyan ejtés, mint *kādisznó*, *torqba*, *ikābb* elég gyakori, de evvel párhuzamosan *kandisznó*, *toromba*, *inkābb* is használatos. Itt is fonémcsoportokkal (*an*, *om*, *in*) váltakozó hangokról (*a*, *o*, *i*) van szó.

γ) Mássalhangzók.

A mássalhangzó fonémeknél alig van eltérés az írott és a beszélt nyelv, illetve az egyes nyelvjárások között. Az irodalmi nyelv és a köznyelv között csak egy lényeges eltérés mutatkozik: az iro-

¹⁾ Diftongusok csak akkor tekinthetők fonológiai egységeknek, ha oszthatatlanok, vagyis ha a kapcsolóhangjuk ugyanabban a rendszerben más magánhangzóval együtt nem fordul elő. Vö. MNy. XXVI, 23—4.

dalmi nyelv mint fonémet különbözteti meg az *ly*-et (pl. *beszély* : *beszél*, *gálya* : *gála*), amelynek helyén a köznyelv *j*-t ejt. A népnyelvben főleg közép, nyugati és déli palóc területen látszik az *ly* fonémnek. Másutt is előfordul ugyan ez a hang (Lozsádon, Szakadátton, a moldvai csángóknál), de rendszerint *j* vagy *l* jelentkezik helyette: a Dunától nyugatra *l*, keletre *j*, az érintkező részeken felváltva *l* és *j*.

A többi mássalhangzó foném nagyrészt mindenütt előfordul. Egy részüknél (*l*, *r*, *ny*, *f*, *v*, *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *ty*, *gy*, *dz*, *dzs*) még változatokról is alig lehet beszélni, legfeljebb árnyalati ejtészülönségekről. A másik rész is mindenütt előforduló fonémekből (*m*, *n*, *h*, *j*) áll, de ezeknek már vannak változataik.

m: bilabiális és dentilabiális változat (*m*); előbbi az alap-, utóbbi a mellékváltozat (csak dentilabiális réshangok előtt).

n: alveoláris és „gutturális” (*ɲ*) változat; az utóbbi csak *k*, *g* előtt szokott állani, ez a mellékváltozat, szemben az alveoláris alapváltozattal.

h: zöngétlen és zöngés változat; szókezdő helyzetben és mássalhangzó után zöngétlen (*h*): ez az alapváltozat, magánhangzók közt zöngés: ez a mellékváltozat (*h*).

j: zöngés alap-, zöngétlen mellékváltozat (*x*); a mellékváltozat csak zöngétlen mássalhangzók után abszolút szóvégen jelentkezik.

Utoljára említjük az *s*, *z*, *sz*, *zs*, *c*, *cs* fonémeket, ezeket az irodalmi nyelv, a köznyelv és a nyelvjárások zöme pontosan megkülönbözteti. Csupán két dialektus, a szlavóniai és moldvai csángó mutat itt eltéréseket, de ezeknek pontos fonológiai értékelését a rendelkezésünkre álló adatokból nem kockáztathatjuk meg.¹

¹ A szlavóniai tájszólásról mindössze két régi leírásunk van: az egyik SZARVASTÓL (Nyr. V), a másik BALASSA-tól (Nyr. XXIII) való. SZARVAS az *s*-nek *sz*-szel, *zs*-nek *z*-vel „s vízontas sűrű felcseréléséről” ad hírt, és olyan példákat is említ, amelyekben a köznyelvi *cs* helyett *c* áll (vö. Nyr. V, 63). BALASSA csak látszólagosnak minősíti ezt a felcserélést. A szentlászói tájszólásban — szerinte — a köznyelvi postalveoláris *s*, *zs*, *cs* helyett alveoláris *ś*, *zś*, *cs*-t ejtenek, a nyelv hegyével artikulálva e hangokat, míg a köznyelvi *sz*, *z*, *c* helyett ugyancsak alveoláris *ś*, *zś*, *cs*-t, de ezek „képzésére a nyelv elülső részének felülete (praedorsum) szolgál”. Csak nem odavalósinak tűnik úgy fel, mintha a szentlászóiak felcserélnék a köznyelvi hangokat. „Kórógyon az *sz*, *z*, *c* helyett ugyanezeket

11. Magyar korrelációk. A magánhangzórendszerek általános vizsgálata azt mutatja, hogy a magánhangzóknál négy hangelem játszhat fonológiai szerepet: a nyílásfok, a sajáthang, az intenzitás és a hanglejtés (vö. TRUBETZKOJ, Travaux I, 39 kk., ism. MNy. XXVI, 22—4).

A fgr. nyelvek közül az észtenben, ott is főképp a déli nyelvjáráshoz tartozó werroiban, van szóhanglejtés (vö. WIEDEMANN, Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875.). A *law* „hajó” szó paradigmájában pl. három különböző eset hangállománya ugyanaz: *law*. Ha az első szótag lejtése meredeken eső, akkor ez az alak genitívus, ha fokozatosan eső, akkor partitívus, ha eső — emelkedő, akkor illatívus (vö. *Полливанов*, Введение 199—202). A lívben, különösen annak keleti nyelvjárásában, a hanglejtésnek egy sajátos

a mássalhangzókat (t. i. *s*, *zs*, *cs*) ejtik, sőt gyakran már egészen *s*, *zs*, *cs*-nek is hallatszik az illető mássalhangzó, de már az *s*, *zs*, *cs* helyett ritkán ejtenek *s*, *zs*, *cs*-t” (vö. Nyr. XXIII, 212—3).

BALASSA azért, hogy különböző képzésű hangokat ugyanúgy jelöl, tévedésekre ad alkalmat. Az összeesés látszatát kelti, mint ahogy voltak is egyesek, akik az „összeesések” alapján messzemenő genetikai következtetéseket vontak a szlavóniai és moldvai csángó dialektusokra vonatkozólag. Ha van artikulációs különbség az egyes soroknál — márpedig a szentlászói esetben BALASSA ezt mondja — akkor összeesésről szó sem lehet. Akkor ott lényegileg ugyanaz a helyzet, mint a köznyelvben: mind a két sor külön van tartva fonétikailag és nyilván fonológiailag is. A kórógyi állapot fonétikailag is zavarosnak látszik: a megkülönböztetést és összeesést egyaránt ki lehet belőle olvasni. Hogy mi a fonológiai tényállás, egyéb közlés hiányában nem tudhatjuk.

A moldvai csángó viszonyok már egy fokkal tisztábban ítéltethők meg. MUNKÁCSI, RUBINYI és WICHMANN együttes tanuskodásából körülbelül annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy az *sz* és *s*, *z* és *zs* az északi csángóban összeesett. Az első kettő helyett *sz* (WICHMANN: *g*), a másik kettő helyett *z* (WICHMANN: *z*) áll. Délcángó vidéken azonban ez a sajátosság már nem általános, helyenként, egyénenként ingadozások észlelhetők. (Vö. SZARVAS Nyr. III, 1—2; WICHMANN NyK. XXXVII, 160.)

A *cs* és *c* hangok csángó viszonyairól annakidején terjedelmes vita folyt (WICHMANN: NyK. XXXVII, 149—63, NyK. XXXVIII, 265—6 contra RUBINYI: NyK. XXXVIII, 257—65; vö. még SIMONYI Nyr. XXXVIII, 26—8), de ez nem volt termékeny, nem is lehetett, mert a vitatkozók nem egészen azonos vidékekről vonultatták fel érveiket. Annyit talán itt is szabad mondanunk, hogy a köznyelvi *cs* helyett az északi csángóban egy *s*-féle (WICHMANN: *š*, néhol *ś*) hang jelentkezik. Délen gyakran *c*.

Úgy látszik tehát, hogy a hat köznyelvi fonémből (*s*, *z*, *sz*, *zs*, *c*, *cs*) csak négy (*s*, *sz*, *z*, *c*) van meg az északi csángóban, de ezt természetesen új, fonológiai vizsgálattal kellene igazolni.

válfa je jelentkezik, amelyet a magánhangzó ejtése közben beálló glottis-zár vagy esetleg teljes zöngeszünet idéz elő (vö. KETTUNEN, *Untersuchung über die livische Sprache*. Tartu, 1925. 4–6).

Mind az észben, mind a livben balti hatás alatt keletkezett új fejleménynek látszik az intonáció.

A magyarban, intonáció nem lévén, csak a nyílásfok, saját-hang és intenzitás jöhet számba. Ez a három elem minden magánhangzó fonémünkre jellemző. Közülük az intenzitás a legfontosabb, mert ez képezi alapját a legfontosabb magyar magánhangzó korrelációnak.

Az intenzitás kétféleképpen nyilatkozhatik meg: vagy időtartam, vagy erősségi hangsúly alakjában. Ahol időtartamkülönbségek (rövid : hosszú) jelzik a jelenlétét, ott rendszerint az erősségi hangsúly nem érvényesül fonológiailag, és megfordítva, ahol az erősségi hangsúlynak van fonológiai értéke, ott rendszerint nincsenek időtartamkülönbségek a magánhangzóknál.

A magyar szóhangsúly — az affektív hangsúlyeltolódásokat nem számítva — az első szótaghoz van kötve, jelentésdifferenciáló, vagy egyéb nyelvtani funkciója nincs, egyszóval nem fonológiai tényező. Evvel szemben a quantitás egyike azoknak az eszközöknek, amelyeket a magyar nyelv fonológiailag meglehetősen kiaknáz.

A hosszúság és annak hiánya, a rövidség, mint korrelációs tulajdonság az összes magyar magánhangzókra kiterjed. Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben a következő páros fonémek jelzik e korrelációt:

$a - \bar{a}$, $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$, $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$, $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$.

A népnyelvben is sokhelyütt ezek a párok, de vannak eltérések is. Néhol az \bar{e} -nek két rövid párja is akad: ε és e , másutt az ε párja nem \bar{e} , hanem $\bar{\varepsilon}$. Egyes nyelvjárásokból pedig a fenti hét foném-pár helyett nyolc mutatható ki: $a - \bar{a}$, $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$, $e - \bar{e}$, $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$, $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$. Példa az $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$ -re: *el* : *ēl* (ρ : *el* : *ēl* „acies“, középpalóc), az $e - \bar{e}$ -re: *még* : *mēg*.

Ezt a rövid : hosszú magánhangzó korrelációt a magyarban egy extrafonológikus variáció kíséri, a széles : szűk ejtés variációja. A hosszú magánhangzók általában szűk (\bar{a} , $\bar{\varepsilon}$, stb.), a rövidek széles ejtésűek.

Ha e korrelatív fonémpárokat közelebből vizsgáljuk, azt látjuk, hogy főleg az írott nyelv von éles határt a megfelelő rövid és

hosszú hangok közé. Az $a - \bar{a}$, $\varepsilon(e) - \bar{e}$ esetében a beszélt nyelv is követi az írott nyelv példáját, az $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$ -nél azonban már jelentős ingadozásokat tapasztalhatunk. Az $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$ mintegy középuton áll e tekintetben. Mi ennek az oka?

Az első, amire gondolni lehetne, az egyes hangok objektív időtartamának különbsége. A leghosszabb hosszú magánhangzó az \bar{a} , legrövidebb az \bar{i} , a többi e két véglet között foglal helyet (vö. GOMBOCZ, MTNy. II, Hangtan I², 19). Elméletileg tehát helyénvaló volna a feltevés, hogy a quantitás ott pusztul inkább, ahol eleve gyengébben van képviselve, a felső nyelvállású hangoknál. Igen ám, csak hogy a rövid és hosszú hangok időtartamának viszonya minden egyes párnál majdnem ugyanaz (1 : kb. 2), sőt ha az árnyalati eltéréseket nézzük, az $i - \bar{i}$ -nél nagyobb a különbség (1 : 2.11), mint az $a - \bar{a}$ -nál (1 : 1.782). Ebből tehát inkább az következne, hogy az $i - \bar{i}$ -nél és általában a felső nyelvállású fonémpároknál kellene tisztábban jelentkeznie a quantitáskülönbségnek, nem pedig az alsó vagy legalsó nyelvállásúaknál. Minthogy a tapasztalat ennek ellenemond, más okot kell keresnünk a magyarázathoz.

Ez az ok nem kis mértékben alaktani mozzanatokban rejlik. Az *úr*, *tűz*, *víz*-félék paradigmájában a hosszú hangzó állandóan váltakozik a megfelelő röviddel (*úr* ~ *urak*, *tűz* ~ *tüzel*, *víz* ~ *vízet*). Ez a váltakozás több nyelvjárásban analógikus kiegyenlítődéshöz vezetett (*ur* — *urak*, *víz* — *vízet*), de ahol megmaradt is, ott is gyengítette az $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$ jelentésdifferenciáló erejét. A középső nyelvállásúaknál $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$ hangváltás nincs, $e - \bar{e}$ van ugyan, de nyelvjárási is elég ritka. Az $\varepsilon - \bar{e}$, $a - \bar{a}$ hangváltás nagyon gyakori, de ez viszont nem képes elmosni a quantitást, mert itt már minőségi különbségek (alsó és középső nyelvállás, labiális és illabiális artikuláció) is támogatják a rövid és hosszú fonémek megkülönböztetését.

A rövid : hosszú korreláción kívül még két korrelatív ellentét érvényesül a magyar magánhangzórendszerben a palatális : nem palatális és a labiális : nem labiális ellentét. E két korreláció nyomán érdekes magánhangzó-foném-bokrok jelentkeznek nyelvünkben. A köznyelvben (az irodalmi nyelvben és a középső népnyelvi területen) ez a helyzet:

1. palatális : nem palatális

$$\begin{array}{c} i \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ u \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \bar{u} \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \bar{i} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \varepsilon \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ o \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \bar{o} \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \bar{e} \end{array}$$

a

 \bar{a}

2. labiális : nem labiális

$$\begin{array}{c} i \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \ddot{u} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \bar{i} \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \bar{\ddot{u}} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \varepsilon \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \ddot{o} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \bar{\varepsilon} \\ \diagdown \\ \text{ } \end{array} \begin{array}{c} \text{ } \\ \diagup \\ \bar{\ddot{o}} \end{array}$$

a

 \bar{a}

Az *a* és \bar{a} párnélküli fonémek a rövid ill. hosszú rendszeren belül, ha azonban a mennyiségi különbséget nem tekintjük és csak a labiális : nem labiális ellentét szempontjából nézzük őket, párosak.

A rövid : hosszú korreláció nemcsak magánhangzó, hanem mássalhangzó fonémeinket is jellemzi. Ez a negyedik, egyúttal a legsajátosabban magyar korreláció. A környező nyelvek egyikének sem sajátja. Ezért a népnyelvben az olyan vidékeken, ahol az idegen hatás nagyon erős, pusztul is. Így pl. Szlavóniában.

Jóllehet minden magyar rövid mássalhangzónak van fonétikailag hosszú vagy ikerített párja, ez a korreláció közel sem terjed ki az egész mássalhangzó rendszerre, legalább is a magyar nyelv nem minden rövid : hosszú mássalhangzó fonémpárt használ fel céljaira. A szóalkotásban (szófonológiában) alig érvényesül [*megy* : *meggy*, *ép* : *épp* (?), *el* : *ell*, népn. *álom* „Staat“ : *állom* „Traum“ (Torda)], inkább alaktani funkciót teljesít [*véd* : *védđ*, *ás* : *áss*, *mász* : *mássz*, *evez* : *evezz*, népn. *látam* „látom“ : *láltam* (Lozsád)]. Erősen alkalmi színezetűnek látszik a fonémpár használata ebben a Vass József idézte két sorban :

Hogyha a' szerelem *vétek*,

A' még élek mindig *véttek*. (Dunántúl)

Az ötödik magyar korreláció szintén a mássalhangzó fonémekre vonatkozik, zöngétlen és zöngés mássalhangzóinkat állítja egymással szembe. Itt a következő párok fordulnak elő :

p : *b* pl. *pál* : *bál*, népn. *kelep* (kereplő) : *keleb* (kebel)

t : *d* „ *tér* : *dér*, *köt* : *köd*

k : *g* „ *kép* : *gép*, népn. *nyúzog* (nyúzgál) : *nyúzok* (Mátészalka)

f : v „ *fér : vér, régi réf : rév*
sz : z „ *szár : zár, ősz : őz*
s : zs „ *sír : zsír*

Ezekhez járul még három pár: *ty : gy, c : dz, cs : dzs* mint kihasználatlan lehetőség. A többi mássalhangzó foném (*l, ly, r, m, n, ny, h* és *j*) a korreláció szempontjából semleges.

További korrelációk után kutatva felmerül a kérdés, hogy az olyan lehetséges fonémpárok, mint az *n — ny* (*ín : iny*), *t — ty* (*pint : pinty*), *d — gy* (*had : hagy*), *l + ly* (*beszél : beszély*) nem korrellatív viszonyt takarnak-e? Hisz úgy látszik, mintha egy pozitíve jelentkező sajátság (lágyság) és annak hiánya bontaná két sorra e fonémeket, ez pedig a korrelációs tulajdonság szokásos jellemzője!

A látszat valóban megtévesztő, de mégis azt kell mondanunk, hogy a magyarban lágyság : kemény mássalhangzó korreláció nincs. Ilyen csak ott lehetséges, ahol bizonyos mássalhangzók képzésénél palatalizáció jelentkezik.

A magyar mássalhangzókat a fő képzési munkát végző, aktív szervek szerint a következőképp osztályozhatjuk:

- nyelvhangok : {
1. hangszalag réshang : *h* (*H* alap- és *h* mellékváltozat),
 2. postdorsalis képzésűek : *k, g, [ɣ]* (változat),
 3. mediodorsalis képzésűek : [*ɕ, ɟ, ʝ*] (az előbbiektől eltérő árnyalatok), [*ɲ*] (változat), *j*,
 4. praedorsalis képzésűek : *ty, gy, c, cs, dz, dzs, sz, z, s, zs, ly, ny*,
 5. apicalis képzésűek : *t, d, l, r, n*,
 6. ajakhangok : *p, b, f, v, m, [m]* (dentilabiális változat).

Ha a praedorsalis, apicalis vagy ajakképzésű mássalhangzóknál a fő artikulációt a mediodorsumnak a palatum felé való emelkedése egészíti ki mint mellékes artikuláció, akkor az úgynevezett palatalizált mássalhangzók keletkeznek. Ezekről élesen el kell határolni a palatális mássalhangzókat, amelyek alatt szorosabb értelemben csak a fő artikuláció tekintetében mediodorsalis képzésűek értendők. A különbség abban áll, hogy míg a palatálisoknál a mediodorsum munkája fő artikulációs mozzanat, addig a palatalizált mássalhangzóknál ugyanez a munka csak kiegészítő jellegű.

Lágyság : kemény mássalhangzó korreláció csak ott lehetséges, ahol van ilyen palatalizációs mellékmozzanat.

A palatalizáció folytán a mássalhangzó sajáthangja (zöreje) magasabb lesz, mint az ugyanazon sorba tartozó, nem palatalizált mássalhangzóé. A palatálisok sajáthangja természetesen szintén magasabb, mint — mondjuk — a post- vagy praedorsalisoké, de azért a palatálisok csak olyan nyelvben tarthatnak bele a lágy : kemény korrelációba, amelyben a praedorsalis, apicalis és ajakképzésű mássalhangzóknál is fellépnek timbre-különbségek az egyes sorokon belül. Ahol ilyenek nincsenek, ott a palatálisok nem timbre-jük révén kerülnek szembe a többi mássalhangzósorokkal, hanem a fő artikulációban mutatkozó eltérésük révén (mediodorsalis-postdorsalis stb.). Vö. Якобсон, К характеристике евразийского языкового союза. (Paris) 1931. 20—1.

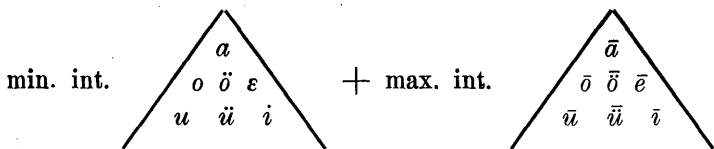
A magyarban az *n* és *ny*, *t* és *ty*, *d* és *gy*, *l* és *ly* nem mint palatalizált — nem palatalizált hangok állnak szemben egymással, hanem mint különböző artikulációs sorokhoz (apicalis-praedorsalis) tartozó mássalhangzók.¹⁾ A köztük fennálló viszony tehát nem korreláció, hanem disjunctio. Az *n* és *ny* stb. ugyanúgy disjunct fonémek a magyarban, mint pl. a *p* és *d*, *k* és *j*.

Egyébként a finnugorságban nem ismeretlen a lágy : kemény mássalhangzókorreláció. Megvan a finnségben (keleti suomi, karjalai, revali észt), az erzä és moksa mordvínban, egyes cseremis nyelvjárásokban, a permi nyelvekben. Az obi-ugor nyelvek közül az osztjákban nyolc mássalhangzó fonémpár alkot ilyen korrelatív viszonyt: *č — ě*, *dž — dž*, *k — k'*, *g — g'*, *t — t'*, *d — d'*, *n — n'*, *l — l'*, (CASTRÉN), a vogulban négy: *s — ś*, *t — t'*, *n — n'*, *l — l'* (*sus* „wildes Tier, Bär“ : *śus* „glänzend“, *tal* „Klafter“ : *tal* „gewiss“, *man* „wir, oder, etc.“ : *mañ* „klein, jung, Schwiegertochter“, *ulä* „Zaun“ : *ulä* „Feuer“, I. SZILASI, Vogul szójegyzék, NyK. XXV, HUNFALVY, A kondai vogul nyelv, NyK. IX). Vö. Якобсон i. m. 27—9.

12. Magánhangzórendszerek a magyarban. Olyan nyelvben, mint a magyar is, ahol a magánhangzó intenzitás fonológiai tényező, a magánhangzóknak két rendszerét kell megkülönböztetnünk: a minimálisan intenzív (rövid) és a maximálisan intenzív (hosszú) rendszert.

¹⁾ A palóc nyelvjárások „palatalizációs“ jelenségeiben (*n*, *t*, *d*, *l* + *i* > *ny*, *ty*, *gy*, *ly* + *i*) sem szabad korrelációs nyomokat keresnünk. Az eltérés egyéb nyelvjárásainkkal szemben csak az, hogy az *n*, *t*, *d*, *l* fonémek felhasználása a palócban korlátozva van (*i* előtt nem állhatnak).

A mai irodalmi nyelv és köznyelv e két rendszere:

A népnyelvben aránylag bonyolultabb viszonyokat találunk. Ha az összes nyelvjárásokat figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy hol a rövid, hol a hosszú rendszer, hol pedig mind a kettő eltérést mutat az irodalmi és köznyelvvvel szemben.

Vannak nyelvjárások, amelyek a rövid rendszerben a köznyelvtől és az irodalmi nyelvtől eltérőleg az ϵ mellett külön e fonémet is használnak. Ezeknél a rövid rendszer *négyyszögű*:

a		ϵ
o	\ddot{o}	e
u	\ddot{u}	i

Másutt a rövid rendszer éppúgy *háromszögű*, mint az irodalmi nyelvben és a köznyelvben, ami azt jelenti, hogy az ϵ és e külön fonémként való megkülönböztetése nincs meg.

A hosszú rendszereknel hasonló eltérést figyelhetünk meg. Némely nyelvjárásban az \bar{e} mellett egy $\bar{\epsilon}$ hang is jelentkezik önálló fonémként, tehát a rendszer *négyyszögű*:

\bar{a}		$\bar{\epsilon}$
\bar{o}	$\bar{\ddot{o}}$	\bar{e}
\bar{u}	$\bar{\ddot{u}}$	\bar{i}

míg másutt pontosan ugyanolyan *háromszögű* rendszert látunk, mint az irodalmi nyelvben vagy a köznyelvben.

Az így nyerhető összes kombinációkat kimerítve, a nyelvjárási magánhangzórendszerek terén négy lehetőséget tudunk elképzelni:

- I. rövid rendszer: ☐ + hosszú rendszer: ☐
 II. " " ☐ + " " ☐
 III. " " ☐ + " " ☐
 IV. " " ☐ + " " ☐

Ha e lehetőségeket felleljük a valóságban, akkor ezek a lehetőségek a magyar nyelvjárások alaptípusait kell hogy jelentsék.

A nyelvjárásainkból tényleg mind a négy lehetőségre, illetve típusra tudunk mondani példát.

Az I. típusba (ϵ és e , valamint az $\bar{\epsilon}$ és \bar{e} önálló fonémek) tartoznak a középső palóc (mátravidéki és borsodi), a középszékely (a keleti és nyugati székelység határán elterülő vidék) nyelvjárások és a moldvai csángó telepek egy része, ahol a hosszú rendszer nem mutat keleti székely hatást.

A II. típus (a rövid rendszerben mind az ϵ , mind az e foném, a hosszú rendszerben a megfelelő hosszúak közül csak az \bar{e} van meg) meglehetősen elterjedt. Ezt képviselik a nyugati nyelvjárás-terület dialektusai, Dunántúl, a nyugati, déli és keleti palóc vidékek, a Duna-tiszai terület tiszántúli része és Bácska, a Királyhágón túlról a kalotaszegi nyelvjárás, a marosszéki és keleti székely, valamint a moldvai csángóság keleti székely hatás alatt álló része.

A III. típus némi eltolódást tartalmaz az eddigiek alapján várható képtől. A rövid rendszer ugyan a rendes háromszögű alakulat (nincs ϵ és e megkülönböztetés), a hosszúban azonban nem $\bar{\epsilon} - \bar{e} - \bar{i} - t$ látunk a sajtóhang-koordináta magas sorában, hanem $\bar{e} - \bar{e} - \bar{i} - t$. Ez az eltérés természetesen csak a fonétikai realizáció kérdése, amely lényegét nem érint. Ide tartoznak az északkeleti nyelvjárás-terület szélei (Tiszahát, Szamoszát, Ugocsa) és a nyugati székely nyelvjárások.

A IV. típus (sem a rövid, sem a hosszú rendszer nem négyszögű) már megint nagyobb területet fog át: a Duna-tiszai nyelvjárás alsó pestmegyei részét, az Alföldet (kiskunsági és szegedvidéki nyj.), az északkeleti nyelvjárás-terület felsőtiszai tájszólását és a Királyhágóntúlt, Kalotaszeg kivételével.

A népnyelvi magánhangzórendszerek vizsgálata — amint látjuk — egy evvel szorosan összefüggő kérdéshez, a magyar nyelvjárások osztályozásához vezet minket. E kérdés történeti alakulása rendkívül tanulságos, és így nem lesz érdektelen egy pillantást vetni az eddigi osztályozási kísérletekre.

A magyar nyelvjárások osztályozásával kapcsolatos vélemények három nagy csoportba oszthatók. Az első csoportba tartoznak a legrégebb vélemények, kezdve VERSEGHY felosztásával, amelyet a *Prohódium*-ából (1793) ismerünk. VERSEGHY három nagy nyelvjárást különböztet meg: tiszait, dunait és erdélyit (lásd i. m. III. fejr.

88—93. §, továbbá: A' tiszta magyarság. Pestenn, 1805. 20). Ez a hármias beosztás GÁTI ISTVÁNNÁL (Elmélkedések a' magyar dialektusról, lexikonról és helyes-írásról. Jutalomfeleletek [1821] II, 15) kettőre olvad le. „Az Írást tudó magyarok dialektusa kétféle: Tisza mellyéki és Duna mellyéki“, míg az írástudatlanoké „tsak nem annyi, mint a Vármegyék száma“. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM (A' magyar nyelv' dialectusairól. Jutalomfeleletek [1821] I, 21—2) szintén két nyelvjárást vesz fel. Az „eggyik vastagabb, nyersebb, keményebb és így hihetőképén eredetibb“ (dunai), a „másik tsinosabb, lágyabb: ez nagyobb tartománnyal is bír, mint a' másik, és az író nyelvbe is nagyobb a be-folyása“ (tiszaí).

E régi felosztások különböző hangtani sajátságok alapján készültek, minthogy azonban a nyelvjárások anyagának ismerete abban az időben még gyenge lábon állott, úgy kell tekinteni őket, mint időelőtti kísérleteket egy bonyolult kérdés megoldására. A felosztók inkább csak egyéni tapasztalataikra támaszkodtak, legfeljebb helyes érzékükre a felosztási alap tekintetében, mert azt el kell ismernünk, hogy tisztán nyelvi szempontok szerint igyekeztek rendet teremteni a hiányosan ismert anyagban.

Ezt az elismerést már nem szabad kiterjesztenünk a második csoportba tartozó véleményekre, amelyek lényegileg HORVÁT ISTVÁN-ra mennek vissza. HORVÁT (vö. TGyűjt. 1833. VII, 110—2, 1834. III, 110) két nagy nyelvjárást különböztet meg: a tulajdonképeni magyar és a palóc dialektust. A „palótz nyelv“ alatt természetesen nem azt érti, amit mi nevezünk palócnak, hanem palóc neki az északnyugati vidék nyelvjárásain kívül a pest- és tolnamegyei Sárköz nyelve, az Ormányságé Baranyában és a Dráva körül, palóc „Weszprémnek, Somognak és Szalának némelly Vidéke, főképen a Götsejség“, továbbá Vas, Sopron és Győr megye egyes részei, aztán Biharban Telegd tájéka, sőt e „Palótz Szóejtés keletben forog Erdélyben a' Székelek vagy is Lófejűek között is“.

HORVÁT nem nyelvi tényekre alapozza különös felosztását, hanem állítólágos történeti adatokra. Szerinte ez a magyar-palóc kettősség nemcsak mostani állapot a magyarban, hanem így volt már ez régtől fogva, már a honfoglalás korában is. Bizonyíték erre KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, aki feljegyzéseiben (De adm. imp. 39. §) kifejezetten megemlékezik a honfoglaló magyar törzsek két nyelvjárásáról.

Ezt a HORVÁT-féle véleményt, amely csírájában már SZEDER FÁBIÁNNÁL is (TGyűjt. 1829. I, 3) jelentkezik, sokan elfogadták.

Elfogadta VASS JÓZSEF és TORKOS SÁNDOR, a magyar nyelvjárastan jeles művelői a mult század 40—50-es éveiben, továbbá TOLDY FERENC, aki „tekintetbe vevén a legújabb történetnyomozásoknak, főleg HORVÁT ISTVÁNEINAK eredményeit“ kijelenti, hogy a bizánci császár említette „khazar nyelv alatt egyenesen a palóc nyelvjárást kell érteni, melyen régente a palóczok, besenyők, kunok, kazárok, jászok és székelyek szólottak“ (A magy. nemz. irod. tört. Pest, 1862. I, 32—3).

Több mint két évtizedig uralkodott ez a „történeti“ felosztás a magyar nyelvtudományban, míg HUNFALVY (MNyszet. I, 226. kk) rá nem mutatott a bizonyíték hibás értelmezésére, arra, hogy KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, vagy amint ő mondja, BIBOR KOSZTA nem a magyarok két nyelvjárásáról tesz említést az idézett helyen, hanem a kazár (= török) és magyar nyelvről, vagyis ahogy ma értelmezzük, a magyarok kétnyelvűségéről (vö. NÉMETH, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 279). Ezzel a HORVÁT-féle felosztás alapján rendült meg, és TOLDY után már tényleg nem is találkozunk vele, kivéve talán egy nyelvjárási leírást (T. NAGY IMRE, A csíki nyelvjárásról. A székely műv. és közg. egyes. IV. évk. Budapest, 1880.), amelyben a vidéki szerző még mindig „palóc“ alapon kezeli a nyelvjárásokat.

A harmadik csoportba sorolható felosztási véleményeket tulajdonképpen nehéz közös nevezőre hozni. Talán az az egyetlen közös vonás bennük, hogy a nyelvjárások tüzetesebb ismeretén alapulnak, mint az eddigiek. Itt kell szólnunk SIMONYI első (Magyar Nyelvtan. Budapest, 1879. Bev. VI; ugyanígy SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan. Budapest, 1885. 2), KIRÁLY PÁL (Rendszeres magyar nyelvtan. Budapest, 1889. 2—4), SIMONYI második felosztásáról (A magyar nyelv. Budapest, 1889. 199—205) és végül BALASSÁÉRÓL (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest, 1891), amelyhez SIMONYI is csatlakozott (A magyar nyelv. 2. kiad.).

Ezek közül most csak kettőt emelünk ki: SIMONYI második felosztását és BALASSÁÉÉ, amelyet SIMONYI példájára általában mindenki elfogadott. SIMONYI felosztása, mint eredmény (I. palóc, II. dunántúli, III. komáromi, IV. Göcsej-soproni, V. felsőtiszai, VI. Dunatiszai, VII. udvarhelyi székely, VIII. keleti székely nyj.), sok tekintetben elhibázott volt, nem következetes érvényesítése annak az elvnek, amelynek alapján készült. SIMONYI csak két szempontból vizsgálta meg a nyelvjárásokat: 1. hogyan viselkednek az *ë*-vel, és 2.

az ú. n. kétféle *é*-vel szemben. Erről a felosztási elvről magának BALASSÁNAK is el kellett ismernie, hogy helyes, mert nyelvjárásaink éppen ezen a két ponton igen lényeges eltéréseket mutatnak. Ahhoz azonban, hogy a magyar nyelvjárások egymástól elütő sajátságait kellően megismerjük és ezek alapján a nyelvjárásokat osztályozhassuk, BALASSA szerint nem elégséges két, ha mindjárt igen fontos hangtani mozzanat kiválasztása. A dialektusok jellemzésénél és osztályozásánál figyelembe kell vennünk a kevésbé fontos hangtani különbségeket, sőt az alaktani, mondattani és szókészletbeli eltéréseket is, mert csak így végezhetünk jó munkát.

Ami a jellemzést illeti, feltétlenül igazat kell adnunk BALASSÁNAK, mert minél több részletvonalból rajzoljuk meg egy-egy nyelvjárás képét, annál hívebb lesz a rajzunk. Minél több kritériumot vonunk be vizsgálódásunk körébe, annál pontosabb eredményt várhatunk tőle. E tekintetben kétség nem is merülhet fel.

Ami azonban áll a jellemzésre, az nem biztos, hogy áll az osztályozásra is, mert az egészen más kérdés. A BALASSA-féle elv, amelyet az „összes kritériumok elvé”-nek nevezhetünk, nem szolgálhat alapul a nyelvjárások osztályozásánál.¹⁾ Ha ugyanis sorra vesszük az egyes sajátságokat, kellő adatok segítségével mindegyikről pontos terjedési térképet szerkeszthetünk. De ezekkel a singuláris sajátságokról felvett térképekkel mást nem kezdetünk, mint hogy összefűzzük és kiadjuk őket. Mihelyt azonban egy térképbe akarjuk belerajzolni az összes terjedési vonalakat, azt fogjuk látni, hogy kettő sincs közöttük olyan, mely fedné egymást. Nincs két nyelvjárási sajátság, melynek terjedési határai összeesnének. Az egy térképre való összegyűjtésnél a különböző terjedési vonalaknak tehát olyan szövevényes kúszaságot kell eredményezniök, melyből nyelvjárási határokat megállapítani, szomszédos nyelvjárásterületeket egymástól elválasztani lehetetlen.

BALASSA nyilván észrevette, hogy az összes kritériumok alapján nyelvjárási egységeket nem tud kapni. A felosztáshoz azonban mulhatatlanul szüksége volt egységekre, és mivel ezt elvétől nem remélhette, idegen területre kellett kalandoznia, olyanra, amelyen már előtte is sokan jártak a felosztók közül. BALASSA előtt munkaközben olyan egységek lebegtek, mint: Dunántúl, Északnyugati Felföld, Északkeleti Felföld, Alföld, Tiszántúl, Erdély — tehát nem nyelvi,

¹⁾ Vö. PAUL, Prinzipien⁴ 26.

hanem földrajzi egységek. Így már aztán volt alap a felosztásra. A zárt területi egységeken belül már meg lehetett ejteni a nyelvi vizsgálatot a legkülönbözőbb szempontok szerint, mert ha a nyelvi tények valahol nagyobb eltéréseket mutattak, legfeljebb kisebb részekre kellett bontani a földrajzi egységeket. Ez történt BALASSÁNÁL is pl. Dunántúl (nyugati nyelvjárásterület — dunántúli nyelvjárás) vagy Erdély (királyhágóntúli nyelvjárás — székely nyelvjárások) esetében. Ezzel azonban BALASSA — mint előtte már annyian — lesodródott a helyes nyelvi alapról, amelyet ilyen felosztási kérdésekben sem szabad elhagynunk.

Az „összes kritériumok elve” tehát nem vezethet felosztáshoz, mert nem ad egységeket. Ha tehát felosztást akarunk csinálni, akkor nem szabad tekintettel lennünk minden létező nyelvjárási sajátságra, csak néhányra, a legfontosabbakra. Ilyen beállításban nézve a dolgokat, BALASSÁVAL szemben feltétlenül SIMONYINAK volt igaza, mert második felosztásában *elvileg* megtaláljuk ezt a követelményt. Kérdés csak az, hogy az a két hangtani sajátosság, amelyre SIMONYI épített, tényleg a legfontosabbak közül való-e, olyan-e, amely alaként elbírja a magyar nyelvjárások osztályozását?

Nyelvjárásaink mondattani, alaktani vagy szóképzleti eltérései — mint ismeretes — nem oly jellegzetesek, hogy azok alapján felosztásra lehetne gondolni. Erre nem is gondolt soha senki, annál inkább a hangtaniakra, amelyek közül azonban a mássalhangzók terén mutatkozó különbségek szintén elég jelentéktelenek. Legfeljebb az *ly* megkülönböztetése vagy elejtése kerülhetne itt szóba, de ha ezt tennők meg felosztási alapnak, osztályozásunk (nyugati — palóc — keleti nyj.; a nyugati és keleti nyj. választóvonala kb. a Duna észak-déli folyása) aligha lenne kielégítő, differenciálatlanságával még a legrégebb felosztásokkal szemben sem jelentene haladást. Ismétlése volna annak a felosztásnak, amely MÁRIAFI ISTVÁNNÁL (Kis Magyar Frázeológia. Pozsony, 1788. 151. jegyz.) csillan meg a sorok között.

A magyar nyelvjárások döntő különbségei a vokalizmus terén mutatkoznak, és ha ezeket fontosságuk szerint értékeljük, azt látjuk, hogy SIMONYI kérdései bámulatos ösztönszerűséggel a leglényegesebb pontokat érintették. Hangjelenségek értékelésére csak a fonológiai szemlélet hivatott. A fonológiai vizsgálat viszont azt mutatja, hogy a magyar népnyelvi magánhangzó rendszerekben nincs más lényeges eltérés, mint az, hogy meg van-e különböztetve

a rövid rendszerben az ε mellett az e is fonémként, vagy sem, van-e a hosszú fonémeknél $\bar{e} - \bar{e}$ (esetleg $\bar{e} - \bar{e}$) a sajáthang koordináta magas sorában, vagy csak \bar{e} (esetleg \bar{e}) van? SIMONYI más szavakkal ugyanezt kérdezte, és így helyes intuícióval megtalálta a magyar nyelvjárások tisztán nyelvi kritériumokra támaszkodó osztályozásának kulcsát.

A fejezet elején tárgyalt magánhangzórendszer-típusok a magyar nyelvjárások osztályait jelentik. Négy típus = négy osztály. Az egyes osztályokba földrajzilag különböző elhelyezkedésű nyelvjárások tartoznak (l. a felsorolást a magánhangzórendszerek alaptípusainál), de ezen nem ütközhetünk meg, már csak azért sem, mert osztályozásunknál nem földrajzi, hanem kizárólag nyelvi tényekre ügyeltünk. Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzórendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távoleső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középszekely, vagy a dunántúli és a kalotaszegi, — az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése, amelyre a történeti viszonyok tárgyalásánál fogunk visszatérni.

Egyelőre azonban más teendők van. A négy osztály láttára valaki azt mondhatná, hogy felosztásunk meglehetősen zsúfolt, egy-egy osztályba túlságosan sok különböző jellegű nyelvjárás került. Ott van pl. a második osztály, amelyben egymás mellett találjuk a nyugati nyelvjárásterület tájszólásait, Dunántúlt, a nyugati, déli és keleti palócságot, a Duna-tiszai terület bácskai és tiszántúli részeit, a kalotaszegi nyelvjárást, a marosszéki és keleti székelyt, valamint a moldvai csángóság egy részét. Nemcsak földrajzilag, de talán nyelviileg sem egészen egységes ez a hatalmas terület, ha mindjárt ugyanaz a magánhangzórendszer jelentkezik is mindenütt.

Ez az ellenvetés kétségtelenül jogos, és ha hivatkozhatunk is arra, hogy egy négyes felosztás szükségképen zsúfoltabb, mint az újabb felosztók kivétel nélkül 5—8 osztályos kísérletei, valójában nem térhetünk ki a további differenciálás elől, mert felosztásunk erre tényleg rászorul, és e mellett még talán a népnyelvi magánhangzórendszerekre vonatkozó fonológiai ismereteinket is gyarapíthatjuk.

A differenciáláshoz feltétlenül szükségünk van azokra a fogalmakra, amelyeket a magyar nyelvjárástan eddig is használt. Ezek: az *ő*-zés, *ε*-zés, *í*-zés és *é*-zés. Kérdés, van-e ezeknek fonológiai értéke és értelme, természetesen egyelőre csak synchronikus szempontból nézve e jelenségeket.

Vegyünk egy népnyelvi szópárt: *hegyes* (o : hegyes) „spitzig“ és *hegyes* (o : hegyes) „gebirgig“. Nyilván olyan vidékről való ez a szópár, amely külön fonémként különbözteti meg az *ε* mellett az *e*-t is, tehát olyan nyelvjárásból, amelynek rövid rendszere négyszögű. *Ő*-zō területen e szópár *hőgyös* „spitzig“ : *hőgyes* „gebirgig“ alakban fordul elő. Az *e* helyét az *ő* foglalta el, és így a szembeállításunk alapját képező második szótagban az *e* : *ε* ellentét helyett *ő* : *ε* jelentkezik. Ilyen nyelvjárásban azt is megfigyelhetjük, hogy az *e* általában nem foném, legfeljebb változat, tehát a rövid rendszer háromszögű.

Ugyancsak háromszögű rendszerrel találkozunk az *ε*-zō dialektusokban is, amelyek egyáltalán nem ismerik az *e* fonémet, de ezekben a kérdéses szópárt sem találjuk meg, mert a *hegyes* (o : hegyes) „spitzig“ és *hegyes* (o : hegyes) „gebirgig“ hangalakilag összeesik, vagyis itt már csak egy *hegyes* szó találtatik kétféle („spitzig“ és „gebirgig“) jelentéssel.

Az *ő*-zō és *ε*-zō nyelvjárások háromszögű rövid rendszerei tehát, bár ugyanazon fonémekből állanak, fonológiailag nem azonosak, az *ő*-zō dialektusok olyan szó- és alakpárokat (pl. *kértők* : *kértek*) is meg tudnak különböztetni hangeszközeikkel, amelyek *ε*-zō vidéken feltétlenül összeesnek (pl. *kértek* = jelen több. 2. sz. és múlt több. 3. sz.). Hogy ezt a fontos fonológiai különbséget feltüntethessük, az egyik háromszögű rövid rendszert *ő*-zō, a másikat *ε*-zō megoldásúnak fogjuk hívni. Ezzel már egy differenciáló lehetőséget kaptunk, amelyet a háromszögű rövid rendszereknél felhasználhatunk.

A hosszú fonémeknél szintén szópárból kell kiindulnunk. Legyen ez a szópár: *ēg* „coelum“ és *ēg* „ardet“. Ahol ez a szópár él (pl. középső palóc területen), ott a hosszú fonémrendszer négyszögű. *Í*-zō vidékeken is megvan e szópár, de ott *ēg* és *īg* áll egymással szemben. A hangalaki ellentét tehát megvan, csak eltolódott: *ē* : *ē* helyett *ē* : *ī* hordozza a jelentéskülönbséget. Az ilyen *í*-zō nyelvjárások hosszú rendszere — mint a vizsgálatok mutatják — mindig háromszögű, éppen olyan tehát, mint az *é*-zōké, csak hogy ez

utóbbiaknál szópár (illetve alakpár) helyett megint csak összeesést látunk, mint az *é-ző* rövid rendszereknél, *ēg* jelent „coelum“-ot és „ardet“-et is.

A rendszeri különbség itt is nyilvánvaló. Az *í-ző* és *é-ző* nyelvjárások hosszú vokalizmusát ugyanazok a fonémek alkotják, mégis az *í-ző* dialektus olyan szó- és alakpárokat tud megkülönböztetni, amelyek *é-ző* területen hiányzanak. Ezek szerint a háromszögű hosszú rendszereknek is két fajtája van: *í-ző* és *é-ző megoldású* háromszögű hosszú rendszer. Ez a második differenciálási lehetőség.

Ha már most ezeket a lehetőségeket felosztásunkban felhasználjuk, a következő végső kép bontakozik ki előttünk:

Az I. osztály változatlan marad, mert hisz a differenciálási lehetőség csak a háromszögű rendszerekre vonatkozik, itt pedig mind a rövid, mind a hosszú rendszer négyszögű ($\square + \square$). Ezt az osztatlan osztályt képviselik a már említett középső palóc, középszékely nyelvjárások és a moldvai csángóság egy része.

A II. osztálynál már két alosztályt lehet megkülönböztetni:

- a) $\square + \triangle_{\bar{i}}$ négyszögű rövid + *í-ző* megoldású hosszú rendsz.
 b) $\square + \triangle_{\bar{e}}$ „ „ + *é-ző* „ „ „

A II. a)-ba tartoznak a nyugati nyelvjárásterület dialektusai, a felső dunántúli népnyelv, a nyugati, déli és keleti palócság nagy része, a tiszántúli nyj. ref. községei és Kalotaszeg, a II. b)-be pedig az alsó dunántúli, a bácskai nyj. és a Tiszántúl kat. községei, valamint a marosszéki és a keleti székelység a moldvai csángóság keleti székely hatás alatt álló részével egyetemben.

A III. osztálynál a rövid rendszer teszi lehetővé két alosztály felállítását:

- a) $\triangle_{\bar{o}} + \square$ *ő-ző* megoldású rövid + négyszögű hosszú rendsz.
 b) $\triangle_{\bar{e}} + \square$ *é-ző* „ „ + „ „ „

A III. a)-ba tartozik a nyugati székelység, a III. b)-be Tiszahát, Szamoshat és Ugocsa.

A IV. osztályban már nem kevesebb, mint négy alosztály lehetséges:

- a) $\triangle_{\ddot{o}}$ + $\triangle_{\bar{i}}$ ö-zö megoldású rövid + í-zö megoldású hosszú r.
- b) $\triangle_{\ddot{o}}$ + $\triangle_{\bar{e}}$ „ „ „ „ + é- „ „ „
- c) \triangle_{ε} + $\triangle_{\bar{i}}$ ε-zö „ „ + í-zö „ „
- d) \triangle_{ε} + $\triangle_{\bar{i}}$ „ „ „ „ + é- „ „ „

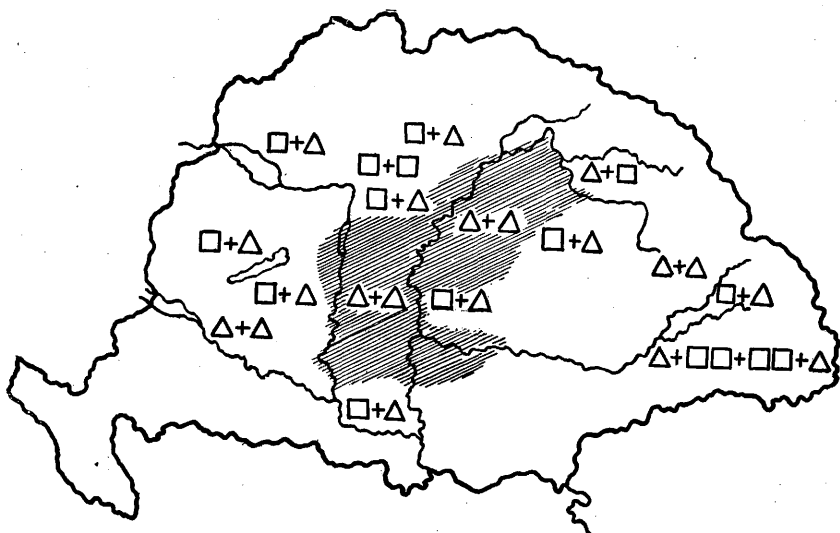
A IV. a) alosztályt képviseli talán a felsődrávai, a IV. b)-t az alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki, a IV. c)-t a felsőtiszai és maros-zamosközi, a IV. d)-t a küküllőmegyei nyelvjárás.

Az alosztályokat is számítva tehát kilenc dialektust különböztethetünk meg a magyar nyelvterületen, és ebben a részletes képen minden lényeges magánhangzórendszeri eltérés bennfoglaltatik, amely nyelvjárásainkat fonológiailag jellemzi.

13. A népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv viszonya. Ha felosztásunkat összehasonlítjuk az eddig általában elfogadott BALASSA-félével, akkor látjuk csak, mennyi hiba forrása lett a földrajzi egységekből való kiindulás BALASSÁNÁL. Nála szoros egységekké kovácsolódtak olyan dialektusok, amelyeket lényegi különbségek választanak el egymástól, másutt viszont önkényes válaszfalak vágtaák el a fontos nyelvi egyezések alapján összetartozó nyelvjárásokat.

Amennyire indokolt volt tehát eddig a földrajzi viszonyok mellőzése, olyannyira veszélytelen most, az osztályozás elkészülte után az a kérdés, hogy miképpen is helyezkednek el a nyelvi kritériumok alapján helyesen elválasztott dialektusok a földrajzi valóságban? Milyen is a magyar nyelvjárások fonológiai térképe?

Ha a négy főosztály elhelyezkedését felrajzoljuk, érdekes képet kapunk: (L. a következő oldalon levő ábrát.) Kiderül, hogy nyelvjárásaink egy belső magot (árnyékolt rész) körülfogó övet alkotnak. A belső mag egynemű: az idetartozó nyelvjárások (alsó pestmegyei, kiskunsági, szegedvidéki, felsőtiszai) kivétel nélkül a IV. osztályból kerülnek ki, vagyis olyanok, amelyeknek rövid és hosszú magánhangzórendszere egyaránt háromszögű. A külső övet viszont a legkülönbözőbb alkatú (I., II., III., IV. osztály) dialektusok alkotják. Ennek a ténynek az ad fontosságot, hogy a köznyelv is a IV. osztály szerinti magánhangzórendszereket ($\triangle + \triangle$) használja, sőt vele együtt az irodalmi nyelv is. Habozás nélkül megál-

lapíthatjuk tehát, hogy a magyar irodalmi és köznyelv, valamint a központi magyar népnyelvi terület a magánhangzórendszerek tekintetében szorosan összefügg egymással.

Hogy ez az összefüggés milyen genetikai távlatot nyit, azt most, synchronikus feladatunk közepette nem vizsgálhatjuk. itt legfeljebb csak arra vállalkozhatunk, hogy megkíséreljük tisztázni az összefüggés közelebbi részleteit, hogy pontosabban lássuk a viszonyokat.

Ha a népnyelvi alosztályok felállításánál alkalmazott differenciáló sajátságokat itt is figyelembe vesszük, akkor az irodalmi és köznyelv háromszögű rendszerei közül a rövidet ε -zö, a hosszút pedig \acute{e} -zö megoldásúnak fogjuk találni. A központi nyelvjárások között azonban egy sincs olyan, amely pontosan megfelelne ennek. Egyik részüknél (alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki) \acute{o} -zö megoldás párosul \acute{e} -zövel, a másiknál (felsőtiszai) ε -zö \acute{i} -zövel. Minthogy a köznyelv és az irodalmi nyelv rövid rendszere a felsőtiszai, hosszú rendszere pedig a duna-tiszaközi állapot szerint való, a köznyelv és az irodalmi nyelv magánhangzórendszere, a rövid és hosszú együttesen, a szoros összefüggés ellenére sem közvetlen reflexe a központi nyelvjárasterület hangzórendszereinek, hanem a két részletrendszer a központi magyar nyelvjárasterületen megkülönböztethető alldialektusok rendszeri sajátosságait egyesíti. A köznyelv és az iro-

dalmi nyelv tehát a népnyelv központi magjára támaszkodik, de annak nem közvetlen, hanem kompromisszumos folytatása.

A magyar köznyelv és irodalmi nyelv vokális rendszere volta-képen a IV. d)-be sorozott nyelvjárások sajátosságait tükrözi, a tökéletes hasonlóságot vagy azonosságot tehát egyes királyhágóntúli nyelvjárásokkal (tordai, kükküllőmegyei) kellene megállapítanunk, amelyek ugyanebbe az alosztályba tartoznak. Azonban ez csak látszólag van így.

Ha egy nyelvjárásra azt állapítjuk meg, hogy háromszögű rövid rendszere ε -zõ megoldású, az nem azt jelenti, hogy ott minden lehetséges alak- és szópár feltétlenül összeesik, amelynek értelmi különbsége a négyszögű rendszerben az ε : e -hez tapad. Rendszerint csak az esetek többségében van összeesés, néhány esetben azonban megmarad az alak- vagy szópár, mégpedig olyan formában, amely az \ddot{o} -zõ vidékekre jellemző. Az „ ε -zõ megoldás” tehát nem zárja ki az \ddot{o} -zésnek enyhe megnyilatkozását, csak azt jelenti, hogy a szórványosan fellépõ \ddot{o} -zõ alakok és szavak mellett az ε -zõk uralkodnak. Az „ \acute{e} -zõ megoldás” fogalmát is ilyen rugalmasnak kell elképzelnünk. \acute{E} -zõ területen is akadnak \acute{i} -zõ jelenségek, csak hogy ezek száma az \acute{e} -zõkéhez képest elenyészően csekély.

Ha így nézzük a köznyelvet és az irodalmi nyelvet, akkor azt fogjuk látni, hogy az ε -zõ megoldású rövid rendszer ellenére is találunk itt \ddot{o} -zési nyomokat. Az olyan szavak, mint *bögre*, *ördög*, *föveg*, *pörkök*, *ülök*, *csürök*, *bünös*, stb. a nem \ddot{o} -zõ vidékek nyelvén mint *bëgre*, *ërdëg* (Bácska), *fëveg*, *përkël* (palóc), *ülëk*, *csürëk*, *bünës* (Bihar m.) stb. fordulnak elő. A köznyelv és irodalmi nyelv tehát enyhén \ddot{o} -zõ, de mindenesetre \ddot{o} -zõbb, mint a Királyhágóntúl említett dialektusai, mert ott a *bükköny*, *ürem*, *göcsök* (plur.), *sütött*, *csüröskert* stb. helyett *bükkeny*, *ürem*, *göcsök* (Torda), *sütett*, *csüreskert* (Kükküllő m.) stb. járja. Ez a körülmény nagyon fontos, mert az \ddot{o} -zési árnyalatnak ez a megállapítása eloszlatja esetleges kételyeinket. Megerősít bennünket, hogy jó nyomon jártunk, amikor az összefüggés szálait a központi népnyelvi területen kerestük. Itt van ugyanis az \ddot{o} -zés egyik gócpontja, a BALASSÁTÓL alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki dialektusokra bontott nyelvjárásban (IV. b.), amelyet röviden alföldinek nevezhetünk. Az enyhe \ddot{o} -zés ennek az alföldi hatásnak a lecsapódása.

A hosszú rendszer \acute{e} -zésével hasonlóan állunk. A köznyelv és irodalmi nyelv hosszú magánhangzórendszere ugyan \acute{e} -zõ megol-

dású, de nem olyan mértékben, hogy *í-ző* nyomok egyáltalán ne volnának. Ha a népnyelvi *ásét, készét, kégyó, kénlódik, kíván, csavarént*-féleket összevetjük az irodalmi és köznyelvi megfelelőkkel (*ásít, készít, kigyó, kínlódik, kíván, csavarint*), feltétlenül észre kell vennünk azt az enyhén *í-ző* törekvést, amely a köznyelvet és az irodalmi nyelvet a határozott *é-zés* mellett jellemzi. Az alföldi *é-zés*-nek ez a kiegészülése gyengefokú *í-zéssel* nyilván felsőtiszai hatás, s így most már egész tisztán látjuk az összefüggéseket.

A kompromisszum nemcsak arra vonatkozik, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv fonológiai készlete egyesíti magában a felsőtiszai rövid és az alföldi hosszú rendszerét, hanem még a részletekre is kiterjed: *a felsőtiszai építésű rövid rendszer az irodalmi és közhasználatban alföldi, az alföldi sajátosságú hosszú rendszer viszont felsőtiszai árnyalatot kap*, és ez mindennél ékebben bizonyítja, hogy az irodalmi és köznyelv összefüggését a központi nyelvjárásterülettel helyesen állapítottuk meg.

Miután a magánhangzórendszerek egyezéseiből és különbségeiből így tisztáztuk a népnyelv és a köznyelv, illetve az irodalmi nyelv synchronikus kapcsolatait, inkább csak említés formájában szólnunk kell még a köznyelv és az irodalmi nyelv fonológiai rendszereinek egymáshoz való viszonyáról is. A népnyelvvel történt összehasonlításainkban a köznyelv és az irodalmi nyelv egyöntetűen viselkedett. A beszélt népnyelvvel szemben a beszélt köznyelv ugyanazokat a magánhangzórendszereket mutatta, mint amelyeket az írott nyelv használ. E téren nincs is köztük különbség. Az egyetlen eltérés, amely őket elválasztja, a mássalhangzóknál mutatkozik: az írott nyelv fonémként különbözteti meg az *ly*-t, és ezt a beszélt köznyelv nem ismeri (vö. 10. fejr. 7 pont). Csak ez az eltérés jogosít fel bennünket arra, hogy a magyarban *fonológiailag* különválasszuk a köznyelvet az irodalmi nyelvtől. Hangsúlyozzuk: *fonológiailag*, mert egyébként a különválasztás egészen természetes.

FÜGGELÉK.

A magyar nyelvjárások fonológiai áttekintése. Minthogy a 12. és 13. fejezetben a népnyelvi magánhangzórendszerek sajátágaiból fontosaknak látszó következtetéseket vontunk nyelvjárásaink osztályozására, a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv összefüggéseire vonatkozólag, nem lesz felesleges, ha analízisünket, amely

tulajdonképeni kiindulópontunkat képezte, legalább utólag bemutatjuk.

Sorra vesszük tehát az egyes népnyelvi területeket olyan egységek szerint, ahogy azt eddig tanították, és ezeken belül megteszük fonológiai észrevételeinket. Célunk mindenütt csak a használatos magánhangzórendszerek megállapítása. E mellett, ahol csak lehet, kitérünk a legjellegzetesebb magánhangzó változatokra is.

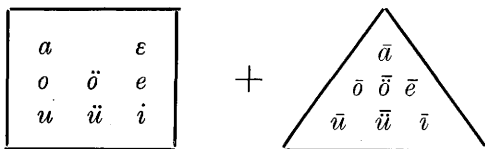
Nyugati nyelvjárásterület.

A rövid rendszer négyszögű, az *e* foném voltára azonban csak Göcsejből és a Rába vidékéről van bizonyítékunk. Göcsejben *ä* variáns jelentkezik; Felső-Őrvidéken *ä* és *a* kombinatórikus változat. Az utóbbi „átmeneti” területen (pl. Nagykanizsa vidékén) is felbukkan.

A hosszú rendszer háromszögű, *i*-zű megoldással. Az *ō*, *ö*, *ē* mellett *uo*, *üö*, *ie* kettőshangú változatok, különösen Göcsejben és a Rába vidékén. Hogy az egyszerű és kettőshang milyen viszonyban áll egymással, nehéz megállapítani. Göcsejben az egyszerű hang alapváltozatnak látszik; a kettőshang a dialektus déli részein ritkán fordul elő, a középső és északi részeken is inkább csak az első szótagban jelentkezik (GÖNCZI). Lehetséges azonban, hogy fakultatív változatokkal van dolgunk. A Rába vidékén, úgy látszik, gyakoribbak a diftongusok. BALASSA a monoftongusokat be se állítja hangtáblázatába, VARGA pedig azt mondja, hogy ezek helyett mindig diftongust ejtenek. Még ha igaz volna is ez, csak annyit jelentene, hogy az *ō*, *ö*, *ē* itt mindig kettőshangként realizálódik. Az Őrségben már csak monoftongusok szerepelnek. Az „átmeneti” nyelvjárások közül a dunántúli vidékhez csatlakozó részeken és valószínűleg Zalában is van diftongikus változat (KERTÉSZ). Itt még az *ā*-nak is van kettőshangú variánsa.

Az egész területre jellemző, hogy az *ū*, *ü*, *ī* fonológiai felhasználásának mérve kisebb, mint az irodalmi nyelvben. Különösen áll ez az Őrségre.

A fonológiai helyzet tehát:

*Irodalom.*¹⁾ *Göcsej*: PLÄNDER FERENC, Zala Vármegyei Göcsei szövejtés (dialektus) 's annak némely különös szavai, TGYűjt. 1832/III, 62—82, u. a., Göcseinek esmérete, TGYűjt. 1838/VI, 3—34; TORKOS SÁNDOR, A' göcseji nyelvjárás, MNyszet. I, 215—25, II, 403—17; VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63—163; KARDOS ALBERT, A göcseji nyelvjárás, Nyr. XIII, 160—5, 211—9, 253—8, 306—12, 351—6, 493—9, XIV, 163—7, 213—6, 393—8, 448—55; u. a., A göcseji nyelvjárás alakana, BUDENZ-Album: 157—72; SZARVAS GÁBOR (hagyatékából), A göcseji és őrségi nyelvjáráshoz, Nyr. XLVII, 128—30, XLVIII, 78—80; GÖNCZI FERENC, Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 487—515. „Átmeneti“ terület: KERTÉSZ MANÓ, A zalavideki nyelvjárás, NyF. 9: 33—56; SZABÓ LAJOS, A nagykanizsai nyelvjárás, NyF. 48.

Őrség: VASS JÓZSEF i. m.; KÖNNYE NÁNDOR, Az őrségi tájszólás, Nyr. VII, 270—2, 320—3, 371—3, 417—20, 466—70; VARGA IGNÁC, A Felső Őrvidék népe és nyelve, Nyr. XXXII. 78—86 (NyF. 9); SZARVAS G. i. m.

Rábavidek: VASS JÓZSEF i. m.; KISS IGNÁC, Tájszók, Nyr. II, 560—2; LÖVEI PAYER ISTVÁN, A Sopron megyei szójárás némely sajátosságai, Nyr. VI, 121—3, 157—8; CSAPODI ISTVÁN, A magánhangzók kiejtéséhez, Nyr. X, 265—7; HALÁSZ JÁNOS, Rábaközi nyelvsajátságok, Nyr. XIII, 25—6, 72—3; KOVÁTS S. JÁNOS, A répczevidéki nyelvjárás, Nyr. XX, 361—71, 409—17; VARGA IGNÁC, A vepvidéki nyelvjárás hangana, Nyr. XXIX, 171—8; PATYI ISTVÁN, Sajátóságok a rábaközi nyelvjárásban, Nyr. XXXIII, 523; BEKE ÖDÖN, Kemenesalja nyelve, NyF. 33; PATYI ISTVÁN, Különös szóösszetételek a rábaközi nyelvjárásban, Nyr. XXXVII, 352—5. „Átmeneti“ terület: BEKE ÖDÖN, A pápavideki nyelvjárás, NyF. 17.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás, NyF. 34; SOMOGYI GEZA, A vasi Hegyhát nyelvéből, MNy. XVIII, 56—66.

Dunántúl.

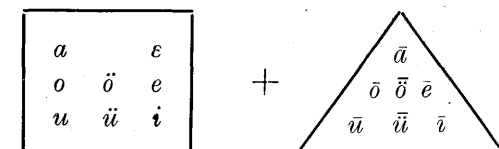
A keleti határ valószínűleg nem a Duna. A Dunához közelebb eső keleti rész fonétikailag is más sajátosságokat mutat, mint a távolabb eső terület. Az új keleti határt ott kell majd megvonni, ahol az *e* foném volta megszűnik.

A rövid rendszerben az *ε* és *e* két külön foném. Konkrét adatkunk erre csak a Szigetközből van, de a nyugati nyelvjárasterület közelsége ezt nagyobb területre is valószínűsíti. Kombinatorikus változatok: *ä* és *q*. Előfordul az *ä* változat is.

A hosszú rendszer háromszögű, *i*-zéssel, délen *é*-zéssel. A nyugatival határos részeken (Balatonfelvidék, Veszprém és Győr megye egyes részein) *uo*, *üö* és *ie* variánsok.

¹⁾ Mindenütt figyelembe vettem természetesen BALASSA kézikönyvét, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest, 1891. Ezt külön nem is idézem az egyes nyelvjárásoknál.

A fonológiai kép:

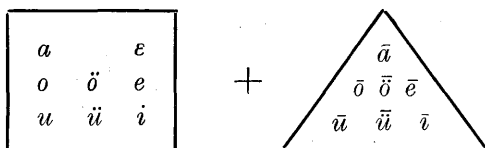

Irodalom: VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63—163; KISS IGNÁC, Győrvidéki nyelvsajátságok, Nyr. VI, 158—9; BOTH BELA, Győrvidéki nyelvsajátságok, Nyr. VI, 225; ZOLNAI GYULA, Fehérmegyei nyelvsajátságok, Nyr. XXX, 273—84; BEKE ÖDÖN, Győr- és veszprémmegyei adatok, Nyr. XXXV, 388—91; SZABÓ SÁNDOR, A szigetközi nyelvjárás, NyF. 38; ÉDES JENŐ, A balatonfelvidéki népnyelv, NyF. 40; FÁBIÁN IMRE, A tata-tóvárosi nyelvjárás, Nyr. XXXIX, 17—22, 73—85; ÁNYOS LAJOS, Adalékok a szigetközi nyelvjárás ismeretéhez, Nyr. XL, 371—4; KOVÁCS ALAJOS, Adatok egy kevésbé ismert nyelvjárászigetről, Szeged, 1925.

Palócság.

Nyugat. A terület egyes részein (Nyitra és Bars megyében) az *a* foném mint *ā*, az *ā* pedig mint *ā* realizálódik. Mátyusföldön *a*, Vágkirályfán *ā* kombinatórikus változat. Mátyusföldön és Nyitra vidékén *ū* változat is jelentkezik szórványosan. Az *e* foném voltára csak Nagycétényből (Nyitra megye) van adatunk, de a Szigetköz és a középső palóc vidék közelsége valószínűvé teszi, hogy a terület nagy részén foném az *e*.

A hosszú rendszer *i*-zű megoldású, *é*-zéssel vegyest. Nyitra vidékén *uo*, *üö*, *ie* variánsok.

Közép. A rövid rendszerben az *e* foném. Biztos adatok csak a mátravidékből és Borsodból vannak, de feltehető, hogy a Karancsvidéken és az Ipoly mellékén szintén ez a helyzet. Az *a* foném realizációja hol *ā*, hol *ā*. Néhol *a* kombinatórikus változat is jelentkezik.

A hosszú rendszer az adatok fogyatékossága miatt nem állapítható meg teljes biztonsággal. Néhol háromszögű rendszerrel van

dolgunk. Így pl. Heves, Gömör és Borsod találkozásánál néhány faluban (Apátfalva, Mikófalva, Szentmárton, Istenmező és környéke, Balogvölgy), ahol az irodalmi \bar{e} helyén $\bar{\epsilon}$ jelentkezik. Ettől északra, főleg ref. községekben \bar{e} a kizárólagos realizáció. A mátravidékiben, a borsodiban, az ipolyvidéki nyelvjárás keleti részén és talán a Karancs vidékén is négyszögű a rendszer \bar{e} és $\bar{\epsilon}$ fonémmel. Az \bar{e} mellett néhol \bar{ee} variáns is előfordul. Az \bar{a} realizációja \bar{a} vagy $\bar{ä}$, itt-ott kettőshangú változattal. Az \bar{o} , $\bar{\bar{o}}$ mellett \bar{ao} ill. $\bar{e\bar{o}}$ variáns, a nyugat felé eső részeken \bar{uo} és $\bar{ü\bar{o}}$ is.

A fonológiai helyzet a terület nagy részén:

a		ϵ
o	\bar{o}	e
u	\bar{u}	i

\bar{a}		$\bar{\epsilon}$
\bar{o}	$\bar{\bar{o}}$	\bar{e}
\bar{u}	$\bar{ü}$	\bar{i}

az apátfalviban pedig:

a		ϵ
o	\bar{o}	e
u	\bar{u}	i

+

	\bar{a}	
\bar{o}	$\bar{\bar{o}}$	\bar{e}
\bar{u}	$\bar{ü}$	\bar{i}

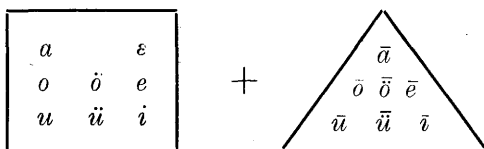
Kelet. Újabb leírások hiánya miatt nem igen lehet elbírálni a helyzetet. BALASSA e -zű volta miatt még a hegyaljai részt is palóc-nak mondja, kérdés azonban, foném-e itt az e . A Sajó völgyében és a Hernád vidékén az a realizációja \bar{a} , az \bar{a} pedig mint $\bar{ä}$ jelentkezik. A sajóvölgyiben az \bar{o} és $\bar{\bar{o}}$ mellett \bar{ao} , $\bar{e\bar{o}}$ közelebbről meghatározhatatlan változatok. Az \bar{e} realizációja a Sajó völgyében $\bar{e\bar{i}}$, a Hernád vidékén $\bar{\epsilon}$, a Hegyalján \bar{e} . Valószínűleg háromszögű hosszú rendszerrel van itt dolgunk (Sajóvölgy, Hegyalja), esetleg négyszögűvel is (Hernád vidéke?).

Dél. A rövid rendszer négyszögűnek látszik, bár az e foném voltára csak a jázságból és a jász telepekről vannak adataink. A felső pestmegyei részeken már \bar{o} -zés üti fel a fejét, a telepek közül pedig a diósadi és sarmasági nyelvjárásban, a szomszédos dialektusok hatására, az ϵ és e ejtés egyénenként váltakozik. Az a realizációja a gyöngyösvidékiben (az elnevezésre l. NAGY J. Nyr. XLIV, 441–2), a felső pestmegyeiben, a jásztelepek közül Kiskunfélegyházán \bar{a} .

Zilah vidékéről a kombinatorikus, a jászberényi nyelvjárásból, valamint Diósd vidékéről \bar{a} változatot jeleznek.

A hosszú rendszer háromszögű, i -zéssel megoldva. Az \bar{a} realizációja azokon a helyeken, ahol a rövid rendszerben \bar{a} jelentkezik, \bar{d} . Kiskunfélegyháza környékén \bar{a} mellett \bar{d} , \bar{a} mellett \bar{d} is előfordul. Diftongikus változat általában nincs, kivéve a diósdai és sarmasági *ie*-t.

A fonológiai kép tehát:

Irodalom: Nyugat. SCHREIBER ZSIGMOND, Az esztergomi nyelvjárás, Nyr. IX, 539—44; ZOLNAI GYULA, Mátyusföld nyelvjárása, Nyr. XIX, 412—8, 456—68, 502—15, 554—68, XX, 22—30, 73—86, 118—26, 168—77, 209—23, 261—8, 320—30; TURZÓ FERENC, A nyitravidéki palóc nyelvjárás, Nyr. XXVIII, 448—52, 491—8; SZÜCS ISTVÁN, A nyitravidéki palóc nyelvjárás, Nyr. XXXIII, 382—95, 461—73; (szerző?): Egy nyitra megyei nyelvjárás. A nyitrai r. kat. főgimn. 1909/10. ért. Nyitra, 1910. 9—38.

Közép és Kelet. SZEDER FABIÁN, A palócok, TGyüjt. 1819/VI, 24—46; B. S., Rövid rajza a' Gömöri Dialektusnak, TGyüjt. 1819/IX, 56—62; SZEDER FABIÁN, A palócokról, TGyüjt. 1835/II, 3—41; HOLLÓK IMRE, Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról, TTár. 1836/IX, 60—4; SZABÓ ISTVÁN, Karancsvidéki palóc nyelv, TGyüjt. 1839/I, 43—66; OLÁH BELA, A nógrádi nyelvjárás, Tanulm. az egyet. m. nyelvt. társ. köréből I/1. füz. 59—61; ÉNEKES IMRE, Egri nyelvsajátosságok, Tanulm. stb. I/3. füz. 239—44; ALBERT JÁNOS, A gömöri tájszólás, Nyr. XVIII, 417—23, 453—9, 501—8; ZOLNAI GYULA, Egri nyelvsajátosságok, Nyr. XVIII, 16—25; SÁTAI BARTHA DÖME JÓZSEF, Egri nyelvsajátosságok, Nyr. XIX, 169—73, 213—8, 265—71, 313—7; ZOLNAI GYULA, Az egri nyelvsajátosságokhoz, Nyr. XXI, 177—9; BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás, Nyr. XXI, 168—76, 211—9, 306—14, 359—68, 416—23, 460—9, 502—11, 553—62, XXII, 31—5, 75—81; KOMORÓCZY MIKLÓS, Két különös nyelvjárásról, Nyr. XXXIII, 221—3; RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás. Budapest, 1910.

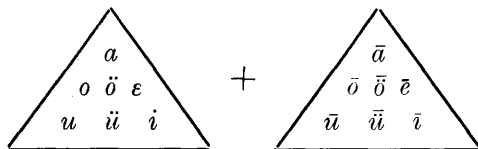
Dél. NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás, NyF. 10; BERZE NAGY JÁNOS, A hevesmegyei nyelvjárás, NyF. 16; CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve. Budapest, 1908. Jásztelepek: SIMONYI ZSIGMOND, A pécskai nyelvjárás, Nyr. VII, 121—3; LÁSZLÓ GEZA, A zilahvidéki nyelvjárás, Nyr. XXVII, 438—43, 489—97, 542—9; XXVIII, 56—63, 112—5, 184—8, 231—9, 280—8, 330—3, 374—81, 418—21, 471—6; CSEFKÓ-MOLNÁR, Az adai nyelvjárás, Nyr. XXVII, 403—15; BACSÓ GYULA, Az adavidéki nyelvjárás, NyF. 37; DONGÓ ORBÁN, A kiskunfélegyházi nyelvjárás. Szeged, 1911.

Alföld.

A nyelvjárás magja a Kiskunság és Szeged vidéke. A rövid rendszerben az *e* mellékváltozata az *ε*-nek. Ő-zés. Hogy az *ő*-nek van-e nyiltabb variánsa, kétséges. Szlavóniában az *a* foném realizálódása *ā*. Csurgó vidékéről *ā* kombinatórikus (?) változatot jeleznek.

A hosszú rendszer háromszögű és *é*-zű megoldású. A Duna-drávaközi részből az *ō*, *ö*, *ē* mellett fellépő *ao*, *εō*, *ee* diftongusok valószínűleg fakultatív változatok. Szlavóniában az *ā* realizálódása *ā̃*, kettőshangú variánssal.

Fonológiai kép:

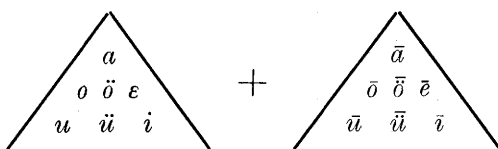

Irodalom: *Kiskunság:* SZANTÓ KÁLMÁN, A kecskeméti nyelvjárás, Nyr. IX, 356–61; SIMONYI JENŐ, Kalocsa környéke, Bpest. 1882; VASS BÉLA, A nagykőrösi nyelvjárás, NyF. 57. *Szegedvidék:* KÁLMÁNY LAJOS, Szeged népe, Arad, 1881; NÉGYESSY LÁSZLÓ, A szegedi nyelvjárás, Nyr. XV, 391–401, 442–50, 487–96, 539–49; KOVÁCS JÁNOS, Szeged és népe, Szeged, 1901. 441–9. *Duna-Drávaköz:* VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63–163; KORDA IMRE, A kiskunhalasi nyelvjárás, Nyr. XV, 25–8, 64–7, 113–8, 213–5, 303–5, 354–7; BALASSA JÓZSEF, Szeremle nyelve, Nyr. XVI, 501–5; KALMA ISTVÁN, A mohácsi nyelvjárás, Nyr. XXVII, 66–71, 110–4; SOMSSICH SÁNDOR, Nyelvsajátságok Baranya-Ózd vidékéről, Nyr. XXVII, 206–10, 285–8, 334–6; HÁRSING ISTVÁN, Az alsódrávai nyelvjárás hangváltozásai, Nyr. XXXI, 250–3; KOVÁCH ALADÁR, A tolnavármegyei Sárköz nyelvjárása, Nyr. XXXIII, 267–71, 333–8; NAGY JÓZSEF, A csökölyi nyelvjárás, Bpest. 1910.; BARTA LÁSZLÓ, A csurgóvidéki nyelvjárás, Bpest. 1918. *Szlavónia:* SZARVAS GÁBOR, A slavóniai tájszólás, Nyr. V, 9–13, 61–5; BALASSA JÓZSEF, A slavóniai nyelvjárás, Nyr. XXIII, 162–9, 212–7, 259–67, 306–12, 357–63.

Duna-tiszai nyelvjárás.

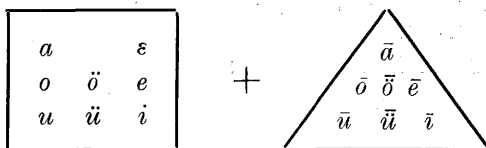
A Duna-Tisza közti rész felső része az ú. n. alsó pestmegyei nyelvjárás. Itt még a katolikus községekben is „a szomszédos alföldi nyelvjárásterület hatása alatt” *ő*-zés dívik (BALASSA, MNyj. 61). A hosszú rendszert az *é*-zés jellemzi („Az egész Duna-Tisza köze mind a két hangot egész egyformán *é*-nek ejti” l. SIMONYI, A m. nyelv² 149). Cegléden a palóc település hatására az *e* fonémként jelentkezik.

A fonológiai helyzet általában:

Ettől el kell választanunk a tiszántúli vidéket. Innen egyes helyekről (Mezőtúr, Szentes és Szalonta) *e* fonémet is közölnek. A hosszú rendszer megoldása itt is *é*-zõ (kat.), de *í*-zõ is (ref.). Az északkeleti területhez közel csak *í*-zõ. Szalontán *ao*, *ēō*, *ēē* fakultatív variánsok, pusztulóban. Mezőtúron *ao*, *ēō*.

A fonológiai kép:

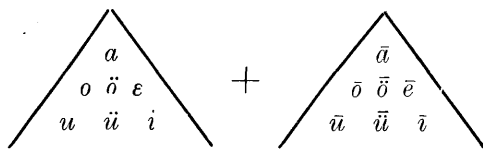
A bácskai részen az *e* ugyancsak külön foném, és így *e* terület a tiszántúlihoz tartozik fonológiailag.

Irodalom: ARANY JÁNOS, Az *é*-t *í*-re váltó tájszólásról, Hátr. pr. dolg., MÉSZÁROS ISTVÁN, A mezőtúri nyelvjárás, Nyr. VIII, 357—62, 443—6, 497—8; NÉGYESY LÁSZLÓ, Hangtani adatok a szentesi nyelvjárásokból, Tanulm. az egyet. m. nyt. társ. köréből I/3. füz. 229—33; BALASSA JÓZSEF, Felsőbácskai nyelv-sajátságok, Nyr. XII, 215—8, 262—4; SOMOGYI GYULA, Az aradmegyei nyelv-járások, I. JANCsó-SOMOGYI, Arad vm. és Arad szab. kir. város monográfiája. Arad, 1912. III, 296—306; MÉSZÁROS ISTVÁN, A mezőtúri nyelvjáráshoz, Nyr. XLII, 286—7; VISKI KÁROLY, A szalontai nép nyelvéből, Nyr. XLII, 210—8, 255—61, 295—306, 356—60, 393—404, 454—63, XLIII, 126—32, 212—8, 263—6; VISKI KÁROLY, A szalontai nyelvjáráshoz, Nyr. XLIV, 360—4; KÖMÖVES GÉZA, A csantavéri nyelvjárás, NésNy. I, 114—7, 190—2, 243—5, 306—8, II, 59—61, 133—5; MOLECZ BÉLA, A szentesi nyelvjárásról, NésNy. III, 256—63; TÓRI KÁROLY, A ceglédi nyelvjárás, a Sz. A. B. Könyvtára 1. sz. Szeged, 1930. „Átmenet” (a királyhágóntúlba): BÓSZÖRMÉNYI GÉZA, A jánosfalvi nyelvjárás, NyF. 29; SZENDREY ZSIGMOND, A biharmegyei Tárkány nyelvjárása, Nyr. XLIII, 161—8.

Északkeleti nyelvjárasterület.

A felsőtiszai rész a palócba átmenetet képező zemplén-abauji-val együtt tárgyalható. E terület nagy részén az *e* mint variáns sem fordul elő. OLÁH G. *a* variánszt közöl Debrecenből, amely *fakul-tatívnak* látszik. A hosszú rendszer túlnyomóan *í*-zõ megoldású. A közép-sorban *ao*, *ēō*, *ēē* variánsok.

Tehát:

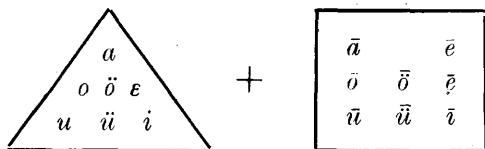

A Tiszahát-Ugocsa-Szamoshát vidéken az *e* ugyan jelentkezik, de nem foném. Az *q* kombinatorikus változat itt is előfordul.

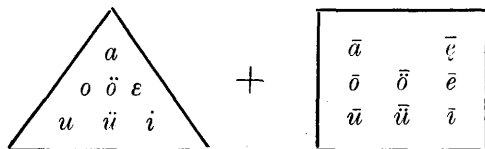
A hosszú rendszer négyszögű: Ugocsa és Szamoshát (keleti rész) $\bar{e} - \bar{e}$, Tiszahát és Szamoshát (nyugati rész) $\bar{e} - \bar{e}$ fonémpárt hoz. Ezen a részen és Szatmárban általában az \bar{o} mellett *ou*, az $\bar{\bar{o}}$ mellett $\bar{\bar{u}}$ járja változatként. Tiszaháton \bar{o} és $\bar{\bar{o}}$ variáns is jelentkezik.

A fonológiai alaphelyzet mindenütt egyforma, de különböző fonetikai realizációt mutat.

Ugocsa és Szamoshát (kelet):

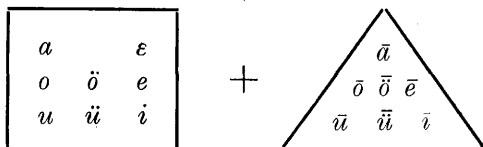
Tiszahát és Szamoshát (nyugat):

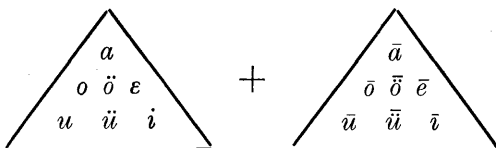
Irodalom: VASS JOZSEF (-LŐRINCZ KÁROLY), Kapnikbánya s vidékének nyelvjárása, NyK. II, 362—80; KÚNOS IGNÁC, A debreceni nyelvjárás, Nyr. IX, 160—5, 203—7; GUTTENBERG A. P., A debreceni nyelvjáráshoz, Nyr. IX, 265—7; FÜLEP IMRE, A Szatmár városi nyelvjárásról, Nyr. IX, 263—5; a bányavárosok nyelvjárására l. ZOLNAI GYULA leírását PALMER KÁLMÁN, Nagybánya és környéke c. munkájában (Nagybánya, 1894) 115—7, vagy SZMIK ANTAL, Adalékok Felsőbánya monografiájához. Budapest, 1906; PÁLYI GYULA, Mátészalka és vidéke nyelvjárása, Nyr. XXVI, 494—9, 540—5; JENŐ SÁNDOR, Az érmelléki nyelvjárás, Nyr. XXIX, 209—13, 252—5, 333—6, 476—8; SZEMKŐ ALADÁR, Egy abauji ö-ző nyelvjárássziget, NyF. 13: 32—46; OLÁH GÁBOR, A debreceni nyelvjárás, NyF. 26; ZOLTAI LAJOS, Ö-ző nyelvjárás Debrecenben, Nyr. XXXV, 123—9; CSAPODI ISTVÁN, Máramarosi nyelvjárás, Nyr. XXXVI, 3—4; MADAI GYULA, A hajdúk beszéde, NyF. 56; TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás, Budapest, 1910; SZABÓ ISTVÁN, Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása. Székesfehérvár, 1914; CSÜRY BÁLINT, Nasalisációs jelenségek a szamosháti nyelvjárásban. MNy. XXII, 336—40, CSÜRY BÁLINT, A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás sajátosságai, MNy. XXV, 11—6.

Királyhágóntúli nyelvjárás.

A kalotaszegiben (Fölszegen) az *e* foném. Az Almás medencében, Kolozsvár felé már csak variáns. Variánsok még: *q*, *ä*. A hosszú rendszer *í-ző*, az Alszezen *é-ző*vel vegyes megoldású. Tehát:

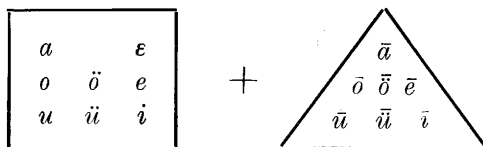
A terület többi részén (maros-szamosközi, küküllőmegyei) a rövid rendszerből hiányzik az *e* foném, amely csak néhol maradt meg változatként. Kombinatorikus variánsok: *q* és *ä* (szórványosan). A hosszú rendszer háromszögű, a maros-szamosköziben *í-ző*, Tordán és Küküllő megyében *é-ző* megoldással. Tehát:

Irodalom: KÜNOS IGNÁC, Erdélyi kisebb nyelvjárások, Nyr. IX, 502—4, X, 20—3; KALMÁR ELEK, A szolnokdobokai tájszólás jellemzőbb sajátosságai, Nyr. XVII, 314—7; BALASSA JÓZSEF, Kalotaszeg, Nyr. XX, 464—9; CZUCZA JÁNOS, A kalotaszegi nyelvjárás, I. JANKÓ JÁNOS, Kalotaszeg magyar népe. Bpest, 1892. 205—21; KOLUMBÁN SAMU, A lozsádi nyelvjárás, Nyr. XXII, 353—9, 405—10, 456—9, 499—502, 555—7; LÁZÁR ISTVÁN, Az alsófehérmegyei népnyelv, Nyr. XXV, 346—51; SÓFALVY KÁROLY, Adalékok a magyar-décsei nyelvjáráshoz, Szolnok-Doboka megyei irod. tört. és etnogr. társ. III. évk. Ds, 1902. 12—39; ILLÉS ISTVÁN, A Szolnok-Doboka megyei nyelvjárások, u. o. 40—53; VISKI KÁROLY, A tordai nyelvjárás, NyF. 32; NÉMETH SÁNDOR, A domokosi nyelvjárás, Nyr. XLII, 9—15, 65—71.

Székelység.

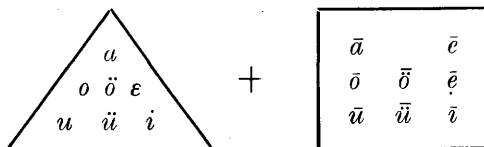
A marosszékit a keleti *e-ző* vidékkel szokták kapcsolatba hozni, de biztos adatunk az *e* foném voltára nincs. A rövid rendszer mellett *ä* kombinatorikus és *ä* variáns. A hosszú rendszer háromszögű, *é-ző* megoldással. Tehát valószínűleg:

A nyugati nyelvjárás magja a keresztúri dialektus, amely erősen *ö-ző*. Itt az *e* csak néhány szóban jelentkezik és variánsa az *ε*-nek. A Sóvidék, Havasalja és Homoród már többé-kevésbé átmenetet képez kelet felé. A keresztúri, sóvidéki, havasalji dialektusban és a homoródi járásban *ā* kombinatórikus változat is jelentkezik. Szakadátion is. Az *ā* változat különösen a Havasalján gyakori, de Szakadátion is megvan. A Sóvidékről *a* kombinatórikus variánst is jeleznek.

A hosszú rendszerben az *ē* és *ē̄* külön foném (BALASSA). A Havasalján és Homoród vidékén *ao*, *ēö*, *ēe*, a Sóvidéken és Havasalja egy részén *ou*, *öü*, *ei* variánsok. Ezek az Erdővidéken (régii Bardóc-szék) és a keresztúriban is előfordulnak néha.

A fonológiai kép itt:

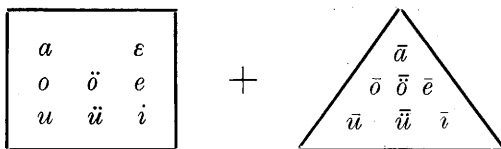

A keleti területen az *e* külön foném. Adataink vannak erre Gyergyóból, Csikból, Háromszékből egyaránt. Halmágyon is foném. Az *ā* kombinatórikus változat Alcsíkban és Halmágyon, az *a* kombinatórikus változat Csíkban, Gyergyóban és Háromszék alsósepsi, orbai, kézdi, miklósvárszéki és felsősepsi nyelvjárásaiban, az *ā* változat Gyergyóban, Középcsíkban és Háromszék alsósepsi, orbai, kézdi, miklósvárszéki részén fordul elő és Halmágyon.

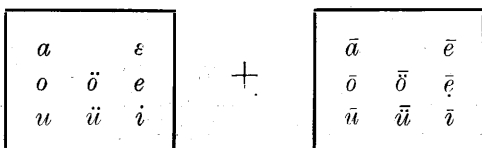
A hosszú rendszer Gyergyóban és Csíkban háromszögű, *é-ző* megoldású. Hétfaluban *i*-zéssel vegyest. A háromszékre BALASSA azt mondja, hogy megkülönbözteti az *ē* és *ē̄*-t. ERDÉLYI ezt nem erősíti meg. Biztosan csak a háromszékihez sorolt Nagybacon nyelvérről lehet ezt megállapítani, viszont ez már átmeneti vidék a nyugati nyelvjáráshoz. A középsor variánsai valószínűleg fakultatív variánsok: *uo*, *üö*, *ie* (Középcsík, Háromszék orbai része, Halmágy), *ao*, *ēö*, *ēe*

(Alcsík) és *ou*, *öü*, *ei* (Háromszék szentléleki, felsősepsi és miklós-várszéki része).

A helyzet tehát nagyrészt

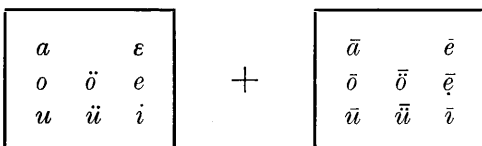
A háromszéki nyelvjárás nyugati részére pedig bízvást fel lehet venni, hogy a kép:

A moldvai csángókat a keleti székelységhez szokták számítani. Ha ez fonológiailag is helytálló megállapítás, akkor a rövid rendszer négyszögű. Szórványosan előfordul az *ä* variáns. Kombinatorikus változatok: *ä*, *q*, valamint a WICHMANN feljegyezte *e* (*u* és ritkábban *i* előtti szótagban).

A hosszú rendszer megállapításánál csak tapogatódzásra vagyunk utalva. BALASSA *ē* és *ē̇*, CSÜRY *ē* és *ē̇* megkülönböztetése négyszögű rendszert sejtet. Az *ē* mellett *ie* vagy *ee* mellékváltozat (főleg első szótagban).

A fonológiai kép talán:

de lehetséges, hogy ugyanolyan, mint a csíki részeken.

Irodalom: HUNFALVY PÁL, Székely beszéd, MNyszet. V, 345—63; LÖRINCZ KÁROLY, Háromszéki nyelvjárás, MNyszet. VI, 206—45, 316—65; KRIZA JÁNOS, Vadrózsák. Kolozsvárott, 1863. 547—65; VASS JÓZSEF (Lörinc K.), Adalékok a magyar nyelvjárastanhoz II, NyK. III, 1—18; T. NAGY IMRE, A csíki nyelvjárásról. A székely műv. és közgazd. egyesület IV. évkönyve. Budapest, 1880. 32—44; KÜNOS IGNÁC, Erdélyi kisebb nyelvjárások, Nyr. IX, 502—4, X, 20—3;

STEUER JÁNOS, A székely nyelv hangjai. A székely-udvarhelyi főreal 1887/8. ért. 1—20; NAGY GÉZA, A székelyek és a pannoni magyarok, Ethn. I, 165—79; BALASSA JÓZSEF, A székelyek nyelve. Ethn. I, 309—13; ZOLNAI GYULA, A székelyek nyelve s a dunántúli nyugati nyelvjárások, Nyr. XXI, 553—5; STEUER JÁNOS, A székely diftongusok, Nyr. XXII, 124—31; u. a., Csíki székelység, Nyr. XXII, 213—8; u. a., A székely hangrendszer, Nyr. XXII, 250—6, 298—303; HORGER ANTAL, A halmágyi nyelvjárás-sziget, NyK. XXXI, 365—423; SZABÓ DEZSŐ, A csíkszentdomokosi nyelvjárás, NyF. 9: 19—32; HORGER ANTAL, Nyelvjárási jegyzetek, NyF. 13: 24—31 (Nyr. XXXII, 558—66); u. a., Székely-udvarhelytől Brassóig, Nyr. XXXIII, 445—51; u. a., A keleti székelység nyelvjárási térképe, MNy. I, 446—54; GENCSY ISTVÁN, A gyergyói nyelvjárás, NyF. 20: 31—62; ERDÉLYI LAJOS, A háromszéki nyelvjárásról, NyK. XXXVI, 309—44; HORGER ANTAL, A háromszéki nyelvjáráshoz, NyK. XXXVII, 307—23; u. a., Udvarhely megye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai, NyK. XXXIX, 275—93; HORGER ANTAL (-SCHUSZTER MIHÁLY) A szakadati nyelvjárás-sziget, MNy. VI, 197—209, 306—15, 378—82; N. BARTHA KÁROLY, Udvarhely vármegye nyelvjárásainak alaktana. Székelyudvarhely, 1914.; KONSZA SAMU, Nagybacon nyelvjárása, NyF. 75; ERDÉLYI LAJOS, Az udvarhelymegyei székelység és a nyugati magyarság nyelvi összefüggése, MNy. XIII, 196—201, 225—30; u. a., A székely nyelvjárásokhoz és telepedéstörténethez, MNy. XV, 72—7.

Moldvai csángók: SZARVAS GÁBOR, A moldvai csángó nyelvről, Nyr. III, 1—6, 49—54; MUNKÁCSI BERNÁT, A moldvai csángók nyelvjárása, Nyr. IX, 444—55, 481—93, 529—33, X, 101—7, 149—58, 199—205; RUBINYI MÓZES, Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, Nyr. XXX, 57—65, 109—16, 170—82, 227—35; u. a., Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához, Nyr. XXXI, 1—7, 82—7, 143—8, 202—8; WICHMANN GYÖRGY, A moldvai csángó magánhangzók történetéből, Nyr. XXVII, 193—202, 241—9, 303—14; u. a., A *tš*, *s*, *z*, *š* és *ž* hangok története a moldvai csángók nyelvében, NyK. XXXVII, 149—63; u. a., A moldvai csángó mássalhangzók történetéből, MNy. IV, 160—7, 208—16, 295—307, 394—400, 457—62; RUBINYI MÓZES, A moldvai csángók nyelvjárásához, NyK. XXXVIII, 257—65 (WICHMANN válasza: NyK. XXXVIII, 265—6); SIMONYI ZSIGMOND, A moldvai csángó *c*-ről, Nyr. XXXVIII, 26—8; LOSONCZI ZOLTÁN, A moldvai csángók eredetéről, Nyr. XLIV, 13—20, 60—6.

LAZICZIUS GYULA.

Az oszmán-török találósvers.

A találóskérdés a népköltés legelhanyagoltabb, legkevesebb figyelemre méltatott ága. Pedig művelődéstörténeti értéke semmivel sem kevesebb, mint a meséé vagy a közmondásé. A találóskérdés élete is a legmesszibb időkre nyúlik vissza s szinte hihetetlen, hogy valamikor milyen nagy közkedveltségnek örvendett, különösen keleten. Tudjuk pl., hogy a régi Indiában áldozatok bemutatásánál, költői versenyeknél, s általában mindenféle ünnepélyes alkalomkor nem maradhatott el a talányfejtés. Erről tanúskodik a Rigveda számos találóskérdése is. Még királyok is vetélkedtek a megfejtés elsőségéért s ez a szórakozó időtöltés nem egyszer élet-halálharccá fajult. Nem különben volt ez a hébereknél és az araboknál. A biblia szerint pl. Sába királynője találóskérdésekkel tette próbára Salamon király bölcsességét (A. WÜNSCHE: Rätselweisheit bei den Hebräern 1883.). A régi görög irodalom ugyancsak bővelkedett találóskérdésekben (vö. W. SCHULTZE: Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise I—II. 1912). PLUTARCHOS értesítése szerint a találóskérdés a lakomák befejező csemegéje: „Selbst die gewöhnlichen und ungebildeten Leute richten nach dem Mahle ihre Gedanken auf andere Genüsse, die mit dem Körper gar nichts zu tun haben, in dem sie Rätsel und Rätselspiele, und die Bildung von Wörtern nach Zahlen aufgeben die symbolische Bedeutung haben“ (OHLERT: Rätsel und Rätselspiele der alten Griechen. ANTTI AARNE után idézve FF Communications Nr. 26—28). A rómaiaknál is divatban voltak a talányfejtő versek, s Kr. u. az V. századból maradt is ránk egy latin találóskérdés-gyűjtemény Symphosiusztól. De Európa más népeinek irodalmában is megtaláljuk a találóskérdést, így pl. a germán mondákban. Talányfejtésben versenyeznek Wartburg várában Klingsor von Ungerland és Wolfram von Eschenbach. Korán jelentkezik a francia irodalomban is és így tovább. Ezen rövid utalásokkal csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a találóskérdésben egy valamikor igen nagyrabecsült műfajjal van dolgunk. Hogy a népköltésgyűjtők figyelme mégis csak olyan későn, szinte csak a legutóbbi évtizedekben terelődött rájuk, annak valószínűleg az az oka, hogy a találóskérdés abban a formájában, amint az az irodalomban dívott, nem

más, mint költőietlen észtorna, mint ilyen régen kikopott az irodalomból s ezzel a művelt közönség érdeklődési köréből is teljesen kiesett. De ha az irodalmi vagy műtalálós kérdések divatját multa is, a népi találósvers a mai napig gazdag változatokban él tovább valamennyi nép költészetében. A fent említett okokból azonban a népköltésgyűjtőknek valósággal újra fel kellett fedezniök, hogy a mese, közmondás és népdal mellett más figyelemreméltó ága is van a népköltészetnek.

Ugyanez a helyzet, talán még fokozottabb mértékben, Törökországban, ahol tudtommal első ízben SADETTİN NÜZHET és MEHMET FERİT adtak ki találós kérdéseket „*bilmeže*“-ket¹⁾ a „*Konja Vilajeti Halkıyat ve Harsıyatı*“ c. művükben 1926-ban. Az oszmán-török találós kérdés irodalmához vö. KOWALSKI, *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien* bevezetését. MEHMET HALİT a HAMAMIZADE İHSAN *bilmeže* gyűjteményéhez írt előszavában is (*Bilmeželer. Türk Halk Bilgisine ait maddeler* III. Istanbul, 1930. 771 drb.) ezt a helyzetet panaszolja fel: „*Memleketimizde şimdije kadar Halk bilgisile iştigal edenler, hemen umumijetle, „Halk Edebıyatı“ unvanı altynda munhasıyan Manilerle Sazşairlerinin koşma ve Destanlarından bahsetmişler, bunların harişinde kalan Halk Edebıyatı mahsullerine temas etmeji hatırlarıyndan geçirmemişlerdir*“. És érdekes, hogy az oszmán-törökben a tisztán irodalmi és tisztán népies formájú találós kérdések mellett, a kettő kölcsönhatásából keletkezett változatok, továbbá az irodalmi találós kérdésnek elnépiesedett formái milyen sokféle alak-

¹⁾ *Bilmeže* < *bil-* 'tudni' a. m. találós kérdés. A *bilmeže* mellett *aramaža* < *ara-* 'keresni' és *bulmaža* < *bul-* 'találni' elnevezéseket is hallottam, de a szótárakban nem találom. Vö. RADLOFF: ad. *tapmaža* 'das Rätsel' < *tap-* 'finden' és ugyanennek a tőnek különböző származékait: tel. alt. šor. *tabyškak*; bar. *tabyšmak*; kar. T. *tabušturmax*; tel. *tapkak*; kmd. *tapkyš*; soj. *tabyzyk* valamennyi 'Rätsel' jelentésben. A sojoni *tabyzyk* változattal kapcsolatban utalok a Codex Cumanicus *tap tap tamyzyk* kezdetű találós kérdésére. BANG fordítását (Über die Rätsel des Codex Cumanicus. Sitzungsb. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1912. XXI. 335 l.) helyesbíti NÉMETH a ZDMG. 67 k. 578—79. oldalán s a kérdéses sort „erfasse nur, es ist eine Flamme“ értelemben fordítja. Ezzel szemben az oszmántörökben gyakori *min min minare dibi daire, bil bil bilmeže, bilmeže bildirmeže* játszi kezdősorok alapján „rate rate das Rätsel“ fordítást ajánlok. Ilyen értelemben módosítanám KOWALSKI fordítását is: *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien*, 10. *bilmeže*.

ban található. Az irodalmi előzményekről mit sem tudó gyűjtő is hamar rájön, hogy itt egy régibb irodalmi hatásnak kellett léteznie, s hogy ez nem is olyan régen szűnhetett meg. Abból pedig, hogy nincs ember, aki ne tudna találóskérdéseket, s hogy egyszerűbb aszszonyok 20–30 *bilmeže*-t is elmondanak egymásután, kiténik, hogy Törökországban még sokkal elevenebb a népköltésnek ez a forrása, mint másutt. Emellett szólnak azok a *bilmeže*-k is, amelyek újabb találmányokra vagy kulturális berendezkedésekre vonatkoznak, mint pl.

Bir kötüjü ojđum, ojđum
İeine bülbülleri doldurdum,
O bülbüller şakidikçe
Ben kejfimi ujdurdum [gramofon].

Egy fatörzset kivájtam, kivájtam,
 megtöltöttem fülemilékkel,
 amikor ezek a fülemülék megszö-
 jökedvem kerekedik. [lalnak,

Vagy:

Ben bu gün bir rāha vardym
arkasynda kambur var
kjāh ačylyr kjāh kapanyr
Arkasynda zinžiri var [Stambul
köprüsü].

Ma egy úton jártam,
 hátán púp van,
 hol kinyílik, hol bezárul,
 a hátán lánc van [a stambuli
 híd].

Nincs tehát igaza KÜNOS-nak, amikor a *muammá*-t (irodalmi találóskérdés) a *bilmeže* veszedelmes ellenfelének nevezi (Oszmán-török népköltési gyűjtemény II. k. XXXII. 1.), a multban sem volt az, ma még kevésbbé. A *muammá*-val ma már senki sem törődik, ellenben *bilmeže*-ket mindenki tud. Érdekes fényt vet a *bilmeže* szerepére a török életben HÜSEIN RAHIM-nak egy *Bilmeže, bildirmeže* c. cikke a *Vakyt* 1922. okt. 6-iki számában. Nem kevésbbé érdekes ebből a szempontból ALI HAJDAR-nak 1931-ben kiadott *Milli bilmeželer* c. 327 találóskérdésből álló gyűjteménye, amelyet pedagógiai céllal ad ki. A bevezetésben például ezeket mondja: „*Bilmeželer çožuklaryn ve genčlerin zekälaryny inželtmek ve keskinleštirmek için en muvafyk fikir idmanlarydyr Folkloržular bilmeže namyna ne bulurlarsa, toplarlar. Fakat bu bilmeželer arasynda bazy žinasly ve čok müstehžen olanlary da vardyr elimde mevžut olan bilmeželeri čožuklar ve genčler için kullanyşly, fajdaly olabiležek bir šekilde tasnif ettim*“.

Mielőtt az oszmán-török találóskérdés részletesebb ismertetésére térnék, a gyűjtés körülményeiről szólok pár szót. Anyagomat a stambuli *kyz müallim mektebi* (tanítónőképző) növendékei közt

tisztán nyelvtanulási céllal gyűjtöttem 1925 tavaszán. Ez a gyűjtemény tehát olyan módon keletkezett, mint a BÁLINT GÁBOR kazán-tatár nyelvtanában felveit találóskérdések, amelyeket a kazáni keresztény tatár iskola növendékei jegyezgettek fel. A variánsokkal együtt akkoriban körülbelül 600 új *bilmežé*-m volt, de az azóta megjelent fentemlített gyűjtemények folytán számuk alaposan megcsappant. Kérdezősködéseimre természetesen sokszor hallottam újra meg újra ugyanazt, megismétlődtek KÚNOS (Oszm.-török népköltési gyűjtemény II. k. 1889. 278 drb), KOWALSKI (Zagadki ludove tureckie. Krakó 1919. 141 drb., Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien. Festschrift für GEORG JAKOB, Leipzig 1932. 60 drb. és Türkische Volksrätsel aus Kleinasien. Archiv Orientalni IV. 84 drb. Ez a két utóbbi gyűjtemény már csak jelenlegi munkám kiszedése után jutott a kezembe), HAMAMIZADE és ALI HAJDAR találóskérdései is, de ezekből mindig csak azokat veszem fel, amelyeknek módosult, teljesebb vagy értelmesebb alakját találtam. Nemcsak a növendékek, az értelmes SAFET, NADIRE és HAMIDE hanym voltak segítségemre, hanem az iskola tanárai és tanárnői is, különösen LEBIBE, AZIRE és ZAHIDE hanym. A legtöbbet azonban ALI HAJDAR bejnek, az intézet akkori pedagógiai tanárának köszönhetek, aki sokoldalú etnográfiai ismereteivel megbecsülhetetlen szolgálatot tett s rendelkezésemre bocsátotta egy korábbi kis gyűjteményét, amit ugyanezen iskola növendékeitől jegyezgetett fel. Bár a növendékek Törökország különböző vidékéről származtak, irodalmi nyelven igyekeztek beszélni s így nyelvjárási érdekességre nem tarthat számot ez a gyűjtemény. Kikérdezgettem továbbá az intézetben alkalmazott cselédséget, s ha alkalmam adódott, társnőim látogató ismerőseit is. Az egyetemen LEMAN és NADIDE hanym voltak buzgó segítségemre, az irodalmi találóskérdések fejtegetésében pedig ABID és HAMDİ bej.

Amikor az ember *bilmežé*-k után kérdezősködik, mindenféle csoportjukból hall példát, mert a török találóskérdés is nagyjában ugyanazon keretek között mozog, mint a föld minden más népéé. Itt is vannak mindenféle fajta tudáspróbák, tréfás kérdések, találósversek és találósmesék (részletes osztályozásukat a magyarban lásd SZENDREY Zs.: Népélet, 1923/24. 83 l.), én azonban csak egy bizonyos körükre szorítkoztam arra, amelyet PETSCH a „Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsel“ című művében „wirkliche Rätsel“-nek, igazi találóskérdésnek nevez. Ennek nem az az oka, mintha a „wirklich“ és „unwirklich“ megkülönböztetést valami sze-

rencsésnek tartanám, hanem mert az „unwirkliche Rätsel“ csoportjába tartozó mesterkélt tudáspróbák és rövid találókérdések mind nyelvi, mind tárgyi szempontból keveset nyújtanak. Külön ki kell emelnem azonban ebből a csoportból a helyesíráson alapuló *bilmežé*-ket, amelyek számban messze felülmúlják az ide tartozó egyéb találókérdéseket és még ma is nagy a becsületük. Ilyenek például:

Senede bir, ajda iki, haftada üç gül açar [sene, aj, haftadaki noktalar].

Az évben egy, a hónapban kettő, a hétben három rózsa nyílik [az év, hónap és hét leírt szavak pontjai: سنه, آي (amikor kapcsolódik) és هفته].

Vagy: *Benim jarymyn ismi čičeje konmuš su dur* [kemaal].

Az én barátom neve virágra helyezett víz [گل = کمال (gül) + ماء (a. ma') víz].

Se szeri se száma az effajta találókérdéseknek, s amint halottam, még gyűjtjük is akadt. Ezek mind az arabbetűs írás sajátosságában gyökereznek s mint ilyenek nem lehetnek népi eredetűek. Mindenesetre legfőbb ideje lenne megmenteni őket a feledéstől, mert a latin írásrendszerre való áttéréssel mind kevesebbek számára lesznek érthetők. A találókérdéseknek ebből a fajtájából NÉMETH is feljegyzett egypárat kumük nyelvтанulmányában KSz. XII. Az általam gyűjtött találókérdés-csoportra az a jellemző, hogy ezek nem az értelmet, hanem elsősorban a fantáziát foglalkoztató leíró vagy elbeszélő hosszabb-rövidebb versek — amiért találósverseknek nevezem őket —, de van közöttük próza is. Ezeknek a megfejtését vagy tudja az ember vagy nem, de kitalálni a legtöbb esetben lehetetlen. A kérdezett úgy segít magán, hogy megkérdi: *žanly-my?* *žansyz-my?* élő, élettelen? s ha ez sem segít, tovább megy: *jenir-mi*, *jenmez-mi?* ehető, nem ehető? Ezek a *bilmežé*-k felölelik az egész világot, az égitestektől a könyhaedényig, de vannak a fantáziát különösen foglalkoztató dolgok, mint amilyen a gránátalma, a tojás, a mangal, az óra, a nargile, a nap, a hó stb. Ezek azután rendkívül nagy számmal vannak képviselve és felhasználják a nyelv minden eszközét: a hasonlatot, metaforát, hangfestést, egészen a játszi szóképzésig mindent, hogy minél költőibben fessék és mégis ravaszul burkolják tárgyukat. A találókérdések alapanyaga amint azt ANTTI AARNE is kifejti, a megtévesztés, s ehhez járul a megol-

dást segítő mozzanat: ¹kutya ugat ²csont kerítés mögött [nyelv].
 Ugyanúgy van ez a török találósverseknél is, csak talán színesebbek, mint a nyugati népek hasonló termékei. Pl.:

Ortaja bir gümüş jüzük kojdu,
aj geldî alamady, güneş geldî aldy. [Buz]

¹
 Egy ezüst gyűrűt tettem ki,

²
 eljött a hold, nem tudta elvinni, eljött a nap, elvitte [jég].

A gyűjtött anyagot a megfejtések alapján tárgyi csoportokba osztom, mert minden egyes osztályozási alapnál ez felel meg leginkább a további összehasonlítás céljainak, a tárgyi csoportokon belül pedig amennyiben erről szó lehet, az egyszerűbb, rövidebb formából haladok az összetettebb felé, hogy így mintegy magunk előtt lássuk a bővülést, fejlődést. Ott, ahol értelmét látom, hozzáfűzöm a rendelkezésemre álló forrásokból a megfelelő irodalmi bilmežét is.

Látva ugyanis a népi találósversek nagy stílusbeli különbségeit, kutatni kezdtem korábbi irodalmi gyűjtemények után abban a reményben, hogy esetleg talállok népi *bilmeže* gyűjteményt is. Hosszas keresgélés után két érdekes kis füzetre akadtam a stambuli čarsiban. Az egyik címe: *لطائف الغاز. بيلمه چه سنه ١٢٨٩.* (*Letāif-ül-Lugaz. Bilmeže. sene 1289.*) 8° 32 l. Összesen 236 találósverset tartalmaz. Amint már a címe is elárulja, itt műköltőtől származó bilmežékkal van dolgunk. Hosszas ismertetés helyett egy pár példát mutatok be belőlük. A megfejtés mindég előre van bocsátva:

38. Šamdan.

Ol ne dir kim ažeb-i-šādevān,
Suju donmuš görüniür guja hemān

Mi az a vize megfagyott csodálatos szökökúthoz hasonló valami [kandaláber].

84. Hošap.

Ol ne derja dir ki čok tur ževheri :
bir ajaklu dur anun dalgyčlary,
akčesiz pulsuz dālarlar daimā,
čykaryrlar lāl-ü-jākut bi behā.

Micsoda tenger az, aminek sok a drágaköve,
 a bűvárai egy lábúak,
 pénz nélkül merülnek alá mindig
 s értéktelen gránátot és rubint hoznak fel [kompót hosszú
 lével].

118. *Kandit.*

*Ol ne dir kim bir azeb sirča seraj
 içi ajdynlyk sanasyn dōmuş aj,
 bir garaib havzu var dyr bulanyk
 turur anda sakyn olmuş bir balyk.*

Mi az a csodálatos üveg seráj,
 belseje fényesség, azt hinnéd a hold kelt föl,
 van egy zavaros csodás tava,
 amelynek egy hal lett a lakója [mécs].

Vannak benne azután olyan találósverssek, hogy alig akad bennük török szó, csupa arab és perzsa, de a túlnyomórésze ilyen természetű. Némelyik azonban egészen népies hangú, úgyhogy csak a verselés árulja el a műköltőt, pl.:

141. *Nohut.*

*Ol ne dir ki cok tur onun tanesi
 her birinin başka başka annesi.*

Mi az aminek sok a darabja,
 és mindegyiknek más-más az anyja [borsó].

A kis füzet név nélkül jelent meg, de a számos bilmezébe beleszótt ABDI név úgylátszik a szerző vagy inkább a gyűjtő nevét rejtí. Az anyag ugyanis annyira különmemű, hogy okvetlenül több forrásból származik. Később találtam még két példányt ebből a füzetből, az egyiket HAJDAR bejnek, a másikat NÉMETH professzor úrnak ajándékoztam.

A másik füzet címe: *اب لاس (Mu'ammā nāme)*, a hiğre 1291-ik esztendejéből. 8° 32 l. Összesen 103 *mu'ammā*-t (irodalmi találósvers) tartalmaz, amelyek éppen olyan körmönfontak, mint a divánok *mu'ammīat* fejezeteiben — rendesen a gazeliat előtt — található találósverssek. Nyelve sokkal idegenszerűbb, mint az első füzeté s noha a megfejtés itt is meg van adva, a legtöbb esetben

alig tudunk a megfejtésnek megfelelő értelmet kihámozni. Ennek a gyűjteménynek az az érdekessége, hogy a megfejtéseket a füzet elején megszámozva egy kis jegyzetben adja, de nemcsak felsorolja őket, hanem magyarázatot is fűz hozzájuk pl.: *sorguç, gelinlerin başynda olan | su üzerinde ve deniz kenarynda olan köpük | ary, bal japan bir bözek | gözlerine koymak için gözlük |* és így tovább. Ezeknek nemcsak a nyelve idegenszerű, de a találósversek tárgya is nagyon keresett. Látszik, hogy a szerzőből nem a tárgy érdekessége váltotta ki a *mu'ammā*-t, hanem keresett valami tetszőleges tárgyat, hogy ír hasson, mert divat volt. Vannak pl. ilyen tárgyai: *kujumžu dükjanynda olan žamly kafes*, vagy *Asly içün janan Kerem*. Ez a perzsa történet nagyon népszerű lehetett, mert a népmesébe is beleszővődik: *olan Kerem gibi janar*, KÜNÖS, Oszm.-tör. népköltési gyűjtemény II. k. 40. l. Ez a füzet is név nélkül jelent meg, de itt meg a REŠİD név van nagyon sok *mu'ammā*-ban elrejtve. A két gyűjtemény nem független egymástól, vannak bennük megegyező részek, de a *mu'ammā nāme* mindég kibővítve, megtoldva s némi változtatással adja elő a *Letāif-ül-Lugaz* ugyanazt a találósversét. Egészen bizonyosra vehető, hogy a valamikor nagy közkedveltségnek örvendő találóskérdések számos hasonló gyűjteményben foroghattak közkezen. Emellett szólnak a nép körében elterjedt műbilmežek is, amelyeknek forrását nem ismerjük. A *bilmeže*, *lugaz* és *mu'ammā* összefüggése, továbbá az irodalmi találóskérdésnek az arab, perzsa és más nemzetek efféle termékeihez való viszonya még teljesen tisztázatlan kérdés. HAJDAR bejnek említett gyűjteményében van ugyan egy „*İlmi ve edebi bilmeželer*“ c. fejezet, de itt csak egészen röviden utal a népi és irodalmi találóskérdések különbségeire: *Edebi bilmeželer umumijette mahdüt bir zümrenin malydyr. Milletin umum fertleri bunlary tanymaz ve kullanmaz ... Edebi bilmeželerin, muammalaryn, lügazlaryn ekserija kailleri, mužitleri malümdür ... Saz šairleri tarafyndan söjlenenlere muamma ve šairler tarafyndan söjlenenlere lügaz dijebilirir*. A tárgyalta két gyűjteményt annakidején Stambulban nem ismerte senki, pedig sok érdekességük van. Nyelvük sokkal régiesebb, mint a megjelenési időpont és különösen figyelmet érdemelnek a művelődéstörténeti értékű bilmežek, amelyek a használatból ma már kiment tárgyak leírását tartalmazzák. Ilyen pl. a *Letāif-ül-Lugaz: Divit* (régi fajta, övben hordozható tintatartó), vagy a *mu'ammā nāme: Kjad mystary* (a mi sorvezetönket helyettesítő régi eszköz), *arka kašyy*

(a kisázsiai pásztoroknál a viszkető hát megkaparásához használt eszköz) megfejtésű bilmežei.

Fontos volna továbbá az egész törökség *bilmeže* kincsének összegyűjtése. SAMOJLOVIČ a Živaja Starina XVIII. kötetében összeállítja a török találóskérdés irodalmát 1909-ig. Ezt kiegészíti S. MALOV a *Ročník Orientalistični* IV. kötetében 1926-ig. Ha végig olvassuk ezeket s még hozzávesszük az azóta megjelent gyűjteményeket, meglepetve látjuk, hogy elég szép anyag áll már rendelkezésünkre. Ugyyszólván nincs török nép, amelytől ne volna legalább pár bilmeženk, a baj csak az, hogy a feljegyzések legnagyobb része nem tudatos gyűjtés eredménye, hanem különböző érdeklődési szempontból történt esetleges feljegyzés, amilyenek pl. az egyes nyelvtanok példatárába felvett találóskérdések is. A nagyobbik baj azonban az, hogy egy részük hozzáférhetetlen helyen, orosz folyóiratokban és napilapokban jelent meg. Eredetileg azt terveztem, anyagomat összevetem az egész törökség bilmežéivel, de erről hamarosan le kellett mondanom s be kellett érnem azzal, hogy az egyes találósverseknél utalok a hasonló megfejtésű oszmán-török bilmežékre, miáltal kitűnik az illető bilmeže népszerűsége s megkönnyíti az érdeklődőnek az összehasonlítást. Erre annál inkább van szükség, mert az eddigi gyűjtemények más lényegtelen szempontból osztályoznak — KÚNOS a bilmeže kezdőbetűje alapján, KOWALSKI gyűjteményeiben pedig, amelyek tulajdonképpen nyelvjárás-tanulmányok, a bemondók személye szerint csoportosulnak —, elég az hozzá, hogy a variánsok nagyon szétszóródnak. *Hamamizade* már a megfejtés kezdőbetűjét veszi alapul, miáltal az egy tárgyra vonatkozók együtt maradnak. ALI HAJDAR még tovább megy, mert ilyen tágabb csoportokat foglal össze: 1. *Insan ve insan vüžudu*, 2. *Elbise, čamašyr, ajakkaby*, 3. *Ev, evin aksamy, bina*, 4. *Ev ešjasy*, 5. *Aleller, düzenler*, 6. *žemijet hajaty*, 7. *Jemekler, jenilen šejler*, 8. *Mejvalar*, 9. *Sebzeler*, 10. *Böžekler*, 11. *Hajvanlar*, 12. *Čiček, nebat*, 13. *Tabiat ve tabiū hâdiseler*, 14. *Zeman ve insanyn hajaty*. Csak azt nem értjük, hogy az egyes csoportokon belül miért nem veszi egymásután az egy tárgyra vonatkozókat, hiszen nemcsak a folklorista, hanem a gyermek is, akinek szánta, több hasznát látná.

A hozzáférhető anyag alapján mindent összevetve megállapíthatjuk, amit különben KOWALSKI is hangsúlyoz a *Zagadki Ludove Tureckie* c. gyűjteménye bevezetésében, hogy az oszmán-török találóskérdés nem igen árul el semmiféle sajátos vonást, csupán a lokális színezet különbözteti meg más népek találóskérdéseitől, amilyen állat-

és növényvilág, az éghajlat, a művelődés és a vallás különbsége. ROBERT LEHMANN-NITSCHÉ a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 24. évfolyamában a találókérdéseknek XII. csoportját állapítja meg, az alapanyag vagyis a megtévesztő rész alapján. Szerinte ANTTI AARNE említett példamondata „kutya ugat, csont kerítés mögött” a zoomorfikus csoportba tartozik, a kiegészítő vagyis a megfejtést elősegítő rész alapján pedig ezen csoport első alcsoportjához: „Allgemeine Angabe über Lebensweise”. A találókérdéseknek ezt az osztályozási rendszerét Argentínában gyűjtött anyag alapján építi fel, de a példákat WOSSIDLO meklenburgi és BIELENSTEIN lett gyűjteményéből veszi, mint amelyek hozzáférhetőbbek az olvasó számára. A találókérdéseknek ezen általánosérvényű osztályozási keretébe beleillenek a török találókérdések is. Nem lehetetlen azonban, hogy az egész török anyag alapos összegyűjtése és feldolgozás után kitünne, hogy a török bilmežének vannak egészen sajátos vonásai is, amik ilyen felületes összevetésnél nem tűnnek fel. ANTTI AARNE pl. megkísérelte a nyugati és keleti népek találókérdéseinek előadásbeli különbségeit megállapítani. Az is elképzelhető, hogy a török bilmežék valamiképpen kívánnak a többi keleti nép találómeséi közül és esetleg a finnugorsággal mutatnak rokonságot. Itt SOLYMOSSY kiváló mesetanulmányaira gondolok. A mesemotívumok könnyen vándorolnak és könnyen variálódhatnak, de bizonyos sztereotip kifejezésükben elárulják eredetüket. A találókérdések anyagát az élet szolgáltatja minden berendezésével, amely nagyjában azonos az egész föld kerekességén. A felfogás és előadásmód pedig az emberi gondolkodás egyöntetű adottsága folytán ugyancsak csekély ingadozást mutat. Ehhez hozzájárul az irodalmi találókérdés szélesebb körre kiható kiegyenlítő hatása, úgyhogy eredetiséget valószínűleg itt is csak bizonyos kifejezésbeli fordulatokban fogunk találni. Nincs tudomásom róla, hogy a Finn Irodalmi Társaság birtokában levő körülbelül 40.000 drb. találókérdés mennyiben dolgozódott fel s mennyiben nyújtana biztos alapot egy ilyen természetű összehasonlításához.

Ezzel át is térek az anyag közlésére. A nagyobb tárgyi csoportokon belül egymásután veszem az egy tárgyra vonatkozókat. Egy kis zavar csak ott mutatkozik, ahol ugyanegy találókérdésnek minden sora más-más tárgyra vonatkozik, vagy ahol a bilmežének több megfejtése van. A tárgyi csoportok végén utalok KÚNOS (K.), KOWALSKI (Kow.; jelzés nélkül a Zagadki ludove tureckie gyűjteményt értem), HAMAMIZADE (HAM.) és HAJDAR (H.) hasonló megfejtésű bilmežéire,

tehát nem a sokszor egészen eltérő megfejtésű szövegvariansokra, amint azt Kow. bizonyos szempontból nagyon helyesen teszi. A két eljárás mindenesetre kiegészíti egymást. A számok a bilmezőknek az illető gyűjteményben viselt sorszámát jelölik. A majd folytatódó anyagközlést mutatóval zárom le.

I.

A természet.

1.

Égitestek és természeti jelenségek.

1. *Babamyn sarjny sararym, sararym bitmez [dünja].*

Apám turbánját göngyölítem, göngyölítem, nem ér véget
[világ].

2. *Ne dir ol kim dokuz kübbelü žāmi',
minaresi jok amma hajly vāsi'
geže kandil janar ve gündüzün mūm,
bu minvāl űzre etmiš any kajjūn [dünja], vő. Letaif-ül-*

[Lugaz 79.)¹⁾

Mi az a kilenc kupolás žami,
minaréja nincs, de meglehetősen nagy,
éjjel mécs ég benne és nappal gyertya,
ilyennek teremtette az Isten [világ].

3. *Āyr halyjy silkemedim
ufak tašlary dövemedim [gök, jyldyzlar].*

A nehéz szőnyeget nem tudtam kirázni,
az apró köveket nem tudtam összetörni [ég, csillagok],

4. *Bir sinide iki tauk
biri syžak, biri souk [gök, güneš, aj].*

Egy sini-ben ²⁾ két tyúk,
az egyik meleg, a másik hideg [ég, nap, hold].

¹⁾ A Letaif-ül-Lugaz bilmezéinek megszámozása csak tőlem ered.

²⁾ *sini* nagy kerek fém tepsi, amelyet alacsony zsámolyra téve asztal-lapként használnak s a földön körülülük.

5. *Havlujy jajamadym, [gök]
inžiji dizemedim, [jyldyzlar]
altun tas, [aj]
gümüš makas [alümsama].*

A törülközőt nem tudtam kiteríteni, [ég]
a gyöngyöt nem tudtam felfűzni, [csillagok]
arany tányér, [hold]
ezüst olló. [szivárvány]

Vö. K. 98, 198; Kow. Nordbulg. 10; HAM. 199—203, 354;
H. 300, 312, 315.

6. *Dam üstünde bir kalbur ževizim var [jyldyzlar].*

A háztetőn van egy rosta dióm [csillagok].

7. *Dam üzerinde bir tava fyndyk [jyldyzlar].*

A ház tetején egy tava¹⁾ mogyoró [u. a.].

8. *Fyryn üstünde bir kalbur jumurtam var [jyldyzlar].*

A kemencén egy rosta tojásom van [u. a.].

Vö. K. 52, 98; Kow. Nordbulg. 140 és Kleinasien 1, 25; HAM.
203, 730—733; H. 307, 309, 317.

9. *Bir avuž šeker dünjajy gezer [güneš yšy].*

Egy marék cukor, a világot bejárja [napfény].

10. *Kökü havada, dallary aşada [güneš].*

Gyökere a levegőben, az ágai lent [nap].

11. *Evler dibinden kyvyšlamadan gečer [güneš].*

A házak tövében zaj nélkül megy el [u. a.].

Vö. K. 38, 98, 168, 169, 230, 249; Kow. 8, 27, 113, 115,
134 és Kleinasien 16, 19, 57, 79; HAM. 86, 205, 221—224; H. 311.

¹⁾ tava egy nyeles edény.

12. *Fyryn üstünde jarym somun [aj].*

A kemence tetején fél somun¹⁾ [hold].

Vö. K. 52, 87, 98; Kow. 9, 90 és Kleinasien 34, 69; HAM. 29—32, 203, 225; H. 310, 314.

13. *Altyn araba gümüš tekerlek
gider jajlaja pamuk dökerek [kar].*

Arany szekér ezüst kerék
megy a mezőre pamutot szórva [hó].

14. *Bir bejaz jorganym var,
her jeri örter, suju örtmez [kar].*

Van egy fehér takaróm,
Minden helyet betakar, a vizet nem takarja [hó].

15. <i>Bir çarsafym var</i>	Van egy çarsaf-om ²⁾
<i>bütün dünjajy örter</i>	az egész világot betakarja,
<i>denizi örtmez [kar].</i>	a tengert nem takarja [u. a.].

16. *Eze kojdum, büze kojdum
ożak başyna čize³⁾ kojdum [kar].*
Összezuzva, összenyomva
a tűz mellé olvadni? tettem [u. a.].

17. *Felek habz ejlenmiš altyn šamdany,
gümüš pervaneler tutmuš žihany [güneš, kar].*

A végzet foglyul ejtette az arany csillárt
Ezüst pillangók lepték el a világot [nap, hó].

Vö. K. 122, 178, 251; Kow. Kleinasien 2, 42; HAM. 324—329, 331, 332, 652; H. 302.

18. *Sandyk sandyk üstünde,
žamlar ajak üstünde,
kamer geže piširir,
güneš gündüz onu jer [kar, buz].*

¹⁾ Kerek fekete kenyér.

²⁾ A mohamedán nők egész testet betakaró fekete utcai ruhája.

³⁾ čiz- 'linien ziehen, ausstreichen, ausstrecken'. Vö. čizin- 'sich retten, sich aus dem staube machen'.

25. *Elsiz ajaksyz* kéz nélkül, láb nélkül,
čikar merdüvensiz [duman]. földmegy lépcső nélkül [füst].

26. *Biri gider gelmez*
biri oturur kalkmaz
biri jer doymaz [duman, kül, ateş].

Az egyik elmegy, nem jön vissza,
 a másik ül, nem kel föl,
 a harmadik eszik és nem lakik jól [füst, hamu, tűz].

Vö. Kow. 42; HAM. 22—28, 163, 166.

27. *Hiddetlenikçe güzeleşirim* Minél inkább haragszom, annál
ben kim-im? [deniz]. szebb vagyok,
 ki vagyok? [tenger].

28. *Bir su dir ki içilmez* Egy olyan víz, ami nem iható
jürüjerek gečilmez [deniz]. menvén, át nem gázolható [u. a.].

29. *Karşudan gördüm bā gibi* Túlról láttam mint egy szőlőskert
güverir¹⁾ bostan gibi zöldel mint a veteményeskert
etekleri zıl çalar ruhája fodra csilingel
jüzü gülistan gibi [deniz]. arca mint a rózsáskert [u. a.].

Vö. *korkudan dudaklary güverüp* = *kök*. H. RAHMI., Kujruklu
 jyldyz 34 l.

Vö. HAM. 1, 143, 168, 354; H. 318.

Itt említem mindjárt a hajóra vonatkozó találósverseket is. Az
 első egyszerű változata a legutóbbi tenger jelentésű bilmežének:

30. *Buradan baktym bā gibi*
janyna gittim dā gibi
etekleri şyr şyr akar
kendi arslanlar gibi [vapor].

Innen néztem mint egy szőlőskert,
 közelébe mentem mint egy hegy,
 a ruhája széle *şyr şyr* folyik,
 ő maga olyan mint az oroszlán [gőzös].

31. *Bülbül kuşun dymāy
joktur onun ajāy
kuş içinde hanky kuş
tepesinde ajāy.*

Fülemile madár torka,
nincsen lába,
a madarak közül melyik madár?
tetején a lába.

Ehhez a bilmezéhez az a mese fűződik, hogy egy hajóskapitány mondta el több bej társaságában azzal, hogy aki kitalálja, annak adja a hajót. Természetesen nem tudták kitalálni. De megjelenik a mesebeli *kel olan* (tekin *olan*), addig unszolja a kapitányt, míg neki is elmondja s erre az alábbi verssel felel:

*Bülbül kuşun temmii
āşıklaryn zemmi dir
sizin bilmedijiniz ā bejler
şu altymyzdaki gemi dir [gemi].*

Fülemile madár legjobbjá
a szerelmesek panasza,
amit ti nem tudtok urak,
az az alattunk levő hajó [hajó].

Kitalálja és megkapja a hajót.

2.

Növényvilág.

32. *Hüžre hüžre murabba
şive şeker [şivesi, konuşması,
dady şeker gibi inži döker
[nar].*

Sejt, sejt négyszögű
cukor ízű, gyöngyöt szór [gránát-
alma].

33. *Bir kutum var araby
içinde dir şaraby
dejme dülger japamaz,
kujumžular dizemez [nar].*

Van egy arab ládikóm
belsejében a bora,
akármilyen asztalos el nem készíti,
akármilyen aranyműves el nem
rendezi [u. a.].

34. *Marmaradan gemi gelir
geminin içi kutu dolu
kutužular bilmez onu
kutun içi kjad dolu*

A Márványtenger felől hajó jön
a hajó tele ládikóval,
a ládacsinálók nem értenek hozzá.
a ládikó belseje papírral van tele

kjadzylar bilmez onu a papircsinálók nem tudnak hozzá.
kjadla içi bonžuk dolu a papír belseje gyönggyel tele
bonžukčular bilmez onu [nar]. a gyöngyecsínálók meg nem csinál-
 ják [u. a.].

35. *Ne dir ol kal'a-i- pākīze* Mi az a tiszta színes vár
rengin
zeberžed kule amma hajly egy édes topáztorony,
širin
niže ževher var anlarda hogy mennyi benne a drágakő
bilir nās tudják az emberek
kimi la'l ve kimi jākut ve egyik rubin, a másik gránát és
elmas [nar]. gyémánt [u. a.].
 (vö. Letaif-ül-Lugaz 211.)

Vö. K. 124, 192, 239, 265; Kow. 9 és Kleinasien 9; HAM.
 515—530; H. 170, 179, 185, 192, 196, 200, 214, 226.

36. *Bir fyrynym var* Van egy sütőkemencém
dört dilim ekmek alyr [ževiz]. Négy szelet kenyeret fogad be [dió].

37. *Uzaktan baktym helil melil* Messziről néztem *helil melil*
janyna vardym kililli demir közelébe mentem, csukott vas
var bašyna, otur gevir [ževiz]. eridj oda, ülj le és rágjad [u. a.].

38. *Bir ala karga bir dala kondu* Egy tarka varju ült az ágra
bir sulak attym toz duman egy *sulak*²⁾ -ot dobtam, por és füst
oldu [ževiz]. lett [u. a.].

²⁾Jelentését nem tudták. Vö. BROCKELMANN, *Mitteltürkischer Wortschatz* 183, 187 l.: *suluq, suoluq* 'Tuch, Turban'; RADL. kirg. *sūluk*, 'Handtuch'.

Vö. K. 60; Kow. Nordbulg. 21, Kleinasien 6, 21, 36; HAM.
 95—99; H. 177, 180, 187, 203, 207, 225.

39. *Diši tava karasy* Külsőleg a *tava* feketesége
içi pejnir sarısy [kestane]. belül a sajt fehérsége [gesztenye].

40. *Karšydan baktym kapkara* Túlról néztem, koromfekete
janyna gittim kyrk para odamentem, 40 para [u. a.].
 [kestane].

41. *Dādan gelir arapçyk* A hegyekből jön arabocska
ajāynda čorapçyk [kestane]. a lábán harisnyácska [u. a.].
42. *Bejler kürkünden asylmys* A szörméjüknel fogva felakasztott
[kestane]. bej-ek [u. a.].

43. *Ol ne dir kim esmāni bir güzel šehr-i latif*
kürklerin ters gijüp anda salanyr niže zarif [kestane].

(Vö. Letaif-ül-Lugaz 130.)

Mi az? a neve egy szép elegáns város,
 Szörméjét fordítva öltötte magára s finoman himbálódzik [u. a.].

Vö. K. 29, 133; Kow. 5, 114; HAM. 377—383; H. 173, 182, 212, 216.

45. *Bize dün akşam bir müsafr geldi,*
čaršafy ješil, entarisi kyrmzy, düjmeleri sijah idi,
ažeba bu hanym kim idi? [karpuz]

Tegnap este vendég jött hozzánk,
 čarsaf-ja zöld, entari-ja piros, a gombjai feketék voltak,
 vajjon ki lehetett az a hölgy? [dinnye]

46. *Ne dir ol kal'a-i-pākize gevhēr*
pusuja girmiš anda niže jüz er
kzylyly, karaly, saryly, akly
dururlar anda hazyr šöjle sakly
ki her kim feth ederse ol hysāry
bulur ol demde ol erler mezāry [karpuz].

(Vö. Letaif-ül-Lugaz 142.)

Micsoda vár az, csupa drágakő,
 hány száz ember van ott a fedezékekben,
 pirosak, feketék, sárgák és fehérek
 ülnek ott készen elrejtőzve,
 mert bárki hódítsa meg ezt a várat,
 ezek az emberek abban a pillanatban sírjukat lelik [u. a.].

Vö. K. 11; Kow. 43, 56, Nordbulg. 32; HAM. 340—344; H. 118, 171, 222.

47. *Sulu syrtlak* [portakal]. *Leves syrtlak?* [narancs].
48. *Sary dyr zerdāli gibi* Sárga mint a kajszinbarack
sulanyr ŧeftali gibi leves mint az őszibarack
vallahi zerdali deĵil bizonyísten nem kajszinbarack
billahi ŧeftali deĵil [portakal]. bizonyísten nem őszibarack [u. a.].
49. *Elle beni, belle beni* Fogj meg, ismerj meg
iskelede bekle beni a kikötőben várj engem,
ben bir duti kuŧu idim én papagály voltam,
ŧukker ile besle beni [portakal]. cukorral táplálj engem [u. a.].
- Vö. K. 45, 110; Kow. 81; HAM. 567, 568.
50. *Bejazle baŧladym, jeŧil ile* Fehérrel kezdtem, zölddel foly-
iŧledim tattam,
kyrmyzy ile nehajet buldum pirossal fejeztem be [cseresznye].
[*kiraz*].
51. *Minareje kar jāmiŧ* A minarére hó esett
kar ŧüŧüne kan damlamyŧ a hóra vér csöpögött [u. a.].
[*kiraz*].
52. *Ille ille illesi* *Ille ille illesi*
ille kadyn düjmesi ille az asszony gombja
ille hoŧtur jenmesi ille kellemes az evése
ille güc tür bilmesi [kiraz]. ille nehéz a kitalálása [u. a.].
- Vö. K. 177; HAM. 390—94; H. 181.
53. *Baŧy bāly bir jemiŧ* [viŧne]. Feje összekötött gyümölcs [meggy].
54. *Iki dilber jola gider, bir birine nisbet eder: aman jolŧu kuzum*
jolŧu benmi güzel? omy güzel? Ben bir jolŧujym dar deŧter
*süzerim*¹⁾ *ikinizi ŧani jürekten severim, sende güzel ode güzel.*
[*kirezle viŧne*]
- Két szép útra kel, mindkettő duzzog: ugyan utas, bárányom utas,
én vagyok-e a szép? ő-e szép? Én utas vagyok, sietős az
utam, mindkettőtök szívből szeretlek, te is szép vagy, ő is
szép, [cseresznye és meggy].

¹⁾ Vö. *vakyt süzerim* = *vaktym az, duraman ... kalburdan süzmek* = *ejiden eji bakmak*.

55. *Sary tauk dalda jatar* Sárka tyúk ül a fán
dal koparsa jerde jatar Ha az ág leszakad, földön fekszik
 [ajva]. [birsalma].

56. *Sary kyz sarkyb durur* Sárka lány lóg folytonosan,
düšežeim deje korkup durur leesek mondván fél állandóan.
 [ajva]. [u. a.]

Vö. K. 218, 220; Kow. 81; HAM. 41, 42; H. 202, 220.

57. *Šekli jumru* Az alakja gömbölyű
üstü deri a felseje bőr
iči dary [inžir]. a belseje dara [füge].

58. *Dal derunynda dary* A lomb mélyében dararaktár [u. a.]
ambary [inžir].

59. *Deveden büjük (=āž)* A tevénél nagyobb (=fa)
pireden büjük (=čėkirdek) a bolhánál kisebb (=mag)
zehirden ažy (=süt) a méregnél keserűbb (=tej)
baldan tatly (=jemiš) a méznél édesebb (gyümölcs)
 [inžir]. [füge].

Vö. K. 11; Kow. 80 és Kleinasien 5, 22. HAM. 55, 269—273;
 H. 189, 210.

60. *Alty odunluk* Alul fa
ortasy otluk középen fű
üstü sovanlyk [ijde]. fölül hagyma [ruellia guttata].

61. *Üstünde čuvalžylar* Fölül a zsákosok
altynda pamukcular alatta a pamutosok
altynda kalemžiler [ijde]. alatta az íróttollasok [u. a.].

Vö. HAM. 263—68; H. 188, 209, 227.

62. *Ulu dāa gittim* Egy magas hegyre mentem
bir kuš vurdum madarat lőttem
etini jedim a húsát megettem
kemijini attym [üzüm]. a csontját elvetettem [szőlő].

63. *Annesi ĩri bürü* (=kök, gövde)
babasy jeřil donlu (=japrak)
kyzy güzellerden güzel (=üzüm)
ölu řiselerde gezer (=řyra) [asma].

Anyja ide-oda csavarodó (=gyökér, törzs)
 apja zöldnadrágos (=levél)
 leánya a szépek legszebbje (=szőlő)
 fia üvegekben sétál (=must) [szőlőtő].

64. *ĩrüm bürüm babasy* (=asmanyn kökü)
jeřil donlu annesi (joprak)
zyppyrdeľi āasy (řarab)
baldudakly ablasy (üzüm) [asma].

Ide-oda csavarodó az apja (a szőlőtő gyökere)
 zöldnadrágos az anyja (levél)
 bolond a bátyja (bor)
 mézajakú a nénje (szőlő) [szőlőtő].

65. *Babasy büklüm büklüm* (=asma kökü)
annesi jajlan¹⁾ kadyň (=japrak)
kyzy güzellerden güzel (=üzüm)
ölu řohbellerde gezer (řyra ve řarab) [asma]

Apja csomós-csomós (=gyökér)
 anyja kiterjedt asszonyság (=levél)
 leánya a szépek legszebbje (=szőlő)
 fia szórakozóhelyeken sétál (=must és szőlő) [szőlőtő].

66. *Annesi japrak kadyň* Anyja levél asszonyság
babasy kambur Sulejman apja pupos Szulejman
javirusu řirřiv güzeli [üzüm]. gyereke a legszebb csibe [szőlő].

67. *Ol ne dir kim boju gājet uzanyr*
kendi durur kyzy akāa kazanyr [asma üzüümü]

Mi az aminek a teste nagyon elnyúlik
 ő maga ül, a leánya pénzt keres [szőlő]

Vö. K. 25; Letaif-ül-Lugaz 40.; Kow. Kleinasien 44, 77;
 HAM. 17, 695; H. 190, 211.

¹⁾ Más változatokban *jajma*.

68. *İci kemik dişi et [hurma].* Belül csont, kívül hús [datolya].

Vö. HAM. 246, 247; H. 205.

69. *Çyngylly küpe* Csengő függő
bunu bilmejen sya számár aki nem tudja [som].
[kızylżyk].

70. *Syra syra diükjanlar* sorban-sorban boltok
ičinde pazerkjanlar [keči benne árusok [szentjánoskenyér].
bojnuzu].

K. PALLÓ MARGIT

Hamar 1. 'properus, eitend, eilfertig; 2. properatim, cito, celeriter, geschwind, schnell'. Tudomásom szerint e szó eredetével eddig érdemlegesen senki sem foglalkozott. Vajjon nem lehetne-e arra gondolni, hogy a *hamar* mn. a *hamú* 'asche' szóval egy töről fakad? A *hamú* (> óm. *χomuy*) *ham*-alapprészének fgr. megfelelői tudvalevőleg: vog. *χūlam* | osztj. *χōjem* | zürj. *kun* ebben: *kun-va* 'lug' | finn *kulmu* 'széna-v. szalmatörmelék, szemét'; a m. *hamú* dem. származék. Ugyane **ham*-alapprész *r*-képzős származéka lehetne a *hamar* mn. is (a denom. *r* névszóképzőre vö. MNy. XVII, 125, 162 stb.).

Ez az ötlet első pillanatra talán túlságosan bizarrnak tűnik fel, de ha meggondoljuk, hogy a votj. *zog* 'sehr warm, heiss' és *zog* 'rasch, geschwind, schnell, eilends' nyilván ugyanaz a szó, s hogy a fr. *tôt* a lat. *tostus* folytatása (vö. DIEZ, Etym. Wb.⁴ 323, GINNEKEN, Principes de linguistique psychologique 166), jobb híján egyelőre elfogadható. Nem egészen érdektelen, hogy KASSAI II, 357 a *hamar*-t a *kév* szóból származtatja, s CzF. is, persze egészen más megokolással, a *hamu* és *hamar* szavakat egy *ham* gyök hajtásainak tartja.

LEWY ERNŐ

Pápai Páriz szótárának két francia forrása.

MELICH JÁNOS a magyar szótárirás történetéről írt alapvető munkájában kellőképpen átbúvárolta és méltatta PÁRIZ szótárának (Lőcse, 1708) magyar nyelvi anyagát (A magyar szótáriróadalom. Bp. 1907., NyF. 46, 168—181). Ugyancsak MELICH JÁNOS kezdte meg a PÁPAI PÁRIZ-féle szótár összehasonlítását a magyar forrásokkal: egyfelől SZENCZI MOLNÁR Dictionariumával (i. m. 181), másfelől a COMENIUS-TSAHOLCI-BIHARI-féle Index vocabulorum-mal, valamint WENDELINUS Medulla Latinitatis-ával (i. m. 180—181).

Az alábbiakban Páriz szótárának két olyan forrására mutatok rá, melyek MA. mellett a szótár főforrásainak tekinthetők, amennyiben aránylag kevés azon adatok száma, melyek e két forrásból nem mutathatók ki. E két forrással való összevetés nyomán a MOLNÁR-féle Dictionarium fölhasználásának módjára is érdekes világ derül.

PÁRIZ szótárának bevezetésében nem nevezi meg pontosan a forrásait, csak általánosságban utal rájuk a következő mondattal: „Contuli Lexica, quae haberi poterant optima, Latino-Gallicum Regium utrumque, Latino-Anglicum itidem Regium et Latino-Germanica aliquot, inprimis Fontem Latinitatis Corvini in consilium adhibui.” (Ad Lectorem. Praefatio.) E mondatból nem tudjuk meg pontosan, melyik az a két latin-francia 'királyi' szótár s az a latin-angol 'királyi' szótár, melyeket abban az időben legjobbaknak tartottak. Bizonyára azért nem nevezi meg ezeket pontosabban, mert erre nem volt szükség. Az akkori szakemberek előtt közönségesen ismert szótárakról volt szó.

Sikerült kiderítenem, hogy a két latin-francia 'királyi' szótár két XVII. századi francia jezsuita szerzetesnek: FRANÇOIS POMEY-nak és GUY TACHARD-nak a maga korában igen népszerű és elterjedt szótára. A kettő közül különösen TACHARD szótárát aknáztam ki jobban PÁRIZ, mint az összehasonlításból kiderül.

FRANÇOIS POMEY (változatai: POMAY, POMAI) neve nem ismeretlen a magyar művelődéstörténetben. Kitűnő latin stilisztikai tankönyveit:

a *Syntaxis Ornata*-t,¹⁾ a *Flos Latinitatis*-t²⁾ magyarra (és németre stb.) átdolgozva a nagyszombati, budai, kolozsvári és zágrábi nyomdák ismételten kiadták s a magyar iskolák országszerte használták.

E kiadványok magyar nyelvi anyaga nemcsak magyar stilisztika-történeti szempontból érdekes, amennyiben az ismeretlen átdolgozó külön fejezetben foglalkozik az *ungarismusokkal* és számos magyaros szólást jegyzett fel (vö. BALLAGI: Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár, 405), hanem szókinsz tekintetében is figyelemreméltó. Szótártörténeti szempontból talán nem fölösleges megemlíteni, hogy a *Flos Latinitatis* magyarnyelvű értelmezései közt olyanok is vannak, melyek szószerint egyeznek PÁPAI PÁRIZ (1708) szótárának tolmácsolásaival. Pl. PÁRIZnál: *Equus vacuus: Vezeték, Kész ló, mellyen ember nem ül* (595). POMEY *Flos Latinitatis*ának 1745-iki kiadásában: *Equus vacuus. Liv. Vezeték kész ló, mellyen ember nem ül* (178). PÁRIZnál: *Ingravescit annona: Drágodik a' búza* (315). POMEYNél: *Ingravescit annona: Drágódik a búza* (203). PÁRIZ: *Non possum, quin exclamem: Nem lehet, hogy ki-ne fakadjak* (448). POMEY: *Non possum, ... quin exclamem ... Nem lehet, hogy ki ne fakadjak* (247).

Az előbb mondottakhoz hozzá kell tennünk, hogy BARÓTI SZABÓ DÁVID érdemes stilisztikai gyűjteménye: a *Magyarság virági* nemcsak címében, hanem céljában és elrendezésében is a *Flos Latinitatis* hatására mutat.

FRANÇOIS POMEY (1618—1673) életéről említsünk meg annyit, hogy már fiatalon belépett a jezsuita rendbe és különböző kollegiumokban humaniorákat meg retorikát tanított, majd Lyonban tanulmányi felügyelő lett s itt is halt meg. (Vö. *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*. A Paris, 1823. Tome 35, 278. — C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Comp. de Jésus*. 1895. Tome VI, 971—990.) Főműve nagy latin és francia szótára: *Dictionnaire Royal des Langues Française et Latine*. Lyon, 1664. Későbbi bővített kiadása u. o.

¹⁾ *Syntaxis Ornata, seu de tribus latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia*. In usum mediae et supremae grammaticae classis studiosorum. 8°+146 l. Tyrnaviae, 1745. — Kolozsvár, 1748. — (A *Flos Latinitatis*-szal együtt) 1754. — 1773. — Budae, 1792. — 1798. — Első francia kiadása: Lyon, 1665.

²⁾ *Flos Latinitatis, ex auctorum latinae linguae principum monumentis excerptus et tripartito verborum, nominum, particularum ordine et indice, in hunc digestus libellum*. 8°+487 l. Tyrnaviae, 1745. — 1754. — Zagrabiae, (év n.). — Budae, 1834. — Első francia kiadása: Lyon, 1666 v. 1665.

1676, majd 1704. 1700-ban a német nyelvvel meg bővítve is kiadják Frankfurtban. Ez a kiadás érdekel bennünket főképen, mert PÁRIZ ezt használta. A német kiadás címe: *Le Grand Dictionnaire Royal*, I. François-Latin-Alleman, II. Latin-Alleman-François, III. Alleman-François-Latin, cidevant composé par le R. P. François POMAI, de la Comp. de Jesus, l'un des plus-eloquens hommes de son tems, et presentement, Selon le stile et l'ortographe d'aujourd'hui, Purgé d'une infinité de fautes d'impression qui s'y étoient glissées, considerablement augmenté et enrichi de nouveau, non seulement D'un grand nombre de mots François nouvellement introduits, sur tout de Termes des Arts et des sciences, d'Expressions elegantes et naives, et de Sentences remarquables, mais encore accompagné de cinquante descriptions de diverses choses tout-a-fait admirables, et D'un petit Traitté fort-curieux de la Venerie et de la Fauconnerie De sorte que les Orateurs tant Latins que François et Allemands trouvent ici ce qu'ils auroient beau chercher ailleurs. EDITION TROISIEME Avec Privilege de sa Majesté Imperiale et de son Altesse Elector. de Saxen. A Francfort sur le Mein. Imprimé aux dépens de JEAN MELCHIOR BENCARD. Par JEAN PHILIPPE ANDRÉ. L'An de Grace MDCC. — A latin-francia-német rész címe: *Magnum Dictionarium Regium. Latino Gallico-Germanicum.*

A kolozsvári református kollégium könyvtárában e szótárnak éppen az a példánya van meg, mely a PÁPAI PÁRIZ tulajdona volt, s így az összehasonlítást e példány alapján tettem meg, melyből PÁRIZ is dolgozott. A könyv előzéklapján PÁRIZ kézírásával a következő sorok vannak följegyezve: „Muneri datum ab Illustrissimo Dño Dño Comite Laurentio de Pekri, Viennâ feliciter reduce, Anno 1702. in posfessione sua Ozd.“ E soroktól jobbra szintén PÁRIZ kézírásával: „Ce livre appartient (!) a François Pariz de Pape (!), Docteur en Medecine. D'oeuvre (!) et de verité.“ Naplójából is ismeretesek a Petrőczy-családnak tett orvosi szolgálatai (*Pápai Páriz Ferenc naplója*. IK. II, 510). PÁRIZT jóemberei közé számítja mind Petrőczy Kata Szidónia, mind férje: a híres kuruc generális gróf Pekri Lőrinc. A küüllőmegyei Ózdon, Petrőczy Kata Szidónia kedves tartózkodási helyén PÁRIZ gyakran megfordulhatott mint orvos és mint a ház barátja egyaránt (vö. DR. ILLYÉS GÉZA, Bárány Petrőczy Kata-Szidónia. Református Család, Kolozsvár, 1932, IV. évf. 39–40). Mindenesetre jellemző adat a korra nézve is, Pekri Lőrinc háztájára is, hogy egy 1700-ban Frankfurtban megjelent nagyterjedelmű latin, francia

és német szótárt egy erdélyi magyar főúr 1702-ben már ajándékol adhat egy tudós professzor barátjának.

E szótár PÁRIZ többi könyveivel és kézírataival együtt 1763-ban PÁPAI PÁRIZ ANDRÁS kolozsvári orvosnak, a szótáríró fiának hagyatékából került a kolozsvári református kollégium könyvtárába. Ez volt tehát egyike annak a két szótárnak, melyről PÁRIZ szótára előszavában így emlékezik meg: (*Lexicon*) *Latino-Gallicum Regium utrumque*. POMEY előszavából: *Avis au Lecteur* azt is megtudjuk, miért *regium*, *királyi* az ő nagy szótára. „*Royal*, par ce qu'il a eu l'honneur d'être dédié, la première fois qu'il parut, à la personne Royale de Monseigneur le Dauphin; et que je n'ay point trouvé de surnom plus commode pour le distinguer des autres Dictionnaires de ce temps.” POMEY szótára azok közé a kiváló jezsuita tankönyvek közé tartozott, melyek XIV. Lajos fia: a *dauphin* számára készültek.

A POMEY szótár népszerűségének magyarázata gazdag frázisgyűjteménye. Nem elégszik meg a szavak tolmácsolásával, hanem az egyes szavak használatát, stilisztikai értékét a latin klasszikus írók műveiből merített frázisokban, kifejezésekben, példamondatokban igyekszik szemléltetni.

Lássunk most tanulság kedvéért néhány párhuzamos helyet POMEY és PÁRIZ szótárából szembeállítva PÁRIZ szövegét POMEY szótárának megfelelő helyével. A forrásidézetekben rövidség kedvéért a frankfurti kiadás német tolmácsolásait mellőzöm.

POMEY :

PÁRIZ :

Badius, color, Non. *Baye.*

Bādīus, a, um : *Ge/ztenye-/sztn.*

Equus badius, *Un cheval de poil rouge, ou un cheval bai.*

Equus badius : *Setét pej ló.*

Badizo, as, *pour* Vadizo, Plaut. *Al-ler, marcher.*

Bādīzo, āre : Gr. *Mégyek.* (Plaut.)

bipedalis, c. Caes. *Qui a deux piés de long, ou de large, de deux piés.* Homo moduli bipedalis. Hor. *Une homme de deux piés de haut.* Vn *homme de basse naissance.*

Bīpēdālis, le : *Két lábni, Két lábnyomni.* Bipedalis moduli homines : *Semmire kellő apró emberek*

Demoveo, es, demovi, tum, ere. Ter. Cic. *Mouvoir d'une place. Remuer d'un lieu.*

Dēmōveo, mōvi, mōtum, ēre : *Má-suvá mozdítom, Elfordítom.*

Demovere aliquem de sententia.
Plaut. *faire changer à quelqu' un le sentiment.*

Demovere hostem gradu. Liv. *Faire quitter le terrain à l'ennemi.*

ebrius, a, um, *Enyvré, yvre.* Fortunâ dulci ebrius. *Enyvré de son bon-heur.*

edax, o. *Grand mangeur, gourmand.* Tempus edax rerum, *Le tems consume et ronge tout.*

Ephebus, m. Ter. *Garçon qui est au dessus de quatorze ans; jeune homme, qui entre dans l'adolescence, un Page.*

Ex ephebis excedere, Ter. *Passer sa première jeunesse.*

Ephemeris, f. Juv. *Regître, papier journal.*

Ponere aliquid inter ephemeridas (!), Propert. *Marquer quelque chose en son journal.*

Ignoratus, a, um, *Inconnu.*

Per tenebras ignoratus evasit, Tac. *Il se sauva durant la nuit sans qu'on s'en aperçut.*

permadeo, *Etre fort mouillé, et trempé.*

permadere deliciis. Sen. *Etre plongé dans les délices.*

Demovere aliquem de sententia: *Valakinek értelmét megváltoztatni.*

Demoveri gradu: *Állapotjából alább vettetni.*

Ēbrius, a, um: *Részeg.* Ebrius fortunâ: *A' jó szerentsével elhítte magát.*

Ědax, -acis: *Nagyehető.* Tempus edax rerum: *Az idő a' dolgokat megemészti.*

Ěphebus, i: m. 2. Gr. *Felferdültt ifjú, 14 esztendősen fellyül.*

Excessit ex ephebis: *Kiköltt a' gyermekségből.*

Ěphemeris, idis: f. 3. Gr. *Minden napi jegyzőkönyv.*

Ponere aliquid inter ephemerides: *Valamit feljegyezni.*

Ignōrātus, a, um: *Esméretlen, Nem tudatott.*

Per tenebras ignoratus evasit: (Tacit.) *Nem vöttek észekbe, hogy a' fetétben elszaladott.*

Permādeo, ui, ēre: *Merő vizes vagyok.*

permadere deliciis: *Gyönyörűségekben buborékolni.*

A két szótár figyelmes összehasonlításából az derül ki, hogy PÁRIZ szótára nemcsak a szókincs tekintetében, hanem különösen a frázisokat illetőleg is jóval gazdagabb a POMÉY szótáránál. A frázisok, jelentésárnyalatok tekintetében ez a nagyobb gazdagság a másik francia forrásnak köszönhető. Lássuk hát most ezt a másik latin-francia királyi szótárt.

A másik latin-francia királyi szótár GUY TACHARD *Dictionarium Novum Latino-Gallicum*-a volt. GUY TACHARD (más változat szerint TACHART) 1651-ben Angoulême-ben született s 1668-ban lépett a jezsuita rendbe. Tanított grammatikát, humán tárgyakat és retorikát. Később misszionárius lett. 1680 körül d'Estrées marsallal a délamerikai gyarmatokra ment s ott élt négy évig. 1685-ben Sziámba, 1689-ben Indiába utazott s egyike volt Bengál legelső térítőinek. Itt halt meg 1712-ben. (Vö. CARLOS SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bruxelles—Paris 1896. Tome VII, 1802.*) Útleírásain kívül legjelentékenyebb munkája: *Dictionarium novum Latino-Gallicum* (Paris, 1687), melyet két év múlva a *Dictionnaire nouveau françois-latin* követett. A *Dictionarium novum Latino-Gallicum*-nak a második kiadását használtam összehasonlító munkámban. E kiadás a címlap szerint az elsőnek számos sajtóhibáját kijavította. A második kiadásnak tőlem ismert és használt példánya a 'tudós' Teleki Pálé, a nagy Teleki Mihály fiáé volt, tehát annak a Teleki családnak egyik tagjáé, melynek PÁRIZ bizalmas embere volt. Az első tulajdonos bejegyzése szerint: „Ex libris Pauli Teleki de Szék comparantis Franequerae Frisiorum A. 1697 mense Januario.“ E példány ma szintén a kolozsvári református kollégium könyvtáráé. Teljes címe: *Dictionarium Novum Latino-Gallicum ex Praecipuis Linguae Latinae Scriptoribus, Grammaticis, Oratoribus, Historicis, Medicis, Jurisconsultis, Philosophis, et aliis, concinnatum: In quo Praeter adjunctam unicuique Voci Latinae significationem Gallicam, tum propriam, tum etiam accommodatam, Primitivis Vocibus sua syllabatim Prosodia accuratè affigitur. Autore G. TACHART Societatis Jesu. Ad usum principum Burgundiae Ducis et Fratrum Eius. Secunda Editio recognita, et a multis erratis, quae in priorem irrepserunt, emendata. Parisiis, Apud Andream Pralard, Bibliopolam. M.DC.LXXXIII. Cum Privilegio Regis* (4r., 4 szlan levél + 1164 lap). Tehát, mint már a címlapból látjuk, e szótár XIV. Lajos unokái, a dauphin gyermekei: a burgundi herceg és testvérei számára készült, mint ahogy a POMER szótára a dauphin használatára íródott. Ez a magyarázata annak, hogy PÁRIZ ezt a szótárt is *királyi szótárnak* hívja, s hogy két királyi szótárt emleget, noha ez utóbbinak címében nincs benne a *regium*, *királyi* jelző, csak a jellegében.

A címlap után a kiadó: Pralard ajánlása következik „A son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Bourgogne.“ De minket

főként az *Avertissement* érdekelt, mely kifejti a szótár módszerét s melynek lényeges követelményei PÁRIZ szótárában is érvényesülnek. Az *Avertissement* kiemeli TACHARD szótárának azt a tulajdonságát, hogy benne a szavak különféle használatát gazdag frázisgyűjtemény világítja meg. Az egyes címszókhoz tartozó cikkekben a frázisgyűjtemény jóval nagyobb, mint a megelőző szótárakban, de a figyelmes olvasó csakhamar észreveszi, hogy ez éppen nem fölösleges teher, mely csupán a szótár terjedelmét növeli, hanem valóban hasznos és szükséges tulajdonság. Különös gondot fordít a szók különböző jelentéseinek megállapítására. A szók jelentését illetőleg megkülönbözteti a képes, költői kifejezéseket a szavak tulajdonképeni jelentésétől, vagy, mint a címlapon mondja: az alkalmazott jelentést a tulajdonképenitől. Így e szótár a jelentéstan fejlődéstörténete szempontjából is figyelemre méltó. TACHARD szótára még azt is megjelöli, hogy az illető latin szó a klasszikus latin korszakban már régiesnek vagy elavultnak tetszett Ebben PÁRIZ is követi TACHARD-t. Nyilván TACHARD hatása látszik abban is, hogy PÁRIZ ezt az eljárást a magyar szókincsre is kiterjesztette és a székely tájszavakat *antique* jelzéssel közölte. (Vö. MELICH i. m. 176.) A fontos alaktani tudnivalókon (a szók témáján) kívül végül pontosan megjelöli TACHARD szótára a címszavakban a szótagok mennyiségét is, hogy a tanuló ifjúság idejekorán hozzászokjék a szabatos latin kiejtéshez.

POMEY szótárának frazeológiája gazdagság tekintetében nem vetekedhetik a TACHARDÉVAL. Ezt kell mondanunk róla egyébkéntben is, így pl. a szók pontos alaktani leírását (témáját), a jelentések szabatos megkülönböztetését illetőleg is, nem említve, hogy POMEY a szótagok mennyiségét még nem jelöli.

PÁRIZ véleménye megegyezik TACHARDÉVAL a frázisok jelentésmegvilágító értékét és a szótagok mennyiségének jelölését illetőleg is. Az olvasóhoz irt bevezetésében pontos rajzát adja a MOLNÁRÉTÓL teljesen különböző szótáriró módszerének. A szótár elrendezésében nem követ etimológiai rendet, mert nem grammatikusokat, hanem csak grammatistákat akar tanítani. Megelégszik az egyes szavaknak a tanulók számára elegendő alaktani jellemzésével. De már azokkal, akik elégnék tartják a szavakat magukban, frázisok nélkül felsorolni, nem ért egyet. Az ilyen szótár, úgymond, „lélektelen és vértelen test volna.” Mindenféle régi verses szabályok helyett okosabbnak látja a szótagok mennyiségét a megfelelő prozódiai jelekkel feltüntetni.

Íme, PÁRIZ szótáríró elvei a részletekig megegyeznek TACHARD elveivel. Persze, hogy kezdetleges volt e módszerrel szemben nagy elődje szótáríró módszere! MOLNÁR megelégszik a szógyűjteménnyel. Ha idéz is egy-egy frázist a klasszikusokból, lefordítatlan hagyja. A szótagokmennységét sem jelöli, csupán a szavak hangsúlyát. Szótáriródomunkban PÁRIZ jelöli először a latin szótagok mennységét.

Módszerük összehasonlítása után most már az következik, hogy a két szótárból mutassunk be párhuzamos helyeket. E bemutatásban természetesen mindkét részről mellőzöm a cikkeknek egymással össze nem függő adatait, csak az egymásnak megfelelő adatokat vetem össze.

TACHARD :

Āptūs, ā, ūm. dat. acc. avec ad. Cic. *Bien uni, Joint Lié, Ajusté, Attaché, Proportionné, Assorti*, dans le propre et dans le figuré. On dit Aptior et Aptissimus, dans tous les sens d'Aptus.

Aptus equinā setā. Cic. *Lié, Attaché avec du crin de cheval.*

Apta inter se. Cic. *Des choses qui sont bien Liées les unes aux autres, bien Assorties, qui conviennent, qui sont Justes.*

Aptus. Cic. *Propre, Commode, Avantageux, Convenable.*

Agmen aptum viae. Liv. *Une armée dans un ordre propre pour la marche, Prête à marcher.*

Venti Romanae classi quam suae, aptiores flabant. Liv. *Les vents étoient plus favorables à l'armée Romaine qu' à la sienne.*

Aptus ex sese, ou totus aptus ex sese. Cic. *Un homme qui n'a besoin de personne, Qui trouve dans soy-même ou dans son fonds tout ce qu'il luy faut pour estre heureux.*

PÁRIZ :

Aptus, a, um: Jól hozzá-illettetett, /szorítottatott, köttetett. Aptior, aptissimus.

Aptus equinā setā: Ló szőrrel ö/szve-köttetett, szorítottatott.

Apta inter se: Szépen ö/szve ille- nek.

Item. Valamire alkalmas, illen- dő.

Agmen aptum viae: (Liv.) Úta- zásra jól elkészült sereg.

Venti Romanae classi aptiores flabant: Jobban szolgált a' szél a' Római hajóknak.

Aptus ex sese: Magától tanult, Reá /született.

Aptus mihi homo. Cic. *Un homme, qui me Revient, une personne qui revient à mon humeur, qui est de mon goût.*

Bālbūtio, īs, īvī, ītum, īre. Cic. *Begayer, N'articuler pas les mots en parlant, Estre begue, Bredouiller, Avoir la langue grasse et embarrassée.*

Balbutire de re aliqua. Cic. *Begaiier sur quelque chose; en parler comme un enfant sans jugement.*

Balbutire aliquem. Hor. *Nommer quelqu'un en begaiant. Prononcer en begaiant le nom de quelqu'un.*

[Hābītus, a, um]

Habita est huic fides. Plaut. *On l'a crū, On luy a ajoûté foy.*

Habita semper eius soror (est.) Ter. *Elle a toujours passé pour sa soeur.*

Equus habitissimus. A. Gell. *Un cheval fort gros et fort gros.*

Equus malè habitus. A. Gell. *Un cheval maigre, mal pensé.*

Vir corpulentior atque habitior. Plaut. Ter. *Un homme qui a merveilleux embonpoint, Qui est gros et gras.*

Gēlāsīmus, ī. m. Plaut. *Un plaisant, un boufon, un homme, qui fait rire.*

Nolo è gelasimo mihi te catagelasimum fieri. *Je ne veux pas, après que vous m'aurez servi de boufon, devenir de votre.*

Indōmītus, ā, ūm. Cic. *Indomtable, indomté.*

Equus indomitus. Hor. *Un cheval indomté.*

Aptus mihi homo: (Cic.) *Kedvem, hūmorom szerint való ember.*

Balbūtio, īvi, ītum, īre: *Rebegek, Leppegek, Selypegek.*

Balbutire de re aliqua: (Cic.) *Valami dologról tsak gyermek észfel szólni.*

Balbutire aliquem: (Horat.) *Valakit gúnyolva szólítani.*

[Hābītus, a, um]

Habita est huic fides: *Hiteles ember.*

Habita semper eius soror est. *Mindenek nényeknek tartották.*

Equus habitissimus: *Igen kövér ló.*

Equus malè habitus: *Roszfzul tartott ló.*

Vir habitior: *Jó testes kövér ember.*

Gēlāsīmus, mi: m. 2. Gr. *Nevetség-szerző, Udvari bolond.* (Plaut.)

Nolo è gelasimo mihi te catagelasimum fieri. *Hogy te eddig nekem bolondoskodtál, nem akarok én-is viszontag bolondod lenni.*

Indōmītus, a, um: *Nem szelíd, Szelídílen.*

Equus indomitus: *Tanólatlan ló.*

- Ferocia et indomita ingenia Gallorum.* Liv. *Les esprits des Gaulois sont fiers et intraitables.*
- Jūcūndītās, ātis. f. Cic. *Plaisir, Agrément.*
- Vocis jucunditas. Quintil. *L'agrement de la voix.*
- Jucunditates. Cic. *Les honnestetez.*
- Dare se jucunditati. Cic. *S'abandonner au plaisir, à la joye.*
- Tūtūs, ā, um. Cic. Caes. *Sûr, Qui est en assurance, en parlant d'un lieu.*
- Statio tutissima nautis. Virg. *Un lieu très-sûr pour les matelots.*
- A perfidia tutus. Liv. *Qui ne craint point qu'on le trahisse.*
- Ad omnes ictus tutus. Liv. *Qui est sûr de parer tous les coups.*
- In tuto esse. Liv. *Etre en assurance.*
- In tuto collocare. Cic. *Mettre en sûreté.*
- Nutrīx, īcis, f. Ter. Cic. *Nourrice.*
- Leonum nutrix tellus. Hor. *Une terre où il y a beaucoup de lions.*
- Africa nutrix ferarum bestiarum. Vitruv. *L'Afrique qui nourrit un grand nombre de bêtes sauvages.*
- Curarum nutrix nox. Ovid. *La nuit qui entretient le chagrin.*
- Nutricem tenuis. Catul. *Jusqu'aux mammelles.*
- Nōvērcā, ae. f. Cic. Virg. *Une marâtre, belle-mère.*
- Quibus umbra noverca est. Plin. H. *Les choses ausquelles l'ombre est nuisible.*
- Indomita ingenia Gallorum: *Nehéz megtanítani, szelídíteni a' Frantziát.*
- Jūcūndītās, ātis: f. 3. *Gyönyörűség.*
- Vocis jucunditas: *Szónak szépsége.*
- Jucunditates: *Emberségtételek.*
- Dare se jucunditati: *Gyönyörűségre adni magát, Kedvére élni.*
- Tūtūs, a, um: *Bátorságos.*
- Statio tutissima nautis: *Bátorságos kikötő hely.*
- A perfidia tutus: *Nem fél senki árútatásától.*
- Ad omnes ictus tutus: *Senki nem bánthatja.*
- In tuto est: *Bátorságos helyen vagon.*
- In tuto collocare. *Bátorságos helyre tenni.*
- Nutrīx, īcis: f. 3. *Dajka.*
- Leonum nutrix tellus. *Oroslánt termő föld.*
- Africa nutrix ferarum.
- Nox nutrix curarum: *Ember éjjel sokat gondolkodik.*
- Nutricem tenuis: *Épen a' tse-tséig.*
- Nōvērca, ae: f. 1. *Mostoha anya.*
- Umbra noverca: *Ártalmas árnyéka valaminek.*

Öbëquïto, öbëquïtās, öbëquïtāvī öbëquïtātūm, öbëquïtarē. Curt. *Parcourir à cheval, Aller à cheval autour de quelque chose.*

Agmen obequitare. Curt. *Parcourir à cheval les rangs d'une armée.* Stationibus hostium obequitare. Liv. *Parcourir à cheval les postes des ennemis.*

Tumultuosus genere pugnae obequitabat ipsis propè portis. Liv. *Il alloit caracolier en tumulte presque sous les portes de la ville.*

Hëllëbörüm, i. n. Plaut. Catul. ἑλλεβορόν. *Hellebore.*

Hëllëbörüs, i. m. Virg. Colum. *L'hellebore, herbe purgative. Elle est prise dans Horace pour du poison.*

Helleborum hisce hominibus opus est. Plaut. *Ces gens-cy ont besoin d'hellebore, ils sont fous, parce que l'hellebore est le remède de la folie.*

Perfëro, fërs, tülī, lätüm, ferrë. Cic. *Porter.*

Litteras ad aliquem perferre Cic. *Porter des lettres à quelqu'un.*

Ventus nos ad littus pertulit. Plaut. *Le vent nous a poussé au rivage.*

Perferre legem. Cic. *Porter une loi.* Nuncium. Cic. *Porter une nouvelle.*

Ad me tardissimè omnia perferuntur. Cic. *J'apprens toutes choses fort tard.*

Perferre. Cic. *Supporter.*

Öbëquïto, äre: *Környűlnyargalom.*

Obequitare stationibus hostium, et agmen hostium: *Környűlnyargalni az ellenség táborát.*

Obequitare portis: *Lóval a kapukra menni.*

Hëllëbörüm, i: n. 2. Gr. Πτρίψ-*szentő gyökér, Zúszpa, Fejér hűnyor.*

Hëllëbörüs: *Idem.*

Helleborum hisce hominibus opus est. *Meg-kellene ezeknek bolond fejeket orvosolni.*

Perfëro, tülī, lätüm, ferre: *Által-víszem.*

Perferre literas ad aliquem: *Megvinni a levelet.*

Ventus nos ad littus pertulit: *A' partra kivitt a' fzel.*

Perferre legem: *Törvényt adni ki.* Perferre nuncium: *Valami hírt vagy izenetet mondani.*

Ad me tardissimè omnia perferuntur: *Én mindent későre tudhatok meg.*

Item. *Elszenyvedem, Elállom.*

Paupertatem perferre. Ter. <i>Supporter la pauvreté.</i> Supplicium perferre. Cic. <i>Etre puni.</i> Laborem perferre. Virg. <i>Travailler beaucoup.</i>	Paupertatem, supplicium, laborem perferre: <i>Eltűrni, Elállani.</i>
Pērfervīdūs, ā, ūm. Colum. <i>Fort chaud.</i>	Perfervīdus, a, um: <i>Igen hev, forró.</i> (Col.)
Perfervida aestas. Colum. <i>Un été extrêmement chaud.</i>	Perfervida aestas: <i>Igen meleg nyár.</i>
Pērpētūo, ās, āvī, ātūm, ārē. Cic. <i>Continuer sans interruption.</i>	Perpētuo, as, āre: <i>Szüntelenül valamiben megmaradok.</i>
Perpetuare verba. Cic. <i>Prononcer plusieurs mots sans prendre haleine.</i>	Perpetuare verba. <i>Egy lélekzet vétellel sok szót kimondani.</i>
Pērpētūs, ā, ūm. Ter. <i>Continué, Non interrompu.</i>	Perpētuous, a, um: <i>Örökké-való, Szüntelen-való.</i>
Triduō hoc perpetuo. Ter. <i>Pendant ces trois jours tout entiers.</i>	Perpetuō triduō: <i>Teljes három napig.</i>
Aedes perpetuae ruunt. Plaut. <i>La maison toute entière est renversée.</i>	Aedes perpetuae ruunt: <i>Egészben elfenyved a' ház.</i>
Perpetui montes. Liv. <i>Une longue chaîne de montagnes.</i>	Perpetui montes: <i>Mef/zére kiterjedt hegyek.</i>
Oratio perpetua. Cic. <i>Un discours qu'on prononce tout de suite.</i>	Perpetua oratio: <i>Szüntelen tartó beszéd.</i>
In perpetuum. Cic. <i>Pour toujours.</i>	In perpetuum: <i>Örökké.</i>
Semel et in perpetuum. Flor. <i>Une fois pour toutes.</i>	Semel et in perpetuum: <i>Moft az egyszer, de többé az nem lesz.</i> (Flor.)

E tanulságos összevetésből világosan kitetszik egyebek közt PÁRIZ lényegre törekvő és takarékos eljárása. TACHARD hatása az egész szótáron meglátszik, nemcsak az alapelvekben, hanem a részletekben is. A frázisok legnagyobb részét TACHARD szótárából merítette PÁRIZ. Értelmezésüket illetőleg azonban kiváló latin nyelvtudása nem szorul a francia nyelvű értelmezések pusztá fordítására, legfőlebb segítségül használja őket.

MELICH JÁNOS kimutatta, hogy „P. PÁRIZ a MOLNÁR szótárában levő értelmezéseket is sokszor szóról szóra átvette“ (i. m. 181). A francia forrásaival való összehasonlítás alapján ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a címszavak értelmezésében nem ragaszkodik francia

forrásaihoz, hanem számtalanszor egyszerűen átveszi MA. értelmezéseit, mint az alábbi néhány példa mutatja:

POMEY: Demoveo. *Mouvoir d'une place. Remuer d'un lieu.* MA.: Demoveo, *Műfűvá mozdítom, Elfordítom.* PP.: Dēmōveo: *Másuvá mozdítom, Elfordítom.* | POMEY: bipedalis. *Qui a deux piés de long, ou de large, de deux piés.* MA.: Bipedális, *Kétlábni, Kétlábnymni.* PP.: Bīpēdālis: *Két lábni, Két lábnymni.* | POMEY: Ephemeris. *Regître, papier journal.* MA.: Ephēmeris, *Mindennapi jedző könyv.* PP.: Ephēmeris: *Mindennapi jegyzőkönyv.* | POMEY: Ignoratus. *Inconnu.* MA.: Ignorátus, *Esmeretlen, nem tudatott.* PP.: Ignōrātus: *Esméretlen, Nem tudatott.* | TACHARD: Indomitūs. *Indomtable, indomté.* MA.: Indómitus, *Nem szeléd, Szelidítetlen.* PP.: Indōmītus: *Nem szelíd, Szelídítlen.* | TACHARD: Häbitus. *Tenu, Possédé.* MA.: Habitus, *Köver, díszfes.* Item, *Meglőtt.* PP.: Hābītus: *Kövér, Díszes.* Item. *Meglőtt.* | TACHARD: Hellébōrum. *Hellebore.* MA.: Helleborum, *Ptrűszentőgyöker, Zásza, vel, Fejer Hunyor, Sarga kűkercz.* PP.: Hellébōrum: *Ptrűszfzentő gyökér, Zásza, Fejér hűnyor.* | TACHARD: Pērpētūus. *Continué, Non interrompu.* MA.: Perpētuus, *örökkevalo, Szüntelen valo, Eggyásból függő.* PP.: Perpētuus: *Örökkévaló, Szüntelen-való.*

Az összehasonlítás alapján szerzett másik tapasztalatom az, hogy két francia forrásának hézagait legfőképen MOLNÁR szótárából pótolja. PP. szótárának azon szavai, melyek mind POMEY, mind TACHARD szótárából hiányoznak, legtöbbször MA. szótárából vannak átvéve vagy szórol szóra, vagy csekély változtatással. Ime, mutatóványul egynehány ilyen szó:

MA. Bácio. *Régi edénynek neme.* PP.: Bacio: *Régi edénynek neme.* | MA. Dialéctus, *Szoláfnac tulajdonsága, Nyelveknec mivólta.* PP.: Diālectus: *Szólásnak tulajdonsága, Nyelvnek mivólta.* | MA. Excónsul, *Az ki Polgar mester volt, és tisztból kikölt.* PP. Exconsul: *A' ki Polgár-mester vólt, 's tisztból kiköltt, Biróság viseltt ember.* | MA. Excalefio, *Megmelegülőc.* PP. Excālēfio: *Megmelegülőc.* | MA. Flagratores dicebantur illi qui mercede flagris caedi se promittebant. PP. Flāgrātōres: *Kik pénzért tsapást felvesznek.* | MA. Mesenterium, *Bélközepet valo temerdec más köveres Lantorna.* PP. Mēsēntērium: *Bél közepett-való temérdek köveres lantorna, Fodor háj.* | MA. Exanthēmata, *Rűh, Himlő.* PP. Exanthēmāta: *Rűh, himlő, egyéb fakadékok a' testen.* MA. Emmānuel, *Velűnc valo Iften.* PP. Emmanuel: *Velűnk-való Iften.*

Kutatásaink eredményeként összefoglalhatjuk:

1., hogy két francia forrása: POMEY és TACHARD szótára közül különösen a TACHARDÉ volt P. PÁRIZRA részletekig menő nagy hatással.

2. Nagy elődje: SZENCZI MOLNÁR szótára, a címszók értelmezésében legfőbb magyar forrása volt.

3. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a latin szókinccset illetőleg francia főforrásainak hézagait SZENCZI MOLNÁR szótárából egészíti ki.

Angol és német forrásaiból alkalmasint a fráziskincset gyarapította.

CSÜRY BÁLINT.

Dió. E szót törökből magyarázta MUNKÁCSI BERNÁT KSz IX, 294 s összevetette a csagatáj *jaɣak*, kirgiz *žayak*, toboli *jaɣak* (vö. kalmük *jayyak*) szóval. Az EtSz. I, 1360—1. még csak mint valószínű megfigyeltést jelezte, később GOMBOCZ ZOLTÁN is elfogadta, TÖRÖK JÁNOS pedig KCsA II, 238 Kāšyārī egyik fontos adatára való hivatkozással (*jayaq*) végleg megszilárdította ezt az etimológiát. Vö. még KSz. XX, 131. köv.

Alljon itt néhány újabb adat középpázsiai előfordulásairól. A turkiból a következő források alapján ismerem: Hui han tse tien, (kínai-turki szótár a múlt század végéről, a MTAkad. könyvtárában) يانگاق *yangaq* 'dió'; a cím nélküli négy nyelvű kéziratos szótár (a Néprajzi Múz. könyvtárában) II, 67 r° *yangyak* id. (mandzsu írással); SHAW, 197 يانگاق *yangâq* 'walnut'. A Néprajzi Múzeum kéziratos uigur-kínai szótára szerint (I, 12v°) *yïngaq*.

Érdekesek a mongol adatok: az 1600 körüli kínai átírással mongol-kínai szótárban a diót mongolul *ja'aq*-nak (= *jayaq*) hívják (a szótárt kiadta, minden magyarázat és átírás nélkül POZDNEEV, Lekcii po istorii mongol'skoj literatury, III, Vladivostok 1908, 8—39); a XIV. század második feléből való Hua yi yi yü című kínai átírással kínai-mongol szótárban (MTA. könyvt.) pedig a szó *ji'aq* (= *jīyay*) alakban ismeretes.

E nyelvelméli adatok szabályos reflexe a Nyugat-Kínában, Kanszu tartományban beszélt monguor nyelvjárásból ismert *džiaa* 'dió' alak, vö. A. MOSTAERT—A. DE SMEDT: Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou Occidental, IIIe partie. Pei-p'ing 1933, 77. LIGETI LAJOS.

A magyar szótárirodalom hatása az oláhra.

II.

A Lexicon Marsilianum egyik forrása.

Annak a latin-oláh-magyar szótárnak, melyet C. TAGLIAVINI MAR-SIGLI bolognai kézírataiból nem régen adott ki, forrásaira pontosan nem sikerült rámutatni. A kiadó összevetette a XVII. századi magyar szótárirodalom fontosabb termékeivel,¹⁾ azonban eredménye inkább negatív volt. Mindössze annyit állapított meg, hogy „con MOLNÁR ci sono, è vero parecchie concordanze.“ A szótár több, különös értelmezését azóta sikerült megmagyarázni²⁾ s amint már kimutattam,³⁾ a Lex. Mars. értelmezései összefüggésben állnak MA. szótárának 1708. nürnbergi kiadásával. Ebben a kiadásban találunk először német értelmezéseket is, melyek BEER KRISTÓF⁴⁾ tollából valók. Úgy látszik, BEER német szövegét vette alapul néhány esetben a Lex. Mars. ismeretlen szerzője. Legbiztosabb példánk a következő: Lex. Mars. 924. szó: „Harpax Pansinye Pook.“ ~ MA. 1708: „Harpax. Enyves gyanta. *Spinnwirtel*. Item einer, der zu sich raffet.“ — Ebben az esetben igen könnyen támad az a feltevés, hogy a szótár szerzője a német kifejezést félreértve, adta a hibás fordítást. Félreértésének oka világosan az, hogy a ritka *Spinnwirtel* szó első tagját a *Spinne* szóval hozta összefüggésbe. Megerősíthette feltevésében talán a német szó után fűzött magyarázat is.⁵⁾

Ezt a különös eljárást, hogy t. i. a Lex. Mars. szerzője a MA. féle szótárból éppen a német részt vette figyelembe, azzal indokolhatjuk, hogy TAGLIAVINI szerint a szerző szász, de mindenesetre német lehetett. Az 1708-i MA. használata mellett látszik szólani az a tény

1) Lex. Mars. 171—174.

2) L. Koldek Ui-ra vonatkozólag TREML, Corvina, 1930, 249.

3) MNy. XXVII, 43—46.

4) JÖCHER, Allgemeines Gelehrtenlexicon, Leipzig, 1750. I. 909.

5) A többi példát l. idézett cikkemben.

is, hogy a Lex. Mars. egyetlen frazeológiája a *forum* szó után (761—766.) alfabetikus elrendezésének hibájával együtt pontosan MA.-nek ezzel a kiadásával egyezik. MA. előbbi kiadásaiiban csak ennyi áll: *Forum Piatz Törventevő hely.*“ Ellenben: Lex. Mars. 761—6. szb: *Forum Piacz Piacz | Forum boarium Piacz de boi Ökör Vásár | Forum piscarium Piacz de Pest Hal Piacz | Forum Olitorium Piacz Vergye¹⁾ Zöld Piacz | Forum Suarium Piacz de Porcs Dezeno Vásár | Forum Vinarium Piacz de Vin Bor Vásár*“ ∞ MA. 1708.: *Forum. Piatz. Törvéntévő hely.* Ovid. . . *verbósi garrula verba fori. Marckt.* Item, Rahthaus, Richthaus. *Forum boarium, Vieh = Marckt. Forum piscarium. Fisch = Marckt, Forum olitorium, Kraut = Marckt. Forum suarium, der Saumarckt.*“ A *Forum Vinarium* valamely más forrásból származik. Egyezések találhatók a Lex. Mars. és MA. szótárának magyar része között is, itt azonban igen nehéz kiválasztani azokat a ritkább szavakat, melyeknek fordításbeli egyezése bizonyító erővel bír.²⁾ Így, ha nem is sikerült rámutatni a Lex. Mars. egész forrásanyagára, mégis levonhatjuk a következő tanulságokat:

1) A Lex. Mars. egyik legfontosabb forrása MA. szótára. Mégpedig vagy az 1708-i kiadás közvetlen hatásáról van szó, vagy egy előbbi, de semmiesetre sem az első kiadás mellett egy latin-német szótárnak használatáról, talán azéről, mely később BEER KRISTÓFNak forrásul szolgált MA. szótára német részének megszerkesztésénél. Erre a feltevésre azért van szükség, mert bizonytalan, keletkezhetett-e egyáltalában ez a szótár 1708 után.³⁾ Hogyan került volna a szótár Bolognába, mikor MARSIGLI már 1701 óta távol volt Magyarországtól? (Egy itt élő barátja küldte el neki?) Viszont ha két külön hatást teszünk föl, mi sem akadályoz, hogy a szótár keletkezését TAGLIAVINI eredményeivel egybehangzóan az 1687—1701 közti évekre ne helyezzük. Ez idő alatt MARSIGLI úgyszólván állandóan Erdélyben volt. Praktikus célokra íratta össze a szótárt, szüksége lévén a magyar és oláh nyelvre a mindennapos érintkezésben? E kérdésre nem lehet határozott igennel felelni. Ha praktikus cél forog fenn, bizonyosan több, valóban praktikus, mindennapi kifejezés fordul elő a szó-

¹⁾ Magyar eredetű calque, v. ö. Treml, i. h.

²⁾ Példákat l. a MNy.-ben.

³⁾ A korhatár 1712-n túl semmiesetre sem mehet, mivel a szótár 1712-ben szerepel már a MARSIGLI-kéziratok első katalógusában (Lex. Mars. 180 l.)

tárban. Számos igen ritka szó felvétele ebben az esetben teljesen érthetetlen. A mindennapi beszélgetéshez inkább kis társalgókönyv (gyakori kifejezések, állandó fordulatok stb.), mintsem szótár lett volna szükséges.

2) Kétségtelen, hogy a kimutatott német hatás megerősíti TAGLIAVININEK a szerző nemzetiségére vonatkozó nézetét.¹⁾

III.

Samuil Micu Klein szótárai.

(1801–1806)

Mielőtt MICU KLEIN szótárkísérleteinek vizsgálatára térnénk, történeti sorrendben haladva a következő két munka említendő meg:

A XVII. század 50-es éveiben GRIGORE MAIOR foglalkozott Erdélyben szótárárási tervekkel.²⁾ Amennyiben latin-oláh szótárt tervezett (vagy részben meg is irt) a forrás DRĂGANU szerint PÁRIZ-PÁPAI valamelyik kiadása lehetett.³⁾

Teljesen ismeretlen az a szótár, mely a nagyváradi gör. kath. püspöki könyvtárban van. Szerzője AURELIUS ANTONINUS PREDES, ki a XIX. sz. elején Iaşiban élt. A munka címe „Dictionarium Trium Linguarum, Germano-Latina et Daco-Romana.” (1792.)⁴⁾ Forrása valószínűleg német szótár lehetett.

S. MICU KLEIN szótárait eddig csak DRĂGANU vizsgálta behatóbban.⁵⁾ Ő azonban nem emeli ki, hogy a szótárak német részt is tartalmaztak volna, noha ez világosan kitűnik a BIANU-HODOŞ által ismertetett prospektusból.⁶⁾ Eszerint az első, latin-oláh-német-magyar rész címe a következő lett volna:

¹⁾ Ezt a felfogást eddig csak BĂRBULESCU vonta kétségbe, *Arhiva* (1930.) XXXVII. 261–81 l. v. ö. még IORGA, *Revue Hist.* VIII. 54.

²⁾ „Precum arată scrisoarea originală a lui lui către Episcopul Aaron din 2 Nov. 1759.” CIPARIU, *Acte și fragmente*. Blaj. 1885. 224 v. ö. IORGA, *Ist. lit. rom. în sec. XVIII.*, II. 283.

³⁾ *Dacoromania* IV. 1. 110 l.

⁴⁾ IORGA, i. m. 283–4. DENSUȘIANU, *Cercetări*, 213. GASTER: *Gröber Grundr. der rom. Phil.* II, 3. 374.

⁵⁾ *Dacoromania*, IV, 1. 110–112.

⁶⁾ BIANU-HODOŞ. *Bibliografie veche românească*, București, 1903, II. 481–2. VERESS, *Bibl. rom. ung.* București 1931. II. 151.

„Samuelis Klein monasterii SS. Trinitatis Reg. fundat. Balasfalviensis in Transilvania hieromonachi, episcopatus Fogarasiensis consist. adsectoris et typogr. regiae Universitatis hungaricae censoris et correctoris, *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum* in genere suo novissimum, et usui cujuslibet accommodatum, Budae, typis et sumptibus typogr. regiae Universitatis Hungaricae 1806¹⁾.)

A prospektus szerint a szótár első része 80, a második²⁾ 30 ívre volt tervezve. Szó van még az előfizetési felhívásban az előjegyzések határidejéről. „Pentru aceaia pre toți aceia cari vor voi a avea această carte, cu bună cuviință îi poftim, până în sfârșitul lunei lui Maiu acum viitoare, despre numele, caracterul și locul unde lăcuiesc se nu preagete a înștiința.“

A második, oláh-latin-német-magyar rész a nagyváradi görög-katolikus püspökség könyvtárában van.³⁾ Az 1801. befejezett kézirat 591 lapra terjed. Keletkezéséről és kidolgozásáról részletek találhatók IACOB RADU egyik művében.⁴⁾ RADU néhány érdekes levél közlésével világítja meg KLEIN munkájának műhelyitkait. Az első rész magyar s német értelmezéseire vonatkozólag írja KLEIN 1805. ápr. 4-én CORNELIUSnak a következőket: „Germanicum idioma adponit hic Clarissimus Professor in pestiensi universitate linguae germanicae, D. Halitski,⁵⁾ Hungaricum idioma quidem appositum est, sed hic corrigi, emendat et ubi fors non esset appositum, apponit Cl. Adm. Rdus D. Virag, celeberrimus Hungarus,⁶⁾ qui et Ciceronis quaedam opera in hungaricam translata edidit.“⁷⁾ Klein sok kedvvel és ambícióval, de „multis fatigiis et vigiliis“⁸⁾ dolgozott szótárán, melynek írására „unice amor culturae, et eruditionis me movit.“⁹⁾ Meg akarta ajándé-

¹⁾ V. Ö. IORGA, i. m. 174, 285. l. BALOGHY ISTVÁN: „A magyar királyi egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke“ Bp. 1882. a prospektust *nem* ismeri.

²⁾ „Care și osibit de cel d' întâiu se va vinde“.

³⁾ IACOB RADU, Manuscriptele Bibliotecii Episcopiei greco-catolice române din Oradea-Mare. Buc. 1923. 16. l. 89. sz.

⁴⁾ Dr. IACOB RADU, Doi luceferi rătăcitori: GHEORGHE ȘINGAI și SAMOIL MICU CLAIN, Buc. 1924. 15–17., 44–57. l. (Anexe IX–XIX).

⁵⁾ SZINNYEI, Magyar Írók IV. 345–49.

⁶⁾ VIRÁG BENEDEK munkásságának ez eddig ismeretlen részlete.

⁷⁾ RADU, i. m. 45. Az itt említett Cicero-fordítás: Az üdösb Kátó vagy M. T. Cicerónak beszélgetése az öregségről. Magyarázta V. B. Pest. 1803.

⁸⁾ U. o. 46.

⁹⁾ U. o. 45.

kozni népét e művel, „quo nulla natio, nisi nostra et zingarica carebat.“¹⁾ Bár a prospektust pesti lapok is leközlötték,²⁾ a temesvári főigazgató (Director scholarum Temesvariensis) biztatásán és 38 zalatnai előfizetőn (kik nagyrészt magyarok), a vállalkozás más támogatásban nem részesült, sőt a szerző munkatársait sem tudta kifizetni.³⁾ Valószínű, hogy VIRÁG és HALITSKI munkájukat nem is fejezték be, mivel a CIPARIU-közölte szemelvényben nyoma sincs magyar és német értelmezésnek.⁴⁾

Mivel a CIPARIU- említette szótártöredékek jelenleg a balázsfalvi könyvtárban ismeretlenek,⁵⁾ vizsgálatunkban az előbb részletezett prospektus specimenjeire vagyunk utalva. A M. N. Múzeum példánya (II. Polygl. 312. jelzet alatt) sajnos csonka. Mai alakjában mindössze nyolc oldal. Az első lapon van a latin-oláh-magyar-német rész címe,⁶⁾ majd egy levélnyi szemelvény következik. Ugyanennyi maradt fenn az oláh-latin-magyar-német részre vonatkozólag. Mindkét mutatvány a szótár legelejéről való 25—25 címszót foglalja magában.

Az első rész szemelvénye alapján teljes bizonyossággal eldönthető, hogy a forrás, amint már DRĂGANU is megállapította, PÁRIZ-PÁPAI szótárának valamelyik kiadása.⁷⁾ Az ismert címszavak mindegyik kiadásban azonos értelmezéssel bírnak s így nem állapítható meg pontosan, melyik kiadás szolgált forrásul a szerzőnek.

¹⁾ U. o. 45. Eszerint KLEIN nem ismerte CORBEA szótárát?

²⁾ RADU, i. m. 57. l., v. ö. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, 1806. 39. sz. „Sein vollständig im Manuscripte hinterlassenes walachisch-lateinisch-ungarisches Wörterbuch, das bereits angekündigt ward, wird ohngeachtet dieses Todesfalls dennoch im Druck erscheinen.“

³⁾ RADU, i. m. 58 l.

⁴⁾ CIPARIU, Arhiv pentru filologie și istorie 278. l., id. DRĂGANU, Dacoromania IV, k. 111—12. l.

⁵⁾ Ez volt LUPEANU igazgató határozott kijelentése.

⁶⁾ Valószínűleg innen vette SÁGI I. A magyarorsz. szót. és nyelvt. könyv. 8. is a szótár címét.

⁷⁾ A második (1762), nagyszombati kiadásról aligha lehet szó. „Editionis autem Tyrnaviensis nulla tunc in Dacia apud Eruditos commemoratio.“ (Bod P. előszava, 1767.)

KLEIN.¹⁾

Abamita, ae f. (Paul.) *Sora' Stramóshului. Des Urgross-Vaters Schwester. Nagy Apám Apjának Nénnye.*

† *Abannatio*, onis f. *Surgunire intrun an din Pátrie. Die Verbannung auf ein Jahr. Efstendeig való számkivetés.*

Abarceo, es, ere (Fest.) *Gonesc, duduiu. Abhalten, zurückhalten, verbieten. Eltiltom, üzöm magamtól.*

Abdicatio, onis f. (Plin.) *Lepadäre de cevá. Die Entsagung, Lossagung. von etwas, Verwerfung. Megtagadás, megvetés.*

Néha PP. értelmezéseit az oláh átdolgozó összevonja, kivonatosítja:

Abacium, ii, n. *massutza, pe carea se ea áma (cama). Almáriu. Ein Schreib-Tisch, Credenz-Tisch, Spiel-Tisch. Számvető asztalotska, Pohárszéketske.*

Abaculus, i. m. (Plin.)

vide *Abacium*.

Abacus, i. m. (Cic.)

PP.

Abamita, ae f. *Nagyapám apjának nénnye, vagy húga.*

Abannatio, onis f. *Efstendeig való számkivetés.*

Abarceo, es, ere. *Eltiltom. Üzöm magamtól.*

Abdicatio, onis f. *Megvetés, megtagadás.*

Abacium, ii n. *Számvető asztalotska.*

Abacus, i. m. *Szakáts tábla, Pohár-fzék, Számvető-asztal, of-tábla.*

Abaculus, i. m. *Pohárszéketske, asztalotska, of-tábla.*

A szemelvény 25 szava közül egy, *abactio* PP-nál nincs meg. Véleményem szerint ezt KLEIN MA. szótárából vehette át:

Abactio, onis. *Gonire, moenäre cu sila, Duduire. Das Wegtreiben, Wegjagen. Elűzés, Hajtás, Elkergetés.*

Abactio, onis. *Elűzés, Hinwegtreibung. (MA. 1708. 1.)*

MA. használatára vall a DRĂGANU közölte szemelvény egyik adata is: *Arcuatim*, adv. *strămb, coviat ca un arc; boltozva, íj modu, horgason, lugasra; bogenförmig, gekrümmt.* ~ PP-nál minden kiadásban (nemcsak az 1801-iben, ahogy DRĂGANU gondolta): *Arcuatim*, adv. *Boltozva, Lugasra.* MA. ellenben a következő értelmezést adja:

¹⁾ Az oláh rész cirill és latin betűvel is le van nyomtatva. A cirill betűs részt, mint az összevetés szempontjából nem lényegeset, csak ott idézzük, ahol feltétlenül szükséges (pl. sajtóhiba a latin betűs részben, mely a cirill átirásban nincs meg.)

„*Iy modu, horgason, keziv halylafint*“ (1708. 144.). Megjegyzendő, hogy MA. 1708-i kiadásának BEER-féle német értelmezései szótárunkban nyomot nem hagytak s így lehetséges MA. valamelyik előbbi kiadásának használata is.

KLEIN tehát forrásaihoz nem ragaszkodott szolgai módon. PP. számos címszavát nem vette fel (*abambulo, abaphus, abaptistum, abaptistus, abaris, abarticulatio, abalienatus, abagio*). Néhol átvett értelmezéseket is átalakítja, kiegészíti más szótárakból. TAGLIAVININEK az a nézete, hogy „la parte ungheresè è presa di sana pianta dal dizionario di PÁPAI“¹⁾ némileg módosítandó.

Ami a német értelmezéseket illeti, ezek SCHELLER *Lateinisch-Deutsches Lexicon* című Magyarországon jól ismert szótárából származnak. HALITSKI munkája nem volt puszta másolás, mivel a német értelmezéseket a PP-ből átvett címszók szerint kellett alakítania. (pl. *abannatio, abbanitus* SCHELLERNél nincs is meg.) Kronológiai okokból igen valószínű, hogy HALITSKI SCHELLER szótárának harmadik (1804) kiadását használhatta:

KLEIN.

Abactor, oris m. (Apul.) Moenatoriu de vite, furatóriu de vite. Ein Wegtreiber, z. B. des Viehes. besonders der das Vieh diebischer Weise wegtreibt, ein Vieh = Dieb. Hajtó, Marhahajtó, Marhalopó.

Abalienatio, onis f. (Cic.) Instrainare, Die Entfremdung, Veräusserung. Elidegenítés.

SCHELLER (1804).

„*ein Wegtreiber z. E. des Viehes: besonders der das Vieh diebischer Weise wegtreibt, Viehdieb.*“ (10.)

„*Entfremdung, Entfernung von sich, Veräusserung, Verkaufung.*“ (12.)

Úgy látszik, SCHELLER szótárát a szerkesztők a latin részben is felhasználták. Az egyik címszó ugyanis, mely PP-nál nincs meg pontosan, határozottan SCHELLERre megy vissza.

Abdicatio filii (Plin.) Lepadäre de fiuu, quaend te lápezi de el cá senul (sic!) cunóshti mái mult altau fiuu. Die Verstossung seines Sohnes, wenn der Vater ihn für seinen Sohn nicht mehr erkennen will. A' Fiának eltagadása Elűzése.

„*Die Verstossung seines Sohnes, wenn der Vater ihn nicht für seinen Sohn mehr erkennen will.*“ (Scheller, 1804. 16.)

¹⁾ RÉTH. VI. 16.

SCHELLER szótárának ezen felhasználása valószínűleg azzal a ténnyel függ össze, hogy IORGA szerint¹⁾ MOLNÁR JÁNOS már HALITSKI közreműködése előtt foglalkozott a német rész összeállításával. Erről KLEIN levelezésében említést nem találunk.

A szótár egyik jelentős haladása, melyre KLEIN is büszkén hivatkozik²⁾ az, hogy minden címszó után megjelöli a szerzőt, kinél a szó előfordul. Hasonló jelöléseket találunk SCHELLERNél is, azonban ezek nem egyeznek meg pontosan a szótárunkban levőkkel. Ezért más forrásra kell gondolnunk. A szerző megjelölése — azt hiszem — JAMBRESSICH ANDRÁS jezsuita, „*Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* (Zágráb, 1742)“ című művéből származik. E szótár, mely a XVIII. század folyamán meglehetősen elterjedt volt, egyébként nem forrása az oláh munkának. Csak a szerző megjelölése származik innen:

KLEIN: *Abacium*, szerző nincs megjelölve ~ JAMBRESSICH, címszó hiányzik. *Abactor* [Apul.] ~ JAMBR. Apul. *Abactus* [Plin.] ~ Jambr. Plin. *Abacus* [Cic.] ~ JAMBR. Cic. *Abalienatio* [Cic.] ~ JAMBR. Cic. *Abamita* [Paul.] ~ JAMBR. Caius, Paul. † *Abannatio*, † *Abbanitus*, szerző megjelölése nélkül ~ JAMBR.-nél is csak † *Abannatio*, † *Abbanitus*.³⁾ † *Abarceo* [Fest.] ~ JAMBR. Fest.

A szótár második feléből fennmaradt töredékből szintén kimutatható PÁRIZ-PÁPAI használata. Pl. *Акарица* (карица) *Acaritza* (карица) *Acarus*, i. m. *Eine Wachs-Schabe, auch Mausehorn. Viaszban termő igen Kitsiny féreg, Bőr alatt viszketető ferke.* ~ PP. *Viaszba termő igen kitsiny féreg. Bőr alatt viszketető serke.*

Összefoglalva a mondottakat, megállapítható, hogy S. MICU KLEIN mindkét szótára elsősorban PP. szótárán alapul. Emellett a magyar értelmezések forrása néha MA. is. A MOLNÁR JÁNOS-HALITSKI készítette német rész SCHELLER szótárából való, a szerző megjelölése JAMBRESSICHből. Ha megjelenik, e szótár lett volna az oláh szótáriródalom első, tudományos felkészültséggel, jó források alapján szerkesztett terméke.

¹⁾ I. m. 284.

²⁾ „*Dictionarium... conscripserim, in quo ponitur omnis vox, omnisque phrasis ex quo autore sit.*“ RADU, i. m. 45.

³⁾ A †-tel való megjelölés is JAMBRESSICHből ered. „*Barbaras quibus veré latinas furrogatas paffim leges, crucis †-signô notavi.*“ (előszó, 2. l.)

IV.

Ioan Bobb oláh-latin-magyar szótára.

PAUL IORGOVICI¹⁾ és VASILE KOLOSI²⁾ kéziratban maradt szótártöredékei után végre nyomtatásban megjelenik az első oláh szótár: „*Dictionariu Rumanesc, Lateinesc și Unguresc, dein orenduiala excellentii sale Preosfintitului IOAN BOBB VLADICUL Fagarasului asediat si cu venitu cassi clerului tiparit in doao tomuri. Tom. I. A-L. II. M-Z. In Clus cu typariul Typografii Collegiumului Reformatilor prin STEPHAN TÖRÖK. 1822, 1823.*“

A címlap szerint tehát az oláh nyelv első nagy szótára a kolozsvári református kollégium nyomdájában készült. Amint az előbbi esetekben, ismét magyar tényezők közreműködésének vagyunk tanui. BOBB szótára terjedelmére nézve hatalmas alkotás, az első kötet 656, a második 576 lap. Ha nem következett volna három év múlva a *Lexicon Budense*, feltétlenül jelentős helyet foglalt volna el az oláh szótárirodalomban. Értéke így pusztán tudománytörténeti. Igaza van ȘAINEANUNAK,³⁾ mikor megállapítja, hogy a Lex. Bud. sokkal rendszeresebb s gazdagabb anyagot tartalmaz.

BOBB szótára határozottan célzatos jellegű. Célja azonos a „Școala ardeleană“ törekvéseivel: az oláh nyelv latin jellegét minél tisztábban, minél kézzelfoghatóbban bizonyítani. Szókészletén kívül, melyben hemzsegnék a soha el nem terjedt, önkényesen átvett latinizmusok (pl. *albugaler*, 30. *alm*, 35. *amicitie*, 41. *apograph* 50. stb.), erre a törekvésre vall:

1. beosztása. A szótár ugyanis két részre különül. A második kötet végén külön szójegyzék található, ezzel a címmel: „Unor cuvinte streine, ce au intrat in limba Romaneasca se pune Romaneste intielefu: Quorundam Verborum, quae in linguam Valachicam irrepserunt ponitur Valachice significatio.“ (II. 560—576.) E rovatban felsorol aztán néhányat az oláh nyelv „befurakodott“ idegen elemeiből. E szójegyzék célja érthető: ime két vaskos kötet, az egész csupán latin eredetű szavakat tartalmaz s a végén az idegen elemek néhány oldalnyira

¹⁾ ARON PUMNUL, *Lepturariu*, IV.² 1865. 3—5. I. GASTER, *Gröber Gr.* II./2. 374. IORGA, *Ist. lit. rom. în. veacul al XVIII.* 2. 296.

²⁾ IORGA, i. m. 304—307. I. RADU, *Doi luceferi* 16—17, 71—74. I.

³⁾ L. ȘAINEANU *Istoria filologiei române*, București, 1895., 185. I.

zsugorodnak össze. Valahogyan fordítottja ez annak az eljárásnak, melyet a 70-es években CIHAC alkalmazott, a szókészlet statisztikus rendszerezésével. BOBB beosztása, főleg egy ilyen, nyelvtanulásra is szánt műben¹⁾ természetesen céltévesztett.

2. A szótár — a kor áramlatának megfelelően — latinbetűs. A helyesírást illetőleg BOBB a következő, alakilag s tartalmilag egyaránt jellegzetes kijelentést teszi: „Acest Lexicon am voit al asedia pentru Scolaŭteici, cari ŭe nevoeŭc a ŭe procopŭi in limba lateinalŭc a si ungurealŭc cu litere lateinesthi, fiindc acele le invatie in Scoale, cu care si Rumani mai de mult au trait pona ce au luat literele Cirilineshti, si ŭunt mai lŭeŭne de ceteit si ivetiat.” (Cuvent innainte.) A latinbetűs írás bevezetését akkor oly eszköznek tekintették, mely által egyszerre eltűnt az oláh nyelv latin jellege.²⁾ BOBB helyesírása etimológikus, diakritikus jelek teljes használata nélkül. KLEIN helyesírásának csak elvi részét veszi át. Hangjelölései mindig az etimológia szerint igazodnak, *ă* hang a Lex. Bud.-ben mindig *á*, itt etimológiák szerint *o* (*fora*) *a* (*acasa*) *e* (*abatume*) stb. BOBBnak van egy teljesen eredeti jelölésmódja is: *f* = *s*, *s* = *ș*.³⁾ E megkülönböztetést elég szerencsésen vezette be, újítása azonban követőkre nem talált.

3. Szófejtései szintén a latinos irány követőjére vallanak. Ezek két csoportra oszthatók.

a) Latin etymonok. Vagy határozottan megmondja, honnan ered a szó (pl. *aper* ab *aspollo*, I. 48.) vagy pedig az oláh szóhoz azt a latin szót helyezi legközelebb, melyből az szerinte származik (pl. *Apuc*, *Occupo*. I. 53.)

b) Más román nyelvekből vett etymonok. Mennyire helyesek, arról tanuskodják e néhány példa: *Abatume*, ita: *abbatersi*, (I. 1.) *Acarche*, ita: *Ancarche*, (I. 3.) *Alerg* ab ita. *Alegro* (I. 33.) *Bolundieŭc* ab ita: *Balordo* (I. 124.); *Amageŭc* (Galli: *Amaduer* quasi magio magice decipio) (I. 58.) *Aret*, Gall: *Areter* (I. 60.); *Acolo* Hisp: *Acculla*. (I. 6.) Mint látjuk, ezen szószármaztatások közül alig egyik-másik állja meg a helyét. BOBB kísérletei a Lex. Bud. hasonló törekvéseitől jórészt függetlenek (pl. *aret* ott *recte* származéka, 30 l.)

A szótár keletkezésének története teljesen ismeretlen. BOBB

¹⁾ L. az előszó elé írt distichont: Lexicon hoc poterit multum relevare studentes, Qui linguas has tres discere plene volunt.

²⁾ E felfedezésnek örvendetes voltát elemzi PETRU MAIOR, Dialogul asupra limbei române c. művében (Lex. Bud. 72—3.)

³⁾ MELICH professzor úr szíves közlése.

említi ugyan, hogy voltak munkatársai.¹⁾ Addig is ki kell emelni és pontosan körvonalazni azt a hatást, mely BOBB szótárát a magyar szótárirodalomhoz fűzi. A szótárra elsősorban PP. 1767. és 1801. kiadása gyakorolt döntő hatást, mely két irányban is érvényesült:

1) BOBB átvette PP. magyar értelmezését a szótár magyar részében.

2) Az oláh szöveg PP. értelmezésének betűszerinti fordítása. BOBB kivonatolta PP. magyar szövegét, lefordította s az így keletkezett kifejezés kezdőszava lett a címszó. Ezzel egészen impraktikus eljáráshoz folyamodott, de szótárának terjedelmét tetemesen megnövelte, lehetőleg latin eredetű címszavakkal, pl. *Mefura de o urma de peffor cu putin mai lunga*. Pes. *Egy lábnnyommal hosszabb kevéssé*. (II. 41.) ~ PP. (minden kiadásában) Pes. *Mérték. Egy lábnnyomnál kevéssé hosszabb*. Ilyen kifejezés, mint „*Cu dare de mana legatura, Fidejussio, onis f. 3. Kezesség*“ (I. 246) persze *cu* alatt keresendő.

BOBB forrása — mint említettük — PP. BOB P.-féle kiadása (1767) lehetett. Számos olyan latin szót vesz át magyar értelmezésével együtt, melyek PP. első kiadásában nem szerepeltek. *Abron filolph. Abron. Régi kényes filozófus* (I. 3.) ~ PP. 1767—1801. *Egy kényes filozófus. Avere cu nedreptate adunata, Extar, Tsalárd-sággal, jövendöléssel, szerzet pénz*. (I. 91.) ~ PP. 1767—1801. *Jövendöléssel, csalárd-sággal gyűjtött pénz. Maecenas om dein Hetruria care mult bine facee oamenilor invatiati, Maecenas, atis, m. 3. Egy Hetruriai fő ember, a' tanult embereknek igen nagy jól tévője*. (II. 4.) ~ PP. 1767—1801. *Egy Hetruriai fő-ember, Augustus Tsászárnak barátja, a' tudos embereknek igen nagy jól-tévőjük. Minuntiusuri, fermeturi, ce cad dein cele ce se aduc la sertfe. Prositia, Prositie, Prositiae. Az áldozatban hulló holmi aprólékok*. (II. 52.) ~ PP. 1767—1801. *Prositia, Prositie, Prositiae. Az áldozatokban holmi apró hulladékok*.

PP. 1801. kiadásának használatát nehéz kétségtelenül bebizonyítani. Míg az első és második kiadás közti különbségek nagyon szembetűnőek, az ÉDER-f. kiadás anyagában igen kevéssé tér el BOB PÉTERÉTŐL.²⁾ E kiadás használata mellett szólnak a következő ada-

¹⁾ Stredania multa a mai multora au fost intru asediare aceftui Lexicon. (Cuv. inn.)

²⁾ MELICH is csak néhány új cikket tud megnevezni. NyK. XXXVII. 41; Diogenes, melyet ő újnak vél, már az első kiadásban is megvan.

tok: *Acet de rose. Oxyrhodinum. Ró'sa etzet.* (I. 6.) ~ PP. 1767. *Ró'sa-etzet*, 1801. *Ró'sa etzet. Acolyt. Acolytus. Egyház segítő.* (I. 7.) ~ PP. 1708., 1767. *Egyházi szolgálatra előbótsátandó, Egyházi segítő*, 1801. U. a., *Egyházi segítő. Arama sau alt metal ne prefacut. Randus, Üszögben való készitellen értz.* (I. 55.) ~ PP. 1708., 1767. *Üszögében-való, készitellen értz.* 1801. *Üszögben való készitellen értz.* Ha BOBB szótárának helyesírása s átvételeinek pontossága nem lenne oly ingatag, bizonyára könnyebb volna e kiadás használatának igazolása.

BOBB szótárának másik forrása MA. szótára, pl. *Amnescia a lafa uitat ceva fapta a altue. Amnescia. Felejdékenység a meglett bosszúságról.* (I. 42.) ~ MA. 1708. *Megöltött bosszuságról elfelelkezés.*¹⁾ *Earba de campania, Sertula, lae, f. 1. Kampaniui fü.* (I. 375.) ~ MA. 1708, *Campaniaban termoe funec neve.*²⁾ *Earba Lanoa/sa flocoata. Gnaphalium, Vizi sásfű.* (I. 377.) ~ MA. 1708. *Vizi sásafű.*³⁾ *Earba Laptoa/sa earba cruci, Polygala, lae f. 1. Tejes fü, kereszt fü.* (I. 377.) ~ MA. 1708. *Soc teju fu, keresztfu.*⁴⁾

Az 1708-i kiadás mellett szól a következő adat:

Asediement, Sedimentum, enti. n. 2. Megszállás, nyúgová. *Asediementu grosimi la fund. Sedimentum, enti. n. 2. Fenekre szállott vastagság.* (I. 76.) PP. minden kiadásában ezt találjuk: *Sedimentum. Meg-szállás, Ülés, Leszállás. Higgadás után fénékre szállott sár.* PP. szövegéből nehezen magyarázható meg BOBB második értelmezése. A *vastagság (grosime)* szó — úgy vélem — MA. 1708-as kiadásának német szövegéből származik: *Sedimentum. Megszállás, ülés, leszállás. Das Dicke im Boden. Niedersinkung.* Hasonló módszer szerepel itt, mint a *Lex. Mars.* esetében.

A XIX. század elejének magyar szótáriródmához BOBB munkája kevésbé fűzhető. Csak MÁRTON J. szótárával hozható határozott kapcsolatba ilyenféle adatok alapján: *Syron, vermi cefe fac in lemn, cas, si in alte bucate de mancat, syron, syronis, m. 3. fában, sajtban 's akár mi ennivalóban termő férgetske.* (II. 436.) ~ MÁRTON, 1818. *Fában, sajtban 's akármi ennivalóban termő férgetske.* (II. 1433.)

¹⁾ PP-nál nincs meg.

²⁾ PP. minden kiadásában: *Sertula, Som kóró.*

³⁾ PP-nál csak: *Gyapjas fu.*

⁴⁾ PP-nál nincs meg.

Mindeme forrásokból nem vezethető le BOBB szótárának teljes anyaga. Úgy látszik, BOBB latin szókészlete elsősorban korában gyökerezik, szótára a XVIII—XIX. századi beszélt latin nyelv tükrö. A saját szókészletéből merített latin kifejezések 3 csoportba oszlanak: 1. hivatalos, stilus curialisból származó elnevezések, pl. *archicamerarius*, *archicancellarius*, *archicapellanus*, *archidapifer*, *archimareschallus* (I. 57.), *archipincerna* (I. 58.), *birsagium* (I. 116.), *protocollista* (II. 256.), *salarista* (II. 328.) stb.; 2. egyházi kifejezések, melyek a szerző állásából s gondolatköréből folynak: *anathe-matizo* (I. 43.), *archidiacon* (I. 57.), *correpiscopus* (I. 228.), *diphticon* (I. 351.) stb.; 3. oláhból, franciából származó latin kifejezések: *avanguardia* (I. 91.), *complementum* (I. 222.),¹⁾ *contrabontare* (I. 226.), *protopopa* (II. 256.), *protospatarius* (II. 256.) stb.

Szinte azt mondhatjuk, hogy míg az oláh rész nehézkes, sokszor az érthetlenségig mesterkéltséggel, tele latinizmusokkal, addig a latin rész szókincse sokat tükröz vissza azokból az elemekből, melyekből egy, a XIX. század elején élő erdélyi oláh püspök latin tudása összetevődhetett.

Sokat lehetne mondani BOBB oláh nyelvezetének erőltetett voltáról, lehetne elemezni mondatszerkezetének hibáit, a nyelv szellemének meg nem felelő szóhasználatait stb. Mindezen hibák — mint CORBEÁNÁL láttuk — a túlságosan eredetijéhez tapadó fordításból erednek. Igen közönségesek nála az ilyen fordulatok: *Aducatoriu de fruct pament in tot anu*, *Restibilis ager* (I, 16). ~ PP. *Minden esztendőn termő föld*. *Acuventarii lungi in summa inchiere, capet*, *Epilogus, logi*, m. 2. (I, 9).²⁾ ~ PP. *Hosszú beszédnek summába rekesztő vége*. A magyar szórendhez való szoros ragaszkodás eredményezte továbbá bizonyos határozóknak az ige előtti használatát, pl. *Impreuna intielegere la judecatu*, *Suffragatio, onis*, f. 3. *Egyet értés az ítéletben*, *Impreuna mancare ofpetare*, *Sysfitia, tiae*, f. 1. *Együtt étel, egy asztalról evés*. *Impreuna la ceva legati*, *Consponsor, oris*, m. 3. *Együtt kötés, kezes* (I, 510).

Ami BOBB szótárának magyar elemeit illeti, azok figyelmünket azért is megérdemlik, mert MĂNDRESCU, ALEXICS és TAGLIAVINI néhány idézetén kívül senki sem méltatta őket behatóbban. Lássunk néhányat az érdekesebbekből:

¹⁾ Jellemző, hogy PP. 1801. *complementum*: *Tellyefség* (134.), míg BOBB-nál: *Barátságos szolgálat, jó tisztelet* (vö. *compliment*, *Kompliment*).

²⁾ A alatt keresendő!

Aprobaluesc, Approbo, Jovallom (I, 52) < *approbál*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 308.

Arteiceoca earba, Ital: *Artichiocco, Cinera, ae, Articsóka*. (I, 66, f. 1. v. ö. 373.) Valószínűleg magyar közvetítéssel került ide.

Bagasie, militareaasca, Bagasia, Bágásia, tábori eszköz egyetmás (I, 94) < *bagázsia*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 399. ISZER, Wal, Deutsches Wb. 21.

Baste, ita: Bastione, Bastia propugnaculum, Bástya, Várta. (I, 99) < *bástya*. TAGLIAVINI szerint feltétlen a magyarból került át az oláhba (Lex. Mars. 101).

Beles, cuptusala, Bilix, cis. Bélés kétszeres borítás. (I, 106) < *bélés*. ALEXICS, Nyr. XVI, 350. MĂNDRESCU, 40.

Bitusa, Boeta, ae, f. 1. Ször, Guba, darotz (I, 116). Ezt az adatot BOBB szótárából idézte már ALEXICS, Nyr. XVII, 116. a szót magyar *bekecs*-ből származtatván. DRĂGANU feltevése szerint azonban *bituşă* a m. *bojtos* átvétele (Dacoromania, V, 333). Etimológiájának valószínűségét nem rontja le az, hogy az azonos eredetű *boit* (CABA, Szilágy, 95) és *Bojtos* (tehénnev) > *Boitoşă* (u. o. 55) szavakban az *oi* nem redukálódott *i*-vé.¹⁾ Viszont feltétlenül „bekecs” származékainak kell tartanunk *bekec* (ALEXICS, i. h.) *becéciu* „cojoc de piele de oaie, frumos lucrat” és *bechês* „orice îmbracămintă” alakokat, melyeket PAŞCA a *becses* alapszóból tévesen származtat.²⁾

Caladau, Legatura de lemn, vinculum ligneum. Kaloda (II, 562) < *kaloda*. ALEXICS idézte a Lex. Bud.-ból. A szó végződése a többi -ău végzet analógiájára alakult.

Calitca, grae. Calios, Cavea, Kalitzka. (I, 152) < *kalitka*. Általánosan ismert jövevényszó Erdélyben igen változatos alakokban: *kălickă*, ALEXICS, Nyr. XVI, 497. *kelitke* Anon. Car. (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1. 153), *calitcă*, MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. CABA, Szilágy 95. *calitcă*, BARBU, AVASV. 44. *caletcă* (Hunyad), Graiul nostru, II, 119. Popovici, 144. *călicică*, *gălicică*, *galetcă*, Gr. COSTIN, Graiul băn. 69.

Candedeluesc, aleg, Candido. Megválasztom (I, 156) < *kandidál*. Eddig ismeretlen volt a magyar jövevényszavak között.

Caperne, boambe verdi, Caparis, Kaporna (I, 160) < *kaporna*.

¹⁾ V. ö. *Bojtoş*, Popovici, 34, 97.

²⁾ Glosar dialectal, 10.

- Capta, Crepita, Crepida, kapta* (I, 163) < *kapta*. Nehányszor előfordul, l. Anon. Car. (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1. 153) MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. STAN, Mócok, 23.
- Capitalan, ie Capitulum, Grammatoflachium, Káptalan, Levél tartó hely* (I, 163) < *káptalan*. Tudomásom szerint csak ALEXICSNél van meg: *käptälan*, Nyr. XVI, 497.
- Caput, haina militareasca, clamis militaris. Kaput.* (I, 163) < *kaput*. Ebben az értelemben csak BOBBNál fordul elő, különben általános *kaput, kabát*, l. BARBUL, AVASV. 44, CABA, Szilágy, 95. MÂNDRESCU, El. ung. 54. MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. STAN, Mócok, 23.
- Carafina de glafe. Scyphus vitreus. Üveg karafina.* < *karafin* (NySz. II, 126).
- Celed, Familie¹⁾ de casa. Famulitium domesticum. Házi cseléd* (II, 562) < *cseléd*. Már GYARMATHI említi, *celëdio* alakban. (Vocab. 81.)²⁾ CABA, Szilágy 96. MÂNDRESCU, 60. MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. stb.
- Ceterna, Cisterna, Tsatorna, esővíz vévő kút* (I. 196 I, 404) < *csatorna*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 438. BARBUL, AVASV. 45, CABA, Szilágy, 96.
- Ceolna, Luntre de pefcuit, Navis piscatoria. Halász tsónak* (II, 562) < *csolnak*. Egyedülálló adat. A szóvégi *k* eltűnése indokolásra szorul.
- Cese, Cesium, Talyiga* (I, 194) < *cséza*. Az *s* < *z* hangváltozás nem egészen világos. Talán *csësa* átvételére kell gondolnunk, bár ez az alak csak Eszékről ismeretes (Nyr. V, 270).
- Cefe, Fiala calix, poculum. Tsésze, pohár* (II, 562) < *csésze*, l. *cesă*, MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. *ceisă*, CABA, Szilágy 95.
- Cifuluesc, ital. Cifolare, (sic!) Sufolare, Subsanno. Tsúfolok, tsúfulom, tsúfolódom* < *csúfol*. Szokottabb alakja *ciufulesc, ciufuluesc*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 439, JARNIK-BÂRSEANU 27.
- Citeluesc, cito, Bé-idézem.* (I, 211) < *citál*.
- Coh, conflatorium kohó* (I, 218) *Coh la bai, Fornax metallica, Olvasztó koh, kementze* u. o. < *koh(ó)*, v. ő. „Bărbatu mi s'o dus cu coia la coh la Zlagna“ STAN, Mócok 31. l. Adalék

¹⁾ Különös „familie“ ilyen értelmű használata. BOBB előtt nem lebeghetett *familia* > *femeie* etymon, inkább *család* ∼ *cseléd* jelentéstani hatására kell gondolnunk.

²⁾ Az *-iu* végzet GYARMATHINál mindig *-io*, pl. *almario* (4) *sustario* (67) *suvelio* (71. < *sövény*, eddig ismeretlen magyar jövevényszó az oláhban!) *tolcerio* (86); *-iu* alakot csak egyszer találunk: *tarnatiu* (4) < *tornác*.

- az oláh nyelv magyar eredetű bányászati műszavaihoz. (TREML, MNy. XXVII. 188—9. l.) (Kérdés, nem tartozik-e ide cohe, melyet WEIGAND *konyha* származékának vél, Körösch-Marosch, 38.)
- Comedies de tragedie. Tragoedus, Comicus. Tragédia játszó.* I, 220 < *komédiás*, I. ALEXICS, Nyr. XVI, 543. STAN, Mócok 31. MOLDOVAN. Alsófehér, 91. stb.
- Comendueluisc, Addico, Neki ajánlom.* (I, 221) < *kommendál*, I. Lex. Mars. 112. alakváltozata *comindă* JARNIK-BÂRSEANU. 397.
- Concipieluisc, [primesc.] Concipio.* 1) Megfogom, jól gondolom; 2) *Méhemben fogadok.* (I, 222) < *koncipiál*. Az értelmezésre nézve vö. КОНЧИЕНС, КОНЧИОНС. *Conzipiren, aufsetzen, entwerfen*, ISZER Wal. Deutsches Wb. 80 l.
- Componeluesc, Compono, Öszvevetem.* I, 222 < *komponál*.
- Concedeluesc, laş, Concedo, Engedem* I, 222 < *koncedál*.
- Confiscaluesc, confisco, avi, atum, are.* *Valaki jószágát, jóvait ország számára foglalom* II, 223, < *konfiskál*. Igen fontos, hogy az oláh szóban *ş* és nem *s* van, ami feltétlenül magyar eredet mellett vall. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik *Fiscus, Fiscalis, Fiscaluesc* (I, 420). Ezek közül csak *fişcaliş* ismeretes általánosan. (ALEXICS, Nyr. XVI, 446, AL-GEORGE, Szamos 34, CABA Szilágy 97. BARBUL, AVASV. 47. Gr. COSTIN, Graiul băn. 106. Lex. Mars. 158, 180 stb.)
- Conformaluesc, Conformo, Hozzá formálom, illetem* (I, 222) < *konformál*, (BABOS, 84).
- Confundaluesc, Confundo. Megszégyenítem, zavarom, elegyítem* (I, 223) < *konfundál*.
- Conopei, Conopeum, Conopejum. Ülő hely.* (I, 223) < *kanapé*.
- Conto, lista de detorie, Conto, költő száma, listája* I, 225. vö. *fac conto* I, 399 < *kontó*. Ebben az alakban van meg ISZERNÉL KONTO (Wal. Deutsches Wb. 80), míg elterjedtebb változata *contău*, ALEXICS Nyr. XVI. 543. BARBUL, AVASV. 45 l. MOLDOVÁN, Alsófehér 91. l. ISZER változata meglepő, mivel, nála igen ritka, -o végződésű jövevényszavak is diftongussal jelentkeznek. Ilyen pl. a valószínűleg csak itt előforduló *şpedeş* < *credo* (hiszekegy) 83.
- Contraluesc, me improteivesc, Adversor. Ellene vagyok.* (I, 225) < *kontrál*, GYARMATHI, Voc. 38. vö. ALEXICS Nyr. XVII. 118. *contrăli* CABA Szilágy, 96. Származékai: *contraluire, contraluitoriu, contraluiceste, contraluiceof* (225—6).

Contrahaluesc, fac tocmeala. Contraho. Alkuszom. (I, 226) = *kontrahál* (BABOS K. Magyarázó szótár 87). Ugyanebből a töből szokottabb átvétel *kontráktus*, ALEXICS, Nyr. XVI, 543 *contrátus*, CABA, Szilágy, 87.

Contras, Contrasso. Harmintzados mellett szolgáló kontrallor (I, 226) = *kontrás*. Érdekes kiemelni, hogy PPB. szövege ez volt. „Harmintzados mellett szolgáló *kontrás*, *kontrallor*“ (átvette GYARMATHI, Vocab. 38). BOBB azért hagyta ki a magyar értelmezésből a *kontrás* szót, hogy az oláh alak magyarból kölcsönzöttnek ne tűnjék fel. DAMIAN ISTVÁN szerint *contraş* oláh képzés, mely *controlaş* alakból rövidült.¹⁾ Sokkal valószínűbb, hogy e szó a dicasterialis stílusban előforduló *contraso* alak²⁾ mintájára keletkezett magyar képzés; *controlaş* jelentéstanilag lehetetlen. A *kontrások* nem ellenőrök voltak, hanem szolgálak, só- és sósforrásörök.

Aligha gondolhatunk oláh *contra* + *ş* képzésre, mivel *contra* egészen újkeletű neologizmus.³⁾

Converteluesc. Converto. Megtérítem. (I, 226) = *konvertál*.

Cordovan, ital. Cardován, Coreus cordulentis, Pellis elaborata. Kordován. (I, 228) = *kordován*.

Corigaluesc, indreptez, Corrigo. Megigazítom. (I, 229) = *korrigál*.

Corsag. [Cu ~] Comitaliter. Korságoson (I, 246) = *kórság*. Idézte MÁNDRESCU (64 l.) Rokonértelmű, igen ritka, betegséget jelentő magyar jövevényszó *şuiu*, mely a székely *suly*, *süly* (MTSz.) átvétele (l. ISZER 254. 1) Die Gicht, 2) Der Krebs, eine Krankheit).

Cos batrin. Rugosus senex. Vén kos I, 231 = *kos*. Magában álló adat.

Cosarca, in care se culeg poamele cu ruda dein pom. Exceptorius.

Szedő kosár, szedő edény (I, 223) = *kosárka*, l. CABA, Szilágy, 96. általánosabb jelentéssel, Gr. COSTIN, Graiul băn. 93. Erdély déli részében inkább német jövevényszavakkal fejezik ki e fogalmat: *panep* = fr. *panier*, szász közvetítéssel, ISZER, Wal.

¹⁾ DAMIAN István, Adatok a román-magyar kölcsönhatáshoz, Nyelv. Füzet. 28. 1.

²⁾ Századok, XXII. 658–9. *kontrás* először Kraszna vm. statutumaiban fordul elő, 1764-ben (KOLOZSVÁRI-ÓVÁRI: Magyar törvényhatóságok jogszokásai, I, 476).

³⁾ TIKTIN, 407. l. DRĂGANU MIKLÓS, A román szóösszetétel. Beszterce, 1906. 53. l.

- Deutsches Wb. 146, *țekerie, coșniță* < Zecker, TITU DINU, Grai și suflet, I, 139.
- Costei, Castellum. Kastély, Vár.* I, 232 < *kastély*. Származékai: *costeesc, costeeriu* (várkapitány) vö. *koshtěj*, Castellum, Anon. Car. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1. 154. Feltűnő ez az előfordulás: *costei de tinut bucate*, Camera. Búzás, lisztes, gyümölcsös kas, u. o.
- Cotlon, Cortinale, Katlan, melyben az üst áll.* I, 233 > *katlan*. Eddig ismeretes alakváltozatai: *kätlan*, ALEXICS, Nyr. XVI, 498. *cätlan*, MOLDOVÁN, Alsófehér 90. I. CABA Szilágy 95. *cotlan*, VICIU, Glosar dial. 27. 1.
- Cristely, Cryter Kristély.* (I, 242) < *kristély*. Különös, hogy BOBB átvételében még a magyar *ly*-jelet is bennefelejtette. Ez annál feltűnőbb, mert közvetlenül előtte áll *cristei*, mely a magyar keresztély (haris) irodalmivá lett átvétele.
- Curutiu, Crucius, Kurutz.* I, 274 < *kuruc*, ALEXICS, Nyr. XVII, 45, MĂNDRESCU, 65, BARBUL, AVASV. 45 stb.
- Daraban, Accensus. Darabant* (I, 286) < *darabant*. A BOBBnál oly gyakori hivatalos kifejezésekhez tartozik. TUDOR CORBEÁNÁL láttuk a rokonértelmű *poroslău* szót.
- Delibereluesc, Delibero. Tanátskozm, végezek.* (I, 310) < *deliberál*.
- Dicteluesc Dicto. Leírásra valót mondok, dictálok* I, 347 < *diktál*.
- Duplicaeluesc. Duplico. Kettőztetem* (I, 369) < *duplikál*.¹⁾
- Expendeluesc pre dens. Impendo. Reá költök, elköltöm* (I, 396) < *expendál* BABOS, 129.
- Formas, Formalis. Formás* (I, 434) < *formás*.
- Fundus, Fundus. Hely, lakó-hely, örökség* (I, 449) < *fundus*. Származékai: *Fundus Boeresc, Imperatesc, Cetetienesec*.
- Gala, frumsetie, Ornatus, Ékesség* (I, 453) < *gála*. Lehet német kölcsönszó is.
- Gutta, ital. Goccia, Apoplexia. Gutta-ütés* (I, 483) < *guta*, vö. CIHAC II, 132. I. ALEXICS, Nyr. XVI, 450. I. CABA, Szilágy. 97.
- Goz, Necuratie, uraciune, Sordes, fimus, quisquillae, fex. Gaz, szemét* (II, 564) < *gaz*. ALEXICS, Nyr. XVI, 449, MĂNDRESCU, 77, CABA, 97.
- Irha, Pele desperita de oae, Pellis depilata ovina. Irha* (II, 565) < *irha*. id. ALEXICS Nyr. XVI, 495 CABA, Szilágy 98.
- Itze, De o ∞, Heminarius. Itzés, meszelyes* (I, 313) < *icce*.
- Izgaga, Indemnatoriu neasediat, Instigator. Izgató* (II, 565) < *izgága*.

¹⁾ KISFALUDY KÁROLY minden munkái, Bp. 1895. II, 273.

- Lesuefc, latiuesc. Quasi laqueum pono. Insidior. Leselkedem.* < *les*
Gyakran előfordul, I. ALEXICS, Nyr. XVI, 549. MÂNDRESCU, 35.
MOLDOVAN, 94. STAN, Mócok 45. stb.; változata: *aleşuiesc*, STAN,
Kölcsönhat. 39. *a sta în leş* (MOLDOVAN, i. h.).
- Libutiu pasere* (a sua voce) *Vanellus. Libutz madár.* II, 628 < *libuc.*
I. Tiktin, 908.
- Lictariu, Conditum, confectum, electuarium* I, 629 < *liktárium* (PÁRIZ-
PÁPAI).
- Loboda, Atriplex. Laboda paré* I, 378 < *laboda.* Megvan ISZERNÉL
is, ЛОБОДЪ, Wal. Deutsches Wb. 100.
- Lot, Mesura de dsumetate de lot. Sicilicus. Sicillicum, fél lótnyi*
mérték I, 41 < *lat* [lót. NyTSz. II, 532].
- Macau* (a mancus cui innituntur manci et senes) *Scipio. Istáp, mankó*
II, 1 < *mankó.* ALEXICS, Nyr. XVII, 119
- Matratie, Culcitra, Derekaş, II, 29* < *matrác.*
- Mafchelesc mazgalefc* (it *Machiare*) *Maculo. Motskolom* II, 28 < *mázgál.*
Tévesen származtatta, *măzgălesc* < *mézgáz* MOLDOVAN, Alsófehér.
94. *măzgăluiesc* BARBUL, AVASV. 50. I.
- Minta de apa, sparganum. Vizi mintă* II, 50. *Míg a mentă* (I, 379)
szóra nézve kétséges, vajjon magyar közvetítéssel került-e
az oláhba, *mintă* hangalakja feltétlenül magyar eredetire vall.
- Mocicofesc, Ita: Machiare, Maculo, Motskolom, Szennyezem.* II, 62
< *mocskos.* Származékai: *mocicosire, mocicositoriu, mocicosit,*
mocicof (sic!) *incatva* (*Motskosotska*). Valószínűleg *mocskos* mel-
léknévből közvetlenül képezett szócsalád, *mocskol* ugyanis sza-
bályosan *mocicolesc* alakban kerül át (MOLDOVAN, 94. STAN, Mócok
47), *moćcos* CABA, 99.
- Oraluefc, oratie dic, Dico. Orálok, prédikálok* II, 137 < *orál.* (id.
ALEXICS Nyr. XVII, 119.)
- Organas de apa, Hydraulas, Vízi orgonás.* II, 139. PÁRIZ-PÁPAI értel-
mezésén alapuló *calque.* [Érdekes, hogy GYARMATHI *orgonista*
alatt említi: *organásu.* Vocab. 54. I.]
- Osog, curatitoriu de cuptoriu, Rotabulum, Asag.* II, 568 < *asag,*
aszag. E szláv szót valószínűleg magyar átvételnek kell tekin-
tenünk, míg a rokonértelmű *kocsorva* (BOBB: II. 563, КОЧИОРЪ,
Schüreisen, ISZER WDWb. 82). SZINNYEI szerint oláhból került
át a magyarba, Nyr. XXIII, 200. Nem tartanám azonban lehetet-
lennek, hogy *kocsorva* is (mely szintén szláv eredetű) *aszag* >

- oşog-gal párhuzamos fejlődést mutat, tehát magyar kölcsönszó az oláhban.
- Pantha de fer, Canthus, Vas pánt* (II, 151) < *pánt*. Igen ritka jövevényszó. ANON. Car-en (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 156) kívül előfordul STAN, Mócok, 42, CABA, Szilágy 27 (utóbbinál az eke egyik része).
- Papici, Anemones. Papits, pipats fü* (I, 379) < *papics. Pára, Abor, Vapor, halitus, Pára, Gőz* (II, 568) < *pára*.
- Parif, Parus. A' kis páris madár* (II, 160) < *páris*. Mint almanév is előfordul, „Weinapfel“ jelentéssel (ISZER, Wal. Deutsches Wb. 147).
- Pastet cu carne, Teganites. Pástétom, husos béles* (II, 162) < *pástétom*, 1. *pastéta*, GYARMATHI, Vocab. 57. *naşter*, ISZER, Wal. Deutsches Wb. 148.
- Pingaluesc Sugrafesc, pingesc hinc pinşel; Pingo, festek, képet írok*, (II, 191) < *pingál*, 1. CABA, Szilágy, 99, STAN, Mócok, 42. Alakváltozata *pingăl'esc*, ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVII, 18.
- Prorogaluesc, prelungesc. Prorogo. Elhalogatom* (II, 256. < *prorogál* (BABOS, 259).
- Provideluesc, Provideo, Hozzá látok, elől látok* (II, 257) < *providedál* (BABOS, 259).
- Puha, Moale ca penele inflat, Mollis. Lágy, puha*, (II, 571) < *puha* (idézte ALEXICS, Nyr. XVII, 119), vö. *puhav*, STAN, Mócok, 53, *puhab, puha*. „Inkább középfok használatos. Ői mai *puhab*.“ MOLDOVAN, Alsófehér, 96. 1. *puhav* alak aligha középfok átvétele, amint MOLDOVAN gondolta; inkább -av képző hozzátoldása foroghat fenn. (Hasonló képzőcsere történt *kaloda* > *caladau* esetében.)
- Ranchiofa* (Haina ∞) Grae. *ranchion. Vestis lacerosa. Rongyos ruha* (I, 484) < *rongyos*. Bár BOBB itt is (mint főntebb láttuk) igyekszik, a szót máshonnan származtatni s téves etimológizálásának tulajdonítható a különös írásmód is, feltétlenül magyar kölcsönszóval van dolgunk, vö. AL-GEORGE, Szamos. 35. CABA, Szilágy 100. STAN, Mócok 54. MOLDOVAN, Alsófehér 96.
- Rebelleluesc, Rebello. Pártot ütök, támadok*. (I, 282) < *rebellál*, BABOS, 267.
- Reciteluesc v. recetesc dic fore carte. Recito. Könyv nélkül mondom* (II, 283) < *recitál* (BABOS, 267) *recetesc* valószínűleg *citefc* (olvasok) analógiájára (szárm. *reciteluire*, -it).

- Recreluesc praefac, Recreo. Megújítom, megébresztem.* (II, 283) < *rekreál* (BABOS, 268). Valószínűbb, hogy analógiás oláh képzés.
- Recluta Ital. Recluta. Supplementum. Kipótlás, töltés.*
- Reclutesc, Supplementum conscribo, A' sereg számát kitöltöm* (II, 283) < *rekruta*; az írásmód az olasz szó analógiájára készült. *regrut* ISZER WDWb. 178. *recrut, regrută*, JARNIK-BÂRS, 264. I. CABA, Szilágy 100. *răglută*, TITU DINU, Graiu și. Suflet, I, 138.
- Refereluesc, Refero, Meghozom, jelentem* (II, 283) < *referál*.
- Referada, Referada, dae. Kifejezés, jelentés* (II, 283) < *referáda*. BABOS, i. h.
- Regalista, Comiciatus, Ország gyűlésére választott* (II, 284) < *regalista* „kir. hivatalos” BABOS, 269.
- Regula, Regula, Régula, egyenes línea, mérték-sínór* (II, 284) < *regula*, vö. ISZER, 178.
- Regularis, Regularis, Régula szerint való* (II, 284) < *réguláris*, vö. *persnapem* ISZER, uo.
- Repeteluesc, Repeto, Ujjolag kezdem, mondom* (II, 286) < *repetál* (szárm. *repeteluit*).
- Representeluesc, Repraesento, Elő-állatom, elő-jelentem* (II, 287) < *reprezentál*, BABOS, 271.
- Ritus, Ritus. Mód, szokás* (II, 300) < *ritus* vö. *рѣтѣн* „Religionsgebrauch” ISZER, 178. (id. ALEXICS, Nyr. XVII, 120).
- Ruta, Ruta, Ruta fü* (II, 311, vö. 380) < *ruta*.
- Sacmanesc, Ital. metter a sacmano, (sic!) Depraedor. Pusztítok, rontok, prédálók* II, 311.
- Sacmanie, Depopulatio. 'Sákmány, ragadás* (II, 311) < *zsákmány*.
- Sale earba, Salvia, Zsálya* (II, 311, vö. I, 380) < *zsálya*.
- Samuesc, summaesc. Censeo. Elő számlálom* (II, 329) < *szám*.
- Sapca, colpag, Pileus turcicus, süveg, sapka* < *sapka* *шапка* ISZER Wal. Deutsches Wb. 251, CABA, Szilágy, 101. STAN, Mócok 45.
- Snef pasere, Rudicula aqu. Snef madár* (II, 321) < *snef* < *Schnepfe*, 1760 óta fordul elő a magyarban, I. MELICH, MNY. XII, 315, I.
- Spargă Asparagus, Spárga fü* (II, 322) < *spárga*.
- Sparga de atie Ita: spago spageto, Spageta, Spárga* (II, 322) < *spárga*, CABA, Szilágy 101. I.
- Sold[os], Gall. Soldi. Stipendium. Fizetés, zsold.*
- Soldos, Stipendiarius, Zsoldos, zsoldért szolgáló* (II, 381) < *zsold*, *zsoldos*, *shold*. Anon. Car. (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1).
- Spichinard, Spichinardi, Spikinárd* (I, 381) < *spikinárd* (GYARMATHI, Vocab. 70. 103. I.).

Spiritus, Essentie facuta dein vin si dein alte spiritusuri, Elixir.

Bor és más spirituszokból készített esszencia (II, 389) < *spiritusz*.

A XIX. század elején magyar közvetítéssel oláhba átkerült latin jövevényszavak megtartják -*uş*, -*um* végzetüket: *collegium* (BOBB szótárának címlapján). KONZINISM, ISZER Wal. Deutsches Wb. 79.

пеницил, пеницилиум < *penicilus*, uo. ТИТЪЛЪИ < *titulus*, uo 218.

1. vö. ALEXICS, Nyr. XVII, 68. *peneteluş*, CABA, Szilágy, 99.

Scarlat, Earba ~, Horminum. Skárlát fű. (I, 381.) < *skárlát(fű)*.

Scarlat, coccinum. Skárlát posztó (II, 340) < *skárlát*.

Suba, Vesment de pele, Tunica pellicea, Bőr ko'sók (II, 573) < *suba*, 1. HODOŞ ENEA, Poezii pop. din Bănat 121. 1.

Tatarca, harisca, Tragum, Tragus. Hariska, item hariska kása (II, 446), *tetarke*. Anon. Car. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 161.

< *tatárca*, 1. MOLDOVÁN, Alsófehér, 98. 1. Tiktin, 1567, stb.

Tisa, Lemn thifa, Taxus, Tiszafa (I, 622, vö. II, 372., 458). GYARMATHI kívül (*Tisz*, 79. 1.) ISZER-nél is megvan. ТИЦЪ Wal. Deutsches Wb., 217. v. ö. Tiktin, 1610.

Tractaluesc Tracto, Vélle bánok, topogatom, forgatom. (II. 469.) < *traktál*. (Származékai: *tractaluire*, *tractaluicesc*, *tractaluicie* stb.)

Trancerehuesc Obsoniorum scissio. Étek vágás, metéllés (II, 473) < *trancsíroz* (GYARMATHI, Vocab. 80.), vagy inkább *tranchieren* + *ălui*? Származéka: *trancerehuire*, *tranceleuitoriu*.

Trufuhuesc Ita: Trufare, Quasi illudendo decipio. Megtsalom. (II. 481) < *trufál*. (*Trufaluire*, -*toriu*, *trufa*). Ma használatosabb *tréfa*, *tréfál* alakja szintén átkerült az oláhba, pl. *trefă*, *trefăli* CABA, Szilágy, 101.

Turbue Gingidium, Turbuja (II, 382) < *turbolya*, vö. *turbolye*, Anon. Car. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 161.

Usura, Usura, rae. Vélle élés, nyereség, uzsora (II, 511) < *uzsura*,¹⁾ 1. *ujură* CABA, Szilágy, 102.

BOBB szótárának magyar elemeit két sajátság jellemzi: 1. Igen nagy a magyar hivatalos nyelvből átvett, latin töből képezett igék száma. Nem lehet arra gondolni, hogy ezeket BOBB önállóan alkotta volna az oláh -*ălui* képző segítségével. Tehát *repetehuesc* nem *repeto* + *ălui*,²⁾ hanem a magyar *repetál* átvétele. BOBB anyanyelvét latin

¹⁾ Vö. FLUDOROVITS JOLÁN, MNy. XXVI, 190. 1.

²⁾ V. ö. L. TREML, Über die rum. Zeitwörter ungarischen Ursprungs, Omagiu prof. J. BARBULESCU, Iaşi, 1931. (= Arhiva XXXVIII) 310—315.

elemekkel akarta gazdagítani, e törekvése egyszersmind magyar elemek átvételét eredményezte; 2. BOBB purizmusára vall, hogy több esetben a nyilvánvalólag magyar eredetű szót máshonnan igyekszik származtatni, esetleg a magyar értelmezésből kihagyja azt a szót, mely az oláh kifejezés forrása. Szerinte az nem baj, ha görög, olasz, francia elemek vannak az oláhban, csak az a fontos, hogy a barbár elemek száma minél csekélyebbnek tűnjék fel. Ezért nem találunk egyetlen esetben sem magyar etymont, noha természetes, hogy BOBB éppen úgy, mint minden erdélyi oláh, sok magyar kölcsönszót ismert fel s kapcsolt össze tudatosan magyar eredetijével.

GÖBL LÁSZLÓ.

Kallik, megkallik. A szamosháti nyelvjárás szókincsében fordul elő ez a szó. *Megkallik* a. m. 'meghül és megdermed, parázs voltát elveszti (sült krumpli vagy süttők)'. Hogy ennek az igének alapszava *kan*, s hogy *kanlik*-ből úgy lett *kallik*, mint ugyancsak a Szamosháton *ktnlódik*-ből lett *killódik*, azt abból gyanítottam, hogy a Szamosháton van egy *megkanosodik* ige is, melynek jelentése szintén 'meghül s e miatt megdermed (sült krumpli és süttők)'. Kétkedésemet e szavaknak a *kan* 'him' szóval való összefüggésében végleg eloszlatta a PORZSOLT ISTVÁN debreceni tanárjelöltnek az újfelhértői nyelvjárásról írt kézirati dolgozatában (49. l.) talált következő adat: *megbagzik* 1. 'párosodik a nyul' 2. *megbagzik a krompé* 'elhül és megmerevedik'. A MTsz.-ban is megvan: *Megbagzott a krumpli* a. m. 'meghült' (Bereg m. Fornos). A *kanlik*-nak megfelelő iktelen alak nálunk *kanol* 'üzekedik, párzik'. Tehát hogy *kanlik* > *kallik* valóban a *kan* szóval függ össze, az a fenti adatokból most már bizonyosodott, de 'párzik' és 'kihülés' következtében megdermed' között a jelentéstani összefüggést: a névátvitel alapját meglátnom és megértenem eddig még nem sikerült.

CSÜRY BÁLINT.

Fonétikai tanulmányok.

I.

Az orrhangú félmagánhangzók nazalizáló hatása.

Tanulmányomban, melynek felvételeit Dr. E. W. SCRIPTURE londoni kísérletfonétikai laboratóriumában készítettem, a közmagyar kiejtés orrhangú félmagánhangzóinak a szomszédos vagy közbezárt magánhangzókra gyakorolt hatását vizsgálom grafikus eljárással.

A felvételeket ú. n. kettős regisztrálással készítettem. Ez úgy történik, hogy a hangok az orr- és szájtól külön álló gumi-csővön jutnak el két membránhoz, melyek az 1. ábrán látható helyzetük-nél fogva egyidejűleg regisztrálják a levegőmozgásokat. A membrán olajozott selyemből készült, ez ugyanis a gumimembránnál sokkal tökéletesebb, amennyiben utórezgései nincsenek, tehát holt membrán.

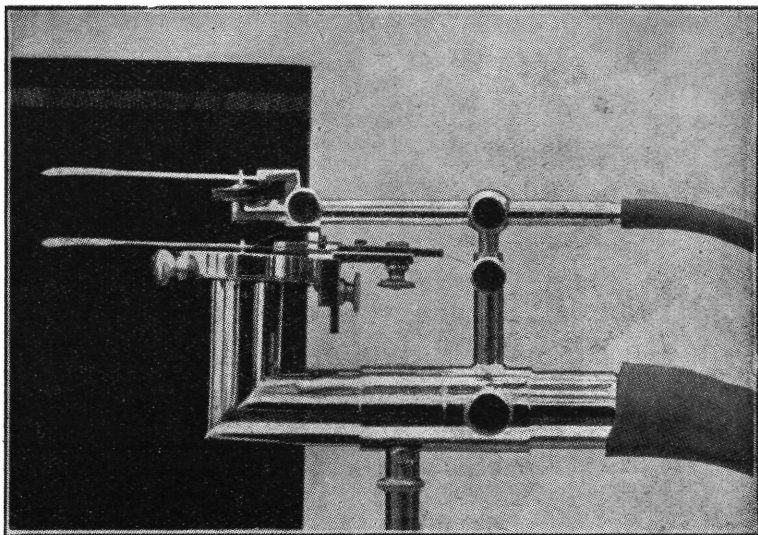
A membrán rezgéseit finom tű kormozott papírra karcolja. A felvételeken a felső sor az orrhangokat, az alsó pedig a szájhangokat mutatja. A száj- és orrhangok között egy másodpercenként 100 rezgést végző elektromos hangvilla rezgései láthatók. Felvételeimhez nagy felületi sebességgel működő kymográfiont használtam, hogy az egyik hangból a másikba való átmenet jól megfigyelhető legyen. A henger időegyenlete $1 \text{ mm} = 0,002 \text{ sec.}$ volt.

1. *Manó.* A szókezdő *m* időtartama rövid, intenzitása kicsi s nazális jelenlétét csupán 3—4 hullám jelzi a felső sorban. Az *a* képzése közben a levegő a szájüregen keresztül távozik és a vokális képét szép rezgésláncolat alkotja. Utána ismét nazális következik: *n*, mely már valamivel hosszabb időtartamú és erősebb. Ha a felső nazális vonalat megfigyeljük, láthatjuk, hogy a levegő az *a* egész tartama alatt az orrlukakon keresztül is távozott, azaz az *a* hang gyöngén nazalizálódott. A nazalizáció azonban oly gyöngé, hogy a fülben naso-orális hang akusztikai benyomását még nem keltheti. A nazálist követő \bar{o} szintén gyöngé nazalizálódás nyomát mutatja egész tartama alatt.

2. *Énvelem.* A szókezdő \bar{e} a következő *m* hatására már felétől kezdve (szagगतott vonallal jelezve) gyöngén nazalizált. A membrán érzékenysége folytán a nazális rezgései nemcsak a felső

vonalon, hanem az alsón is látszanak csukott száj ellenére. Az *ele* hangsor egybeolvadó rezgésláncolatot alkot, melyből szépen kiteszik az *l* hang vokálishoz hasonló természete. (Félmagánhangzó.)

3. *Hamvas*. A szóeleji *h* erős expirációval képzett, ezért az alsó vonal emelkedik. Az *ä* vokális a következő *m* hatására már egész tartama alatt nazalizálódás jeleit mutatja, mégpedig első felében gyöngén, másodikban azonban már erősen.

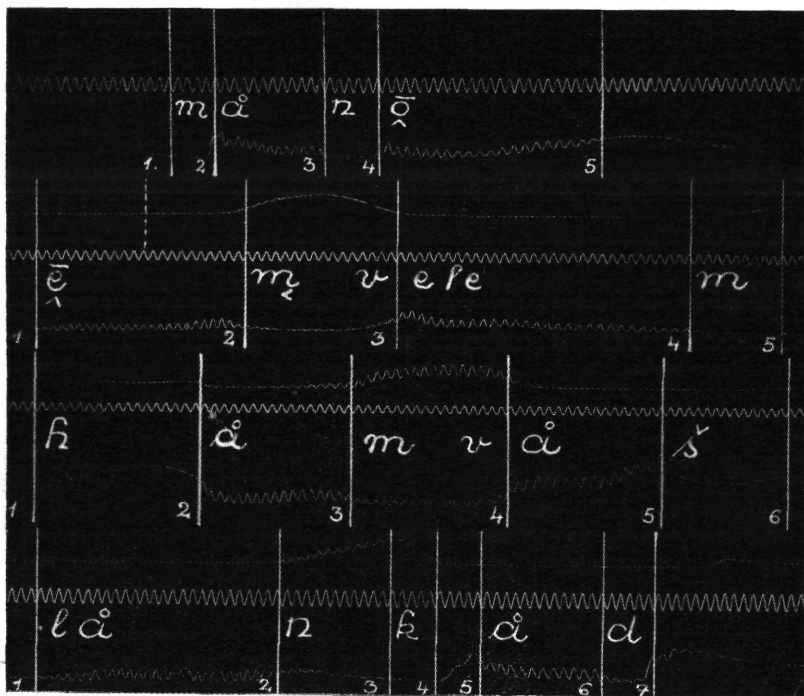
1. ábra.

Az *m* és *v* hangok képzése precíz és erőteljes. Az *s* képzése alatt a szájból levő levegő nyomása megváltozik és természetét eső-emelkedő vonal ábrázolja.

4. *Lankad*. A felső sor az *y* képzéséig változatlan, ami azt jelenti, hogy ez esetben az *y* regressive még gyöngén sem gyakorolt nazalizáló hatást. Az *y* és *k* között pharyngo-velaris implózió van, ezért a *k*-nak csak explóziója van; ennek jeléül a görbe zár felpattanás után eső irányt vesz fel.

5. *Csonka*. A szájüreg levegőoszlopának nyomása a *tš* képzése alatt nő, ezért a görbe emelkedik. A következő vokálisnak: *o*-nak csak az utolsó ötödében láthatunk egy-két nazálishullámot. Az *y* artikulációja közben a nazális zár erős és a *k* explóziójának pillanatáig tart. (Az expl. pillanatát szaggatott vonal jelzi.)

6. *Engem*. A szókezdő *e* itt is teljesen orális színezetű. Nazális-zár csak ezután következik és egészen a *g* explóziójáig tart, mely az alsó vonalon jól látható (3). A második *e* az utána következő *m* regressiv hatására felétől kezdve már gyöngye nazálshullámokat mutat. A szóvégi *m* képzése gyöngye.

2. ábra.

7. *Lomb*. Az *m* itt sem gyakorol regressiv nazalizáló hatást. Az *m* és *b* között pharyngo-veláris implózió van, ezért a *b*-nek csak explóziója van.

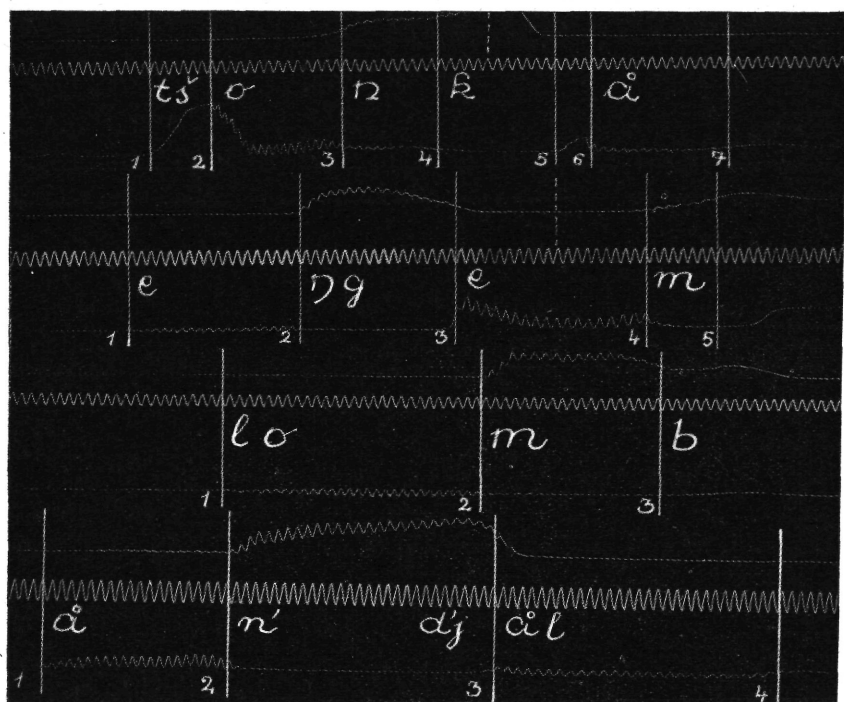
8. *Angyal*. A szókezdő *a*-nál már csaknem egész tartama alatt nazális hullámokat láthatunk és erősödő rezgésláncolatot alkot a második *a* kezdetéig.

A felvételekből a következőket láthatjuk:

1. A nazálisok fél-magánhangzók, mert fizikai tulajdonságaik nem mássalhangzókhoz, hanem magánhangzókhoz mutatnak hasonlóságot. A félmagánhangzók abban különböznek a magánhangzóktól, hogy a glottis keltette periodikus levegőlökések (coup de glotte)

a pharynxban és orrüregben, nem pedig a pharynx- és szájüregben rezonálnak. Hangszínbeli különbséget tehát csak az orr-üreg mint más méretű és anyagú rezonátor hoz létre.

2. Ha magánhangzót nazális követ, akkor az ínyvitorla már a magánhangzó képzése közben készül a záralkotásra és ezért láthatjuk a felvételeken, hogy a nazális regressive hatást gyakorol a

3. ábra.

vokálisra. Ez a hatás alsó nyelvállású vokálisra nagyobb, mint középső vagy felső nyelvállásúra. Pl. *hamvas* szóban (3) *á* az egész tartama alatt gyöngén nazalizált; *énvelem* szóban (2) *ē*-nek csak a fele mutat gyenge nazális hullámokat.

3. Ha a vokálist nasális + explosiva kapcsolat követi, akkor a nazálisnak egyáltalán nincs vagy alig van gyöngye nazalizáló hatása. Figyeljük meg a: *lankad* (4), *csonka* (5), *engem* (6), *lomb* (7) szavakat.

4. Orrhangú fél-magánhangzónak progressive mindig van gyöngye nazalizáló hatása.

5. Az említett esetekben előforduló nazalizáció közmagyar kiejtésben oly gyöngye, hogy akusztikailag nem kelthet naso-ovalis hangszínbenyomást, ahhoz a nazalizációnak sokkal nagyobb intenzitásúnak kellene lenni.

Láthatjuk tehát, hogy sok olyan akusztikai finomság van, aminek felfogására fülünk nem elég érzékeny, de mégis megismerhetjük, mert számos kísérletfonetikai eszköz áll rendelkezésünkre, melyek segítségével ezek a finomságok regisztrálhatók és mérhetők.

II.

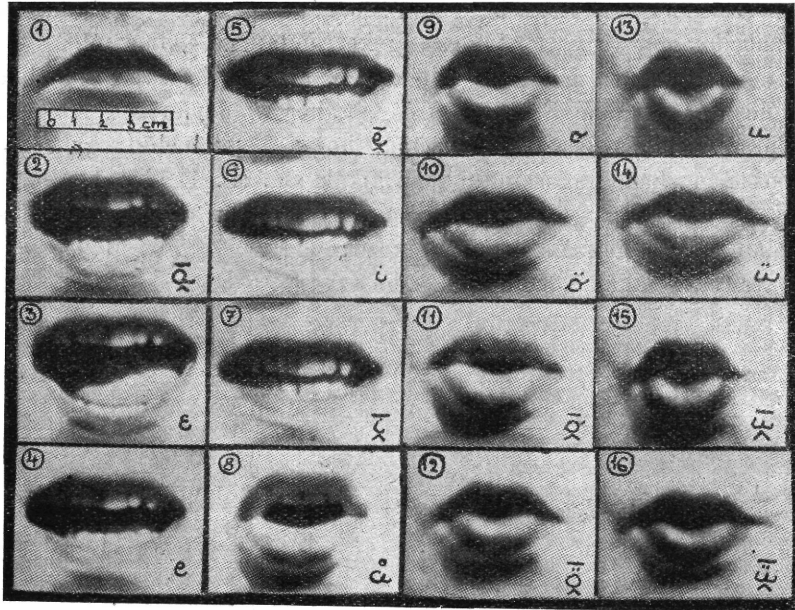
Mozgófényképfelvételek az ajkak mozgásáról artikuláció közben.

Az ajkak a legtöbb beszédhang képzése közben igen fontos szerepet játszanak. Mozgékonyosságuk által könnyedén változtathatják a szájüregnek mint rezonátornak nyílását és így jelentékeny mértékben befolyásolják egy-egy magánhangzó minőségét. Az ajkaknak beszédközben fellépő mozgékonyossága különböző nyelvekben más és más. Azokban a nyelvekben, melyekben az ajkaknak erőteljes, precíz artikuláló jelentőségük van, a különböző vokálisok kvalitása élesen határolódik el egymástól (pl. francia, magyar); míg ott, ahol az ajkak inkább passzivitásra vannak utalva, a vokálisok kvalitása nehezen határolható el egymástól, sokszor csaknem meghatározhatatlanok.

Éppen azért, mert az ajkaknak az egyes hangok, különösen pedig a magánhangzók képzésében olyan fontos szerepük van, el nem mulaszthatjuk, hogy mozgásukat meg ne ismerjük és ne regisztráljuk. Ennek ismerete ugyanis közelebb visz bennünket a beszédhangok artikulációjának teljes megismeréséhez.

Az ajkak tanulmányozására az összes lehető módszer közül kétségtelenül a fényképezés a legalkalmasabb, mert a szerv valódi formáját adja vissza. V. Ö. ROUSSELOT, *Principes*, I., 691: „La photographie, avec ses plaques très sensibles, offre aujourd'hui le meilleur procédé, car elle rend la forme même de l'organe“. Az egyszerű fotografálás azonban, mellyel ROUSSELOT is készített képeket, egy kissé nehézkes, mert csak izolált hangok egyetlenegy fázisáról ad képet és nem nyújt felvilágosítást az ajkak mozgásáról. A legjobb eljárás, mely ma önként kínálkozik, a mozgófényképezés, mert ez már egész mozgássorozatok rekonstruálását teszi lehetővé.

Előnye: 1. a kísérleti személy természetesen beszélhet és ezzel kiküszöböljük annak a lehetőségét, hogy esetleg egy affektált vagy erőltetett ajak-formát fényképezzünk le; 2. felvétel után a legapróbb részletek is jól tanulmányozhatók. (Pl. egyik hangról a másikra való átmenet.)

1. ábra.

A felvételeket úgy készítettük, hogy a felvevőgépet nagy sebességgel forgattuk, tehát lassított mozgásokat nyertünk; s míg normális mozifilmnél 1 mp.-re csak 16—18 kép esik, addig nálunk 1 mp.-re 60—80 kép, (de lehet a sebességet annyira is fokozni, hogy a mp.-kénti képek száma 200 legyen); tehát 4—5-ször lassított mozdulatokat nyertünk. Természetesen ez az eljárás felel meg legjobban a célnak, mert így egy hangról 10—15 képet nyerünk és ezek közül könnyen megfigyelhetjük és kiválaszthatjuk az egy-egy hangra nézve jellemző ajakformát. Míg ha normális felvételeket készítünk, akkor egy-egy hangról csak 2—3 képet nyerünk, melyekről nem tudhatjuk, hogy tartalmazzák-e a hangra nézve jellemző kulmináló pontot.

A felvételeket Újpesten készítettük; kísérleti személy L. Lajos

úr, az operateur pedig LOÓB ISTVÁN úr volt. A kísérleti személyt felvétel előtt kísérletünk céljáról nem világosítottuk fel, nehogy a kiejtés erőltetett, affektált legyen. A kísérleti személy egy papírlapról 15, magánhangzóval kezdődő egyszótagú szót, 15 izolált magánhangzót és egy hosszabb mondatot olvasott fel. A legprecízebb ajakműködést az izolált magánhangzóknál és egyszótagú szavaknál tapasztaltuk; a hosszabb mondat magánhangzóiban az ajaknyílás dimenziói már lényeges különbségeket mutatnak egymástól.

Felvételeink lehetővé tették a szájüreg nyílása hosszának és szélességének a meghatározását és mm.-ben való mérését. Méréshez való mértékegységet úgy nyertünk, hogy felvétel előtt egy cm.-es beosztású skálát ragasztottunk az ajkak alá. (L. 1. ábr. 1. kép.)

A szájüreg nyílásának dimenziói (mm.-ben kifejezve) magyar izolált magánhangzóknál a következő:

1. Az ajkak közötti nyílás hossza:

\bar{a} = 50	ε = 51
\bar{e} = 46	e = 42 ^{1/2}
\bar{i} = 44	i = 42
\bar{o} = 23	\bar{a} = 39
$\bar{\bar{o}}$ = 19	o = 25
\bar{u} = 14	\bar{o} = 25
$\bar{\bar{u}}$ = 14	u = 16
	\bar{u} = 16

2. A két ajak egymásközötti (verticalis) távolsága:

\bar{a} = 29	ε = 26
\bar{e} = 11	\bar{a} = 16
\bar{i} = 11	e = 14
\bar{o} = 8	i = 10
$\bar{\bar{o}}$ = 6	o = 8
\bar{u} = 5	\bar{o} = 8
$\bar{\bar{u}}$ = 4	u = 5
	\bar{u} = 4

Jól láthatjuk az 1. ábrán, hogy ámbár a palatális magánhangzóknál (\bar{o} , $\bar{\bar{o}}$, \bar{u} , $\bar{\bar{u}}$) az ajkak közötti nyílás hossza és szélessége kisebb, mint a megfelelő nyelvállással képzett velárisoké (o , \bar{o} , u , \bar{u}), mégis a kerekítés mértéke kisebb.

A 2. ábra két szó: a) és; b) ott felvételét adja. Mindegyik hang képzéséről több képünk van, tehát az ajkak mozgását jól rekonstruálhatjuk.

1—9. képek az ajak állását mutatják \bar{x} képzés közben; a 10.

képen a két fogsor már záródik s megindul az \check{s} képzése; az ajkak helyzete egy kissé megváltozik. A 15—35. (ott) képsornál jól láthatjuk az ajakmozdulatok szerepét rendes ajakállástól a tökéletes kerekítésig; 15—19 az ajkak előkészülete kerekítésre; 19—25

2. ábra.

kerekítés; 26 kerekítés csökkenése; 27—29 \bar{t} képzés; 30—35 az ajkak állása a \bar{t} explóziója után.

Ezekből a példákból is láthatjuk, hogy a gyorsított filmezés nyújtja az egyetlen módot arra, hogy az ajakműködés komplikált mozgulatait optikailag rekonstruáljuk. De alkalmat nyújt egytől a hangok időtartamának mérésére is, amennyiben a képek számából könnyen kikövetkeztethetjük egy-egy hang időtartamát.

DR. HEGEDÜS LAJOS.

Fon.

1. Lapp: A) S. *potne* ~ N. *Bådñi* 'inakat fon'. — Finn: A) *puno* 'sodor, fon'. × ¹⁾ B) *puna* 'vörösség, pirosság, vörös v. piros szín'. — Mordvin: A) *pona* 'fon'. × B) *pona* 'szőr, gyapjú'. — Cseremisiz: A) *pôn* 'fon'. × B) *pôn* 'szőr, pihe, toll'. — Votják: A) *pun* 'fon'. — Zürjén: A) *pan* 'motollál, fölcsevar'.

Ezt a NyH.⁷ 47, 144 adatain alapuló összevetést a csere-miszre nézve kiegészíti: A) *punem* 'fon; drehen, zwirnen' (SZILASI, CserSzót.: NyK. XXX, 176) | H. *põnem* ~ U. *punem* 'zwirnen; flechten' (WICHMANN: JSFOu. XXX, 6: 39 és MARK: MNy. XXIV, 37). × B) *pun* 'toll, szőr; (kleine) feder, haar' (SZILASI, CserSzót.: NyK. XXX, 176).

A NyH.⁷-nak a *fon*, illetőleg *fan* szóra vonatkozó vogul és osztják adatait a következő összeállítassá bővítjük ki:

Vogul: A) MUNKÁCSI, VogNyj. szerint a vogT. nyelvjárásban *pun* 'fonni' (i. m. 292), *punkhétal* 'fonódik' (290). A VogNGy. egyik vogT. közleményében *punéu* 'fonunk', *punánt* 'fon', *puném* 'fonván' (IV, 347); ugyanannak egy másik közleményében *pönén* 'fonjatok', *pönst* 'fontak' (358). × B) AHLQVIST (MSFOu. II, 45) szerint *pun*, *pon* 'feder, haar, renntierhaar, wolles'; *vis p.* 'flaumfedern'; *punijn* 'haarig, zottig, wollen'. KANNISTO (MSFOu. XLVI, 118) szerint vogT. *pön*²⁾ 'feder, haar' | Sz., FL. *pun* | AL., V., P. *pun* | FK. *pun* | KK. *pön* | AK. *pön*. A SZILASI-féle VogSzój.-ből (99) idézhetjük: AL. *pun* 'toll'; *tus-pun* 'szakáll'; *turu-punpä* 'sas-tollú' | vogK. *pön* 'szőr'. A TRÓCSÁNYI-féle VogSzój.-nek (NyK. XXXIX, 459) ezek az adatai: É. *väs-pun* 'vadréce-toll'; *vošrém punpä* 'vörösbarba színű' | KL. *šol'-pun* 'szőrszálka' | P. *rěškë-pun* 'róka-szőrű' | T. *pönöy* 'szőrös'.

Osztják: A) AHLQVIST szerint É. *ponllatem* 'zwirnen'; *pona* 'saite'. PÁPAY—BEKE szerint É. *ponay* 'fonott (kosár)'. PAASONEN—DONNER (OstjWb. 195) szerint K. *pünttäm*, *pünttätäm* 'zwirnen' | J. *pöntläm*, *pöntlä* 'ua.'. PATKANOV (IrtOstjSzój.: NyK. XXXI, 181—2) szerint I. *pan* 'fonal, zsinór, húr; garn, schnur, saite'; *paney*, *panév* 'fonalas stb.'; *panép*, *panpe* 'fonalú' stb. MUNKÁCSI (DOstjSzój.: NyK. XXVI, 49, 52) szerint: D. *panné*, *pané* 'fonal, cérna' stb. | K. *pän* | S. *panna* 'saite' CASTR. | *polén-pänži-jux* 'az a fa, amelyhez a fonal erősítve van'. × B) MUNKÁCSI (DOstjSzój.: NyK. XXVI, 54) szerint:

¹⁾ Az A) és B) alatt felsorolt adatok között levő × az összevetés jele.

²⁾ „ê, eine art von reduzierten o-laut...” (i. m. XII. l.).

É. *pun* 'tierhaar, wolle; feder' AHLQV. | V., Jg., FO., KO. *pun* 'szőr' és *punérg* 'nur 'rénbőrből való szőrös szíj'; V., Jg. *sem-pun* 'szemszőr' | KO. *punuyg* *kq* 'farkas' | *pün* 'wolle' és *pünay* *ku* 'wolf' CASTR.¹⁾

Tehát a finnben, mordvinban és cseremiszbén az *A)* és *B)* alatti adatok hangalaki tekintetben pontos egyezést mutatnak. Az *A)* és *B)* alatti vogul hangalakok az efféle lejegyzéseknél természetesen előálló pontoskodási ingadozások leszámításával szintén jogosan egyeztethetők. Az osztjákban — egyelőre ennyit állapítsunk meg — *A)* alatt, a kondai *u* PAAS. kivételével, *o*, *q*, *a*, *g* áll szemben a *B)* *u* hangjával.

2. Magyar megfelelő gyanánt az *A)* alatti finnugor adatokhoz a köznyelvi *fon* 'neo' szót, a *B)* alattiakhoz pedig a *fan* 'pubes' szót szokás felvenni (vö. NyH.⁷⁾). Azonban közelebbről szemügyre véve: a két magyar szó hangtani, illetőleg hangtörténeti viszonya nem sarkallik egyszersmindenkorra az *o:a* különbségen.

A) A *fon* 'neo' szó *u*-s hangalakban tűnik fel nyelvtörténetünkben. Ezt látjuk: 1250/1324, 1254/1324: villam *Funo* (OkISz.); 1282: *Funov* Tolna megye (CodDipl. V, 3:127) (vö. CsÁNKI III, 425) ~ 1278: terram *Fonou* (OkISz.) | 1083—95: *Funoldi* (PannhRendtört. I, 592) ~ II. István kora/1420: *Fonold*, *Funol* kétszer (SZENTPÉTERY: MNy. XXIII, 363, 369) és 1216: *Fonold* (PannhRendtört. I, 640); ez a helynév, amelyből a mai somogymegyei balatonparti *Fonyód* lett, a *fun* ~ *fon* igének deverbális -l képzővel alakult névi származéka. A *fon* 'neo' *fonal* származékának előfordul *fanal* változata is: *fanal* LevT. I, 267 és MA:Bibl. I, 12 (NySz.) | „*Fanal*: Filum. vide *Fonal*“ PPM. 1708. | *fanal* 'fölmotollázott kender' Ipoly völgye, Kovár vid. (MTsz.).

B) A 'pubes' értelmű köznyelvi szóra idézhetünk ilyen adatokat: *fan* 'pubes' MA., Com:Jan. 48 és 'lanugo prima adolescentis' Nom.² 189 (NySz.) | *fanosodik* 'gallulo, gallulasco' MA. és 'gallulo, gallulasco, pubesco' PPM. | *fan-gërézna* 'sovány, száraz ember' Kiskunhalas (MTsz.); minthogy az alakulat utórésze a 'pellis; pelz' jelentésű *gërézna* szó, a *fan-gërézna* eredetibb értelme nyilván 'erősen szőrös ember', s ez olyanformán ment át az idézett jelentésbe, mint ahogy a *gërézna* szónak *gëréznye* változata magában is felvette a 'sovány, vézna, cingár és kistermetű' jelentést a veszprémmegyei Devecseren (MTsz.). — Azonban semmiesetre sem lehet

¹⁾ A vogul és osztják adatok jelentékeny részét ZSIRAI MIKLÓS szívessegének köszönöm.

figyelmen kívül hagyni, hogy GYARMATHINÁL (Voc. 18) „Fon szőr, haj, pihe, L. pubes, pilum, lana“ van, továbbá, hogy egy 1781. évi sajo-szentpéteri jegyzőkönyvben *fon* (Oklsz. Pótl.), abaúji, hegyaljai, szé-kelységi népnyelvi adatokban *fon* vagy az eredetileg birtokos sze-mélyragozott *fona*, *fonos*, *fon*i ‘fanos, fanszörös’ (MTsz. 1. *fan*, *fanos*, [*fani*] alatt) jelentkezik. Ugyanezzel a szóval találkozunk a bog-dánfalvi (Bacău megye) csángó *bábafon* ‘közönséges zsurló’ nö-vénynévben, amelyet CSÜRY BALINT szíves közléséből ismerek.¹⁾ Ceg-lédről egy *fon-cica* adat bukkan fel, mégpedig ilyen értelmezéssel, illetőleg magyarázattal: „papmacska (nagyon szörös feketesárga csí-kos hernyó; szálát ereszt, annál fogva a gyermekek fölkapják és lóbálják, s hozzá ezt danolják: *Fon’ cica*, *fon’ cica* [azaz: fonj cica], *fonj nekem kötelet!* stb.; innen a neve“ (MTsz. [*fonj*] alatt). A szóbanforgó állat neve eredetileg *fon cica* azaz ‘szőr-macska’ lehetett, s csak a gyermekdalban nyerhette a *fonj cica!* újraértel-mezést.

Az adatok azt mutatják, hogy az *A)* alatti meg a *B)* alatti szó is egyaránt *fon* és *fan* ejtés között ingadozott, és arra gondol-hatunk, hogy a *B)* alatti szó *fan* változatát a szótárak terjesztet-ték el, illetőleg juttatták a köznyelvi forma tekintélyéhez.²⁾ Tehát amint a finnugorságban, hasonlóképen a magyarban sem áll útjában hangtani akadály az *A)* és *B)* sorozat rokonításának.

3. A két sorozat jelentéstani áthidalása végett nem szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy a *szőr* vagy *gyapjú* jelentős sze-repet játszhatott a *fon* ásnál, meg hogy bizonyos *szőrfajták* és a kezdetleges *fon* ásos *készítmények* formabeli hason-latosságot mutatnak. Ekként a tárgyalt szavakat egy igenévszóba foglalhatjuk össze, s ennél jelentéstani csirául az ‘emberi vagy ál-lati testen összefonódott szőr’ értelmet vehetjük fel, amiből a ‘fo-násra alkalmas vagy ahhoz használt szőr’, továbbá a ‘fonat, fona-dék’ és ‘neo’ árnyalat bontakozott ki. — Tehát az *A)* sorozat igei meg a *B)* sorozat névi alapszava között hasonló a viszony, mint a magyar *sző* ugor megfelelői között: osztják I. *sëvem* ‘fonni, egybe-fonni; flechten’ és *sëu*, *sëv* ‘hajfonat; (haar)flechte, zopf’ (PATKANOV:

¹⁾ A kifejezés eredetére világot vet, hogy — Csüry szerint — amikor szóba kerül, megjegyzik: „Ez póznás beszéd, cirmos beszéd [piszkos].“

²⁾ Azt hiszem, egyébként is sokszor nyomozhatnók köznyelvünk elemei-nek és hangtani sajátosságainak eredetét szótárainkban, főképen a hosszú időn át ható PÁRIZ PÁPAI-kiadásokban.

NyK. XXXI, 300; NyH.⁷ 147) | vogul *seß* ~ *säy*- 'sző, fon' és *seab* 'hajfűrt' (SZILASI, VogSzój. 119; NyH.⁷ 147).¹⁾

Hogy a *fon*—*fan* szócsalád jelentésköre milyen irányokban tagulhatott, mutathatják a növényvilágra vonatkozó magyar kifejezések közül: *fon* 'apró, finom gyökér- és szőrszálak' Hegyalja (MTsz. 1. *fan* 2. alatt) | *fanos szőlővessző* 'szőlőtőke termő ága, amelyet lehajtva földdel betakartak, s így gyökereket hajtott' Borsod; *fanos répa* 'tőves répa (*brassica rapa*)' Dunamellék (MTsz. *fanos* alatt), amely nyilván vékony, összegabalyodott gyökérzetéről kapta a nevét.

4. Ezek szerint jól pedzi Czuczor—Fogarasi (II, 595), hogy a *fan* „rokon *fon* igeszóval, s jelentése mintegy *fonal*“, és a BUDENZ-féle (MUSz. 494, 531) nézettel szemben, amelyet a NyH.⁷ 47, 144 is képvisel, a *fon* és *fan* szavak, illetőleg finnugor megfelelőik viszonyának ahhoz a felfogásához kell csatlakoznunk, amelyet BALÓ JÓZSEF vetett fel (Nyr. XVIII, 511): „A *fon* [*fan* 'szőrzet'] szó, úgy látszik, régebben terjedelmesebb jelentésű volt, jelentvén általában különféle szálakat, melyekből valamely szövet készül s így a *fon*, *fonal* szókkal összefüggésben van... A székely *fon* (*fan*) 'szőr', az általában magyar *fon*, *fonal* s az elősorolt ugor szók [köztük a déli osztják *pon*, *pun* 'hálófélé'] egy töről fakadtak.“ BALÓ a székely *foncsika* 'szövetdarab, szövetecske' alapszavának is a *fon*=*fan* szót tartja (i. h.), továbbá ebben az összefüggésben említi a székely *fonája* 'visszája' meg a *foncs*, *fonc* szavakat (Nyr. XIX, 128). BALÓ gondolatát átveszi és bővebben kifejti ALBERT JÁNOS „A 'fon' szó családja“ címen (Nyr. XXI, 289—93). Ő a mellett, hogy a magyar *fan* és *fon* szavakat a közösen névszói és igei tőnek tekintett ugor *pana* gyökérre vezeti vissza, bevonja a rokonságba a *foncsik*, *фона* és *fonák* szavakat.

5. A *fonája* ~ *fanája* (Lozsád Hunyad megye) 'fonákja, viszája (szövetnek, ruhának, bőrnek stb.); hancsa (kérges alatti finom rostos része) a fának' (MTsz.) kifejezésből kielemezhető birtokos személyrag nélküli *фона* szó lehet a *fon* ~ *fan* birtokos személyragozott formája. Ez esetben eredetileg vagy a bőrnek, a ruházatul használt állati prémnek befelé fordított szőrös felét jelentette, vagy pedig a *fon* ás útján keletkezett készítményeknek azt az egyenetlenebb felét, oldalát, ahol a *fon* ás os jelleg különösen szembezőkö volt (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 292 és KOLUMBÁN SAMU: Nyr. XXII,

¹⁾ Vö. Mészöly: Népünk és Nyelvünk II, 165—6.

132). A *fona* lehet a 'szőr', illetőleg 'fonásos fél, oldal' értelmű *fon* (*fan*) főnévből való -a képzős kicsinyítő is. Végül lehet a 'neo' értelmű *fon*-nak -a képzős igeneve, s mint ilyennek 'fonásos oldal' az eredetibb értelme (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 292).

A *fonák* ~ *fanák* (Lozsád) alakulhatott -ák kicsinyítő képzővel a 'szőr', illetőleg 'fonásos oldal' értelmű *fon* ~ *fan*-ból, vagy -ák deverbális névszóképzővel a 'neo' értelmű *fon*-ból, sőt még a *fona* formának -k képzővel való megtoldása által is létrejöhetett (az utóbbi módon származtatja ALBERT: Nyr. XXI, 292). Jelentéstani tekintetben a *fona* szóval kapcsolatban imént jelzett két irányból ('a bőr szőrös fele', illetőleg 'fonásos oldal') kínálkozik magyarázata neki is.

A háromszéki *fonál*-ki 'fonákul, fonákjával vagy visszájával kifelé (fordítva)' (MTsz.) kifejezésből is következik, hogy a *fon* : *fona* és *fonák* szavak jelentésfejlődésében szintén volt 'fonásos oldal' mozzanat.

A *foncsik* 1. 'hajfonat, kettős hajfonat' és 2. 'hagymakoszorú' (MTsz.) szóban a *fon* igenévszóhoz -csik képzőbokor járult, amint a *far* szó mellett is jelentkezik *fa[o]rcsik*, *fa[o]rcsok*, *farcsuk* (1. NySz., MTsz.) (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 290). Ez a *foncsik* még -a vagy -ó kicsinyítő képzővel van megtoldva a *foncsika* ~ *fancsika*, illetőleg *fancsikó* 'rongy, rongydarab, foszlány' (MTsz.) szóban¹⁾ (vö. *farcika* NySz., MTsz.), míg az ugyanolyan jelentésű *foncs* ~ *fonc* ~ *fanc* az előbbi képzőbokor kezdő -cs ~ c elemével alakult.²⁾ Egyébként hogy a *fon*-elemhez közvetlenül járul kicsinyítő képző, mutatja a hegyaljai *fonka* 'fonóka asszony' (KASSAI után MTsz.) is.

A Tsz.-tól Székelyföldről közölt *fancilla* 'kicsi rongyos szolgáló vagy szegény leányka' (MTsz.) nyilván a *fanc* meg a latin *ancilla* szavak keveredése útján támadt (vö. CzF. II, 596).

A szolnokdobokai *össze-fancsal* 'rendetlenül összefog, összegöngyölít' (MTsz.) a *fon* ~ *fan*-ból -csal < -s + al vagy -d[t] + s + al (?) gyakorító képzővel alakult (vö. -csol, -csél, -csöl és -csál, -csél képző TMNy. 400—1).

A *fon* 'neo' ige és a *fon* ~ *fan* 'pubes' névszó családjához

¹⁾ A jelentésére nézve fontos KOLUMBÁN: Nyr. XXII, 132—3.

²⁾ ALBERTnak kétféle véleménye van a *foncsika* ~ *fancsika* szóról. Korábban (Nyr. XVIII, 560) a német *fetze* ~ **fatz(e)*-val összekapcsolt dunántúli *fanc* 'rongy' kicsinyítőjének tartja, később (Nyr. XXI, 291) pedig a szolnokdobokai *flancsiká*-ra való tekintettel a német *fransen* 'rojt' szót keresi benne. Ezt cáfolja KOLUMBÁN (Nyr. XXII, 133).

tartozik a zalai-göcseji *fondor* szó is, amelynek a jelentése: 'a gesztenyének külső tüskés burka' (MTsz. és saját tudomásom). Ez a *fon* -d képzős gyakorítójának -r képzővel alkotott származéka, olvanféle, mint aminők *fitor* ~ *fintor*, *hunyor* stb., amelyek -r képzőjükkel névszók és gyakorító igék egyaránt lehettek (vö. PAIS: MNy. XXII, 134—5). — „Gubás ebnek *fanos* eb társa, lator latornak baráttya“ Káldi (Nyr. IX, 68, NySz.). E közmondás¹⁾ a *fanos* szót rokonértelműnek mutatja a *gubás* 'villosus, hirsutus, hirtus, hispidus, pilosus; bozontos, borzas, boglyas, kócos, fésületlen hajú' (NySz., MTsz.) szóval. „Szilva-fa hozzá hasonlatos fa javát kívánnya s a *gubás gesztenyét* utállya“ — mondja Nadányi János „Kerti dolgoknak leírása. 1669.“ 212. lapján (l. NySz. *gubás* 2. alatt). Azonkívül a *guba*, *gubó* jelentései között ott szerepel Kapnik vidékén: 'gyümölcs-tok (pl. gesztenye külső szőrös tokja)' (MTsz.). Mindez arra vall, hogy a *fondor* eredeti értelme szintén az volt, ami a *guba*, *gubó* szavaké: 'összefonódott, összegubancolódott valami, pl. szőr, gyapjú' (vö. NySz. 1. *guba* alatt), és csak azután jelölték meg vele a szelidgesztenye termésének hosszú, vékony, szúrós, sörteszerű tüskékkel sűrűn borított köpönyegét.

6. Látjuk a *fon*-nak, illetőleg származékainak átviteles jelentéselágazásait is. Így a *fonák* alakulat a fentebb jelzett konkrét értelmén kívül 'álnok, ravasz' jelentésben használatos Székelyföldön (MTsz.). Vele rokon 'calumniator, susurro, iniquus delator; ohrenbläser' jelentése van a *fondor* szónak (l. NySz.). Az átviteles jelentésváltozatok nyilván a hálófonás, a hálóval való megejtés képéből sarjadtak (l. a *háló*, *hálól*, *be-hálól*, *el-hálól*, *el-háló* szavak jelentéseit NySz.). Hogy az 1222: *Fundur* személynév (Oklsz.) mögött valódi ('fonó'), vagy pedig képes értelem áll-e, az bizonytalan. A régi nyelvi *fondorló* ~ *fondarló* Heltai ~ *fandarló* Heltai 'delator, susurro, inturbator; ohrenbläser' (Oklsz., NySz.) meg *fondorlás* ~ *fandorlás* Heltai 'delatio, susurratio; gemurmel, das ohrenblasen' (NySz.) a *fondorl* ~ *fandorl* Heltai (NySz.) ige származékai. A *fondorl* ige lehet denominális alakulat a *fondor* névszóból, azonban deverbális szintén lehet egy *fondor* gyakorítóból.²⁾ Ugyanígy fogható fel denominális vagy deverbális alakulatként a *fondorkodik*

¹⁾ Összefügg vele: „Eben *gubát* [azaz: 'gubancos szőrű kutyát'] cserél.“ (L. NySz. 1. *guba*.)

²⁾ A *-dorl* képzőbokrót láthatjuk a Székelyudvarhelynek a *susog* igével összefüggő *susdorló*, *susdorlás* szavaiban (l. PAIS: MNy. XXII, 350).

(*fondorkodó*) 'flum contentionis ducere; spirat¹⁾ Caecias' MA. és 'stets hadern und zanken; durch verläumdung untergraben' PPB. (vö. NySz.).

A DictaGr. 15: „Az sugarlot, *funder*: susurronem“ adatból (NySz. *fondor* alatt) meg Székelyföldről ismerjük a *funder* 'árulkodó, áskálódó' (MTsz.) szót. Ezt PETZ GEDEON (Nyr. XXVII, 243—4) egy német *funder* (<: *fund* 'etwas listig ersonnenes, anschlag, kunstgriff, kniff') átvételének tartja, sőt SIMONYI (i. h.) idevonja a *fondor*, *fondorkodik* szavakat, TRENCSENY KÁROLY (Nyr. XXXII, 389—90) pedig a „*funder* ~ *fondor*“-on kívül a *csufondáros*-nak *fondár* (*csuf* + *fondár*-os) elemét is a német *funder*-ből származtatja. Itt azonban az a bökkenő, hogy — amire különben Petz is rámutat — a németben az a bizonyos *funder* nem, csak az umlautos *fünder* alak ismeretes. — Azt egyébként nem tartom lehetetlennek, hogy a *csuf(f)ondáros* és *csufondár* szavak valóban így elemződnek: *csuf* + *fondár*-os, illetőleg *csuf* + *fondár*, csakhogy szerintem ez esetben a *fondár* elem a *fon*: > *fond* gyakoritónak -ár képzős származéka volna (vö. fentebb a *fondarló*, *fundarló* adatokat), aminők ezek: *csapod-ár*, *tünd-ér*; a *csuffondár* > *csufondár* mellett pedig úgy keletkezhetett *csuffondáros* > *csufondáros*, mint *fondor* mellett *fondoros* (NySz.).²⁾

A Gyöngyösi Glosszák³⁾ között az 1.-ben *Egbe fanalodasokoth kegetlen thanachok* a „Conspiraciones coniuracionesque“ megfelelője, a 106.-ban pedig *Egbe fanalodassth* a „contra aliquem... colligationes fecerint false accusando“ szövegrésszel kapcsolatban áll. Ezekben az adatokban én *fanalodás*-t olvasok, s ezt a *fon*-ból való régi nyelvi *fonalodik* (NySz.) ~ **fonolodik* > népnyelvi *fonolódik* 'bonyolódik' (MTsz.) gyakorító-visszaható ige *fanalodik* változatából származtatom.⁴⁾ A Gyöngyösi Glosszák közül a 356.-ban előforduló „*fondolodas*: colligaciones“ a *fon*-hoz tartozó *fondolodik* gyakorító-visszahatónak névi származéka.⁵⁾ „*Fonalgnacuala* egmassal monduan: Mikeppen adhatta ő testét műnekőnc megennőnc.“ — írja a

¹⁾ NySz. hibásan „spiro“.

²⁾ Különben *fondáros*: *fondoros* TRENCSENY szerint is.

³⁾ L. MELICH, A gyöngyösi glosszák: NyK. XXVIII, 304 kk.

⁴⁾ MELICH i. h. 309 a *fanyalodik*, *fanyalog* szavakkal rokonítja.

⁵⁾ MELICH i. h. 320 szerint: „*fondorl*: *fondoll* igéből képzett reflexivum lehet“. ZOLNAI GYULA: Nyr. XXVIII, 365 szerint tollhiba *fonolodas* helyett, és ez azonos a *fanalodas*-sal.

MünchK. 182. A NySz. I, 763 'litigo [streiten, zanken]' értelmezéssel a *fanyalog*, *fanyarog* címszó alá osztja be. De szerintem a *fonalg* nem más, mint a *fon*-ból való *-l + g* képzős gyakorító.

A Németújvári Glosszák között a 300. lapon ezt találjuk: „*fonalokath — rixas*“ (MKönyvsz. 1883: 126), az ÉrsK. 225 meg ezt írja: „*wetekedes haborwth nemz Vetekôdes fonalsagoth zyl Vetekôdes garazdoth hoz.*“¹⁾ Ez esetekben a *fon* ige névi *fonal* származéka, illetőleg ennek *fonalság* továbbképzése jelentkezik, amely vagy a Gyöngyösi Glosszák idézett adataiban mutatkozó 'egyesülés, szövetekezés valaki ellen, pártütés' értelemről fejlesztette ki a 'rixas'-féle jelentést, vagy pedig valami olyanféle úton jutott ehhez az értelemhez, mint ahogy *bele-köt*, *kötekedik*, *kötődik*, *kötözködik*, *kötélődik* (MVir. 105), *kötölöcködik* Zalaegerszeg (saját tudomásom); vagyis az utóbbiakkal együtt valószínűleg a vitatkozó, civakodó beszédet jellemző kifejezés: a felek egymás *beszédébe*, *szavába kötik*, *fonják*, *öltik bele* a magukét.²⁾

„Haborusag czinalo *fancsal* ördeg“ Mel: SzJán. (NySz.) | „Minden *fancsal* firkálást ellenünk eltesztek“ Czegl: Tromf. (NySz.). A népnyelvben is felbukkan ez a *fancsal* névszó, mégpedig Gömörben — ahol a *fancsal* *ördög* kifejezés is járatos — 'kaján, irigy', Székelyföldön meg 'kancsal' jelentéssel. A *fancsal* a *fon* ~ *fan* igehez tartozó *fans-* vagy *fancs-* igei alapszóból való *-al* képzős alakulat lehet. Korábbi jelentéseiül 'háborúság-keltő' és 'ravasz, álnok, kaján (pl. ördög)' kínálkozik. Az utóbbi árnyalatból vált ki Gömörben az 'irigy', a székelységben a ravasz ember nézés módjáról a 'kancsal' jelentés. A képzés szempontjából vö. *konya*, *kanyar*, *kankalék* stb. (Oklsz., NySz., MTsz.): *kancsarodik*, *kancs*, *kancsi* stb. (MTsz.): *kancsal* (Oklsz., NySz., MTsz.) és *kandarodik*, *kandi*, *kandics*, *kandít*, *kandal* ~ *kandál* stb. (Oklsz., NySz., MTsz.): *kandal* 'luscus; schielend' (NySz., Oklsz.) | *sandít*, *sanda*: *sandal* 'luscus, paetus, strabo; schieläugiger' (NySz., Oklsz., MTsz.) | *bandsa*: *bandsal* (EtSz.).³⁾

¹⁾ A NySz. I, 919 velük kapcsolatban a *fanyalog*-ra utal. MELICH i. h. 309 összevetésül hivatkozik rájuk.

²⁾ Vö. „Az ki veled szol, *szavad általölteni*, minek elot bezidet el vegzte, illetlenség“ Eraszm: Erk. | „*Által-öltöd* ezt e pronunciatummal“ Czegl: MM. (NySz.). Vö. PAIS, Ölt: KCsA. II, 463. — Nb. *kiköt valakivel!*

³⁾ A *fancsalog* ~ *fancsarog* (*fáncsorog*) 'csavarog stb.' ige (NySz., MTsz.) nem a *fancsal* névszóval, hanem a *fanyalog* ~ *fanyarog*: *fanyar* szócsaláddal függ össze.

Hogy a XI—XIII. századi adatokban jelentkező *Fanzal*, *Fon-sol*, *Fonchol* (vö. MELICH, Szljövsz. I, 2: 168; l. még ÁrpÚjOkm. XI, 135) személynéveket, illetőleg az ezekkel összefüggő különböző vidékeken előforduló *Fancsal* helyneveket idevonjuk, a tekintetben az 1055: *Fancel* (comitis) adatbeli *e* int óvatosságra.

7. Anonymus 11. fejezete szerint Marót vezér foglalta el „*terram que est inter thisciam et siluam igfon, que iacet ad erdeuelu*“; 51. fejezete szerint pedig Ménmarót Ősbő meg Velek magyar és székely csapataival nem mervén szembeszállni, „*fugiens a facie eorum in nemoribus ygfon habitare cepit*“ (FontDom. 12, 44). A Képes Krónika 58. fejezetében meg arról van szó, hogy Géza herceg (I. Géza), amikor Salamonék rajta akartak ütni, „*venatur in Igfan*“ és „*in Igfan venabatur*“ (i. h. 179—80).

Magyar Anonymusom *Igfon-erdő* jegyzetében (120. l.) ez áll: „A forrásokban jelzett körülményeket számbavéve az erdőt legnagyobb valószínűséggel a régi Bihartól meg a mostani Váradtól k.-re vonuló Réz-hegységgel és Király-erdővel azonosíthatjuk, és így éppen hozzá viszonyítva kell elhelyeznünk az *Erdőn-túl-t* vagyis *Erdély-t*. A nevére nézve pedig arra gondolhatunk, hogy előrésze az *igy* a. m. 'szent', utórésze meg a *fon* vagy *fan* a. m. 'fonadék, szövedék, sűrű, erdő (gubancos gyökér v. szőr)'. E szerint tehát az értelme 'szent-sűrű v. szent-erdő'.“ Amikor ezt írtam, — látnivaló — a *fon—fan* dolgában megvolt az a véleményem, amelyet a fentiekben kifejtettem, s amelynek alapján Anonymus és a Krónika erdőnevét is megmagyarázhatónak tartottam és tartom.

Minthogy erdőről van szó, magában véve is valószínű, hogy a *fon*, illetőleg *fan* elemet a *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék' szó szolgáltatta. Azonban e magyarázatot támogatja, hogy a *fon*-nal rokonértelmű más szavakat is alkalmaztak erdőalakulatok kifejezésére.

A következő szavak: *sërég* ~ *sereg* ~ *sirég* ~ *sürög* stb. 1. 'pörög, forog'; 2. 'sürgölődik' | *serül* ~ *sirül* 1. 'fordul'; 2. 'sodródik, göngyölődik, tekerődzik' | *sérít* ~ *sirít* ~ *sürit* ~ *sürít* stb. 1. 'sodor, pördör'; 2. 'tolakodólag forgolódik (valaki körül)'; 3. 'nyüzsgő, hemzseg, tolong, tömegesen mozog, rajzik' (MTsz. *sërég*; *sürög*; *serül*. *sirül*; *sérít*, *sirít*; *sürít*) alapszava *sër* ~ *sir* ~ *sür*-, amelyet a *sür-for* ~ *sürr-forr* 'sürög-forog, hemzseg, tolong, rajzik' (MTsz.) ikerszó fenntartott. — MÉSZÖLY GEDRÓN abban a rendkívül gondolatébresztő dolgozatában, amelyben a Nádor-kódexben a pokol lángjának jelzője-

ként szereplő *firü*, *fokoru*, *kőkörü* szavak eredetét kutatta, a *firü* szót a 'forog' értelmű *sír-* alapszó igenévi származékának fejtette meg (MNy. VII, 388—9). Amikor évekkkel ezelőtt a háromszékme gyei Nagybaconból származó ismerőseimtől 'ügyes, jó gazdaasszony' értelmében a *sűrű gazdaasszony* kifejezést hallottam emlegetni (Székelyudvarhelyről közli KIRÁLY PÁL MTsz.), MÉSZÖLY magyarázata nyomán arra gondoltam, hogy a pokolbéli láng jelzőjét, vagyis a *sēr- ~ sir- ~ sür-* alapszó igenévi származékát kell látnunk benne, csak hogy ez esetben 'sürgő-forgó, serény' jelentésben. Vö. a *forogdík* igenevének ilyen szereplését: *forogdúk* 'vendégség alkalmával főző és felszolgáló nőszemélyek' Vas megye Őrség és *forogdó* vagy *for-gudu* 'ügyes' Göcsej (MTsz.).

Ahogy Anonymus-fordításommal kapcsolatban az *Igfon* erdő-névvel foglalkoztam, — amint rávonatkozó jegyzetem idézett részében is pedzem — analogiaként számba vettem, hogy a 'dicht' jelentésű *sűrű* (alakváltozatai R. *sirő*, *sirő*, *serű*, N. *síri*, *sűrő* GOMBOCZ: MNy. III, 315) a 'sodor, pödör [fon]' jelentésben használt *sēr- ~ sir- ~ sür-* alapszó származéka, és hogy ez a *sűrű* a 'dicht' jelentés mellett felvette az 'erdő' értelmet is.¹⁾ Vö. *sűrű* 'sűrű fiatal erdő, tilos növendék-erdő' Somogy (MTsz.), *sűrű* 'kisebb erdő' Zalaegerszeg (a magam gyermekkori tudomásából). Abban, hogy a *sűrű*-t így származtassam, azóta megerősítettek MÉSZÖLYnek „A cserény szó eredete” c. dolgozatában (Népünk és Nyelvünk II, 173) tett észrevételei. — Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a székelyföldi *sűrűgyék* 'bozót' (MTsz.) meg a Kiskunhalasról és Szegedről közölt *serevény* 'sűrűn növő vékony vesszők, sarjadzó nyár- és jegenyebokrok, apró fűzfához hasonló fű', amelyet Szegedről ilyen összetételben is feljegyeznek: *serevény-fűz* 'salix viminea' (MTsz.). — Tehát 'forog, pörög; sodor, pödör' jelentésű, vagyis a *fon*-nal rokonértelmű alapszóból költ származéknak lehet 'erdő' jelentése.

MÉSZÖLY (MNy. VII, 385) a fentebb említett Nádor-kódexbeli *fokoru* szót a *sugorodik* = *zsugorodik* ige *sukorodik* változatának az alapszavából vezeti le, és 'tekerős' értelmet tulajdonít neki. Én (MNy. XIV, 20—2) egész sor földrajzi nevet vontam ehhez a *sukoró* közszóhoz, amely az 1240 körüli „silvas, colles, valles et nemora que vulgo dicuntur Sacorov” (PannhRendtört. I, 772) adat szerint

¹⁾ Ezért mondom (i. m. 120): „in nemoribus *Igfon* a. m. 'az *Igfon* sűrűiben”.

erdőkre, ligetekre is vonatkozott. 1240-ben *Sucoro Herdeu*-, vagyis *Erdő*-vel együtt bakonyi erdőőr (ÁrpÚjOkm. II, 112). Ismét egy a *fon*-éhoz hasonló, 'zsugorít' jelentésű alapszó származéka szolgál 'erdő' kifejezésére.

Ezek szerint tehát a *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék' meg a *fon* ~ *fan* 'sűrű erdő, erdő' jelentéskapcsolat nem áll egyedül.

Amint idézett Anonymus-jegyzetemben jeleztem, az erdőnév *igy*-, illetőleg *yg*- előrészét *igy*-nek olvasva török eredetű *igy* ~ *egy* ~ *ügy* (*id* ~ *éd* ~ *üd*[v]) 'szent' szavunkkal egyeztettem. Az, hogy e szó ilyen vonatkozásban csakugyan szerepelhetett, kitetszik a székesfehérvári keresztesek 1193-i megerősítő levelének „In bokon prima meta incipit de *ugufa*... redit ad predictum *ugufa*“ (ÓMOLv. 57) adatából. E szerint Veszprém és Fejér megye határán a Mellér patak (Bakonyér) felső folyása és Isztimér környékén, Zircről északkelet felé még a XII. század végén is feltűnik egy *ügyüfa* 'szent-fa', hasonlóképen, ahogy ugyanazon oklevél szerint az előbbtől nem messze a fejérmegyei Magyar-Almás—Barc (1193: *borriz*)—Zámoly vidékén szintén ott található ősvallásunk nyomaként az *aldo cut*. Ha pedig egy *fa* 'szent' lehetett, akkor aligha lehet kétségbe vonni, hogy egy erdő is — esetleg a benne levő 'szent-fa' után — a 'szent' nevet nyerhette.

1269/1297: *villam nostram* [István ifjabb király] *Tymar Foon* *uocatam*, in Comitatu Castri nostri Abawyuar... *possessio Foon* *vocata*... *villam Foon* *voc.* (ÁrpÚjOkm. VIII, 240, X, 255—6); 1286 kör.: *Fony* (i. m. XII, 447); 1332—7. páp. tizl.: *Foni*; 1352: *Fony*; év?: *Izbég-Fony* (CSÁNKI I, 207, 228 *Korláth* család alatt). Hogy ezen abaújmegyei, Göncről délre eső helység, illetőleg helységek nevében a *Fon* (*Fón*) ~ *Fony* eredetileg 'erdő'-t jelentett-e, vagy pedig azért hívták-e így, mivel 'királyi fonónépek telepe' volt (vö. *Fonó*¹⁾, *Fonyód* fentebb), teljes homályban van.

GYÖRFFY ISTVÁN közli velem, hogy *Fan-zug* városrész van Karcagon, és hogy a *fan* vagy *fon* közszót nem ismerik ott. Hogyan keletkezett a név, nem tudni.

PAIS DEZSŐ.

¹⁾ T. i. ez: 1250/1324: *villam Funo* *populorum domine Regine*; 1278: *terram olim tauarnicorum nostrorum Fonou* *vocatam* (Oklsz. *fonó* alatt).

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

Újabb magyar nyelvészeti irodalom. CSÜRY BÁLINT: *Érintkezésen alapuló névátvitel*. (Székfoglaló értekezés) Budapest, 1930. NyÉrt. XXIV, 12. 57 l. CSÜRY BÁLINT ebben a tanulmányában a jelentésváltozásoknak azzal a csoportjával foglalkozik, amelyet eddig a nyelvészeti irodalom nem méltatott elég figyelemre, t. i. az érintkezésen alapuló névátvitellel. A SZILY-Emlékben (10—11) egy egészen rövid cikkben felhívta a figyelmet WUNDT jelentéstani rendszerének erre a hiányára ¹⁾, ebben a munkájában pedig a jelentésváltozásoknak ezt a csoportját kimerítően ismerteti.

Először is e jelentésváltozás lélektani hátterét vizsgálja. Lényege az, hogy egy bizonyos képzetkomplexum tagjai egyenként is viszonylagos egységet alkotnak és így megtörténhetik, hogy az illető képzetkomplexum egyik eleme a vele asszociált másik képzetilem jelentését veszi föl. Aszerint, hogy a képzetkomplexumok tagjai egyszerre, egy időben jelentkeznek-e vagy egymásután lépnek föl, az idetartozó jelentésváltozásokat két csoportban ismerteti: az egyidejű és az egymásutáni érintkezésen alapuló névátvitelek csoportjában.

Egyidejű érintkezésben lehetnek térbeli képzetek (templomi *kar* — ének-*kar*), térbeli és időbeli képzetek (a cselekvés neve átsiklik a cselekvés alanyára vagy tárgyára: *kisértet*, *áldozat*), időbeli képzetek egymással (*füstöl* 'dohányzik', ném. *messe* 'mise' és 'vásár').

Érdekes, hogy CSÜRY azokat a jelentésváltozásokat is ebben a csoportban tárgyalja, melyeket WUNDT nyomán általában másodlagos komplikációnak szoktak nevezni. A lelki életnek olyanféle szavaiban, mint *rémül* R. 'reszket' is, *megrökönyödik* (eredeti jelentése 'megpenészedik, megdohosodik', e folyamat azonban színváltozással jár, innen az 'elsápad', 'megréműl' jelentés), *aggódik*, *töpreng*, *duzzog* stb., ahol tehát a lelki folyamatot a vele kapcsolatos testi elváltozás nevével nevezzük meg, CSÜRY szerint nem lehet a két képzetilem (lelki jelen-ség — testi elváltozás) hangulati rokonsága a jelentésváltozás alapja, mert itt olyan értelemben hasonlóságról nem lehet szó, mint pl. a *fontolgat* szónál a mérlegen való mérés és az elmében lefolyó mérlegelés között. Itt a két képzet egyidejű érintkezése ad alkalmat a névátvitelre.

¹⁾ Azóta ez a jelentésváltozás-csoport helyet talált Gombocz jelentéstani rendszerében (A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentés. Pécs, 1926).

Igen gazdag csoportot képeznek az érintkezési névátvitelnek azok az esetei is, melyeknél a képzetek időbeli egymásutánja teszi lehetővé a jelentésváltozást. Különösen az ok és okozat, a cselekvés és a cselekvés eredménye van szoros asszociatív viszonyban. Nagy jelentősége van ennek a mozzanatnak a cselekvést jelentő főnevek körében. Az *-at, -et* képzős főnevek pl. régen általában a cselekvést jelentették (nomen actionis), később átvitték a cselekvés eredményének jelölését (nomen acti). Az előbbi szerepre ma inkább az *-ás, -és* képzős főneveket használjuk, mindamellett itt is nagy számban vannak olyan esetek, mikor a jelentés átsiklott a cselekvés eredményére (*kerítés, forradás, gyűlés*). Ennek a fontosságát azért emeljük ki, mert az ilyenféle jelentésváltozások lehetnek kiindulópontjai a képzők jelentésváltozásának.

A rendkívül gazdag és finom lélektani megfigyelések alapján elrendezett anyagot értékes szömutató zárja be.

*

MOLECZ BÉLA: *A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései I—II.* Szentés, 1928—1929. Különnyomat a szentesi Magyar Királyi Állami Horváth Mihály reálgimnázium 1927—1928. és 1928—1929. évi Értesítőjéből. 14 és 22 l. Általánosan ismert tény, hogy a magyar nyelvújítás elsősorban esztétikai jellegű. Az esztétikai szempontnak ez a nagy szerepe azon alapul, hogy nálunk a nyelvújítás kizárólag az irodalom ügye volt, a költő pedig a nyelvet nemcsak kifejező eszköznek tekinti, hanem önmagában értékes anyagnak. Már FALUDINÁL is inkább a stílus egészének szépsége a fontos és ezt az irányt követi BÁRÓCZY és KAZINCZY (vö. TOLNAI, A magyar nyelvújítás 37—41, 45—46, 111—113).

MOLECZ BÉLA összegyűjti és rendszerbe foglalja KAZINCZYNAK és kortársainak azokat a nyilatkozatait, amelyek arra vonatkoznak, hogy mit tartanak a nyelvi szépség eszközének. A nyilatkozatoknak egész sora mutatja, hogy elsősorban a jóhangzást tartották szem előtt. Érdekes, hogy az egyes hangok és hangkapcsolatok zenei hatásáról kb. ugyanaz a véleményük, mint amit ma is vallunk. — A nyelv esztétikai csiszolása nemcsak hangtani természetű, találunk olyan megjegyzéseket is, melyek az alaktan és a mondattan körébe vágnak. Jellemző pl., hogy az *-ik-es* igék ragozásbeli megkülönböztetése mellett azért foglaltak állást, mert szépnek tartották azt, hogyha egy nyelv az igealakok változatos bőségével rendelkezik. A mondattan területén is érvényesült az esztétikai szempont. Az elbeszélő és befejezett mult használatában e korban már semmi jelentésbeli különbség nincs, csak az ízlés, a széphangzat és a nyelv zenéje irányítja a nyelvújítókat használatukban.

Mészöly Gedeon: *A cserény szó eredete*. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára. IV. (Társadalom- és néprajzi Szakosztály Közleményei 10. szám. Szeged, 1930. 21 l.). A *cserény* szó irodalmi jelentése 'négyyszög alakú, vesszőből sövényyszerűen font pusztai pásztorhajlék', a régi nyelvben és a népnyelvben azonban nemcsak ezt jelenti, hanem általában minden vesszőből font eszközt (kosár, gyümölcsaszaló, sajt-száritó stb.).

Eredetét keresve, eddig a szláv **čerenъ* ∞ *čerěnz* szóval szokták összefüggésbe hozni (l. EtSz.), ami hangtanilag kifogástalan egyeztetés volna ugyan, de jelentéstanilag nem állja meg a helyét (a szláv szó jelentése 'tűzhely').

Mészöly magyarázatát arra alapítja, hogy a szó alakváltozatai között *s*-sel kezdődő alakok is vannak (*sirin*, *sering*, *serind*), melyek kétségtelenné teszik, hogy eredeti alakja *serény* volt. Ez az alak hangtanilag is, jelentéstanilag is megegyezik a *sövény* szóval, amennyiben mindkettő eredeti jelentése 'fonás'. Ismeretes dolog, hogy a *sövény* szó a *sző* ige származéka (az *sz* ∞ *s* váltakozásra vö. MNy. XX, 60—63). A régiségben *sző* és *fon* rokonértelmű szavak és Mészöly kimutatja, hogy mindkét értelemben felváltva használták őket. A *sövény* szó alapszó *söv-* (vog. *säw-*, *säy-* 'flechten'), a *serény* \rightarrow *cserény* pedig az alapszó *r* képzős származéka. A **ser-* igetövet ki lehet következtetni a *székely seríteni* 'sodorni, sodorítani' származék alapján és meg lehet állapítani, hogy eredeti jelentése valami forgó mozgást végezni. Mészöly ebből a **ser-* töből származtatja a *sűrű* (R. *sér-ű*, *sör-ő*, *sír-ő*, *sür-ő*) 'densus' szavunkat is, melynek eredetibb jelentése 'szövevényes', még régebbi 'forgó', 'tekerőző' (a NádK. 80. a pokol lángját mondja *sűrű*-nek.)

A magyar *sző* és **ser-* szavak tehát egy szócsaládba tartoznak és a finnugorságban a vogulon kívül a finnben van meg szabályos megfelelőjük (vö. finn *sykertä* 'összetekerni', 'összetekerőzni', *sykerö* 'tekerőző valami, hajfonadék'; *sykky* v. *sykkyrä* 'gomolyag, fonal'; a finn *syker-* igető szabályos megfelelője a magyar *ser-* tőnek). A finnugorságban az eredeti 'forgat', 'teker', 'sző' jelentés van megőrizve; a magyar *cserény* változatnak 'vesszőfonás, kerítés' jelentése speciális magyar építési módnak, a középkori és különösen a hódoltság korabeli sövényépítésnek művelődéstörténeti emléke.

*

A *Halotti Beszéd irodalmához*. Több, mint két évtizede annak, hogy Mészöly Gedeon a *Halotti Beszéd* hangtani és alaktani magyarázatával foglalkozik (vö. Nyr. XXXVII, 438; XXXVIII, 298, 343; MNy. XIV, 257; XV, 15; XX, 86). Ezek a magyarázatok bizonyos konkrét részletkérdésekre vonatkoznak, de mögöttük olyan egységes alapfel-

fogás van és az egész magyar nyelvtörténetnek annyi fontos kérdését érintik, hogy megokoltnak látjuk MÉSZÖLY idevonatkozó tanulmányait összefoglalóan ismertetni.

MÉSZÖLY felfogása — szinte következetesen végiggondolt elmélet-ről beszélhetünk — két alapgondolatban gyökerezik: 1. a tővégi vocalis sok esetben megvolt ott, ahol nem is gondolnók; 2. a hiátustöltő -j- és -v- nagyobb szerepet játszik, mint általában hisszük.

Közismert tény (vö. különösen JAKUBOVICH cikkét MNy. XIX, 78—87; XX, 9—21), hogy a tővégi magánhangzók nem egyszerre, egyidőben koptak le, hanem egyes szavakban előbb, másokban később, úgy, hogy volt olyan idő, mikor egymás mellett élhettek teljesebb tövű és csonka tövű, mássalhangzóra végződő alakok. Ezt a tényt elvben senki sem vonja kétségbe. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódik MÉSZÖLY első következtetése. Ha igaz a fentebb említett tétel, hogy t. i. egymás mellett éltek teljes és csonka névszói és — teszi hozzá MÉSZÖLY — igetöveek (a nyelvtörténet kezdetén a teljes igetövekre kétségtelen adatunk nincs), akkor nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a formansok, amelyek eredetileg mássalhangzó + magánhangzóból állottak és később összeolvadva a tővégi vocalissal, a nyelvtörténet kezdetén mint diphthongus vagy monophthongus jelentkeznek, utóbbi vocalicus formájukban hozzájárulhassanak a teljesebb tőhöz is. Ez az a tétel, amelyet MÉSZÖLY nem győz eléggé hangsúlyozni. Másik magyarázó elve, mint említettük, a hiátustöltő hangok jelentékeny szerepe.

Az utóbbi években MÉSZÖLYnek két nagyobb terjedelmű dolgozata jelent meg, amelyekben — egyre több részletkérdést vonva be kutatásai körébe — felfogását több oldalról megvilágítja. Az első 1926-ban jelent meg Szegeden *A Halotti Bészéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai* címen (Szegedi Tudományos Könyvtár I.); a másik: *A Halotti Bészéd tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból* (Budapest, Akadémia 1931).

Az előbbi dolgozat elsősorban a HB. *kinzotviatul* szavának magyarázatával foglalkozik. MÉSZÖLY stilustörténeti és mondattani okokból elfogadhatatlannak tartja a SZINNYEI-féle *kinzotviátul* olvasásmódot és pedig leginkább azért, mert az -i többesjel voltát kétségbe vonja. Annyi bizonyos, hogy ha elfogadjuk az -i többesjelnek MELICH-féle magyarázatát (MNy. XXIV. 230), akkor ebben az alakban a 3. sz. birtokos személyrag -a-ja előtt aligha lehet az -i többesjelet keresni. — Eltekintve azonban ettől a nehézségtől, az -at-, -et képzőnek -atv-, -etv-ből való származtatását sem tartja megnyugtatónak, mert ilyen képzőbokor a finnugorságból nem mutatható ki. Felfogása szerint az -at-, -et eredetileg nem igeképző, hanem azonos a járatta, menette-féle igenévi szerkezetek t, tt-jével, ez pedig nem más, mint az állapothatározó (örömet, képest), illetőleg locativusi t (Szatmárt). A *kinzotviatul* v-je tehát nem igei

névszóképző, nem lehet más, mint a megőrzött szóvégi vocalis, az *i* pedig hiátustöltő *-j-* (olv. tehát: *kinzotujátúl*). A probléma csak az, hogy csakugyan járulhat-e az *a* ($\leftarrow \hat{a}$) birtokos rag a teljes (*kinzotu-*) tőhöz? Erre feleletet ad az 1055: *holmodia* alak, ahol az *i* Mészöly szerint csak tővégi vocalis lehet.

Rendkívül nagy jelentőségű és igen messzire vezet Mészölynek a HB. tárgyas elbeszélőmult alakjairól (*terumteve, tilutoa, mundoa, hadlaua, feledeve, veteve*) való magyarázata. A közfelfogás azt tartja ezekről az alakokról, hogy bennük a *terümté-, mundó-, hadlá-* a praeteritumtő, a *-va, -ve*, illetve *-a* pedig birtokos személyrag. A tárgyas ragozás egyes 3. sz. alakjai (*látja, látta, lássa*, továbbá a feltételes mód R. *látnája*) ugyanis feljogosítottak arra, hogy a praeteritumban is keressék a személyragot és ennek meglétét bizonyítani látszottak a HB. említett alakjai. Ennek a felfogásnak tényleg megvan az a sebezhető pontja, hogy a birtokos személyragnak a HB.-ben nincs *-va, -ve* változata, továbbá, hogy sem a régiségből, sem a népnyelvből 3. személyragos praeteritumot nem lehet kimutatni.

Ebből indul ki Mészölynek a tárgyas ragozásról való, a közfelfogástól több tekintetben eltérő magyarázata. Nagy tévedés szerinte a tárgyas ragozást egyszerűen úgy fogni föl, hogy az azonos a birtokos személyragozással. Mind a névszón, mind az igén párhuzamosan fejlődött ki a személyragozás és pedig úgy, hogy az első és második személyű névmás hamarabb összeolvadt a tővel, mint a harmadik. A harmadik személy eredetileg mind a birtokos személyragozásban, mind az igeragozásban ragtalan és pedig Mészöly szellemes magyarázata szerint azért, mert a 3. személynek a névmással való kapcsolata sokkal kevésbé gyakori, mint a *lát—férfi, lát—gyermek, lát—nő* stb. szerkezet. A harmadik személyben a személyrag eredetileg rámutató nyomatékosító elem volt (*ember-lát-ő*), amely mellett meg lehetett a pusztá tőalak is. A kezdetben azonos szerepű alakpárhoz később jelentéskülönbség járult és ez lett a kiindulópontja az alanyi és tárgyas ragozás szétválásának. A vogul és osztják tárgyas ragozásnak az az egyetlen közös pontja a magyarral, hogy a 3. személy az alanyi ragozásban ragtalan, a tárgyasban személyragos, ezt tehát úgy kell tekinteni, mint ugor örökséget. — A praeteritum és a conditionalis ragtalansága tehát nem kivételes jelenség, hanem megőrzött régiség. A praesens-beli *-j-* (*lát-ja*) nem a felszólító mód hatása alatt került a 3. személybe, hanem éppoly hiátustöltő *-j-*, mint a *kinzotviatul*-ban (**láto-j-a > látja*). — A HB. *terumteve, tilutoa, hadlaua* stb. alakjai tehát úgy értelmezendők, hogy bennük a teljes tő van megőrizve és ahhoz járul az *é > á* praeteritumjel, az alakok egy részében a két magánhangzó között kifejlődött egy hiátustöltő *-v-*.

Ez a felfogás azon alapszik, hogy Mészöly szerint nemcsak a névszóknak, hanem itt-ott az igéknek is lehetett teljesebb alakjuk (pl.

**tiluto*, **mundo*). Hogy volt, az kétségtelen, de minden jel arra mutat, hogy az igék tövéghangzója jóval előbb lekopott, mint a névszóké, mert a nyelvtörténet kezdetén már teljesebb igitövek nincsenek. A bizonyítékul szolgáló R. *reio*, *hiu*, *viu* (értsd: *ri*, *hiv*, *viv*) igék kétagúsága maga is bizonyításra szorul, de bárhogyan áll is a dolog, ezek az igék *v*-tövéűek és így a *v*-tövéűség problémája komplikálja a kérdést és mindenestre megenged más magyarázatot is, mint azt, hogy bennük megőrzött tövégi magánhangzó van.

Ezzel tulajdonképpen meg volnának fejtve a HB. illető alakjai, Mészöly azonban nem áll meg itt. A *terumteve*, *hadlaui* alakokat nem tartja elszigetelt jelenségnek, hanem egy régen általános — mondhatnók paradigmatis — váltakozás emlékének. Valamikor két igeragozási sor élt egymás mellett (*terümtém*, *terümtéd*, *terümté* — **terümte-v-ém*, **terümte-v-éd*, *terümte-v-é* HB.)

Egy régebbi tanulmányában (Nyr. XXXVIII, 347) kifejtette azt a nézetét, hogy a praet. *é* > *á* időjele és a deverbális nomenképző *-ó*, *-ő*-je azonosak és mindkettő egy fgr. **k* ~ **γ* váltakozásra megy vissza. Tehát pl. egy *terümté* ~ *terümte-v-é* tulajdonképpen nomen verbale. A nomen verbale jelző is lehet: ezzel megmagyarázható a HB. „*terumteve iftentiel*“ kifejezése. A praeteritumnak a nomen verbalé-ból való származtatása szépen párhuzamba állítható a perfectum általánosan elfogadott magyarázatával. Mészöly a párhuzamosítást tovább folytatja: a *t* képzős nom. verb.-hoz hozzájárulhat az *n* modális rag (*folyton*, *méntén*), ugyanúgy ehhez is: *-ó*, *-ő* ~ *-á*, *-é* ~ (hiátustöltő *v*-vel) *-v-á*, *-v-é* + *n* = *-ván*, *-vén* (igenévképző) > *-vány*, *-vény* (főnévképző). Ebből világosan látszik, hogy a *-va*, *-ve* participium-képző *-v*-je sem etymologikus, hanem a *-v-á*, *-v-é* szabályszerű megrövidüléséből keletkezett. Ennek bizonyítékai a nyakanizsai és göcseji *mondova*, *felejteve*, *mégérréve* alakok.

A hiátustöltő *-v*- szerepével kísérli meg végül Mészöly megoldani az *sz*-szel bővülő *v*-tövéű igék problémáját is. Tény az, hogy ezekben az igékben a *-v*-hang eredete meglehetősen tisztázatlan, mert vannak ugyan jelek, melyek szerint a *-v*- fgr. előzményekre megy vissza, de ezzel szemben a régiségben minél inkább visszamegyünk, annál kevesebb *-v*-t találunk. Mészöly ennek alapján azt tartja, hogy a *-v*-t nem kell etymologikusnak tekinteni, hanem éppen olyan hiátustöltő hangnak, mint az említett *teremtevé*-féle igealakok *-v*-jét. Az állandó különbség a R. *tén* > *tön* és *tevé*, *vén* > *vön* és *vevé* között ugyanaz, mint a HB. *engede* és *feledevé* alakjai között és szintén azt bizonyítja, hogy ez a kettősség valamikor általános volt nyelvünkben.

Mint láttuk, Mészölynak mesterien fölépített, következményeiben messzire szétágazó elmélete végeredményben két alaptételen nyugszik: ez a két tétel a tövéghangzó és a hiátustöltő *-v*- nagy szerepe. E két

tétel jogosultságát általánosságban senki sem tagadhatja. Hogy mégis olyan messze kerülhet egymástól Mészöly és a közvélemény, annak nyilván az az oka, hogy ezt a két tételt különbözőképpen értelmezik. Amíg ugyanis arról van szó, hogy egyes konkrét esetekben ezeket a tételeket magyarázó elvül használjuk, addig semmi kifogást sem lehet emelni ellenük, sőt el kell ismerni azt, hogy esetleg még igen sok szerencsés nyelvtörténeti megállapításra vezethetnek. Általánosságban kiindulópontul elfogadni azonban nem lehet, mert mindkét tétel annyira határozatlan és tág, hogy tetszés szerint bármit bele lehetne magyarázni. A belőlük levont következtetések értéke attól függ, hogy mennyiben támogatják olyan bizonyítékok is, amelyek az elméleten kívül esnek.

*

DR. LOSONCZI ZOLTÁN: *Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai*. Nyelv-tudományi Értekezések I. Budapest, 1930. 18 l. — *A magyar nyelv a XIV. sz. közepétől a XVI. század végéig*. Nyelv-tudományi Értekezések II. Budapest, 1931. 22 l. E két füzetben a szerző kísérletet tesz arra, hogy nyelvünk két korszakáról összefoglaló képet adjon. Természetes dolog, hogy az adatok puszta feltárása még nem tudomány; az adatok értelmezése, egymásra vonatkoztatása, a közöttük mutatkozó hézag kitöltése, ez a tudomány igazi feladata. Az ilyen összefoglaló jellegű tanulmánynak feladata a részletkutatások eredményeit összhangba hozni és a nyelvi tényekben mutatkozó nagyobb összefüggéseket feltárni.

Losonczy munkája elsősorban az áttekintés célját szolgálja. Az idevágó szakirodalom gondos felhasználásával (nem egyszer saját kutatásai alapján) főbb vonásaiban ismerteti az ómagyar, illetőleg középmagyar kor hangtani, alaktani, mondattani sajátosságait. Nagyon sok hasznos megfigyelést találunk az egyes nyelvi jelenségek elterjedésére és bizonyos nyelvi változások kronológiai határainak megállapítására vonatkozólag. A szerző mindenütt utal nyelvjárási változatokra és hangsúlyozza ezeknek a nyelvi tények kialakulásában való nagy szerepét. Az irodalmi nyelvre vonatkozólag kiemeli, hogy a legfőbb hangtani sajátosságok már a XVI. század második felében állandósultak (*e*-zés, az *-ít* képző köznyelvi alakja stb.). A két füzet hasznos kézikönyvnek tekinthető mindazok számára, akik az illető korokra vonatkozó ismereteinket világos, megbízható összefoglalás formájában maguk előtt akarják látni.

*

TURI KÁROLY: *A ceglédi nyelvjárás nyelvtana* I. rész. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára I. (Nyelvészeti és Irodalmi Szakosztály Közleményei 1. szám. — Szeged, 1930. 31 l.). E tanulmány első részében (a II. és a III. r. úgy látszik még nem jelent meg) a ceglédi nyelv-

járás hangtani, alaktani, jelentéstani és mondattani ismertetését veszi az olvasó. Ez az első tanulmány, amely a ceglédi nyelvjárással foglalkozik, ilyen értelemben tehát a szerző hézagpótló munkát végzett. A közölt anyagnak megbízhatóságát fokozza az a körülmény, hogy a szerző saját anyanyelvét ismerteti, tehát az adatok közvetlen forrásból erednek.

A tanulmány az anyag beosztásában és feldolgozásában általában ugyanazt a módszert követi, amit nyelvjárástanulmányaink legnagyobb része. Első közös jellemvonásuk az, hogy a nyelvjárási jelenségek leírásában valamennyien a köznyelvet veszik alapul. Ez azt a téves hitet keltheti az emberben, mintha a köznyelv valami eredeti, ősi nyelvvállapotot képviselne és ebből vált volna ki minden nyelvjárás. A című írt dolgozatnak pl. nem egy helyéből kiderül, hogy a szerző is azt tekintette feladatának, hogy nyelvjárásának a köznyelvtől eltérő „különlegességeit“ bemutassa („Nyelvjárásunk alaktana nem olyan gazdag különlegességekben...“ t. i. mint hangtana. 17.). Azonkívül, hogy ez a felfogás tudománytalan, megvan még az a hibája is, hogy a gyakorlatban kivihetetlen. Elkerülhetetlen u. i., hogy a szerző saját kitűzött céljáról megfélekedve, bele ne essék (az egyetlen helyes megoldásnak kínálózó) pusztá tényleírásba. Igen sok olyan adatot találunk, amely tudtunkkal a köznyelvben éppúgy hangzik, mint Cegléden (*tőzeg, üszög, vājog, hörcsög, tepsi* stb. 14.); az alaktan területén meg éppen általánosságokba merül. Az olyanféle felsorolásoknak, mint „gyakran használt képzők“, úgyyszólván semmi tudományos értékük nincs.

Másik nagy hibájuk a nyelvjárástanulmányoknak, különösen Túri dolgozatának, hogy a leíró szempontot minduntalan felcserélik a történeti szemponttal, sőt ami a szóbanforgó tanulmányt illeti, több helyen, teljesen ötletszerűen, helyet talál benne a magyarázó szempont is. Túri mindenütt úgy tünteti föl a dolgot, mintha az illető nyelvjárási sajáttság a köznyelvi alakból fejlődött volna. Dolgozatában ilyen alcímek olvashatók: Magánhangzók megnyúlása, Magánhangzók nyíltabbá v. zártabbá válása, Jelentés megszükitése, Átviteles jelentésváltozás stb.

Az a kép, amit Túri nyelvjárásismertetése nyomán a ceglédi nyelvjárásból kapunk, a részletekben lehet megbízható, de a maga egészében az említett okoknál fogva hézagos és egyoldalú. Tudományos nyelvjárásleírás csak úgy képzelhető, hogyha valaki a valóságos tényeket tekintetbe véve kiindulópontul, a legrégibb ismert nyelvvállapotot választja és ehhez viszonyítva, a leíró szemponthoz mindig szigorúan ragaszkodva, igyekszik megállapítani, hogy az illető nyelvjárásban *mi* van.

FÜR ISTVÁN: *Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban*. Szeged, 1930. 100 l. Az í-zés kérdésében két probléma-csoport van: 1. A történeti kérdés. Az í-zés nyomai már a XI. századi oklevelekben megtalálhatók. Később megfigyelhető egyre nagyobb mértékben való elterjedése (kb. a XVI. századi nyomtatványokban észlelhető a legnagyobb mértékben), a XVII–XIX. századi írott emlékekben nyomai megint ritkulnak. Az í-zés történeti fejlődéséről, útjáról és fokozatairól nincsenek biztos ismereteink. — 2. Másik kérdés az í-zés földrajzi elterjedésének kérdése.

E tanulmány célja: 1. „lehetőleg teljes számban való összegyűjtése mindazoknak a mai köznyelvben é-hangú szavaknak és szuffixszumoknak, melyeknek mai nyelvjárásainkban í-ző változatuk van”; 2. „lehetőleg pontos megjelölése azon községeknek vagy vidékeknek, ahol ezen í-ző változatok ma használatosak.”

A szerző első feladatát kétségkívül jól megoldotta. A rendelkezésre álló nyelvjárástanulmányok és népnyelvi közlések alapján szótárszerű felsorolásban összeállította az í-ző nyelvjárások megfelelő szavait és (külön csoportban) suffixumait.

A dolgozat második részében Tanulságok címen bizonyos általános megállapításokat találunk. Így kimutatja a szerző, hogy az é > í változás a XVI. század folyamán befejeződött. Azóta csak itt-ott analógia hatására keletkeztek í-ző változatok. Nyilván ugyanígy magyarázandók azok az í-ző változatok is, melyeknek í-je korábbi nyílt é helyén van (pl. *ég* 'himmel' Szabolcs, Zemplén m., Mezőség *íg*; *jég* Szabolcs, Szilágy m. *jég* stb.) Ezeknek az adatoknak a száma nagyobb, mint gondolni lehetne, de teljesen szórványos jellegűek.

Ami a földrajzi elterjedés kérdését illeti, arra vonatkozólag a szerző adatainak statisztikai összeállításával ad feleletet. Összeállításából az derül ki, hogy a legtöbb adat Bihar- és Vas-m.-ból való, tehát látszólag két gócpontja volt az í-zésnek és innen terjedt tovább. Ez a magyarázat elvileg nem valószínű, a nyelvjárások története meg éppen ellentmond neki, azért a szerző azt a feltevést állítja fel, hogy eredeti közép-pontja valahol az ország közepe táján, talán Pest megye területén lehetett és innen terjedt tovább kelet és nyugat felé. Ez az eredeti nyelvjárásterület a török hódoltság idején elpusztult, míg a védettebb területeken megmaradhatott és a legutóbbi 200–250 év óta egyre terjed az ország középső vidékei felé (egyrészt a Dunántúl felső részén át, másrészt Jásznagykunszolnok megyén át Pest megye felé).

Ezek a következtetések azonban nincsenek kellőképpen megalapozva. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alapul szolgáló népnyelvi gyűjtemények annyira heterogén anyagot tartalmaznak, hogy az azok alapján készült statisztika a valóságról még csak megközelítően hű képet sem adhat. Akkor lehetne erről a kérdésről biztosat mondani,

ha valaki előbb ebből a szempontból feldolgozná a nyelvjárásokat, vagy ha nyelvjárástanulmányainkat közös szempont irányítaná, ami az adatok jelentőségének mérlegeléséhez biztos támpontot szolgáltatathatna. Nyelvjárástanulmányaink szerzői azonban, mint ismeretes, meglehetősen ötletszerűen járnak el, különösen ami az adatok számszerűségét illeti. Ha az *i-zó* adatokat valaki ebből a szempontból gyűjtené össze, akkor lehetne a kérdésre feleletet adni, de akkor talán egészen más lenne az a kép, amit az *i-zésről* kapunk.

DR. FLUDOROVITS JOLÁN.

Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csiksomlyó, 1931., 8-r., 302 l.

E könyv főcélja figyelmet kelteni moldvai csángó-magyar véreink sorsa iránt. A szerző a csángó-magyarok jelenében megpróbálja „láttatni a székelységnek szánt jövőt”. Személyesen bejárta a fontosabb, illetőleg hozzáférhetőbb csángó falvakat s nem kevés törődéssel és fáradsággal hű képet rajzolt hanyatló véreink szívembemarkoló sorsáról és állapotáról. Lelkes munkájáért köszönetet érdemel.

Könyve három részre tagolódik. Az első rész a csángók történetére vonatkozó forrásművek, adatok gyűjteménye. A második rész rendszertelensége mellett is a legérdekesebb olvasmány, egy riport elevevőségével hat. Útjában szerzett benyomásait, följegyzéseit, a népeségre vonatkozó jegyzeteit, néprajzi adalékait teszi itt közzé a szerző. A harmadik részben 65 csángó-magyar népdalt közöl dallamokkal. Miniket itt főként a dalok szövege érdekel, melyet hangtanilag megközelítő pontossággal igyekezett a szerző följegyezni. De igyekezetét nem mindig koronázza siker. Csak egy-két példát említek. Vajjon két szótag-e csakugyan pl. a *keli* (értsd: *kelj*) szó e sorban: „Keli fel szolgám, keli fel” (208. l.)? Más példa. Ebben a sorban: „Márie dasszun hátuj járjó csepü rokojábó” a *dasszun* szó *d*-je az előző szóhoz tartozó kicsinyítő képző. A *járjó* és *rokojábó* véghangzója legfőlebb az éneklés miatt nyújtottan hangzó *o*, de semmikép sem *ó* hang. Ilyen és ehhez hasonló hibára sokra lehetne még rámutatni.

Végül nem hagyhatom szó nélkül a szerzőnek egy állítását. A 193. lapon ezt mondja: „CsÜRI BÁLINT is általam megjelölt nyomokon járt”. Szeretném, ha a szerző ezeket az általa számomra megjelölt nyomokat kissé határozottabban körvonalozná. DOMOKOS nyilván felejtí, hogy én még ő előtte, 1928 nyarán tettem GYALLAI DOMOKOS-sal legelső moldvai utamat s róla a *Napkelet* 1930. évi 9. számában rövid útirajzot is írtam.

CsÜRY BÁLINT.

Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Bpest, Révai-kiadás. 1932. 215 l.

Kerek tíz esztendeje adta ki KERTÉSZ MANÓ akadémiai koszorúval díszített könyvét, a *Szokásmondások*-at, nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit. Most mintegy ennek külön hajtásaként az udvarias magyar beszéd élete jelent meg tollából. Ez is művelődéstörténet, de egy szűkebb körből, a társas érintkezés világából. Mintha e könyv levegője finomabb volna, mint a Szokásmondásoké; emitt a nyelv virágainak jelképes, átvitt értelme mögött mindig valami nyers valóság lappang; amott, az udvariasság szertartásai között, tiszta formai világban mozgunk, a társas élet kimért alakszerűségei közt, melyek az érintkezést könnyűvé, simává teszik. Nem valóságokról van itt szó, hanem viszonylatokról, embereknek egymáshoz való vonatkozásairól, melyek már logikai kategóriájuknál fogva is magasabbrendűek, mint a valóság tényei. Ezek a viszonylatok elsősorban a megszólításban, címezésben nyilvánulnak, mellyel a társaságban élők egymást illetik; azokban a tisztán formaiakká vált kifejezésekben és fordulatokban, melyeknek eredeti jelentése legtöbbször teljesen elhomályosult, elkopott s csak nyelvi alakja maradt meg. Így a könyv kitűnő példatára a jelentéstan egyik fejezetének, a szóalak s a hozzá kapcsolódó jelentés változó viszonyának bemutatásához.

Elvonul szemünk előtt az *úr* sorsa, attól kezdve, hogy valamikor a trónörökös, vagy az uralkodó személyéhez legközelebb állónak méltóságneve volt, minden fokozaton végig a mai időig, mikor az *úr* minden férfinak kijár, akit nem illethetünk bizalmas megszólítással. (A francia kamarában egyszer egy képviselő „messieurs les assassins“-ról beszélt.) Végigkísérjük a *tekintetes*, *nagyaságos*, *méltóságos*, *tisztelendő* és *tiszteletes* stb. címet, a *nemes*, *kegyes*, *tisztelt* jelzők sorsát; a *maga*, *ön*, *kegyed* történetét (a *tegezés*, *téz*-és nincs meg a mutatóban), a *méltóztassék*, *tessék* igéket (ezeket nevezném én igazán társadalmi *segédigékek*), az *alászolgáját* és *keztcsókolom*-ot változatos útján.

A szerző e társadalmi-nyelvi jelenségek fejtegetése során bizonyos elvi eredményekre jut.

Első az, hogy az udvariasság formái és a hozzájuk tartozó nyelvi kifejezések (márcsak etimológiájuk szerint is) olyan jelenségek, melyek nagy társadalmi magasságokban eredtek s fokozatosan lejjebb szállva szintjük arányában egyre táguló körben hódítják meg az alsóbb társadalmi rétegeket (vö. 1., 6., 11., 142., 206., ll.). Ez ugyanaz a megállapítás, melyet a néprajz tesz, midőn a népművészet termékeit magasabb rétegből való leszívárgásnak magyarázza; vagy az irodalomelmélet, mely a népies költészet jelenségeit, pl. a népdalt (azt hiszem nem teljes joggal) a műköltészet leszívárgott eredményeinek tartja. „A nép nem termel kulturális javakat, csak átveszi és átalakítja“ mondja szer-

zónk igen határozott általánosítással (8. l.). Úgy hiszem, hogy ezt a tételes kijelentést módosítaná az ósállapotú ember művészetének és műveltségének beható elemzése; hiszen tudjuk az utazók tudósításai-ból, a néprajzi múzeumok gyűjteményeiből, hogy művelődési javak *alulról* is fejlődnek. A felülről való leszívárgás találkozik az alulról való emelkedéssel. Bizonyára az ősi társadalomnak is megvoltak a maga igen szigorú formái; a 2000 éves európai udvariasság már nagyon késői, fejlett fokot mutat.

Másik megállapítása a szerzőnek, hogy „a magyar társas érintkezés” egész szóláskincsében kevés az, ami sajátosan magyar: javarészen európai közvagyon.“ (6. l.) Ezt a tételt valóban igazolja az egész könyv; de érdekes és érdemes lett volna éppen azt a *keveset* kihüvelykezni, ami benne eredeti. Talán a nép: szülők, gyermekek, rokonok, ismerősök érintkezési formáinak vizsgálata (tegezés, magázás, szomszéd, koma, pajtás, földi stb.) járna e tekintetben némi eredménnyel. (Vö. JÓKAI, A magyar nép családi élete, Osztr. Magy. Monarch. írásban és képben, Magy. orsz. I. 298.; Nyelvőr, Ethnographia stb.)

A vizsgálat nehézségeit az a körülmény okozza, hogy „a magyar udvariasság történetét jóformán csak a XVI. századtól nyomozhatjuk, mert csak ez időtől fogva vannak emlékeink.“ (17. l.) Pedig ekkor a társas érintkezés már igen fejlett fokán állott; előzményeit: a honfoglalók társadalmát, a frank mintára kialakuló királyságot, a német, francia, olasz, bizánci befolyás alatt szervezkedő udvari, nemesi, polgári életet, a hűbériség hatását emlékek híján nincs módunkban közvetlenül szemlélnünk. Idegen származású nyelvemlékeink sem szolgáltatnak elegendő biztos adatot.

Lényeges megállapítása a szerzőnek, hogy az udvariasság lélektani alapja az a távolság, amelyet a beszélő maga és a megszólított közt teremt; ebből ered egyrészt a felsőbbbűség magatartás, másrészt a hódolat, önkisebbités és alázkodás, mely aztán a nyelvi formákban is kifejeződik. A kifejezés módja korok, divatok szerint más-más fokú és színű.

Evvel összefügg az a megfigyelés is, amelyre már utaltam, hogy az udvariassági formák értékükben folytonosan csökkennek, amint a magasabb rétegből fokozatosan mind alább szállnak.

Mindezeket és sok mást a szerző hatalmas anyaggyűjteménye segítségével, finom érzékkel nyomról-nyomra, korszakról-korszakra követi és kimutatja minden időszaknak divatját.

Az anyagban, megfigyelésekben és megállapításokban nagyon gazdag könyv a kutatásokat természetesen nem zárta le, sőt éppen új vizsgálatokra ad ösztönt.

Amennyire hirtelenében módomban van, még néhány forrásra, adatra hívom föl a figyelmet. A hivatalos címeket újabban tudtommal

a mult századeleji Tiszti Szótárak állapították meg (vö. SÁGI ISTVÁN, A magy. szótárak könyvészete. M. Nyt. Társ. Kiadv. 18. sz. 1922. 24. l.). A könyv szerzője, pártfogója és közönsége közt való viszonyra sok anyag van THIENEMANN Irodalomtörténeti alapfogalmak c. könyvében (1930, 1931.), valamint MÁTÉ KÁROLY: A könyv morfológiája c. tanulmányában (Minerva, IX. 1930). Sokat foglalkozott e kérdéssel Tóth Béla (Szervusz, Kegyelmes Úr; Vasárnapok 310; Huncut az Úr, Pesti Hírl. 1898. V. 1.; Uram, Asszonyom, u. o. VII. 3.; Szállók az úrnak, u. o. 1899. VII. 10. 24.; Bolond kend Tánicsics! Szállóigék lex. 46.; Brassai bácsi: nagysád, Anekdotakincs IV. 218.) A bizalmas megszólításra bő anyag kínálkozik íróink levelezésében (ARANY, PETŐFI, MADÁCH, Irod. Közl. adattára stb.) A *pardon!* szó használata is ide tartozik; ebben így tanított ki egy urambátyám: ha rá akarsz hágni valakinek a lábára, akkor ezt mondod: *engedelmet!* ha már rágázoltál, akkor: *bocsánatot!*; ez a mi úrfikorunkban így módosult: *ezer bocs és egy anyamedve!* Nem találok a könyvben a *Sztélyes üdvözlés* kifejezést s a *Nagyreményű* címzést, mely a nyolcvanas években a kis diáknak kijárt a levélborítékon. Össze lehetne szedni a mai hivatalos és társasági címekeket és megszólításokat is. Szóval tág tere van itt a további munkának, melynek megindítása KERTÉSZ MANÓ szép és jó könyvének érdeme, tartalma pedig nemis annyira szókutatás, hanem *társadalmi stílus-mikroszkópia*.

TOLNAI VILMOS.

A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. II.*
„Morfonemul și economia limbei“ címen PUȘCARIU beható tanulmányt írt az oláh nyelv morfonológiai viszonyairól (Dacor. VI, 211–43), amely érdekes eredményeinél fogva általánosabb érdeklődésre tarthat számot s ezért e helyen is megértemli, hogy röviden ismertessük. A morfémnak TRUBETZKOY-féle meghatározásából indul ki (l. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába. NyK. XLVIII, 29–30) s az orosz példák mellé választott oláh példákkal világosítja meg az új fogalmat. Emellett jónak látja egy új műkifejezés megalkotását, amellyel különben többet nem találkoztunk nála. ez a fonológém, röviden fonogém. Fonogémnek nevezi pl. a lat. *casa* > ol. *casă* esetében jelentkező *a* > *ă* történeti hangegymásutánt (nem tévesztendő össze az *a-ă* morfonémmel), amelyet azonban szinkronikus rendszerben semilyen asszociatív kapocs nem köthet össze s így nem egészen világos, milyen esetekben kerülhet sor az új terminus használatára.

Miután megvizsgálta a morfoném szerepét a név- és igeragozásban, valamint a szóképzésben, teljes elfogulatlansággal vonja le azt az

* Vö. NyK. XLVIII, 93.

érdekes következtetését, hogy az oláh nyelv morfonológiai szempontból nem a román, hanem a szláv nyelvekhez áll közelebb. A morfonémek alternációi általában a hangsúlyos tőszótag magánhangzóját és a szótő mássalhangzóját érdeklik. Ez alól lényegében az oláh nyelv idegen elemei sem képeznek kivételt s ezért megengedhetőnek tartjuk, hogy példáinkat a magyar jövevényszók közül válasszuk ki. Az $\frac{ea}{e}$ morfonémet találjuk az *alean*: *alenşig*, *aleniş* (alenzuealä) esetében, míg a *viteaz*, *beteag*-ból képezett *vitej-ie*, *beteg-i* emellett még a $\frac{z}{(j=\dot{z})}$ ill. a $\frac{g}{\dot{y}}$ alternációt is szemlélteti. Ha a *beteag* többi származékát is figyelembe vesszük, akkor a *g-j* és *g-ø* variációkkal is számot vetve, a következő morfémetek, illetve morfémmvariációkat kapjuk: *beteag*, *beteg*-os (-oasä), *beteg-i*, *betej*-alä (-une), *bete*-şug. Egyéb morfonémek: $\frac{d}{z}$, pl. *bolund*, *bolund-äu*: *bolunz-ie*, *bolonz-éste*; $\frac{a}{ä}$ pl. *tägäd-ä*: *tägäd-uesc* (-uealä, -uire); $\frac{o}{u}$, pl. *ol-u*: *ul-uim* stb.

Bizonyítja az oláh nyelv, hogy — bár ritkán — lehetséges morfonémek átvétele is. A szláv hatás átütőerejét bizonyítja PUŞCARIUNAK az a megállapítása, hogy a *bolnica-bolniciar* típusú szópárokból egy $\frac{c}{\dot{c}}$ morfonémet vontak el, aminek következtében *gräunt-gräuncer*-féle származtatások keletkezhetnek latin eredetű szótövekből is (l. bőv. 220—21). Ugyancsak szláv eredetű a főleg a régi nyelvben gyakori $\frac{h}{\dot{s}}$ pl. *ierarşe* és *ierarşi* (a *ierarh* egy. vokativusa és t. nom.-a), *vătăşel*, a *vătaş* kicsinyítője stb. Mivel szóvégeben a *h* igen gyakran váltakozik *f*-fel, illetve *f*-fé lett, új morfoném $\frac{f}{\dot{s}}$ jöhetett létre, amely — jóllehet ebben a formájában nincs meg a szlávásban — végeredményben mégis csak a szláv hatás eredménye. Megtaláljuk pl. a *Ghimbaş* (Weidenbach, Vidombák) helynévből képezett *ghimbăşan* „vidombáki“ melléknévben.

Említést érdemel még az oláh nyelvnek az a tendenciája, hogy úgy a deklinációban és konjugációban, mint a szóképzésben előszeretettel választja szótőnek azt a morfémet, amely lehetőleg több morfonémet tartalmaz egyszerre. Ez az oka annak is, hogy a $\frac{k}{\dot{c}}$ morfoném hatására a *papuci*, *păpuci* (< oszm. *papuč*, ill. magy. *papucs*) többesnek értelmezett alakokból egy. sz.-ú *papuc*, *păpuc* és *păpucă*, ebből tovább *păpucar* „papuceskészítő“ lett, ugyanígy keletkezett a *boconci* < *bakancs* esetében *bocăncă*, *bocăncar*, továbbá a *pogacie* mellett a *pogacă* egyesszám. A magyar *patics* (Tsz.)-nak megfelelő oláh tájnyelvi *potică* (Vaida, Tribuna 1890, 374) ugyanígy ítélendő meg (egyéb oláh példákra nézve l. 229).

Az oláh nyelvatlással kapcsolatban, amelynek munkaprogramját az eddig elért eredményekkel együtt szintén PUŞCARIU ismerteti (504—18), megjegyezzük, hogy a kölcsönös hatások tanulmányozása céljából tervbe vették néhány vegyes lakosságú kisebbségi községnek feldolgozását is. Mint ez előrelátható volt, az anyaggyűjtéssel kapcsolatban számos érdekes nyelvi tény megfigyelésére nyílik alkalom. Erdély egyik északi falujában, pl. mindenki *vită* alakban használja a „szarvasmarha” jelentésű szót, ami azért meglepő, mert az ottani nyelvjárásban *i* előtt minden *v*-ből *z* lett. A különös jelenség okát a falubeliek fedték fel, akik — mint mondják — egészen a háború utáni időkig a *mărhaie* szót használták, amely viszont PUŞCARIU szellemes feltevése szerint a *nămaie* < *animalia* (*mărhaie* = *marhă* + *nămaie*) szót szorította ki. A *vită* újabb átvétel az irodalmi nyelv hangállapotát tükröző városi nyelvből s a kereskedelmi kapcsolatok révén őrizte meg hangalakját. Gyors elterjedése az utóbbi tíz esztendő folyamán — mondja tovább P. — annak az erős ellenszenvnek tulajdonítandó, amely a magyar eredetűeknek ismert szavak iránt a hajdani politikai helyzet ellenhatásként nyilvánul meg, továbbá a regátiak csúfolódásának.

A szlávok szerepéről az oláh nyelv magyar elemeinek közvetítésében PUŞCARIUNAK ötletesnek látszó, de közelebről be sem bizonyítható nézetei vannak (519—524). Hozzászólását e kérdéshez SKOK hasonló tárgyú fejtegetései váltották ki, amelyeket az utóbbi P. isztrooláh tanulmányaihoz, valamint BĂRBULESCUNAK a szláv nyelvi hatásokról írt műveihöz fűzött (Slavia, 1929). SKOK az oláhok kétnyelvűségével és a szlávokkal való együttélésükkel magyarázza azt a jelenséget, hogy régebbi magyar jövevényszavaik hangtanilag gyakran úgy viselkednek, mint maguk a szláv elemek. Szerinte az *întâlni* (*tâlni*) < *talâlni* (másképp DRĂGANU, Dacor. IV, 159—60) ige *i* hangja a szl. *sl, sr* > ol. *âl, âr* fejlődéssel egybevágó, míg a *bântui* < *bântani* esetében a középbolgár *en* > ol. *ân* hatása érezhető. A magyar eredetű igék főnévi igenévi alakjának szokásos *-ui* végződését a szláv *-ujă*-ból magyarázza. Ebből SKOK azt következteti, hogy mielőtt az oláhok a Duna északi partjaira vándoroltak, már egészen megbarátkoztak bizonyos szláv hangtani és alaktani mintákkal, amelyeknek hatása azután a magyar jövevényszókincs átvételénél is érvényre jutott. A IX—XII. sz.-ban a Dunától északra lakó szlávság ugyanis azokon a területeken, ahol ma oláhokat találunk, számbelileg nem lehetett elég jelentős ahhoz, hogy a magyarok és a bevándorló oláhság között közvetítő szerepet töltsön be.

PUŞCARIU elveihez híven a tiszta oláhnyelvűség, illetve a kontinuitás szempontját próbálja érvényre juttatni. Nem fogadja el a kétnyelvűség tételét s az említett hangtani jelenségeket egyszerű adaptációval magyarázza (*întâlni* ∞ *stâlp, tâlc* stb., továbbá latin elemekben is *cârnaţ, fârtat, târziu*; érdekes és egyszersmind mindkettőjük vázlatosságára

jellemző, hogy a *bâlcu* < *bolcsu*, *bulcsu* és a *tâlhar* < *tolvaj*-féle esetekkel egyikük sem foglalkozik) Igaza lehet a *bântu* magyarázatában, amelyet a *bântu* alakból kiindulva ugyancsak adaptációnak tulajdonít (l. Dacor. IV, 1158). Annak eldöntése különben, hogy az oláh nyelv szláv és egyes magyar elemeinek közös hangfejlődése a Balkánról felhozott és szláv hatásra keletkezett, vagy pedig a szláv hatástól független oláh nyelvi sajátosság, az oláhság zömének kétnyelvűségét lényegében sem nem bizonyítja, sem nem cáfolja. A honfoglalás megpecsételte az Erdélyben talált szláv nyelvek sorsát, a később bevándorló oláhok nem találván számbajöhető asszimilációra képes szláv tömegeket, még akkor is egynyelvűvé vedlettek át, ha a Balkánról a bolgár ismeretét hozták magukkal.

Skokkal szemben, aki az északdunai szláv közvetítés lehetőségében nem hisz, PUȘCARIU bizonyítani próbálja, hogy a magyar szavak közkeletűvé válását a dákokoláiban éppen a szlávok tették lehetővé. Ezt azzal indokolja, hogy számos magyar elem oly vidéken is meghonosodott, ahol sohasem laktak magyarok, pl. Munténiában (Havaselve) l. ehhez Ung. Jb. VIII, 47). Célja kettős, egyrészt a kontinuitás érdekében próbálja az északdunai szláv közvetítés lehetőségét bizonyítani, másrészt leplezni próbálja azt a tényt, hogy a magyar elemeket az oláhok, nemcsak Erdélyben, hanem egyidejűleg Moldva és Havaselve területén is átvehették. Az igék átvételét illetőleg utalunk már régebben közölt fejtegetéseinkre (Ung. Jb. IX, 309), a *gând* < *gond* közlé önkényesen beiktatott északdunai szláv **gadz* alakra nézve pedig megjegyezzük, hogy bár hangtanilag egyenesen megvesztegető, mégis kíváncsiak volnánk arra, hogyan képzei PUȘCARIU ennek a különben hangtörténetileg sem egyöntetűen magyarázott szó (l. pl. Dacor. IV, 1161) átvételének kronológiai és történeti hátterét. Elszigetelt tárgyalása különben is hiba, vele kapcsolatban meg kellett volna emlékeznie a *dâmb*, *porânci*, *golâmb* és még esetleg más hasonló hangalakú szavakról is. Különben is súlyos elvi tévedés azt hinni, hogy csak olyan magyar elemek válhattak általánosakká, amelyek szláv közvetítéssel jutottak az oláhba.

berbeniță. Jóval azután, hogy az oláh akadémia szótára a *berbeniță-berbință* „sorte de barratte, de scille ou de baril“ szót a magyarból származtatta (DacR, I 544), a vajdaságbeli szláv oklevelek, magyar elemeinek tárgyalása során én is megemlékeztem róla (l. Ung. Jb. IX, 296). Óvakodtam attól, hogy — mint ezt a DacR tette — határozott állást foglaljak s a következőket jegyeztem meg: „Wie *áfonya* „*vaccinia nigra*“ (rum. *afin*, klr. *afeny*) ist auch *berbencze* denselben drei Sprachen eigen, ohne dass man seine eigentliche Herkunft mit Sicherheit feststellen könnte. Über die Filiations-

verháltnisse des Wortes gehen die Meinungen auseinander, nur darin ist man sich einig, dass es überall als Lehnwort anzusehen ist“. Mivel a *berbeniță* változat eddig csak a Bánságból, továbbá a kisoláhországi Mehedinți és Dolj kerületekből ismeretes, olyan területekről, ahol közvetlen kisorosz hatásról nem lehet szó, megköckáztathatónak tartottam annak feltevését, hogy a *berbeniță* esetleg az *-iță* képzős szavak analógiájára alakult a *berbintiță*, *bărbintiță* (< *bërbënce*) rövidebb variánsból. Ezt az alkalmat ragadta meg most már DRĂGANU, hogy a szót ironikusnak szánt, de kimutatható tévedései folytán egyszerűen otromba cikkben „visszahódítsa“. Hogy miért nem az akadémiai szótár szerkesztőségének címezte fejtegetéseit, amelynél én — mint a fenti idézetből is kitűnik — sokkal mérsékeltebb álláspontot képviselek, azt nem értem. A tény ezzel szemben az, hogy a DACR-t furfangosan meg sem említi, de hogy olvasta, az kitűnik abból a felvilágosításból, amelyet a *berbeniță* alak elterjedésére nézve ad nekem (elkerülte a figyelmét, hogy én i. h. — igaz, hogy csak egy jegyzetbe rejtve — megjegyeztem: „Für die heutige Verbreitung der beiden Varianten vgl. DACR. I, 544. Ugyanerről a helyről meríti DRĂGANU is adatait s így érthető, hogy felsorolásából kimaradt pl. az A. Viciu 1906-ban megjelent erdélyi tájszójegyzékében közölt Szolnok-Doboka megyei *bărbăntă* „șteand“). Úgy érezzük, hogy a cikkében ironikusan használt „știința obiectivă“ kifejezés, valamint az a megállapítása, hogy „TREML... vede, și mai ales ar vrea să fie văzut și de alții, totu în culori ungurești“ (i. h. 247—48), bizonyos rosszhiszeműséget tükröznek, amit esetleges állandósulása esetén őszintén fájjalnánk.

A további eszmecserék elkerülése végett vegyük sorra az elvileg lehetséges három esetet, 1. a *bërbënce* és a *berbeniță* forrása a kisorosz, 2. a magyar, 3. az oláh.

Az első esetben az oláh szó *berbeniță* változata kisorosz eredetű, míg a *berbintiță*, *bărbăntă* a kisoroszból nem magyarázható meg. Ha megvizsgáljuk a négyszótagú változat hangsúlyviszonyait a kisoroszbán, a lengyelben és az oláhban, azt találjuk, hogy mindenütt az utolsóelőtti szótagon hangsúlyozzák (ZELECHOWSKI, KARLOWICZ, DACR.). Ezt csak azért emelem ki különösebben, mert Drăganu az *-i* nélküli változatokat is az oláhból tartja magyarázhatóknak, mondván, hogy „n'avem nici o greutate, dat fiind faptul că în limba noastră *-i* aton din sufixul slav *-ița* adeseori se sincopează“. Erre idéz is néhány többé-kevésbé megbízható adatot (vö. még Dacor, V, 339, ahol a **südranica* még mlnt feltételezett etimon szerepel, itt ellenben már csillag nélkül), amelyek azonban rajta kívül senkit meg nem nyugtathatnak, mert az *-iță* hangsúlytalan képzőre vonatkoznak. Abból ugyanis, hogy a hangsúlytalan *i* szórványosan eltű-

nik (ez még a makedovlachban is előfordul l. Arhiva XXXVIII, 209—10.), egyáltalában nem következik, hogy ez a hangsúlyossal is megtörténhetik. Hasonló tévedésen alapul a *vasilcă* „szelídített medve“ < *Vastle*, *Vasilcă* sz.-névből való magyarázat is (MARIAN, TAGLIAVINI). PAȘCA helyesen mutat rá, hogy ebben az esetben a bolg. ill. kisor. *Vasilko* átvételével van dolgunk (Dacor. VI, 454—55), az *i* nélküli alak tehát szintén nem oláh fejlődés eredménye. Vajjon véletlen-e, hogy a hangsúlyjelöléseket e cikkében teljesen elhanyagolja? Mindebből az a tanulság, hogy aki „szofizmákra“ vadászik, könnyen bakot lőhet, továbbá, hogy a *berbintă*, *bărbintă* variánsok nem oláh hangfejlődés eredményei.

Másodszor, kiindulhatunk nyelvünkben. Ebben az esetben tisztán hangtanilag feltehető volna, hogy szomszédaink egy régebbi **bërbënice* alakot vettek át (az oláhok pl. a XI. sz.-ban). A valamivel később bevándorló ruténekhez oláh közvetítéssel kerülhetett volna a régies magyar hangalak. A *bërbënice* > *bërbënice* fejlődés a szóbanforgó nyelvek közül, tekintettel az l. alatt említett hangsúlyviszonyokra, csak a magyarban mehetett végbe, ami azonban már nemcsak elvi lehetőség, hanem bizonyítható tény. Drăganu-nak a *berbintă*-cikkébe tévedt hipotetikus alakoktól hemzseggő példáival szemben a *malina-málna* típusú szavak (köztük sok négytagú) világosnál-világosabb eseteire hivatkozhatunk (l. HORGER, NyF. LXV) s nem érdektelenek a következő szembeállítások sem szl. *lavica-palica*-, *rapica*-, *ulica*-ból *lóca*, *pálca*, *repce*, *utca*, ellenben ol. *lavită*, *paliță* (magyar közvetítéssel *palțău*, Erdélyben gyakori), *rapită*, *uliță* (l. PASCU, Suf. rom. 265. -*ită* alatt!) stb. A *berbintă*, *bărbântă* tehát még abban az esetben is a magyarból magyarázandó, ha a *berbeniță*-t kisorosznak tartjuk. Ezzel összhangban van a háromtagú alakok földrajzi elterjedése is (Erdély Máramarossal, Bukovina és Moldva), míg a négytagúak feltűnő módon a ruténektől jó messze a Bánságban, Mehedinți és Dolj kerületekben bukkannak fel.

Harmadik elvi lehetőség, hogy a pásztorélet fogalomkörébe vágó szót (Fass, besonders für Käse, ŽELECH, l. még KARLOWICZ) maguk az oláhok terjesztették el. Ebben az esetben tőlük eredne a rut. *berbenicja* és a magy. **bërbënice*. A háromtagú változatokat pedig nyelvünkben visszakölcsönzötteknek kellene tekintenünk.

bîntă (PAȘCA, Glosar dialectal 10). E biharmegyei oláh tájszót „pedeapsă“ (büntetés) jelentésben közli P. s a *bîntetni* igével veti össze. Ismeretes a Szilágyságban is *bghintă* (bd'intă) „osándá, pedeapsă, pedepsire“ alakban (VAIDA, Tribuna 1890, 338). Jelentéstani okokból nem származhat a *bîntet*-ből (Moldován, MRSzem. I, 97), de a *bîntet*-ből sem (VAIDA, i. h.), amelyből *bîntetis* lett volna s végre a *bîntet*ni igével sem hozható közvetlen kapcsolatba. Véleményünk sze-

rint elvonás a *bintătuesc*, *bintătesc* < büntetni igéből, mely már a szászvárosi oláh bibliafordításban előfordul (l. DACR. I, 565) s Erdély több vidékén mindmáig használatos (Berettyóvidék: Hetco, 45 — Arad-, Bihar m.: ALEXICS, 34 — Szilágyság: Tribuna 1890, 338 — Alsófehér m.; Moldován stb.). Az oláh nyelvérzéknek nem *bin-* (a bűn megfelelője) volt a kikövetkeztetett főnév, hanem *bintă* (a **bintătă* tautológikus forma helyett). Hasonló elvonások és nem közvetlen átvételek nyelvünkől: *biză* (*i face bizele il lui fait des confidences*, CIHAC II, 482) ∞ *bizuî* < bizni; *prubă* „pruba“ (PASCU, Suf. rom.) ∞ *prubuluesc* < próbálni; *sorgă* „urgentă, grabă“ (CABA, Szilágy 100) ∞ *sorguesc* (*sârguesc*) < szorogni; *sucă*, *suhă* „habitude; mauvaise habitude, caprice; passion“ (MÂNDRESCU, El. ung. 101—2, ahol a *sucaş* „năraos, capriţios“ szóra nézve megjegyzendő, hogy nem a m. szokás átvétele, hanem oláh képzés a *sucă*-ból) ∞ *sucui* < szokni; *tagă*, *tagadă* „dénégation, désaveu, doute“ (CIHAC, II, 529) ∞ *tagăduesc* < tagadni stb.

bondrăş (Dacor. VI, 280—82). Az EtSz. szerint ismeretlen eredetű *bondrus* „maskara, álarcos“ (Kapnikbánya, Tsz.) DRĂGANU meggyőző fejtegetései alapján oláh eredetűnek tekintendő. Az erd.-szász *Bândel* az oláhban a *ghîndură*, *negură*, *scândură*, *ţandură* stb. szavak analógiájára *bandură*, *bandoră*, *bândură* alakban jelentkezik, jelentése „fejkötő, fejkendő“. Ebből képezték a magyar eredetű -os képzővel a *bondroş* (változatai: *bondruş*, *bondrăş*, *bondriş*, *bondriş*) „fejkötős, álarcos“ névszót, mely kapnikbányai tájszavaink közé került, minden valószínűség szerint azonban anélkül, hogy a karácsonyi *bondruş*-járást magát is átvették volna. A *bondroş*-ból képezett a *îmbondrojà*, a *îmbondroji* „arcát kendőkbe burkolja“ igéből származik *bébondrîzsăl* „becsavargat, beköt“ tájszavunk (Magyar-Décse), mely eddig szintén az ismeretlen eredetűek között szerepelt.

crîntă. (Dacor. VI, 271—2). *Krinta* erdélyi tájszavunkat SZINNYEI helyesen az oláhból származtatta (Nyr. XXIII, 104, l. még Tsz, amelynek 2. jelentésére nem ismerünk oláh adatot). Eredeti jelentése az oláhban „félkör alakú 20—30 cm mély faedény lapos fenékkal s egy kb. 15—20 cm hosszú nyakkal, amelyen át a savó a sajtárba csurog“ (GIUGLEA, Dacor. III, 573). Másodlagos jelentéseire nézve l. Dacor. VI, 271 és PAŞCA, Gl. dial., 23.

A szó története az oláhban oláh közvetítésű szláv tájszavaink történetének szempontjából érdekel bennünket. Etimonja a szláv *krîna* kicsinyített alakja (BERNEKER, 617): *krînica*, amelynek a szerb-horvátban „Backtrög, Presskufe“, „Schüssel“ (*krinica*), az ó-bolgárban „Gefäss, Krug“ (*krinica*) jelentése van. Mint a magyarban, úgy az oláhban is az -ica képzős jövevényszavak elveszthetik az -i-t, s így jöhetett létre a **crîntă* (ugyanígy *cârţă* < *krpica* s még

néhány bár kevésbé meggyőző adat, DRĂGANU, Dacor V, 339 és VI, 262—3). Ennek *crinți* többséből, amely Naszód környékén most is járja, a *t-ŧ* morfoném egy egyesszámú *crintă* alakot hozhatott létre (biztos példa erre az egyesszámú *cârnat*, amely a többsessel megegyező egyesszámú *cârnaŧ* mellett lép fel), amelyet azután mi is átvettünk.

foiofiu (Dacor. VI, 274—75). A magyar *folyófiu* „Convulvulus“, „Clematis“, „Vinca pervinca“ és az oláh *foioftiu* közötti etimológiai kapcsolatot még A. SCRIBAN is felismerte (Arhiva XXXI, 244), a népnyelvben előforduló nagyszámú változataival, azonban csak a DAcR. ismerteti meg bennünket, anélkül, hogy felismerné közös eredetüket. Drăganu helyesen mutat rá arra a tényre, hogy a *foiofoi*, *foionftiu*, *fonftiu*, *fonchtiu*, *fiong* (Dacor. VI. 274: *fiong* sajtóhiba) *foiumfie* (ennek van *foiomfie* párja is l. Hetco, Berettyó 73) *foianfir* és a népetimológia útján keletkezett *foatie-'n-fir* egyazon magyar szóból származnak s így indokolatlan az oláh akadémia szótárának eljárása, amelynek következtében a változatok több címszóra szakadnak szét s megfajtagosul maradnak. Ide számítja DRĂGANU a *făhiu*, *păhiu* „saschiu, garoafă“ jelentésű növénynevet is. Az *m*- és *n*-nel bővült *foionftiu*, *fonchtiu*, *foiumfie* és *foianfir* alakoknál lehetségesnek tartja a *folyam-fü* (?) név átvételét, ilyet azonban nem ismerünk. Ugyanazzal az *m*-epentheticum-fejlődéssel van dolgunk, amely különösen *f* és *p* előtt elég gyakran előfordul, pl. *lampău*, *lompău* < *lopó* (Lex. B.), *haromfogău*, *haromfogăuē* < *harapófogó* (CABA, Szilágy 97; Vaida, Tribuna 1890:357), helynevekben pl. *Ganfălu* < *Gălfalva* (K. Küküllő m.), *Somfalău* < *Sőfalva*, ném. Salz (B.-Naszód m.-MOLDOVÁN-TOGÁN, 98 és 220).

A *foiofiu*-val kapcsolatban emlékszik meg DRĂGANU a *saschiu* „Vinca pervinca“ virágnévről is, amelynek szintén elég sok változata van; *sastiu*, *saftiu*, *saŧtiu*, *sasău*, *sasău*, *săsău* s amely nem tévesztendő össze a *sacftiu*, *sanhtiu*-val (< *szegfű*), ahogy ezt MĂNDRESCU tette (Elemente ungurești în limba română, 100).

hărljate (Dacor. VI, 282—84). A csak többszámiban használatos *hărljate* „täblite de joc“ az oláhban először 1620-ban jelenik meg s ezenkívül még több XVII. sz.-i adat ismeretes. Jelentését kétségtelenné teszi MARDARIE COZIANUL, Lexicon slavo-romănesc-jének szótárszerű adata, amely szerint *tavlia* i *zârie* = *tăblite de joc sau hrăjeate* (Gr. CREȚU, București 1900. 262). TIKTIN német-lengyel közvetítésű francia szónak tartja (l. Dict. Rom.-Germ., és Archiv für n. Spr. u. Lit. 1911, 162—74). Mivel azonban a lengyelből kimutatni nem tudjuk, DRĂGANU csatlakozik a DAcR. (II, 366) nézetéhez s a magyar közvetítést fogadja el. A szó vándorlására nézve szó szerint elfogadja ECKHARDTNAK SUOLARTI Der französische Einfluss

auf die deutsche Sprache im 13. Jh. (Mém. de la Soc. Néo-Phil. de Helsingfors, VIII) idevágó nézetével kapcsolatban kifejtett gondolatait, amelyek szerint a *hásárt*, *házsárt* francia eredetű ugyan, mindamellett német jövevényt szónak kell tekinteniünk (MNY. XXV, 294).

ilaciu, -ă. (Dacor. VI, 285—6.) A DACR. téves magyarázatával szemben DRĂGANU az *ilaciu*, -ă (*ilac*, *laci*u, -ă) „cu coarne scurte și crescute în lături“ jelentésű szót helyesen a *villás* (t. i. *villás*, *vellás* *szarvú*)-ból magyarázza. Származtatása úgy hangtani, mint jelentéstani szempontból helytálló. *I* előtt a *v* más magyar eredetű szavakban is eltűnhet, illetve *í*, *ž*, *ġ* vagy *i* lesz belőle, pl. *videre*—*îdere-idere* < veder; *vig-gig* < vég, vig; *vigan*, *gigan*, *îgan* (az utóbbit l. ALEXICS, 107) < vigan; *vică-gică* (CABA, Szilágy 97). Az -*aci*u-képzős szavak analógiájára a magyar -ás-nak hasonló megfelelését találjuk a következő szavakban: *bărnaciu* < barnás, *șărgaciu* (Hetco, Berettyó 50, ALEXICS 94, VAIDA, Tribuna 1890. 381) és talán *căilaciu* < *kajlás* (DRĂGANU, Dacor. V, 338). Valószínű, hogy az utóbbi oláh képzés a *caila*, *cailea* (< *kajla*)-ból és nem egy a Tsz.-ban is ismeretlen *kajlás* átvétele.

opșag (Dacor. VI, 300—2). Először BITAY próbálta magyarázni a *kópéság*-ból (Újabb szempontok stb. Kny. a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvéből, 5). DRĂGANU, miután bebizonyítja e nézet helytelenségét, új ötlettel próbálkozik. Szerinte az „evidens“ etimon a magy. *hopsa*, *hapsa* többese: *hopsák*, amely a -*șag* képzős szavak analógiájára alakult. A többesszámú alak közrevonása már magában véve sem bizalomgerjesztő (a vágómarhát hopsába — sohasem hopsákba vágják ki; hopsába ütni, felvonni l. Tsz.), ezen alaki nehézség mellett azonban a jelentéstani indokolás is nehézkes. Az *opșag* (*obsag*) „vice, adoma, tréfálkozás“ (Beszterce megyében „răutate, invidie“, PAȘCA Gl. dial. 45) eredetileg „szófiabeszéd társaságban“ (mintegy „hopsában fecsegni“) jelentéssel bírt volna, s ez képezné a további „adoma, vice, tréfálkozás“ jelentésfejlődés alapját. Olyasfélére gondol, mint *conventu* > ol. *cuvânt* „szó“, alb. *kuvend* u. a., oszm. *divan* > ol. *divan* ∞ bánsági *divānesc* „beszélek“, szl. *szborz* > makedovl. *zbor* „szó“ (zburāsc „beszélek“), ahol a gyülekezet neve az ott elhangzottak jelölésére szolgál. Mindamellett nehéz elképzelni, hogy éppen húsosztogatás közben (*hopše* az erdélyi szászban is „Verein zur Beschaffung billigen Fleisches“, „klein gehacktes Fleisch“ jelentésű, G. KISCH, Nösner Worte und Wendungen, 72 és BRENNDÖRFER, Román-oláh-elemek az erd. szász nyelvben, 22—23) viccelődtek volna az emberek különösebbképpen s ezért szükséges az elsődleges „vorbă de clacă“ jelentés feltételezése. Ellenben lehetséges, hogy a szerencsés olcsó húsbeszerzés

öröme „kalákát“ csaptak (l. a kaláka 1. 2. jelentését, Tsz.), amikor a kedélyes tréfálkozásnak ugyancsak helye lehetett. Emlékszem gyermekkoromból, hogy a csíki székelyek „nevető kalákának“ nevezték az anekdótákon „kalákába nevetők“ társaságát. Ezek szerint elképzelhető volna, hogy „hopsába nevetés“ is van s akkor az elsődleges „szófiabeszéd“ jelentés mellőzésével közleldhetnénk a megoldáshoz.

Az alaki fogatkozástól eltekintve DRĂGANU származtatása hangtanilag megállja helyét. VAIDA a szilágysági oláhok nyelvéből idézi a *hopsăgoș, hopsăgos* „poznaș, păcălitor, glumeț stb.“ melléknevet (Tribuna, 1890, 358. Erre Dr. nem hivatkozik cikkében), amelyek esetleg a hopsa-származtatás javára értelmezhetők, de ugyanúgy lehetnek az *opșegos* nyelvjárási változatai is, v. ö. *armăsar-harmăsar* „ménló“, *arcuș-harcuș* < *arkus, arșeu-hârșeu* < *ársó* (itt a *h* a *hârleț* kontaminációja nélkül is érthető), *erneu-herneu-ernyô, heleșteu-eleșteu* < *halastó, âl-hăl* stb. Nincs tehát kizárva, hogy a hopsára vonatkozó újabb adatok birtokában, DRĂGANU származtatása lényegében helytállóan fog bizonyulni, egyelőre azonban még nem lehet napirendre térni felette. Az is szépséghiba, hogy a *hopsa* egyelőre csak a Székelyföldről ismeretes.¹⁾

A magy. *hopsa, hapsa, habzsa* eredetéről már régebben nyilatkozott DRĂGANU. Mivel mind a három nyelvben „társulás, kaláka“ az alapjelentése (Naszód vidékén *de hopsă* = „de clacă“, „de obște“) magáévá teszi LACEA ötletét, aki szerint *hopsa* < ol. *obște* (Dacor. III, 719–21), amelynek a magyar megfelelője népetimológiával a *habzsol, habsol* (sic! ez utóbbit szintén SZINNYEIBŐL idézi, pedig nincs is benne) *hapsol* igével keveredett mivel a „hopsában vásárlók olcsón, jól és mohón ettek“ s főleg, mert az *obște*-nek nincs *hobște* változata. Kevésbé valószínű — mondja DRĂGANU—IACOBİ és KISCH ötlete, akik a *hopsa* etimonjának a *habzsi* „habsüchtig“ (!) szót

¹⁾ Jelentésanilag kifogástalan és hangtanilag is magyarázható volna a következő származtatási ötletünk. Az oláh *opșag* a magyar eredetű *ocșag* „argutia: okoskodás: die Klügeley“ (Lex. Bud., és JERNY, Keleti ut. I, 147. — V. ö. MĂNDRESCU, Elem. ung. 94 és ALEXICS, Magy. el. 87) szóból keletkezhetett a bár szörványosan, de azért mégis kimutatható *cs* (= *kš*) > *pș* hangváltozás révén: *supșag* „obiceiu“ (I. MUȘLEA, Cercetări folklorice în Țara Oașului. Cluj 1932. 68) < **sucșag* = *sucă* + *șag*, továbbá *lapsă* < *tacșă*. Ötletünk valószínűsége mellett szól, hogy a *ct* > *pt* változásra is találunk újabb példákat, amelyek részben a Pumnul Áron-féle tudatosan régieskedő irányzat maradványainak látszanak, részben azonban attól függetlenek: *doptor* ∞ *doctor*, *buptăr* ∞ *bocter*, *optobăr* ∞ *october*, *prefeptu* ∞ *prefect* (WEIGAND, Jahresh. VI, 76; DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 327; I. DİACONU, Ținutul Vrancei. București 1930. 95 stb.).

tartják, „wahrscheinlich von den dadurch materiell geschädigten Fleischhauern solchen Gesellschaften beigelegt“. E származtatásnak nehézsége még, hogy az *obşte* nem főnévként, hanem csakis mint határozó kerülhetett volna nyelvünkbe s így ol. *de obşte*-ből kellene kiindulnunk. Ebben az esetben azonban a *de* viszonzást is át kellett volna vennünk v. ö. *gyefil* „sehogy sem“ < *de fel* (SZINNYEI, Nyr. XXII, 538), *gyisztó*, *gyisztót* (SZINNYEI ib. a. *de tot*-ból származtatja s az elsőt tévesen hibás feljegyzésnek tartja; *gyisztó* etimonja *de istov* „gänzlich, vollkommen“ — TIKTIN — *gyisztót* pedig kontamináció: *de istov* + *de tot*; *tisztán*, *tisztára* nem szerepel az alak létrejöttében).

Az *opşag* magyarázatával kapcsolatban DRĂGANU még több példát is idéz a magyar többesszámok átvételére: *hajduc* < *hajduk*, *ţipic* < *cipők*, *vândroc* < *vándorok*, *ciormoiac(-ag)* < *csormolyák*, *harţag* < *harcak* (harcok), *hădăroş(-ag)*, *hodorog* < *hadarók* (*hădărau* < *hadaró*) és *feleştioc* < **festelők*. A *ciormoiac* esetében megjegyzendő, hogy többese a magyarban aligha fordul elő s így nehezen vehették át tőlünk, efféléről inkább pl. a *bulciug* „iertăciunile la morţi“ (Bánság; VICIU Glosar 1906. 23) < *bulcsuk* esetében lehetne szó (DRĂGANU nem említi). Tekintettel arra, hogy a ragozott alakok átvétele határozottan a ritkaságok közé tartozik, módszerhibának kell minősítenünk minden túlkapást, amely minden magyar eredetű *-g*, *-k* végű szóban etimologikus többesszámot vél felfedezni, mielőtt a többi kínálkozó magyarázó lehetőséggel vetne számot. Teljesen kizárt a többes átvétele a szilágysági *mîijinoc*, *mîijinog* „cam, se poate, mai-că, mai a bună-seamă“ (Tribuna, 1890, 53, 366) esetében, amely két változat *mîijinău*-ból keletkezett képzőcserével (*mîijinău* = *mi-i jinău*, szószerint „mir ist Verdacht“, „gyanítom“; *jinău* < *gyanu*). Ez a példa világosan mutatja, hogy az *-ău*, *-eu* képző váltokozhat még egyazon nyelvjáráson belül is az *-oc*, *-og* végződéssel. Az Alsófehér, Szilágy és Bihar megyékből ismeretes *cominţău* (*comenţie*) < *kommenció* (NyK. XLIII, 98—9) Kolozs megyében *cominţăg* alakban fordul elő (PAŞCA i. h. 22) *-ău*, *-ăg* váltakozással (*ţi*, *ţă* ∞ *ţi* gyakori tájnyelvi megfelelés), ami már azért is valószínű, mert *kommenciók* inkább **cominţug*-ot eredményezett volna. Ugyanígy van a *buibeleu*, *buibălu* < bujjbelé „női kabátka“ (Tsz.) *buibălac*, *buibărac* változata (ALEXICS, 111; MĂNDRESCU, 50). Az oláh akadémia szótára különben a bujjbelé-ből való származtatást „abszolút fantasztikusnak“ találta (l. *baibarac* alatt, ahová éppen ezért néhány nem oda való adat került), de aztán megnézték a Tsz.-t és *buibeleu* alatt helyreigazították tévedésüket. A *ţipic* < *cipők* esetében nem hagyható figyelmen kívül, hogy *cipők* (egy. sz.!) tájszavunk éppen Erdélyben igen gyakori (ebből képezte KAZINCZY

a *cipőköske* deminutivumot, Nyr. XLV, 294). A DRĂGANU szerint magyar többesből származó oláh egyesszámú *tipic* tudomásunk szerint ki sem mutatható (van *cipic*, *ciupic* és *tipici*) az utóbbira nézve I. ALEXICS, 111 és STAN NyF. XIX, 48), de ha meg is van, akkor sem idézhető a magyar többesszámú alak átvételének kétségtelen bizonyítéka gyanánt. Feltételezhető továbbá, hogy az olyan főneveknél, amelyek inkább csak plurale tantum-ban használatosak (ilyen a *păpuci* is), az átadó nyelv alakját már az átvétel pillanatában egyesszámú morfémnek fogják föl s a megfelelő morfoném az átvevő nyelvben automatikusan kiváltja a többesszámú alakot, anélkül, hogy az egyesszám tényleges átvételére sor kerülne. A *k-č* morfoném jelenléte okozza, hogy pl. a *păpuci*-ot többes funkcióval vették át s hozzá egy *papuc* s itt-ott egy *păpucă* egyesszámot képeztek. Ezt a sajátosan oláh morfonológiai viszonyok teszik lehetővé, mivel ugyanez a morfoném azokban a nyelvekben, amelyekből a szó az oláhba kerülhetett (magyar, török, dél-szláv) vagy nincs meg, vagy pedig nem az egyes és többes megkülönböztetésére szolgál.

răzeș. (Grai și Suflet IV, 409). Egyike azoknak a kétségtelenül magyar elemeknek, amelyeket minduntalan tévesen származtatnak más nyelvekből. Miután a latin etimonok (IORGA, GIUGLEA) nem találtak visszhangra, újabban G. NANDRIȘ a lengyel *rycerz*-ből próbálta magyarázni, de — mint erre más helyen már régebben rámutattunk (Ung. Jb. VIII, 186) — minden eredmény nélkül. Az oklevelekből egyre nagyobb számban előkerülő adatok bizonyossága szerint a szó eredeti jelentése, DENSUȘIANU megállapítása szerint is (i. h.) „stăpîn pe o bucată de pămînt lingă alții, pârtaș la o proprietate“ (l. ehhez A. V. SAVA, Documente putnene: I. Vrancea. Focșani 1929), ami a már HUNFALVY által bizonyított *răzeș* < *részes* származtatás helyességét támogatja (Az oláhok története). Az utóbbinak egyetlen nehézsége az *sz* > *z* hangmegfelelés, amit DENSUȘIANU a szláv *rěza* „incisio“ (tăietură) esetleges hatásának hajlandó betudni, bár szerinte az sem lehetetlen, hogy a *răzeș* oláh képzés a *rěza*-ból, amely „barázda“ jelentésben is használatos lehetett (!). Az említett hangtani nehézség minden bizonnyal még néhány megfigyelési kísérletet fog eredményezni, addig is megjegyezzük, hogy intervokális *sz* > *z* megfelelés van a *răzălău* < *reszelő* (CIHAC II, 523; TIKTIN 1312), *răzălui*, *răzălî* (az utóbbit I. CABA Szilágy 100) esetében is, ahol a magyar etimon nyilvánvalóságát még az sem rontja le, ha az ominózus *z*-t a *răzuș* „Schabeeisen“ hatásával magyarázzuk.

Helynevek. Az erdélyi helynevek eloláhosításáról V. MERUȚIU irt érdekes fejezetet *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat* (Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj. V. 1929), amelyről Șt. PAȘCA ismertetése nyomán (l. Dacor. VI, 431 kk. 1.) egyelőre csak röviden számolunk be. Az átkeresztelésnél a következő főbb alapelvek szerint jártak el. Híres emberekről nevezték el azok szülőfaluját, de néha minden közelebbi kapcsolat nélkül is felhasználták erre a célra az oláh politikai és kulturális élet nagyjainak a nevét. Pl. Coșbuc v. Gheorghe Coșbuc (régbben *Hordou*; l. Erdélyen kívül is: *Carmen Sylva*, *Vasile Alexandri*), Aurel Vlaicu (az első oláh pilóta és repülőgépipítő; r. *Binținți*), Regele Carol (r. *Răpsig*), Mocioni (r. *Găvoșdia*) stb. Lefordított nevek: *Spineni* (r. *Târnava*), *Vârfulile* (r. *Ciuciu* < csúcs) *Făureni* (r. *Covaciu* < kovács), *Florești* (r. *Vireag* < virág). Hasonló hangzás alapján történt helyettesítések: *Turnu* (r. *Tornea*, ez fordításnak is vehető), *Fânișel* (r. *Feneșel*), *Sâmboleni* (r. *Sâmbotelec*, l. mindezeket MOLDOVÁN-TOGAN helynévszótárában). PUȘCARIU joggal kifogásolja az élő nyelvhasználatnál nem ritkán groteszk összeütközésekbe kerülő VASILE ALEXANDRI-típusú elnevezéseket, amelyek, mint PAȘCA megjegyzi a nép tudatában éppúgy nem tudnak meggyökerezni, mint annak idején az erdélyi latinos iskola nyelvújítási hóbortjai. Sikertelen kísérleteknek bizonyultak az *Apahida* helyett alkalmazott *Apa hădă* („undok víz”) és *Podul tatii* névcserek is. Helyteleníti PUȘCARIU az átkeresztelést azokban az esetekben, mikor a régi név várostörténeti vallomást tartalmaz, pl. a kolozsvári *Magyar utcát* nem kellett volna *Calea Victoriei*-re változtatni, mert ez, éppúgy mint a változatlanul maradt beszercei, azt bizonyítja, hogy oda a magyarság később telepedett a németsegnél. Az érthetőség kedvéért hivatkozik a bukaresti *Strada armenească* párhuzamosnak emlegetett esetére. Sajnálkozik azon, hogy oláh állomásfőnökök és falusi bírók kontárkodhattak a helynevek megválasztásában, ami a magyar sovinizmus hasonló tévedéseire emlékezteti. Az idézett példa azonban semmitmondó. Abban ugyanis lehetetlenség sovinizmust látnunk, hogy a szebeni *Quergasse*-nak magyar neve is volt: *Fegyverutca*, ami lehet félreértés eredménye (*Gewehr* ∞ *kwer* = *Quer*), de az objektív kutató nem tévesztheti össze a *Calea Victoriei* ∞ *Magyar-utca*-féle minden félreértést kizáró, az egyszerű adminisztratív szempontokat szolgáló névadás kereteit célzatosan túllépő megnyilvánulásokkal. Ugyanilyen érezhető különbség van az aradi *Szabadság-tér-Piața Avram Iancu* és pl. a *Ferenc-tér-Piața Mihai Viteazul* helyettesítések között, az első szubjektív, a második objektív névváltoztatás.

Bagin. A Magyar Nyelv mutatójának útmutatásai alapján DRĂGANU megváltoztatja a *Bágyon* aranyosszéki helynévre vonatkozó elfogadhatatlan nézetét (*Bágyon* < *jobbágy*). Magáévá teszi M. WERTNER nézetét, aki a vas megyei Bágyont a *Balduin*, *Baldin* személynévből magyarázza,

megjegyezve, hogy e néven még több helyet neveznek (MNy. I, 327). Ezek közé DRĂGANU beveszi az aranyosszékit is, megjegyezve, hogy az oláh alak régebbi hangalakot őrzött meg, amiben igaza lehet, bár az sem lehetetlen, hogy a *Bágyonból* lett az oláh *Bagin* (v. ö. *bádog* = *badic*), esetleg az *-in* végű helynevekhez történt illeszkedéssel. Különben is csak pontosabb helytörténeti adatok birtokában lehetne a kérdést eldönteni.

Ighel eu (*Egheleu*; ib. 534). Az aradmegyei *Ighel eu*, éppúgy, mint a szatmármegyei *Egheleu* (Laczfalu-Şişeşti) PUŞCARIU szerint téves elemzés folytán keletkezett a *legheleu* < *legelö*-ből, amelynek *l*-jét *la* prepozíciónak értelmezték (v. ö. *lângă* ∞ *la* + *îngă* ∞ *dîngă*).

In oc (*Inuc* ib. 294). A tordamegyei *Inok* (Inakfalva) és a kolozsmegyei *Inuc* helyneveket DRĂGANU újabban és ezúttal helyesen az *Inak* személynévből magyarázza (azelőtt közszóából) anélkül azonban, hogy a név török, illetőleg szláv eredetét illetően állást foglalna. Hasonlóképpen nem érinti azt a kérdést sem, hogy a név viselője milyen nemzetiségű lehetett. Érdekes lett volna annak vizsgálata is, miért van az oláhban csak a puszta személynév a *-falva*, *-telek* hozzátétele nélkül.

Érdeklődéssel várjuk DRĂGANUNAK a XI—XIII. sz. pannoniái oláh helyneveiről, valamint a régi magyar toponímia oláh elemeiről tartott előadásainak közzétételét (v. ö. Raport anual, Dacor. VI, 657).

Trem l Lajos.

II.

Tunkelo-emplékkönyv. Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aineista Toimittanut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viides jakso 10: s osa. Juhlajulkaisu tohtori E. A. TUNKELON täyttäessä 60 vuotta 27. IV. 1930. (Szuomi. Értekezések nemzeti tárgyakról. Szerkeszti a Finn Irodalmi Társaság. Ötödik sorozat 10. rész. Ünnepi kiadvány dr. E. A. TUNKELO hatvanadik születésnapja alkalmából 1930. IV. 27.) Helsinki, 1930. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Fénykép. 429 l. 8°.

E. A. TUNKELO a finn nyelvtudomány egyik legkiválóbb művelője, akinek szerény visszavonultságban és fáradhatatlan munkában eltöltött élete szorosan összeforrt a Finn Irodalmi Társaság utóbbi évtizedeinek történetével. Ebben a becses emlékkönyvben a nagytekintélyű, százéves társaság minden egyes jelenlegi munkaköréből találunk tanulmányokat, melyeknek szerzői valamennyien TUNKELO munkatársai és tanítványai, akik egyúttal a társaság belső életében is tevékeny részt vesznek. A mű nagy terjedelme miatt teljesen mellőzve az irodalomtörténeti és néprajzi értekezéseket, a következőkben csupán a nyelvészeti tárgyú dolgozatokról számolok be.

M. AIRILA „A jelentésmegoszlásról“ (Merkityksen jakautumisesta, 1—11.) c. cikkében gazdag és érdekes példaanyagon bemutatja azokat a hangtani okokat, melyek a finn nyelvben szópárok keletkezését idézik elő.

Ha bizonyos nyelvterületen valamely szó két hangalakban él egymás mellett és a két alak összetartozásának tudata elhomályosul, akkor bekövetkezhetik a jelentés kettéoszlása, amikor mind a két alak a maga külön jelentésének hordozója lesz. Szópár-keletkezésre és jelentésmegoszlásra vezethetnek pl. a fokváltakozás bizonyos esetei. Egy nyelvjárásban a *kekri* szó lakomát jelent, gyengefokú párja *köyry* pedig a cselédek szabadhetét. A melléknévi igenév képzőjének eredetileg csak hangsúlytalan szótag után fellépő *-va*, *-vä* alakja kiszorította a hangsúlyos szótag után következő *-pa*, *-pä* végzetet. Bizonyos főnevekké önállósult participiumokban azonban kizárólag a *-pa*, *-pä* alakot találjuk, pl. *syöpä* 'rák-(betegség)', *juopa* 'szakadék, mélység', néhány melléknévben pedig az erősfok általánosabb, mint a gyengefok, pl. *hyvinvoipa* 'egészséges, kővér; vagyonos', *pahansuopa* 'rosszindulatú'. Mivel a kötőszók és partikulák a mondatban leginkább hangsúlytalan helyzetben fordulnak elő, ezek a szók gyakran alakilag összezsugorodnak és kikapcsolódnak eredeti paradigmájukból, pl. *vain* 'csak' — *vaivoin* 'fáradtságosan, nehezen'. *Jotta* — *että* azonoseredetű kötőszók ugyan, az első mégis főleg célhatározói, utóbbi pedig kapcsoló, magyarázó és okhatározói jelentésben ismeretes. Az irodalmi finnben a *kun* idő-, okhatározói- és a feltételes mellékmondat kötőszava, a *kuin* pedig hasonló kötőszó. A népnyelv ezt a jelentésbeli különbséget azonban nem ismeri.

KNUT CANNELIN „Megfigyelések a finn denominális igék területéről“ (Havaintoja suomenkielen denominaalisten johdannaisverbien alalta, 12—35.) címen a finn denominális igék vizsgálatában értékesíti azokat az elveket és szempontokat, melyeket a svéd igékre vonatkozóan ADOLF NOREEN fejtett ki „Vårt språk“ c. művének „Aktionsart“ c. fejezetében. Az „aktionsart“ kifejezés fordítására „teonlaatu“ új műszót ajánlja a szerző. Az igéknek nemek szerint való csoportosítása nem függ a képzőtől. *Rikastun* 'gazdagodom' és *pitenen* 'hosszabbodom' két különböző (*-ne*, illetve *-tu*) képzővel képzett ige ugyan, mégis közös csoportba tartoznak, mert mind a két ige vmivé válást jelent. Fontos ellenben az, hogy mind a két ige alapszava melléknév: *rikas* 'gazdag', *pitkä* 'hosszú'. CANNELIN a finn denominális igéket az ige nemei szempontjából tíz főcsoportra osztja: affektív-, effektív-, essentialis-, faktitív-, inchoatív-, instrumentatív-, kaptatív-, receptív-, sensitív- és traktatív igék csoportjára. Ugyanaz a képző különböző csoportba tartozó igékhez is hozzájárulhat.

AARNI PENTTILÄ „A finn jelzőről“ (Suomen attributista, 260—286.) értekezve kritika tárgyává teszi a jelzőnek a finn nyelvtanokban olvasható általánosan elfogadott meghatározásait, melyek szerinte nagyon hiányosak; rámutat megoldatlan problémákra és új szempontok felvételével arra törekszik, hogy az eddigieknél kielégítőbb és világosabb magyarázatát adja a jelzős szerkezeteknek.

KAI DONNER „A finnországi nyelvföldrajzi kutatásokról“ (Kielimaantieteellisistä tutkimuksista Suomessa, 36—57.) írva azt a meggyőződését fejt ki, hogy a készülő nagy finn népnyelvi szótár gyűjtő munkálatait okvetlenül ki kell egészíteni nyelvföldrajzi vizsgálódásokkal, melyeket szűkebb körben ugyan, de mégis legalább kétszáz különböző helyen kell elvégezni. A nyelvföldrajznak DONNER felfogása szerint az a célja, hogy az időben és térben, valamint tárgyi csoportok szerint pontosan elkülönített és kijelölt nyelvi jelenségeket és kifejezési formákat egységes szempontból rendszeresen összegyűjtse, leírja és az anyagot kritikailag, főleg térképekben feldolgozva kiadja. A gyűjtés a nyelv és a nyelvjárások ősi és eredeti szavaira, valamint a régi és az új jövevényszókra terjeszkedik ki. Szavak följegyzésénél különös figyelemben kell részesíteni a mondatbeli összefüggést is. Az előmunkálatok megkezdésénél legelső teendő a kutatás területét szolgáló helységek kiválogatása. A följegyzések minden esetben a helyszínen végzendők, mert az idegen környezet általában kedvezőtlenül befolyásolja a nyelvmester nyelvérzékét. A nyelv jelenlegi állapota legtökéletesebben a középkorúak (30—60 év köztiek) nyelvén tükröződik, a nyelvmestereknek tehát ebből a korosztályból kell kikerülniök. Legalkalmasabb nyelvmester a földművelő, akinek azonban a népiskolánál ne legyen magasabb műveltsége. Kíváncos, hogy a nyelvföldrajzi följegyzésekben finomabb átírás használtassék, mint a rendes nyelvjárási tanulmányokban. A gyűjtő munkát Finnország sajátos viszonyaira való tekintettel több egyenlő előképzettségű gyűjtő is elvégezheti, bár tudományos szempontból előnyösebb, ha a gyűjtés egyetlen személyre van bízva. Az a kérdezőkönyv, melyet T. KAUKORANTA szerkesztett a tájszótár gyűjtői számára, bizonyos megszorításokkal kiválóan alkalmas nyelvföldrajzi kutatások céljaira is. DONNER kifejti még véleményét néhány gyakorlati kérdésről és felhívja a figyelmet a kultúrszavak történetének felderítése szempontjából a svéd nyelvjáráskutatókkal való együttműködés fontosságára.

Tartalmilag DONNER értekezéséhez kapcsolódik ALBERT SAARESTE cikke „Az észti nyelvatlasz kiadásának tervéről“ (Viron kielikartaston julkaisemisaikeesta, 287—300), melyben a szerző a dialektológiai kutatások fontosságát hangsúlyozva ismerteti az eddig megjelent külföldi nyelvatlaszokat és elérkezettnek látja az időt a keletitengeri finnnyelvek atlaszának kiadására. Feltétlenül szükségesnek tartja, hogy a nyelvföldrajzi vizsgálódások Finn- és Észtországban közös alapon végeztesenek el és hogy a két atlasz egymást mintegy kiegészítse. Meg kell egyezni a kérdésekben, a gyűjtési és feldolgozási módszerben és a művek kiadásának technikájában. SAARESTE ismerteti és magyarázza egyúttal azokat az általa kidolgozott irányelveket, melyek alapján ed-

digi gyűjtéseit végezte és az elvei és módszere megvilágítására szolgáló három térképmellékletet elkészítette.

JALO KALIMA „A karjalai, aunuszi és vepszá nyelvek *š*-kezdetű szavairól“ ír (Karjala-aunuksen ja vepsän *š*-alkuisista sanoista, 194–201). Az ősfinnben az *š* hang szó elején és egyéb helyzetekben *h*-vá változott és ezért a mai keletitengeri-finn nyelvekben előforduló *š*-hangot nem lehet ősfinn *š*-re visszavezetni. Hogyan lehetne megmagyarázni bizonyos karjalai dialektusok, az aunuszi, vepszá és lüd nyelvek azon szavait, melyekben a szabályos *s* helyett *š* szókezdő hangot találunk? Az adatokból le kell választani az illető nyelvek különletében keletkezett hangutánzó szavakat és a késői orosz jövevényszókat. A szomszéd nyelvjáráásokból való sok kölcsönzés miatt még így is nehéz tiszta képet alkotni. Legfontosabbak azok a szavak, melyekben a szókezdő *š* affrikatával, *tš*-vel váltakozik, pl. karj. *šoma*, *šüblä* 'szemölcs' \sim *tšüpläni*, karj. *tšipšu* 'nedves hó' és karj., lüd *šipšu*. Ez a szó *š* szókezdettel az oroszba is átment (*unnuša*). Fontos az orosz jövevényszavak tanúságtétele is. A karj.-aunusziban az orosz szókezdő *ч*, *у* hangnak általában *tš*, néha azonban *š* felel meg. A karj.-aunusziban, vepszában és a lüdben vannak tehát olyan más nyelvjáráásokból való kölcsönzéssel nem magyarázható szavak, melyekben a szókezdő *š* valamilyen viszonyban van az illető nyelvek szókezdő affrikatájával. Nem lehet véletlen, hogy a f. *suoro* 'csök' szókezdő *s* hangjának a karj.-aunusziban *tš* és *š*, a lüdben és a vepszában *š*, a vótban egészen kivételesen *š*, a déli észtben pedig affrikata (*tsoor*) felel meg. Párhuzamosan halad a most tárgyalt hangmegfeleléssel egy másik jelenség, mely szerint a karj.-aunusziban és a déli lüdben a szabályos *z* helyett *ž* (*dž*) hangot találunk. Egy biztos eset (*ižä*, *ižändü*) *ž*-je fgr. affrikatára utal. Esetleg a többi szabálytalan *ž*-t is sikerül affrikatára visszavezetni. A „szabálytalan“ szókezdő *š* és szóközépi *ž* eredetének tisztázásához mindenesetre szükséges volna a szóbanlevő nyelvek sibilánsainak alapos áttanulmányozása.

W. GRÜNTAL terjedelmes cikkben értekezik „Az észt nyelv néhány egytagú szavának alakváltozatairól“ (Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakkaismuodoista virossa, 58–89). Nem szabályos, de mégis azonosirányú fejlődést mutatnak a következő névmások alaki változatai: 1. *keñ* \sim *kê*, *kië* 'kuka', 'ken' (ki), 2. *mñn* \sim *mî*, *mië* 'minkä', 'min' (mi, gen. és acc.), 3. *señn* \sim *sê*, *sië* 'sen', 'tämän', 'tuon' (az, ez, gen. és acc.). Párhuzamosan halad ezekkel az esetekkel az *oñn* \sim *ô* kopula fejlődése is. Hogy ezeket a fejlődéseket megérthessük, mindjárt meg kell ismerkednünk GRÜNTAL dolgozatának eredményével. Az észt nyelv egytagú szavaiban sajátos, a hangsúlytól függő hangtörvény érvényesült. Ha valamely egytagú szó rövid (félhosszú vagy nyújtott) magánhangzóban végződött, vagy pedig mássalhangzóban, amely előtt ilyen magánhangzó állt, akkor a szóvégi hang abszolút helyzet-

ben (valószínűleg a német és svéd, sőt talán a lett és orosz nyelvek hatására) rendesen nagyon hosszúvá nyúlt meg. Világos tehát, hogy az előbb említett esetekben a magánhangzóban végződő alakok mondathangsúlytalan helyzetben szabályos fejlődéssel az *n* elveszése után keletkeztek, amikor is a magánhangzóban érvényesült az elmondott hangtörvény. Ugyancsak másodlagosan nyúlt meg a rövid szóvégi *n* is abban az esetben, ha az — valószínűleg mondathangsúlyos helyzetben — nem kopott le, hanem a szó abszolút használatában a szóbanlevő késői hangtörvény működési körébe lépett. Érdekes részletkutatásokkal világítja meg a szerző a tárgyalt névmások különböző, nem szabályos esetalakjainak keletkezését és a kéttagú, konkrétjelentésű szóból egytagúvá vált kopula fejlődését. Rövid magánhangzó és szóvégi *n* kapcsolatát találjuk a tagadóige **en* egyes sz. 1. személyű alakjában és a **kun* kötőszóban. A tagadóigének eredetileg megvoit a teljes paradigmája, ma azonban általánosan csak az egyes 3. sz. alak használatos, amelynek *eī*, *äi*, illetve *epp*, *ešs* < **esi* alakja van. A régi nyelvben és az északkeleti észtnben megtaláljuk az **en* nyomait *eñn* alakban. Az *n* lekopására egyetlen példánk sincs, aminek okát valószínűleg a személyrag különleges szerepében kell keresni. A **kun* kötőszóban viszont minden esetben elveszett az *n*. A XVII. és XVIII. sz. íróinál *ku* és *ko* alakban találjuk a kötőszót, míg ma a *kui* alak általános.

JULIUS MÄGISTE „Az első szótagbeli magánhangzó velarisatiójáról az észtn nyelvben“ (Ensi tavun vokaalivelarisatiosta virossa, 244—259.) c. dolgozatában az első szótagban végbement regressiv velarisatio néhány esetével foglalkozik, különösen az egész észtn nyelvterületen meglevő *e > õ* (*o : e*) és általában az északi nyelvjárásterületekre jellemző *õj > õi* hangváltozással. A szerző véleménye szerint ezeket a hangváltozásokat kizárólag a hangrend és illeszkedés alapján lehet kielégítően megmagyarázni. Az észtnben egész csomó származékszó van, melynek első szótagjában *õ* (*o : e*) vagy *e*-vel váltakozó *õ* hangot találunk, holott ugyanazon tőből képzett egyéb származékszavak, a legközelebbi rokonnyelvek vagy pedig valamelyik szomszédos idegen nyelv (mint átadónyelv) tanúsága szerint a szótag magánhangzója eredetileg magashangú volt, pl. *kõbu* 'Halm, Stengeŀ' vö. *kebyas*, f. *kepeä*. Ebben és az ehhez hasonló esetekben az *e > e* hangváltozás azért következett be, mert a tőhöz mélyhangú képző járult: **kebedä* ∞ **kepoi* > **kepoi* > *kõbu*. A szerző egyik korábbi munkájában fölvetette azt a gondolatot, hogy az ősfinn-nyelv tökéletes hangrendjét a mai keletitengeri finnnelvékben (az utolsó szótag *e > e*, *i > i* hangváltozását nem számítva) az rontotta meg, hogy az *-o-*, *-u-* magánhangzós képzők kiegyenlítődes következtében a magashangú tövekhez is hozzájárultak, pl. *kägu*, vót *tšako* < **käkoj* (és nem **käköj*!) A *kõbu*-féle asszimilációs esetek megerősítik ezt a szabályt. A velarizálódás azonban csak olyan esetekben történhetett meg,

amikor a szó hangtani vagy jelentéstani okokból elszigetelődött eredeti szócsaládjától. Ilyen eset aránylag kevés van és ezért a szabályos velarisatióra meglehetősen kevés példát idézhetünk. A velarizálódott *ɣ*-ből sok esetben ismét *e* lett, pl. *elama* : *elu* (pro **elu*). Bizonyos nyelvjárásokban vannak szórványos esetek, melyek nehezen magyarázhatók, mert nem képzett szóval van dolgunk. Ezek jövevényszók hangrendet nem ismerő nyelvjárások területéről. Ha valamely nyelvjárásban egymásmellett élnek ilyen szabályos alakok, mint *kõhn*, gen. *kõhna* és *lehm*, gen. *lehmä* és ha ebbe a nyelvjárásba átkerült egy vegyeshangú *kehv*, gen. *kehva* alak, akkor az beilleszkedett a *kõhn*, gen. *kõhna*-típusú szavak hangrendszerébe. — Az Akadeemiline Emakeele Selts kéziratosszójegyzékeiből gyűjtött adatok is azt mutatják, hogy egy *e* — *a* vokalizmusú szóból magánhangzóilleszkedéses területen *õ* (o : e) — *a* vokalizmusú szó lesz, pl. *nõna* < *nena* < **nenä*. Igen sok esetben az eredeti *i* — *a*-ból az illető nyelvjárásra jellemző *i* > *e* hangváltozáson keresztül *e* — *a*, ebből pedig *õ* — *a* lett. — Regressiv velarisáció útján keletkezett *õ* hangot találunk az imperf. *i*-jele előtt az egytagú *õ* magánhangzós igékben: *sõõn* ∞ *sõin*, *lõõn* ∞ *lõin* és egy főnévben: *õõ* 'yõ (éj)' ∞ *õitsis* 'yõpaimenessa (éjjeli pásztorkodásban)'. Ez az *õ* ∞ *õ(i)* hangváltozás, mely nagyjában az egész északi észt nyelvterületen megtalálható, egyelőre nincs megmagyarázva. Figyelembe kell venni, hogy néhány déli nyelvjárásban az õsfinn *-õi*, ill. északi észt *-õi* hangkapcsolatnak egészen szabályos *-õi* felel meg. Több déli nyelvjárásban viszont *-ei* hangkapcsolatot találunk, mely nem *-õi*-ből, hanem *-õi*-ből fejlődött az *õ* delabializálódása következtében. Az északi nyelvterület **-õi* > *oi* hangváltozását megint csak a regressiv velarisáció magyarázza meg. Fel lehet ugyanis tenni, hogy az igei személyragok mélyhangú alakjai kiegyenlítődes következtében a magashangú tövekhez is hozzájárultak: **sõimmek*, **lõimmek* stb. és így a második szótag mély hangjának hatására az eredeti **õi*-ből *õi* lett. A szerző a tárgyalt hangváltozások okát a hangrendben látja, mely az õsfinn nyelvnek eszerint jellemző tulajdonsága volt és kétségbevonja azt a felfogást, hogy a hangrend és illeszkedés az észt nyelvben csak későbbi korban fejlődött volna ki.

LAINA SYRJÄNEN „A finn nyelv *d*-je és Elias Lönnrot” (Suomen kielen *d* ja Elias Lönnrot, 319—362.) címen ismerteti a XIX. sz.-beli nyelvészek és nyelvtanírók *d*-hangra vonatkozó felfogását és vitatkozásait, méltatja LÖNNROT fellépésének jelentőségét, bemutatja LÖNNROT nyilatkozatait, melyekkel az ellentéteket kiegyenlítette és végül adatgyűjteményt közöl annak bemutatására, hogy miként jelölte LÖNNROT a *d* hangot és megfelelőit különböző műveiben.

LAURI HAKULINEN a finn *hurskas*, *vanhurskas* szó jelentéseit magyarázza (Hurskas, vanhurskas. Merkitysten selvittelyä, 137—145). JUSLENIUS szótárában a *hurjcas* és *vanhurjcas* jelentése egyaránt 'justus',

'rättfärdig'. RENVALL szótárának értelmezése szerint *hurſſas* 'mali haud conscius nec particeps, justus, probus, integer, Bibl. pius, spiritus religiosi plenus', 'redlich, rechtschaffen, rechtfertig, fromm' *manhurſſas* (pro *wa'an-hurſſas* a *wafaa* et *hurſſas*) pedig 'ecl. justus e. c. Deus, justificatus e. c. fidelis', 'gerecht, rechtfertig'. A mai irodalmi nyelv a két szót a régi szótárak értelmezésével egyezően vallásos-morális értelemben használja. LÖNNROT a két szónak a népnyelvből olyan jelentéseit is ismeri, melyek feltűnően eltérnek a közismert jelentéstől. A *hurskas* szó — amint azt THOMSEN kimutatta — germán eredetű. A germán megfelelők jelentéseit általában e következő csoportokban lehet összefoglalni: 1. sebes, gyors; 2. ügyes, okos; 3. bátor, hős; 4. szelíd, nemes. A szónak a régi és a mai irodalmi nyelvből ismert jelentése igen közel áll a 4. jelentéscsoporthoz. A Sanakirjasäätö kéziratosszövegeiből a szónak olyan népnyelvi jelentései is kerülnek elő, amelyek meglehetősen pontosan fedik az összes germán jelentéseket: 'pazlárlo, adakozó, féktelen, vad, gyors, bátor, vidám, okos'. Hogy e különböző, az irodalmi nyelvtől eltérő jelentések milyen nyelvjárásokban fordulnak elő, azt térképen mutatja be a szerző. Úgy látszik, hogy bizonyos nyelvjárásokban a *hurskas* szó már igen korán fölvette a régi és mai irodalmi nyelvből ismert vallás-erkölcsi jelentést. AGRICOLA azonban a szónak egyéb, népies jelentéseit is ismerhette s minden félreértés elkerülése miatt vette használatba a *vanhurskas* összetételt, melynek első tagja 'igazán, komolyan' jelentésével mintegy megszorította a többértelmű *hurskas* jelentését. AGRICOLA különben valószínűleg nem maga találta ki a *vanhurskas* összetételt, hanem mintegy szentesítette a katolikus papság alkotta hagyományos kifejezést.

LAURI KETTUNEN a finn *avata* és *aukaista* igékkel foglalkozik. (Suomen *avata* ja *aukaista* sanaperheineen, 232—234). A két terjedelmes szócsaládba tartozó ige szorosan összetartozik és úgy látszik, mintha az első ugyanazon igetőnek a gyengefokú, a másik pedig az erős fokú alakja volna. A legközelebbi rokonnyelvek azt bizonyítják, hogy az igető eredetileg *ava-*. Hogy viszonylik az *ava-* családjaához az *aukaista* családja? Itt figyelembe kell venni az *auki* partikulát, amely a régi nyelvben *avoi*, *auoi* alakban fordult elő s amelynek a finn nyelvek egy részében *v-s* alak felel meg (vepszä *avoi(n)*, vót *avea* stb.). Úgy látszik, hogy az *auki* egy eredeti **avki-*ből származott a tuiki, halki, lohki, rikki, poikki, ratki, pahki, selki, julki analógiájára. Ugyancsak analógiás hatásra keletkeztek a *k* hangot feltüntető igék, tehát *julki*: *julkaisee*, *halki*: *halkaisee* ∞ (*auki*): *aukaisee*, *aukoo*, pro *avaisee*, *avoo*. Az is lehet azonban, hogy egyszerűen a *katkaista*, *katkoa*, *ratkaista*, *ratkoa* stb. igék hatására keletkezett az *aukaista*, *aukoa* ige. Kérdés, hogy a távolabbi rokonnyelvek az *ava-* tö felvétele mellett vagy ellen bizonyítanak.

JULIUS MARK a finn *kopara* szó eredetét tisztázza (Suomen *kopara*, 238—243). BUDENZ és DONNER szerint a *kopara* (Renv.) 'ungula eqvina, huf', (Lönnr.) 'hof, klöf, hästhof, renklöf' és *koura*, *kopra* (Renv.) 'manus prehensens, vola cum digitis, ergreifende hohle hand' egy szócsaládba tartoznak és a lpK. *kvepper*, illetve lpN. *guopper* szó megfelelői. A lappológusok a lapp alakoknak csak a f. *kopara* szóval való egyezését fogadták el, viszont KALIMA a f. *koura*, *kopra* (karj. *kobra*, vepszá *kobr*) szónak zürjén megfelelőjét (*gabyr* 'faust') mutatta ki. TOIVONEN ezt az etymológiát természetesnek tartja, a finn alakokat az aunusziból, a lüdből és a vótból egészíti ki és rámutat az osztják megfelelőre: V. *k'pyār*. TOIVONEN szerint a f. *kopara* jövevénytípus lehet a lappból, a lp. *guopper* *guöbeēr* stb. tehát összetartozhatnak a f. *koura*, *kopra* és zürj. *gabyr* szavakkal. MARK szerint azonban ennek az egyeztetésnek hangtani akadályai vannak. A *kopara* szót sem lehet lapp jövevénytípusnak tekinteni egyrészt hangtani okokból, másrészt azért sem, mert a szó több keleti-tengeri-finn nyelvből kimutatható. A f. *kopara* tehát a lpN. *guopper* stb. szónak ősi megfelelője. Nehéz megállapítani, hogy a szó eredeti jelentése 'gespaltener huf, klaue der kühe stb.' vagy 'huf' vagy pedig 'nagel' volt, a három jelentés különben is szorosan összefügg. A hangtanilag összetartozó szavaknak egymástól meglehetősen eltérő jelentései az alapjelentésekből világosan levezethetők.

E. N. SETÄLÄ „*Parulan neva*“ címen egy ősi mondáról ír, mely a „*lintukoto*“ (madártanya) emlékét őrizte meg. A „*lintukoto*“-ban törpék laktak, kik a darvakkal folytattak küzdelmet (vö. Ilias III. énekének kezdő versszakai). Közép-Pohjanmaa területén még ma is él a monda egy változata s a nép a „*lintukoto*“-t „*Parulan neva*“-nak nevezi. SETÄLÄ kimutatja, hogy norvég följegyzés szerint hasonló monda van a lappoknál. A „*lintukoto*“ neve ott Barbmooreszág, *barbmo*, gen. *barmo* jelentése pedig FRIIS szótára szerint 'délen fekvő hely, ahova a néphit szerint a vándormadarak költöznek tél idejére' (locus meridionalis, quo aves peregrinae hiemem transigere putantur). A lpN *barbmo*, *barmo* hangtanilag pontosan egyezik a finn *Paru-la* szóval (a *-la* helynévképző).

YRJÖ WICHMANN kimutatja (*Hutja*, 393—395.), hogy a finn *hutja* szó, melynek LÖNNROT szótára szerint 'långt och smalt spö, spragga, lång och slankig menniska' (hosszú és vékony vessző, magas és karcsú ember) a jelentése és amelynek észti megfelelője is van: (WIED.-HURT) *hudi*, gen. *hud'ja* 'Stange, dünne Latte, Bootstange, Plumpkeule (beim Fischen), eine fünf Fuss lange Stange, an den weduköiz befestigt, womit das Netz unter dem Eise geleitet wird' stb. egyezést mutat a következő zürjén szóval: S. L. Le. P. *šat*, V. Pets. Ud. J. *šait* 'pitkä vitsa, hieno riuku, ohkanen oksa' (hosszú vessző, vékony lécső, vékony ág), (L. Le. P.) 'vesa' (sarjadék) (I.e.) 'pitkä vitsa,

vars. pihlajan' (hosszú vessző, kül. a berkenyéé) (Petš.) 'vapa, riuku' (vessző, lécs) (I); S. L. P. *vugir šat*, V. Ud. *vugir-šait* 'onkivapa' (horgászvessző), Ud. *ker-šait* 'pitkä, ohkanen riuku, jolla ajoporoa hopute-taan (hosszú, vékony pálca, mellyel a befogott rénszarvast siettetik). A f. *h* fgr. *-re megy vissza, a f. -u-nak pedig más biztos esetben is zürj. -a- felel meg.

FRANS ÄIMÄ „Egy finn-karjalai halászati műszó (Eräs suomalais-karjalainen kalastussana, 399—416.) c. értekezésében az ylitornioi, turtolai és kolarii északfinnországi nyelvjárásokból feljegyzett *sappama* szóval foglalkozik, melynek jelentése: 'nuotan perässä oleva reikä, josta saadut kalat lapetaan venheeseen' (kerítő háló alján levő nyílás, melyen át a kihalászott halakat a csónakba öntik). A *sappama* szó egy *sappaa*, pr. *sapan* 'dobni, vetni' jelentésű ige *ma*-képzős származékának fogható fel. Egy ilyen igeének pontos megfelelője volna a lappban: lpK. *suoppet* 'recipere, repudiare', lpN. *suoppot* 'kaste, udkaste, forskyde, forkaste (flere Ting)' stb. stb. A 'dobni, vetni' jelentés általánosnak látszik a lappban és így bizonyosan ez az ige eredeti jelentése. Még egy olyan *ma*-képzős nomen van a finnben, mely egy ősi fgr. igetövet őrzött meg: *valkama* 'kikötő' (vö. lp *vuol'get* elindul, elmegy, m. *väl-ik* stb.). GANANDER, RENVALL és LÖNNROT szótára, a Sanakirjasäätiön és a Finn Irod. Társ. birtokában levő kéziratosszójegyzékek szerint a szónak következő alakváltozatait ismerjük: 1. *sappa*, gen. *sapan*; 2. *sappama*; 3. *sapain*, gen. *sappaimen*; 4. *sapain*, gen. *sappaimen*; 5. *sappain*; 6. *sappana* és 7. *sappu*, gen. *sapun*. Részletesen ismerteti a szerző a szónak jelentéseit és az egyes alaki változatok földrajzi elterjedését. A *sappama* szó a keletikarjalai nyelvben is megvan *tšapain*, *tšu(ap)pain*, *tšoopain* és *tšooppi* alakokban. A karjalai szókezdő affrikata nem fgr. affrikatára, hanem fgr. s-hangra megy vissza (vö. f. *sappama* stb., lp. *suoppet* stb.), a karjalai affrikata valószínűleg orosz hatásra keletkezett.

Magyar szempontból különösen érdekes Y. H. TOIVONEN cikke: „*Mies — magyar*“ (f. *mies* 'férfi', 389—392). SETÄLÄ egy előadásában, amely később a SUSAik. XLIII. kötetében nyomtatásban is megjelent, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a finn *mettos*, észt *mõtus*, liv *mitü'ks* 'metso' (= Tetrao urogallus, Auerhuhn) vogul kU. *mā'nšəm* 'vanha koppelo t. metso' (= öreg fajdtyúk), So. *mansin* 'metso' és osztják Irt. *mān.džim*, N. *manšiy* 'tetrao urogallus' a vogulok és osztjákok közös népnéve a vog. (MUNK.) *mānši* stb. és annak ismert megfelelője, a magyar népnév ugyanazon szócsaládba tartoznak. A szó eredeti jelentése SETÄLÄ szerint 'férfi, hím' lehetett, de hangtani okokból elfogadhatatlannak tartja a vog.-osztj. és magyar népnévnek a finn *mies* 'férfi' szóval való egyeztetését. TOIVONEN ezzel szemben azt bizonyítja, hogy a finn *mies* 'férfi', vog. (Kann.) *mēn.dži* stb. 'vogul; meg nem keresztelt gyermek', (MUNK.) *mānši* stb. 'a vogulok és az osztjákok közös nép-

neve' és a magyar ∞ megyer szavak összetartozásának semmiféle hangtani akadályja nincs. A vokalizmust illetőleg a f. *mies* szó magashangú és ősfinn **mäs*-re megy vissza. A különböző vogul nyelvjárási alakok **ä* ∞ ε magánhangzóra utalnak. A jelenleg mélyhangú magyar mellett ott találjuk a magashangú megyer alakot s nem lehetetlen, hogy éppen a megyer alak az eredetibb. A finn *s*-nek a vogulban *ńś*, *ńđś*, a magyarban pedig *gy* felel meg (vogul *ńś*, *ńđś*, magy. *gy* \leftarrow **ńłś*). Ez a megfelelés egészen szabályos (vö. f. *kusen* ∞ vog. *kőńđś* ∞ *húgy*).

Bár nem tartozik a nyelvészet körébe, tárgyánál fogva mégis közelről érdekel bennünket ARTTURI KANNISTO „A vogul sorsénekekről“ (Vogulien kohtalolauluista, 202—231.) c. tanulmánya. A vogul lírai költészetnek legsajátosabb termékei azok az énekek, melyeket MUNKÁCSI műszavával sorsénekeknek nevezünk. A sorsénekekben az ének szerzője — férfi vagy nő — a maga egyéni életének többé-kevésbé fontos élményeit és hangulatait adja elő énekelve, első személyben beszélve, gyakran nevét, sőt lakóhelyét is megnevezve. A följegyzett sorsénekek általában egészen újak, a legtöbb ének keletkezésének körülményeit pontosan ismerik. Ettől függetlenül azonban a sorsének, mint műfaj, igen régi lehet. Az egyes énekek — éppen azért, mert nagyon egyéni — könnyen feledésbe merülnek. A műfaj régisége és életképesége mellett bizonyít az is, hogy olyan vidékeken, ahol a többi eredeti műfaj elpusztult, sorsénekeket még mindig énekelnek. KANNISTO huszonegy sorséneket közöl finn fordításban saját kiadatlan népköltés-gyűjteményéből becses magyarázatokat fűzve az egyes énekekhez. AHLQVIST és PATKANOV igen lesújtó véleményt mondtak az osztják sorsénekekről, hasonló hangnemben írtak orosz utazók a vogul sorsénekekről. Tagadhatatlan, hogy a vog-osztj. sorsénekek tartalmi és formai értéke nagyon különböző. Az énekek egy része valóban csak darabos alkalmi rögtönzés, más esetekben a szerző éveken, sőt évtizedeken át csiszolta és formálta egyetlen költői alkotását, amelyből aztán igen befejezett, nagy költői értékeket feltüntető ének keletkezett. Figyelmet érdemelnek az idegenszerűségükben is megragadó hasonlatok és természeti képek. Költői értéküktől függetlenül rendkívül becsesek a sorsénekek azért, mert mint a lehető legegényibb költői termékek minden esetben érdekes bepillantást engednek a népies líra keletkezésébe, egy természeti nép mindennapi életébe és lelki életének mélységeibe.

*

N. SEBESTYÉN IRÉN.

DR. ALBERT SAARESTE: *Die Estnische Sprache. Tartu, 1932. Akadeemiline Kooperatiiv, 56 l. + külön térkép.*

Az észti nyelv eredetére, elterjedésére, jellemző hangtani, szótani és mondattani sajátságaira vonatkozó legfontosabb ismeretek tömör összefoglalása. Szerzője a tartui egyetemen az észti nyelv professzora,

együttal az észti nyelv egyik legalaposabb készségszintű kutatója. Dolgozatában áttekintő képet nyújt az észti nyelvnek a közfennből való fokozatos kiválásáról és további önálló fejlődéséről, megemlítve a mai finn nyelvtől való legfontosabb eltéréseit. A szerző megismertet bennünket az észti nyelvjárással, együttal nyelvjárásszövegeket is közöl. Tárgyalja az észti személynevek — család- és keresztnévek — valamint helynevek kérdését. Beszámol a lezárulóban levő észti nyelvújítás eredményeiről, jellemzi a mai észti irodalmi és köznyelvet, amely a közelmúlt politikai, közművelődési és gazdasági változásai következtében rohamos háttérbe szorítja a nyelvjárással. A dolgozat hű képet ad arról a rendszeres és eleven nyelvészeti munkásságról, amely Észtországban az elmúlt két-három évtizedben kifejlődött, de vázolja az észti nyelvészeti munkásság történetét is, a XVI. századi első nyomoktól kezdve. A tanulmány elsősorban az észti nyelv iránt érdeklődő szakemberek számára szolgálhat hasznos segédeszközzel, de az észti nyelv iránt érdeklődő laikusok is eredménnyel forgathatják. A szövegbe iktatott térképek feltüntetik az észti nyelvjárásterületeket, a lakosság települési viszonyait, a nyelvjáráskutatás anyaggyűjtésének jelenlegi állását. Külön térkép ábrázolja Észtország közigazgatási beosztását. Kiadós könyvészeti összeállítás sorolja elő azokat a különböző nyelveken — főleg újabban — megjelent dolgozatokat, amelyek az észti nyelvtudomány szempontjából a legtöbb haszonnal forgathatók. Külön meg kell dicsérnünk a könyv izléses nyomdai kiállítását. Ugyanazt a világosságot és értelmet sugározza, amely a dolgozat tárgyának kezelésében is megnyilvánul. Kíváncsi lenne, ha Saareste professzor ezt a vezérfonalat tovább gombolyítaná a észti nyelvről a tudományos kutatások legújabb eredményein alapuló nagyobb terjedelmű összefoglaló rendszerezést készítő nemcsak észti, hanem — jelen dolgozat mintájára — valamely világnyelven is.

VIRÁNYI ELEMÉR.

III.

B. J. VLADIMIROV: A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Bevezetés és hangtan. (Б. Я. Владимирцов: Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Издание Ленинградского Восточного Института имени А. С. Енукидзе. Ленинград 1929, in 8° XII + 436).

N. N. POPE: A mongol társalgási nyelv gyakorlati kézikönyve. A chalcha nyelvjárás. (Н. Н. Попе: Практический учебник монгольского разговорного языка. Халхаское наречие. Издание Ленинградского Восточного Института и. А. С. Е. Ленинград 1931, in 8° VIII + 180).

Már a XVII—XVIII. századi utazók néprajzi, vallástörténeti stb. leírásai mellett találunk nyelvi feljegyzéseket azon mongol törzsek

dialektusairól, ahol utazóink éppen megfordultak. De az igazi fellendülés a nyelvi (és még későbbben nyelvészeti) studiumokban csak meglehetősen lassan, alig valamivel több mint száz évvel ezelőtt mongol szövegek feltárásával vette kezdetét. A Nyugaton oly nehezen megközelíthető mongol kéziratok és xylographiák helyett azonban jóideig csak egy-két, legtöbbször fordítással együtt kiadott mongol szöveg állott az érdeklődők rendelkezésére, mint I. J. SCHMIDT Sanang Sečen és Geser ʁan kiadása, KOWALEWSKI, POPOV chrestomathiái stb.

Az első orosz mongolisták, akik politikai helyzetük adta előnyeivel élve a mongol írásbeliséggel, a mongol könyvtárakkal mindjárt szoros kapcsolatot tudtak teremteni, sikeresen vághattak azonnal a legnehezebb feladatnak is: a szótárírásnak. Az első ilyen vállalkozást már nagyban megkönnyítette a meglehetősen gazdag kínai-mongol és tibeti-mongol lexicographia. S valóban, csaknem kizárólag erre a benszülött szótárirodalomra támaszkodott I. J. SCHMIDT mongol-német-orosz szótára (1835). J. E. KOWALEWSKI mongol-francia-orosz szótára (1844-49) ezen jóval túlmenően már a legfontosabb mongol munkák szöanyagát is tartalmazza s bár távolról sem teljes, mai napig a legjobb, leghasználhatóbb mongol szótár; megérdemelt megbecsülésének a bizonyítéka a pár évvel ezelőtt megjelent photo-lithographikus új kiadása. KOWALEWSKI, számos tévedését (sokszor bizony képzelt tévedését is) saját olvasmányai alapján kijavította, szókincsét kibővítette K. TH. GOLSTUNSKIJ annyira szerencsétlen, kellemetlen külsőben megjelent lithographált orosz kurzív írásos mongol-orosz szótárában (1893-1895).

Az első mongol szövegkiadásokat követték újabbak: történeti szövegek, mesegyűjtemények stb, mindezek jelentősége azonban eltörpült a három nagy szótár mellett a nyelvész előtt, aki az írott mongol nyelv szókincsét vizsgálva kizárólag erre a három szótárra támaszkodott. S ez talán nem is lett volna valami nagy baj, ha a fenti szótárak kimerítenék a mongol szókincset legalább arra a korra vonatkozólag, amelyet feldolgoztak; ez az egyoldalúság még sokkal súlyosabb a nyelvtörténeti kutatásokban, (vehetjük magát a mongol nyelvet, vagy az altaji nyelvrokonság kérdését), mert SCHMIDT, KOWALEWSKI, GOLSTUNSKIJ mongol szótárai az írott mongol nyelvnek csak a XVII—XIX. századi állapotát tükrözik vissza. A mongol nyelvnek hangállapot és szókincs tekintetében ettől a XVII—XIX. századi anyagtól jelentősen eltérő emlékei is vannak részben mongol, részben más írással lejegyezve. Mindezek feltárása a mai mongol filológia legújabb és legégetőbb feladatainak egyike, ebben az úttörő munkában különösen nagy szerepet vitt BORIS JAKOVLEVIČ VLADIMIROV, a nagy orosz mongolista, aki studiumunk mérhetetlen veszteségére nem régiben, alig 47 éves korában elhunyt.

A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárásról írott összehasonlító

nyelvtanában összefoglalja egy rövid jegyzékben a mongol nyelvemlékeket tételek szerint, közöttük számos olyan emlékekkel találkozunk, amelyeknek felfedezése, ismertetése VLADIMIRCOV nevéhez fűződik.

Ismeretes, hogy a mongolok a XIII. században, nagy politikai terjeszkedésüknek mindjárt a kezdetén, átvették az ujjur írást; a mongol buddhista hagyomány ezt az eseményt, meglehetősen alaptalanul, Sa-skya pandita nevéhez fűzi. Rövid és általánosnak korántsem mondható használat után ebből az ujjur írásból készítette bizonyos kisebb változtatásokkal Čhos-kyi 'od-zer a ma is használt mongol írást. Sem az ujjur, sem a mongol írással írt szövegek nem törekedtek eleinte egy egységes mongol nyelv vagy nyelvjárás használatára: ezekre az emlékekre egységes bélyeget az ujjur helyesírás és az ujjur szókinés nagy befolyása nyomott. A mongol írással írt nyelv lassanként uniformizálódott, végül is a XVII. század elején már teljesen megmerevedett, valósággal holt nyelvvé lett. Az élő dialektusoktól nemcsak archaikus vagy archaizáló helyesírása választotta el bizonyos fokig, hanem szókinése és nyelvtana is. Ez az írott, vagy irodalmi mongol nyelv ugyanakkor nagy tekintélyre kapott: bármilyen nyelvjárást is beszélt valaki, írnia csak az irodalmi nyelven volt szabad, kivéve a kalmüköket, akiknek a XVII. század óta külön írásuk volt,

Ezt az ujjur-mongol írásos *írott mongol nyelvet* emlékei szerint VLADIMIRCOV a következő korokra osztja.

I. Régi írott nyelv: 1. régi kor, pontosan meg nem határozható időtől tart a XIV. század elejéig; az emlékek ujjur írásosak;

2. középső kor, a XIV. század elejétől a XVI. sz. második feléig tart; az emlékek ujjur írásosak;

3. átmeneti kor, a XVI. sz. vége és a XVII. sz. eleje; az emlékek ujjur és mongol írásosak, vagy még itt-ott tiszta ujjur betűkkel keveredik a mongol írás.

II. Új írott nyelv: 4. új kor, a XVI. sz. végétől napjainkig, ezt a mongol nyelvet klasszikusnak is szokás nevezni; használatos a mongol, és a mandzsu és az ú. n. galik írás.

Ez utóbbihoz sorakoztatja VLADIMIRCOV még az oirat (kalmük) és a mandzsu írást is, mint a mongol írás leszármazottjait.

Az írott nyelv emlékei a következők.

Régi kor. 1. Az ú. n. Dzsingisz-kőve a XIII. sz. első felének közepéről. 2. Güyük pecsétje 1246-i perzsa nyelvű levelén. 3. Saif-ad-Din emlék, 1262. 4. Argun levele Szép Fülöphöz 1289. 5. Argun levele 1290-ból (kiadatlan). 6. Argun jegyzéke 1291-ből (kiadatlan). 7. Gazan levele, 1302 (kiadatlan). 8. Öljeitü levele Szép Fülöphöz, 1305. 9. Muhammad Bayši verse, 1324 (kiadatlan). 10. Toktoga, Özbek, Abdulla 3 ezüst pai-tse-ja. 11. Egy pekingi kerek bronz pai-tse ismeretlen időből (kiadatlan).

Középső kor. 12. Aruy yün-nan-i wang sziklafelirata. 1340 (kiadatlan). 13. PELLIOI-féle sziklafelirat Kan-szu-ból, 1326 (kiadatlan). 14. PELLIOI-féle tun-huang-i mongol fragmentumok (kiadatlanok). 15. Tun-huangi felirat, 1323. 16. Porosz expedíciók keletturkesztáni levelei, 1326 és 1398. 17. KOZLOV-féle emlékek és töredékek Chara-chotoból (kiadatlanok). 18. KROTKOV-féle emlékek Keletturkesztánból (kiadatlanok). 19. Japán expedíció buddhista fragmentumai Keletturkesztánból (csak a facsimile jelent meg). 20. Feliratok Erdeni-júból (Karakorum). 21. MALOV-féle buddhista sūtra címkéje, (kiadatlan). 22. *Bodhicaryāvatāra* mongol fordítása Čhos-kyi 'od-zertől, a XIV. sz. elejéről; csak új kéziratban és egy xylographiában maradt fenn. 23. *Burqan baysi-yin arban qoyar jokiyangyui*, buddhista mű; Šes-rab seŋ-ge-féle fordítása XVIII. sz.-i másolatban maradt fenn (kiadatlan). 24. *Subhāṣitaratnanidhi* mongol fordítása Sa-skya paṇḍitától, XVII. sz.-i másolatban maradt fenn (kiadatlan). 25. *Pañcarakṣā* fordítása Šes-rab seŋ-getől (kiadatlan). 26. *Thar-pa čhen po* fordítása (kiadatlan). 27. Öljei temür khán levele, 1408. 28. Az 1413-i POZDNEEV- és POPOV-féle emlékek. 29. A tumut Altan khán okmánya.

Átmeneti kor. 30. *Thar gyan* Sandan sengge-féle fordítása (kiadatlan). 31. *Molon toyin* (kiadatlan). 32. *Mañjuśrīnāmasaṃgīti* fordítása, xylographia (kiadatlan). 33. A mongol Kanjur legtöbb kötete. 34. Számos, különféle tárgyú kézirat, pl. Sanang Sečené. 35. Pekingi xylographiák, melyek XIV. sz.-i és XVII. sz. elejéről való fordításokról készültek. 36. Töredékes mongol kéziratok, melyeket MALOV a sarö-yöguroktól hozott (kiadatlanok). 37. Feliratok: a) Čayan bayising, b) Čoy-tu tayiji, c) Keseg bayising, d) Čayan suburyan, e) Sam-yön-do, f) Chul-khrims toyin.

Ebből az egészen rövid felsorolásból is láthatjuk, hogy nem egy-két izolált, kétes értékű nyelvemlékkel állunk szemben a XIII-tól a XVII. sz.-ig terjedő időből, hanem számánál és sokszor terjedelménél fogva is jelentős emléktanyag ez, amely nélkül a mongol nyelvtörténet egyszerűen nem képzelhető el. Az emlékek jórésze, sajnos még kiadatlan (a kiadottak feldolgozása sem mindig kifogástalan), az eredetijök nehezen hozzáférhető. Éppen ezért különös nagy gondot fordítottam mongóliai utazásom alatt az ilyen nyelvemlék-szerű kéziratok megszerzésére, s ma már megvan a MTAkad. könyvtárában a fenti jegyzékből a 9, 24, 25, 26, 31 sz., valamint a 35 sz. alá sorolható több mű, továbbá több kisebb kézirat, melyet VLADIMIROV nem említ jegyzékében.

Mindezen nyelvemlékeknek közös sajátága az, hogy ujjur, vagy mongol írással készültek: tehát alapjában véve ugyanazzal az írással. Tökéletesen helyes úton jár VLADIMIROV, mikor ennek a mongol-ujgur írásos mongol nyelvnek, más szóval e nemzetivé lett írással lejegyzett *trott mongol* nyelvnek synchronikus vagy diachronikus képenek lerögzítésekor teljesen figyelmen kívül hagyja mindazt, ami *nem mongol* írásos

szöveg. Mondanunk sem kell, hogy az ujjur-mongol írás is, mint minden kölcsönzött írás, csak tökéletlenül tudta visszaadni a mongol nyelv hangrendszerét, hogy egyebet ne említsünk, a XIII—XIV sz.-i szókezdő, akkor még ejtett, ma már elnémult *h*-t képtelen volt jelölni. (Ennek érdekes párhuzamos példája, hogy ugyanabból a korból való ujjur írásos ujjur nyelvű szövegekben az arab nevek szókezdő *h*-ja is hiányzik). Kétségtelen, hogy a XIII—XIV. században nem jegyezte pontosan a mongol kiejtést ez az írás, csak gondoljunk a legkiáltóbb ujjur átvételekre a helyesírásban, mint pl. *tngrī*, *kkir*, *bodistv* etc. Ha tehát itt vakon ragaszkodnánk valaki ezeknek a szövegeknek a betűjéhez, akkor nyelvtörténeti vizsgálódásai során hangtörténet helyett betűtörténetet találna írni. Az ujjur-mongol írásos nyelvelmékeknek két főbenjáró gyengéje van, amivel nyelvtörténeti kutatásoknak feltétlenül számolniuk kell: 1° ez az írás tökéletlenül jelöli és jelölte a mongol kiejtést, 2° az ujjuroktól átvett írás az ujjur közvetítés során nagyszámú ujjur elemet hozott a mongol szókincsbe, helyesírásba.

Már most a legtermészetesebb gondolat az volna, hogy a fenti hibákat egykorú más írásos mongol emlékekkel összevetve korrigálni próbálnánk. Nos hát ezeket az egyéb, nem mongol-ujjur betűs nyelvelmékeket VLADIMIROV egészen sajátosságosan ítéli meg. Szerinte a legrégibb időktől fogva, a beszélt nyelvtől teljesen elvonatkoztatott, légtelen térben mozgó valami az *írott* v. *irodalmi mongol nyelv*, amellyel össze nem hasonlítható mongol nyelvelmékeink nem mongol írásos csoportja, még pedig azzal a meglepő indokolással, hogy azok — nyelvjárások emlékei. S nem kíméli itt még a 'phags-pa írásos emlékeket sem, ez az írás pedig nemcsak az egykorú kínai feljegyzések szerint mongol „nemzeti írás“, hanem valóban a mongolok is annak érezhették, mert Kubilai alatt minden mongol iskolában is annak a szerepében tanították.

Sajátságos, hogy míg VLADIMIROV oly részletességgel s gonddal számol be az írott v. irodalmi mongol nyelvelmékeiről, két-három soros feliratokat sem hagyja ki jegyzékéből, addig a többi, mint „nyelvjárások emlékeit“, meglehetősen sommás úton intézi el (43—44). Hangsúlyoznom kell, hogy nyelvtörténeti szempontból ennek a mostohán kezelt csoportnak a jelentősége igen nagy, bizonyos fokig fontosabb, mint az egykorú ujjur-mongol írásos, erősen schematizált csoportja. Mivel hogy ezeknek az emlékeknek az eddigi mongol és altaji nyelvtörténeti ill. összehasonlító kutatások nem adták meg az őket fontosságuknál megillető helyet — igaz, hogy nemcsak kellően feldolgozva, de még hozzáférhetően kiadva sincsenek — már most itt vegyük számba legalább a fontosabb emlékcsoportokat.

1. 'Phags-pa írásos emlékek. Ezt az írást tudvalevőleg 'Phags-pa láma (kínai források szerint 1239—1280 élt) a tibeti írásból alkotta,

mindössze a tibeti vízszintes ductusát az ujjur hatása alatt függőlegesre változtatta; a magánhangzó-rendszere, mint PELLIER kimutatta, a bráhmí írására vezethető vissza. Szögletes formái miatt *dörbeljin* 'négyyszögű írás'-nak is nevezik. Ezzel az írással leginkább sziklafeliratok maradtak fenn, de akadnak kisebb számban kéziratok is. LAUFER: KSz VIII, 195 köv. felsorolása ma már nem teljes, vö. orosz fordításában (*Očerki mongol'skoj literatury*) XII. l. található kiegészítést, amihez még hozzávehetjük a ma élő legnagyobb kínai filológus LO CHEN-YÜ egyik újabb kínai művében kiadott 'phags-pa írásos facsimilét. Jóformán egyetlen emléke sincs kielégítően megmagyarázva s hogy annyira idegenkednek a velük való foglalkozástól, annak főoka, talán nem tévedünk, abban van, hogy ezek két vagy többnyelvű feliratok közt szerepelnek, melyek közül az egyik mindig kínai és sinológiai képzettség nélkül nemcsak maga a felirat nem értelmezhető kifogástalanul, hanem a feliratban megörökített eseményre vonatkozó gazdag kínai nyelvű feljegyzések figyelembe vétele is lehetetlen. A négyyszögű írásos feliratok egyik legterjedelmesebbike az 1345.-i *kiü-yung kuan*-i kapun mai napig látható. A felirat ötnyelvű (szanszkrit, tibeti, mongol, ujjur, kínai, tangut), a mongol rész, mely megfejtve nincs (CHAVANNES kísérlete nem csak nem kielégítő, de még csak nem is teljes); pacskolata megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában.

2. Kínai átírásban fennmaradt mongol nyelvemlékek, igen terjedelmesek és igen becsesek. A nem-sinológusok ösztönszerűen idegenkednek ezektől a szövegektől, mert úgy tudják, hogy a kínai átírás „hallatlanul eltorzítja“ (KCsA. II, 253) az idegen nyelvű szavakat. Kétségtelen, hogy a Kr. sz. u. V. sz.-ig nagy nehézségekbe ütközik minden idegen nyelvi glossza visszaállítása, nem ugyan az „eltorzítás“ miatt, hanem mert eddig az ideig nem ismerjük a kínai nyelv kiejtését. A helyzet az, mintha pl. az ugor-korban már lett volna írásunk s amelyben mondjuk, a 6 ugyanazt jelentette volna, amit ma, a kiejtése pedig az akkori ugor-kori kiejtés; az ilyen írás a szó jelentését változtatlanul megőrzi, a kiejtés változásáról azonban nem adhat számot. Egy Kr. e. 1000-ból való kínai írásjegy jelentése pl. ma pontosan az, mint akkor volt, azonban semmi sem jelzi benne, hogy hogyan ejtették ki Kr. sz. táján, Kr. u. 200-ban stb. A Kr. u. V. sz.-tól kezdve megjelenő rimszótárak megváltoztatják ezt a helyzetet, ezek segítségével már rekonstruálható az erre a korra érvényes kiejtés. A bennünket érdeklő XIII—XIV. sz. pedig már éppenséggel az első világos korszaka a kínai nyelv történetének; a bennünket foglalkoztató szövegek nagyrésze meg azonfelül olyan természetű, hogy külön jelöli a szóvégi mássalhangzókat, jelöli mikor kell *l*-et olvasni, mikor *r*-et stb.

A legfontosabb szövegünk a *Mongyol-un ni'üča tobčiyān* vagy a 'Mongolok Titkos Története', befejezték 1240-ben, két pótfeljezetet csatoltak

hozzá 1242-ben. Az eredeti uigur írásos szöveg elveszett, de ránkmaradt egy a XIV. sz. első éveiben készült másolat kínai átírásban, amelyhez egy interlinearis, itt-ott (sajnos éppen a nehéz helyeken) megrövidített, kínai fordítás is járult. A figyelmet tulajdonképpen az 1908-i kínai új kiadás terelte rá, erre pedig PELLIOТ hívta fel a figyelmet, aki azóta sem szűnt meg foglalkozni vele. A Mongolok Titkos Története igen terjedelmes, 6 kínai kötetet tesz ki (megvan a MTA könyvtárában is). Az első fejezeteket POZDNEEV adta ki litografálva PALLADIUS kéziratából, de ez Oroszországon kívül mindenki számára hozzáférhetetlen maradt. Újabban HAENISCH is adott ki egy minta-fejezetet, a régi mongol nyelv nem-ismérése miatt azonban ez teljesen hasznavehetetlen és értéktelen nyelvtörténeti kutatások szempontjából. Az egész mű PELLIOТ átírásában és magyarázataival most már nem sokára megjelenik.

A csak kínai írásos kínai-mongol nyelvemlék-szerű szótárak közül PELLIOТ már használta a következőket: *Hua yi yi yü* a XIV. századból, a szótár épügy mint a következők tárgyi csoportok szerint van elrendezve, hozzá ugyancsak kínai átírással mongol nyelvű, kínai fordítással kísért okmányok járulnak. (Kiadatlan; megvan a MTA könyvtárában). *Yi-yü* XIV. sz. végéről (kiadatlan; megvan a MTA könyvtárában). Végül egy 1600 tájáról való archaikus kínai-mongol szójegyzék, melyet POZDNEEV minden magyarázat és átírás nélkül kiadott a *Lekcii*, III. kötetében. Még két másik meglévő, de eddig nem használt kínai-mongol szótárról említést teszek a mongoliai utazásaimról szóló *Rapport préliminaire*-ben.

Ide kell sorolnunk kínai történeti munkák, okmányok, feliratok stb. nagyszámú mongol nyelvi glosszáit is a XIII—XIV. sz.-ból; ezek összegyűjtésére eddig még kísérlet sem történt.

3. Arab-perzsa írásos mongol nyelvemlékek közül eddig ismeretesebbek, tegyük hozzá mindjárt, hogy kifogástalanul használhatók is, a következők. a) Egy ismeretlen szerző mongol-arab (400 szó), ill. mongol-perzsa (kb. 240 szó) szójegyzéke a XIII. sz.-ból melyhez törökből magyarázott személynév-jegyzék és arab fordítással kísért mongol mondatok járulnak; kiadta N. POPPE. Ugyane kézirat első, nagyobbik része a HOUTSMA által kiadott kipsak-török szótárat tartalmazza. b) IBN MUHANNA (XIV. sz.) mongol-arab szótára, kiadta P. M. MELIORANSKIJ 1903-ban, újra megjelent egy jobb kéziratának a lenyomata Konstantinápolyban 1924-ben. c) RAŠID'UD-DĪN, JUWAINĪ s más perzsa írók glosszái, nincsenek összegyűjtve. d) HAMDULLĀH QAZWĪNĪ (XIV. sz.) jegyzéke a mongol (és török) állatnevekről. e) EVLIYA ĆELEBI ugyanilyen tárgyú szójegyzéke a dagesztáni *kaitak* népre vonatkoztatva; valószínűleg a Qazwiniből van átvéve. Mindkét szójegyzéket többszörösen kiadták, illetőleg magyarázták.

4. Egyéb írásos emlékek közül megemlítjük: a) KIRAKOS örmény író szójegyzéke a XIII. sz.-ból (HOWORTH, BROSSET, PATKANOV); b) egy névtelen georgiai történetíró megjegyzései a mongol nyelvről (VLADIMIROV)

a XIV. sz.-ból; c) XIII—XIV utazók latin stb. nyelvű útleírásainak mongol glosszái.

Tehát semmi okunk sincs mongol nyelvemlékek hiányáról panaszkodni. Annál különösebb volna, ha a következő altaji nyelvhasználati kutatásokban ezeket annyira figyelmen kívül hagynánk, mint az eddig történt. Mert az egyes nyelvjárások elégtelen ismerete mellett éppen ezeknek az emlékeknek az elhanyagolása eredményezte azt, hogy az altaji nyelvek összetartozására vonatkozó kutatások két évtizede zátonyra jutottak. Hiába látszik evidensnek a török, a mongol és a mandzsutunguz nyelveknek egy ú. n. altaji ősnyelvből való leszármazása, máig sincs tudományosan bebizonyítva. Bennünket ez a kérdés most természetesen csak a mongol szempontjából érdekelhet. És itt rá kell mutatnunk, hogy a most meginduló új kutatások első nagy eredményei éppen a mongol nyelvemlékeknek, azoknak is második, VLADIMIROV által oly mostohán kezelt csoportjának köszönhető. Mert ezeknek a 'phags-pa, kínai, arab-perzsa írásos emlékeknek az alapján sikerült PELLIOT-nak az altaji nyelvek egy igen fontos törvényét szentesítenie: a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvből mintegy 100 kimutatható esetben mai magánhangzós szókezdett előtt szókezdő *h*-t találunk, amelynek a tunguz nyelvekben szókezdő *p*-, a mandzsuban *f*-, a mandzsú ősenek a dzsürcsinek XII. sz.-i emlékeiben *p*-, XV. sz.-i emlékeiben *f*- felel meg, a török nyelvekben, épúgy mint a mongol nyelvekben ez a szókezdett elenyészett.

Ennek a nagyjelentőségű törvénynek a révén, amit persze más érvek is támogatnak, valószínű többek közt az is, hogy a mongol legközelebbi rokona aligha a török, mint a mongol nagyszámú török kölcsönszava alapján eddig hitték, hanem a mandzsutunguz nyelvcsoporthoz; e tétel másként úgy is fogalmazható, hogy a mongol-mandzsutunguz együttelés a töröknek az altaji egységből való kiválása után még jóideig tartott. E nézet felé hajlik, tudjuk, SAUVAGEOT is. VLADIMIROV is szintén pár oldalt könyvében a mongol és az altaji nyelvrokonság kérdésének (44—47); még a régi RAMSTEDT-féle felfogást eleveníti fel, t. i. az altaji ősnyelvből fejlődött volna egy köztörök-mongol és egy köztunguz ág.

Az altaji ill. uráaltaji rokonság megoldására való törekvés indította el e kérdésben a nyelvemlékek kutatása mellett csakugyan a legfontosabb feladat megvalósítását, a mai mongol nyelvek és dialektusok vizsgálatát. Ezzel a kimondott céllal küldték RAMSTEDT 1898-ban Urgába, hogy a török mellett olyannyira elhanyagolt és ismeretlen mongol és tunguz nyelvek közül legalább az egyiknek, a mongolnak alapos ismertetésével és feldolgozásával megtegye az első komoly lépést ezen az úton (vö. Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen, MSFOu XIX, előszó, V. l.). S valóban, RAMSTEDT három éves mon-

góliai tartózkodásának gyümölcse: a modern mongol dialektológia megalapítása s egész sora a nivós monografiáknak. Főterrénuma érthetően az urgai chalcha nyelvjárás lett. S itt most különösen két munkáját emelem ki: *Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen* (JSFOu XXI, 2) és a fentebb említett műve a chalcha ige-ragozásról. Az első mű elődje s kiinduló pontja VLADIMIRCOV itt tárgyalt nagy munkájának, az utóbbit pedig nagy mértékben befolyásolta POPPE chalcha-mongol nyelvi kézikönyvét.

VLADIMIRCOV összehasonlító nyelvtana alapos munka, az eddigiek-nél jóval nagyobb részletességgel tárgyalja az írott mongol és hozzáviszonyítva a chalcha nyelvjárás csaknem minden felmerülhető fonetikai és legtöbb hangtörténeti kérdését; példái közt lépten-nyomon találkozunk a nyelvemlékek és a rokon török és mandzsú-tunguz nyelv adataival. Hosszú ideig nélkülözhetetlen forrásmunkánk marad mindazon kérdésekben, amelyek csak benne felmerülnek. A munkára két általános természetű megjegyzést teszünk. Az egyik az kifogás az ellen, hogy adatai, pl. a régi mongol nyelvek, forrásai soha sincsenek megjelölve, ez pedig több mint szépséghiba ott, ahol pl. *hapax legomenon*-nal állunk szemben. A másik a chalcha nyelvjárás és az írott mongol nyelv viszonyára vonatkozik; itt nyomatékosan rá kívánunk mutatni arra, hogy VLADIMIRCOV jóformán az első, aki eléggé nem dicsérhető módon megcáfolja azt a babonát, hogy az írott v. irodalmi mongolhoz a chalcha nyelvjárás áll a legközelebb, s annak mintegy mai folytatása. Ez a felfogás érvényesült az írott mongol latin betűs átírásban is, ahol a chalcha nyelvjárás szerinti kiejtést vették normának; így olvastak pl. *cayan* (fehér)-t, *cai* (tea)-t, KOWALEWSKI, RAMSTEDT és mások *čayan*, *čai* stb. helyett, jóllehet az első chalcha sajátosság, az utóbbi viszont a legtöbb dialektusban úgy hangzik és szókezdő *č*-t ismernek a XIII—XIV. sz.-i kínai stb. átírással emlékek is, amelyek pedig különbséget tesznek *c* és *č* között.

A mongol írásos szöveg latin betűs átírása mai napig nem egységes, épúgy mint a töröké, tibetié stb., igaz, hogy itt speciális problémák nehezítik meg a kérdést. Maga VLADIMIRCOV is többféle átírási rendszert használt tudományos pályája alatt, míg eljutott az utolsóhoz, amelyet aztán már tudományos érvekkel is igyekezett támogatni. Az egyik pl. az *ö* ~ *ü* és *o* ~ *u* ingadozása. A mongol írásban a négy hangot két betű jelöli; már most VLADIMIRCOV *ö*-t, ill. *o*-t olvas mindenütt, ahol a chalchában, kalmükben megmaradt ez a hang ill. a reflexe (*ö*-ből *ü* lett, *ü*-ből *u*), ezekben az esetekben a nyelvemlékek (kínai, 'phags-pa írásban, ez utóbbi pláne *ö*, *öt* és *ü*-t ismer) szintén *ö*-t, ill. *o*-t mutatnak és végül ugyanakkor, ha a szó a törökből is kimutatható, és szintén *ö*-, ill. *o*-val hangzik a szó, pl. ír. mo. *kögerge*, *kögürge* 'hid', chalcha *χörgə*, *χörəg* ∞ ujj. *köprüg*, oszm. *köprü* id.; *köke* 'kék' stb. Érdekes

tendenciát mutat a török magánhangzórendszer felé VLADIMIRCOV magyarázási kísérlete a második, harmadik stb. szótagban előforduló *o* és *ö* hangokat illetőleg; *o*-t és *ö*-t csak akkor fogad el nem-első szótagban, ha az *a*-val és *e*-vel váltakozik, illetőleg azokból fejlődött. A *mongyol*-ban is csak úgy fogadja el a második szótag *o*-ját, hogy a nyelvelmélekből ugyan ki nem mutatható, de XIII. sz.-i utazóknál előforduló alakok alapján **mongyal*-ból indul ki. Elvileg mindez igen szép, de a gyakorlatban mindig akadhat ír. mong. szó, amely nem mutatható ki sem a kalmükből, amely az *ö*-t és *o*-t megőrizte és aminek tanuságára VLADIMIRCOV különösen sokat ad, sem más egyéb forrásból, idővel azonban a nyelvelmélek közül előkerülhet *ö*-vel v. *o*-val. Szükség volna legalább is egy jegyzékre, ahol össze volnának állítva azok az esetek, amelyekben nem *u*-t és *ü*-t, de *o*-t és *ö*-t kellene olvasni. Az az egy bizonyos, hogy KOWALEWSKI szótárában jelzett kiejtés ezen a téren többé nem irányadó.

Van azonban néhány következtetlenség VLADIMIRCOV átírásában, amit nem fogadhatunk el. 1. *χ*-t ír akkor, amikor a palatális sorban megtartja a régibb *k*-t; de kétségtelen, hogy a mai *χ* (^k*χ*) régibb *k*(*q*)-ra megy vissza, török megfelelői máig így hangzanak, viszont a veláris sorban a *k* a legtöbb dialektusban, beleértve a chalchát is, *χ*-nak, v. *k*'-nak hangzik. 2. Felesleges különbséget tenni *l* és *l* között, amikor ilyen különbséget az írás nem ismer. 3. A *čayān*, *gegen*-féle átírásban a második szótag hosszú magánhangzóját nemcsak az írás nem jelöli, de a kiejtés sem ismeri, megléte csak nyelvtörténeti kikövetkeztetés. Ilyet jelölni kár egy konvencionális átírásban, ahol az egyetlen cél az, hogy a mongol betűket bizonyos, következetes elv szerint áttegyük latin írásra. Az ideális az volna, hogy minden egyes mongol betűnek egy egyszerű (tehát nem *dž*-féle összetett) betű feleljen meg az átírásban. Más kérdés a népnyelvi szövegek lejegyzése, ahol már meglehetősen általánosan elfogadott fonetikai átírási rendszerrel (FUF, RAMSTEDT) rendelkezünk.

Mondottuk, hogy a chalcha nyelvjárás és az írott mongol között nem beszélhetünk olyan szoros történeti összefüggésről, mint régebben tanították. Mégis van egy másik körülmény, amely a kettő egybevetését a legnagyobb mértékben indokoltá teszi. A chalcha nyelvet ma 600.000 ember beszéli, ami mongol dialektusok közt magában véve nagy szám, igazi jelentősége mégis abban van, hogy a régi Külső Mongoliából alakult szovjet Mongol Népköztársaságnak most hivatalos nyelve, amelyet iskolák, hivatalok, katonaság használatára is kénytelenek idomítani; ennek természetes következménye, hogy a tekintélye a többi mongol nyelvjárással szemben felettébb megnövekedett. A hivatalos iratok, okmányok nyelvél, a készen kínálkozó írott v. irodalmi mongol nyelvet fogadták el. A kettő viszonya nagyjából az lenne, mint

az angol helyesírásé és a kiejtésé, nagyobb baj, hogy ezen túlmenően eltérés mutatkozik az alaktan és a szokincs terén is. Kétségtelen, hogy ez az eltérés chalcha elemek betódulásával idővel majd kiegyenlítődik; a folyamat már is megkezdődött.

VLADIMIROV főbb eredményei alapján chalcha nyelvjárás és az írott mongol nyelv összehasonlító hangtan a következőképpen alakul.

Az írott mong. magánhangzói ezek: *a, o, u, e, ö, ü, i*. VLAD. beszél még veláris *ï*-ről is a régi mongolban, ez azonban nincs bizonyítva, mert a régi *-qi-* írásmód a mai *ki*-vel szemben lehet uigurizmus és mi sem igazolja, hogy a *qi*-t *qï*-nak kell olvasni. Megjegyezzük ezzel szemben, hogy VLAD. itt hallgat az *ö* (*ö* és *ü* közt) és az *é* (zárt *e*) hangokról, melyeket külön betű jelöl a 'phags-pa írásban. Az ír. m. szegény magánhangzó sorának a következő kép felel meg a chalcha nyelvjárásban: *a, ā, á, o, ō, u, ū, ä, è, ü, e, ē, é, ö, ô, u, ū, ā, i, ī, ā* (Rövidség céljából a következőkben az írott v. irodalmi mongolt mo.-val rövidítjük.)

Mo. *a*-nak a chalchában megfelel *a*, ha az utána következő szótagban *i* van, *á*-vé lesz. Bizonyos esetekben az első, hangsúlyos szótagban a mo. *a* váltakozik *i*-vel ($\leftarrow i$): *alqum* 'lépés', *ilqum*, *arqamji* 'árkány' \sim *irqamji*. Ezt a speciális mongolizmust VLAD. egy altaji ősnyelvi **iä* \sim **ia*-ból vezeti le s szerinte fejleményei a köztörökben *a*, jakutban *ā*, csuvasban *u* (nem mondja, hogy ez **a*-ra megy vissza), mandzsuban *iya* ($\circ ja$). Legbiztosabb példái: mo. *čilayun* (\leftarrow **tila*-(*y*)un) 'kő' \sim türk, uigur, oszm. csag. etc. *taş*, csuvas *tšul*, jakut *täs*; mo. **šira* \rightarrow *šira* 'sárga' \sim uigur *sariy*, kún, oszm. etc. *sarī* 'sárga', csuvas *šyṛa* 'fehér'. Ez a kérdés az ú. n. bolgáros hangváltozások szempontjából rendkívül fontos; már GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA is érintették. A nyugati chalchában az *a* \sim *o*-val váltakozik néha, pl. mo. *yabu*- 'menni' \sim ny. chalcha *yaw*-, *yow*-, hasonló váltakozást a nyelvemlékekből is kimutathatunk. A régi mo.-ban uigur helyesírás hatása alatt az *a* jelöletlen marad: *tngsuy* \leftarrow *tangsuy* 'csoda', *jrly* \leftarrow *jarliy* 'parancs'.

Mo. *e*-nek megfelel a chalchában *e, é, ö*. A mo. *e* néha *i*-vel váltakozik: *el* \sim *il* 'nép'. Ezt a váltakozást VLAD. összekapcsolja a 'phags-pa írás *é*-jével és a törökből a jensiszeji rovásírás *é*-jével. Az *e* \sim *ö*-vel váltakozik egyes esetekben a mo.-ban, pl.: mo. *edür* 'nap', régi mo. *ödür*, ír. oirat (kalmük) *ödür*, mogul *üdür*, bait *ödr*, chalcha *öddar*, gorlos *ödür*.

Mo. *o* \sim chalcha *o*; ha a második szótagban *i* következik: *o*, pl. mo. *morin* 'ló' \sim chalcha *morī*. Mo. *u* \sim chalcha *u* (*u*). Mo. *ö, ü* \sim chalcha *ö, u*, a rokon nyelvekben hasonlóképpen alakulnak ezek a megfelelők. A nyelvemlékek *mongka, жүг* stb.-féle alakjaiból arra következtet, hogy ezek a ma *möngke* 'örök', *жүг* 'oldal'-nak írt szavak már a XIII—XIV. sz.-ban *ö*-val, ill. *u*-vel hangzottak, épügy mint ma.

Mo. $i \sim$ chalcha i . A rokon nyelvek (türk, ujjur) i -jának is i felel meg. A mai mo.-ban mutakozó $i \sim u$ váltakozás VLAD. magyarázata szerint régebbi i -ből magyarázható: mo. *quryuul* 'fácán', oszm. *qırqawul* id. Török i -nek megfelelhet mo. $ü$: régi mo. *ünigen*, mo. *ünige* 'tehén', chalcha *un'e*, alar (*i*)*n'en*, \sim tör. *inäk*. A ma élő nyelvjáráásokban sehol sem maradt meg az i . Az első szótag i -je a chalchában épúgy mint a legtöbb dialektusban csak ritkán marad meg. A kép a következően alakul; i a előtt \rightarrow chal. *ia*, a , szóelején *ja*, ja : mo. *imayān* 'kecske' \sim ch. *jamā*; i e előtt \rightarrow ch. *ie*, e ; i u előtt \rightarrow *iu*, u ; i ü előtt \rightarrow u , *iu*. A nagyszámú kivételeket VLAD. csaknem mind felsorolja. Ily módon a mo. i -nek megfelelhet i , *ia*, a , *iu*, u , o , *ja*, ja , *ie*, e , *iu*, u , $ö$, $é$ a chalchában.

Igen terjedelmes példaanyagból bizonyítja, kivételek s azok kivételeinek külön felsorolásával, a chalcha hosszú magánhangzók és diftongusok alakulását a mo.-hoz viszonyítva. A chalcha \bar{a} -nak megfelelhet \leftarrow mo. *aya*, *uya* (ragokban), *iya*, *iya*, *iba*, \bar{a} , *ayi*, *uwa*; chalcha \bar{o} \leftarrow mo. *oya*, *uya*, *uba*, *uwa*, *oyu*, *ou*, \bar{a} , \bar{a} - (ritkán), *iya* (ha előtte az első szótagban o van); chalcha u \leftarrow mo. *ayu*, *uyu*, *iyu*, au , *ou*, \bar{u} , \bar{a} (ritkán), *uyi*, *ui*, uu ; chalcha \bar{e} \leftarrow mo. *ege*, *ebe*, *üge* (ragban), *ige*, *iye*, *eye*, *eme*, \bar{e} , *eyi*; chalcha \bar{n} \leftarrow mo. *öge*, *üge*, \bar{e} , *ege*, (ha előtte az első szótagban \bar{o} áll), *ige*, *iye*; chalcha \bar{u} \leftarrow mo. *egü*, *ügü*, *ögü*, *igü*, *ümü*, *eü*, \bar{u} , \bar{u} -*ui*, uu ; chalcha \bar{i} \leftarrow mo. *igi*, *iyi*, \bar{i} , *eyi*, \bar{e} -*i*, \bar{u} -*i*, \bar{u} , *üyi* *ey* (ritkán) *ayu* (a *yayuma* szóban); chalcha \bar{a} \leftarrow mo. \bar{a} -*i*, \bar{e} -*i*, *üge*, \bar{a} -*a*, \bar{e} -*e*. A chalcha diftongusok viszonya a mo.-hoz a következő: chalcha $\bar{a}e$ \leftarrow mo. *ayi*, \bar{a} -*i*; chalcha ui \leftarrow mo. *uyi*, \bar{u} -*i*; chalcha oe \leftarrow mo. *oyi*, \bar{a} -*i*, \bar{u} -*i*, \bar{e} -*i*, \bar{o} -*i*; chalcha $üi$ \leftarrow mo. *üyi*, \bar{u} -*i*; chal. \bar{a} \leftarrow mo. *iya*, *iya*, chal. \bar{e} \leftarrow mo. *ige*, *iye*, chal. \bar{o} \leftarrow mo. *iya*, *iya* (o után), chal. \bar{u} \leftarrow mo. *iyu*, chal. \bar{a} \leftarrow mo. *ige*, *iye* (\bar{o} után), chal. \bar{u} \leftarrow mo. *uwa*.

A mo. nem hosszú, nem első szótagban előforduló magánhangzók-nak a chalchában ú.n. 'tökéletlenül képzett' rövid magánhangzók felelnek meg. Néhány szót találunk a magánhangzók el- és kiejtéséről stb. is. Az apokope igen közönséges a chalchában: chal. *sar* 'hónap, hold' \leftarrow mo. *sara*, van rá néhány példa az újabb mo.-ból is: *iniyed* 'nevetés' ∞ *iniyedün*. Synkope: chalcha *urdu* \leftarrow mo. *urida* 'azelőtt, régen'. Metathesis: chalcha *téræ* ∞ mo. *terge* 'kocsi'. Epenthesis: chalcha *ollu*- \leftarrow mo. *ol* 'lenni', chalcha *χuxadat* 'gyerekeknek (dat.)' ∞ mo. *keuked-tü*. Paragoge: chalcha *ballu* \rightarrow mo. *bal* 'méz'.

A mássalhangzóknak sokkal kisebb hely jut VLAD. könyvében. Mo. m -nek (\leftarrow m , n , b) megfelel chalcha m , n , y ; mo. n (\leftarrow n , l , \bar{n}), ng ∞ chalcha n , y , m , c . Az r , l -nél kitér a rhotacizmusra és a lambdacizmusra (217. és 223. §); az első esetben világosan r -ből indul ki, a másodikban, ezt a kérdést nem feszegeti, de egyéb munkáiból kitűnik, hogy ő is a RAMSTEDT-félc nézetet vallja teljesen t. i. a csuvas $r \infty$ mongol

r (önálló mandzsu rhotacizmusra példát nem igen tudnék mondani) ∞ köztörök *z* esetében a kiinduló pont *r* volna, míg csuvas *l*, mongol *l* ∞ köztörök *š* esetében *l'*-ből kellene kiindulni. Ezt a nézetet vallja nemcsak VLADIMIRCOV, de POPPE, RÄSÄNEN, KAI DONNER is. Az ellenkező nézetnek (*z* \rightarrow *r*, *š* \rightarrow *l*) tudtommal csak nálunk vannak védelmezői: GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA. RAMSTEDT egyik főbizonyítéka egy kínai feljegyzésben ránkmaradt mondat "auf hobisch", amelyet SHIRATORI munkájából ismert, de aminek interpretálása legalább is merész.

A mo. *y*-nek, mely **γ*-re, **w*-re vagy **ñ*-re mehet vissza a chalchában megfelel *j* vagy néha *n*, pl. mo. *ilci*, *nüci* 'meleg, hőség' ∞ chalcha *ilt*², bait *nüč*². Mo. *s*, *š* ∞ chalcha *s*, *š*, *dž*, *tš*¹. Mo. *q*, *k* ∞ *χ*, *k*², *g*; mo. *γ*, *g* ∞ chalcha *r*, *g*, *k*, *χ* (*f*), *g*. Mo. *č*, *či* \leftarrow **ti* ∞ chalcha *tš*¹, *ts*², *dž*, *dz*; mo. *j*, \leftarrow *y*, *ji* \leftarrow **di*, ∞ *dž*, *dž*, *dz*, *dz*. Mo. *b* ∞ chalcha *B*, *b*, *w*, *w*, *m*, *p*, Mo. *p* ∞ chalcha *p*¹, Mo. *t* ∞ chalcha *t*¹, *d*, mo. *d*. ∞ chalcha *d*, *t*.

Hangsúlyozni kell, hogy a példatár különösen tanulságos az altaji nyelvhasonlítás szempontjából, mert mindenütt gazdag anyagot találunk a török és tunguz hangmegfelelésekhez. Hasonlításai legtöbbször elfogadhatók, nagyrésze már könyvről-könyvre vándorolt, még nagyobb része itt lát először napvilágot. Egyre azonban mindig ügyelni kell: az összehasonlított szavak nem mindig az altaji nyelvrokonság bizonyítékai; számos példát mutathatnék arra, hogy pl. a mongol kölesön szó a törökből, a mandzsu viszont átvétel a mongolból. Azonban kétségtelen, hogy aki az altaji nyelvek összehasonlító szótárának egyszer majd nekifog, annak VLADIMIRCOV könyve valóságos kincseshánya lesz, ha bánni tud vele.

A könyvet az előforduló chalcha szavak és ragok indexe teszi kezelhetőbbé, nagy kár, hogy az összehasonlító nyelvtan másik fontos tényezőjének, az írott mongolnak az anyaga nincs indexbe foglalva.

RAMSTEDT és VLADIMIRCOV munkái után a mongol irodalmi és a chalcha nyelvjárás hangtanát most már oly mértékben ismerjük, hogy az, legalább is a mongol és mandzsu-tunguz nyelvesaládon belül, egyedülálló. Sajnos, távolról sem, mondhatjuk ezt az alaktanról és a mondattanról. Eddig csak sovány leíró munkák egy-két fejezete szól a mongol nyelvtan e két fontos kérdéséről.

Annál nagyobb örömmel üdvözljük POPPE leíró chalcha nyelvkönyvét, mely ugyan gyakorlati célra készült: a chalcha nyelvet akarja megtanítani úgy amint azt Urgában beszélik, mégis oly becses anyagot tartalmaz a chalcha alak- és mondattanról, hogy erre vonatkozólag jó ideig az ő könyve marad a legmegbízhatóbb és legteljesebb forrásunk. Gyakorlati céljának megfelelően progresszív leckékben tárgyalja anyagát, a nyelvtani részt mindig példamondatok egészítik ki a hozzávaló szójegyzékkel (a könyv végén még egy általános mongol-

orosz szójegyzéket találunk), a mongol példamondatokat követő orosz fordítás magántanulásra is alkalmassá teszi az ügyes elrendezésű kézikönyvet. Pedagógiai szempontból csakugyan helyes volt a mongol helyesírás ill. az írott mo. figyelmen kívül hagyása; ez magyarázza a pontatlanabb átírást is. A tudományos igényeket van hivatva kielégíteni a könyv végén levő két index: a ragokról (157—8) és a leíró nyelvtan tárgyalt kérdéseiről (159—163) hivatkozással a megfelelő paragrafusokra.

A hangtántól most teljesen eltekinthetünk, az alaktanra vonatkozó főbb eredményeiről talán nem lesz felesleges pár szót szólni.

Alaktan. A chalchában leggyakrabban használatos képzők. Névszóból névszó: *-xvγ*, *-xəγ*, kicsinyítő; *šik* 'olyan mint —'; *-xɿ* valamihez tartozást, viszonyt fejez ki: *odo* 'most' ∞ *odōxɿ* 'mostani', ragos alakhoz is járul: *ger* 'ház', *gertəxɿ* 'házban levő', genitivus után: *xānā* 'kháné' ∞ *xānāxɿ* 'kháni, kh.-hoz tartozó'; *-čɿ* vmivel foglalkozót jelent: *tōmur* 'vas' ∞ *tōmurčɿ* 'kovács'; *-tə* 'valamije van': *morɿ* 'ló', *morɿtə* 'lovas, lóval, akinek lova van', néha a. m. 'vmiben levő': *šiltə arxɿ* 'az üvegben levő pálinka'; *-tovγ*, *-təγ*, gyűjtőnév k.: *amɿ* 'élet' ∞ *amɿtovγ*, 'élők'; *-tə* a tőszámnevekhez járulva életkort fejez ki: *dolōtə* 'hét éves'; *-gčɿn* 'és *-žɿn* nöstény állatok színét jelentő melléknevekben: *xarvəčɿn ūn'ə* 'fekete tehen'. Igéből névszó: *-mv*, *-m* nomen descriptionis képzője: *ge-* 'mondani' ∞ *gemə* 'olyan, hogy mondani lehet'; *-mār*, *-mēr*, *-mar*, *-mər*, *-mor* nomen agendi: *alv-* > *alvmər* 'megölendő, megölhető'; *-mal*, *-məl* nomen exacti: *bičɿ-* 'írni' > *bičɿmal* 'írott'; *-mɿxai*, *mɿxɿ* nomen cupiditatis: *ai-* 'félni' > *aimɿxai* 'félénk'; *-štə* nomen possibilitatis: *ido-* 'enni' > *idoštə* 'ehető'; *-l* nomen actionis: *alv-* 'megölni' > *alvl* 'megölés', *alvlte* 'akit meg kell ölni'; *-ātə*, *-ətə*, *-ōtə*, *-ōtə* nomen status: *tawɿ-* 'tenni' > *taw'ātə* 'az oda tett'; *-gčɿ* nomen actoris *bičɿgčɿ* 'író', *-āčɿ*, *-ēčɿ*, *-ōčɿ*, *-ōčɿ* id., de foglalkozást jelent inkább: *bičəčɿ* 'írnok'.

A névragozás a következő: a nom. és a casus indefinitus ragtalan; vocativus: a szóvégi magánhangzó megnyúlik, a mássalhangzóhoz illeszkedő hosszú magánhangzó járul: *nōxar* 'barát' ∞ *nōxarō* 'barátom!', *širwə* 'férfi név' (< *tib. šes-rab*) ∞ *širwā*! Genitivus ragja a chalchában *n* után *ɿ*: *morɿn* 'ló' > *morɿnɿ*, néha *ā* (emphatikus): *xān* > *xānā*, egyébként *ɿγ*: *gal* 'tűz' > *galɿγ*; *i-*re végződő diftongus után *-γ*: *dalaɿ* 'tenger' > *dalaɿγ*, analógiás uton (*morɿ* ∞ *morɿnɿ*) előfordul *-nɿ* is: *oroɿ* > *oromɿ*. Dativus-locativus ragja *-d* (*dv*, *do*, *də*, *du*) *-t* (*tv*, *to*, *tə*, *tu*): *morɿn* > *morɿndo*. Accusativus ragja rövid magánhangzó v. mássalhangzó után *-iγɿ*, *-ig*: *ulus* 'nép' > *ulusig*, hosszú magánhangzó és diftongus után *-g*: *tolgoɿ* 'fő' > *tolgoig*. Ablativus ragja *-ās* (illeszkedik): *zaɿv* 'táj, part' > *zaɿās*; abl. comparationis: *altōnās untə* 'drágább az aranyból'. Instrumentalis: mássalhangzó v. rövid magánhangzó után *-ār* (szintén illeszkedik), hosszú magánhangzó v. diftongus után *-gār*: *zam* 'út' > *zamār*, *bū* 'puska' > *būgār*. Comitativus ragja *-tə* (ír.

mo. *-luy-a*, *-lüge*!): *zamtē*. Directivus ragja *-rū* (*rū*) v. *lū* (*lū*): *zamrū*. A többes szám ragjai: *-d*, *-t*, *n* és *r* után: *χān* > *χād*; magánhangzó v. diftongus után *-s*: *noχoi* 'kutya' > *noχos*; *n*, *l* v. magánhangzó után néha *-čūt*, *-čūt*, *-čūl*, *-čūl*: *zalu* 'fiatal' > *zalučūt*; *-nvr*, *-nər*: *dū* 'öcs' > *dūnər*; mássalhangzó után leggyakrabban *-ūt*, *-ūt*: *oros* 'orosz' > *orosūt*. Néha a többesszámu alak kaphat még újabb többes ragot: *erə* 'férfi' > *erəs* > *erəsūt*. Olykor csak udvariassági formula: *lamv-nar* 'láma', megszólításban.

Birtokos személyraggal kombinált esetragok ezek. Genitivus *-iχā*, *-iγχā*, *-γχā*, dativus-locativus *-dā*, *-tā* (illeszkedik), accusativus *-ā*, (*-ē*, *-ō*, *ō*), ablativus *āsā* (ill.), instrumentalis *-ārā* (ill.), comitativus *-tēgā* (*tēgē*), directivus *-rūgā* (*-rūgē*). Az egyes és többes harmadik személy birtokos ragja *-n*: *mor* 'ló' > *morin* 'lovát, lovukat'; ezzel a személyraggal kapcsolatban a genitivus ragja *-in*, ezzel azonos az accusativus ragja, a többi eset képzése normális.

Egy-két esetben a ragos alakhoz is járulhatnak ragok, nevezetesen genitivushoz dativus: *χānā* 'kháné' > *χānād* kb. a. m. 'a khánénál'; comitativushoz accusativus vagy instrumentalis: *talχv* 'kenyér' > *talχvtē* 'kenyérrel' > *talχvtēgi* '(valamit), kenyérrel együtt (pl. ettem)'; *talχvtēgār* '(valamivel) a kenyérrel együtt'; dativushoz ablativus ragja: *ger* 'ház' > *gertā* 'házban' (otthon) > *gertēs* 'otthonról'.

A chalchában ismert fontosabb deverbális igeeképzők a következők. Verba factitiva képzők: rövid magánhangzó után *-ūl* (*-ūl*), hosszú magánh. u. *-lga* (*-lga*), néhány rövid magánh. u. *-ā* (*-ē*, *-ō*, *ō*), *s* és *d* után *-χv* (*-χə*), *l* és *r* után *-ga* (*-ga*). Szenvedő igeeképző a *-gdv* (*-gdə*) és *-da* (*-də*, *-ta*, *-tə*). V. frequentativa-képző a *-cvgā* (*cagē*), v. iterativa képzője az *-l*, v. intesiva-képző a *-čv*. Denominális igeragok: *-lv* (*-lə*), *dū* 'hang' > *dūlv* 'énekelni'; *-da*, *-d*, *jixə* 'nagy' > *jixədə* 'nagyítani'; *-žv*, *bajrv* 'gazdag' > *bajvžv* 'meggazdagodni'; *-rv*, *-r*: *χōgšrv* 'öreg' > *χōgšvre* 'megöregedni'.

Az igerendszert POPPE teljes egészében átvette RAMSTEDT-től.

I. Vocativa. Imperativus, ragja nincs: *jawv* 'menj!'; a praescriptivus ragja *-ārā* (illeszkedik): *jawārā*; a praecativus ragja *-ā* (ill.), *č* nyomosító szó csak vagy *ta* 'ti, ön' személyes névmás járulhat hozzá: *jawā*, *jawāč*, *jawāt* v. *gtv*; *-tv* (ill.): *jawngtv*.

II. Irrealia. A concessivus ragja *-g* vagy *-k*: *sawnk*; az optativus ragja *-āsā* (ill.): *jawāsā*; a voluntativus ragja *-i*, *-j* v. *jā*, *-jā*: *jawvja* v. *jawāi*; a potentialis ragja *-n*, melyhez még a *bīze* járul: *jawvn bīze*.

III. Indicativa. Praesens imperfecti ragja *-n*, emphaticus hosszú magánhangzóval *-nā* (ill.): *jawvn*, *jawnā*; praesens perfecti r. *-lā*, *-lē* v. *lā*: *jawlā*; praeteritum imperfecti r. *-žv*, *-ž*, *-čv*, *-č*, emphat. *-žā*, *-čā*: *jawaž*; praeteritum perfecti r. *-w*, *-wv*, *-wə*, emphat. *-uā*: *jawvwv*, *jawvwā*; perfectum imperfecti r. *-āsv* (ill.): *jawāsv*; plusquamperfectum

(RAMSTEDTNél perfectum perfecti) r. *-sunsay*, *-sənsay*: *jawnsunsay*; perfectum futuri r. *-xəsay*, *-xəsəy*: *jawnxəsay*; perfectum usus r. *-dəgsay*, *-dəgsəy*: *jawndəgsay*. Sajátságos s eddig még alig megfigyelt jelenség, hogy a chalchában főnévhez és névszóhoz is járulhat bizonyos esetekben igeragok, pl. *-say*: *xūy* 'ember' ∞ *xūnsay* 'ember volt'; *-wol*: *bi* 'én' ∞ *būwol* 'ami engem illet', *terə* 'az' ∞ *terəwol* 'ami őt illeti'.

IV. Nomen-verba. Nomen imperfecti r. *-ā* (ill.): *jawā*; nomen imperfecti r. *-say* (ill.): *jawnsay*; nomen futuri r. *-xə* (ill.): *jawnxə*; nomen usus r. *-dək*, *-dək*: *jawndək*; jelen idejű nomen r. *-gč* (l. feljebb).

V. Nomina verbalia, vö. előbb az igéből képzett névszókat.

VI. Converba. Converbum conditionale r. *-wol* (ill.) *jawnwol*; conv. imperfecti r. *-ž*, *-ž*, *-č*, *-č*: *jawnž*; conv. perfecti r. *-āt* (ill.): *jawāt*. néha még *bayn* 'van' járul hozzá: *idēt bayn* 'eszik'; conv. modale r. *-y* v. *yəy*, *yəy*: *jawy*; conv. terminale r. *-tul*, *-tor* (ill.): *jawvtul*, *jawvtor*; conv. finale r. *-xā*, *-xē*, v. *-xä*: *jawnxā*; conv. successivum r. *-xlār* (ill.): *jawnxlār*; conv. prolocutivum r. *-xār*, *-xēr*: *jawnxār*; conv. contemporale r. *-msv*, *-msə*, *msār*, *-msēr*: *jawnmsv*; conv. abtemporale r. *-sār* (ill.): *jawasār*.

Segédigék gyanánt tárgyalja POPPE a *bol-* 'tétetni, történi', *ba-*, *bi-*, *a-* 'lenni' igéken kívül még a következőket: *orxi-* 'abbanhagy', *idəž* *orxiž* 'megette', *alvž* *orxiž* 'megölte'; *ab-* 'venni', *omasč* *abč* 'felöltözött'; *ög-* 'adni', *eməllaž* *ögč* 'felnyergelt'; *irə-* 'jönni', *nisč* *irež* 'ide repült'; *oč* 'menni', *nisč* *očž* 'elrepült'.

'Mutató' ige az *igə-* 'így tenni', *tegə-* 'úgy tenni', 'kérdő' ige a *jā-* 'mit tenni?'; ragozásuk szabályos, csak hiányos.

Tagadó szók *ugui*, *biši* és ritkán *es*; tiltó a *bitagi*.

POPPE mondattani megjegyzései többnyire általánosságban mozognak, de már találunk köztük egy-egy igazgyöngyöt, amely a még megírásra váró mongol mondattannak kétségtelenül díszjele lesz.

LIGETI LAJOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Karám. A magyar pásztorélet e fontos szavát GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy XVII: 124—125 az eddigi szláv és német megfejtési kísérletekkel szemben a török nyelvből magyarázta meg. Eszerint a karám szó a török *qorı-*, *qoru-* 'umgeben, umzäunen, beschützen' igével függ össze, illetőleg a belőle képzett, jól ismert *qora* 'Vieh-hof' -n kicsinyítő-képzős származéka. Ilyen török alak átvétele az osztják *χuràn*, *χuràn* 'Viehhof' és a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof'.

Az eddig ismert török szavakhoz most már hozzácsatolhatjuk az azóta kiadott Kāşyari XI. századi adatait: (BROCKELMANN után) *qorı-* (RADLOFF, II, 254) 'umgeben, schützen', *qorıy* (R. II, 555) 'Tabubezirk, Reservatweide des Fürsten', *qoruy* (a qifcaq dialektusban) 'Verhau' *qoruyçı* 'Wächter'. Ide tartozik az ujjur nyelvű Oguz-monda *qorıyan* 'forteresse, lieu fortifié, camp' szava (T'oung Pao XXVII, 290) és PELLIOU szerint a jól ismert *qorıyan* (sic), *quryan* id. (u. o.) is.

Kétségtelenül mongol jövevényszó az ujjur *küriyän* (Ujjur-kinai szótár II, 28) 'tábor', a csagatáj (PAVET DE COURTEILLE) *کورډن*, *کورډن*, amelyet PELLIOUVAL *küren* mellett *güren*-nek is olvashatunk. (vö. P. példait: *gürä*, RADLOFF, II, 1453, oszm. *güren*-ről MIKLOSICH, Denkschriften d. W. A. d. W. XXXV, 113, XXXVII, 73, XXXVIII, 161, valamint a perzsa VULLERS II, 1044 *گورډان* *guran*). Ugyanúgy mongol szóból van tovább képezve a tel. leb. *küräntek*, sör *kürändek* 'eingezäunter Platz'. Az átvett szót a klasszikus mongolban *küriyen*-nek írják, a régi mongolban *kürige*, *küregen* alakban találjuk meg (VLADIMIROV, Sravn. gramm. 198, 200, 201), jelentése 'enclos, clôture, palissade, mur, muraille; camp' (Kow. III, 2638b). Továbbképzett alakja *küriyeleng* 'cour' Kow. III, 2639a. Az előbbi a chalcha nyelvjárásban *χurē*, *χurīē*-nek (= orosz *кыпенъ*), az utóbbi *χurēlō*-nek hangzik, VLAD. op. cit. 198, 200. Nagyon valószínű, hogy a mongol *küriyen* etc. csakugyan összefügg a fenti török szócsaláddal, hiszen régóta ismeretes, hogy a törökségben is, a mongol szókinésben is élhet pl. egy mélyhangalakú szónak pontosan megfelelő magashangú párja hononim, vagy synonym jelentéssel; ebben az esetben azonban *küriyen* az első szótagában inkább ö-t várnánk, ezzel szemben a mongol nyelvemlékek és a dialektusok egybehangzóan csak ü-t ismernek.

Voltaképen ez most csak másodrendű kérdés, mert a török szó pontos megfelelője megvan a mongolban, vö. Kow. II, 955a *qori*- 'enfermer, mettre en prison, aux arrêts; retenir, défendre, prohiber, empêcher'; főbb származékai: *qoriy* 'défense, prohibition', *qoriyul* 'enclos, endroit clos, étable à cochons, bergerie' és végül *qoriyan*, a régi mongolban *qoruya* 'lieu enfermé, cour, clôture', a chalchában ez utóbbi *xorō* 'двор, огороженное место, стан, лагерь, палата.' VLAD. Sravn. gramm. 206. A kalmükből vö. (A POZDNEEV, Kalmuckyo-russkij slovarj. SPbg. 1911.) *xorā* 'горница, комната', *xoriul yazar* 'запретное место, (напр. место, назначенное для кочевки хурула, облавы и пр.), *xoriul*- 'держать, удерживать; запрещать', *xori*- 'запирать, заключать под стражу; запрещать, возбранять', *xorō* 'помещение во дворъ; комната'. Ide tartozik még a mandzsu *xori-mbi* 'einschliessen, verhaften', *xorxo* 'Schränk; Umzäunung; äusserer Sarg; Schweinestall'; *xoriyan* 'Gehege' (GABELENTZ 102).

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint a karám egy török **qoran* alak átvétele lehet. A magyar szó szóvégi *m*-je szerintünk, (ha nem feltétlenül magyar fejlődés) törökből is magyarázható: 1. vagy mint denominális képző (*qora-m*), vagy pedig 2. török nyelvterületen belül jelentkező szóvégi *n* \sim *m* váltakozásból megfejlthető *-m* végű alak átvételének fogható fel. Ez utóbbira például idézhetjük — a *gyom szám*, stb. csuvas-bolgáros *n* \rightarrow *m* fejlődésre itt aligha gondolhatunk — a szintén törökből kölcsönzött *korom* szót, amely a kún, oszmánli, krimi, kazáni tatár, bas-kir, kirgiz (és csuvas) nyelvben szóvégi *m*-mel hangzik: *qurum* stb., viszont a szagájban, kojbalban *-n*-nel ismeretes: *qurun* (GOMBOCZ Z., BTL, 100), ugyanúgy Kāšyarinál: *qurun* 'Russ', *qurunčī* 'russgeschwärzter Filz', *qurunluq* 'russig'; a turkiban (SHAW 155) *qurun* és *qurum* 'soot, the black deposit of smoke' alak él egymás mellett.

A karámnak ilyenképen feltehető forrása a **qoran* v. **qoram* alak szabályszerű denominális képzés, melyet ugyan sem a törökből, sem a mongolból nem ismerünk, de amely a folytonosan gyarapodó régi török és mongol szóanyagból előbb-utóbb előkerülhet.

Valószínűleg ugyanezzel az igével függ össze *Karakorum* (*Qara qorum*) neve is. Ismeretes, hogy a mongol khánok e sátoztáborát Ögödei építtette át 1235-ben kőbe és fába s fallal vetette körül, s tudjuk azt is, hogy más néven, legalább is kezdetben, *Ordu baliq* volt a neve, ami törökül 'Tábor város'-t jelent. Régóta köztudomású az is, hogy a XIII—XIV. századi nagy mongol birodalomban milyen fontos szerepet játszott a török (ujgur) nyelv a perzsa és a mongol mellett. Úgyhogy nem kell meglepődnünk azon, hogy az egykorú utazók az egyik mongol khánt török néven Mangunak emlegetik (*Mängü*, vö. PELLiot: Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois, Journal Asiatique 1913 I, 451—459), hogy Pekingnek török nevét *Cambaluc* (*Qan baliq*)-ot ismerik; stb. Éppen ezért hajlandók vagyunk a Kara-

korum megfejtését is törökben keresni, jöllehet ugyanez a név mint ugyanannak az igének ugyanavval a képzővel képzett származéka a mongolból is megmagyarázható.

E helynév a törökből pedig mint a *qoru-* 'körülvenni, bekeríteni, védeni' -m deverbális képzővel alakult nomene érthető s jelentése a. m. 'körülvelt, védett hely; tábor'. Vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque (1920), 550 köv., íme néhány példa: *ič-im* 'action de boire en une fois' < *ič-*, *baq-ım* 'portée du regard' < *baq-*, *öl-üm* 'mort' < *öl-*, *čağ-ım*, v. *čağ-ın* 'éclair' < *čağ-*, *dola-m* 'ce qu'on enroule en une fois', *gül-üm* 'rire' < *gül-*, *qur-um* 'action d'établir, construire, installer; installation, campement' < *qur-*. DENY ez utolsó példája különösen tanulságos esetünkben, mert nemcsak a képzés módját, hanem a jelentést illetőleg is azonos esetet mutat be egy hasonló alakú és jelentésű tőből. Világosan elválasztandó azonban a *qorı-*, *qoru-* szótól a *qur-*, melyre vonatkozóan vö. Kašyari: *qurmaq* (RADLOFF II, 919) '1. aufstellen, (Heer, Zelt), 2. unterstützen etc.' PELLIORVAL ellentétben idekapcsolnánk a *quryan* szót is.¹⁾

Nem tartozik ide az ismert középázsiai hegyláncnak, az Indus folyó és a Tarim medence közt nyuló vízválasztónak a neve: Karakorum, vagy inkább Karakoram. Ez az elnevezés szintén török s értelmezése nehézségekbe nem ütközik, vö. Kašyari *qorum* (RADLOFF II, 561) 'Geröll, Fels', *qorumluy tay* 'steiniger Berg', turkī (SHAW, 154) *qoram* 'ground covered with large blocks of stone (fallen from the mountains)', turkī GRECARD szerint (J.-L. DUTREUIL DE RHINS, Mission scientifique dans la Haute Asie 1890—1895, T. III, 383) *qoram* 'éboulis de pierres, moraine de glacier'.

LIGETI LAJOS.

Dzsingisz khán neve. A mongolok történetére vonatkozó különféle nyelvű és írásu változatos forrásanyag nemcsak események azonosítását nehezíti meg, hanem gyakran még a legfontosabb nevek körül is olyan tarkaságot teremt, amelyben a távolabb álló alig tud eligazodni. Eleven példa rá a magyarországi tatárjárásban résztvevő mongol vezérek nevei. E variánsoknak, valamint a mögöttük rejlő kérdéseknek a jellemzésére álljanak itt Dzsingisz khán nevére vonatkozó fontosabb adatok.

Mongol írásos forrásokban kivétel nélkül mindig *Činggis qayan-t*

¹⁾ Ami a szó mongol magyarázatát illeti, láttuk, hogy a régi mongolban a *qori*-nak *qoru-* töve is van (*qoruya*), az -m deverbális nomen-képzőről pedig I. POPPE, Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen. Keleti Szemle XX, 102, § 12.

olvasunk,¹⁾ világosan szókezdő *č*-vel és szóvégi *s*-szel. Az egykoru és közel egykoru kínai munkákban *č'ing-ki-se han* egész pontosan az előbbi mongol alaknak az átírása. A 'phags-pa-írásos emlékek már *jīn-gis-t* írnak, de ezekben az emlékekben a szókezdő mássalhangzó zöngésülésére más példáink is vannak: *za-ra* 'hónap' ~ írott mong. *sara*; *dén-ri* 'ég, isten' ~ i. mong. *tngrī* (= uigur *tngrī*); *yo-rin* '20' ~ i. mong. *qorin*; *ya-'an* 'khán' ~ i. mong. *qayan*, stb. Hasonló változások a ma élő dialektusokból is kimutathatók, sőt belsőmongoliai nyomtatványokban és kéziratokban sem ritkák; *čidkür* 'ördög, manó' ~ *jidkür*; *čalčiya* 'fecsegés' ~ *jalčiya*; *čibkü-* 'vizbe merülni, befulladás' ~ *jibkü-*; ordos *zalk'in* 'szél' ~ i. mong. *salkin*; chalcha *gēč'ir* 'az ijj végei' ~ i. mong. *kičir* (B. J. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 410).

A tibetiben VLADIMIROV (op. cit. 360) egy közelebről meg nem határozott forrás alapján — Dzsingisz neve nincs szótározva — *jīn-gir-t* mutatott ki, magunk egy más, kevésbé ismert tibeti műből (*mKhas-pa dan blun-po brtag-pa'i bstan-bčos dge-lan legs-bšad padma dkar-po'i čhun-po'i 'grel-ba ŋi-ma'i 'od-zer žes-bya-ba bžugs-so*) pedig *čīn-gir* alakot írtunk ki. A szóvégi *-r* hitelességéhez nem férhet kétség, de még mindig vitás, vajjon sajátos tibeti jelenséggel van-e dolgunk, vagy pedig összefüggésbe hozható-e a mongolból kimutatható *sor* változással, mint VLADIMIROV próbálja op. cit. 360.

A muzulmán (arab, perzsa, török) feljegyzésekben *čingiz* és *jingiz* változatokat látunk; ez utóbbi azonban nem hozható összefüggésbe a fenti *jīn-gis*-szel, magyarázata egyszerűen az, hogy az arabban (csak ilyen nyelvű szövegekben fordul elő) nincsen *č*, csak *j*. Az ily módon megmaradó *čingiz* szóvégi *-z*-je még mindig magyarázatra szorul. Ez a magyarázat pedig kétféle lehet. Vagy alkalmazzuk jelen esetben VLADIMIROV ama megállapítását (op. cit. 362), hogy a mongol szóvégi *s* a törökben *z*-vé lesz; — s ez az eset igen valószínű volna itt —; vagy pedig feltesszük, hogy Dzsingisz neve nem mongol, hanem pl. török eredetű s hogy az idegen szóvégi *z* a mongolban szabályosan *s*-szé változott, a mongolban u. i. nincsen *z*, a kalmük *z* eredeti *j*-re megy vissza. Török etimológiára már régebben gondoltak, nevezetesen a *tengiz* 'tenger' szóval akarták összekapcsolni. Valóban ilyen név a török-mongol névadás szabályainak nagyon megfelelne, vö. MNy. XXVIII, 102, sőt Ibn Batūtánál (C. DEFRÉMERY et le Dr B. R. SANGUINETTI, Voyage d'Ibn Batoutah, I—IV, Paris 1854—58) Dzsingisz khán neve pláne تنگیزخان *Tengiz xān*. Így magyarázta Dzsingisz nevét RAMSTEDT, Mogholica, 25, majd PELLIOI is, Les Mongols et la Papauté, Revue de l'Orient Chrétien

¹⁾ P. PELLIOI szerint, T'oung Pao (1930) XXVII: 25 Dzsingisz khán csak a *qan* címet viselte.

XXIII (1922—23), 25. P. mintegy megerősítésképpen hivatkozott az általa kiadott Güyük-féle levél török és mongol nyelvű pecsétjében előforduló *kür (u)l(u)γ ulus n(u)g taluī nung ḡan*, ill. *yeke mongγol ulus-un dalai-in ḡanu jarliγ* kifejezésekben a *talui-nung ḡan* és *dalai-in ḡan* 'tengerkhán, nagykhán' címére. Bizonyos nehézségeket azonban lehetetlen észre nem vennünk.

A *tengiz* > *čingiz* magyarázat persze csak egy **tingiz* alakon keresztül képzelhető el; a mongolban u. i. minden *ti*-ből *či* lett s ez a változás a legrégibb nyelvemlékek korában, a XII—XIII. században, nagyjában már befejeződött. Feltéve már most, hogy a XII. században mongolba átkerült *tingiz*-ből (a szó eredetileg *e*-vel hangzik) még egy kései *ti* > *či* változással *činggis* lett, akkor

1. legalább is különös, hogy az ugyanolyan régi mongol eredetmondában hogyan maradhatott meg a *tenggis* hangalak egy híres tó (valószínűleg a Bajkál) nevében? vö. a Mongolok Titkos Története, I. fejezet, azután BLOCHET, Introduction à l'histoire des Mongols, Gibb Mem. XII, 273, Sanang Sečennél: *tenggis neretü dalai*, ed. SCHMIDT, 57. Miért hívják a mongol dinasztia hivatalos történetében (*Yüan shih*, 63 fej.) a Kaszitót *K'uan-tengis*-nek? vö. PELLIOU Journal Asiatique 1920 I, 166. De a *tenggis* megvan a mongolban mint közszó 'tó, tenger' jelentésben, KOWALEWSKI III, 1697a, s kimutatható már a XIII. századtól kezdve, így Kirakosnál *tangez* alakban maradt fenn, vö. HOWORTH, History of the Mongols III, 88.

2. Ha már megvan a régi *ti* > *či* változás a *tengiz* feltételezett mongol alakjában, akkor miért nincs meg a *z* > *r*, amint azt a magyar *tenger* szó alapján várni lehetne? (MSFOu XXX, 128). A tibeti *jin-gir*, *čin-gir*-nek itt csak akkor volna bizonyító értéke, ha hasonló alak mongolból is kimutatható volna.

Minderre nincsen kielégítő felelet, meg kell tehát elégednünk azzal, hogy Dzsingisz khán nevének nincsen elfogadható magyarázata. A régi magyarázatok helytelenségéről vö. már I. J. SCHMIDT a Sanang Sečen kiadásához írt magyarázataiban 379 l.

Ha pedig már azt keressük, hogy a felsorolt variánsok közül, melyik is a „helyes” alak, melyik az, amelyet Dzsingisz khán és mongoljai használhattak, választásunk természetesen nem eshetik sem az arabra, sem a tibetire, hanem csakis a mongol *činggis* (sporadikusan *inggis*) olvasatra.

A magyarban semmi okunk sem lehet tehát a *Čingiz* vagy *Csin-giz*-féle alak általános használatára (MNY XXVII, 314), hacsak nem kívánjuk vele nyomatékosan jelezni a forrás eredetét. Nem filológiai tárgyú magyar szövegben meg éppen megmaradhatunk a *Dzsingisz khán* írásmód mellett, melyet a közhasználat már szentesített (ACSÁDY,

SZALAY-BARÓTI, MARCZALI, HÓMAN; történeti tankönyvek), akárcsak a *japán* és a *kínai* szó helyesírását, ami pedig jóval távolabb áll akár az etimológiailag, akár a kiejtés szerinti helyes eredeti elnevezéstől.

LIGETI LAJOS.

Nyuvad, nyuvaszt. Székelyföldön közönséges s Erdélyszerte ismert és használt szó a *nyuvad*, *megnyuvad*, *nyuvaszt*, *megnyuvaszt* (vö. MTsz., CzF.). *Nyuvad* jelentése 'fullad'; *belényuvad* 'belefullad'; *mégnyuvad* 'megfullad'. *Megnyuvad a tűz*: 'elfojtódik a lángja, ha pl. sok forgácsot hányunk rá'. Tovább képezve: *nyuvadoz* 'fulladoz, fuldokol' (MTsz., CzF.). A *nyuvadnak* megfelelő műveltető alak: *nyuvaszt* 'fullaszt, fojt'; *belényuvaszt* 'belefullaszt'; *mégnyuvaszt* 'megfullaszt, megfojt'. *Mégnyuvasztja a tüzet*: elnyomja, elfojtja a lángját. Moldvában Bogdánfalván jegyzeteim tanúsága szerint *megnyuvaszt* nemcsak 'megfojt', hanem általában 'megöl, meggyilkol' is.

Alakváltozatai: (*még*)*nyuvad* (SzD.^{1,2}, CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m., Marosszék, Csikszentkirály, Kolozsvár), *nyovad* (Háromszék m. Orbai járás Nyr. VII, 332), *nyivad* (GYARMATHI, Affinitas 78, Vocabularium 99b, Tsz. 272a: Székelyföld); (*még*)*nyuvaszt* (SzD.², CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m. Körispatak, Korond, Homoród, Háromszék m.), (*még*)*nyivaszt* (GYARMATHI, Affinitas 78; MTsz.: Nagybánya; saját följegyzésem: Kiskolcs).

A *nyuvad*, *nyuvaszt* eredetének kimutatásával már GYARMATHI SÁMUEL foglalkozott. Ő a *nyivadt*, *nyivasztott* szavakat a lapp *nyuowet* 'mactare' szóval veti össze (Affinitas 78; Vö. *nuowih*, *nüowih* H., U., *nüowih* H. etc. 'megnyúzni, lenyúzni; levágni' (állatot). — Lul. *nuovvat* HALÁSZ, Déli-lapp szótár, 173). BUDENZ (MUSz. 427) szintén a finnugor rétegben kereste eredetüket s a finn *juuttu*- 'suffocari (ex bucca), deficere viribus' (j. *lihapalaan* 'an einem stück fleisch ersticken', j. *uneen* 'in tiefen schlaf fallen' LÖNNR.), és *juupu*- id. szavakkal egyeztetette s ezeknek alapszavát: *juu*- azonosítja a magyar *nyuv*- (*nyuva*-) alakkal. Az egyeztetés hangtani nehézségeit maga BUDENZ is érzi. „Vajjon ezt, úgymond, régibb *ńsg*- vagy *ńsb*- előzte-e meg, nincs módunkban eldönteni“. Hogy a hangtani nehézségeket áthidalja, segítségül veszi a f. *uupu*- 'fatigari, delassari, lassitudine corruere' igét, mely „kevéshiján ugyanazt jelenti, mint *juuttu*- (vö. *uuvun* *uneen* lassus sopior)“. E két ige azonoságára vonatkozólag BUDENZ azt véli, hogy az *uupu*- elejéről az észak-ugor *ń*-nek megfelelő kezdő consonans, ha nem is éppen *j*, amelyen *juupu*- kezdődik, elenyészett. Ennek lehető voltára fölhozza a finn *apaja* 'tractus sagenae' s ezzel szemben a lapp *ńuo**pe* 'sagenam ex aqua extrahere' analógiáját.

MUNKÁCSI BUDENZ szófejtésével foglalkozván (Nyr. XII, 491—2) hozzájárul a m. *nyuvad* és f. *juuttu*- egyeztetéséhez, csak hogy a magyar

ń keletkezését Budenztól eltérőleg úgy képzeli, hogy a finnben mutakozó *j* hang az eredeti, melyből a magyar *ń* hang *đ* útján keletkezett, mint *kijó*, *kigyó* és *kényó*; *nyufa* e h. *gyufa* (Erdélyben; *varnyú*, *sarnyú*, *epernye*, *lajtornya*: *vargyú*, *sargyú* sat., *varjú*, *sarjú* sat. „Természetesen a f. *uupu*-ban sem eredeti *ń* szókezdő, hanem *j* elenyésztét vesszük föl, mely különben meg is van a f. *juupu*- 'suffocari' szóban s mely hangváltozásra amúgy is sokkal több analogiánk van, mint a szókezdő orrhang eltűnésére“.

A finnugor összehasonlító hangtan mai álláspontján akár a szókezdő *j*, akár a szókezdő *ń* lehetséges megfeleléseire gondolva egy f. *juuttu*- v. *juupu*- ~ m. *nyuvad* megfelelést hangtörténeti szempontból nem tartunk lehetőnek (Vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 29, 32). De nem tarthatjuk lehetőnek általában a *nyuvad* szavunknak közvetlenül a finnugor rétegből való származtatását sem. Nem tarthatjuk pedig azért, mert a *nyuvad*-, *nyuvaszt*-a mai formájában régi nyelvünkben ismeretlen (vö. NySz., OklSz.). SZABÓ DÁVIDNÁL tűnik fel először SzD.¹ 58, majd SzD.² 163: „*Nyuvadni*: fúladni, fojtódní, fojlani. Már meg-nyuvadt. A' vízbe nyuवादott. Megnyuवादztom: fúladztom, fojtom.“ Utána pedig GYARMATHI SÁMUELNÉL (Affinitas 78, Vocabularium) és PPB. 1801-iki kiadásában találjuk. KRESZNERICS SzD.² nyomán, KASSAI GYARMATHI S. nyomán közli mint székely szót. SzD.-ból veszi át RICHTER ADOLF Fr. magyar-német szótára is (Bécs, 1836), még pedig * alatt mint új szót. Megtaláljuk a Tsz.-ban, a Tzs. (1838)-ban és FOGARASINÁL (1865) is. CzF.-nál már megtaláljuk az egész szócsaládot (*nyuvad*, -ás, -oz, -ozás, *nyuvaszt*, -ás) s a *nyuvad*-ról azt olvassuk, hogy a székelyeknél divatozó ige s hogy a rokon *nyom* és *fű* igékkel egyetemben hangutánzó eredetű.

Tehát a *nyuvad*-, *nyuvaszt*- igét már azért sem származtathatjuk közvetlenül a finnugor rétegből, mert SZABÓ DÁVID előtt nem tudjuk kimutatni a létezését.

Az alábbiakban azt bizonyítom be, hogy a *nyuvad*, *nyuvaszt* az ősrégi *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* igénknek egyik újabb fejlődésű alakváltozata s azzal egyetemben a *nyom* ige származéka.

A *nyom* igének zártabb hangzójú alakját megtaláljuk a Jókai-kódexben (161): *megnyumvadotuala* és a NémGl. 263. lapján: *numtath*. A *nyomvad*, *ngomvaszt* alak előzője tehát *nyumvad*, **nyumvaszt* volt. A tő *nyum* (> *nyom*); a *v* reflexív képző (vö. SZINNYEI NyH.⁷ 76 és Ung. Jahrbücher IV, 118), az -ad, -ed (frequentatív ~ inchoatív >) nem-műveltető képző, mellyel szemben különösen az újabb korban -aszt, -eszt műveltető alakpárt találunk: *éled*: *éleszt*, *marad*: *maraszt*, *olvad*: *olvaszt*, *forrad*: *forraszt*, *dagad*: *dagaszt*, *csügged*: *csüggeszt*, *fonnyad*: *fonnyaszt*, *szakad*: *szakaszt*, *szárad*: *száraszt* (vö. TMNy. 435—6 is). A *nyomvad* és *nyomvaszt* egyik tovább fejlődött alakja: *nyommad* és *nyommaszt* már a régi nyelvben előfordul.

A jelentést illetőleg a régiségben, a népnyelvben és a köznyelvben a következőket találjuk: *nyomvad* 1. (el-, megnyomvad) 'opprimor' 2. 'trucidor, necor' (... *megnyomvadotuala haznac romlasatol* Jókai-k. 161). *Nyommadt* 'nyomorult, csenevész, vézna, beteges' (saját gyűjtéséből a Szamoshátról). *Nyomvaszt, nyommaszt*: 1. (le-, elnyommaszt) 'comprimo, opprimo, deprimio, obruo, zusammendrücken, unterdrücken' 2. (*megnyommaszt*) 'agyonnyom, erdrücken' (pl. kotló a csirkét, Szamosház) 3. (*megnyomvaszt, megnyommaszt*) 'interimo, trucido, contrucido, erdrücken, vernichten' 4. 'megmaraszt hivatalában' (MTsz.) *Nyomasztó* 'drückend' (pl. adósság).

A *nyomvad* > *nyommad* egymáshoz való viszonya hangtani tekintetben nem szorul magyarázatra. A *nyomvad, nyomvaszt*-ből úgy lett *nyommad, nyommaszt*, mint a *hamvas, hamvad, hamvázó* szavakból *hammas, hammad, hammazó* (MTsz.), meg a *konyvad, konyvaszt*-ből *konnyad, konnyaszt* (uo.) Nem is erre, hanem a *nyumvad* > *nyuvad, nyomvad* > *nyovad* viszonyára akarok itt rávilágítani hangtani szempontból.

A MNy. XX, 336—40. lapján bő adatgyűjtés alapján kifejtettem a szamosháti nyelvjárásban megfigyelt orrhangúsítás szabályait. Megfigyelésem szerint a következő helyzetben: magánhangzó + orrhangú mássalhangzó + spirans (vagy liquida) a szamosháti nyelvjárás az orrhangú mássalhangzót nem artikulálja, ellenben a mögötte álló magánhangzó egész terjedelmében orrhangúvá hasonul. A labialis nasalis: az *m* hang csak labialis spirans mögött indukálja hasonló módon az *öt* időben megelőző magánhangzót. Tehát pl. **mv* > *ːv*: *terève, barōväsär, hārē véka, nē viszē vissza*. Gyanításom szerint ez nem csupán a szamosháti nyelvjárás sajátága. Gyanításomat bizonyítja a *szévanó* ~ *szóvanó, mendikás, készertt, istáll, áslóg, píz, tésasszony, ih, joh* stb. példája (MTsz., NySz.), mely szavakban az orrhangú msh. eltűnését a fenti jelenségnek kellett megelőznie, tehát az orrhangú mássalhangzó eltűnéven a spirans hang mögül, orrhangúsította az előtte kiejtendő magánhangzót, mely a fejlődés további során denasalizálódott, vagyis tisztá orális hangzóvá lett. Ezzel magyarázhatjuk más nyelvekben is a spirans hangok mögül a nasalis mássalhangzók elveszését. Pl. olasz: *mostrare* < lat. *monstrare, costanza* < lat. *constantia, trasportare* < lat. *transportare*; oláh *masă, măsură, des* < lat. *mensa, mensura, densus*. Ezzel magyarázható az *ns* mássalhangzó csoportnak MEYER-LÜBKÉ-től egyszerűsödésnek nevezett átváltozása *s*-szé (*ensor* > *cesor, mensa* > *mesa, consules* > *cosules* Romanische Sprachwissenschaft* 169). Hasonlóképp magyarázandó a moka-mordvinban és ógermánban észlelt nasalis mássalhangzó eltűnése a spirans hangok előtt (H. PAASONEN Mordvinische Lautlehre, Helsinki 1903, 64. l.; WILMANN, Deutsche Grammatik I, 143—4).

Legtanulságosabbak e tekintetben azok a szavak, melyekben a fentebb leírt fejlődés folyamatát időrendben végigkísérhetjük. Ilyen példa

a mai *Szihalom* helység neve. Szihalom az Eger vize balpartján Borsodban Mezőkövesdtől délnyugatra fekszik az Ostoros patak és Poroszló közt. ANONYMUS a szó előtagját a 'kunyhó, lombosátor' jelentésű *szén*: *szén* szóból származtatja (PAIZS, Magyar Anonymus 141). Nála még *Zenuholm* (olv. *Szénüholm*); 1324: *Scenholm*; 1339: *Zenhalm*; 1332—7: *Zenhelym*, *Zenholm*. A mai alak 1417-ben és 1493-ban kerül elő: *Zyhalom*. (Vö. CSÁNKI I, 179.)

Igy kísérhetjük végig pl. a *soha* szavunk fejlődését is. ÓMS.: *sumha*; 1551: *somha* (LevT. I, 84); Jókai-k.: *sonha*; Jord.-k.: *soha*.

Igen tanulságos az *éh*, *ih*, *juh* kialakulása is. ÓMS.: *junhum*, *jumhumnok*; Jókai-k., Münch.-k. stb.: *jonh*; 1485: *inh*; Winkl.-k.: *énh*; Jókai-k.: *johh*; Czech.-k.: *joh*; Winkl.-k., SYLVESTER, SzD²: *juh*; Serm. Dom., Ers.-k. stb.: *éh*; Peer-k.: *ih*. (Vö. EtSz. 1502; Gombocz, MNy. XVI, 6.)

Amint a *szénvonó*-ból lett *szévanó*, a *pénz*-ből *péz*, *piz*, *Szénhalom*-ból *Szihalom* ~ *Szihalom*, *somhá*-ból *soha*, *junh*-, *jonh*-, *énh*-, *inh*-ből *juh*, *joh*, *éh* és *ih*, úgy lett a *nyumvad*-ból *nyuvad*, a *nyomvad*-ból *nyovad* s másfelől a **nyumvaszt* igéből *nyuvaszt*. S amennyire adataink alapján következtethetünk, e változás nem történhetett előbb a 15—16. századnál.

A *nyuvad* ~ *nyovad* > *nyivad*, *nyuvaszt* > *nyivaszt* alakok *u(o)* > *i* hangváltozásának lehető voltáról már HORGER ANTAL (Nyr. XXXII, 260), a magyar hangtörténetben való szabályszerűségéről pedig GOMBOCZ ZOLTÁN értekezett a magyar mélyhangu *i* kérdéséről írt tanulmányában (MNy. XVI, 6).

A *nyommad* és *nyommaszt*, másfelől pedig a *nyuvad*, *nyuvaszt* alakok kialakulására vonatkozó megállapításainkat röviden így foglalhatjuk össze. A kiindulás a *nyumvad*, **nyumvaszt* alakból történt, még pedig két irányban. Egyik fejlődési irány ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* (> *nyomasztó*) és *nyomvad* > *nyovad*. A másik ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyuvad*, *nyuvaszt* > *nyivad*, *nyivaszt*.

Tehát a *nyuvad*, *nyuvaszt* nem származhatik közvetlenül a finn-ugor rétegből. Ellenben a tőszavuk: *nyom*, *nyum* az ugor rétegegig megy vissza. (Vö. SZINNYEI NYH.⁷ 68: *nar*- 'nyom', *holánt*- 'nyomkod', *ndr^omt-zúz*.)

A kétirányú alakfejlődés bizonyos jelentésbeli elkülönődéssel is járt. A *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* megőrizte az alapjelentést: 'opprimor', ill. 'comprimo, opprimo', de e mellett mindkettőnek van 'trucidor, necor', ill. 'interimo, trucidó, contrucidó, erdrücken, vernichten' jelentése is. Az első jelentésről a másodikra való átmene- tet képviseli a népnyelvi (*megnyommaszt*), 'agyonnyom' (pl. csirkét a kotló) jelentés.

A *nyuvad*, *nyuvaszt* alaknak azonban az alapjelentéssel való jelö-

lési viszonya megszűnt, csak átviteles jelentése él: 'fullad', ill. 'fojt'. A 'nyomódik', ill. 'nyom' jelentésről az átmenet a 'fullad', ill. 'fojt' jelentésre természetes, okról okozatra, cselekvésről eredményre való átmenet. (Vö. MNy. XXIII, 162—71 és Érintkezésen alapuló névátvitel c. tanulmányomat, 28. kk. 1.) Más nyelvekben is megtaláljuk az analógiáját, mint pl. a finnben: *tukke-* 'bedugni, betömni' > *tukehtu-* 'megfulladni' (vö. SZINNYEI, NyK. XXIX, 476). A *megnyuvaszt*-nak különben általánosabb 'megöl' jelentését is följegyeztem Moldvában. 'Megöl' jelentése van Kiskolcson is *megnyivasztnak*.

Íme, tehát a *nyumvad* > *nyuvad*, **nyumvaszt* > *nyuvaszt* származtatás nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is helyes és természetes.

CSÜRY BÁLINT.

Mordízom-adta. A magyar káromkodásnak ez a kifejezésformája nem lehet régi, mert sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nincsen följegyezve. A károm-szóra és alakváltozataira a következő adataim vannak: „*Mordízom*, azt nekem ne mondja senki“ (KISFALUDY K., Pártütők. 1819. II. felv. 3. jel.); „Oh, *mordózom* a lovát! mikor levetett az ármányos“ (U. o. II. felv. 13. jel.); „*Mordózom!* ez megbántás!“ (U. o. III. felv. 10. jel.); „Császár: *Mordózom!* már nem maradhatok“ (VÖRÖSMARTY, A fátyol titkai. 1834. II. felv.); *mordózom-adta* (Borsod, Abaúj, Zemplén m. MTsz.); *morgyíázom teremtettem* (Székelyföld MTsz.); *megmordíáz* 'mérgeesen lehord, megszid' (Balaton-mell. MTsz.); köznyelvi alakjai tudtommal *mordízom-adta* és *mordítzom-adta*.

A kifejezés KERTÉSZ szerint a kfn. *mordio*, *mordjo*-ból származik; a német szó eredetileg gyilkosságot vagy valami nagy gaztettet jelentő felkiáltás volt, s később a panasz vagy a fájdalom felkiáltása lett (Nyr. XXXV, 425).

A német kifejezés jelentés tekintetében csakugyan közel áll a magyar kifejezéshez, de ez még nem bizonyítja a származtatás helyességét. Nem hihetjük el, hogy egy kfn. szó XIX. századi, esetleg a XVIII. század végéről való magyar kifejezésnek legyen az alapja; a németben GRIMM szótára nyomán használatos volt a kifejezés később is, költőknél, s PUKÁNSZKY BÉLA szóbeli közlése szerint ma is használják az irodalmi műveltségű németek, de forrásuk nem a német köznyelv, hanem SCHILLER *Räuber* c. drámája; a fenti magyar kifejezések azonban nem csupán a művelt köznyelvéi, hanem a népnyelvéi is, sőt, amint láttuk, a székelyek is ismerik. Hangtani szempontból is lehet kifogásunk: ismerünk magyar *mordóz*, *mordíáz*, *mordíz*, *mordítz* alakokat, s ismeretlenek a kfn. vagy irodalmi német *mordio*, *mordjo*-val esetleg egyeztethető **mordióz*, **morgyóz* kifejezések.

A magyar károm-szavakkal összefüggnek a MTsz.-nak következő székelyföldi adatai: *mordíás*, *morgyás*, *morgyíás* 'haragos, durva, kegyet-

len, rettenthetetlen, iszonyú (ember)', *morgyás keringette* (káromkodás). Alapszavuk SIMONYI (NyK. XXIV, 133, TMNy. 375), LACZKÓ (Nyr. XXXVI, 465) és RÉTHEI (MNY. IV, 344) egyöntetűnek mondható megállapítása szerint a magyar *mord*, *mordi* 'mürrisch' és az *udvariás*, *úriás*-féle szókkal együtt a *Tóbiás*, *ceremóniás*-félekkel való keveredés eredményei.

Felmerülhet most már az a gondolat, hogy nem lehet-e a *mordó-zom* stb. alakokat is a magyar *mord* szóból származtatni. Hasonló magyar károm-szavak *disznó-zom-adta* (MTsz.), *kutyázom-adta* (gyakran hallottam Zemplén m.-ben), *mennydörgőm-adtát is* (ARANY, DI. I. kidolg. VI. é.). Alak szerint könnyen csatlakozhatnak ezekhez a *mordó-zom-adta*, annál inkább, mivel a magyar *mord* szót valaha káromkodásokban is használták. A zemplénmegyei Tolcsva 1798. évi kéziratos jegyzőkönyvében a következő adatot találtam: „... kutya, forgós, ezer, *mord* teremtetéseikkel... való káromkodást vitt véghez“. A MTsz.-nak székeley *morgyás keringette* adata *úriás*-féle változata ennek a *mord* teremtetete kifejezésnek.

A *mordó-zom*, *mordizom*, *mordízom* tehát a magyar nyelvből származtatható, ha az -ó ill. -i, -í elemet is meg tudjuk fejteni (a *mordíáz* a *mordóz* vagy *mordíz*, *mordíz* és a *mordiás* keveredéséből keletkezett). Az -ó, -i, -í elemet megmagyaráznunk nem nehéz. Kezdjük az -i elemmel.

Régi feljegyzésekben gyakran olvashatjuk, hogy hajdan mennyire üldözték a káromkodást: községi előljáró állását is elveszithette emiatt, egyéb bűnösöknél rendszerint nyilvános megvesszőzés járt érte. Ilyen körülmények között gyakran megesett, hogy az indulatba jött magyar káromszavának elején hirtelen észbekapott, s a csúf szónak többi részét enyhítésképpen -i kicsinyítő képzővel pótolta. Az ugyancsak tolcsvai 1798. évi jegyzőkönyvben igen sok ilyen adatot találtam a 'coire' jelentésű magyar ígéről: „... *szi* Hét Teremtette“; „... *sszi* lelkét mondott“ stb. Az ugyaninnen való „*kutyázom* teremtetettét és „*sszi* teremtetettét mondott“ kifejezésből pedig világos, hogy az -i az -m személyragot helyettesíti.

Igy magyarázhatjuk a *basztikuli* tréfás káromszót is. E szó megvan a bánsági sváb nyelvben is, s HORGER szerint talán a magyar az átvevő fél (EPhilK. XXIII, 705). E homályos magyarázathoz a folyóirat szerkesztősége u. o. megjegyzi, hogy olasz eredetű. Az EtSz. igen kételkedve, de lehetségesnek tartja az olasz *tuo culo*-ból való magyarázatot. Ezt a magyarázatot elfogadja SIMONYI is (Nyr. XLIV, 30), SPITZER LEÓ azonban azt mondja, hogy a *tuo culo*-val való káromkodás az olaszban ismeretlen (u. o. 22). Ez utóbbiak, amint látjuk, a magyar szónak csupán a végét fejtegetik, míg az elejét, úgy látszik, magyarnak tartják. A *basztikuli* azonban se nem sváb, se nem olasz, hanem magyar kifejezés, s magyar jövevény a svábben is, az olaszban is, ha ugyan

ez utóbbiban tényleg előfordul.¹⁾ A *basztikuli* alaknak ugyanis van *basztikurdi*, *basztirihuri* változata is (EtSz.), s hallani *basztikuri* változatát is. S ha az *r*-es alakot vesszük eredetibbnek, könnyű megállapítanunk, hogy nem lehet más, mint a szintén csak félig kimondott s két ízben is *-i* enyhítő-kicsinyítő képzővel megtoldott *b . . ta k . . vája* (a szerkezetre nézve vö. *teremtette fatytya* NySz., a köznyelvi *adta betyárja*). A mai köznyelvi *l*-es alak (*basztikuli*) szándékos változtatás, ferdítés eredménye, hogy a csúf káromkodás eredeti alakja szinte felismerhetetlenné váljék. S csakugyan annyira felismerhetetlenné vált, hogy a köztudat, s a köztudat alapján a MTsz. is, az EtSz. is „tréfás“, tehát megbocsátható, szelídebb fajta káromkodásnak tartja.

A *mordizom-adta* kifejezésben az *-i* képzőre azért volt szükség, mivel az a *kuttyázom-adta*, *disznózom-adta*, *mord teremtette* stb.-vel együtt voltaképen istenkáromlás, s a káromkodó bűne enyhítéseképen alkalmazta az *-i* kicsinyítőt.

A *mordózom*, *mordízom* *-ó*, *-í*-jének magyarázata is egyszerű. Az *-ó* eredetileg *-o* kötőhangzó ill. tövéghangzó volt, az *-í* is az előbb fejtegetett *-i*-nek megnyúlt alakja. E hangzónyúlásoknak lélektani okuk van. A magyar, de más nép is szereti ugyanis káromkodásokban a hosszan sziszegő, ropogó, pattogó mássalhangzókat, s ez a magyarázata pl. a magyar *terringette*, *kuttyázom-adta*, a német *cruccifix* stb. hosszú mássalhangzóinak. A *mord rd*-je is eléggé ropogó, de mégsem olyan adtázó, mint az *rr*, *tty* vagy 'coire' jelentésű *igénk ssz* hangja, s úgy segítettünk magunkon, hogy a „jobb hangzás“ kedvéért az *rd* után következő magánhangzót is megnyújtottuk. Így lett a **mordozom-adtá*-ból *mordózom-adta*, az enyhített alakú *mordízom-adtá*-ból *mordízom-adta*.

JUHÁSZ JENŐ.

¹⁾ Lehetséges, hogy csakugyan megvan vagy megvolt az a szó az olaszban, esetleg az északi olaszban, s átadói a régente „Majland“-ban állomásozó magyar katonák voltak.

ÉRTESÍTŐ.

† Wichmann György. (1868. IX. 8—1932. V. 3.)

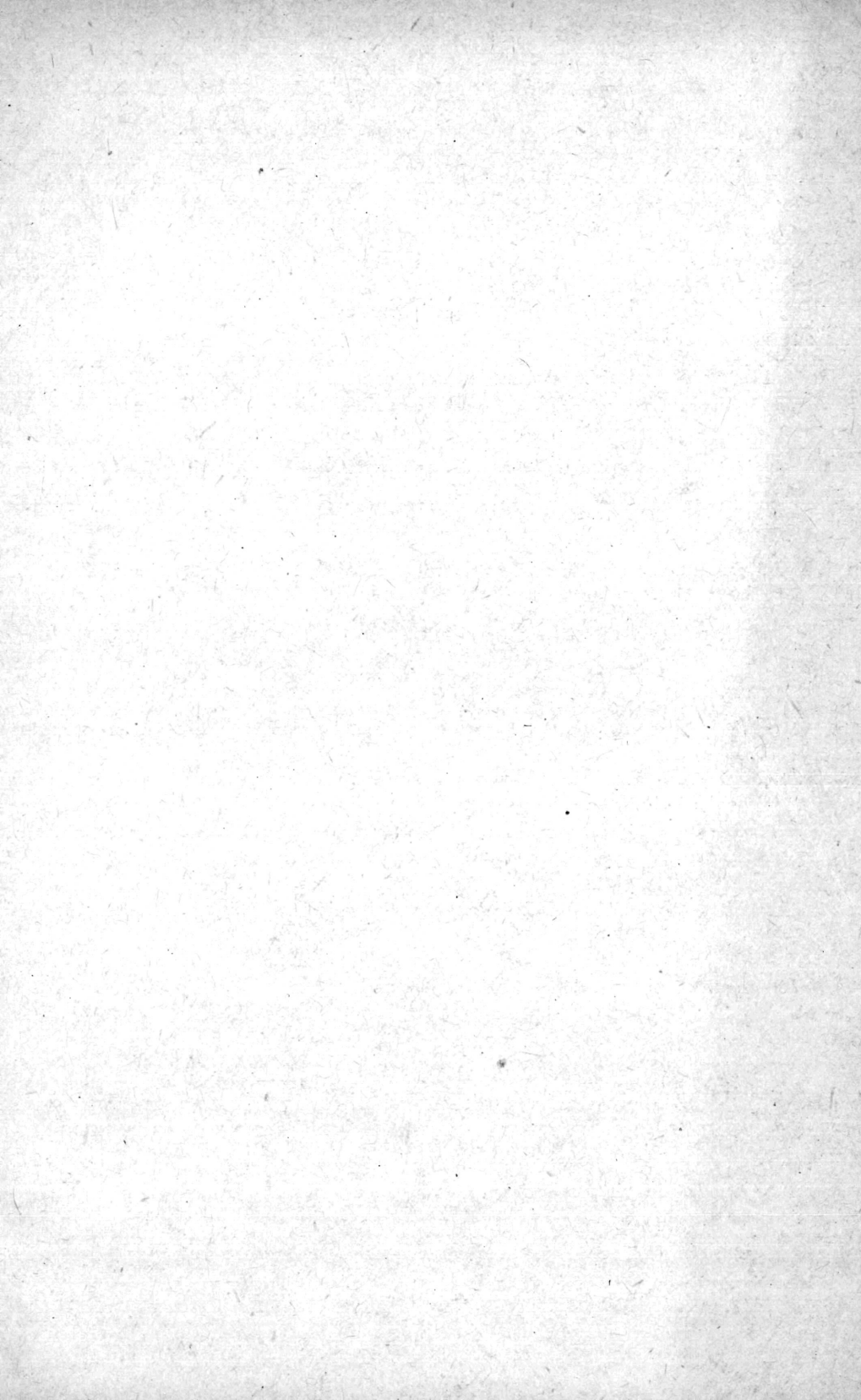
Midőn 1928.-ban WICHMANN GYÖRGY hatvanadik születésnapját ünnepeltük, s a Magyar Nyelvben N. SEBESTYÉN IRÉN részletesen ismertette életpályáját s méltatta gazdag tudományos munkásságát, még nem sejtettük, hogy néhány év múlva végleg elragadja körünkől a halál.

WICHMANN GYÖRGY, SETÄLÄ EMIL és PAASONEN HENRIK mellett, az idősebb finn nyelvésznezmedék egyik legkiválóbb tagja volt, nemcsak mint tudós, hanem mint egyetemi paedagogus is. Kutató és gyűjtő munkája a finnugorság széles területeire kiterjedt, zürjén, votják és cseremisz gyűjtései e nemben a leggazdagabbak s legértékesebbek, nyelvi és tárgyi szempontból egyaránt. Hosszabb időt töltött Magyarországon is, nyelvünket tökéletesen megtanulta s csángó tanulmányai a legmódszeresebb magyar nyelvjárástanulmányok egyike.

Szorosabban vett tudományos munkásságán kívül (amely kül. a fgr. hangtörténet, alaktan és szófejtés területén mozog), nagy érdemei vannak a tudományok eredményeinek népszerűsítése körül is. Szerkesztője volt az első finn lexiconnak, a *Tietosanakirja*-nak, majd a finnugor népeket ismerető *Suomen suku* c. összefoglaló munkának is.

A magyar tudományossághoz szoros szálak fűzték. A M. Nytud. Társaság 1912-ben tiszteleti tagjává, a M. Tud. Akadémia 1921-ben kültagjává választotta. Értékes közleményeivel a magyar szakfolyóiratokat, a *Nyelvtudományi Közleményeket*, a *Magyar Nyelvet*, és a *Magyar Nyelvőrt* is fel-felkereste. Váratlan halálával a magyar tudományos életet is súlyos veszteség érte.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

M. kir. udv. könyvnyomda
HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca 14.

90.185

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

1934

TARTALOM.

Oldal

LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. III.	349
KLEMM ANTAL: A mordvín tagadó és tiltó szerkezetek története	382
HADROVICS LÁSZLÓ: Muraköz helynevei	403
LAKÓ GYÖRGY: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói	435

Ismertetések és bírálatok.

Az első magyar-finn szótár (WEÖRES GYULA, Magyar-finn zsebszó- tár). — Ism. N. SEBESTYÉN IRÉN	467
Török nyelvészeti irodalom. II. — Ism. NÉMETH GYULA	471

Kisebb közlemények.

PAIS DEZSŐ: <i>1310: -foluan: -falván</i>	479
JUHÁSZ JENŐ: <i>Keassatuc</i>	480

*A szerkesztő lakása: I., Nagyboldogasszony-útja 11–13.
B. Eötvös-Collegium.*

Bevezetés a fonológiába.

III. Történeti fonológia.

„La phonologie historique ne peut se borner à l'histoire des phonèmes isolés, mais doit envisager le système phonologique comme une entité organique en train de se développer“.

TRUBETZKOJ.

14. Hangváltozások és a fonológia. A fonológia lényegileg selectio a hangok között. Abban a hangállományban, amelyet a fonétikus egy-egy nyelvre megállapít, a nyelvi szerep szempontjából különböző értékű hangok vannak. Vannak közöttük olyanok, amelyeknek az illető nyelvben fontos értelemmeghatározó vagy alaktani szerep jut, és vannak olyanok is, amelyeknek ilyen szerepe nincs. A fonológus az előforduló hangok közül kiválasztja a funcióval bírókat, a nyelv számára lényegeseket, a fonémeket, és úgy vizsgálja őket egymáshoz való viszonyukban vagy abban a rendszerben, amelyet egy adott időpontban alkotnak.

A nyelvek hangállománya sohasem állandó. Hangok keletkeznek, hangok pusztulnak, és ha a hangállomány nem is növekszik vagy nem is csökken éppen, az állományon belül mindig vannak változások. „Il se produit et se produira toujours des changements“ — SAUSSURE e mondata egyike a legáltalánosabb érvényű nyelvi megállapításoknak.

Ha a változásoknak ezt az örök játékát a fonológia szemüvegén akarjuk nézni, hozzá kell szoknia szemünknek ahhoz, hogy az a látvány, amely így tárul elénk, szükségképen más, mint amelyet eddig láttunk fonétikai szemmel. Nem is lesz mindig változás, amelyet eddig annak láttunk. A régi magyar *romt*-ből (vö. ma is *romlik*) — tudjuk — az idők folyamán *ront* lett egy olyan változással, amelyet hasonulásnak szoktunk nevezni. A hasonulás azt a különbséget egyenlítette ki, amely az *m* és *t* között mutatkozott a képzés helye tekintetében: az *m* egy olyan hangnak adta át helyét, amely ott képződött, mint az utána következő *t*, az *n*-nek. Látszólag ugyanilyen változás történik akkor is, amikor a *színpad* szót *szímpad*-nak mondjuk ki. Ilyenkor is két különböző helyen képződő hang találkozna, de az előálló képzéshelye itt is módosul, a másikhöz

igazodik. Fonétikailag nincs is különbség a két hasonulás között, mert az, hogy egyszer $m > n$, másszor $n > m$ lett, a hasonulás lényegét nem érinti. Mindjárt más a helyzet azonban, ha fonológiai nézzük e két jelenséget. Gondoljunk csak arra, amit ŠČERBA mondott a fonémekről mint hangszándékokról, és kérdezzük csak meg, mi történt a hangszándékkal az egyik és mi a másik esetben? Világos, hogy a *romt* $>$ *ront* esetében egy m hangszándéktól egy n hangszándékhoz vezetett a hasonulás útja, tehát nyilvánvaló változás történt lelkileg is, a *színpad* szónál azonban ilyesmi nem történt, mert a hangszándék itt akkor is n , mikor m -et ejtünk, n fonémet mondunk, csak m -nek valósítjuk meg ezt a szándékunkat. Igen, ha egyszer a *színpad* szó mint összetétel, valamiképpen elhomályosulna, ha az első tag — ami éppenséggel nem valószínű — elvesztené kapcsolatát a *szín*, *színesz*, *színház* stb. szavainkkal, akkor volna lehetőség, hogy ne csak mondjunk *szímpad*-ot, de azt is akarjunk mondani. Akkor lehetne változásról beszélni fonológiai is, így azonban nem.

De ott is, ahol mindenképpen változást fogunk látni, más lesz, részletesebb és világosabb az a kép, amely szemünk elé tárul. Az alapvető különbség, amelynek segítségével sikerült elválasztanunk a nyelvileg lényeges hangokat a — mondjuk — kevésbé lényege-sektől, a nyelvileg szereptelenektől, itt is éreztetni fogja hatását. Önkénytelenül is azt fogjuk nézni, mi történt vagy mi történik ezekkel a lényeges hangokkal, a nyelv elemi kifejező eszközeivel. Olyan-e a változás, hogy ezeket, tehát közvetve a nyelvet is éri, vagypedig ezek fölött nyomtalanul suhan-e tova? Születik-e nyomában új hangeszköz, vagy egy meglevő pusztul el épen? És ha új nem is születik, régi nem is pusztul, milyen eltolódást jelent a változás magában a rendszerben, amely ezekből a lényeges elemekből alakult?

Ezek azok a kérdések, amelyek a történeti fonológiát foglalkoztatják. Csupa olyan kérdés, amely mögött ott érezzük a folytonosan változó nyelv eleven közelségét.

A fonétikusnak minden hangváltozás egyaránt fontos. Egyforma gonddal vizsgálja, írja le, csoportosítja és osztályozza őket, önmagukban és egymástól is elszigetelve, egy exact tudomány sajátos módszereivel és szempontjai szerint. De a fonétikust csak mint pszichofizikai folyamatok érdeklik a hangváltozások, a fonológus e tünetmények mögött is mindig a jelrendszert nézi: a változó hangokon át a változó nyelvet.

15. A hangváltozások lefolyása. De más lesz a véleményünk a hangváltozások lefolyásáról is, ha fonológiaiag nézzük őket.

A SIEVERS-féle fonétikai iskola a hangváltozások kérdésében igen jellegzetes álláspontra helyezkedett. Kiindult abból, hogy a beszédhangok végtelen sokaságában az egyes hangtípusok egyáltalán nem állnak olyan távol egymástól, mint ahogy a felületes megfigyelő gondolná. Az átmeneti hangok (Übergangslaute) légiói kötik össze ugyanis az egyes tipikus hangokat, lassú lépcsőzetességet iktatván közéjük, és így bármelyik típusból szinte észrevétlenül eljuthatunk a szomszédos típusok bármelyikébe, csak a képzés helyét vagy módját kell alig észrevehetőleg megváltoztatnunk. Tapasztalati tény mármost — fűzi tovább SIEVERS, Grundz. d. Phon.³ 225 kk. — hogy az ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozó generációk közül a fiatalabb általában minden nagyobb eltérés nélkül szokta átvenni az előtte járt nemzedék nyelvét, és azok a változások is, melyek ugyanazon nemzedék nyelvének hangzási habitusát érik, nagyobb-részt oly kis mérvűek, hogy rendesen nem is tudjuk kimutatni őket. Megfigyelési és észrevételi lehetőségeink határán kívül esnek. Ezek a végtelenül kis eltolódások azonban lassanként összetevődnek és az idők folyamán jelentős, észrevehető különbségekké nőnek. Minden hangváltozás ilyen lassú, észrevétlen eltolódás eredménye, és ez az eltolódás mindig a változó és megváltozott hang között lévő átmeneti hangok zökkenéstelen lépcsőin fut végig. Vannak ugyan változások, amelyeknél nem tudunk rámutatni ezekre az átmeneti fejlődési fokokra, a változás nagyon is ugrásszerű (pl. $k > t$), de az ilyen jelenségek csak szórványosan fordulnak elő. Az esetek túlnyomó többségében fokozatos, lépcsőzetes a hangfejlődés: ezek a tulajdonképeni szabályos hangváltozások.

A hangváltozásoknak ezt a felfogását az újgrammatikusok kételkedés nélkül elfogadták. PAUL, Prinzipien⁴ 49 kk. szintén a mozgásérzetek lassú, fokozatos eltolódásában látja a hangváltozási folyamatok lényegét. A hangkép viszonylagos állandósága ugyan némiképp ellensúlyozza ezt az eltolódást, de mivel a hangkép maga is változik, legfeljebb lassítja a folyamatot, megakadályozni azonban nem tudja. WUNDT, Völkerpsychologie I, 1:361 kk. három szempontot is ajánl a hangváltozások osztályozására, de minden megkülönböztetése lényegileg abba az egy kérdésbe torkollik: fokozatos-e a hangváltozás vagy ugrásszerű? Ha ugrásszerű, akkor tulajdonképen nem is hangváltozás (Lautwandel) a kérdéses jelenség, mert „der

Begriff des 'Wandels' die Nebenbedeutung eines stetigen Vorgangs angenommen hat" (i. m. 361). A hangváltozás fogalma tehát annyira összeforrt azzal a meggyőződéssel, hogy a változás mindig lassú és fokozatos, hogy ahol ilyesmit feltételezni sem lehetett, ott nem is volt szabad kimondani a „hangváltozás” szót, hanem „hangcsere”-ről kellett beszélni. Minthogy pedig a hangok között tisztán fonétikailag igazán nem nehéz átmeneteket *szerkeszteni*, általánossá vált a hit az újgrammatikusok körében, hogy a hangtörténeti változások zöme ilyen lassú eltolódáson alapuló.

Nézzük csak meg, mennyire igazolják a nyelvtörténeti tények ezt az elgondolást.

Az idg. *s* bizonyos körülmények között (*i*, *u*, *r* vagy *k* után, vö. UHLENBECK, Arch. f. sl. Phil. XVI, 383 kk.) az őszlávban *ch* lett (pl. idg. **smois*- > őszláv **směch*-; idg. **dhous*- > őszláv **duch*-; idg. **pors*- > őszláv **porch*-; idg. **lāks*- > őszláv **lach*-). Ha e fejlődést így, nyelvhasonlítási adottságában nézzük, azt kell mondanunk, hogy itt ugrásszerű fejlődés történt, hangcsere. Fonétikailag azonban könnyű a két hangot egy folytonos fejlődési folyamat kiinduló- és végpontjává tenni. Mind a kettő réshang, különbség köztük főleg a résképződés helyénél mutatkozik. Az *s*-ből a rés helyének lassú hátrátolásával és egyéb képzési tényezők fokozatos módosításával feltétlenül el lehet jutni a *ch*-hoz. Közben természetesen egész sereg hang képződhet, amelyek az átmenetet jelzik. Ha ezek egyikét-másikát történeti, illetőleg nyelvhasonlítási adatokkal sikerül igazolnunk, akkor valószínűvé tettük, hogy az idg. → őszláv fejlődés szabályos hangváltozás, és úgy folyt le a valóságban, ahogy fonétikailag elképzelhető és rekonstruálható.

Régi tanítása a szlavisztikának, hogy ez az *s* > *ch* fejlődés tényleg fokozatosan történt, és a közbeeső fejlődési állomások egyike az *š* volt. Így tanította ezt már a múlt század nyolcvanas éveiben BAUDOUIN DE COURTENAY és ZUBATÝ egyetemi előadásában, de azért voltaképp PEDERSEN H. volt az első, aki a nyelvészeti irodalomban is ilyen alapon tárgyalta a kérdést (vö. IF. V, 33 kk). PEDERSEN észrevette, hogy a litvánban és az ó-indben az idg. *s* szintén megváltozott, és pedig ugyancsak *i*, *u*, *r* vagy *k* után, de a fejlődés eredménye itt nem *ch*, hanem *š* lett. Összekapcsolta tehát a három változást, feltételezvé, hogy az őszlávban is *š* előzte meg a *ch*-t, és a következő fejlődési képből foglalta össze a történeteket:

$\text{idg. } s \text{ (} i, u, r, k \text{ után)} \begin{cases} \text{ói. } \check{s} \\ \text{lit. } sz \text{ (} \check{z} : \check{s} \text{)} \\ \text{ős-szl. } * \check{s} > ch \end{cases}$

Ha e képet jól megnézzük, rögtön látjuk, hogy PEDERSEN egész elgondolása az ős-szlávra feltételezett $*\check{s}$ -sel áll vagy bukik. Ha ezt sikerül igazolni, akkor minden rendben van: az idg. — szláv vonalon ott van az a fokozatos fejlődés, mely bizonyos fokig megfelel a fonétikai várakozásoknak, e mellett pedig van egy értékes genetikai kapcsolatunk is, melynek alapján azt mondhatjuk, hogy a három nyelv különnyelvi tényei mögött nyilván egy idg. $s > \check{s}$ fejlődés rejlik, amelyet az alapnyelv keleti csoportja még közösen hajtott végre, azzal a különbséggel, hogy míg az indoiráni és balti ágba (kimutathatólag az ó-indben és a litvánban) később sem változott meg a fejlődés eredménye, addig az ős-szlávban továbbfejlődés történt, és ez ch -t eredményezett.

Mi bizonyítja azonban ezt az ős-szláv $*\check{s}$ -et? Az, hogy az ó-indben és a litvánban is \check{s} az i, u, r, k után álló idg. s megfelelése, önmagában nem jelent sokat. Igen, ha biztosan tudnók, hogy a három fejlődés feltétlenül összetartozik, akkor az ó-ind és litván nyelv viselkedéséből joggal következtethetnénk arra, hogy hasonló körülmények között az ős-szláv is \check{s} -et fejlesztett, de — sajnos — ezt nem tudjuk. Sőt, a teória megszületésekor és azóta is komoly kételyek merültek fel éppen az összetartozás dolgában. Már maga PEDERSEN is látta, hogy a litvánban baj van, mert az i és u után nem mindig jelentkezik a várható $s > \check{s}$. ENDZELIN tovább ment, és PEDERSEN adatainak megrostálásával egyenesen arra a meggyőződésre jutott, hogy ilyenkor a litvánban nem is szabad \check{s} -et várni (vö. СЛАВЯНОБАЛТ. ЭТЮДЫ 28 kk.). Ha azonban a litván kiesik a hármas sorból, akkor egy ó-ind—szláv párhuzamos fejlődés genetikai szempontból nem sokat ér, mert a véletlen összeesés jogos gyanúját ébreszti. Ezért emelte fel szavát ŠACHMATOV a kérdésben, és ENDZELIN-nel szemben helyes érzéssel inkább a szláv-litván párhuzamos-ságot akarta megmenteni, de ennek viszont az lett az ára, hogy el kellett ejtenie az ős-szlávra feltételezett $*\check{s}$ -et a litván kedvéért (vö. Izv. XVII, 1:285).

Egyébként az ó-inddel kapcsolatban is merültek fel aggályok. BRUGMANN, Grundr.² 913 § mutatott rá arra, hogy az ó-indben olyan i után is jelentkezik az $s > \check{s}$, melynek idg. \check{a} , és olyan r után is, melynek idg. l az előzménye; márpedig ilyen esetben sem a

baltiban, sem a szlávban nincs változás. Ez természetesen figyelemreméltó körülmény, de aligha jelent olyan nehézséget, amelyet ne lehetne eloszlatni. Csak az alapnyelvi fejlődési tendencia különnyelvi tovaterjedésének kell felfogni a dolgot, és akkor megérthető az eltérés. Talán még fokozza a bizalmat az ind íránt az az érdekes tény, hogy az indo-iráni \check{s} (= ói. \check{s})-ból egyes új-ind nyelvekben, WACKERNAGEL Ai. Gr. I, 136 szerint az északiakban, *ch* fejlődött, tehát egy olyasféle hang, mint a szlávban (vö. oi. *viša-* „vírus“ ~ sind. *vichu* > *vihu*; ói. *harš-* „sich freuen“ ~ hind. *harch-*). Ezzel ugyanis az ind—szláv párhuzamosság teljessé tehető:

$$\text{idg. } s \begin{cases} \text{ói. } \check{s} & \longrightarrow \text{úi. } ch \\ \text{ős-szl. } * \check{s} & \longrightarrow \text{ős-szl., szl. } ch \end{cases}$$

E „tökéletes“ párhuzamosság megint csak az ős-szláv $*\check{s}$ -tól függ, de most már még kevésbé lehet gondolnunk arra, hogy ennek igazolására az ind fejlődés sajátos útját használjuk fel, mert még akkor is kételkedhetnénk a két fejlődés összetartozásában, ha a szlávból közvetlenül lehetne kimutatni az $*\check{s}$ -et. Akkor is hivatkozhatnánk arra, hogy ez az \check{s} az ó-ind \check{s} -tól függetlenül is kifejlődhetett, éppúgy, mint a *ch*, amelynek nyilván semmi köze az új-ind *ch*-hoz. Az ős-szláv $*\check{s}$ -re azonban nincs is ilyen közvetlen bizonyíték. Amit PEDERSEN említ, mindössze néhány önkényes etimológia. Ezek egy része hangutánzó szavakra vonatkozik, a másik pedig tetszés szerint helyettesíthető más szóösszefüggések felállításával: bizonyító ereje egyiknek sincs.

Szláv részről tehát nyelvhasználati adatokkal nem sikerült igazolni azt a fonétikai elgondolást, hogy az $s > ch$ fejlődés \check{s} -en keresztül történt, ezzel szemben azonban kaptunk az ind ágban egy $s > \check{s} > ch$ fejlődési sort, amelynek hiteléhez nem fér kétség. De vajjon valóban fokozatos-e ez a fejlődés? Mindenesetre fokozatosabb, mint az idg. $s > szláv ch$, de ha tárgyilagosak akarunk lenni, azt is el kell ismernünk, hogy az $s - \check{s}$ és az $\check{s} - ch$ között bizony még így is elég nagy az ugrás. Az újgrammatikusok azonban úgy okoskodtak: ha az $s - ch$ között találtatott egy \check{s} állomás, az $s - \check{s}$ és $\check{s} - ch$ között is lehetett, sőt bizonyára volt is egy hasonló közbeeső állomás, talán nem is egy, hanem több is.

Hogy az okoskodás tényleg ez volt, arra jó példa kínálkozik a magyar hangtörténet köréből. Ismeretes, hogy a finnugor szókezdő

k mélyhangú magánhangzók előtt sajátos fejlődésen ment át, melynek eredményeképp az ó-magyarban — nem mindig, de sok esetben — *ch* (= *χ*-, később *h*-) jelentkezik. Ezt a fejlődést nálunk a fokozatos hangfejlődés iskolapéldájaként szokták emlegetni. „E változás — mondja Gombocz: Nyelvtört. módszertan 17 — nyilván a *k*- aspiratiojával kezdődött s a lassú eltolódás főbb állomásai ezek voltak: *k*- > *k'*- > *kχ*- > *χ*-...“ Számunkra itt nem is a „lassú eltolódásra“-ra való hivatkozás fontos, hanem az eltolódást közelebbről meghatározó „főbb állomásai“ kitétel, amelyben bennfoglaltatnak azok a *nyilván* meghatározhatatlan számú *mellékállomások* is, amelyekről az imént szoltunk. Ha ezeket a mellékállomásokat egyszerűen elhagynók, a fenti sor fő állomásai közti fonétikai távolságokat könnyen minősíthetnők ugrásoknak, legfeljebb azzal enyhíthetnénk megállapításunkon, hogy az ugrások így mindenesetre kisebbek, mint hogyha egyszerre fejlődött volna a *k*-ből *χ*-.

Mielőtt a mellékállomásokra rátérnénk, nézzük meg, hogy is vagyunk ezekkel az ú. n. főbb állomásokkal. A finnugor *k*- a nyelvhasználati adatokból világosan következik, a *χ*- pedig az ó-magyar hangviszonyok mai ismerete szerint kétségtelen tény. Amilyen szilárdak azonban a *k*- > *k'*- > *kχ*- > *χ*- fejlődési sornak a szélső pillérei, olyan bizonytalanok és ingatagok a közbülső *k'*-, *kχ*- pontok. Az első pillantásra nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek mögött nem áll semmiféle nyelvi tény, amely igazolná egykori létezésüket, és nincs közvetett érv sem, mely támogatná feltételezésüket. Csak egy tisztán fonétikus elgondolás szülöttei, amiről könnyen meggyőződhetünk, ha megnézzük, miképp kerültek e fejlődési sorba.

A *k'*-t Gombocz említette először. A NyH. 4. kiadásáról írt kritikai ismertetésében (MNY. V, 414—7) Gombocz szóvá tette a finnugor *k*- különböző magyar megfeleléseit (*kéz*, *három*, *kap*) és SZINYEI-vel szemben azt vitatta, hogy a magyar szókezdet e ponton megnyilatkozó hármasságát csak úgy érthetjük meg, ha az alapszóra három *k*-féle hangot veszünk fel, mégpedig a magyar *h* (*három*) előzménye gyanánt egy hehezetes *k*-t (*k'*-). Esetleg *k*- is lehetett ez a finnugor hang, de — bizonyára fonétikai megfontolásból — valószínűbbnek tartja Gombocz, hogy *k'*- volt. SZINYEI válaszában (Nyr. XLI, 65—7) nem fogadja el ezt a *k'*-t sem finnugor kiindulóhangnak, sem ugor örökségnek, de igenis elfogadja ós-magyar fejleménynek, mert szerinte kétségtelen, hogy a magyar

szókezdő χ -(> h-)-nak „megelőzője hebezetes zárhang, vagyis k' ... volt“ (i. h. 65). Hogy ez miért kétségtelen, azt nem tudjuk, SZINNYEI — úgy látszik — annyira tetszetősnek találta a fgr. k - és a magy. χ -(> h-) összekapcsolását evvel a fonétikailag szinte kapóra jövő hanggal, hogy az indokolást nem is tartotta szükségesnek. Ekkor a fejlődési sor még csak k -> k' -> χ -(> h-) volt.

Az első közbeeső főbb állomás tehát két ellentétes nézet kiegyenlítéséből született meg. Hallgatolagos fonétikai elgondolás eredményeként került a sorba, nyelvi tények és érvek támasza nélkül. Hasonlóan került be a második is. „Hogy az ősmagyar k — írja MELICH az ó-magy. *ch*-kérdést tisztázó értekezésében, NyK. XLIV, 367-8 — hogyan jutott el a *ch*-ig... arra nézve több elfogadható magyarázat lehetséges. SZINNYEI Nyr. XLI, 65 szerint először k' (azaz aspirált k) lett s ebből közvetlenül vált a *ch*. Én inkább hajlandó vagyok hinni, hogy a k' -ből előbb affricata $k\chi$ lett s ebből a k elesésével *ch* ($=\chi$)... E feltevést a mai magyar szókezdő $f \sim$ fgr. p -re alapítom. Úgy gondolom, ezt a fejlődést is könnyebb megértenünk, ha feltesszük, hogy az ősmagyar szókezdő p -ből p' aspirata, majd később pf affricata lett; az affricatából a p elesésével f lett.“

Ebből kétségtelenül világos, hogy a $k\chi$ - csak a fonétikai magyarázat „megkönnyítése“ kedvéért vététt fel, éppúgy, mint — kevésbbé bevallottan — a k' - is. Nyelvi érv itt sem támogatja a fonétikai elgondolást, csak egy analógia, a fgr. p -> magy. f változás analógiája. Ez a p -> f természetesen becses közvetett érv volna, ha tudnók biztosan, hogy a változás valóban úgy folyt le, mint ahogy a fonétikai elképzelés sugallja (p -> p' -> pf -> f), bár még így is csak bizonyos óvatossággal lehetne átvinni e példa tanulságát a k -> χ -ra. Mi biztosítja azonban, hogy fonétikai elképzelésünk helyes, mikor itt a feltételezett közbülső fejlődési fokok nyelvilleg még kétesebbek, még igazolhatatlanabbak, mint a k -> χ - esetében?!

És ha már a főbb állomásokat is csak a fonétikai elképzelés szála tartják a k -> χ -sorban, mi bizonyosat mondhatunk akkor a fokozatosságot biztosító mellékállomásokról? Semmit, egyáltalán semmit. Még az olyasféle hangfejlődéseknél, mint az idg. — új-ind s —*ch*, sem következik mi sem abból, hogy ó-ind \acute{s} -en át történt a fejlődés. Hibátlanak látszik ugyan a következtetés, hogy ha az s —*ch* között volt egy \acute{s} állomás, akkor lehetett ilyesmi az s — \acute{s} , sőt

az š—ch között is, de ez csak logika, és logikával hiányzó nyelvi tényeket pótolni nem lehet s nem is szabad.

Az újgrammatikusok tanítása a hangváltozások fokozatosságáról dogmaszerű volt. Az ú. n. mellékállomásokat, amelyeken a tan épült, sohasem lehetett, de nem is kellett igazolni: mindenki olyan finom hangárnyalatokra gondolt, hogy feltüntetetésükre — nem hogy a hagyományos alfabetumok, de még a legtökéletesebb fonétikai hangjelölések sem lettek volna alkalmasak. Egyszerűen hittek bennük, mert a SIEVERS-féle magyarázat minden kételyt csirájában elfojtott az átmeneti hangokkal. Ezek az átmeneti hangok tagadhatatlan fonétikai valóságok, s miközben egy tetszőleges a^1 hangból a képzés módjának és helyének lassú módosításával át akarunk menni a szomszédos a^2 hangba, fizikailag jelentkeznek is. Ha megfigyeljük őket, látjuk, hogy mindegyiknek kettős arca van: az a^1 -ből is meg a a^2 -ből is van bennük valami. Minél jobban távolodunk az a^1 hang sajátosságos képzési helyétől és módjától, annál inkább halványodik az átmeneti hangban az a^1 jelleg és erősödik az a^2 , vagy megfordítva, minél messzebb kerülünk az a^2 sajátos képzésétől, annál jobban kidomborodik az a^1 .

$$\begin{array}{ccccccc} | & | & | & | & | & | & | \\ a^1 & a^1 a^2 & a^1 a^2 a^2 & \dots & a^1 a^2 & a^2 a^1 & \dots & a^2 a^1 a^1 & a^2 a^1 & a^2 \end{array}$$

Az $a^1 - a^1 a^2$, $a^1 a^2 - a^1 a^2 a^2$ stb., $a^2 a^1 a^1 - a^2 a^1$, $a^2 a^1 - a^2$ távolságokat fonétikailag természetesen igen kicsiknek kell elképzelnünk, nehogy bárki is ugrásra gondolhasson. Minthogy pedig $a^1 a^2 - a^2 a^1$ távolság sem nagyobb, mint bármely más két szomszédos átmeneti hang között, az észrevétlen átmenet biztosítva van: ugrás itt sem történik.

Ha a hangváltozásoknak csak fizikája volna, helyes is volna ez az elgondolás, mivel azonban itt nyelvi folyamatokról van szó, nem szabad megfeledkeznünk a lelki háttérrel, amely előtt ezek a fizikai folyamatok lejátszódnak. Belülről nézve a hangok mögött — tudjuk — hangszándékok állnak, és ezek a szándékok öltének testet, mikor beszélünk. Minden nyelvben minden hangszándéknak megvan a maga sajátos megvalósulási köre, amelyen belül a realizáció ingadozhat. Míg az ingadozás e területen belül marad, nincs hangváltozás, mert a hangszándék változatlan. Mihelyt túlmegy a határon és más hangszándékkal való azonosítást kíván, abban a pillanatban hangváltozás történik.

Az előbbi példára visszatérve, az a^1 , $a^1 a^2 \dots a^1 a^2$ hangokat egy a^1 hangszándék különböző megvalósulásainak kell fel-

fognunk. Közülük az a^{1A^2} a legszélsőbb realizációs pontnak tekintendő, amely azonban még feltétlenül megengedi az α^1 hangszándékkal való azonosítást. Viszont a a^{2A^1} már az α^2 hangszándékot fűdi, éppúgy, mint az $a^{2A^1A^1}$, a^{2A^1} , a^2 is. Amíg a realizáció az $a^1 - a^{1A^2}$ között mozog, a nyelv szempontjából nem történik semmi, még akkor sem, ha a fonétikai különbség az egyes megvalósult hangok között esetleg nagy is. Amint azonban a realizáció a a^{2A^1} pontot érinti, beáll a változás, még akkor is, ha az $a^{1A^2} - a^{2A^1}$ közti eltérés fonétikailag a lehető legkisebb, mégpedig ugrásszerűen áll be, mert ezen a ponton már az α^2 hangszándékkal való azonosítás válik szükségessé, éppúgy, mintha a megvalósítás egyszerre $a^{2A^1A^1}$, a^{2A^1} vagy a^2 -be csapott volna át.

Való esetet véve, előfordulhat, hogy valaki u szándékkal egy olyan hangot ejt, amely fizikailag pontosan középhang az u és o között. Ha a hallgató a maga u szándékával azonosítja a hallott hangot, akkor még nincs hangváltozás, ha azonban o -val, akkor minden átmenet nélkül $u > o$ változás történik. A változás természetesen akkor is beáll, ha valaki az említett középhangon innen lévő, tehát az u -hoz fizikailag közelebb álló realizációt o szándékkal kapcsolja össze, viszont nem áll be, ha a középhangon túlfekvő, tehát fizikailag az o -hoz közelebb álló realizációt is u szándéknak fogja fel.

A hangváltozásoknál tehát nem a külső realizációs eltérések, hanem a belső szándék-változások a mérvadók. A nyelv szempontjából csak akkor és csak ott van hangváltozás, amikor és ahol a hangszándék változik. A megvalósult beszédhangok között vannak fizikai értelemben vett átmenetek, ezzel szemben a hangszándékok egymástól élesen elkülönítve élnek a beszélők tudatában és várnak megvalósulásra. *A nyelv nem ismer átmeneti hangszándékokat, átmeneti fonémeket.* Innen van az, hogy a hangváltozások a nyelvben mindig és kivétel nélkül ugrásszerűek.

„Le changement par saut — mondja SOMMERFELT, Journal de Psych. XXV, 683 — c'est une nécessité psychologique“.

16. Fonémek keletkezése és pusztulása. A mi szempontunkból a hangtörténet körébe elsősorban azok a hangváltozások tartoznak, amelyek a nyelv szereppel bíró hangjait érik. Jelentőségükkel ezek közül is kiemelkednek azok a változások, amelyek a meglévő fonémállományt növelik vagy csökkentik. Új foném születése a nyelv kifejező erejének tetemes gyarapodását jelenti, mert ezáltal

olyan értelmi vagy alaktani különbségek juthatnak hangkifejezéshez, amelyeket a nyelv ugyan azelőtt is ki tudott fejezni, csak nem elemi hangeszközeivel, hanem más módon. Egy-egy foném eltűnése viszont érzékeny vesztesége a nyelvnek mint jelrendszernek, mert amúgyis aránylag kevés hangeszköz áll rendelkezésére. Igaz, hogy minden nyelv általában mindent ki tud fejezni, de a kifejezés módja nem csekély mértékben függ a kifejező eszközök számától. Ezért minden változás, amelynek következményeképp új foném keletkezik vagy meglévő pusztul, rendkívül fontos esemény a nyelv történetében.

Új fonémák keletkezésének legtermészetesebb és legszokottabb módja,¹⁾ hogy a nyelvi szereppel nem bíró hangváltozatok közül valamelyik önállósul, fonologizálódik. A székely nyelvjárásokban — tudjuk — az a kétféleképp hangzik: *á*-nak (ha a következő szótagban *á* áll) és *â*-nak (minden más helyzetben). A moldvai csángó is — főleg északon — azt mondja: *ápám*, *kápál*, de az *arany*, *falva* szavakat már így ejti: *árán*, *fălă*. A két hang között meglehetősen nagy és könnyen érzékelhető a különbség, mivel azonban nincs szó- vagy alakpár, melynek értelmi különbsége ehhez a hangzási differenciához tapadna, sem az *á*, sem az *â* nem önálló hangeszköz, csak kombinatorikus változata az *a* fonémnek. WICHMANN feljegyzéseiből (Nyr. XXXVII, 193 kk.) ismeretes, hogy egyes csángó telepeken, így Szabófalván, nem mindig jelenik meg a várható *á* az *á* előtti szótagban. Alaki kiegyenlítődés folytán *alá* (vö. *alált*) *mădăr* (vö. *mădărăk*)-féle alakok is előfordulnak. Az egységes paradigmákra való törekvés így a változatok eltolódását idézi elő: az *â* alapváltozat az *á* mellékváltozat rovására terjeszkedik, az *â* olyan helyzetben is lehetségessé válik, amelyben egyébként csak *á* állhatna. Az egységes *á-â* típus helyébe kettő lép: *â-â* és *â-â*. A kombinatorikus változatokra oly jellemző kötöttség (t. i., hogy csak bizonyos hangok társaságában fordulhatnak elő) ilyenén megglazulása kétféle fejlődési lehetőséget rejtegethet. Vagy azt, hogy a kombinatorikus változatok lassanként fakultatív változatokká alakulnak át, vagy pedig azt, hogy előbb-utóbb fonémhasadás történik: a változatok

¹⁾ Elvileg nem tagadhatjuk, hogy idegen hatásra is keletkezhetnek új fonémák. Ilyennek magyarázzák pl. a *g*-t a csehben (vö. MATHESIUS, Časopis p. moderní fil. XIII, 232). Nincs tisztázva azonban, hogy a foném kölesőzésnek mi a feltétele. Lehet-e minden előzmény nélkül átvenni egy idegen hangszkőzt, vagy pedig csak akkor, ha az illető hang mint változat az átvevők beszédében már ismeretes.

külön-külön nyelvi szerephez jutnak. Ez utóbbi természetesen csak akkor következhet be, ha az ilyen *á-á* ill. *ä-ä* hanglehetőséghez alaki vagy jelentési különbség társul, vagyis ha olyan szópárok alakulnak, amelyeknek értelmi különbségét az *ä:ä* hordozza.

WICHMANN-nál i. h. 195 mintha volna is egy ilyen szópár. Ez a *rákász* „Haufen“ és a *rákász* „das Legen, das Setzen“. A két szó jelentése merőben különböző: az egyik a cselekvést, a másik a cselekvés eredményét jelenti. Az alaki elkülönülésnek az oka nyilván a jelentéstani viszonyokban rejlik. A *rákász* „das Legen“ hangalakját a *rák* döntötte el, amelynek ragozásában az *ä*-s alakok uralkodnak: a cselekvést jelentő ige és a cselekvést jelentő névszó szoros összetartozása külsőleg is kifejeződött az *ä* megőrzésében. A „Haufen“ jelentés azonban már meglehetősen nagy eltávolodást jelentett az alapige jelentéséből: az illabialis illeszkedés zavartalanul éreztethette hatását.

Itt van tehát egy szópár, amely az első pillanatban alkalmasnak látszik a fonémhasadás bemutatására és annak igazolására, hogy az *ä* és *ä* a moldvai csángóban külön-külön foném. Azonban ez csak látszólag van így. Ha jobban megnézzük a két szembeállított szót, azt látjuk, hogy vallomásuk nem perdöntő. Megvan ugyan a szükséges jelentéskülönbség, amely a két szót elválasztja, a fonétikai környezet is azonos az *ä* és az *ä* körül, mégis hiányzik valami, ami ilyen esetekben elmaradhatatlanul fontos, az alaktani helyzet azonossága. Más az alaki tagoltsága a *rákász* szónak (*rák* | *ász*) és bizonyára más a *rákász-é* (*rákász* |), márpedig fonémek meghatározásakor csak olyan szavak szembeállítása érvényes, amelyeknél a fonétikai helyzeten kívül az alaktani helyzet is kétségtelenül azonos.

De ha az *ä* és *ä* nem is önálló foném, vagy még nem az, e csángó változatoknak a viselkedése és a WICHMANN feljegyezte szópár még így is föltöbb tanulságos, mert ha azt nem is illusztrálja, hogy hogyan keletkezik egy foném, azt mindenesetre megvilágítja, miképpen keletkezik, mert innen már csak egy lépés, hogy tényleg fonémhasadás történjék.

Hogy befejezett fonémhasadásra is lássunk példát, vissza kell térnünk a finnugor *k*-ra, amelyből a magyarban, bizonyos körülmények között, közvetlen — mint az előző fejezetben mondtuk — nem fokozatos fejlődéssel *x* (> *h*) lett.

Az összehasonlító nyelvtudomány már régóta azt tanítja, hogy a finnugor alapnyelvben kétféle szókezdő *k* hang volt: **k̑*- és

**k*- (vö. NyH. ^{5, 6, 7}).¹⁾ A **k*-nak *k*- a magyar folytatása a *kéz* típusú szavakban (szókezdő *k* + eredetileg is magashangú magánhangzó), míg a **k*-ból a magyarban *h*- (<ó-magy. *χ*-) lett, pl. *három* (szókezdő *k* + eredeti mélyhangú magánhangzó, vö. *hím*!). E kettős megfelelésen kívül van néhány ősi szavunk, amely eredeti mélyhangúságról tanúskodik, szókezdő mássalhangzójuk azonban mégsem *h*, hanem *k*, vagyis olyan, mint az eredeti magashangú szavaké. Ide tartoznak a *kap*-félék.

Ezek a *kap* típusú szavak már sok gondot okoztak a kutatóknak. Volt idő, hogy SZINNYEI talán hajlandó lett volna elejteni az idevágó etimológiákat (vö. NyH.⁴ — ha e szűkszavú munka megfelelő helyeit helyesen értelmezem), később mégis megtartotta őket, és attól kezdve e szavak a *k*- ~ magy. *h*- csoportjába kerültek, eltérő viselkedésük miatt természetesen elkülönítve a *három*-féléktől. Hogy miért jelentkezik mélyhangú szavaink kezdetén néha *k*, máskor meg *h*, azt SZINNYEI a NyH.-ban nem fejtegette, egyetemi előadásai-ban²⁾ azonban igen érdekes okát adta e kettősségnek. Szerinte a *három*- és *kap*-félék első mássalhangzójának egyképen finnugor „mediopalatalis“ *k*- volt az előzménye, mikor azonban megindult a (*χ*->) *h*-vá válás folyamata, az ós-magyarban lehetett egy elszigetelt nyelvjárásterület, amely — nem tudni, mi okból — ment maradt ettől a változástól. Az elszigeteltség megszűnése vagy enyhülése után e terület *k*-s alakjai átkerülhettek a *h*-s területre, és így egyes szavaknál párhuzamos alakváltozatok keletkeztek, olyasformán, mintha a mai nyelvben *kap* mellett **hap*, *három* mellett viszont **károm* is élne azonos jelentésben. A kétféle szókezdő harcából aztán általában a *h*-s alakok kerültek ki győztesen (innen a *három*-félék), de néhány esetben a *k*-s alak szorította ki a *h* kezdetűt (innen a *kap*-félék).

¹⁾ Ha a hangjelölést szószerint vesszük, ez a megállapítás azt mondja, hogy az egyik finnugor *k* praep. posterior, a másik meg mediopalatalis (a NyH.^{3, 4} szerint postpalatalis) hang volt, márpedig a tények alapján legfeljebb csak azt mondhatjuk, hogy az egyik *k* egy előbb, a másik egy hátrább képzett hang lehetett (a NyH.¹-ben is körülbelül így). Minden ennél pontosabb meghatározás azt a téves hitet kelti, mintha mi meg tudnók állapítani, hogy az alapnyelv hangjai hogyan realizálódtak fonétikailag.

²⁾ Először 1920. dec. 4.-én. — E helyütt is köszönetet mondok Szinnyei tanár úrnak értékes felvilágosításaiért és azért a nagy szíveségéért, hogy a kérdésre vonatkozó kéziratot jegyzetét is rendelkezésemre bocsátotta.

SZINNYEI e magyarázatával, mint látni fogjuk, helyes nyomon kereskedett. Mások ellenkező irányban igyekeztek a kérdés nyitjára bukkanni. GOMBOCZ: MNy. V, 415 három finnugor hang felvételét ajánlotta, megjelölve, hogy e három hang \underline{k} , k és \underline{k} , vagy ami szerinte valószínűbb \underline{k} , k és k' lehetett (vö. rendre a *kéz*, *kap*, *három* szókezdő mássalhangzóját). Ez csak ismétlése volt SZILASI nézetének (Adalékok a finnugor palatalis mássalhangzók történetéhez. Bpest., 1904), pontosabb és határozottabb formulázása SZILASI tétován megfogalmazott következtetéseinek. SZINNYEI is gondolt erre egy darabig¹⁾, de aztán a kettősség hive lett, és az is maradt akkor is, amikor WICHMANN a GOMBOCZ-SZILASI-féle felfogáshoz csatlakozott. WICHMANN: FUF. XI, 210 voltaképp csak elvileg szegődött a hármas kiinduláshoz, mert neki három alapnyelvi hang nem is volt elegendő. Néhány elfogadhatatlan szófejtéstől megtévesztve ugyanis azt hitte, hogy nemcsak a mélyhangú magyar szavakban van szabályos kettős (h és k) megfelelés, hanem a magashangúaknál is, és ezért négyes kiindulást választott:

* \underline{k} -	~	magy. k -	(mélyhangú szavakban)	
* \underline{k} -	~	"	k -	(magashangú ")
* $\underline{k}h$	~	"	h -	(mélyhangú ")
* $\underline{k}h$	~	"	h -	(magashangú ")

Egyetemi előadásaiban aztán még tovább ment: nyolc alapnyelvi hangból vezette le a finnugorság k (k , h , g)-s szókezdeteit.²⁾

WICHMANN-t tulajdonképpen nem is kell cáfolni, eléggé cáfolja önmagát. Ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett „alapnyelv“ egyszeribe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink „eredményei“ hevernek.

¹⁾ Valószínűleg így is tanította régebben (1903 után és 1909 előtt? SZILASI hatására?) az egyetemen. SZINNYEI tanár úr példányában a NyH.² megfelelő helyén a köv. lapszéli bejegyzés olvasható: „a fu. alapnyelvben valószínűleg háromféle k volt (prae-, medio- és postp.) s a m. h talán a postp. \underline{k} -ból fejlődött“. Vö. még NyH.³ 44, ahol a *kap*-félék miatt magy. $k \sim$ alapnyelvi mediopalatalis k megfelelés szerepel (az alapnyelvi \underline{k} és \underline{k} hangon kívül), igaz, csak kérdőjellel.

²⁾ ZSIRAI MIKLÓS úr szíves szóbeli közlése.

SZILASI túlságosan széles keretben, uraltáji (!) vonatkozásaiban akarta tisztázni a kérdést, ami természetszerűleg nem sikerülhetett. A különnyelvi tények nyomásának — ha nem is olyan szélsőséges formában, mint WICHMANN — ő is engedett: bevitte őket az alapnyelvbe. GOMBOCZ viszont *csak* magyar szempontból nézte a dolgot, és bár ő fogalmazta meg SZILASI elgondolását, maga sem bízott benne: rögtön hozzátette, hogy „érdemes volna a finnugor *k* és *g* hangok történetét újból részletes vizsgálat tárgyává tenni, annnyival is inkább, mert SZILASI MÓRIC székfoglaló értekezése ... semmiképen sem tekinthető a kérdés végleges megoldásának“ (MNY. V, 415).

A szélsőségek közepette SZINNYEI volt az egyetlen, aki helyesen ítélte meg a problémát. Jól látta, hogy a magyar szókezdetek ügye az obi-ugor megfelelésektől nem szakítható el, csak ott vétette el a dolgot, hogy az *ugor* tényeket átvitte a *finnugor* alapnyelvre a nélkül, hogy a finnség egyik nyelve is támogatta volna ezt az eljárást.

Ha egy kérdésben a finnség mást vall, mint az ugarság, akkor az alapnyelvi tényállás megállapítása nem olyan egyszerű. Elméletileg számos lehetőségről lehet ilyenkor szó, kérdésünkben azonban csak kettőről: vagy az ugor kettősség (mint látni fogjuk, valójában hármasság) az eredetibb, és akkor a finnságban összeeséseknek kellett bekövetkezniük, vagypedig a finnság egyféle *k*-s szókezdetet tükrözi az alapnyelvi állapotot, és akkor az ugorban történt valami, ami az eredeti helyzetet megbolygatta. SZINNYEI az ugor látszatot tette meg alapnyelvi ténynek, a nélkül azonban, hogy kizárta volna a másik lehetőséget, azt, hogy a *finnugor alapnyelvben csak egyféle szókezdő k volt valamikor*.

Elképzelhetetlen, hogy a kutatók ne gondoltak volna erre a lehetőségre. Annyira kínálkozó, annyira természetes gondolat ez, hogy SZINNYEI és mások is bizonyára erre gondoltak legelőször. Mégis egyöntetűen elejtették az egy hangból való kiindulást, úgyanannyira, hogy még csak szóra sem érdemesítették. Magyarázataik mind különbözőek voltak, abban azonban kivétel nélkül megegyeztek, hogy nem egy, hanem több (két, három, négy vagy nyolc) alapnyelvi hangból magyarázták a különnyelvi eltéréseket. Ennek a nagy egyöntetűségnek okát keresve csak arra gondolhatunk, hogy senkisért mert vállalkozni az ugor megfelelések egy hangból való magyarázatára. Pedig van ilyen magyarázat, és az ugor tények erőltetés nélkül engedelmeskednek is az egy hangból való eredeztetésnek.

Hogy megkísérelhessük ezt a magyarázatot, előbb az obi-ugor szókezdeteket kell megvizsgálnunk.

A vogul és az osztjáki nyelvjárások minket érdeklő megfelelései ezek:

a) kéz típus

vogul: 1. tavidai *kāt* (J.), *k'āt* (Č.), alsókondai *k'āot*, középkondai *kōat*, felsőkondai *kōāt*, pelími *k'ā't*, északvagilszki *kū'ot*, délvagilszki *kōat*, alsólozvai *kō'ot*, felsőlozvai és szoszvai *kāD* „Hand, Vorderfuss“ (vö. KANNISTO SUS. Toimituksia XLVI, 3).

2. tavidai *kīt*, alsó-, közép-, felsőkondai, pelími, vagilszki, alsó- és felsőlozvai, szoszvai *kīt* „zwei“ (vö. KANNISTO i. m. 48).

osztják: 1. felsődemjankai *ke't*, tremjugáni *k'ō't*, vachi, vaszjugáni *k'ō't* „Hand“ (vö. KARJALAINEN, Zur ostj. Lautgesch. I. SUS. Toimituksia XXIII, 162).

2. felsődemjankai *kēt*, alsódemjankai *k'ēt*, tremjugáni *k'ā't*, vachi, vaszjugáni *k'ā't*, berjozovi *k'ēt* (Ni. Kaz.), *kāt* (O.), kondai *kāt* „zwei“ (vö. KARJALAINEN i. m. 8).

Amint látjuk, minden nyelvjárásban *k-* jelentkezik, kivéve a tremjugáni, vachi és vaszjugáni osztják nyelvjárást, amely *k'-t* hoz. Mivel azonban e nyelvjáráscsoportban nem hehezetes *k-* nincs, mint ahogy nincs egyáltalán hehezet nélküli zárhang sem, a *k'-t* nem tekinthetjük eltérésnek, fonológiaiilag semmiesetre sem, mert ez csak ejtésváltozata annak az osztják *k-* fonémnek, amely a többi nyelvjárásban hehezet nélkül ejtődik. Az eredeti magashangú szavak *k-*jának obi-ugor megfelelője tehát egyformán *k-*. Hogy ez a hang néhol hehezetesen, másutt meg tiszta zárhangnak hangzik, az csak fonétikai eltérés, a megfelelés lényegén ez nem változtat.

b) három típus

osztják: 1. felsődemjankai *xūdām*, tremjugáni *k'ōām*, vachi, vaszjugáni *k'ōām*, berjozovi *xūtām* (Ni.), *xōām* (Kaz.), *xōām* (O.) „drei“ (vö. KARJALAINEN 148).

2. felsődemjankai $\chi u'mp$, tremjugáni $k'u'm'p'$, vachi, vaszjugáni $k'om'p'$, berjozovi $\chi om'p'$ (Kaz.), $\chi um'p$ (O.) „Welle“ (vö. KARJALAINEN 141).
3. felsődemjankai $\chi o'd\delta y$, tremjugáni $k'oi'\delta y$, berjozovi $\chi o'tay$ (Ni.), $\chi o'tay$ (Kaz.), $\chi o'd\delta y$ (O.) „Schwan“ (vö. KARJALAINEN 110).
- vogul: 1. tavdai $k\ddot{o}r\ddot{o}'m$, alsókondai $\chi u'r\ddot{o}m$, közép- és felsőkondai $ku'r'm$, pelími $k\ddot{u}r'm$, északvagilszki $ku'r'm$, délvagilszki $k\ddot{u}r'm$, alsólozvai $k\ddot{u}r'm$, felsőlozvai $k\chi\ddot{u}r'm$, szoszvai $\chi\ddot{u}r'm$ „drei“ (vö. KANNISTO 115).
2. tavdai $k\ddot{o}p$, alsókondai $\chi\ddot{o}p$, középkondai $k'p$, felsőkondai kup , pelími, vagilszki kup , alsólozvai kup , középlozvai $kump$, felsőlozvai $k\chi um'p$, szoszvai χum_B „Welle“ (vö. KANNISTO 120).
3. tavdai $k\ddot{o}t\ddot{a}'y$, alsókondai $\chi o'tay$, közép- és felsőkondai $k\ddot{u}a'tey$, pelími $k\ddot{o}'ty$, északvagilszki $k\beta\ddot{o}'ty$, délvagilszki $k\beta\ddot{a}'ty$, alsólozvai $k\beta\ddot{a}'ty$, felsőlozvai $k\chi o'tay$, szoszvai $\chi o'tay$ „Schwan“ (vö. KANNISTO 76).

A megfelelések rendezését itt az osztják nyelvjárásoknál kell kezdenünk. Ha az idetartozó szókezdeteket kellően csoportosítjuk, azt látjuk, hogy a nyelvjárások egyik csoportjában: a berjozovi (nizjami, kazími és obdorszki), alsó- és felsődemjankai, irtísi és kondai nyelvjárásokban ¹⁾ χ a szókezdő mássalhangzó, a tremjugáni (malijjugáni, likriszovszkojei), vachi és vaszjugáni nyelvjárásban k' . A hehezetet azonban itt is csak fonétikai külsőségnak kell tekintenünk, a mélyhangú k sajátos realizációjának, tehát bátran kimondhatjuk, hogy a megfelelés ebben a csoportban fonológiaiilag k . Az eredeti mélyhangú szavak szókezdő k -ja így két részre osztja az osztják nyelvterületet:

- ~ χ - (berjozovi, demjankai, irtísi és kondai csoport)
- * k - (+ eredeti mélyh. magánh.)
- ~ k - (tremjugáni, vachi, vaszjugáni csoport).

¹⁾ Példáinkban nincs mindegyik osztják nyelvjárás képviselve, a hiányzó megfelelések azonban KARJALAINEN i. m. alapján könnyen megállapíthatók.

A tremjugáni, vachi, vaszjugáni k -ra meg kell jegyeznünk, hogy ez a hang nemcsak fonétikailag különbözik a nem mélyhangú k -tól, hanem fonológiailag is, mert autonóm hangeszköz, *foném*. Vö.

felsődemjankai $k\check{o}r$, tremjugáni $k'\check{o}r'$, vachi, vaszjug. $k'\check{o}r'$
 „ „ „ $\check{x}or$, „ „ „ $k'\check{o}r'$ „ „ „ $k'\check{o}r'$
 berjozovi $k\check{o}r'$ (Ni.), $k\check{o}r'$ (Kaz.), $k\check{o}r$ (O.) „Fluss“
 „ „ $\check{x}or'$ „ „ „ $\check{x}or$ „ „gerade Strecke
 eines Flusses vor einer Biegung zu der anderen“ I. KARJALAINEN i.
 m. 79, 110.

Ha a fonétikai hangjelölésnek az ejtési árnyalatokat is feltüntető „hűség“-éről lemondunk, és megelégszünk a durvább, de a hangtani alaphelyzetet számunkra jobban feltüntető fonológiai átírással, akkor itt a következő szópárokat kapjuk:

felsődemjankai, berjozovi *kor* „Fluss“ : $\check{x}or$ „gerade Strecke etc.“
 tremjugáni, vachi, vaszjugáni *kor* „ „ : $k\check{o}r$ „ „ „

Ebből kétségtelenül megállapítható, hogy a tremjugáni, vachi, vaszjugáni k : k - éppúgy hordozója a két szó jelentéskülönbségének, mint a demjankai, berjozovi k : \check{x} -, vagyis más szóval, a k éppolyan önálló hangeszköz az egyik területen, amilyen a \check{x} a másikon.

A vogul adatok nagyjából szintén kettősséget árulnak el. Az alsókondai és a szoszvai nyelvjárás \check{x} - megfelelésről tanúskodik, a tavdaiban, az alsó- és középzolvaiban pedig k -t találunk. E mellett azonban eltérések is vannak. A felsőlozvait még voltaképp nem is számíthatjuk eltérésnek, mert az, hogy a \check{x} - megfelelésen¹⁾ kívül $k\check{x}$ - is jelentkezik az esetek jó részében, nem igen zavarhat senkit sem: ha van is a felsőlozvai réshangnak valami röpke hangkezdő zár-eleme, a $k\check{x}$ - azért még nem önálló, a \check{x} -tól elkülönítendő foném, hanem csak ejtészváltozata a vogul \check{x} -nak, amely az egyes nyelvjárásokban (alsókondai és szoszvai) mindig, a felsőlozvaiban pedig néha tiszta réshangnak hangzik. Eltérésnek, lényeges eltérésnek látszik azonban a pelími és a vagilszki k -. Osztják nyelvjárásokban ilyesmire nincs példa, éppen ezért ezt a megfelelést nem is tekint-hetjük ősinnek. Azt kell hinnünk, hogy a pelími és a vagilszki nyelv-

¹⁾ A felsőlozvai \check{x} - megfelelésre vö. $\check{x}al$ „Riss, Spalt“, ($p\check{a}l'$ -) $\check{x}an't$ „(Ohren-)schmalz“, $\check{x}ariyl$ - „erlöschen“, $\check{x}otal$ „wohin“, $\check{x}u'n$ „wann“, $\check{x}ul$ - „übernachten“, I. KANNISTO i. m. 69, 71, 83, 180, 183.

járásban valamikor, az obi-ugor közös korban, még szintén *k̄*- volt a megfelelés, azonban egy későbbi másodlagos fejlődés megváltoztatta ezt az állapotot, *k*- került a *k̄*- helyére, és így ebben a csoportban a *kéz* és *három* típus szókezdő mássalhangzója összeesett. Hogy ez nem alaptalan feltevés, arra legjobb bizonyíték a közép- és felsőkondai nyelvjárás. Ezekben a nyelvjárásokban ugyanis bár általában *k̄*- a szabályos szókezdő, egyes esetekben — mint a példákban is látható — *k*- is jelentkezik.¹⁾ Itt is van tehát összeesés, csak nem olyan általános, mint a pelimiben és a vagilszkiban. Az a másodlagos fejlődési folyamat, amely a pelimi-vagilszki csoportban a *k̄*- kiküszöbölését idézte elő, itt — úgy látszik — nem bontakozott ki teljesen, és nem tüntette el az eredeti állapotot, nem küszöbölte ki a *k̄*-t.

Ilyen megfontolással a ma eltérően viselkedő nyelvjárásokat is nyugodtan besorozhatjuk a *k̄*- megfelelések közé, és aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a vogulban ősi fokon tiszta volt az a kettősség, amely halványabban ugyan, de még ma is jól látszik:

~ *χ*- (alsókondai, felsőlozvai, szoszvai csoport)

**k*- (+ eredeti mélyh. magánh.)

~ *k̄*- [tavdai, alsólozvai, középlozvai (középkondai, felsőkondai, pelimi és vagilszki csoport)].

A *k̄* azokban a nyelvjárásokban, ahol még megvan, a vogulban is *foném*, vö.

alsólozvai *kum*, felsőlozvai *k̄um* „Gevatter“

„ *k̄um*, „ *k̄χum* „Mann“

l. KANNISTO i. m. 118, 185.²⁾

¹⁾ KANNISTO idézett munkájának anyagában a szókezdetek megoszlása a következő:

közép- és felsőkondai *k̄* 49 esetben
középkondai *k̄*, felsőkondai *k̄* 2 „
közép- és felsőkondai *k̄* 6 „

²⁾ E szópárokat még a következőkkel szerezhetjük meg:

középkondai *kōärt*- „erstarren“ (KANN. 132), tavdai (J.) *k̄üm* „Gevatter“
„ *k̄ärt*- „ziehen“ (KANN. 69), „ „ *k̄om* „Mann“.

A pontoskodó fonétikai jelölés azt a csalóka látszatot erősíti, mint-hogyha itt a szókezdő mássalhangzók különbségén kívül a magánhangzók is

A vogul és az osztják viszonyokat látva bátran megállapíthatjuk mármost, hogy az a kettősség, amely a mai nyelvjárásokban sincs még elmosódva, ősi obi-ugor örökség. Oly egyértelműen viselkednek mind a vogul, mind az osztják dialektusok, hogy ehhez nem férhet kétség. E szerint az obi-ugor alapnyelv két nagy nyelvjárásterületre oszlott: az egyikben a **k*- (+ eredeti mélyhangú magánhangzó) megfelelése *χ*-, a másikban *k̄*- volt.

Ha a vogul és az osztják nyelvjárások földrajzi elhelyezkedését nézzük, azt látjuk, hogy azok a vogul és osztják nyelvjárások, amelyek ma *χ*- megfelelést mutatnak a N'aksimvolí-tól Tobolskon át a Pím folyó torkolatáig húzott ékalakú vonaltól *északra*, a mai vagy egykori *k̄*- kezdetet tanúsítók pedig *délre* fekszenek. Rövidség okából így is fogjuk hívni őket: *északi csoport* és *déli csoport*.

Az obi-ugor tények rendezése után áttérhetünk immár az ugor viszonyokra. Ahhoz, hogy az obi-ugor kereteket ugor keretté széleítsük, a magyar megfelelésekre van szükségünk. Ha a magyarban csak a *három-félék* régebbi *χ*-ja várna elhelyezésre, akkor a magyar nyelv egyszerűen az obi-ugor északi csoporthoz volna sorolandó, s ez nem is jelentene különösebb nehézséget a további magyarázatunkban. Bár az eddigiekből azt láttuk, hogy az obi-ugor nyelvekben megvan mind a *χ*-, mind a *k̄*- megfelelés, ezzel szemben a magyar így egyoldalúan csak a *χ*- mellett tanuskodnék, de elvégre úgy is elképzelhetnők a dolgot, hogy a magyarság egy- ségesen ott szakadt ki az ugor közösségből, ahol a megfelelés csak *χ*- volt, vagyis nyelvilleg északon. Még az obi-ugor nyelvjárások kettős megoszlását is átvihetnők az ugorra, a magyar ennek nem volna akadálya. Itt vannak azonban a *kap*-félék is, amelyek már régóta sürgetik a magyarázatot, köztük néhány meggyőző etimológia, amelynek elejtésére gondolni sem szabad. Ha mármost ezeket is figyelembe vesszük, akkor még egyszerűbb magyarázat kínálkozik. *Az ugor alapnyelvben* — legalább a tények ezt mutatják — az obi-ugorra és magyarra való szétbomlás előtt a **k*- (+ eredeti mélyhangú

hozzájárulnának e szavak megkülönböztetéséhez. Nem nehéz azonban belátni, hogy a magánhangzók eltérő jelölésében csak az a fonológiai mellékes mozzanat fejeződik ki, hogy másképp realizálódik ugyanaz a magánhangzó *k* után és másképp *k̄* után. Az ú. n. durvább átírás jobban megőrzi a fonológiai állapotot. Pl. AHLQVIST szótárában *kum* „Gevatter“, de *qum* „Mann“, *kolas*, *koles* „Mehl“, de *qolas*, *goles* „Mensch“. — A pelími (vagilszki) összeesésre vő. *kart*- „ziehen“ és „erstarren“.

vokális) tekintetében két nagy nyelvjárásterület volt, északon χ -, délen k - megfeleléssel. A közösség felbomlása után az obi-ugor megőrizte az eredeti állapotot, és ez lényegileg megmaradt a vogulban és az osztjákban is, a részletekben is csak annyi változás történt, hogy a pelími-vagilszki (részben a közép- és felsőkondai) vogulban másodlagos fejlődéssel k - került a k - helyére. A magyar nyelv is úgy szakadt ki az ugor nyelvközösségből, hogy eredetileg megvolt benne mindkét megfelelés képviselője, tehát nemcsak a χ - (vö. három-félék), hanem a k - is, csakhogy különnyelvigleg itt is k - lett belőle (vö. kap-félék), mint a pelími-vagilszki vogulban.¹⁾

A magyar három és kap megfelelések e szerint egy ősi ugor nyelvjárási különbség szálán függenek össze egymással és az obi-ugor tényekkel. A magyarban is megvan tehát az a kettősség, amellyel a vogulban és az osztjákban találkoztunk.

Jóllehet az ugorág egyes nyelvei ebben mind megegyeznek, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy azért különbség is van a magyar és az obi-ugor nyelvek között. A kettősség az obi-ugor nyelvekben — amint láttuk — nyelvjárásonként el van osztva. A vogulban és az osztjákban külön vannak a χ -s nyelvjárások és külön a k - megfelelést tartalmazók. A tökéletes párhuzamosság azt követelné, hogy a magyarban is legyenek nyelvjárások, amelyekben a kap mellett a három szó *három-nak hangzik vagy hangzott, és olyanok is, amelyekben viszont a három mellett a kap szót *hap-nak mondják vagy mondták. Ilyen különbségek nyelvjárásainkban ma nincsenek, és bizonyára vakmerőségnak látszik annak a feltételezése, hogy valaha is lettek volna. Pedig vannak nyomok, amelyek erre a „vakmerő” gondolatra csábítanak. Itt van pl. a húny (népn. hűm) ige, amelynek a magyarban megvan a k -s alakja is a népn. kűm szóban. Ez az utóbbi persze nem árulja el korát, de ha régi is, akkor is kételkedhetünk, hogy összetartozik-e tényleg a húny ~ hűm-mal. BUDENZ nem sokat kételkedett, egynek vette a kettőt, és együtt egyeztette őket a finnugor megfelelőikkel (vö. MUSz. 70. sz.), mint ahogy a kajla és hajlik, kiv- (vö. kíván) és hív, komor

¹⁾ Mivel így az analógia egészen közel hozza egymáshoz a magyart és a pelími-vagilszki vogult, azt kérdezhetné valaki, nem függenek-e össze történetileg a magyar nyelv és e vogul csoport k -s mélyhangú szókezdetei? Ha a magyarban csak a kap típus volna meg, a három pedig hiányoznék, vagy ha a pelími-vagilszki vogulban nemcsak k -s mélyhangú kezdet volna, hanem χ -s is, akkor esetleg lehetne gondolni ilyesmire, így azonban nem.

Más kiindulást kell tehát választanunk — ilyen az ellenkező irányban kínálkozik is — és majd inkább descendens úton fogunk visszatérni az ugor viszonyokra.

A finn ág nyelvei — mint tudjuk — nem tesznek különbséget a *kéz* és a *három* szókezdő mássalhangzói között, mindkét típus egyformán *k*-val van az összes idetartozó nyelvekben. Elvértve (lpN, zürj., votj.) *g*-is jelentkezik ugyan, de ez másodlagos jelenség, amelyhez most nincs közünk. A finn ágnak ez a viselkedése feltétlenül feljogosít arra, hogy a finnség közös korára is csak egyféle *k*-s szókezdetet állapítsunk meg, szemben az ugorral, ahol már volt különbség a magas- és mélyhangú szavak kezdő *k*-ja között, sőt a mélyhangúaknál ehhez még egy külön nyelvjárási eltérés is járult. Hogy az ugornak ezt a sajátos differenciáltságát finnugor alapnyelvi állapotnak tegyük meg, arra a finn ág nem ad módot, a finnság közös korára feltételezendő összeesés pedig némileg erőltetett megoldásnak látszik. Különbö is az ugor differenciáltság annyira magánviseli a másodlagosság bélyegét, hogy nyugodtan feltételezhetjük: *a finnság őrizte meg az eredetibb, ősből tényállást*, amelyet aztán az ugorban egy külön ági fejlődés megváltoztatott.

Támogatja ezt a feltevést a legközelebbi rokon nyelvcsalád, a szamojéd viselkedése¹⁾, és nem szól ellene az ugor ág sem.

A finnugor alapnyelvben szerintünk csak egyféle szókezdő *k* volt mind a magas-, mind a mélyhangú szavakban. Hangfiziológiai okokból ugyan valószínű, hogy volt különbség a magashangú szavak *k*-ja és a mélyhangúaké között, de az eltérés nem haladta meg egy

¹⁾ A SZINNYEI feltételezte kétféle finnugor *k*-megfelelései az egyes szamojéd nyelvekben — ZSIRAI MIKLÓS úr szíves közlése szerint:

finnugor ~ tavgi sz.	osztják sz.	jeniszeji sz.	kamaszinc sz.	jurák sz.	
* <i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> -	—	<i>k</i> - (<i>k'</i> -)	<i>k</i> -, <i>h</i> -
* <i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> - (<i>k'</i> -)	<i>k</i> -, <i>χ</i> -, <i>h</i> -

Ha a jurák nem rejteget az ugorhoz hasonló differenciáltságot, akkor a megfeleléseket így foglalhatjuk össze:

finnugor ~ tavgi sz.	osztják sz.	jeniszeji sz.	kamaszinc sz.	jurák sz.	
* <i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> -	<i>k</i> - (<i>k'</i> -)	<i>k</i> -, <i>χ</i> -, <i>h</i> -

extrafonológikus variáció kereteit. Ez a variáció megmaradt a finn ág nyelveiben is, mert hisz ott ma is van különbség a magas- és mélyhangú szavak *k*-ja között, de csak fonétikailag és nem fonológiaiilag. Ugyanez lehetett a helyzet az ugorban is, legalább eleinte, amikor az egységes *k*- fonémnek még csak ejtészváltozatai lehettek: egy előbb (*k̲*-) és egy hátrább képzett (*k̄*-) változat. Ha a közép- és felsőkondai vogul nem tanítana mást, azt lehetne gondolni, hogy a pelími-vagilszki vogul és részben a magyar (vö. *kéz* ~ *kap*) megmaradt ezen a korai ugor fokon. Később, de feltétlenül még az ugor nyelvek szétválása előtt a *k̄*- változat önállósult, fonológiai egységgé, fonémmé vált (ezt a *k̄*-ból lett fonémet *q*-val fogjuk jelölni), de csak az ugor nyelvterület egy részén, a másik részen a *k̄*- változathoz (vagy a *q* fonémból?) *χ*- lett. Ez az a befejezett fonémhasadás, amelyre az elején céloztunk, és amelynek kedvéért az egész finnugor *k*- kérdést újra elvettük.

A *k̄* változat *q*- fonémmé válását könnyen megérthetjük, csak a csángó *a* (*ä* és *å* változatok)-ra gondoljunk. Az önállósuláshoz itt sem kellett egyéb, mint hogy az előbb képzett *k*- (*k̲*-) változat a másik rovására terjeszkedjék, vagyis olyan helyzetben is lehetőségessé váljék, amelyben eladdig csak *k̲*- állhatott. Ilyesmi — mondjuk — idegen szavak átvételénél könnyen megeshetett. Hogy egy kései analógiát említsünk, az or. *кѣмь* átvétele is *k̲*-val történt a vogulban, nem pedig *k̄*-val. Mihelyt a *k̲*- benyomult a mélyhangú szavakba, a *k̲*- megszűnt változat lenni, mert a mélyhangú szavak szókezdő *k̲*-jával szemben ugyanolyan helyzetben álló autonóm hangeszköznek érződött, különösen akkor, amikor már szópárok is alakultak, amelyeknek jelentéskülönbsége a *k̲* : *k̄*- (ill. *k* : *q*-) -hoz tapadt.

A másik ugor területen viszont *χ*- lépett a *k̄*- helyébe. Hát ezt hogyan kell elképzelnünk?

Ismeretes, hogy a kétféle *k* (*k* és *q*) a török nyelvekben is megvan. A *q* majdnem mindenütt előfordul változatként, sőt a tarančiban foném is, vö. *kir* „Schmutz“ : *qir* „Kante“. RADLOFF leírásából tudjuk, hogy a *q* olyan zárhang, amely a nyelvlap hátsó részével képződik. „Der Verschluss ist jedoch nicht in allen Dialecten an derselben Stelle; je mehr er nach hinten liegt, um so aspirirter ist der Absatz, so dass es in einzelnen Dialecten fast wie eine affricata klingt“ (Phonetik: Einleitung, XVII). Ez a hehezetesség a képzés sajátos körülményeiből folyik. Az aktív záralkotó szerv itt a nyelv postdor-

suma, vagyis a nyelv legkevésbé mozgékony része. Minél hátrább képződik tehát a *q*, annál erőtlenebb, tökéletlenebb a zár a nyelv hátsó részének korlátozott mozgékonyasága miatt, a laza zár pedig már a fortis rés egy fajtája. Innen van aztán, hogy a *q* és a vele egyhelyen képzett *χ* határai a törökben sokszor összefolynak. Az eredeti török szavak *q*-ja helyett a sojoniban, a csagatájban, az azerbejdzsániban (vö. RADLOFF i. m. 103-4, 122, 129, 176) és egyes oszmánli nyelvjárásokban (vö. KOWALSKI, Osm.-türk. Dialecte, Enzycl. des Islam § 16, 31) gyakran *χ* jelentkezik, az idegen szavak *χ*-ja helyén meg sokszor még ott is *q* van, ahol egyébként a *χ* nem ismeretlen hang, mint pl. a nyugati törökségben (vö. RADLOFF i. m. 104). A tarančiban a *q* és *χ* ejtés úgyszólván egyéneként ingadozik. Egyesek azt mondják: *χan*, *χara*, mások meg *qan*, *qara*, csupán néhány szónál van alaki differenciálódás (pl. *χatla*, „schreiben“, de *qatla* „schichten“, vö. RADLOFF i. m. 121).

Az ugor *k* is ilyen egészen hátul képzett zárhang lehetett és így a fonétikai körülmények nagyon kedveztek egy réshangszerű realizációnak. Eleinte talán itt is volt ingadozás a zár- ill. réshangú realizáció között, de aztán általánosult a *χ*, és ugyanúgy önálló fonémává vált, mint ahogy délen a *q*.¹⁾

¹⁾ Itt újból kísért a kérdés, vajjon nem történt-e fokozatosan ez a *k* -> *χ*- változás, vajjon nem lehet-e esetleg az ugorra igazolni azt a fejlődési sort, amelynek közbeeső állomásai a magyar különnyelvi tényekből kimutathatatlanoknak bizonyultak (l. 15 fejj.). Hamarjában úgy látszik, mintha egy feltételezhető ugor *k* -> *k'* -> *kχ* -> *χ*- reálisabb volna, mint a „mediopalatalis“ fgr. *k* -> ősmagy. *k'* -> ősmagy. *kχ* -> ősmagy. *χ*-sor, hiszen a tremjugáni, vachi, vaszjugáni osztják hozza is a *k'*-t, a felsőlozvai vogul pedig a *kχ*-t (vö. KANNISTO-nál *kχ*). Fonológiaiilag nyilvánvaló azonban, hogy itt nem a közbeeső állomásokról van szó, hanem éppen a két szélsőről, mert a tremjugáni, vachi, vaszjugáni aspirata és a felsőlozvai affricata nem más, mint nyelvjárási változata a *k*-nak, ill. *χ*-nak. Ha valaki ezt nem fogadná el, és a csalóka fonétikai látszat alapján hajlandó volna síkra szállni a változás fokozatosságáért, annak bizonyítania kellene: 1. hogy a tremjugáni stb. *k'*- és a felsőlozvai *kχ*-elsődleges ugor fejlemények; 2. hogy azok a osztják nyelvjárások, amelyekben ma *χ*- van, átmentek a *k'*- fokon, sőt a *kχ*-n is; 3.

A finnugor szókezdő *k* fonológiai történetét most már ekkép foglalhatjuk össze:

fgr. *k-* [*ḳ-* (+ magash. vok.) és *ḳ-* (+ mélyh. vok.) változat]

finn ág	ugor ág
<i>k-</i> (<i>ḳ-</i> és <i>ḳ-</i> vált.)	korai ugor <i>k-</i> (<i>ḳ-</i> és <i>ḳ-</i> vált.)
kései déli ugor	kései északi ugor
<i>k-</i> és <i>q-</i> (fonémek)	<i>k-</i> és <i>χ-</i> (fonémek)

tremjugáni, vachi, vaszjugáni osztják:	demjankai, berjozovi,	} <i>k- χ-</i>
tavdai, alsó- és középzozvai (közép- és felsőkondai) vogul:	irtisi és kondai osztják:	
pelími, vagilszki (közép- és felsőkondai) vogul:	alsókondai, felsőlozvai, szoszvai vogul:	
magyar (vö. <i>kéz</i> ~ <i>kap</i>):	<i>k- k-</i> magyar (vö. <i>kéz</i> ~ <i>három</i>):	

Ha a tényeket helyesen értékeltük, akkor elmondhatjuk, hogy fejtegetéseinkkel egy olyan rést sikerült találnunk, amelyen át világosan megláthattuk a legrégibb magyar hangviszonyok egy pontját, és nyomára bukkantunk egy eddig ismeretlen magyar hangnak, a *q*-nak. E hang ma megvan délen a vogulban és az osztjákban, nyilván megvolt az obi-ugor közösnyelvben, sőt az ugorban is. Ha az ugor alapnyelvet, különösen annak kései állapotát, nem egészen egységesnek képzeljük el, hanem olyannak, amelyben már lehettek nyelvjárási eltérések, csirái a későbbi különnyelvi különbségeknek, akkor bizonyos, hogy ez a *q* a magyar nyelv ugorkori előzőjében is megvolt. Ma pedig nincs meg, és legrégibb nyelvemlékeinkben sincs már semmi nyoma. Eltűnt tehát, mégpedig a nyelvtörténet előtti korban tűnt el, vagy az elő- vagy az ősmagyarban. Eltűnt, mint a pelími-vagilszki vogulban, de bizonyára ettől teljesen függetlenül.

Ezzel az eltűnéssel beteljesedett az a körforgás, amely BAUDOUIN DE COURTENAY szerint annyira jellemzi a hangváltozásokat: egy

hogy a felsőlozvaiban is valamikor *ḳ-* volt a mai hang helyén, mint ahogy más vogul nyelvjárások *χ*-ja is előbb *ḳχ-*, még régebben *ḳ-* fokon állott. Erre a bizonyításra azonban senki nem vállalkozhatik.

extrafonológikus variáció először két változatra bontotta az egységes *k* fonémet (*k̲* és *k̄*), később a variánsok közötti fonétikai különbség fonologizálódott (*k* és *q*), hogy a magyarban és a pelími-vagilszki vogulban aztán ismét defonologizálódjék, extrafonológikus variációvá süllyedjen vissza.

A magyarban azonban nemcsak a *q* tűnt el, hanem a fgr. mélyhangú szavak *k*-jának másik folytatója, a *χ* is. Ez a változás már a történeti korban játszódott le. Általában a *h* foglalta el a *χ* helyét, *t* előtti helyzetben pedig az a foném, amely az *ly* pusztulásánál is szerepet kapott, a *j* (vö. *Palochta* > *Palojta*, *mezechtelen* > *mezejtelen*, l. részletesen MNy. XXVI, 266 kk.).

17. Hangtörténeti összefüggések. Azok a változások, amelyek a nyelv egyes hangjait érik, nem önmagukban zárt folyamatok. Hangeszközök keletkezése vagy pusztulása nem egyszerű nyelvisztisztikai tény, amely a nyelv jelkészletét gyarapítja vagy csökkenti, hanem olyan esemény, amely kihat az egyes hangeszközökre is. Az új hangeszköz átveheti a meglevők funkciójának egy részét, különböző viszonyba léphet velük. Ha foném pusztul, akkor a megmaradókra hárul esetleg a feladat, hogy átvegyék szerepét, kitöltvén az űrt, amely eltűnése nyomán támadt. Általában minden változás, még a legjelentéktelenebbnek látszó is, az egész hangrendszerben érezteti hatását, mert pozíció-eltolódásokat okoz, és ezek az eltolódások aztán mélyreható változások forrásaivá válhatnak. SAUSSURE híres sakk-hasonlata sántítás nélkül fedi itt az igazságot: a lépő figura mozgásában részt vesz a mozdulatlan bábú is, mert minden lépés az egész rendszert mozgatja, viszi előre vagy veti hátra.

A nyelvészeti kutatás eddig nem igen méltatta figyelemre a hangtörténeti események összefüggéseit. Az újgrammatikusok megelégedtek az egyes történetek konstatálásával, és nem kutatták, hogy a változások összefüggnek-e egymással, s ha igen, milyen természetű az összefüggés. SAUSSURE is olyan sakkjátszmához hasonlította a nyelvet, amelyben az egyes lépések ugyan az összes figurákra kihatnak, de a lépések egymásutánját már csak a véletlen igazgatja, ami a nyelvre vonatkoztatva azt jelenti, hogy az egyes változásoknak van is, meg nincs is következménye: van synchronikusan, és nincs diachronikusan, mert a diachronikus fejlődésben már csak a vak erők szeszélyes játéka érvényesül.

Pedig ha a hangváltozások összekötő szárait bogozgatjuk, észre kell vennünk, hogy a változások legtöbbször, ha nem is tervszerű, de célszerű történelmi folyamatok. A nyelvnek mint kifejező jelrendszernek állandóan vannak belső problémái, amelyek megoldásra várnak. Néha egyetlen változás is elegendő egy ilyen belső kérdés elintézésére, máskor a változásoknak egész sorára van szükség, hogy a probléma megoldódjék.

A hangtörténetnek természetesen minden hangtani esemény értékes és fontos mint nyers adat, amely számot ad arról, hogy mi történt a hangrendszer egyik vagy másik pontján egy bizonyos időpontban. Ha azonban ezeket az adatokat egymástól függetlenül gyűjtjük, akkor olyan anyagot kapunk, amely lehet ugyan tanulságos, sőt sok tekintetben használható is, de nem fogja megmutatni, hogy mi történt a fák mögött az erdőben. Az anyagban — mint egy krónikában — benne lesz minden történelmi mozzanat, csak éppen a történelmi összefüggések fognak elsikkadni. Meglesz benne a jelek története, de a jelek alkotta rendszer történetéről egy szó sem. Hangtörténet lesz nyelvtörténet nélkül.

A hangtörténet tehát nem állhat meg a részletmunkálatoknál. Hogy köze lehessen a nyelvtörténethez, pragmatikus szempontokat kell érvényesítenie: keresnie kell a hangváltozások összekötő szárait, vagyis azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek a nyelv egyes korszakait, esetleg egész történetét jellemzik, kutatnia kell azokat a belső problémákat, amelyeknek megoldására fejlődési tendenciákba tömörülnek az egyes fejlődések.

Magánhangzóink ó-magyar történetét — például — megleghe-tősen jól ismerjük. Tudjuk, hogy a magasnyelvű szövegi magánhangzók eltűntek, a rövid magánhangzók általában egy fokkal nyiltabbakká váltak és bizonyos esetekben megnyúltak, a diftongusok pedig hosszú monoftongusokká alakultak át. Mindez az Árpád-kor vége felé történt. Ebben a számos részletből összetevődő fejlődési sorozatban nem nehéz felismerni a közös fejlődési tendenciát: mind e változás a magánhangzó intenzitással volt kapcsolatos. Úgy látszik tehát, hogy az ó-magyar nyelv legégetőbb belső problémája az Árpád-kor végén a magánhangzó intenzitás volt, minden singuláris fejlődés ennek a kialakulását célozta (vö. MNy. XXVI, 30 kk.).

Egy másik, a magyar magánhangzórendszer kialakulására döntő fontosságú fejlődési törekvés olvasható ki azokból a változá-

sokból, amelyeket *ö*-zés, *ε*-zés, *é*-zés és *í*-zés neve alatt ismerünk a népnyelvből.

Az *ö*-zés az *e* foném ellen irányult, és mindenütt, ahol elhatalmasodott, az *e* pusztulását eredményezte. Az *ε*-zés is az *e*-t kezdte ki, s az eredmény itt is az *e* kiszorítása lett. E két változás egymástól függetlenül indult meg a magyar nyelvterület különböző pontjain, és ott, ahol fellépett, a rövid magánhangzórendszer feltétlenül négyszögű volt, mert csak ott indulhatott meg az *e* kiküszöbölésére irányuló folyamat, ahol az *e* még megvolt. A két változás egymástól függetlenül zajlott is le, synchronikusan más megoldásokat is hozott (vö. az *ö*-ző és *ε*-ző megoldású rendszerekről mondottakat a 12. fejj-ben), az eredmény mégis ugyanaz lett: *a négyszögű rövid magánhangzórendszer — az e eltűnésével — háromszögűvé alakult át.* Az *ö*-zés és az *ε*-zés mögött tehát nem nehéz meglátni a közös fejlődési tendenciát: mindkét változás a rövid rendszer egyszerűsítését célozta.

Ezekkel egészen párhuzamos változások az *í*-zés és az *é*-zés. Ami a rövid rendszerben az *ö*-zés, az a hosszúban az *í*-zés, ami a rövid rendszerben az *ε*-zés, az a hosszúban az *é*-zés.

A négyszögű hosszú rendszer jellemző sajátysága a magyarban az, hogy a sajtóhang-koordináta magas sorában három hang van: *ē - ē̄ - ī* (vagy *ē - ē̄ - ī*). Erősen *í*-ző nyelvjárásokban ez a sor egyszerűsödött: a három hangból csak az *ē - ī* őrződött meg és ezáltal a rendszer, amely eredetileg négyszögű volt, háromszögűvé vált. *É*-ző területen hasonló dolog történt: az „*é*” kétfélesége itt is eltűnt, és az eredeti négyszögű rendszer szintén háromszögűvé lett. Mindkét változás éle tehát az ú. n. kétféle *é* ellen irányult. A rövid rendszerben a kétféle *e* (*ε* és *e*), itt a kétféle *é* (*ē* és *ē̄*, vagy *ē̄* és *ē̄*) egyszerűsítése alkotta a megoldandó problémát. A megoldás egészen úgy történt itt, mint ott: az *é*-zés homonymiát idézett elő éppúgy, mint az *ε*-zés, az *í*-zés viszont az *ö*-zéshez hasonlóan meghagyta a hangzási különbségeket, csak mással pótolta: az *ē : ē̄* (*ē̄ : ē̄*) helyére *ē : ī* került. Mint fejlődési folyamatok az *é*-zés és *í*-zés is külön játszódtak le, az eredmény mégis azonos lett: ahol a két változás kellően ki tudott bontakozni, ott az eredetibb *négyszögű hosszú magánhangzórendszer átalakult háromszögűvé*, mégpedig akkor, amikor az utolsó szó- vagy alakpár is eltűnt, amelynek jelentési vagy nyelvtani különbségét egykor az *ē : ē̄* (vagy *ē̄ : ē̄*) hordozta.

E négy változás tehát lényegileg *egy* fejlődési tendencia megnyilatkozása, épp ezért valószínű, hogy itt közel egykorú folyamatokról van szó. Az *ö*-zésről tudjuk, hogy a XIII. sz. után kezdett kibontakozni (HÖRGER NésNy. V, 106). Az *ε*-zés kezdetéről ugyan nincs megbízható tudomásunk, de talán igaz az a feltevés, hogy az ó-magyar magánhangzók nyiltabbaválásában kell keresni forrását, mint az *ö*-zését (vö. LOSONCZI, A magyar nyelv a XIV. sz. közepétől a XVI. sz. végéig, 4—5). Az *í*-zés első nyomai a XI—XIII. sz.-ban nyúlnak vissza, de az elhatalmasodás itt is a XIV—XV. sz.-ra esik (vö. FÜR J., Az *í*-zés állapota a mai magyar nyj.-okban, 96). Az *é*-zésnél — kellő előmunkálatok híján — már megint csak tapogatódzásra szorítkozhatunk, de talán nem csalódunk, ha az *í*-zéssel egyidősnek gondoljuk.

Ha ez az időmeghatározás helyes, akkor e változásokat nagyjából közép-magyar változásoknak tekinthetjük.

Így most már látjuk a közép-magyar magánhangzó fejlődés lényegét. A belső feladat, amelynek megoldására az egész akkori magánhangzó fejlődés irányult, a négyszögű rövid és hosszú rendszerek egyszerűsítése volt. A megoldás útja négy irányban ágazott el: az *ö*-zés és az *ε*-zés a rövid, az *í*-zés és az *é*-zés a hosszú rendszert egyszerűsítette, s az eredmény háromszögű rövid vagy hosszú rendszer alakjában jelentkezett. *A négyszögű rendszereknek ez az átalakulása háromszögűekké a legfontosabb közép-magyar hangtani esemény, egyúttal pedig a legjelentősebb változás, amely a magyar vokalizmust az Árpádkor óta érte.*

Ebben az általános fejlődésben nyelvjárásaink különbözőképen vettek részt. Érintetlen egy talpalatnyi terület sem maradt, hisz ott is, ahol négyszögűek maradtak a rendszerek (vö. I. osztály), a négy változás egyike-másika többé-kevésbbé érezte a hatását, de természetesen nem annyira, hogy az *ε*:*e*, *ē*:*ē* (*ē*:*ē*) különbségen alapuló alak- és szópárok mind eltűntek volna. A II. osztályba tartozó nyelvjárásokban csak a hosszú, a III.-ban pedig csak a rövid rendszer egyszerűsödött. Legtovább jutott a fejlődés a IV. osztályba sorolt nyelvjárásokban, tehát főleg a népnyelv központi magjában, ahol mind a rövid, mind a hosszú rendszer egyszerűsödött.

A magyar irodalmi nyelvnek szüntén háromszögű rövid és háromszögű hosszú rendszere van, és ez genetikailag szinte természetes is. Hogy az egyes nyelvekben mely nyelvjárás szolgáltatta az irodalmi nyelv alapját, azt sok esetben politikai, kulturális, stb.

okok döntötték el. Ahol nyelvi okok is beleszóltak a kiválasztódásba, ott rendszerint átmeneti nyelvjárás lett az irodalmi nyelv alapja, vagyis egy olyan középnyelvjárás, amelyben a nyelvjárási szélsőségek már letompultak, kiegyenlítődtek. A magyarban is így történt. A központi magyar népnyelvi terület, amely a magyar irodalmi nyelv hangkészletét adta, nemcsak földrajzilag, hanem nyelviileg is középjellegű volt, hisz hosszú rendszerével a II. osztályhoz, rövid rendszerével pedig a III. osztályhoz képezett átmenetet, viszont a II. és III. osztályba tartozó nyelvjárások az I. és IV. osztály ellentétét tompították le közbeékelődésükkel.

A népnyelvi alapnak ezt az átmenetiségét irodalmi nyelvünk még megtetézte azzal, hogy a felsőtiszai és az alföldi sajátosságú rendszerek közé is hidat vert, és így bizvást elmondhatjuk, hogy a magyar irodalmi nyelvben valósággal ideális „közép” alakult ki a magánhangzórendszerek tekintetében.

Már ezekből a példákból is megítélhetjük, hogy milyen fontos a részletkutatások mellett a nagy fejlődési vonalak feltárása, a fejlődési tendenciák fel- és megismerése. Ezek a nagy vonalak mutatják a hangfejlődések útját, és ezekből tevődik össze az igazi hangtörténet.

IRODALOM:

- Baudouin de Courtenay, J.: Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg, 1895.
- Benni, T.: Zur neueren Entwicklung des Phonembegriffs. Don. nat. Schrijnen 34.
- Bühler, K.: Phonetik und Phonologie. Travaux IV, 22.
- Čyževskýj, D.: Phonologie und Psychologie. Travaux IV, 3.
- Doroszewski, W.: Autour du „Phonème“. Travaux IV, 61.
- de Groot, A. W.: Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften. Travaux IV, 116.
- Havránek, B.: Influence de la fonction de la langue littéraire sur la structure phonologique et grammaticale du tchèque littéraire. Travaux I, 106.
- Zur Adaptation der phonologischen Systeme in den Schriftsprachen. Travaux IV, 267.
- Zur phonologischen Geographie. Conférences des membres du C. L. de Prague au Congrès tenu à Amsterdam (1932).
- Якобсон, Р.: О чешском стихе. (Berlin) 1923.

- Jakobson, R.: Jan Baudouin de Courtenay. Slav. Rundschau I, 809.
- Remarques sur l'évolution phonologique du russe. Prague, 1929.
- Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagma-phonologie. Travaux IV, 164.
- Über die phonologischen Sprachbünde. Travaux IV, 234.
- Prinzipien der historischen Phonologie. Travaux IV, 247.
- Якобсон, Р.: К характеристике евразийского языкового союза. (Paris) 1931.
- Jakobson, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. Slovenská Miscellanea. 1931.
- Zur Struktur des russischen Verbums. Mathesius-emplékkönyv (Pragae, 1932) 74.
- Яковлев, Н.: Математическая формула построения алфавита. „Культура и письменность Востока“ I, 41.
- Jones, D.: Das System der Association Phonétique Internationale. „Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten“ Berlin, 1928. 18.
- On Phonemes. Travaux IV, 74.
- English Phonetics. Leipzig, 1932. (Chap. X: Phonemes, Principles of Transcription; XI: Diaphones.)
- Karcevskij, S.: Sur la phonologie de phrase. Travaux IV, 188.
- Kiparsky, V.: Johdatusta fonologian. Virittäjä 1932: 230.
- Крушевский, Н. В.: Лингвистическія замѣтки. (Особ. оттиск из РФВ-а.) Варшава, 1880.
- К вопросу о гунѣ. Варшава, 1881.
- Laziczius, Gy.: A phonológiáról. MNy. XXVI, 18.
- Egy magyar mássalhangzóváltozás phonológiája. MNy. XXVI, 266.
- Mathesius, V.: Ziele und Aufgaben der vergleichenden Phonologie. Xenia Pragensia 432.
- La structure phonologique du lexique du tchèque moderne. Travaux I, 67.
- Zum Problem der Belastungs- und Kombinationsfähigkeit der Phoneme. Travaux IV, 148.
- Cízi slova se stanoviska synchronického. Časopis p. mod. fil. XVIII, 231.
- Mukařovský, I.: La phonologie et la poétique. Travaux IV, 278.
- Novák, L.: De la phonologie historique romane. Mathesius-emplékkönyv 45.
- Поливанов, Е. Д.: Введение в языкознание для востоковедных Вузов. Л. 1928.

- Polivanov, E.: La perception des sons d'une langue étrangère. Travaux IV, 79.
- Sapir, E.: Sound patterns in language. „Language“ I, 37.
- de Saussure, F.: Cours de linguistique générale. Paris, 1922.
- Skalička, Vlad.: Zur Phonologie der finnischen Schriftsprache. Arch. Orientální V, 91.
- Sommerfelt, A.: Systèmes vocaliques. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap V, 105.
- Стрелков, П. Г.: К вопросу о фонеме. Сборн. О-ва. ист. филос. и соц. наук при Пермском Унив. Вып. III, 219.
- Щерба, Л. В.: Русские гласные в качественном и количественном отношении. Спб., 1912.
- Некролог И. А. Бодуэна-де-Куртене. ИОРЯС. III, 311.
- Trnka, B.: Some remarks on the phonological structure of english. Xenia Pragensia 357.
- Těsnopisné soustavy a fonologie. Těsnopisné Listy LVI/5-8: 29.
- Bemerkungen zur Homonymie. Travaux IV, 152.
- Some thoughts on structural morphology. Mathesius-emplék-könyv 57.
- Trubetzkoy, N.: Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme. Travaux I, 39.
- Sur la „Morphonologie“. Travaux I, 85.
- Polabische Studien. Wien—Leipzig, 1929.
- Die phonologischen Systeme. Travaux IV, 96.
- Gedanken über Morphonologie. Travaux IV, 160.
- Phonologie und Sprachgeographie. Travaux IV, 228.
- Das mordwinische phonologische System verglichen mit dem russischen. Mathesius-emplékkönyv 21.
- Zum phonologischen Vokalsystem des Altkirchenslavischen. Mikkola-emplékkönyv 317.
- Charakter und Methode der systematischen phonologischen Darstellung einer gegebenen Sprache. Conférences des membres du C. L. de Prague au Congrès tenu à Amsterdam (1932).
- La phonologie actuelle. Journal de psychologie XXX, 227.
- Ułaszyn, H.: Laut, Phonema, Morphonema. Travaux IV, 53.
- Vachek, J.: Professor Daniel Jones and the phoneme. Mathesius-emplékkönyv 25.

LAZICZIUS GYULA.

A mordvín tagadó és tiltó szerkezetek története.

Az uráli alapnyelvben a tagadás és tiltás fogalmának kifejezésére két szó szolgált: az *e-*, *a-* és a *ne-*. Az ige szófaji kategóriájának kifejlődésekor mind az *e-*, *a-*, mind a *ne-* tagadószó igei természetűvé lett annyiban, hogy fölvelt igenévképzőket, ige-képzőket, mód-, időjeleket és személyragokat (Vö. SZINNYEI: FgrSpr.² 117—124; KLEMM: NyK. XLVI, 393—6). A *ne-* tagadószó a számójédban ma is tagadó igéül szerepel még (NyK. XLVI, 395—6; NyH.⁷ 159), azonban a fgr. nyelvekben idővel háttérbe szorult az *e-*, *a-* tagadó ige mögött, úgyhogy ma már csak határozószóvá merevedett gyér nyomai vannak az egyes fgr. nyelvekben (vog., osztj., zürj.) tagadó névmások és névmási határozószók előtagjában (vö. NyH.⁷ 159, SUSToim. LXVII, 195) és a magyar tagadó s tiltó *nē-m*, *nē* határozószócskában. Az *e-*, *a-* tagadó ige a finn-permi nyelvekben ma is többé-kevésbé használatban van. A legdúsabban fejlődött ki a mordvínban; ott az *e-*, *a-* tagadó ige nemcsak személyragokat vesz föl, hanem igenév- és ige-képzőket, mód- és időjeleket is, sőt még tárgyas személyragozású alakjai is vannak.

A vogul *ai'im*, *ai'i*, *aiä*, *ai* ,nem', *ul* ,ne' és az osztják *andum*, *endam*, *and*, *ant*, *an'* ,nem', *al* ,ne' tagadó és tiltó határozószók is a tagadó *e-*, *a-* igére vihetők vissza. Vö. FgrSpr.² 118; NyK. XLVI, 393 skl.

A *ne* tagadószonek votják-, cseremisiz-, vepszä-, karjalai finn-, kölai lappon kívül a mordvínban is vannak még nyomai tagadó névmások és névmási határozószók előtagjában. A mordvín nyelv-tanok és szótárak (AHLQVIST, WIEDEMANN) ezt nem említik. A *ne* tagadószonek az indogermán, illetőleg orosz *ne* tagadószóval való összefüggésére vö. MUNKÁCSI: ÁKE. I, 477; PAASONEN: FUF. VII, 25; KERTÉSZ M.: SUSToim. LXVII, 190 skl.

Pl. mdE. *orčaftums pokšat'niñ lajks nēmezä*, *andums kak nēmezä*, *ešt'an orčams nēmezä* ,наѣтъ на дѣтей нечего, накормить нечѣмъ, на себя одѣтъ нечего' SACHMATOV: Mordovszkij etnograficeszkij szbornik. 1910. 646. *Jarcams t'enek' nēmezä* ,вѣтъ намъ нечего.' Uo. 650. *Simmiks jartsamks nēmezde*

vijist arast ,inni, enni valamit (tkp. nem-valamiból) erők nincsenek' NyK. V, 83. *nekoŋ gadums, nedlaŋ b'ért' nujink' ejsenŋa*, *некуда оставить, илѣую не дѣлаю мы ее жали* SACHMATOV, 650; *nej nekuva* *tának gulajamks* ,most sehová nem lehet sétálnunk' NyK. V, 107.

Előfordul ily mordvin névmásokban a *ne-* előtag helyett az *a-* tagadószó is: mdE. *t'el'na a-mäz'dü ulä jartsams* ,télen nem lesz miből enni' KLEMM: Mordv. Szövegek 42; *to a-mäšt' toŋät' tosa ul'nis vanimstak* ,akkor neked sem volna ott mire vigyáznod' uo. 27; mdE. *a-ki-jak* ,senki', *a-koso-jak* ,sehol', *a-kov* ,sehová', *a-meze-jak* ,semmi' NyK. V, 155.

A magyarban vannak *né-*s előtagú határozatlan névmások és névmási határozószók: *néki* ,quidam, nonnullus' NySz. *némi*, *némely*, *néhány*; *néha*, *néhol* Nyr. XVIII, 165, LEHR, Toldi 187. Ezekben az összetételekben SÁNDOR I. (Soktélé VIII, 97), SIMONYI Zs. (NyK. XXIV, 368), BEKE Ö. (Nyr. XLIII, 81) szláv hatást látott. Lehetséges azonban, hogy ez csak véletlen találkozás, s hogy ezek az összetételek *ős-frg.* szerkezetek maradványai. A *ne* tagadószó más esetekben is megnyúlt: *né-talám*, *né-valaha*, *né-valaki* NySz. A magyarban a *ne-* tagadószóval összetett névmások és névmási határozószók ma határozatlan fogalmat fejeznek ki, a megfelelő vogul, osztják, zürjén, votják, cseremis, mordvin, finn, lapp alakok pedig *tagadó* jelentésűek, pl. osztj. *nem-xojat* ,senki'; vog. *nē-mätor* ,semmi'; zürj. *ne-kin* ,senki'; cser. *ni-mat* ,semmi' NyH.⁷ 159. E kétféle jelentés nem állja útját annak, hogy a *né-*s előtagú névmásokban és névmási határozószókban *ne* keressük a *ne* tagadószót. Ugyanaz az alak kétféle jelentésű lehetett: *határozatlan és tagadó*. Pl. *Nem láttál ott nékit?* Eredetileg = *nem-valakit*. *Nem hoztál némi ajándékot?* Ered. = *nem valami ajándékot*. Ily szerkezeteket kétféleképpen lehetett érteni, miként ma is kétféleképpen mondhatjuk: *Nem láttál ott senkit?* *Nem láttál ott valakit?* *Nem hoztál semmi ajándékot?* *Nem hoztál valami ajándékot?* REGULY is a fent idézett mdE. mondatban a *ne-*s előtagú névmást (*nemezde*) határozatlan névmásnak fordítja, *nem* tagadószónak.

Ma a mordvinban a tagadás mind a névszói, mind az igei állítmányú mondatban az *e-*, *a-* tagadó igével, illetőleg határozószóval történik. Vizsgáljuk tehát részletesebben a mordvin tagadó szerkezetek különböző fajainak történetét.

Az állímányi névszó az egyes- és többesszám 1. és 2. személyében főveszi az alanyi személyragokat, a többessz. 3. sz.-ben a többesjelet; az egyessz. 3. sz.-ben a névszó tőalakja szerepel. Pl. mdE. *a sēte-ja-n*, *a pokša-n* 'nem vagyok magas, nem vagyok nagy' SUSAik. IX, 190; mdM. *af cebār* 'nem jó' NyK. XIII, 133.

1. A jelentő mód jelen idejében a mordvín tagadás úgy történik, hogy az állímányi névszó elé vagy a főige jelentő módú jelen idejű alakjai elé odakerül az mdE.-ban az *a* (eMar., eJeg.), *at* (eKal., eKažl.) tagadó ige, a mdM.-ban pedig az *af*. Az *a*, *at*, *af* tagadó ige az egyes- és többesszám minden személyében változatlan marad, úgyhogy a md. tagadó ige ma már tagadó határozószóvá merevedett a jelentő mód jelen idejében, ezért ma már ily használatban is előfordul: mdE. *a-lamo*, mdM. *af-lama* 'nem-sok'; mdE. *a-pan* 'nem-jó'; mdM. *af-ot'su* 'nem-nagy' PAASChrest. 58, NyK. XIII, 93—4.

Ha ige szerepel a tagadásban, akkor a főigéhez az egyes- és többesszám 1. és 2. személyében az alanyi személyragok járulnak; az egyessz. 3. sz.-ben a főige *-*j*, *-*i* képzős igenévi alakja szerepel, a többessz. 3. sz.-ben pedig ennek többese. Pl. mdE. *a pala-n*, *a pala-t*, *a palī*, *a pala-tano(k)*, *a pala-tado*, *a pal-ī'* 'nem csókolok stb.'; mdM. *af pala-n*, *af pala-t*, *af pala-j*, *af pala-tamā*, *af pala-tadā*, *af pala-ī'* 'nem csókolok stb.' PAASChrest. 06.

Ez azonban nem az eredeti finnugor tagadó szerkezet a mordvínban. Eredetileg bizonyára a mordvínban is hozzátették az egyes- és többesszám 1. és 2. személyére vonatkozólag a tagadó *e-*, *a-* igéhez az alanyi személyragokat, miként még a finnben látjuk (*en*, *et*, *ei*, *emme*, *ette*, *eivät anna* 'én nem adok stb.') vagy a mordvínhoz legközelebb álló cseremiszen (*om*, *ot*, *ok*, *ona*, *oda*, *oyat nal* 'nem veszek stb.' VÖ. BEKE: Cseremiszen nyelvtan 367). A mordvínban a tagadó ige egyesszámi 3. sz. alakja (mdE. *a*, *at*; mdM. *af*) állandósult az egyes- és többesszám minden személyében, azaz a tagadó ige tagadó határozószóvá merevedett, s a főigéhez tették hozzá az alanyi személyragokat: mdE. *a pala-n*, *a pala-t* stb.; mdM. *af pala-n*, *af pala-t* 'én nem csókolok stb.' PAASChrest. 06. A tagadó ige egyessz. 3. sz. alakjának általánosulására és határozószóvá való megmerevedésére más finnugor nyelvekben is találunk példát, így a finnben. Pl. Kiskóban az egyes- és többesszám mindhárom személyében az egyessz. 3. személyű *ei* általánosult. Lappajärviben (Savo) az egyesszám mindhárom személyében

gyakran használatos az egyessz. 3. személyű *ei*: *ei minä*, *ei sinä* 'én nem, te nem'. Némely helyen, pl. déli Pohjanmaaban a többesszám mindhárom személyében az egyessz. 3. személyű *ei* használatos; *ei me*, *ei te*, *ei ne* 'mi nem, ti nem, ők nem'. Nurmijärvenben a többesszám 3. személyében *ei* használatos, s a személyrag a főigéhez járul: *ei ovat (ten)* 'ők nincsenek'. Agricolánál is előfordul a megmerevedett *ei*: *ei te voi palvella* 'ette voi palvella' NyK. XVI, 434. Az észben az egyes- és többesszám mindhárom személyében az egyessz. 3. személyű *ei* vagy *ep* ($\rightarrow p$) állandósult; a livben pedig az egyessz. 3. személyű *ab* (vö. az utóbbi kettőre vonatkozólag részletesebben alább); *ei anna* 'nem adok stb.'; *ep ole* ($\rightarrow pole$) 'nem vagyok stb.' WIEDEMANN: Gramm. d. ehstn. spr. 1875, 478; *ab tapa* 'nem ölöm meg stb.' SjöGREN: Liv. gramm. 1861. 156; SUSAIK. II, 29.

A magyar *nem* tagadósó is a fgr. *ne* tagadó ige általánosult alakja, mégpedig ennek fgr. $*-m \sim *-β$ deverbális névszóképzős származéka. Vö. a szerző értekezését: NyK. XLVI, 395.

A két erzä-mordvín alak: *a*, *at* eredetibb $*ak$ -ból keletkezett $k \rightarrow t$ hangváltozással, illetőleg a $-k$ lekopásával:¹⁾ $*ak \rightarrow at$, $*ak \rightarrow a$.

Hogy az *a* eredetibb $*ak$ -ból lett, azt a következő jelenségek bizonyítják. A cseremiszenben is lekopott némely nyelvjárásban az egyesszám 3. sz.-ben a tagadó ige $-k$ -ja. Vö. BEKE: Cseremiszen nyelvtan 367. A szóvégi $-k$ lekopására más példánk is van a mordvínban, pl. a tagadó ige imperativusában is lekopott néha a $-k$: mdE. egyessz. 2. szem. *ilak* \rightarrow *ila*; a tagadó szerkezetben a főige végéről szintén lekopott néha a $-k$ deverb. névszóképző, mely eredetileg azonos az imperativus $-k$ módjelével: praeteritum: mdE. *eziñ pala(-k)*, *vano(-k)*, *niñe*; mdM. *ašēñ (ažēñ) pala(-k)*, *vanä*, *niñe* 'én nem csókoltam, én nem néztem, én nem nyeltem stb.'; participium: mdE. *aṗak pala(-k)*, *vano(-k)*, *niñe* 'nem csókolván, nézvén, nyelvén' PAASONEN MordwChrest. 011, 013, PAASONEN Mordw. Lautl. X. 15, 67. I. Szórványosan előfordul a mordvínban szóvégi $-t$ lekopása is (PAASONEN Mordw.Lautl. 67. I.), úgyhogy az *a* alakot *at*-ből is lehetne részben megmagyarázni.

Az *a* mellett a másik erzä-mordvín tagadó határozósó az *at*, ez is eredetibb $*ak$ -ból lett: $*ak \rightarrow at$. Hogy az *at* eredetibb $*ak$ -ból

¹⁾ SZINNYEI szerint (NyK. XLV, 286) az eredeti szóvégi $-k$ magánhangzó után megmaradt a mordvínban, nem szokott lekopni, sem $-t$ nem lett belőle.

lett, arra már SETÄLÄ is gondolt (**a-k*? > *a-t*, SUSAIK. II, 63). Köz-mordvin szóvégi *-k*-ből mássalhangzó utáni helyzetben rendszeren *-t* lett, így pl. az imperativusban: mdE. *vano-k* > *van-t* ,nézz'; *nil-k*' > *nil-t*' ,nyelj', mdM. *nil'-t* ua.; mdE. *ila t'ej-t*' (< **t'ej-k*') ,ne tégy!' PAASCHREST. 013. A *-k* deverb. névszóképzőből, amely eredetileg azonos az imperativus *-k* módjelével, szintén *-t* lett: praeteritum mdE. *ežin vano(-k)* > *van-t*, *nil-t*' (< **nil-k*'), mdM. *ežin nil'-t*' ,én nem néztem, nyeltem'. Participium: *apak vano(-k)* > *van-t*, *nil-t*' (< **nil-k*') PAASCHREST. 011–013; mdM. *apak nil't*, *patt*' NYK. XIII, 99 ,nem nézvén, nyelvén, hajtván (nézve stb.).' PAASONEN Mordw. Lautl. 22, Chrest. 013, BUDENZ: NYK. XIII, 94, 117, SZINNYEI: NYK. XLV, 284.

Előfordul azonban a mordvinban magánhangzó utáni helyzetben is szóvégi *-k* > *-t* hangváltozás, így a tagadó ige imperativusában is: mdE. *ila-k*, mdM. *t'a-t*, *da-t*. Másképp SZINNYEI: NYK. XLV, 287, vö. alább.

SETÄLÄ szerint (SUSAIK. II, 79) a mordvin *a* tagadószo eredetibb **a-i*-ből való, a végében a fgr. deverb. **-i*, **-j* névszóképző rejlik. PAASONEN szerint (MordwLautl. 38, 63) az *a*, *at* tagadószo eredetibb közmordvin **axt*-ből való. Arra vonatkozólag, milyen elemeket látott az utóbbi alakban, részletesebben nem nyilatkozott.

Az mdE. **ak* tagadó igében levő *-k* nem más, mint a fgr. **k* ~ **γ* deverb. névszóképző, mely praesensjelül szokott szerepelni a fgr. nyelvekben, így a tagadó *e-*, *a-* igében is, vö. cser. *a-γâ-m*, *o-γâ-m* ,én nem'; *a-γâ-t*, *o-γâ-t* ,te nem'; *a-k*, *o-k* ,ő nem' BEKE: Cseremisiz nyelvtan 362, 367; votj. *u-g* ,ő nem'; zürj. *o-g* ,én nem, mi nem', SETÄLÄ: TuM. 61–3, SZINNYEI: FgrSpr.² 79, 118, 120, NYH.⁷ 84, 109,

A mdM. *af* tagadó ige *f*-jében a fgr. **p* ~ **β* deverb. névszóképző rejlik, mely szintén praesensjelül szokott szerepelni a fgr. nyelvekben, így a tagadó igében is: mdM. *a-f*; mdE. M. *a-pa-k* (participium, vö. a szóvégi *-k* mivoltára alább); votj. *e-v*, *g-v*, *e-b* (*evel*, *evel*, *cbä* ,ő nem'); zürj. *a-b* (*abu* ,én nem, te nem, ő nem'); észt *e-p* (= *p*) ,én nem, te, ő nem, mi, ti, ők nem'; livL. *a-b* ua. BUDENZ (NYK. XIII, 94) a fgr. **p* ~ **β* deverb. névszóképzős tagadó igealakokhoz sorolja a finn *epä-* szót is, mely összetételekben fordul elő, pl. *epä-tasaise-* ,inæqualis, non planus'. A finn *epä-* szó tehát e szerint azonos volna az mdE. M. participiummal: *a-pa(-k)*. Vö. SETÄLÄ: TuM. 14, 27, 29, SZINNYEI: FgrSpr.² 77, 122,

NyH.⁷ 84, 109 WIEDEMANN: Gramm. d. syrj. sprache. 1884. 189. Ez a $*p \sim *-\beta$ deverb. névszóképző az erzä-mordvinban ritkábban használatos (NyK. XIII, 29), azért fordul elő az erzä-mordvin tagadó ige végén is $*p \sim *-\beta$ képző helyett $*k \sim *-\gamma$ (mdE. $*ak > at$, $a \sim mdM. af$); de már a participiumban az erzä-mordvinban is $*p \sim *-\beta$ képző van: mdE. M. $a-pa-k$.

II. Megvan azonban még a mordvinban a fgr. tagadó szerkezet eredetibb alakja is: a tagadó igéhez járulnak hozzá az igenévképzők, mód- és időjelek, az alanyi és tárgyias személyragok, a főigéhez pedig igenévképző, s az utóbbi alak azután az egyes- és többesszám minden személyében változatlan. Itt tehát még megvan az eredeti fgr. névszói (nominalis) tagadó szerkezet, azaz még tárgyfogalmak (nomen agentis) alakjában van a gondolati tartalom kifejezve, még nem állapotszókalmak (nomen actionis) alakjában, a főige tudniillik igenév. Pl. praeteritum: mdE. *eiñ pala-(k)* 'én nem-é-k csókoló', értsd: én nem (a multban) csókoló, azaz: nem valék csókoló, t. i. lény. Vö. a finn tagadó praesens szerkezetet: *en anna-k* 'én nem adó', értsd: én nem (vagyok) adó lény. Meg kell azonban jegyezni, van a mordvinban újabb, nem-névszói praeteritumos szerkezet is: mdE. *a tokil* 'nem érint vala'; *a pelilt* 'nem félnek vala'. Ez az ú. n. *l*-es praeteritum. Vö. alább.

1. A mordvin praeteritumban a tagadás úgy történik, hogy a tagadó *e-* (*i-*) igetőhöz hozzájárul a fgr. $*-j$ ($*-i$) deverb. névszóképző, mely a finnugor nyelvekben praeteritum-jelül szokott szerepelni (SETÄLÄ: TuM. 99, 106, 170, SZINNYEI: FgrSpr.² 80, 122—4, NyH.⁷ 86), utána pedig az egyes- és többesszám 1. és 2. sz.-ben a praeteritum-személyragok, miként más igéknél (mdE. *pali-ñ*, *pali-t'*, *pali-ñek* (*pali-mě*), *pali-de*; mdM. *pala-ñ*, *pala-t'* *pala-mě*, *pala-dē*. Pl. ePensa.: Egyessz. 1. sz. *e-i-ñ*, 2. sz. *e-i-t'*. Többessz. 1. sz. *e-i-ñek'*, 2. sz. *e-i-de*; PAAS. MordwChrest. 011, MordwLautl. 27. Az egyes- és többesszám 3. sz.-ben csak a pusztá $*-s \sim *-\acute{s}$ deverb. névszóképzős igető szerepel személyrag nélkül, miként más igéknél is (mdE. M. *pala-s*, *pala-st'*): mdE. egyessz. 3. sz.: *e-s*, többessz. 3. sz.: *e-s-t'*; mdM. egyessz. 3. sz.: *o-š* (*i-š*), többessz. 3. sz.: *o-s-t'* (*i-s-t'*), PAASChrest. 011. Az egyes- és többesszám 3. sz.-nek hatása alatt belekerült a $-š$ praeteritumjel az egyes- és többesszám 1. és 2. sz.-be is (SZINNYEI, FgrSpr.² 82, 124), úgyhogy a praeteritumban kétféle alakok vannak: mdE. egyessz. 1. sz.: *e-š-i-ñ*, 2. sz.: *e-š-i-t'*;

többsz. 1. sz. *e-é-i-ńek* (*e-é-i-mě*), 2. sz.: *e-é-i-de*; mdM. egyessz.: 1. sz.: *ə-é-ə-ń* (*i-é-ə-ń*), 2. sz.: *ə-é-ə-t'* (*i-é-ə-t'*); többsz. 1. sz.: *ə-é-ə-mě* [*i-é-(ə)-mě*], 2. sz.: *ə-é-ə-ďě* [*i-é-(ə)-ďě*] PAASChrest. 011, NyK. XII, 197. A főigéhez a fgr. **k ~ *γ* deverb. névszóképző járul, miként a tagadó szerkezetben más fgr. nyelvekben is (SETÁLÁ: TuM. 28, BEKE: Cseremisiz nyelvtan 362). Ez a *-k* néha lekopott, vagy mássalhangzó utáni helyzetben *-t-vé* lett, miként följebb is láttuk már: mdE. *pala-(k)*, *nano-(k)*, *van-t*, *ńile*, *ńil-t'*; mdM. *pala-(k)*, *vanū*, *vanōk*, *ńilē*, *ńil'-t'* PAASChrest. 011, BUDENZ: NyK. XIII, 97.

A mdM.-ban a fent tárgyalt *ə-ə-ń* (*i-é-ń*) stb. praeteritum alakokon kívül más praeteritum alakok is vannak: Egyesszám 1. sz.: *ašə-ń*, 2. sz. *ašə-t'*, 3. sz. *ašə-é*. Többszám 1. sz. *ašə-mě*, 2. sz. *ašə-ďě*, 3. sz. *ašə-št'* PAASChrest. 011. Ezek az alakok nem egyszerűen az *a-* tagadó igének *-š* praeteritum-jeles vagy *-š* gyakorító képzős (vö. Nyr. XIII, 148) alakjai, hanem a mdM.-ban külön fejlődött az *a-* tagadó ige és az *ašt-* 'leben, sein, sich befinden' ige összetételéből a létezés fogalmának tagadására (non est, nincs, nincsen) külön tagadó ige: **a-ašt-k* [vö. fS. (Savo): *ei anna-k* 'nem adok'; fl. *ei sao-k* 'ich sage nicht'; lpK. *el-lea-k* 'nincs' NyK. XLV, 278, 284] > **ašk* > *aš*. Lehetett ilyen fejlődés is: **a-ašt-k* > **a-šk* > (hézag-töltő *-j*-vel:) **a-j-ašk* > *ajaš*. Vö. alább.

A létet tagadó moksa-mordvin *aš*, *ajaš* igéből egyszerűen tagadó ige lett, sőt tagadó határozószó is (non est > non). Pl.: mdM. *aš košəŋga* 'sehol', *aš-kovīŋga* 'sehová'; *aš k'ivōk* 'senki'; *aš-mežəvōk* 'semmi', PAASChrest. 61, NyK. V, 155, XIII, 100; *kuł' sašt*, *kuł' aš* 'akár jöttek, akár nem' NyK. XIII, 100; *jakat' ervaš ali aš* 'mentél-e férjhez vagy nem?' uo. Hasonló jelentésfejlődést találunk más esetben is, így az erzä-mordvin *avoł*, amely tulajdonképen = *a-voł*, *a-ul'* (vö. f. *ei ole*) 'non est', egyszerűen tagadó határozószó gyanánt fordul elő: *mon avoł seń kis sīń* 'én nem azért jöttem' NyK. XIII, 100; *avoł sońze, a tūt'anžo sońze* 'nem őt, hanem az ő atyját' uo.; *avoł išt'a* 'nem így' PAASChrest. 62.

Az így keletkezett mdM. *aš*-tagadó ige tövéhez hozzátették a rendes praeteritum-végzeteket: egyesszám 1. sz. *ašə ń* 2. *ašə-t'* 3. *ašə-é*; többszám 1. sz. *ašə-mě* 2. *ašə-ďě* 3. *ašə-št'* PAASChrest. 011. Az egyes- és többszám 1. és 2. személyének praeteritum-végzetében bennerejlik az alanyi személyragokon kívül a **-j* (**-ĭ*) praeteritumjel is: mdM. egyessz. 1. sz. **ńil'e-ĭ-n* > *ńil'ə-ń*; 2. sz. **ńile-ĭ-t* > *ńil'ət'* stb. Az egyesszám 3. személyében (*ašə-é*) csak a

praeteritum-jel(-*š*) van alanyi személyrag nélkül; a többessz. 3. sz.-ben (*ašā-št'*) a praeteritum-jel és a többesjel: **-š-t' > -št'*. Hogy a mdM. *ašā-n*, *ašā-t'* stb. praeteritum-alakokban az *-š* nem praeteritum-jel, azaz nem a fgr. **-š ~ *-š* deverb. névszóképző változata (vö. SUS-Toim. XXII, 32), azt mutatja egyrészt az egyes- és többesszám 3. sz. *-š*, *-št'* végzete (*ašā-š*, *ašā-št'*), mely nem más, mint a fgr. **-š ~ *-š* deverb. névszóképzőből való praeteritumjel, úgyhogy még *-š* praeteritumjel fölösleges volna; mutatja továbbá másrészt az a körülmény, hogy az *aš*-többől praesens is van: mdM. egyessz. 1. sz. *ašan* 2. *ašat* 3. *aš*; többessz. 1. sz. *ašlama*, 2. *aštada* 3. *ašūt*, *ašt* 'én nem vagyok stb.' NyK. XIII, 100. A gyakorító *-š* képzővel (NyK. XIII, 65. PAAS. MordwLautl. 32, Nyr. XIII, 100) sem lehet azonos a mdM. *ašā-n*, *ašā-t'* stb. praeteritumalakok *-š*-se, l. a megokolást alább.

A lét tagadására a mdM. praeteritumban nem az *ašān*-féle praeteritumalakok szolgálnak, hanem az *l'*-es praeteritumalakok, az *ašān*-féle praeteritumalakokban ugyanis elveszett a lét tagadásának a fogalma, s csak a tagadás fogalmát fejezik ki: mdM. egyessz. 1. sz. *ašelen* 2. *ašelet* 3. *ašel*; többessz. 1. sz. *ašelemä* 2. *ašeledä* 3. *ašelt* 'nem valék stb.' NyK. XIII, 100, PAASChrest. 61. A *-len*, *-let* stb. végzetek itt nem mások, mint az *ul'e*, *ul'a*-létige praeteritumalakjai, vö. NyK. XIII, 75, 79, XIX, 127, SUSAik. II, 81, 99, 159. Az erzä-mordvínban más ige szolgál a lét tagadására: *araš* 'non est', praeteritum: *arašēl* 'nem volt', vö. alább.

A mdM. *ašā-n*-féle tagadó praeteritumalakok újabb eredetűek, mint az *ašān* (*išān*)-féle tagadó praeteritumalakok. Az előbbieket már csak azután keletkezettek, mintán már az *a*-tagadó igéről átkerültek a praesensben a személyragok a főigére (**a aštk > aš*: mdM. *aša-n*, *aša-t* stb.), s az *a* tagadó ige tagadó határozószóvá merevedett.

2. **Conjunctivus.** AHLQVIST és PAASONEN (Chrest. 012) így nevezte; BUDENZ (NyK. XIII, 78, XIX, 117) potentialisnak, lehetőség-módnak; WIEDEMANN és REGULY conditionalisnak. Ezt az alakot úgy képezik, hogy az erzä-mordvín *a*, moksa-mordvín *af* tagadó igéhez, illetőleg határozószóhoz hozzáteszik az *ul'e* (*< *vole-*) létige praeteritum-alakjait (**vol-i-n*): mdE. *a-vol'in* (*a-vol'en*, *a-ul'in*); mdM. *af-šl'en* stb., vö. PAASChrest. 012. SETÄLÄ szerint (SUSAik. II, 28, 82, 159) az erzä-mordvínban is a **p ~ *β* igenévképzős tagadó igékhez, az **a-vo*-hoz járulnak hozzá a létige praeteritum-alakjai,

miként a moksa-mordvinban az *a-f*-hoz; de vö. a tagadó conjunctivus alakokat a nem-tagadó conjunctivus alakokkal: mdE. *pala-vol'en*, *pala-vl'in* stb. 'ich würde küssen, ich hätte geküsst' (PAAS-Chrest. 08); *seredevel* 'beteg lenne' NyK. XIX, 128; *kuluvul'ne* (\rightarrow *kuluvul'in*) 'meghálnánk' SUSToim. XXII, 87. Az egyes- és többesszám 3. sz.-ben nem az $*-s \sim *-z$ igenévképzős fő szerepel praeteritum-tőül, miként a nem-tagadó igeragozásban (vö. mdE. M. *nil's*, *nil'st'*), hanem a $*-j$, $*-i$ igenévképzős fő: mdE. *avol'*, mdM. *aſſel'*. Az utóbbi két alakban a tagadó ige végén levő *l*-be beleolvadt a $*-j$, $*-i$ igenévképző, illetőleg praeteritum-jel (vö. NyK. XIII, 94, 95, 100, SUSAik. II, 28, 159). A tagadó ige ezen praeteritum alakjai után a főige $*-k \sim *-γ$ igenévképzős alakja szerepel. Ebből a szóvégi *-k*-ből néha itt is *-t* lett, vagy néha eltűnt. Pl. mdE. egyessz. 1. sz. *avol'in* (*avol'en*, *aul'in*) 2. sz. *avol'it'* (*avol'et'*, *aul'it'*) 3. sz. *avol'* (*aul'*) többessz.; 1. sz. *avol'inek* (*avol'nek'*, *aul'inek*) 2. sz. *avol'ide* (*avol'de*, *aul'ide*) 3. sz. *avolt'* (*aul't'*) *pala(k)*, *vano(k)*, *vant*, *nil'e*, *nil't'*; mdM. egyessz. 1. sz. *aſſel'en* 2. sz. *aſſel'et'* 3. sz. *aſſel'*; többessz. 1. sz. *aſſel'mē* 2. sz. *aſſel'edē* 3. sz. *aſſel't'* *pala(k)*, *vanū*, *vanōk*, *nil'e*, *nil't'* 'én nem csókolnék v. nem csókoltam volna stb.' PAAS-Chrest. 012.

A jelentésfejlődésre (praeteritum \rightarrow conjunctivus, potentialis: 'csókolok vala \rightarrow csókoltam volna, csókolnék') vö. a szerző Magy. Tört. Mondattan 94. l.

3. Desiderativus. Így nevezte AHLQVIST, BUDENZ (NyK. XIII, 82) és PAASONEN (SUSKAik. II, 164), WIEDEMANN pedig optativus praeteritumnak. Ez az igealak a következő alkotó elemekből tevődik össze. A mdE. *a*, mdM. *aſ* tagadó igéhez, illetőleg határozószóhoz hozzájárul a létige töve (a mdE.-ban *vol-*, a mdM.-ban *fſl-* alakban), ehhez pedig a fgr. $*-sk-$ gyakorító képző, melyből hangátvetéssel *ks* lett a mordvinban, vö. SUSToim. XXII, 32, 69, XLI, 70, 83. A finnben is előfordul ez a gyakorító képző ily hangátvetéssel: *uiskentele* \sim *uiksentele* 'úszkál' SUSAik. II, 179, BUDENZ UA. 27. SACHMATOV (i. m. 820) is evvel a képzővel magyarázza a nem-tagadó desiderativust. Az így alakult tagadó igetőhöz azután hozzájárultak a praeteritum-végzetek (mdE. *-l'in*, *-l'it'*, *-l'*; mM. *-l'en*, *-l'et'*, *-l'* stb.), mert idő szempontjából ez a desiderativus praeteritum. A tagadó ige ezen alakjai mellett a főige $*-k$ igenévképzős; ebből a szóvégi *-k*-ből néha itt is *-t* lett, vagy néha itt is elveszett. Pl. mdE. egyessz. 1. sz. *avol'-ksel'in* stb. *pala(k)*, *vano(k)*, *vant*, *nil'e*, *nil't'*;

mdM. egyessz. 1. sz. *aŕšl'ksšl'ŋ* stb. *pala(k)*, *vanā*, *vanšk*, *niŕ'ē*, *niŕ't* 'nem akartam csókolni stb.' PAASChrest. 012.

A mdE.-ban a tagadó igevégzetek néha a főige végére kerülnek, s az ily alakú főige elé a pusztá tagadó *a* határozószó: *a pali-ksel'in* stb. PAASChrest. 012. Ezek tehát már újabb tagadó alakok, mint az előbbieek, nem névszói természetűek.

SETÄLÄ kissé másképp magyarázta (SUSAik. II, 28, 164, 178—9, 182) a desiderativusi alakokat. Szerinte ezek a következő elemekből állanak: **a-vo* (= a tagadó *a-* ige fgr. **p ~ *-β* deverb. névszóképzős származéka; de vö. ez ellen, amit fent a conjunctivusnál mondtunk a mdE. *pala-vl'in* alakra való hivatkozással) + létige + *-ks_g-* (= konjunktivsuffix = frequentativ-continuativ-inchoativ suffix) + *-l_g-* (= konjunktivsuffix = frequentativ-continuativ suffix; de vö. ez ellen alább a conditionalis conjunctivust: mdM. *palaf't'et'el'ŋ* PAASChrest. 012).

A desiderativusi igealakok jelentésfejlődését pedig így magyarázta SETÄLÄ (SUSAik. II, 180): „Eine iterierte oder beginnende Thätigkeit kann leicht als eine konative aufgefasst werden und dem Versuchen verwandte Vorstellungen sind die Begriffe eines Beabsichtigens und Wollens.“

BUDENZ is az itteni magyarázatunktól eltérően magyarázta a desiderativus alakját és jelentését (NyK. XIII, 83). Szerinte: „a mordM. *-lksilen* stb., s a mordE. *-kselin* stb. végű igealakok tulajdonképen nem vehetők külön desiderativ (v. optativus) módnak, hanem inkább desiderativ (conativ) értelmű igétől való indicativusbeli praeteritumnak tűnnek föl (sa- mellett: *salksil-* 'kommen wollen', praet. *salksilen* stb.). A desiderativ értelemhatározást, az *aŕlksilen maksa* 'nem akartam megadni' tagadó alak szerint, nyilván segédige eszközölte, s ilyenül alkalmasint a *kelge-* (v. PAASChrest. 75.: mdM. *kel'go-*, mdE. *kel'ge-*) 'szeretni, akarni' igeének frequentativuma szolgált (*kelkse-*, *kelksele-*), miszerint pl. *salksilen*-nek régibb teljes alakja ez volt volna: *sa-gelkselen* (tkp. „jönni akargattam“), a miből a mordE. *sakselin* is válhatott.“

Az 1821-ben kelt erzä-mordvin Újtestamentom-fordításban ily alakok vannak: *jartsikskelin* (újabbban: *jartsakselin*) 'enni akartam'; *simekskelin* 'inni akartam'; *čavikskeleŋ soŋze* 'meg akartam ölni őt'; *purnikskeleŋ* 'össze akartam gyűjteni', NyK. XIII, 82. Tehát itt *-ksel-*, illetőleg eredetibb *-skel-* helyett *-kskel-* van. Ez a jelenség összefügg valószínűen azzal, hogy a mordvinban egyes mással-

hangzó csoportok elé *k*- kerül, így *st*- elé: mdE. *stardoms*:mdM. *kstardoms* 'überwältigen' PAASChrest. 129; *sn*- elé: *snav*:*knav* 'erbse' PAASMordvLautl. 53; *šn*- elé: mdM. E. *šna*: mdE. *kšna* 'riemen'. uo.; *št*- elé: mdE.M. *štams* ~ mdE. *kštams* 'waschen' PAASChrest. 137; mdE.M. *šta* ~ mdE. *kšta* 'wachs' uo. Más mássalhangzó is kerülhet egyes mássalhangzócsoporthoz, így *p*- kerülhet *sk*-, *st*- elé, PAASMordwLautl. 54.

4. Conditionalis. Az eredetibb conditionalis tagadó szerkezet ma már csak a mokša-mordvínban fordul elő. Minthogy a tagadó conjunctivus *aŕl'ən* stb. alakot a nyelvérzék így elemezte: *af* (= tagadó határozószó) + *l'ən* (conjunctivus végzet), azért a conditionalisban is az *af* tagadó határozószóhoz hozzátették a rendes conditionalis-végzeteket, vö.: mdM. *palańđeran* (praesens), *palańđerən* (praeteritum), *palańđerəl'ən* (conjunctivus): *-đeran* stb. (praesens), *-đerən* stb. (praeteritum), *-đerəl'ən* stb. (conjunctivus): *af't'ėran* stb., *af't'ėrən* stb., *af't'ėrəl'ən* stb. Az így alakult tagadó ige után eredetileg bizonyára a főige *-k* deverb. névszóképzős alakja következett s ennek fent látott alakváltozatai (*-k* > *-t*, *-k* > \emptyset), miként a tagadó praeteritumban, conjunctivusban, desiderativusban: *af't'ėran* stb., *af't'ėrən* stb., *af't'ėrəl'ən* stb. *pala(k)*, *vanā*, *vanāk*, *ńil'ē*, *ńil't'*. Ma azonban már nincs meg ez az eredeti szerkezet, hanem ma már a *-k* vesztett főigéhez hozzáteszik a praesensben az *af't'ėran* stb., a praeteritumban az *af't'ėrən* stb., a conjunctivusban az *af't'ėrəl'ən* stb. tagadó conditionalis igealakokat: Praesens egyessz. 1. sz. *pala-ft'ėran* 2. *-ft'ėrat* 3. *-ft'ėrej* stb. 'ha én csókolok, wenn ich küsse stb.' Praeteritum egyessz. 1. sz. *pala-ft'ėrən* 2. *-ft'ėret'* 3. *-ft'ėrés* stb. 'wenn ich küsste' stb. AHLQVIST a *kulindärən* alakot így fordítja: 'wenn ich gestorben wäre' NyK. XIII, 81. Conjunctivus egyessz. 1. sz. *pala-ft'ėrəl'ən* 2. *-ft'ėrəl'ət'* 3. *-ft'ėrəl'* stb. 'wenn ich küssen würde, wenn ich geküsst hätte stb.' PAASChrest. 012.

Kérdés, milyen elemekből áll a conditionalis praesens *-đeran*, praeteritum *-đerən*, conjunctivus *-đerəl'ən* végzet. Vizsgáljuk e végzeteket a nem-tagadó conditionalisban. A nem-tagadó conditionalis praesensben az erzä-mordvín nyelvjárásokban kétféle alakot találunk: mdE.¹⁾ egyessz. 1. sz. *pala-ńėnan* 2. sz. *pala-ńėnat* 3. sz. *pala-ńėñē*,

¹⁾ A mokša-mordvín nyelvjárásokból ily alakokat nem közöl PAASONEN, de ott is kellett lenniök ilyeneknek, mert az ott előforduló conditionalis alakok hangtanilag csak ilyenekből magyarázhatók.

többsz. 1. sz. *pala-ñet'amk* 2. sz. *pala-ñet'adk* 3. sz. *pala-ñenil'* ,wenn ich küsse stb.' Ezek mellett előfordulnak ily alakok is: mdE. egyessz. 1. sz. *palinđeran* 2. *palinđerat* 3. *palinđerej*; többsz. 1. sz. *palinđeratanok* 2. *palinđeratonok*¹⁾ 3. *palinđerajt'* ,wenn ich küsse' PAASChrest. 09; mdM. egyessz. 1. sz. *pala-ñderan* 2. sz. *pala-ñderat* 3. sz. *pala-ñderej*; többsz. 1. sz. *pala-ñdera-tamä* 2. sz. *pala-ñderatadä* 3. sz. *pala-ñderexjt'* (*pala-ñderexjt'*) ua. PAASChrest. 09.

Hangtanilag csak az előbbi alakok (mdE. *pala-ñenan* stb.) lehetnek az eredetiek. Ezek közt vannak oly alakok, amelyekben csak egyszer szerepel az *-ñ-*: a többsz. 1. és 2. sz.: *pala-ñet'amk*, *pala-ñet'adk*; a többi alakban kétszer fordul elő az *-ñ-*: *pala-ñenan* stb., vö. följebb. Az eredeti alakok azok, amelyekben az *-ñ-* csak egyszer szerepel, a többi alakban az *-ñ-* csak elismétlődéssel került oda. Ily elemismétlődések éppen a mordvinban gyakoriak, pl. az allativusban:²⁾ mdE. *moda* ,föld': *moda-ñen* (határozatlan alak), *moda-ñt'en* (határozott alak); *vel'e* ,falú': *vel'e-ñen*, *vel'e-ñt'en* PAASChrest. 01—02; az ablativusban *-de* helyett *-dede*, így a személynévmásban: mdE. *moñ-deden*, *toñ-dedet*, *soñ-dedenze*, eOrk. *soñdeden^dzä* PAASChrest. 128. stb. ,tőlem, tőle, tőle stb.', NyK. XIII, 53—4; mdM. *mo(ñ)-dädän* stb. ua. PAASChrest. 96. A kicsinyítő *-ka* képző is előfordul elemismétlődéssel: *idaka* > *đaka* ,gyermekeske': eKažl. *đakaka* PAASMordwLautl. 11. A mutató névmások előfordulnak nyomatékosítva töismétléssel: mdE. *t'e-t'e*. mdM. *t'i-t'e* ,eben dieser', PAASChrest. 140, NyK. XIII, 56; mdM. *set-sä* ,az' NyK. XIII, 56; mdE. *še-t'e* ,eben jener' PAASChr. 122. A determináló névmási elem (*-n*) is előfordul megismételve: (gen.) *ava-s-nä-n* PAASMordwLautl. 123.

Hogyan keletkeztek a mdE. *pala-ñenan*-féle alakokból a *palinđeran*-féle alakok? Az első *ñ*-ből *ñd'* lett, vö. ily hangfejlődése: mdE. *keñerems*, *käñirims* > *k'end'irims* ,reifen, fertig werden' PAASChrest. 77, MordwLautl. 42; eKal. *k'ėnir* > *k'end'ir*, eKažl. *k'ėnir* > *k'änd'ir* ,vorderarm, elle'; vö. f. *kyynär*.

A második *ñ*-ből elhasonulással (dissimilatio) *ř* lett, mdM. *k'ėnend'ams* ~ mdM. *k'ėnėd'ams*, mdE. *k'ėnardoms* ,sich freuen' (tatár: *kinän*) PAASChrest. 75. Vö. még az elhasonulásra: *đ* > *ř*:

¹⁾ Ez a többes 2. sz. a többes 1. sz. eltolódásából keletkezett.

²⁾ Másképp: BUDENZ, NyK. XIII, 32; PAASONEN, MordwLautl. 41, 65, 96.

mdM. *t'ede* > *t'ere* 'mutter' (anredeform) PAASChrest. 140. A többsz. 1. és 2. sz.-ben nincs elismétlődés, mint fent láttuk, ezen alakoknál tehát az *í* a többi alak analógiájára keletkezett, hasonlóképpen a conditionalis conjunctivusának minden alakjában.

A conditionalisban szereplő elemismétlődéses *-ń* hangtani fejlődésének tisztázása után fölmerül a kérdés, milyen szerepe van ennek az *-ń*-nek. Ez az *-ń* nem más, mint a fgr. **-n + *-k ~ *-γ* conditionalisjel (NyH.⁷ 112, FgrSpr.² 125), melyben az *-n* mozzanatos történésfélét jelölő képző, a **-k ~ *-γ* pedig praesensjel, mely eredetileg deverb. névszóképző, azaz igenévképző volt, SUSaik. II, 152 stb., NyH.⁷ 84, FgrSpr.² 119. A további jelentésfejlődésre vö. a szerzőnek A mondattan elmélete c. m. 163. l.

A moksamordvín nyelvrészek a *palanđerán* (praes.), *palanđerén* (praet.), *palanđerel'ń* (conj.) conditionalis alakokban csak a *-đer*-t vette conditionalis-módjelnek, az előtte levő *-ń*-et pedig az igetőhöz vontatta oda, úgyhogy az *-ńđer*- conditionalis-módjel mellett *-đer*-alakváltozat keletkezett. Erre okul szolgálhatott az, hogy a mordvínban az *-ńđ*-hangsoport váltakozni szokott *-đ*-vel, pl.: mdPšen. *monđinā* > *modinā* 'nekem'; *māńđenák* > *māđenák* 'nekünk' PAAS-MordwLautl. 42; mSel. *inđń* ~ eMar. *idem*, mPšen. *id'ń* 'vad' uo.

A mdE. *-đer*-, mdM. *-đer*- conditionalis-módjelhez hozzájárulnak a rendes praesens személyragok, praeteritum- és conjunctivus-végzetek: mdM. *-đerán* stb., *-đerén*, stb. *đerel'ń* stb. Ezeket a conditionalis-végzeteket hozzátették a mdM. *af* tagadó határozószóhoz, miként a conjunctivusban és desiderativusban a conjunctivus, desiderativus végzeteket: mdM. *af-t'érán* stb., *af-t'érén* stb., *af-t'érél'ń* stb.

BUDENZ (NyK. XIII, 80, 96) másképp magyarázta a md. conditionalis alakok alkotó elemeit. Szerinte a conditionalis alakok utórészében külön ige rejlik, a *därä-* (*dära-*) segédige indicativus praesens ragozással; előrészükből pedig az igetőhöz lappangó *ǰ* meg *-n* képző járult (mdM. *sodań*-, mdE. *sodń*). A *därä-* segédige BUDENZ szerint még külön állva is előfordul az egyessz. 3. sz.-ben: *tärāj* alakban; pl. *tärāj mon mo'ńan, kandan tol* 'ha én megyek, hozok tüzet'. A *tärāj* megfelel itt szerinte az orosz *bud'e*, *bud'et*-nak 'wenn etwa, falls etwa', eredetileg: 'leszen', s a magyar *történik* igével tartozik egybe. „A mordvín *tärä-* mint encliticus segédige (*därän*, *därüt* stb.) az *-n* végű igealakon (mdM. *sodań*-, mdE. *sodń*-), melyben gerundium-félét láthatunk, tkp. csak az állított

cselekvésnek 'történetes beállását' emeli ki, miszerint pl. *näindärän* 'ha látok' eredetileg csak ezt tette: 'látva-történem, látva-leszek' (v. látni-történem, látni-leszek)', azaz: 'történetesen látok, látni találok', mert *näindärän* helyett ez is mondható: *täräj, mon näjan* 'lesz (történik), hogy én látok'. BUDENZnek e magyarázata ellen szólnak a fent tárgyalt különféle md. nyelvjárási alakok, amelyek BUDENZ elméletével nem magyarázhatók meg. SACHMATOV is (i. m. 815. l.) a *d'ara* ige és az *-n* participium-képzős ige összetételéből magyarázza a md. conditionalis igealakokat, miként BUDENZ.

Az mdE.-ban a conditionalis praesens így van szerkesztve: *a sodindärän* 'ha nem tudok stb.' (NyK. XIII, 94), az ily alakok azonban már újabb eredetűek, mert itt nem a tagadó ige személyragos alakjai kerülnek az igenévképzős főige elé, hanem az a tagadó határozószó járul a nem-tagadó conditionalis igealakok elé.

4. Imperativus. A tiltó igető a mordvinban az *i-* tagadó ige és az *-l* gyakorító ige képző összetételéből áll: közmordvin **il'a-*, miként más fgr. nyelvekben is, pl. fS.: *elä-* (*el-*), *älä-* (*äl-*); lpS. *ele-*, *äle-*, *ale-* (*el-*, *äl-*, *al-*); vog. *ul-*; osztj. *al-*, Nyr. XIII, 148. Az itt szereplő *-l* SZINNYEI szerint (Nyr. XIII, 148, 149. Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje?) azonos 'az *-l* momentan v. intensív képzővel, mely a cselekvés hirtelen beállását vagy erősségét, energiáját jelezvén, nagyon alkalmas a tiltó ige tövének képzésére, ill. arra, hogy az egyszerűen tagadó igét speciálisabb, energikusabb értelművé tegye'.

A mdM.-ban és egyes mdE. nyelvjárásokban az eredeti *il'a* imperativustól szókezdő *i-*-je lekopott (vö. imperativus egyessz. 2. sz. eMar., eJeg. *il'a* ~ eKal., eKazl. *l'a*, PAASMordwLautl. 103), miként sok más esetben is: eJeg. *il'ščan* ~ eKal. *liščan* 'ich schlage' uo. mdE. *id'aka* ~ *d'aka*, *t'aka* 'gyermekecske' PAASChrest. 62, 139, MordwLautl. 10, 49; mdE. *ist'a* ~ *št'a*. mdM. *sta* 'so' PAASChrest. 66. mdE. *ist'amo* ~ mdM. *stamä* 'solcher' uo. A tagadó ige tárgyasragozású optativus-alakja: mdE. *il'inde* ~ *l'inde* PAASChrest. 019. Más magánhangzók is lekoptak a szó elejéről: mdE. *udalo* ~ mdM. *ftalä* 'hinter' PAASChrest. 146; mdE. *umar* ~ mdM. *mar* 'alma' PAASMordwLautl. 103; mdM. *if'k'e* ~ *f'k'e* 'egy' PAASChrest. 152, NyK. XIII, 59.

Az így rövidüléssel keletkezett *l'a*-ból a mdM.-ban *d'a* lett, majd ebből *t'a* (vö. az utóbbi hangváltozásra: mdE. *id'aka* > *d'aka* > *t'aka* 'gyermekecske' PAASMordwLautl. 49).

A mdE. *il'a-*, mdM. *d'a-*, *t'a-* tiltó igetőalakhoz járult, miként

más igék imperativusában, a *-k* deverb. névszóképző, melyből praesensjel lett. Így tehát a md. tiltó igealakok fölszólítólag ejtett indicativus praesens alakok, miként a fgr. imperativus igealakok általában, SUSAik. II, 182, FgrSpr.² 126. Ez a *-k* néha lekopott (mdE. egyessz. 2. sz. *il'a-k* > *il'a*), néha *-t*-vé lett (mdM. egyessz. 2. sz. *d'a-t*, *t'a-t*). SZINNYEI szerint (NyK. XLV, 287) „az mdE. *il'a-k*-nak megfelelő mdM. *t'a-t*, *d'a-t* nem *k* > *t* hangfejlődés útján jött létre, hanem a pluralis 2. sz. *t'a-dā*-, *d'a-dā* mellett nyilván más igék ind. praesensének analógiájára alakult (*palatadā*: *palat* ~ *t'adā*, *d'adā*: *t'at*, *d'at*)⁴. Az imperativus egyessz. 2. sz.-ben nincs személyrag, a többessz. 2. sz.-ben mdE. *-do*, mdM. *-dū*: mdE. *il'a-do*, mdM. *d'a-dū*, *t'a-dū*.

A főigéhez a fgr. **-k* ~ **-γ* igenévképző járul, néha a fgr. **-j* (pl. mdM. *t'at moraj* „ne dalolj” AHLQVIST: Mokschamordw. Sprachproben 132, NyK. XIII, 99, SUSAik. II, 177). A *-k* néha lekopott, mássalhangzó után pedig néha *-t* lett belőle. Vö. előbbre. Pl. Egyessz. 2. sz. mdE. *il'a* (*il'ak*); mdM. *t'at* (*d'at*) mdE. *pala(k)*, *vano(k)*, *vant*, *nil'e*, *nil't'*; mdM. *pala(k)*, *vanū*, *vanōk*, *nil'e*, *nil't'* „ne csókolj, nézz, nyelj” PAASChrest. 013. Többessz. 2. sz. mdE. *il'ado*, mdM. *t'adū* (*d'adū*) + főige, mint előbb: „ne csókoljatok, nézzetek, nyeljetek” uo.

5. Optativus. Az optativustő azonos az imperativustővel (mdE. *il'a*-, mM. *d'a*-, *t'a*-), ehhez járulnak a rendes optativusi személyragok. A főige ugyanolyan alakú, mint az imperativusban. Pl. Egyessz. 2. sz. mdE. *il'a-zo*, mdM. *d'a-zū*, *t'a-za*

Többessz. 2. sz. mdE. <i>il'a-st</i> , mdM. <i>d'a-st</i> , <i>t'a-st</i>	}	mdE. <i>pala(k)</i>
		<i>vano(k)</i> , <i>vant</i>
		mdM. <i>pala(k)</i>
		<i>vanū</i> , <i>vanōk</i>

stb. Vö. az imperativusnál.

6. Participium. A participium praesensben az mdE. *a*, mdM. *af* tagadó határozószó kerül a fgr. **-j* (**-j*) képzős igenév elé: mdM. *af sodaj* „nem tudó”; *af šudi ved* „nem folyó víz” NyK. XIII, 94; *isaken af saj inžis kulis* „a tegnap el nem jött vendég meghalt” NyK. XIII, 117. Vö. *isaken saj inžis* „a tegnap jött vendég” NyK. XIII, 89; mdE. *a sodi* „nem tudó”; *a teji* „nem tevő” NyK. XIII, 94.

A participium praeteritumban a fgr. **-p* ~ **-β* képzős igenév elé járul az mdE. *a*, mdM. *af* tagadó határozószó: mdM. *af kenerf mař* „nem érett alma” NyK. XIII, 94, 117. Néha *apak* tagadószó kerül a fgr. **-p* ~ **-β* képzős igenév elé: mdM. *apak kistēdindāf*

oc-azir'in cora ,nem keresztelt királyfi' NyK. XIII, 29, 94. Az mdE.-ban a participium praeteritumban inkább fgr. $*-s \infty *-z$ igenévképzős főige szerepel az *a* tagadószo után: *a sodaš* ,nem-tudott', *a kundaž* ,nem-fogott' NyK. XIII, 29, 94, *a palaž* ,nem-csókolt', PAASChrest 013. A participium praeteritumban előfordul mind az mdE.-ban, mind a mdM.-ban a fgr. $*-k \infty *-γ$ képzős igenév is, a *-k*-ből néha *-t* is lett; azonban ezen igenév elé nem az mdE. *a*, mdM. *af* tagadó határozószo kerül, hanem az mdE. M. *apak*: mdM. *apak* *kenert mar* ,nem érett alma' NyK. XIII, 117. Ez az *apak* tagadószo az *a*-tagadó ige fgr. $*-p \sim *-β$ képzős igenévi alakja (vö. a nem-tagadó igenevet: mdE. *pala-v-t* (*pala-f-t*), mdM. *pala-f*), melyhez a fgr. $*-k \infty *-γ$ igenévképző is odajárult még, valószínűen a *-k* igenévképzős főige hatása alatt (mdE., mdM. *apa-k pala-k*), a *-k* képzős igenév előtt ugyanis mindig csak *apak* tagadószo fordul elő, más képzős igenév elé rendszeren mdE. *a*, mdM. *af* tagadószo kerül, ritkábban kerül eléjük az *apak* tagadószo (mdE. *apak čačtožiš* ,der nicht erzeugte' SUSAik. XII, 25; a *ž* képzős igenév végén *-š* determináló jel van itt), s valószínűen csak a *-k* képzős igenév mellől került azok elé. A főige végéről néha itt is lekopott a *-k*, néha pedig *k > t* hangváltozás történt, vö. előbbre.

Az *apak* tagadószo a *-k* képzős igenévvel együtt gerundiumul is szolgál (NyK. XIII, 99). Pl. mdE. M. *apak jartsak* (*jartsa*) ,ohne gegessen zu haben', PAASChrest. 60; mdM. *apak sodak* ,nem tudva' NyK. XIII, 99; mdE. *kol'isat'ne apak vad'nek'* ,a kerekék nem lévén megkenve' SUSAik. XII, 49; — mdE. *apak čunt* ,ohne dass man es ausgegraben hat' uo. 25; mdE. *apak tšavt* ,anélkül, hogy megölte volna' PAASChrest. 5; mdM. *apak vadint läpi'nat* ,a nélkül, hogy be volnának kenve, puhák' NyK. V, 148; mdM. *apak mol't af pačked'at* ,nem menván nem ersed oda' NyK. XIII, 117; — mdE. *apak päl'* ,a nélkül, hogy félnének' KLEMM: Mordv. Szöv. 19; mdE. *apak l'emt'* ,ohne getauft zu sein' SUSAik. XII, 33; mdE. *apak seřet'* ,ohnn krank zu sein' uo. 25; mdE. *apak tonavt'ne* ,ohne gelernt zu haben' uo. 76 és PAASChrest. 60; mdE. *apak vel't'a* ,ohne gedeckt zu haben' uo.; mdM. *min apak azent-enk-enga* (*ažintt-ink-inga*) *sodaš* ,ha mi nem mondjuk is, megtudja' NyK. XIII, 117; mdE. *apak simt* ,nem iván' NyK. XIII, 99.

A tagadó participiumot a mordvinban névszói állítmányul is használják, ilyenkor hozzájárulnak a jelenre vonatkozólag

az 1. és a 2. személyben az alanyi személyragok, a *multra* vonatkozólag a *praeteritum-végzetek* (mdM. *-ilen*, *-ilet*, *-il* vagy *-len*, *-let*, *-l* stb., mdE. *-eliń*, *-elił* *-el* vagy *-liń*, *-lił*, *-l* stb. NyK. XIII, 75), miként a nem-tagadó *participium állítmányi* használatában is. Vö. a *participium nem-tagadólag* van használva névszói állítmányul: **-p* ∞ **-β* képzős igenév: mdM. *erväjafta-t*, nősítve vagy'; *vantfa n*, *vantfa-ma*, őrizve vagyok, őrizve vagyunk'; *vantfe-len*, *vantfe-lemä*, őrizve voltam, őrizve voltunk'; *toń preatsü kerf-il*, a te fejed le volt vágva'; *sija vets navař narizü*, ezüst vízbe mártva az orrom'. A mdE.-ban a *-š* ∞ *-ž* képzős igenév fordul elő névszói állítmányul: *kučo-ž-an*, *kučo-ž-d'anok*, küldve vagyok, küldve vagyunk' NyK. XIII, 89.

Pl. mdM. *apak erväjaft-an*, nem-nősített vagyok' NyK XIII, 94; *apak purnak-an*, *sérnak-an*, ich bin nicht ausgerüstet, geschmückt' SUSAik. IX, 178; *apak orčak-an*, *kařak-an*, ich bin nicht bekleidet, geputzt' uo.; mdE. *t'sigan lünksis sl'a*, a cigány gyermek nincs megmosva' KLEMM: Mordv. Szövegek 19; mdE. *minik' šed'ik'ilä* *apak l'äm'd'ak'il't'*, mi előttünk nem voltak megkeresztelve' PAASChrest. 21.

7. A mordvin tárgyas ragozású igevégzetek is hozzájárulhatnak a tagadó ígéhez, azonban ezek az alakok a tagadó igealakok történetéhez már nem szolgáltatnak fontosabb tanulságokat, azért tárgyalásuk itt fölösleges. Az alakokat l. PAASChrest. 017 skl.

Van a mordvinban még két tagadó ige, mely a létet tagadja (meg nem lenni, nem létezni, nincs, nincsenek'), az mdE.-ban *araš*, *arašt'*, ist nicht, gibt nicht, nein; sind nicht' PAASChrest. 60. A mdM.-ban: *ašan*, *ašat*, *aš*, *aštama*, *aštada*, *ašt*, *ašt*, nem vagyok stb.' NyK. XIII, 100, PAASChrest. 61. E mellett előfordul *ajaš* alak is,

Az mdE. *araš* az *a* tagadó ige és az *eřa-* 'leben, wohnen, zu sein pflegen' ige összetételéből áll: *a eřaš* \rightarrow *araš*. Az *araš* alak tulajdonképpen fgr. **-š* ∞ **-ž* képzős igenév, mely névszói állítmányul szerepel (vö. mdE. *pižes navaž nereze*, rézbe mártva az orra'; *kučoza-n*, *kučož-d'anok*, küldve vagyok, vagyunk' NyK. XIII, 29, 89, V, 98, PAASChrest. 011).

A mdM. *aš*, *ajaš* tagadó létige SZINNYEI (Nyr. XIII, 148) szerint az *a-* tagadó ige *-š* gyakorító képzős származéka (vö. NyK. XIII, 65). Azonban e magyarázat ellen több kifogás merül fel, még pedig: 1. akkor hogyan magyarázzuk a hosszabb *ajaš* alakot?

2. az *a* tagadó ige nem a létet tagadja, hanem a pusztá tagadás fogalmát fejezi ki, tehát kell hozzá létezését jelentő ige is. A létet tagadó ige szokott egyszerű tagadó szóvá fejlődni (nem'), így fejlődött az mM. *aš*, mdE. *avol'* is (vö. előbbre), de fordítva nem szokott fejlődés történni, amilyent a SZINNYEI-féle magyarázat esetében kellene felvenni.

A mdM. *aš* magyarázatára alkalmasabbnak kínálkozik, ha feltesszük, hogy az *aš* az *a*-tagadó ige és az *ašto*-főige fgr. $*k \infty * \gamma$ igenévképzős alakjának összetételéből áll. Vö. mdE. *ašto*-*ms* 'leben, sein, sich befinden'; *ašt'e*-*ms*, *aštše*-*ms* 'sich befinden, sein, verweilen'. PAASChrest. 61. Hogy az *ašto*-igének a mdM.-ban is meg kellett lennie, azt mutatja a belőle képzett mdM. gyakorító származék: *aštšə*-*ms* ua.

A fejlődés kettős irányban történhetett:

1. $*a-ašt-k > aš$. Két magánhangzó találkozásakor az egyik ki szokott esni a mordvinban: mdM. *ava elen* > *avalen* 'asszony valék' NyK. V, 117, 118; *iła avarde* > *ił avarde* 'ne sirj' uo. 113; *val'ma alga* > *val'maga* 'az ablak alatt el' SACHMATOV i. m. 734; mdE. *kudo ik'el'ks* > *kadi'el'ks* 'vorhaus' PAASChrest. 85; mdE. *azoro afka* > *azrafka* 'herrin' PAASChrest. 61.

2. $*a-ašt-k > a aš$, hézag-töltő -j-vel: *a-j-aš*: *ajaš*. Vö. a hézag-töltő -j-re: SACHMATOV i. m. 753, 821. SETÄLÄ szerint a -j- az *ajaš* tagadó létigében igenévképző ($*a_i$) SUSAIK. II, 79.

Gyakran előfordul az mdE.-ban ily mesekezdet: *eräs ašš* vagy *eräs ajšš*, a többesben *eräšt' aššt'* 'es lebte, es war, es lebten, es waren'. Pl. mdE. *Ereš ašš mazi Damaj* 'es lebte der schöne Damaj' SUSAIK. XII, 134; *eräs ajšš inazoro* 'es lebte, war einmal ein Kaiser' uo. 87; *eräšt' aššt' at'at babat* 'es lebten, waren einmal ein alter und eine alte' uo. 120, 80, 114.

Az *ašš*, *aššt'* igealakok az mdE. *ašto*-*ms* 'leben, sein, sich befinden' ige praeteritumai (vö. mdE. *maštoms* 'können, vermögen, verstehen': *mašš* (praet. egyessz. 3. sz.) PAASChrest. 93). Az -š- előtt a mordvinban gyakran -j- fejlődik ki: *mašš* > *majšš* (vö. mdE. *maštoms*, mdM. *maštšms* 'können, vermögen, verstehen' PAASChrest. 93); *vešš* > *vejšš* (vö. *véšems* 'bitten, verlangen' PAASChrest. 154). NyK. XIII, 21, XIX, 126, SUSTOim. XXII: XIII, 21, 26. Így lett *ašš*-ből *ajšš*. E magyarázat szerint tehát az említett mordvin mesekezdet két rokon értelmű kifejezésből állana: élt(ek), volt(ak).

Lehetséges azonban e mordvín mesekezdetnek más magyarázata is. Hangalaki szempontból az mdE. *ašš* = *ajšš* az *aš*-tagadó létige praeterituma is lehet, ezért arra is lehetne gondolni, hogy az idézett mdE. mesekezdetet eredetileg így értették: élt(ek), nem élt(ek); volt(ak), nem volt(ak), azaz eredetileg két ellentétes értelmű, ú. n. poláris kifejezésből állt, miként a magyar mesekezdet (Hol volt, hol nem volt) és a zürjén (vö. SOLYMOSY: MNy. XVIII, 104). Idővel az *ašš*, *ajšš*, *aššt'* igealakok kétféle értelme miatt [élt(ek), volt(ak) — nem élt(ek), nem volt(ak)] a tárgyalt mdE. mesekezdet rokonértelmű kifejezésekből álló mesekezdetté lett [élt(ek), volt(ak)]. Az eredeti poláris mesekezdet kiszorítására hatással lehetett az orosz mesekezdet is, mely mindig két rokonértelmű kifejezésből áll: жили, были 'éltek, voltak'. E magyarázat mellett szól az a körülmény, hogy a poláris mesekezdet a mordvín nyelvterület közelében a Kaukázustól kezdve északra az Urálig szokásos (vö. MNy. XVIII, 109); továbbá az, hogy a mordvínban gyakoriak a poláris kifejezések, pl. mdE. *lamo a-lamo eřaž kuloš* 'sokáig, nem sokáig élven, meghalt' NyK. XIX, 101, 131, XXI, 54; *kuvat' a-kuvat' eřaž* 'hosszú ideig, nem hosszú ideig élven' uo. Feltűnő az is, hogy az *élték* fogalom egymagában soha sincsen az mdE.-ban *aššt'* igealakkal kifejezve, hanem *aščišt'* igealakkal; ellenben a tárgyalt mdE. poláris mesekezdet mellett előforduló ú. n. rokonértelmű (synonym) mesekezdetben (*eřašt' aščišt'* 'éltek, élték') előforduló *aščišt'* ('éltek, voltak') egymagában is előfordul az *élték, voltak* fogalom kifejezésére.

Az mdE. poláris mesekezdet föltevése ellen szól azonban az, hogy az mdE.-ban az *aš*-, *ajaš*-tagadó létigét nem tudom kimutatni a meglevő mdE. szövegek, nyelvtanok és szótárak alapján, ezekben *araš* 'es ist nicht, gibt nicht' tagadó létige fordul elő. Ha azonban előkerülne az mdE. nyelvjárásokból is az *aš*-, *ajaš*-tagadó létige, vagy ha a mdM.-ból is előkerülne az *ašš*, *ajšš*, *aššt'* igealakokkal szerkesztett mesekezdet, akkor az említett föltevésnek semmi sem állana útjában.

A tárgyalt mordvín tagadó szerkezetekből azt lehet következtetni, hogy az eredeti mordvín tagadó szerkezet névszói természetű volt. Az *a*-, *e*- fgr. alapnyelvi tagadó szó a mordvínban külalakra nézve igei természetűvé lett azáltal, hogy igenév-képzők, ige-képzők, mód-, időjelek járultak hozzá, továbbá az

egyes- és többesszám 1. és 2. személyében alanyi személyragok, sőt a tárgyas személyragok is az egyes- és többesszám mindhárom személyében. A tagadó szerkezet azonban ilyenkor is névszói természetű maradt még, minthogy a tagadó ige mellé odajárult a főige valamely igenévképzős, tehát névszói alakja: mdE. **a-m pala-k*, **a-t pala-k*, **a-k* (\rightarrow *at*, *a*) *pala-k* stb.; mdM. **a-m palak*, **a-t pala-k*, **a-f pala-k* stb. 'én nem (t. i. vagyok) csókoló (t. i. lény)' stb. Vö. cser. *o-m kaja* (**kaje-k*), *o-t kaja*, *o-k kaja* 'én nem megyek stb.' BEKE: Cseremisiz nyelvtan 363.

Idővel a mordvín tagadó ige egyessz. 3. személyét (mdE. **ak* \rightarrow *at*, *a*; mdM. *af*) kezdték használni a jelentőmód jelen idejének egyes- és többesz. mindhárom személyében, így tehát a mordvín tagadó ige (mdE. *at*, *a* \leftarrow **ak*; mdM. *af*) tagadó határozószóvá merevedett a jelentőmód jelen idejében; ennek következményeképpen azután a személyragok, sőt már a módjelek is az mdE. desiderativusban, átkerültek a tagadó igeről a főige végére: mdE. M. *a-m pala(k)*, *a-t pala(k)*, mdE. *at*, *a*, (\leftarrow **a-k*), mdM. *af pala(k)* \rightarrow mdE. *a*, mdM. *af pala-n*, mdE. *a*, mdM. *af pala-t*, mdE. *a pal-í*, mdM. *af palaj* stb. A mordvínból azt is lehet következtetni, hogy az eredeti mordvín névszói természetű tagadó szerkezetnek igei természetű tagadó szerkezetté váló eme fejlődése a jelentőmód jelen idejében indult meg, a praeteritum-, conjunctivus-, desiderativus-, imperativus-, optativusban ugyanis fennmaradt még az eredeti névszói tagadó szerkezet, azonban az mdE. desiderativusban az eredeti névszói természetű tagadó szerkezet mellett már igei természetű tagadó szerkezet is előfordul, mint előbb láttuk.

A mordvín és általában a finnugor névszói természetű tagadó szerkezetből az igei természetű tagadó szerkezetbe való átmenet különböző fejlődési fokozatait megfigyelhetjük még a mai finn nyelvjárásokban. Ezekben azt látjuk, hogy a fejlődés úgy indul meg, hogy az egyessz. 3. személyű tagadó igealak (*ei*) behatolt az egyes- és többesszám 3. személyébe is, s onnan kiszorította a rendes tagadó igealakokat. Így sok helyütt (Lappi, Pyhämaa, Rauma stb. Vö. Nyr. XIII, 146) a tagadó ige jelentő módjának egyessz. 3. személyű alakja a többesszám 3. személye helyett is használatos: *eivät* helyett *ei*. Lappajärviben (Savo) az egyessz. 1. és 2. sz.-ben, déli Pohjanmaaban a többesszám mindhárom személyében, Kiskóban minden személyben kiszorította az egyessz. 3. sz. tagadó *ei* alak a rendes tagadó alakokat.

A főige azonban eleinte még eredeti változatlan igenévi alakjában marad meg (*annak* ~ *anna* ,adó'), s a személy és szám jelölésére a személynévmások megfelelő alakjai, vagy a 3. sz.-ben a mutató névmás kerül a tagadó ige után a főige elé, így pl. Hämében: Egyessz. 1. sz. *ei minä*, 3. sz. *ei hän* vagy *se*; többessz. 1. sz. *ei myö*, 2. sz. *ei työ*, 3. sz. *ei hyö*. Lappajärviben: Egyessz. 1. sz. *ei minä*, 2. sz. *ei sinä*. AGRICOLÁ-nál: *ei te voi palvella* ,ti nem tudtok szolgálni'. Nyr. XIII, 146. NyK. XVI, 434. Az utolsó fejlődési fokon a személyragok a főigéhez járulnak, s a tagadó ige egyessz. 3. személyű alakjának tagadó határozószóvá merevedett alakja (f. *ei*, mdE. *at*, *a*, mdM. *af*) kerül eléje. Így a a mordvin jelentő mód jelen idejében: mdE. M. egyessz. 1. sz. **a-m pala(k)*, 2. sz. **a-t pala(k)* stb. ,én nem (értsd: vagyok) csókoló (t. i. lény) stb.'; mdE. egyessz. 1. sz. *a pala-n*, 2. sz. *a pala-t*, 3. sz. *a pal-i*; többessz. 1. sz. *a pala-tano(k)*, 2. sz. *a pala-tado*, 3. sz. *a pal-it*. mdM. egyessz. 1. sz. *af pala-n* stb. ,én nem csókolok stb.' PAASChrest. 06. A finn jelentő mód jelen idejében is találunk erre a fejlődési fokra példát: Nurmijärviben: *ei ovat (ten)* ,ők nincsenek', *ei menevät ten* ,ők nem mennek.'

KLEMM ANTAL.

Muraköz helynevei.

Muraköznek azt a darab földet hívják, mely a Mura és Dráva folyók összefolyásától nyugatra az osztrák határig terjed. Természetes határai észak, dél és kelet felől a két nagy folyó, nyugatra viszont Ausztria felé nyitva áll. Az egész háromszögalakú terület jelenleg igen sűrűn lakott. Mivel a történelem folyamán három nyelvterület ütközőpontjában feküdt, a Muraköz településtörténete nem lehet egységes. Politikai hovatartozása is sok vitára adott alkalmat, melyek azon kérdés körül forogtak, vajjon a Muraköz Magyarországhoz, vagy Horvátországhoz tartozott-e jogosan. Ennek az eldöntése azonban nem nyelvészeti feladat.

Ami a lakosság nyelvét illeti, bizonyos az, hogy magyarok és horvátok vegyesen laktak itt. Ezt mutatja az a tény is, hogy igen sok helynév már a legrégibb oklevelekben kettős formában fordul elő. Pl. 1226: *predium Muterini . . . Otoc Sciget* (WENZEL XI, 193), melyben a horvát *otok* és a magyar *sziget* egymásnak pontos megfelelői. Ezért a helynevek tárgyalásánál a horvát és magyar neveket sehol sem fogom szétválasztani. Okleveles adataink a XIII. századtól kezdődőleg vannak, de meglehetősen gyéren. Az első oklevél, amely az akkori összes muraközi falvakat felsorolja, 1478-ból való. A falvak keletkezésének időrendjét az adatok gyér volta miatt nem lehet megállapítani. A helynevek feldolgozásánál tehát az időrendi szempont helyett inkább a jelentéstani választottam, és e szerint csoportosítottam a neveket. A dolgozat végén pedig rövid nyelvtani összefoglalásban a tárgyalt hangtani és főleg képzésbeli sajátságokat összegezem. A jelentéstani csoportosítás folytán világosan láthatjuk a helynevek keletkezésének módját, vagyis azt, hogy a hely neve mennyiben áll összefüggésben a helyrajzi viszonyokkal, a vidék növényföldrajzával vagy települési viszonyaival. A legtöbb hely természetesen pusztán átvette tulajdonosa nevét, s így legtöbb a személynévből keletkezett helynév. E szempontokat figyelembe véve a muraközi helyneveket több csoportba osztottam.¹⁾

¹⁾ A rövidítések jegyzéke: BEDEKOVICH = Natale Solum Sancti Hieronymi stb. FRANCISCUS BEDEKOVICH 1752. — BlagayOkI. = A Blagay-család

I.

Először foglalkozom azokkal a helynevekkel, melyek valamely fa vagy más növény nevéből származnak. Az ilyen helynévadás valamennyi szláv nyelvben igen gyakori. A Muraköz nyelvi szempontból az ú. n. kaj-horvát területbe tartozik, mely sok tekintetben lényegesen eltér az irodalmi nyelvtől és különösen hangtanában sok hasonlóságot mutat a szlovénnal. Ezért nem az irodalmi szóalakokat fogom idézni, hanem BELLOSZTENECZ és JAMBRESSICH szótáraiból a kaj-horvát alakokat és csak a fontosabb eltéréseknél említem zárójelben az irodalmi szót.

1. 1478: *Bresst* (CsÁNKI III, 39); 1501: *Ecclesia sancti Stephani in Brezth* vacat (Starine IV, 226); 1638: *Brezth*, *Breszth* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Podbrest* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *brest* 'ulmus'; szilfa' BELL., JAMB. (ir. h. *br̃jest*, g. *brijesta* 'ulmus' HASz.). Az -ije- hangcsoport itt egy régibb -ě-nek felel meg, mely a kaj.-h.-ban egyszerű -e-vé fejlődött. A *Brest* > *Podbrest* fejlődés annyiban figyelemre méltó, hogy a praepositíós összetételekben rendszerint még a gyűjtőnévképző -ije is szerepel; pl. közönségesek az ilyen képzések: *Zagorje* = 'hegymeg', *Primorje* = 'tengermellék', de előfordul, bár ritkábban, hogy a gyűjtőnévképző hiányzik, pl. *Podbor* 'fenyőalja', *Podgor* 'hegyalja'. Mindkét esetben az összetétel a mondatból vált ki és önállósult *pod gorom* 'unter dem Berge'-féle syntagmából (vö. LESKIEN § 389).

2. 1244/1390: villa *Berzeuch* apud fluuium eiusdem ville ad supradictam terram *Berzeuch* (SMÍČIKLAS IV,

oklevéltára. Szerkesztették THALLÓCZY LAJOS és BARABÁS SAMU. Budapest, 1897. — EgyhtEml. = Egyháztörténelmi emlékek a magyar hitújítás korából. Szerkesztették BUNYITAI V., RAPAICS R., KARÁCSONYI J. stb. I—V. Budapest, 1902—1912. — LASZOWSKI = Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije uredio E. LASZOWSKI I—III. Zagreb. — LESKIEN = Grammatik der serbokroatischen Sprache von A. LESKIEN 1914. — LtKözl. = Levéltári közlemények II, 124—31. I. — Rad = F. MARETIĆ, O narodnim imenima i prezimenima u hrvata i srba. Rad jugosl. Ak. LXXXI, 81—147 és LXXXII, 69—155. — TKALČIĆ = Monumenta episcopatus Zagrabiensis. I—II. Zagrabiæ, 1873—1874. — VONDRÁK = Vergleichende slawische Grammatik von W. VONDRÁK. I—II. 1906—8. — WENZEL = Árpádkori Új Okmánytár. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV I—XII. Pest, 1860—1873. — ZrinyiLt. = Zrinyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátotta BARABÁS SAMU I—II. Budapest, 1898—1899. — ZrOsz. = Zrinyi Miklós és Péter osztyályoslevele 1638-ból. — A többi rövidítésre l. EtSz.

251); 1478: *Brezowecz* (CSÁNKI III, 39); LIPSZKY: *Brezócz* h., *Brezovecz* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *brez* 'betula; nyírfa' (BELL., JAMB. (ir. h. *brěza* 'betula alba' HASz.). Ebből *-ovz* > *-ov* képzővel lett *brezovz* > *brezov* 'a nyírfáé', melyhez *-ic* kicsinyítőképző járul, s a **brezov-ic* alaknak a kaj-h.-ban szabályosan *Brezovec* felel meg. A *Berzeuch* alak magyar fejlemény. Az *-ovic* szóvég a magyarban szabályosan *-ouc* > *-óc* lesz. Ez az első szótagbeli palatalis *e* hatása alatt *-őc*-re változott, s így *Berzóc* helyett (amely már hangátvetést is szenvedett *Brezóc* alakból), *Berzóc* áll.

3. 1638: *Breszie*, *Brezie* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Brezje* h. — Szintén a *brez* 'nyírfa' szóból származik *-vje* gyűjtőnévképzővel (vö. LESKIEN § 515).

4. 1478: *Bukowecz* (CSÁNKI III, 40); 1638: *Bukoucz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Bukovje* h. — Eredetére vö. kaj-h. *bukva* 'fagus; bükkfa' (BELL., JAMB.). Ebből *-ovic* képzőbokkal a kaj-h.-ban szabályosan *Bukovec* lesz. A LIPSZKYNél előforduló alak *-vje* képzővel van alkotva. A *v* + *vje* hangsoport között szabályosan nem fejlődik *l* epentheticum, de mint másodlagos fejlemény előfordulhat.

5. 1478: *Dombra* (CSÁNKI III, 47); 1537: inter possessiones... Legrad ac *Dombro* vocatas (LASZOWSKI II, 320); 1638: Also *Domboru* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Dobrava* (Dolnya- cr., Alsó-h.). Valószínűleg ehhez a birtokhoz tartozott 1446: Castellum *Wydombo* (!) in districtu Murakwz (CSÁNKI III, 17); 1451 kör.: Castellum *Wydombro* inter Muram et Drawam noviter erectum (uo.).

6. 1478: *Dobra* (CSÁNKI III, 47); 1478: csáktornyai szerzetesek beiktatásakor mint királyi ember szerepel Martinus de *Dobra* (LtKözl. 1926:128); 1638: Felső v. Fölső *Domboru* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Dobrava* (Gornya- cr., Felső-h.). — Az 5—6. név eredete közös. Alapszavuk a kaj-h. *dubrava* 'silva maiorum arborum' (BELL.). Az *-u-* egy régebbi *o* nasalis szabályos folytatása, melynek a kaj-h. egy részében a szlovén irodalmi nyelvhez hasonlóan *o* felel meg. Alsó-*Domború* nevében még a denasalisálatlan alak szerepel; a településnek tehát igen réginek kell lennie. A horvátban a nasalis természetesen eltűnt és ez az alak kiszorította a magyaros formát (l. LIPSZKY adatait). OBLAK a muraközi nyelvjárásról írt értekezésében (Zbornik I.) éppen a XII. és XIII. századból származó, kaj-h. területre vonatkozó latin oklevelekben található (1134:) *Dumbroa* (vö. SMIČIKLAS II, 42), (1193:) *Dumborou*, (1209:) *Dumbouech*, (1209:) *Dumbro*, (1227:) *Dumbroa*-féle alakok alapján felteszi, hogy e

korban a nasalisok e nyelvterületen még megvoltak. Csakhogy ezek az adatok nem sokat bizonyítanak, mert magyaros alakokat őriztek meg, s lehetnek jóval korábbi átvételek a magyarban. Hogy e vidéken mekkora volt a magyar hatás, mutatja az is, hogy a horvát és szlavón hiteles helyeken kiállított oklevelekben a birtokhatárok majdnem mindig magyar fanevekkal vannak megjelölve.

7. 1481: *Gabernyk* (CsÁNKI III, 54); LIPSZKY: *Grabrovník* vel *Grabrovnak* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *grab*, *graber* 'carpinus: gyertyánfa' (BELL., JAMB.). Ebből *-vník* képzővel **grabervník* > *graberník* alakul. LIPSZKY adata *-ovz-* képzős: *grabrovník* > *grabrovník*, melynek az utolsó szótagbeli *i*-je a magyarban az előtte álló velaris magánhangzókhoz assimilálódott. Hasonló jelentésű helynév a magyarban is előfordul, pl. Alsólendva mellett is van *Gyertyános* falu.

8. 1478: *Hrassan* és egy másik falu *Hraschan* (CsÁNKI III, 59); 1638: *Villa Hraschan*, *Villa Hraschian* és a másik *Felső Hrachan*, *Felső Hraschina*, *Felső Hraschian*. Valószínűleg e második lesz 1533: in villa *Hraschyna* (LASZOWSKI II, 186); LIPSZKY: *Alsó-Hrasán* h., *Dolnye-Hraschanyi* cr., *Felső-Hrasán* h., *Gornye-Hraschani* cr.

9. 1478: *Hraschiez* (CsÁNKI III, 62), Csáktornya és Stridó tartozékai sorában Vlcetincez mellett sorolják fel; máshol nem fordul elő. — A 8—9. helynév eredetére vö. kaj-h. és ir. h. *hrâst* 'quercus; tölgyfa' (BELL., JAMB.). Ebből *-janz* képzővel ir. h. *hraščan*, kaj-h. *hraščan*, *-ina* gyűjtőnévképzővel *hraščina*, ill. *hrâščina*, *-ica* kicsinyítő képzővel *hraščica*, ill. *hraščica*, szabályos alakulatok.¹⁾ A LIPSZKY-nél előforduló *Hraschani* alak horvát többszám.

10. 1478: *Kursouecz* (CsÁNKI III, 75). CsÁNKI egynek veszi a mai *Kursanecz*-cel, mely 1638-ban *Kursancz* és *Kussancz*, LIPSZKY-nél *Kursanecz* vel *Kurssenecz* cr. alakban fordul elő. Az egyeztetést valószínűnek mutatja egy másik muraközi helynév hasonló kétalakúsága. 1496-ban turani Fadan Kristóf a csáktornyai pálosoknak *Crisancz* faluban egy kétkerekű murai malmot és piscinát adományoz (LtKözl. 1926:129), 1638-ban pedig „molendinum in iam fato fluuio mura Penes *Krisouczecz* aedificatum“ van említve (ZrOszl.). E két adat egy helyre vonatkozik. — *Kursovecz* eredetére vö. kaj-h. *hruška* 'pirus; körte, körtefa' (BELL., JAMB.; ir. h.

¹⁾ A kaj-h. nyelvjárás nem tesz különbséget a *č* és *č̣* hangok között. A *č* helyén mindig *č̣* áll. — A *-jan* képzőre vö. LESKIEN § 537.

krůška, *kruša* HASz.), mely utóbbi az eredeti alak, még kicsinyítőképző nélkül. Ebből *-ovъcb* képzőbokkal *Kruševъcb* > *Kruševец* volna a szabályos alak, de a muraközi nyelvjárásban a palatizált mássalhangzók után is az *-ev* ~ *-ov* alakpárból a velaris *-ov* áll, tehát *Krušovъcb* > *Krušovec*.¹⁾ E hangtani jelenséggel gyakran fogunk még találkozni helyneveinkben, pl. *Juršovec*, *Martinušovec* stb.²⁾ A *Kursanecz*, *Kussanecz*, *Kursanecz* alakváltozatok képzése *kruša* + *janъ* + *ъcb*, melyből **Krušanec* volna a várható alak, de a név a magyarba átkerülve első szótagjában metathesist szenvedett.³⁾

11. 1448: *Possessio Leskocz in dominio Strydo* (CsÁNKI III, 78 és LtKözl. 1926: 127); LIPSZKY: *Leszkovecz cr.*, *Lészkócz h. pagus* és *Leszkovecz promontorium vicinum*. A falu valószínűleg a hegytől kapta a nevét. — Eredetére vö. kaj-h. *leska* 'corylus; mogyorófa' (BELL., JAMB.; ir. h. *lijěska* 'corylus' HASz.). A kaj-h. alakból *-ovъcb* képzőbokkal *Leskovъcb* > *Leskovec* szabályos.⁴⁾

12. 1478: *Orechowecz* (CsÁNKI III, 88); 1533: *Horechowycha* (LASZOWSKI II, 185); 1638: *Villa Orehovicza*, *Orehowicza* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Orehovicza cr.* — Eredetére vö. kaj-h. *oreh* 'nux; dió, diófa' (BELL., JAMB.). Ebből *-ovъcb*, ill. *-ovica* képzőbokokkal *Orehovъcb* > *Orehovec* és *Orehovica* szabályos kaj-h. alakok.

13. 1478: *Pratprochstan* (CsÁNKI III, 96); 1638: *villa Praprachan*, *Praprochan*. — Eredetére vö. kaj-h. *praprut*, *paprut*, *preprut*, 'filix; páfrány' (BELL., JAMB.). Ez utóbbinál 'filix' címszó alatt: *praprut*, *paprut*, *preprut*, Farnkraut, Erdőg bordája fű; szlovén *práprot* 'Farnkraut'. Képzése: *-janъ* képzővel **praprot-janъ* > *Prapročan*. Ugyanez a tő van meg e személynévben 1566: *Praprotowitsch* (ZrinyiLt. II, 493).

14. 1244/1390: *terra Turnoa que est intra Drauam et Muram*. Határjárásában *Berzeuch* és *terra Magistri Michaelis que Lednuche uocatur*, azonkívül „Turnoa vize“ szerepel; ebből megállapítható hogy a hely azonos az 1478-ban előforduló „*Ternacz minus*“ nevű hellyel, melyet Gibin és Lapschin közt sorol föl az

¹⁾ A név jelentésére nézve vö. Szepes vármegyében 1522: *Hrusso* alio nomine *Kerthwelijes* (EgyhtEml. I, 64).

²⁾ E jelenség különben megvan a közép-bolgár nyelvemlékekben is.

³⁾ Hasonló esetek: 1256: *terra Hursoa* és *aqua Hursoa* (SMÍČIKLAS V, 46); 1288: *terra Hursouch* (WENZEL IX, 490).

⁴⁾ Igen elterjedt helynév a horvát nyelvterületen; vö. pl. Varasd megyében *Leskovec* (HASz.).

oklevél (Dl. 18143.). LIPSZKYNél: *Ternovchak* cr. pagus és *Ternovchak* cr. promontorium. Valószínűleg e hellyel azonos 1257, 1264/1376: terra Zumbathel, Bela et *Tornoua* (Dl. 73., WENZEL XI, 535, CSÁNKI III, 112).

15. 1478: *Ternacz* maius, melyet az oklevél Otthak és Chereczan között sorol fel (CSÁNKI III, 115); 1638: villa *Ternoucz* (ZrOsz.). LIPSZKY: *Ternovecz* cr. — A 14—5. név eredetére vö. kaj-h. *trn* 'spina; tövis' (BELL., JAMB.). Ebből *-ovz* képzővel **trnovz* > *trnov*, nőnemben *trnova*. A *Trnova* alak a magyarba átkerülve, a *v* a két velaris magánhangzó között kiesett, a *Dombroa* < *Dombrova*-féle átvett alakok írása legalább is erre mutat. A többi alakok képzése *Trnovъ* > *Trnovec*, *Trnovъ* + *jaks* > *Trnovčak*.¹⁾ A két *Ternacz* alak (1478.) fejlődésére hatással lehetett talán népetimológia alapján a kaj-h. *trnac* szó; vö. *trnac* (*ternác*-nak írva) 'viridarium, pomarium, arbustum, arboretum, seu locus arboribus fructiferis consitus' (BELL.).

16. 1478: *Tersthinakh* (CSÁNKI III, 115); 1638: villa *Terszteniakouecz*, *Terszteniakouecz* (ZrOsz.). — Eredetére vö. kaj-h. *trst* 'arundo, cana, frutex aquaticus, calamus; nád'. Ebből *-enz* képzővel **trstenz* > *trsten* 'arundineus, arundinaceus' (BELL.), majd az utóbbiból *-jaks* képzővel *trstenjak* lett, amely valószínűleg először mint személynév szerepelt, s csak később ment át a helyre és toldódott meg *-ovъ* képzőbokkal.²⁾ Így lett *Trstenjakovec*.

II.

A második csoportban azokkal a helynevekkel foglalkozom, melyek helyrajzi mozzanatok alapján keletkeztek, azaz a hely fekvéséről vagy a mellette folyó patakról kapta nevét. Majdnem szabályként lehet alkalmazni, hogy ha a hely és a mellette vagy rajta átfolyó víz azonos nevűek, akkor mindig a víz neve volt az eredeti, s ezt a telep egyszerűen átvette (MELICH: MNy. XII, 331).

17. 1254, 1257/1376: Terra *Bela* (CSÁNKI III, 35); 1366—7: poss. *Beelch*, *Belch* (*Belych*) inter fluvius Draue et Mure (uo.);

¹⁾ A *-jaks* képző a muraközi helynevek, rét- és dűlőnevek képzésében igen nagy szerepet játszik, különösen **ъ*-*jaks* > *čak* és **-ъskjaks* > *ščak* kapcsolatokban; pl. *Chiganschyak* (*Ciganččak*), *Strigovschiak* (*Štrigovščak*) szőlő-hegynevek (ZrOsz.) vagy pl. *Karlovczak*, *Ferenchak* erdőnevek (BEDEROVICH 198).

²⁾ Vö. pl. 1638: Michael *Terszteniak* (ZrOsz.).

1399: possessio *Belch*, alio nomine *Bela* . . . inter fluvios Drava et Mura (ZalaOkl. II, 297; CsÁNKI uo.); 1477: *Belec* (CsÁNKI uo.); 1478: Stephanus Bekoych de *Belycz* csáktornyai szerzetesek birtokbaitatásakor mint királyi ember szerepel (LtKözl. 1926:128); 1501: *Belycz* (Starine IV, 226); 1542 *Belcz* (EgyhEml. IV, 148); 1638: *Bellicza* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Belicza*. — Eredetére nézve két feltevés lehetséges. Vagy a magyar *Béla* névből származik vagy a kaj-h. *bel* 'albus, candidus; fehér' (BELL., JAMB.) melléknévből. Az első feltevés ellen szól az a tény, hogy a Muraközben az összes -a végű személynevekből származó helynevek képzése -*ince* képzőbokkal történik (*Bratišinec*, *Ogrišinec*, *Buzinec*; ez az utóbbi csak később *Buzovec*), és így *Bela* személynévből **Belince* > **Belinec* alakot várnánk. A *bel* melléknévből való származtatás mellett az szól, hogy e helység 1254-iki határjárásában ezt olvassuk: „cadit in aquam *Bela* . . . pervenit ad portum aque *Bela* . . .” és ezzel szemben áll: „cadit in aqua que chorna malaka (*črna mlaka* = fekete mocsár) dicitur“. Így igen valószínű, hogy a patak nevét a telep egyszerűen átvette. Képzése -*ec* és -*ica* kicsinyítő képzőkkel történt, s így a helynév az oklevelekben váltakozva *Belec* és *Belica* alakban fordul elő.

18. 1226: predium Muterini *Bistric* (WENZEL XI, 193); 1478: *Bistrycz* (CsÁNKI III, 37); 1501: Johannes plebanus in *Byztercz* (Starine IV, 226). A hozzátartozó pataknev 1376-ban: „Zomor quam aqua Mura ex una parte et aqua *Biztrich* circumdat ex altera.“ — Eredetére vö. kaj-h. *bister*, -*tra*, -*tro* (< *bystř*) 'limpidus, clarus, purus; tiszta, átlátszó' (BELL., JAMB.). Ebből -*ica* kicsinyítő képzővel **bystř* + *ica* > *Bistrica*.

19. 1478: *Globok* (CsÁNKI III, 55); 1638: villa *Globoko* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Globoko* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *glubok* 'profundus, altus; mély' (BELL., JAMB.). Az -*u*- hang helyén eredetileg -*q*- nasalis állott, melynek reflexe az ir. h.-ban és a kaj-h. egy részében -*u*-, a szlovén irodalmi nyelvben és helyenként a kaj-h.-ban pedig -*o*-.¹⁾ A helynév valószínűleg ilyen összetételből vonódott el: *globokpotok* (vö. Varasd megyében 1371-ben *Globokpotok* SMÍČIKLAS XIV, 353); erre mutatna a legrégibb adat, míg a *Globoko* alak csak későbbi főnevesítés semleges alakból.

¹⁾ Vö. pl. a Muraközben *Dobra* 1478-ban, mely egy eredeti **Dobrava* alakra megy vissza.

20. 1478: *Gibin* (CSÁNKI III, 55); 1638: *Gibina* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Gibina*; BEDEKOVICH: *Gibina*. Valószínű, hogy a három későbbi adat őrizte meg az eredeti alakot. — Eredetére vö. kaj-h. *gib* 'ruga; ránc, hajlás' (BELL.; ir. h. *gib* 'ruga, pictura' HASz.). Ebből *-ina* képzővel *gibina* szó jelentheti a folyó hajlását; megjegyzendő, hogy a hely közvetlenül a Mura mellett fekszik.

21. 1478: *Sabnyk* (CSÁNKI III, 125); LIPSZKY: *Sabnik* cr., *Zsabnik* h. — Eredetére vö. kaj-h. *žaba* 'rana; béka'. Ebből *-bnikz* képzővel **žabbnikz* > *Žabnik*; jelentése lehetett 'békás mocsár vagy patak'. *Žaba* 'béka' és *riba* 'hal' szók gyakran szerepelnek pataknevekben.¹⁾

22. 1478: *Gorichan* (CSÁNKI III, 56); 1638: *Gorichany*, *Gorichan* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Gorichan* cr., *Gorichan* h.

23. LIPSZKY: *Gorichicza* cr., *Gorichicza* h. pagus és *Gorichicza* cr., *Gorichicza* h. promontorium. — A 22—3. név eredetére vö. kaj-h. *gora* 'mons; hegy' és *-ica* kicsinyítő képzővel *gorica* 'monticulus, collis' (BELL., JAMB.). Ebből *-janz* képzővel **goricjanz* > *goričan*. A *Gorichicza* (olv. *Goričica*) alak kettős kicsinyítés *gora* > *gorica* > *goričica*. A magyarba átkerült *Goričan* alak *-n*-je palatalizálódott (vö. 1638: *Gorichany*).

24. 1366: possessio *Ghuycha* (CSÁNKI III, 55). Sem előbb, sem később az oklevelekben nem fordul elő. — Eredetére valószínűleg vö. kaj-h. *glava* 'caput; fej' (BELL., JAMB.). Ebből *-ica* képzővel *glavica* 'capitellum, capitulum; collis acclivis, clivus' (BELL.).

25. 1478: *Worhoblan* (CSÁNKI III, 124); 1638: villa *Verhoulian* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Verhovlyan* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *vrh* 'apex, vertex, cacumen, culmen, fastigium; tető, hegytető' (BELL., JAMB.), amelyből *-janz* képzővel és az *-l-* epentheticum szabályos megjelenésével **vrh-ov-l-janz* > *Vrhovljan*.²⁾

26. 1478: *Chereczan* (CSÁNKI III, 42); 1638: *Chrechan*, *Chrechon* (igy!); LIPSZKY: *Chrechan* cr., *Csrecsán* h. — Eredetére vö. kaj-h. *čret* 'silva paludosa' (BELL.). Ebből *-janz* képzővel **čret-janz* > *Črečan* szabályos kaj-h. alak (vö. a *Hraščan* névről mondottakat

¹⁾ Vö. pl. 1201-ben a zágrábi káptalan birtokának határjárásában: ad rium Siglensi qui influit rium Xabiniza (SMIČIKLAS III, 10); 1234-ben: unenit ad riulum Ribnic Krapina környékén (WENZEL VI, 559).

²⁾ A *Worhoblan* alak *-b*-je az 1478-as oklevél írássajátsága (vö. 1478: *Ibanowecz* ~ ma: *Ivanovec*, 1478: *Bratischinecz* ~ ma: *Vratisinec*).

és a jegyzetet), mely a magyarba átkerülve a szókezdő mássalhangzócsoport feloldásával *Cserecsán* lett. A *čret* szó okleveleinkben gyakran előfordul, pl. 1228: *pervenit ad unum Cheret* (TKALČIĆ I, 62); 1248: *Chret* (SMIČIKLAS IV, 398 Körös megyében); sőt a szó a magyarba is átjött (vö. EtSz. I, 980).

27. 1226: *predium Muterini... Otoc Sciget* (TKALČIĆ I, 56; WENZEL XI, 193); 1478: *Othak* (CSÁNKI III, 90); 1549: *possessio Athak vocata inter flumina Dravi et Murae, in comitatu Zaladiensi existens*; 1550, 1563, 1564, 1567: mindig *Athak* alakban (ZrinyiLt. II, 248, 267, 418—9, 448, 461, 508—9); 1638: *villa Ottok* (ZrOsz.); LIPSKY: *Ottok*. Közvetlenül a Dráva mellett Perlakhoz közel fekszik. — Eredetére vö. kaj-h. *otok* 'insula; sziget' (BELL., JAMB.). A magyarba átkerült név átment a magyar *forkos* = *farkas* típusú szók hangfejlődésén. A későbbi adatok az eredeti horvát alakot őrizték meg.¹⁾

28. 1244/1390: *terra magistri Mychaelis que Lednuche uocatur*; az oklevél *terra Turnoa* és *Berzeuch* szomszédságában említi; 1351: *possessio Ledenycha inter Drawam et Muram existens* (Zala-Okl. I, 531); az oklevélen XV. századi kéztől származó megjegyzés áll: *Super venditione medietatis possessionis Ledeniche...* (SMIČIKLAS XII, 128). [Az 1244/1390. határjárás adatai alapján megállapítható, hogy *Ledenica* hely azonos a később, 1478-ban *Michalowecz minus* (CSÁNKI III, 82) és LIPSKY-nél *Mali-Mihalyvecz cr., Kis-Mihályocz* h. alakban felmerülő hellyel.] — Eredetének megfejtésére két lehetőség is kínálkozik. Alapszava lehet a kaj-h. *ledina* 'ager, pratum, arvum; szántóföld' (BELL., JAMB.). Ebből *-ica* kicsinyítő képzővel *ledinica*, értelme 'kis darab szántóföld', s ez a jelentés jól megfelelne a későbbi *Michalowecz minus* és *Kis-Mihályocz* alakoknak.²⁾ Másrészt összevethető a kaj-h. *led* 'glacies; jég' (BELL., JAMB.) szóval, melynek ilyen származékai lehetnek: *ledven* 'glacialis', *ledvenica* 'fossa glacialis' BELL. (ir. h. *léd, lēden*, melyből *-ica* kicsinyítő képzővel *ledenica* lenne, s ez mint helynév nem ritka;

¹⁾ Érdekes jelenség, hogy az *otok* szó mint személynév is szerepel; pl. 1239-ben *Othok* nevű birtokosról van szó (WENZEL VII, 87—88), 1240-ben *Otak* nevű jobbágy Dráva-menti birtokot ad el (HazaiOkm. VIII, 37).

²⁾ Nehézséget csak az támaszthat, hogy helynevünk mindig *Ledenica* alakban fordul elő, s a második *-e* helyén soha sem áll *-i*. De ezt az alakot már magyar fejleménynek foghatjuk fel, s ekkor az egybevetésnek semmi sem áll útjában.

vö. HASz.) A *ledven* ~ *leden* megfelelés azzal magyarázható, hogy a *led* szó eredetileg -ű- tövű (vö. VONDRÁK, AltkirchenslGram.² 422), s így a kaj-h.-ban a továbbképzett alak még megőrizte az -ű- tö maradványát.

29. 1259, 1264, 1268/1376: terra *Polona* WENZEL XI, 463, 535; SMIČIKLAS V, 478; Dl. 73.). Az oklevél adataiból nem állapítható meg, hogy hol feküdt. Talán azonos a később felmerülő *Paulynowecz*, *Paulinowecz* hellyel (vö. ennél). — Eredetére vö. szlovén *poljána* 'Gefilde, Feldebene, Flachland', ir. h. *poljāna* 'planities; sík mező' (HASz.); BELL. és JAMB. szótáraiban nem fordul elő mint kaj-h. szó. BELL.-nél *campus* címszó alatt *polyana* mint dalmát-horvát szó van megjelölve.

30. 1478: *Pelkenycz* (CSÁNKI III, 93); 1638: villa *Peklenicza* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Peklenicza*. — Eredetére vö. kaj-h. *pekel*, gen. *pekla* 'infernus, pix; pokol, szurok': *peklen* 'infernalis, piceus' (BELL.). Ebből kicsinyítő képzővel *peklenica* 'szurkos hely'. *Peklenica* eredetére rávilágít BEDEKOVICH következő megjegyzése: „*Peklenicza* in monticulo sat alto ad ripam Murae situata, in cujus valle meridie prospiciente extat in terra fuliginosa fons aquae vivae sed atricoloris, qui aestivo tempore e scaturgine sua producit quandam pinguedinem pariter nigricantem; hanc populus circumvivi colligit, utiturque ea ad currus inunguendos quam optime serviente“ (293).

III.

Az eddig tárgyalt helynevek mind valamely helyrajzi mozzanat alapján keletkeztek. Most azokat a neveket veszem sorra, melyek valami emberi településre vagy ezzel kapcsolatban közlekedésre és kereskedelemre vonatkoznak.

31. 1478: *Dwrischa* (CSÁNKI III, 48); 1638: *Dvorische* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Dvorische* cr., *Dvorisce* ill. — Eredetére vö. kaj-h. *dvor* 'aula, curia, area; udvar' (BELL., JAMB.). Ebből **iskje* > ir. h. *-ište*, kaj-h. *išče* képzővel *dvorišče*. Jelentése a kaj-horvátban ugyanaz, mint a *dvor* szóé (vö. BELL. *dvor* címszó alatt).¹⁾

¹⁾ Az *-ište* ~ *-išče* képző mindig valaminek a helyét jelöli, pl. növények nevével a szántóföldet, ahol azok teremnek, épület nevével pedig annak romját. Mivel a *dvor* szó udvarházat is jelent, így *dvorišče* jelentheti 'Ruine eines Hofes' fogalmat is (LESKIEN § 287).

32. 1367: villa *Tornu*, *Torn* (CSÁNKI III, 118); 1458: judex de *Thurnya* (uo.); 1478: Gewregh Fadan de *Thuran* (LtKözl. 1926: 128); 1490: *Turren*, *Thuren* (CSÁNKI uo.); 1495: Cristoferus Fadan de *Turan* (LtKözl. uo.); 1496: *Turan* (CSÁNKI uo.); 1501: Ambrosius plebanus sancti Martini in *Thurren* (Starine IV, 226); 1505: *Thoren* alio nomine *Thurn* (CSÁNKI uo.); LIPSZKY: *Potturen* vel *Poturen* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *turen* 'turris; torony' (BELL., JAMB.). A *Turen* > *Podturen*, ill. *Poturen* fejlődés hasonló, mint *Brest* > *Podbrest* (vö. ennél). BEDEKOVICH-nál *Turnische* (olv. *Turnišče*) alakban fordul elő (290); ez a *turen* alapszóból -išče képzővel hasonló képzés, mint *dvor* > *dvorišče*. A helynév jelentése egyébként világosan érthető BEDEKOVICH leírásából: „septentrionem versus progrediendum est ad ipsam Muræ fluvii ripam, et post minus horæ intervallum offerret se nobis ad rudera veteris Castri, *Turnische* vocitati, eiusdem nominis oppidum.... Quod castrum seu castellum *Turnische* concernit, illud mox post parochialem curiam in ruderibus sepultum jacet, extant tamen hodie dum valla et fossata, intra quæ consistebat.“

33. 1478: Michael de *Marhoff*, muraközi köznemes (CSÁNKI III, 81; DL. 18143.); 1638: villa *Maroff* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Marof* h. pagus. — Eredetére vö. kaj-h. *marof* (< német *meierhof*) 'villa, colonicum, alodium; major' (BELL., JAMB.), alakváltozata *marov*.¹⁾

34. 1458: Plebanus S. Marci Predialis circa Sanctum Marcum in *Selnicza* (CSÁNKI III, 167); 1478: *Zelnycz* (uo.); 1512/1533: in ecclesia beati Marci evangeliste in *Selniche* fundata (LtKözl. 1926: 130); 1638: villa *Szelnicza*, *Zelnicza* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Szelnicza* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *seliti se* 'migro, commigro; elköltözöm' (BELL.) és *selo* 'pagus, vicus; falu' (BELL., JAMB.). Ebből -nica képzőbokkal *sel-nica* > *selnica* 'település, lakott hely' jelentéssel.²⁾

35. 1478: *Wehschicz* (CSÁNKI III, 123); BEDEKOVICH: *Veschicza*; LIPSZKY: *Veschicza* cr. — Eredetére valószínűleg összevethető a kaj-h. *ves* 'pagus; falu' (BELL., JAMB.) szóval, képzése azonban nem világos: -ica kicsinyítő képzővel *Vešica*-féle alakot várnánk.

¹⁾ A Zrinyiek osztályos levelében többször előfordul a szó 'major' jelentésben pl. *Allodium maius veliki Maroff*, *allodium Biulolzi Maroff*.

²⁾ *Selo* alapszóból vö. még *selni* (* < *selon* + *je*) 'paganus, villanus' és *selnik* (* < *selbnika*) 'jobagio, fundarius' szavakat (BELL.).

36. 1478: *Hlapischin* (CsÁNKI III, 61); 1638: *Hlapichina*, *Hlapsina*, *Hlapshina* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Hlapichina* cr. vel *Nove-dvory* cr., *Neuhof* g., *Ujudvar* h. — Eredete nem egészen világos. Annyi bizonyos, hogy összefügg a horvát *hlāp* 'szolga, munkás' jelentésű szóval, melyből *-ec* kicsinyítő képzővel a kaj-h.-ban *hlapec* lesz 'servus' jelentéssel (BELL.). Ez *-ina* gyűjtőnévképzővel *hlapčina* 'jobbágytelep'-et jelenthetett, de erre az oklevelekben semmi utalást sem találtam. LIPSZKY adata mindenestre arra mutat, hogy itt major-féle településre kell gondolnunk.¹⁾

37. 1547: *Sellyer* inter Dravam et Muram fluvios in comitatu zaladiensi (ZrinyiLt. II, 183). Az oklevél Gardynowcz, Dekanowcz, Novakovcz, Domassyncz helységekkel kapcsolatban sorolja fel; ezek pedig mind egy tájon fekszenek. Sem előbb, sem később sehol elő nem fordul. A névben valószínűleg a magyar *zsellér* 'inquilinus' szó rejlik, és így egy zsellértelepről lenne szó, mely később eltűnt. A szónak nyelvtörténeti adatai lehetők mutatják e föltevést, sőt a NySz. *sellyér* (olv. *zsejjér*) alakra is idéz példát. Különben megvan a kaj-h.-ban is *željar* alakban, jelentése 'inquilinus, incola' (BELL., JAMB.).

38. 1505: promontorium *Zazad* (LtKözl. 1926: 130); 1523: promont. *Zazad* (uo. 131); 1638: villa *Zaszad*, *Szazad*, *Zazad* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Zaszad* cr. pagus és promont. — Alapszava kaj-h. *saditi* 'planto, sero, plantas pono; ültetek' (BELL., JAMB.); *sad* 'fructus; gyümölcs'. Ebből *za* praepositíós összetétel *zasad* 'plantaria, nova implantatio; ültetvény' (BELL., JAMB.).²⁾

39. 1478: *Raczkanysa* (CsÁNKI III, 96); 1638: villa *Raczchanisa*, *Raczkanisa*, *Racz Kanisa* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Rasz-kris* cr., *Rác-Kanisa* h. Eredetének megmagyarázásánál aligha a magyar alakból kell kiindulni. A magyarok a horvátokat, különösen pedig a muraközi horvátokat sohasem hívták rácoknak, így tehát az a feltevés, hogy e falut a zalamegyei „magyar” *Kanizsa*-val szemben *Rác-Kanizsa*-nak nevezték volna, egyáltalán nem valószínű. Ha LIPSZKY *Raz-križ* adatához hozzávesszük a BEDEKOVICH-nál előforduló *Rafzkriřchak* hegynevet (298), a név jelentése világosabb. A kaj-h.-ban ugyanis *raskrižje* (*raz* 'szét' + *križ* 'kereszt') jelen-

¹⁾ Nyelvészeti szempontból nem lehet kielégítően megmagyarázni a *Hlapichina* alakban fellépő első *i*-t.

²⁾ Képzésére nézve vö. a *Brest* > *Podbrest*, *Turen* > *Podturen* alakokkal.

tése 'compitum; keresztút' (BELL., JAMB.). A *Raz-križ* alak éppen olyan gyűjtőnévképző nélküli összetétel, mint pl. *Podbrest*, *Podturen*, *Zasad*. A magyar *Rác-Kanizsa* alakot nem tudom másképp magyarázni, mint egy feltehető, de elő nem forduló **Razkrižina* alakból népetimológiával keletkezett alakváltozatot.¹⁾ (Kanizsa eredetére vö. MELICH: A honfoglaláskori Magyarország 130—136).

40. 1264/1376: in *Prelak*, hospitibus de *Prelaak* (WENZEL XI, 535; CSÁNKI III, 24; DL 73.); 1334: inter Draum et Muram Ecclesia... sancti Laurencii de *Perlok* (TKALČIĆ II, 96); 1357: Portus seu transitus *Porloghriuy* (CSÁNKI uo.); 1461: vadum in portu fluvii Drawe in vicinitate *Perlak* (uo.); 1478: *Prilakh* (uo.); 1501: Martinus plebanus in *Prylak* (Starine IV, 226); 1638: oppidum *Perlak* (ZrOszT.); LIPSZKY: *Perlak* h., *Prelak* cr. — Az oklevelek adataiból világos, hogy *Perlak* mellett a Dráván rév (portus, transitus) volt. A portus, transitus megjelölésnek a horvát területre vonatkozó oklevelekben értelmi megfelelője a horvát *Prevlaka* vagy *Prelaka* helynév. Így pl. 1217-ben: „Prima meta terre supradicte *Preulaca* incipit... ab ipsa Zowa in loco qui vocatur transitus leprosorum” (WENZEL XI, 145; TKALČIĆ I, 37); 1334-ben: „possessio *Prelaka* vocata, ultra et citra Zauam, cum portu super Zauam” (TKALČIĆ II, 44); 1349-ben: „possessionem in *Prelaka*, Otok et Coznychia vocatam... Nec hoc pretermittimus, quod portus Zauae in eadem possessione existens...” (SMIČIKLAS XI, 520). A muraközi *Perlak* (= *Prelak*) helynevet szintén ide sorolhatjuk. — Eredetükre vö. kaj-h. *vleči*, *vlačiti* 'traho; húzok' (BELL., JAMB.). Az ezzel összefüggő *vlak* eredetileg 'húzás'-t jelentett.²⁾ *Pre* praepositioval összetéve *pre-vlak* 'áthúzás, átvontatás' jelentéssel a folyókon közlekedő kompot jelölte.

41. 1232: quendam terram... nomine *Wezmech* a... regina Gysla donatam, que est inter Drawam et Muram citra portum Worosd (ZalaOklt. II, 643; SMIČIKLAS III, 375); 1239: terram *Vyzmich* (WENZEL VII, 70), határjárásában a varasdi rév megint szerepel (ad magnum portum Vorosdiensem); 1239: super destructione predij siti inter duos fluuios, Droaha videlicet et Zurathka nomine

¹⁾ A ça-h.-ban egyébként a *križina* szó előfordul 'quadrivium' jelentésben. Így a magyarázat nem olyan erőltetett, mint első pillantásra látszik.

²⁾ BELL. szótárában *vlak* 'rete, sagena, vericulum' a. m. 'húzóháló'; *vlaka* 'occa, rastrum, clathrum, pecten' a. m. 'borona'. A mai ir. h.-ban *vlak* a. m. 'vonat'.

Wyzmeth (WENZEL VII, 87); 1478: *Wyssinecz* (CSÁNKI III, 123). A régebbi adatok alakja kétségtelenné teszi, hogy az 1478-as adatot *Vizinec*-nek (és nem *Višinec*-nek) kell olvasni. — Ennek eredetére vö. kaj-h. *viza* 'huso; Hausen; viza hal' (BELL., JAMB.).¹⁾ Ebből lett *-inъcъ* képzőbokkal (az *-inъ* nomen possessoris képző) **vizinъcъ* = *Vizinec* 'vizafogó hely' és 'halásztelep' jelentéssel.²⁾ A *Wizmeth*, *Wezmech*-féle alakok magyar fejlemények a második nyílt szótagban levő magasnyelvállású magánhangzó kiesésével, feltéve, hogy az *-m-* helyett nem *-in-* hangcsoportot kell olvasnunk az oklevélben.

42. 1226: terra *Nedeliche* cum quinque villis (WENZEL VII, 447; SMÍČIKLAS V, 47); 1367: poss *Nedelycze* inter fluv. Drawam et Muram (CSÁNKI III, 22); 1376/1384: vadit in *Nedelcham* (LtKözl. 1925: 125; CSÁNKI uo.); 1474: oppidum *Nedelicz* (CSÁNKI uo.); 1478: *Nedelycz* (uo.); 1498: *Nedelcze* tricesima capitalis (uo.); 1501: Benedictus plebanus ibidem in *Nedelez* (Starine IV, 225); 1527: zu der *Nedelitz* (LASZOWSKI I, 38); 1533: *Nedelche* (uo. II, 186); 1538: *Nedewcze* et Warasd (Hrv. sab. sp. II, 206); 1542: *Nedewche* (EgyhEml. IV, 148); 1638: oppidum *Nedelicze* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Nedelicz* vel *Nedelische* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *nedelja* 'dies dominicus; vasárnap' (BELL., JAMB.). A muraközi nyelvjárásban ú. n. középső (srednje) *l*-é fejlődött a palatalis *l̥*; így az irodalmi *polje*, *nedelja*, *zemlja*, *ponovljeno* alakok helyett *pole*, *nedela*, *zempla*, *ponovleno* áll (OBLAK: Zbornik I, 51). A *nedela* alakból *-ica* kicsinyítőképzővel *Nedelica* lesz, és olyan helyet jelent, ahol vasárnap tartották a vásárokat³⁾; *-išče* képzővel *Nedelišče*.

43. 1376: *Sredahel* (Dl. 73.); 1458: opidum *Zerdahel* (CSÁNKI III, 25); 1478: *Zerdahel* (uo.); 1501: Ambrosius plebanus sancti Martini in *Zredysche* (Starine IV, 225); 1638: *Zerdahely*, *Zerdahel*

¹⁾ Természetrajzi neve *Acipenser huso* LINNÉ.

²⁾ A *viza* ikrázáskor nemcsak a Dunába jött föl régebben, hanem ennek mellékfolyóiba is, az Oltba, Tiszába, Vágba stb. (vö. BREHM VIII, 436).

³⁾ Rávilágít erre egy 1592-ből való kaj-h. oklevél, mely e helyet *Nedelski varas*-nak ('vasárnapi város') írja (vö. HASZ. VII, 816). Okleveleinkben igen gyakori a hét valamely napjáról elnevezett hely, és a sokszor latinul odatett megjegyzés vagy a név lefordítása mutatja, hogy ott valóban azon a napon tartották a vásárokat, pl.: *Csütörtök* 'Quintoforum'; a hét ötödik napjára 'eső vásár' (vö. WERTNER MÓR: MNy. II, 122). Igen jellemző adat pl. 1537: in possessione *Cheterthekehel* aliter *Thergowschye* vocata (LASZOWSKI II, 353).

(ZrOsz.); LIPSZKY: (Mura-) *Szerdahely* h., *Szerdische* cr.; BEDKOVICH: *Murszko Szredische*, quod Hungarico idiomate *Szerdahely* dicitur. — Eredetére vö. kaj-h. *sreda* 'feria quarta, dies Mercurii; szerda'. Ebből -*išče* helyképzővel *Središče* olyan helyet jelöl, ahol szerdán szokták a vásárokat tartani.

44. 1240: ad magnam viam que venit de loco *Sabbati* (SMIČIKLAS IV, 122); 1257, 1264/1376: terra *Zumbathel* (WENZEL XI, 535; DI. 73.; CSÁNKI III, 112); 1367: possessio *Zombath* (CSÁNKI uo.); 1478: *Sabaria* (CSÁNKI uo.); 1501: Valentinus plebanus de *Sabbaria* (Starine IV, 225); 1542: *Zobothycha* (EgyhEml. IV, 148); 1549: Paloth, Ywrysolch, Benkolch, *Zobotycha* (uo. V, 256); 1638: *Zoboticza*, *Zoboticze* (ZrOsz.); *Szoboticza* LIPSZKY-nél is, aki a magyar alakot nem említi. — Magyarázatra a magyar alak nem szorul. A *Sabaria* alakot pedig a nép bizonyára nem használta, ez csak a tudakos oklevélíró etimológiája, a vasmegyei *Szombathely* városnak régi latin neve ugyanis valóban *Sabaria*. A horvát alakok eredetére vö. kaj-h. *sobota* 'sabbathum, dies sabbathi; szombat' (BELL., JAMB.). Ebből -*ica* képzővel *Sobotica*, melynek képzésére és jelentésére vö. a *Nedelica* és *Središče* neveket.

45. 1366: possessio *Torsycha* (CSÁNKI III, 117); 1478: *Thor-chicz* (uo.); 1638: villa *Torchischia*, *Torchischja* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Turchische*. — Eredetére vö. kaj-h. *tork* (<**vstorka*) 'feria tertia, dies Martis; kedd' (BELL., JAMB.). Képzése: -*ica* képzővel **tork-ica* > *Torčica*, -*išče* képzővel **tork-išče* > *Torčišče*.¹⁾

IV.

Számos hely kapta nevét a Muraközben templomáról. A név ilyenkor csupán a védőszent nevének átvétele, de előfordul, hogy a helynév nem jelent többet, mint hogy azon a helyen templom vagy kápolna állott.

46. 1478: *Altterczen* (CSÁNKI III, 28); az oklevél Dombra és Mihalovecz táján sorolja fel (Alsó-Domború és Alsó-Mihálovec), s ebből megállapítható, hogy azonos a később előforduló 1638: *Altarcz*

¹⁾ A *Torsycha* alak nem akadályozza az egybevetésnek, az -s- betűnek ebben a korban lehet -cs- hangértéke. — LIPSZKY *Turchische* alakja valószínűleg a kaj-h. *turčim* 'Turcius; török' (BELL., JAMB.) szóhoz kapcsolódó népetimológia útján keletkezett.

aliter Szent Maria (ZrOsz.) helységgel. Ugyanitt: Parochia S. Viti in Vidovec cum filiali in *Altarecz*. Világosan látható tehát, hogy az Alsó-Vidovec mellett fekvő kis községről van szó. BEDEKOVICH-nál: S. Maria sic ab Ecclesia filiali honori Beatissimae V. Mariae erecta, cui adjacet, nuncupatus (286). — A horvát alak eredetére vö. kaj-h. *oltar* 'ara, oltare; oltár' (BELL., JANMB.). Ebből -*ec* kicsinyítő képzővel **oltar^{ec}* > *Oltarec* 'arula'.¹⁾

47. 1638: *Czirkovlian*, *Czirkouljan*, *Csirkouljan* (ZrOsz.), korábbi oklevelekben nem találtam; LIPSZKY: *Czirkovlyán* cr.; BEDEKOVICH-nál: *Czirkovlyan* in qua visitur Ecclesia filialis sat magna S. Laurentio erecta. — Alapszava a kaj-h. *cirkva* 'templum, ecclesia; templom, egyház'. Ebből *-*ov-jan^s* > -*ovljan* képzővel *Cirkovljan* a. m. 'templomos hely'.

48. 1376: ad viam, que de *Sancto Georgio* vadit ad claustrum predictum (Várhel) (LtKözl. 1926:125); 1549: *Zentgerg* (EgyhtEml. V, 256); LIPSZKY: *Tüskés Szent György* h., *Sanctus Georgius in spinis* lat., *Sveti Juraj na ternyu* cr. E név nem szorul magyarázatra.

49. 1478: *Zenth Marton* (CSÁNKI III, 107); 1501: *Elias plebanus sancti Martini superioris* (Starine IV, 225); 1507: *Murazenthmarton* (CSÁNKI uo.); 1512 *de Sancto Martino Superiori* (LtKözl. 1926:130); LIPSZKY: *Szent-Márton*. E falut másképp *Pomorje*-nek is hívták. BEDEKOVICH-nál: *ad S. Martinum in Pomorie* quasi d'ceretur: Ad ripam Murae fluvii seu cis Muram. — Képzése: *po-* prae-positiós összetétel a *Mura* (muraközi *Mora*) folyónévvel és -*vje* gyűjtőnévképzővel: **Pomor^{vje}* > *Pomorje*.

50. 1458: *Plebanus S. Marci*. Predialis circa *Sanctum Marcum* in Selnicza (CSÁNKI III, 107); 1478: *Zenth Mark* (uo.); 1501: *plebanus sancti Marci* (Starine IV, 225); 1550: *Zenthmarkozelnycza*... inter Murum et Dravum in comitatu Zaladiensi (ZrinyiLt. II, 281). Az adatokból kitűnik, hogy a helyet magyarul *Szent Márk*-nak, horvátul *Selnica*-nak hívták, mely később kiszorította a magyar elnevezést. *Selnica* magyarázatát l. fentebb.

51. 1203: super terram *beati Michaelis*, qua inter Muram et Dravam consistit (SMÍČIKLAS III, 35); 1367: *Sanctus Michael* (CSÁNKI III, 108); 1478: *Zenth Mihál* (uo.); 1638: Parochia S. Michaelis

¹⁾ Ilyen származású a zalamegyei *Oltárc* helynév, mely az oklevelekben, pl. 1239-ben *Oltarch* alakban fordul elő (CSÁNKI III, 87).

in *Szent Michaly* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Szent-Mihály*. Magyarázatra nem szorul.

52. 1478: *Zentwyd* (CSÁNKI III, 110). Két ilyen nevű helység tartozott ekkor Csáktornához, az egyik ma *Alsó-Vidovec*, a másik *Felső-Vidovec*; 1638: villa *Szent Vid*, *Szent Vyd* és a másik villa *Felső Vidocz*. A magyar alak itt is előbb jelenik meg; a horvát később kiszorította, úgy hogy ma mindkét községet *Vidovec*-nek hívják. — Alapszavuk kaj-h. *Vid* (= lat. *Vitus* BELL.) védőszent neve. Ebből -ovъcъ képzőbokkal **Vidovъcъ* > *Vidovec*.

V.

A legtöbb hely természetesen birtokosáról kapta a nevét. Mivel a Muraközben vegyesen laktak magyarok és horvátok, a személynevekből képzett helynevek igen nagy tarkaságot mutatnak. Találunk A) ősrégi horvát névből (pl. *Bogdan*), B) keresztény keresztnévből vagy annak horvát vagy magyar becéző alakjából, C) régi magyar vagy a magyarban használatos szn.-ből származó helyneveket. Ezeket külön-külön csoportokban fogom tárgyalni.

A) Horvát személynevekből való helynevek:

53. 1478: *Bogdanowecz* (CSÁNKI III, 38); BEDEKOVICH: *Bogdanovecz*; LIPSZKY: *Bogdanovecz*. — Eredetére vö. h. *Bògdân* 'a deo datus' (Rad. 81:111)¹⁾ szn. Ebből -ovъcъ képzőbokkal **Bogdanovъcъ* > *Bogdanovec*.

54. 1478: *Brathianecz* (CSÁNKI III, 39); 1638: *Brachianecz*, *Brachancz*. (ZrOsz.); LIPSZKY: *Bratyanecz* h., *Bratjanecz* cr. alodium; — ezenkívül 1638-ban egy szerdahelyi jobbágy *Bratjanschak* (ZrOsz.). A h. *brat* 'frater' szóhoz tartozik. — Képzésére az 1478-as adat vet világot, mely mutatja, hogy nem a *-janъ > -jan képzővel van dolgunk, hanem az *-ijanъ > -ijan képzővel, mellyel először *Bratijan* szn. képződött, s csak később lett a kiejtésben *Bratjan*, ill. *Bračan*. Hasonló képzésű szn.-ek a horvátban: *Dobrijan*, *Milijan* (Rad 82:114), a lengyelben: *Tworzyjan*, *Golijan* (TASZYCKI § 72.). A helynév képzése **Bratijanъcъ* > *Bratjanec*.

55. 1478: *Radianecz* (CSÁNKI III, 96); 1638: villa *Radianecz* (ZrOsz.). — Alapszava a h. *rad* 'libens' szónak az előbbihez

¹⁾ A személynevek tárgyalásánál kénytelen vagyok a horvát irodalmi alakokat idézni, mivel sem BELL., sem JAMB. szótárába nincsenek felvéve.

hasonló képzéssel keletkezett *Radijan* szn.-i származéka. Ebből *-ьць* képzővel lett **Radijanьць* > *Radijanec* hn.

56. 1458/1464: possessio *Brattysincz* (CsÁNKI III, 39); 1478: *Bratishinecz* (uo.); 1638: *Wratisnierz*, *Wratinsicz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Vratissinecz*; BEDEKOVICH: *Vratissinecz*. — Mivel az oklevelek néha a muraközi helynevekben a *-b-*t és a *-v-*t összecserélik, illetőleg a kiejtésbeli *-v-* helyett *-b-*t írnak (pl. *Vorhoblan*, *Ibanovecz*), nem lehet eldönteni, melyik volt esetünkben az eredeti alak, de mindkettő megmagyarázható. Alapszava lehet a h. *brat* 'frater' szóra visszamenő *-iša* képzős *Bratiša* szn. (Rad 82:118—9; MIKL. 18, 37, 45). Ebből lehetett *-inьць* képzőbokkal **Bratišinьць* > *Bratišinec* hn. De feltehető az is, hogy az alapszó *Vratiša* szn. (*-iša* képzős becéző alak *Vratislav*-ból), melyből ugyancsak *-inьць* képzőbokkal **Vratišinьць* > *Vratišinec* alakult. A későbbi adatok arra mutatnak, hogy valószínűbb ez utóbbi magyarázat.

57. 1478: *Ogrischinecz* (CsÁNKI III, 87); 1638: *Ugrishnierz*, *Wugrisincz* (ZrOsz.). — Vö. **ęgrz* 'hungarus', mely az ir. h.-ban *ugar*, ill. *-in* képzővel *üğrin* alakban van meg, a kaj.-h.-ban pedig *vuger*, *vugrin* 'Hunnus, Pannonius, Hungarus; magyar' (BELL., JAMB.). A régi *ę* nasalis reflexe ugyanis a kaj.-h. legnagyobb részében *-u-*, mely a szó elején *v-* előtétet kap. A *vuger*, ill. *ugar* alapszóból *-iša* képzővel *Vugriša*, ill. *Ugriša* igen gyakori szn.¹⁾ Ebből *-inьць* képzőbokkal **Vugrišinьць* > *Vugrišinec* olyan képzés, mint *Vratiša* ~ *Vratišinec*.

58. 1478: *Dragislawecz* (CsÁNKI III, 48); LIPSZKY: *Dragoszlavec* cr. — Eredetere vö. h. *Dràgislav*, *Dràgoslav* szn. Ebből **Dragi(o)-slavьць* > *Dragi(o)slavec* (vö. HASz. II, 747).

59. 1366: *Desernecz* (CsÁNKI III, 48); 1478: *Drasiniewecz* (u. o.); 1638: *Drasimercz*, *Drasimerczy* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Drasimerecz* cr. vel *Dersimerecz*. — Alapszava *Držimir* szn. (MIKL. 75), ill. ennek *-inja* (< *-ynja* képzős becéző alakja: *Držinja*). A *Držimir* (esetleg *Držimer*, vö. MIKL. 75) szn.-ből *-ьць* képzővel **Držimirьць* > *Držimirec*, a *Držinja*-ból pedig *-евьць* képzőbokkal **Držinjevьць* > *Držinjevec*.

60. 1478: *Drastkovecz* (CsÁNKI III, 48); LIPSZKY: *Draskócz* h., *Drasskovecz* cr. — Eredetere vö. h. *drâg* 'carus', melyből *-ько*

¹⁾ Vö. pl. 1201: *Vogriza* (SMIČIKLAS III, 9); 1255: *Vogrysa* (SMIČIKLAS IV, 610).

kicsinyítő képzővel **Drag-ьko* > **Dražьko* > *Dražko*, ill. *Draško* igen közönséges és régi szn. Ebből -*овъч* képzőbokkal **Draškovъч* > *Draškovec*.

61. 1478: *Plestkowecz* (CSÁNKI III, 95); 1638: villa *Plezkoucz* (ZrOsz.). — Eredetére vö. kaj-h. *pleš* 'calvities, calvitium; kopaszság' (BELL., JAMB.): -*ьko* képzővel *Plešьko* > *Pleško* szn. Ebből -*овъч* képzőbokkal **Pleškovъч* > *Pleškovec*.

62. 1549: *Pribyzlach*, Zentmyhal, *Syskolch* (EgyhtEml. V, 256); LIPSZKY: *Siskovecz* cr.¹⁾ — Eredetére vö. h. *Šišo* csúfnév (Iv.-Broz): -*ьko* kicsinyítő képzővel **Šišьko* > *Šiško* becézőnév.²⁾ Ebből -*овъч* képzőbokkal **Šiškovъч* > *Šiškovec*.

63. 1481: poss. *Zlatkowych* (CSÁNKI III, 125). CSÁNKI szerint a Muraközben feketett. Sem előbb, sem később forrásaimban nincs nyoma. — Eredetére vö. kaj-h. *zlat* 'aureus; aranyos' (BELL., JAMB.): -*ьko* képzővel **Zlatьko* > *Zlatko* szn. Ebből -*овъ* + -*іч* (kaj-h. -*іч* patronym.) képzőbokkal *Zlatkovič* (ir. h. *Zlatkovié*).

64. 1259/1376: terram *Nedelk* (WENZEL XI, 463; SMIČIKLAS V, 142). Az oklevél adataiból nem lehet megállapítani, hogy hol feküdt. Nem lehetetlen, hogy a később *Nedelica* alakban fellépő helynév egyik alakváltozata.³⁾ Mint személynév összevethető az ir.-h. *Nědělъko*, muraközi *Nedelko* névvel, mely a kaj-h. *nedelja* 'dies dominica' közszóából való -*ьko* képzős becézőnév (vö. MIKL. 81).

65. 1478: *Drusilowecz* (CSÁNKI III, 48); 1638: *Drusiloucz* (ZrOsz.). — Eredetére vö. h. *Družilo* szn., mely -*ilo* képzővel *Dobrodrug*-féle szn.-nek becéző alakja (Rad 82:115). A helynév képzése **Družilovъч* > *Družilovec*.

66. 1244: Petrina földje határjárásánál a Muraközben „vadit ad terram *Damasa* contra aquilonem et conterminatur terre *Damasa*“ (WENZEL VII, 185); 1349: possessio *Damasa* vocata inter fluvios Dra (!) et Mura vocatos in comitatu Zaladiensi (SMIČIKLAS XI, 545; ZalaOkl. I, 486). Az utóbbi oklevél hátán egy XV. századi kéztől származó megjegyzés: „Possessio *Damasa* seu *Domasynecz*“ (SMIČIKLAS XI, 545); 1478: *Domassinecz* (CSÁNKI III, 47); LIPSZKY: *Domassinecz* cr. — Az eredetibb vocalismust a horvát alakok őrizték

¹⁾ Hasonló származású egy muraközi ember neve 1638-ban: Georgius *Schiskowich* (ZrOsz.).

²⁾ Hasonló származású *Šišoje*, *Šišmanin* (Rad 81:112).

³⁾ KORABINSZKY térképén pl. *Peklenica* *Pekelnik* alakban fordul elő.

meg, így a család eredeti neve *Domasa*; a magyar *Damasa* alak hasonulás eredménye. Valószínűleg összetűgg a szl. *domz* 'domus' szóval, melyből *-ašb*, *-aša* képzővel *Domaš*, *Domaša* szn. (vö. MIKL. 17 és 57).¹⁾ A helynév *-inъcъ* képzőbokkal alakult: **Domašinъcъ* > *Domašinec*.

67. 1478: *Gardenowecz* (CSÁNKI III, 55); 1490: *Kardonocz* (uo.); talán erre a helyre vonatkozik a csáktornyai pálosok egy birtokba való beiktatásánál szereplő tanú neve: „Valentinus Repych de *Gerdmowecz*“, melyben az *-m*-betű csak elírás, mert alább: „Valentinus R. de *Gardynowecz*“ (LtKözl. 1926:128); 1638: villa *Gerdinowecz*, *Gardinowecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Gardinócz* h., *Gardinowecz* cr. — Alapszava mindenestre szn.; erre mutat az *-ovъcъ* < *-ovъcъ* végzet. Valószínű etymonnak kínálkozik az ir. h. *gr̥d* ~ kaj-h. *grđ* 'superbus, terribilis, deformis, turpis' (HASz., BELL.) szóból képzett *Grđin* szn. (vö. HASz. III, 401). A *Grđin* szn. felfogható a *Grđislav* és *Grđimir* szn.-ek becéző alakjaként is (vö. HASz. III, 401–2).²⁾ A helynév képzése **Grđinovъcъ* > *Grđinovec*, mely a magyarba átkerülve, *Gerdinovec*, ill. *Gardinovec*, tovább fejlődve pedig *Gardinóc* alakot mutat a szókezdő mássalhangzótorlódás feloldásával.

68. 1478: *Kralowecz* (CSÁNKI III, 70). Két ilyen nevű hely is előfordul Csáktornya tartozékai közt: 1638: A. *Kraliocz* (ZrOsz.), a másik felső-*Kraliowecz*, *Kraliocz*, *Kraljocz* (uo.); LIPSZKY: Alsó-*Kralócz* h., Dolnyi-*Kralyewecz* cr., Felső-*Kralócz* h., Gornyi-*Kralyewecz* cr. — Eredetükre vö. kaj-h. *kralj* 'rex; király' (BELL., JAMB.). Ebből *-ovъcъ* képzőbokkal **Kraljevъcъ* > *Kraljevec* lenne, de mivel a muraközi nyelvjárásban az *-lj-* hang elvesztette palatalizáltságát, a szabályos alak *Kralovec* (vö. a *Nedelica* névnél mondottakat).

69. 1366: possessio *Porbozlouhaza* (CSÁNKI III, 96); 1478: *Pribislawecz* (uo.); 1549: *Pribyzlach* (EgyhEml. V, 256); 1638: villa *Pribizlaucz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Pribizslawecz* cr. — Eredetére vö. h. *Pribislav* szn. (Rad 81:126), mely a magyarba átkerülve hasonló

¹⁾ Felfogható mint a *Domamir*, *Domaslav*, *Domarad* becéző alakja (vö. TASZYCKI 35, 49).

²⁾ Talán ez a *grđ* fő rejlik a szeréms megyei *Gardanowecz*, *Gerdanocz* (< **Grđanovъcъ*) és a valkó megyei *Gerdowecz*, *Gardocz* (< **Grđovъcъ*) helynevekben is (vö. CSÁNKI II, 245 és 311).

fejlődést mutat, mint *pristav* > *porosztó*.¹⁾ A horvát alak képzése **Pribislavъ* > *Pribislavec*.

70. 1478: *Strahoninecz* (CSÁNKI III, 113); 1638: villa *Ztrahoninecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Sztrahoninecz* cr. Valószínűleg e helysége vonatkozik a következő adat 1232-ből: „Noverint universi quod *Strochona* in nostra constitutus presencia asseruit, quod de terra sua quandam partem et silvam Comiti Hoholt... vendidisset“ (WENZEL VI, 514). — Eredetére vö. kaj-h. *strah* 'timor, terror; félelem' (BELL., JAMB.): -*onъ*, -*onja* képzővel *Strahon*, *Strahonja* szn. (vö. VONDRÁK II, 423). Ez utóbbiból -*inъ* képzőbokkal **Strahonjinъ* > **Strahonjinec*, *Strahoninec*.

71. 1367: *Nowakowecz* (CSÁNKI III, 89); 1478: *Nowakowecz* (uo.); 1490: *Nowakowycz* (uo.); 1547: possessio *Nowakowecz* inter Dravam et Muram fluvios (ZrinyiLt. II, 183); 1638: villa *Nowakowecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Novakovecz*. — Eredetére vö. kaj-h. *nov* 'novus; új': -*akъ* képzővel kaj-h. *novak* 'tiro, novitius; új vitéz, új zsoldos, ujonnan valamit tanuló, mesterség tanuló inas' (BELL., JAMB.). Mint szn. *Novak* igen közönséges. Belőle -*ovъ* képzőbokkal **Novakovъ* > *Novakovec*.

72. 1478: *Pusthakowecz*, *Pustakowecz* két különböző helység (CSÁNKI III, 96); 1533: in villa *Pwzthakowecz*, de nem lehet eldönteni, melyik a kettő közül (LASZOWSKI II, 185); 1638: villa *Pusztakowecz*, *Pusztakowecz* és a másik villa Felső *Pusztakowecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: Alsó-*Pusztakovecz* h., Felső-*Pusztakovecz* h. — Eredetére vö. kaj-h. *pust* 'desertus' (BELL.): -*akъ* képzővel *Pustak* szn. Ebből -*ovъ* képzőbokkal **Pustakovъ* > *Pustakovec*.²⁾

73. 1478: *Wlkanowecz* (CSÁNKI III, 124). — Eredetére vö. kaj-h. *vuk* 'lupus; farkas' (BELL., JAMB.). Az -*u-* helyén régen -*l-* állt (ögyhszl. *vlъkъ*). Az -*anъ* képzős *Vukan* (< *Vlъkanъ*) szn. úgy fogható fel, mint valamely *Vuk-* összetételű szn. becéző alakja. Hasonló képzésű szn.-ek *Grdan*, *Krilan*, *Milan* stb. (VONDRÁK I, 415). A helynév képzése -*ovъ* képzőbokkal **Vlkanovъ* > *Vukanovec*.

74. 1478: *Wlczetinecz* (CSÁNKI III, 124). Alapszava a kaj-h. *vuk* (< *vlъkъ*) 'lupus' szóhoz tartozó -*eta* (< *ѣta*) kicsinyítő képzős.

¹⁾ Átmeneti alakokat mutat egy valkómegyei helynév 1336-ban *Pribuzlou*-telek és *Pribizloutheleke* (CSÁNKI II, 345).

²⁾ Az -*ovec* vég világosan mutatja, hogy itt csak személynévről lehet szó.

Vučeta (< *Vlčeta*) szn. (MIKL. 12). Ebből *-inъcъ* képzővel **Vlčętinъcъ* > *Vučetinec*.

75. 1478: *Kwczetinecz* (CSÁNKI III, 75). — Az előbbi helynévhez hasonló alakulat. A *kučka* 'canis' (BELL.) szóval függ össze mint *-ęta* (< *ęta*) képzős származék a *Kučeta* szn. Ebből való *-inъcъ* képzőbokkal **Kučętinъcъ* > *Kučetinec* hn.

76. 1478: *Stanotinecz* (Dl. 18143. és CSÁNKI III, 113), amit CSÁNKI *Scanocinecz*-nek olvas, de összevetve a későbbi előfordulásokkal a helyes olvasás csak *Stanotinecz* lehet (az oklevél írásában ugyanis a *t* és *c* betűket alig lehet megkülönböztetni); 1638: *Ztanetnich* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Sztanetinecz* pagus és *Sztanetinecz* promont. — Alapszava a *Stanislav* szn.-ből származó, *-eta* képzővel képzett *Staneta* becézőnév. Képzése *-inъcъ* képzőbokkal **Stanętinъcъ* > *Stanetinec*.

B) Számos olyan helynév van a Muraközben, mely keresztény személynévből, vagy annak horvát vagy magyar becéző alakjából keletkezett. Mivel a becézőnevek minden nyelvben rendkívül változatosak, néha alig lehet az eredeti keresztnévvel való kapcsolatukra ráismerni; így igen nagy figyelmet kell fordítani a horvát személynévek, főleg pedig becézőnevek képzésmódjára.

77. 1298: *duas particulas terre . . . Benezygy et Bela nuncupatas* (WENZEL X, 326). Máshol nem fordul elő. — A név első része kétségtelenül a *Bene* szn., mely becéző alak a *Benedictus*-ból (vö. HASZ. I, 131). A második fele valószínűleg a magyar *szeg* szónak birtokos személyragos alakja. A név olvasása tehát *Beneszigi* lenne, mai nyelven *Beneszege*.¹⁾

78. 1478: *Benkowecz* (CSÁNKI III, 35); 1549: *Benkolch* (EgyhtEml. V, 256); 1638: villa *Benkocz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Benkovecz* cr. — Eredetére vö. h. *Benko* szn., mely a *Benedictus* becéző alakja (Rad 82:144). Ebből **Benkovъcъ* > *Benkovec*, mely mint helynév az egész horvát nyelvtérületen igen elterjedt (HASZ. I, 233).

79. 1478: *Domkowecz* (CSÁNKI III, 47); 1638: villa *Donkoucz* (ZrOsz.). — Alapszava a magyar *-k* kicsinyítő képzős *Domk*, *Donk* becézőnév *Dominicus*ból.²⁾ Képzése **Domkovъcъ* > *Domkovec*, *Don-*

¹⁾ A *szeg* szó, leszámítva egy 1265-ből származó bizonytalan olvasást adatot, csak 1350-ben jelenik meg először az oklevelekben személynévvel kapcsolatban (vö. OklSz.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy előbb már hasonló vonatkozásban nem szerepelhetett volna.

²⁾ Képzésére nézve vö. MELICH: MNy. X, 150.

kovec. 1333-ban említi egyik oklevél, hogy Róbert Károly magyar király „nobili magistro *Donch filio Dominici comiti de Zolio*“ Stridó és Csáktornya birtokok helyett Komárom megyében ad birtokokat (SMÍČIKLAS X, 109). E *Doncs* = *Dancs* név szintén a *Dominicus* becéző alakja. Mivel többször előfordul, hogy egy személynek két becézőneve is használatos, feltehető, hogy *Donkovec* hely ettől a birtokostól kapta nevét.

80. 1478: *Gerkowecz* (CSÁNKI III, 68); LIPSZKY: *Gerkavecz* cr. promontorium. — Alapszava valószínűleg a *-k* képzős magyar *Gyürk* > *Györk* szn. (vö. MELICH: MNy. X, 150), mely a horvátba hanghelyettesítéssel *Gerk* alakban ment át.¹⁾ Képzés **Gerkovъъ* > *Gerkovec* hn.

81. 1478: *Gyurkowecz* (CSÁNKI III, 58); 1638: villa *Juriouecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Jurócz* h., *Jurovecz* cr. Igen valószínű, hogy azonos a Stridótól északkeletre eső *Jurkoveccel* (CSÁNKI uo.). — Eredetére vö. h. *Djurko* szn., mely a *Georgius* becézőalakja és h. *Juraj*, g. *Jurja* (< *Georgius*), melynek becéző alakja *Jurko*. Képzése **Djurkovъъ* v. *Jurkovъъ* > *Djurkovec*, ill. *Jurkovec* hn.

82. 1367: *Juahonouch* (CSÁNKI III, 63); 1478: *Ibanowecz* (uo.); 1533: *Iwanowch* (LASZOWSZKI II, 185); 1638: *Iuanoucz*, *Iuanocz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Ivanócz* h., *Ivanovecz* cr. — Eredetére vö. h. *Ivan* szn. (< *Johannes*). Ebből szabályosan **Ivanovъъ* > *Ivanovec* hn.

83. 1478: *Jursawecz* (CSÁNKI III, 65) és egy másik hely ugyanakkor *Jwrsowecz* (uo.); 1549: Paloth, *Jwrysolch*, Benkolch, Zobotycha (EgyhtEml. V, 256). Az elsőt az 1478-as oklevél Gorichan és Hemischowecz között sorolja fel, a másikat Benkowecz és Pawlowecz közt; így az 1549-es adat is ez utóbbira vonatkozik, mely 1638-ban *Jurchiuchecz* alakban (ZrOsz.), LIPSZKY-nél *Jurcsócz* h. és *Jurchevecz* cr. alakban fordul elő, míg az első valószínűleg a *Tüskés Szent Györggyel* azonos. — Mindkét helynév eredetére vö. h. *Jurša*, *Juriša* szn., mely a *Juraj* (< *Georgius*) szn. *-ša*, ill. *-iša* képzős becéző alakja (vö. Rad 82: 151; HASz.).²⁾ Képzésük szabályosan **Jurševъъ*, ill. **Juriševъъ* > *Jurševac*, ill. *Juriševac* volna, de a muraközi nyelvjárásban az *-ov* ~ *-ev* alakpár közül palatalis mással-

¹⁾ A *g* ~ *gy* megfelelésre vö. magyar *gyémánt*, horvát nyelvjárási *gemant* (BELL.).

²⁾ Ezt igen világosan mutatja a következő adat 1486-ból: „*Georgius Jursa dictus iudex generationis de Werchowyna*“ (BlagayOkI. 413).

hangzó után is -ov áll,¹⁾ s így *Juršovec*, ill. *Jurišovec* alakoka kapunk.

84. 1367: *Crystanoch* (CSÁNKI III, 75); 1478: *Cristanowecz* (uo.); 1638: *Christianocz*, *Kristanouc*, *Chrisztanouc* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Kristanócz* h., *Kristanovecz* cr. — Eredetére vö. lat. *Christianus* szn., melyből a magyar *Keresztély*, *Kerestély* szn. is lett. Okleveleinkben a latin alak mint szn. elég gyakran előfordul.²⁾ A helynév képzése **Křišťanovъ* > **Křišťanovec*.

85. 1376: possessio *Morfartfeulde* (Dl. 73.); 1376: villam *Morfartfalua* (uo.); 1459: possessio *Marhattowecz* (CSÁNKI III, 81); 1478: *Maratocz* (uo.); 1638: *Marhatouc*, *Markatouc* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Merhatovecz* cr. — Alapszava az oklevelekben gyakran előforduló *Merhard*, *Morhard*, *Marhard* szn. A -d helyett -t is állhat. A horvátba átment névben az -rt hangcsoportból az -r- kiesett. A helynév magyar alakját teljesen kiszorította később a horvát alak. Ennek a képzése **Ma(e)rhatovъ* > *Ma(e)rhatovec*.³⁾

86. 1478: *Martinstowecz* (CSÁNKI III, 81); 1638: *Martinuszovecz*, *Martinuſocz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Martinossovec* cr. — Eredetére vö. lat. *Martinus* szn., mely a horvátba *Martinuš* ejtéssel ment át (vö. HASz. VI, 490).⁴⁾ Képzése a muraközi nyeljárás ismert sajátága szerint **Martinušovъ* > *Martinušovec*. Az 1478-as *Martinstowecz* második -t-je olyanféle anorganikus fejlődés, mint pl. *Oslfi* > *Ostfi*.

87. 1376/1384: *pervenit ad magnam viam que de Mazkuth vadit in Nedelcham* (LtKözl. 1926:125); 1467: *Fredericus Lamberger* a királytól adományul nyert *Maskowecz* nevű birtokát a csáktornyai pálos szerzeteseknek adományozza (uo. 127), CSÁNKI ez adatot *Moskowecz*-nek olvassa (III, 81); 1478: poss. *Maskowecz* (CSÁNKI III, 81); 1558: *Machkowecz* et *Senkowecz* in districtu... fluviorum *Dravae* et *Mwrae* (ZrinyiLt. II, 380); LIPSZKY: *Macskócz* h., *Mach-*

¹⁾ Ezzel a jelenséggel még több más helynévnél is találkozunk.

²⁾ Vö. pl. 1225-ben *Christianus* horvát ember neve (WENZEL XI, 180).

³⁾ *Marhard* mint személynév pl. 1290: *Paulus Petrus* et *Morhardus* (HazaiOkl. VIII, 290); 1297: *Johannes filius Morhardi* (uo. VII, 259); 1300: et aliis cognatis *Merhardo*, *Cristiano* et *Nicolao* (uo. VIII, 415). Mint helynév pl. 1255: *Scentkut*, *Merharth*, *Sumbotfolua* (HazaiOkl. 27); 1347: possessiones *howp* et *Marcharth* vocatas (HazaiOkl. VII, 403).

⁴⁾ A név különösen patronymikonban igen gyakori; pl. 1486: *Jacobo Martinosewich* de *Bogochin* (KegleviOklm. 28); 1504: *Stepano Marthynosewyth* (HorvVéghOklm. 19); 1513: *Johannis Martinusewyth* (FrangepánLt. II, 260).

kovecz cr. — Eredetére vö. h. *Maško* szn., mely a *Marko* becéző alakja (vö. HASz. VI, 513). Ebből **Maškovъ* > *Maškovec* hn.

88. 1478: *Michalowecz*, *Michalowecz maius*, *Michalowecz minus*, három különböző helység (CsÁNKI III, 82); 1638: *Also Mihalioecz*, *Mihalioeucz*, *Felső Nagy Mihalocz*, *Mihalyocz*, *Mihalouc* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Dolnyi-Mihalyevecz* cr., *Alsó-Mihályocz* h., *Gornyi-Mihalyevec* cr., *Felső-Mihalyocz* h. — A helynév eredetét a magyar *Mihály* szn.-tól veszi, mely *Mihál* nyelvjárási alakban a horvátba is átment (vö. HASz. VI, 647). Képzése **Mihalovъ* > *Mihalovec*. Okleveleink adatai alapján nem lehet megállapítani, hogy a három helység közül melyik keletkezett előbb s melyik kapta nevét a másiktól, de az is feltehető, hogy mind a három az oklevelekben többször előforduló „*Michaelis* magister“ birtoka volt.¹⁾

89. 1490: *Mychlowycz* (CsÁNKI III, 82); 1505: *Mykowczyk* (uo.); LIPSZKY: *Miklófa* h., *Miklowecz* cr.; HASz.: *Miklavec*. — Alapja a h. *Miklav* (< lat. *Nicolaus*) szn. Ebből **Miklavъ* > *Miklavec* hasonló képzés, mint *Pribislav* ~ *Pribislavec*.

90. 1366: possessio *Palouch* (CsÁNKI II, 92); 1478: *Paulowecz* (uo.); 1549: *Paloth* (EgyhtEml. V, 256); 1638: *Pallocz*, *Paulocz*, *Paulouc* (egy hely) (ZrOsz.); LIPSZKY *Palovecz* cr. — Alapszáva a kaj-h. *Pavel* g. *Pavla* szn. (< lat. *Paulus*). Ebből **Pavlovъ* > *Pavlovec*. A *Paloth*, *Palovecz*-féle alakok magyar fejlemények, melyekben *au* > *á* fejlődés ment végbe, mint pl. ebben: *Saul* > *Sál*, pl. Vas megyében Körmentől nem messze (vö. CsÁNKI MNy. II, 386).

91. 1458: *Pawlynowecz* (CsÁNKI III, 92); 1478: *Paulinowecz* (uo.); 1638: villa *Pallinovecz*, *Palinouc*z, *Paulinouc*z (ZrOsz.); LIPSZKY: *Pallinovecz* vel *Palinovecz*. — Eredetére vö. h. *Pavlina* szn., mely a *Pavao* szn. nagyító alakja.²⁾ Képzése **Pavlinovъ* > *Pavlinovec*. A magyarba átment név -au- kettőshangzójának sorsa ugyanaz lett, mint a *Pavlovec* > *Pálovec* névben.

¹⁾ 1236: accessimus ad terram Magistri Michaelis sitam inter Draum et Muram (WENZEL VI, 23); az oklevél semmi közelebbit sem mond a birtok fekvéséről. 1244/1390. évi Varasd felől induló határjárásban: „cadiť in Draum et ultra aquam tenet metas cum Magistro Michaelē“ (SMIČKLAŠ IV, 251).

²⁾ Hogy milyen gazdag egy-egy szn.-ből származó becéző név-család, mutatja a következő felsorolás: *Pava*, *Pavao*, *Pave*, *Pavlak*, *Pavle*, *Pavleš*, *Pavlina*, *Pavliša*, *Pavo* (Zbornik za narodni život i običaji južnih slavena XXI, 2: 358).

92. 1376: *Senkuth* (LtKözl. 1926: 125), Varhel határjárásában fordul elő; 1420: poss. *Sinkolch* in continua vicinitate claustrum fratrum heremitarum prope castrum.... Tschakentornia (CsÁNKI III, 102); 1478: *Senkowcz* (uo.); 1559: *Senkowcz* (ZrinyiLt. II, 380); LIPSZKY: *Senkovecz* cr. — Eredetére vö. h. *Šinko* szn., mely becézőalak a h. *Šimun* szn.-ből. A hn. képzése **Šinkovecz* > *Šinkovec*.

93. 1366: *Stephanouch* (CsÁNKI III, 102); 1478: *Steffanecz* (uo.); 1638: Alsó, felső, Nagy *Steffancz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Steffanyecz* (Kis-h., Mali-cr.), *Steffanyecz* (Nagy-h., Veliki-cr). — Eredetére vö. h. *Štefan* szn. (= lat. *Stephanus*). Ebből -ecz képzővel, ill. -ovecz képzőbokkal **Štefanecz* > *Štefanec*, ill. **Štefanovecz* > *Štefanovec* hn.

C) A megfejtett helynevek közül utolsó helyen tárgyalom azokat, melyeknél a képzés alapjául régi magyar vagy a magyarban használatos személynév szolgált.

94. 1376: *Buzadtornija* (Dl. 73.)¹⁾; 1638: *Buzincz*, *Buznicz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Buzovecz*. — A magyar alak a *Buza* magyar szn. -d kicsinyítő képzős alakja. A horvát alakokból ítélve, úgy látszik, mindkét alak (*Buza* ~ *Buzád*) használatos volt.²⁾ A horvát alakok képzése -inecz, ill. -ovecz képzőbokkal: **Buzinecz*, > *Buziniec*, **Buzovecz* > *Buzovec*.

95. 1333: Castrum *Chaakthornya*, *Chakthornya* (CsÁNKI III, 9); 1350, 1351, 1356: hasonló alakban vagy lényegtelen helyesírási különbséggel. 1368/1376: *Paradych* alio nomine *Chaktornija* (Dl. 73.; CsÁNKI uo.). Német oklevelekben vagy német hatást mutató latin oklevelekben alakja: 1457, 1460, 1461: *Tschakenturn* vagy *Tschakatur* (CsÁNKI uo.). A horvát alak első előfordulása 1539: *Chakocz* (ZrinyiLt. I, 5). A Csák család a XIII. században vezetészerepet játszott a Muraközben, különösen egyik tagja, Csák Demeter, aki szlavón bán és zalai ispán is volt. A helyet, mely később a Muraköz főhelye lett, valószínűleg ő alapította. A horvát alak képzése **Čak-ovecz* > *Čakovec*. A *Chakocz* alak már magyar fejlemény.

¹⁾ 1215/1376-i oklevélben szó van *Buzád*-ról, aki a Muraközben birtokot vásárolt (Dl. 73.; SMÍČIKLAS III, 139); 1259/1376: *Buzád* fia *Lanchret* kap birtokot a Muraközben. Az ő nevével kapcsolatos az 1376: *Lanchrettornija*, mely sem előbb, sem később nem fordul elő.

²⁾ Hasonló kétalakúságot mutat az a zalamegyei község, mely 1365-ben *Buzadyget*, 1483-ban *Buzazygethe* alakban fordul elő (CsÁNKI III, 8).

96. 1244: Petrina eladja Tristan comesnek Varatra nevű birtokát és ennek határjárásában „redit ad terram ipsius *Tristani* et conterminatur terre euisdem“ (WENZEL VII, 185); 1376: *Terestjén-tornya* (DI. 73.); valószínűleg ennek felel meg 1478: *Terschan* (CSÁNKI III, 115). A helynév a *Tristan* szn.-et őrizte meg, mely a magyarba átkerülve szabályosan *Terestyén* lett. Horvát alaknak **Tristanovec*-féle nevet várnánk, tekintve, hogy az eddigi szn.-ből keletkezett helynevek kivétel nélkül vagy *-ec* képzővel vagy *-ovec* képzőbokkal voltak képezve. A *Terschan* alak valószínűleg azért maradt meg, mert feltűnően hasonlít a horvát *trst* 'nád' szóból képzett **trst-janz* > *trščan* kaj.-h. alakhoz. Hasonló hozzá a Muraközben *Hraščan*.

97. 1478: *Henischowecz* (CSÁNKI III, 60); LIPSZKY: *Hemusócz* h., *Hemussevecz* cr. — Alapszava valószínűleg az okleveleinkben gyakran előforduló *Hemus*, *Heimus*, *Heymus* szn.¹⁾ Képzése: **Hemuš-ovъcъ* > *Hemušovec*, ill. ir. h. *Hemuševac* (vö. HASZ. III, 590).

98. 1478: *Hwdostan* (CSÁNKI III, 62), melynek az olvasása lehet *Hwdossan* is, mivel az oklevél írásában a kettős hosszú *ff* betűt igen könnyen össze lehet tévesztetni az *ft* betűcsoporttal (ugyanilyen betűvel van írva *Domaſſinecz* is, amit pedig sehogy sem lehet *-st*-vel olvasni); 1638: *Hodossan*, *Hudossan* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Hodossán* h. — Eredetére vö. magyar *Hodos*, *Hódos* (Oklsz.) szn., melynek jelentése 'reich an bibertieren', s mint patak- és ároknév is előfordul. Ez a horvát *-jan* (< *-janz*) képzővel ellátva **Hodoš-jan* > *Hodošan* hn.

99. 1478: *Conceldol* (CSÁNKI III, 73); 1638: *Konczov del* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Konczovdol* cr.; HASZ.: *Koncovčak*. — A *Conceldol* alakban az első *-l-* valószínűleg az oklevélíró elírása. A birtokos neve (ismeretlen eredetű) *Konc*, ebből *Koncovdol* 'Konc völgye'. Az újabb *Koncovčak* képzése **Koncovъcъ-jakъ* > *Koncovčak*, mint *Trnovčak*.

¹⁾ Vö. 1233: cum Itemero et *Heymus* (HazaiOkmt. VII, 22); 1245: *Karachinus* filius *Heimus* (uo. VIII, 48); 1265/1360: a *Karachyno* et *Hemone* filys *Hemus* (uo. VI, 136), akik Belmura (a mai Muraszombat) birtokon való osztzkodásban szerepelnek, s mivel ez igen közel fekszik a Muraközhez, feltehető hogy itt is voltak birtokaik. A muraközi *Kračinovec* helynév megerősíti ezt a feltevést. A *Hemus* név valószínű olvasása: *Hémüs*, erre mutat a horvát *Hemušovec* alak.

100. 1478: *Krachinowecz* (CSÁNKI III, 74); 1638: *Krachinoucz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Krachinovecz* cr., *Kracšinovec* h. — Alapszáva az okleveleinkben gyakran előforduló *Krachinus*, *Crachynus*, *Karachinus* szn.¹⁾ Képzése **Kračinovъcъ* > *Kračinovec*.

101. 1478: *Oporovecz* (CSÁNKI III, 88); 1638: *Opporoucz*, *Opporovecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Oporovecz* cr., *Opporotocz* h. — Eredetére vö. *Opor* > *Apor* családnév. Ebből **Oporovъcъ* > *Oporovec* hn. Hasonló eredetű a szlavóniai *Oporovac* hn. (erre nézve vö. TKALČIĆ II, 117).

102. 1478: *Othhowecz* (CSÁNKI III, 90); máshol nem találom. — Eredetére vö. talán *Ot* > *At* ismeretlen eredetű szn., mely mint helynév is előfordul.²⁾ Képzése **Otovъcъ* > *Otovec* hn.

A következő helyneveknél nem lehet eldönteni, hogy az alapul szolgáló szó szn. volt-e, vagy csak a birtokosok hivatali minőségét jelentette:

103. 1478: *Dekanowecz* (CSÁNKI III, 45); 1490: *Tectonecz*, *Tectonocz* (uo.); 1638: *Dekanocz*, *Dekanoucz*, *Dokanocz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Dekanovecz*. — Eredetére vö. kaj-h. *dekan* 'decanus' (BELL., JAMB.). Ebből **Dekanovъcъ* > *Dekanovec* hn. Az 1490-es *Tectonocz* alakhoz hasonló furcsa fejlődés az ugyanabból az oklevélből való *Kordonocz* < *Gardinovec*.

104. 1481: *Safaryewawecz* (CSÁNKI III, 99); LIPSZKY: *Safarszko* cr. — Eredetére vö. kaj-h. *šafar* (BELL. *saffar* alatt) 'dispensator, promus, penarius; sáfár' és kaj-h. *ves* 'pagus; falu' (vö. BELL. *pagus* alatt). *Šafarjevaves* nem más, mint 'Sáfár-falva'. A mai *Šafarsko* képzése **Šafarъsko* > *Šafarsko*.

Három helynévben az alapszó népnév:

105. 1478: *Tschehowecz* (Dl. 18143.; CSÁNKI *Eschehovecz*nek olvassa; a név első betűje az oklevélben majdnem olvashatatlan); LIPSZKY: *Cehovecz* cr., *Csehovecz* h. — Eredetére vö. kaj-h. *čeh* 'Bohemus' (BELL., JAMB.). Ebből **Čehovъcъ* > *Čehovec*.

106. 1478: *Lohowecz* (CSÁNKI III, 79); 1638: *Lohoucz*, *Lokoucz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Lohovecz* cr., *Lohócz* h. — Alapja talán a kaj-h. *leh* 'Polonus' (BELL., JAMB.). Ebből **Lehovъcъ* > **Lehovec*

¹⁾ Vö. a *Hemušovec* hn.-nél mondottakat. A *Kračin*-ra nézve vö. MELICH, SzlJöv. I, 2: 115.

²⁾ Vö. pl. 1297: Athlyk filius *Oth* (HazaiOkm. VI, 426); 1456: in quodam predio *Ath* alio nomine Nagandrashaza (ZalaOkm. II, 567).

lenne az eredeti alak, és csak a magyarba átkerülve ment át magánhangzóilleszkedésen.

107. 1478: *Tottowecz* (CSÁNKI III, 117); 1533: in villa *Tothowth* (LASZOWSKI III, 185); 1638: *Tottoucz* (ZrOsz.). LIPSZKY: *Tottovecz* cr. — Eredetére vö. magyar *tót*, mely mint szn. igen gyakori. Ebből a kaj-h.-ban **Totovce* > *Totovec* hn.

VI.

Végül felsorolom azokat a helyneveket, melyeknél akár az okleveles adatok elégtelensége miatt, akár a fennmaradt alakoknak egymástól való lényeges eltérése miatt nem lehet biztos etymont adni.

108. 1549: *Cheštauch* (EgyhEml. V, 256); LIPSZKY: *Csesztjanecz* h., *Csesztjanecz* cr.; HASZ.: *Cestańec*. — A hn. összekapcsolása akár kaj-h. *čest* 'densus, spissus', akár *cesta* 'via, iter' (BELL.) szavakkal bizonytalan.

109. 1478: *Doweczericz* (CSÁNKI III, 47); 1533: in villa *Dewecherch* (LASZOWSKI Habs. II, 186); 1638: *Deuerchecz*, *Deuecherczy* (ZrOsz.). — Aligha a kaj-h. *večer* 'vesper' szóval van kapcsolatban. Valószínűbb még, hogy az okleveleinkben gyakran előforduló *Devecser* szn. szolgált a képzés alapjául.

110. 1490: *Herkodyncz* (CSÁNKI III, 61); 1505: *Zerkethyncz* (uo.); LIPSZKY: *Ferketincz* h., *Ferketincz* cr. — A három különböző alak közül talán legvalószínűbb LIPSZKY adata. A *Zerkethyncz* alak csak elírás lehet *Ferkethyncz* helyett. Így magyarázható lenne egy *Ferketa* szn.-ból, mely a magyarból átvett kaj-h. *Ferenc* szn. *Ferko* alakjának -*eta* képzős becéző alakja (vö. Rad 82: 105, 145).

111. 1478: *Herukanowecz* (CSÁNKI III, 61); 1638: *Ferkanocz*, *Ferkanoucz* (ZrOsz.); talán azonos LIPSZKY: *Hernyakovchina* cr. — Eredete ismeretlen, bár végzete szn.-ból való származásra mutat.

112. BEDEKOVICH: oppidum *Kotoriba*; LIPSZKY: *Kottori* vel *Kotori* aut *Kottoriba* cr. Eredete ismeretlen.¹⁾

113. 1478: *Lopachicz* (CSÁNKI III, 79), amit *Lopathicz*-nak is lehet olvasni, mert a -*th*- és -*ch*- betűcsoportok az oklevél írásában igen könnyen összetéveszthetők; 1501: *Lopathycz* (Starine IV, 225);

¹⁾ Valószínű, hogy a *Kotoriba* alak az eredeti és ebből a magyar *Kotori* alak csak a ragosnak érzett szóból való elvonás. Másképp MNy. XXIII, 540.

1638: *Lopatnicz* (ZrOsz.); LIPSZKY: *Lopatinecz* cr. — Jelentéstani szempontból igen nehéz összekapcsolni az ir. h. *lòpata*, kaj-h. *lopata* 'pala; lapát' (HASZ., BELL., JAMB.) vagy kaj-h. *lopatica* 'scapula; váll, lapocka' (BELL., JAMB.) szókkal, bár MIKL. idéz néhány hasonló helynevet (köztük *Lopatinec*-et is).

114. 1478: *Lapschin* (CSÁNKI III, 77); LIPSZKY: *Lapsina*. — Eredete ismeretlen.

115. 1478: *Othkinethinecz* (CSÁNKI III, 90); talán azonos ezzel az 1448/1484: Leskocz falu határainak megállapításánál szereplő „ante villam nostram *Wockmetktynezki*“ adat (LTKözl. 1926:127), erősen hibás írásban. — A végzete szn.-ből való származásra mutat. A hely ma nincs meg.

116. 1478: *Pretetinecz* (CSÁNKI II, 96); 1638: *Pretetinecz*, *Pretetnicz*, *Preterinecz* (ZrOsz.); LIPSZKY: Alsó-, Dolnyi-*Pretetinecz*, Felső-, Gornyi-*Pretetinecz*. — Végződése mindenesetre szn.-i alapra mutat. Talán gondolni lehet a h. *Petreta* szn.-re (Rad 82:105), úgyhogy az első szótagban a kaj-h.-ban metathesis állt volna be.¹⁾ Képzése **Petretinecz* > **Petretinecz* > *Pretetinec*. Hogy ez a feltevés valószínű, mutatja e helynév 1533-ban előforduló alakja: „in villa *Petherynych*“. Az oklevél megmondja, hogy Csáktornya tartozékáról van szó, más hasonlónevű hely pedig nincs a Muraközben; az adat tehát csak *Pretetinec*-re vonatkozhat (LASZOWSKI II, 186).

117. 1271: castrum *Strigo* (CSÁNKI III, 16); 1333: castra nostra *Stridu* et Chaaktornya nominata inter fluvios Drava et Mura habita... supradictis castris *Strigow* et Chaaktornya (AnjouOkm. III, 31); 1334: Ecclesia... sancte Marie Magdalene de *Strigo* (TKALČIĆ II, 96). Előfordul *Oztrogou*, *Oztrogow*, *Iztragow*, *Trygaw* változatokban is (CSÁNKI III, 16 és 118). — Eredete ismeretlen. Ma: *Stridó*.

118. 1478: *Swchin* (CSÁNKI III, 114). Máshol nem találom. — Lehet, hogy a kaj-h. *suh* 'aridus, siccus, macer; száraz, sovány' (BELL., JAMB.) rejlik benne, de az *-in* végzet inkább szn.-i eredetre mutat. Az adat olvasása sem biztos (*Suhin*?, *Sučin*?, *Šučin*?).

119. 1478: *Strupkowecz* (CSÁNKI III, 102); LIPSZKY: *Sztrukovecz* h., *Strukovec* ill. — Ha LIPSZKY adata mutatja az eredeti formát, és az 1478-as alakban a *-p-* csak anorganikusan befurakodott hang,

¹⁾ Hasonló hangjelenség az Alsólendva környékén élő vendek nyelvében a *terpentin* > *trepetin* alakulás.

akkor eredetére talán vö. kaj-h. *struk* 'stipula, culmus; gabona szára' (BELL., JAMB.). Ebből **Strukovъcъ* > *Strukovec* hn.

120. 1478: *Turpkowecz* (CSÁNKI III, 118); LIPSZKY: *Tupkovecz*. — Vö. talán kaj-h. *tup* 'hebes, retusus, obtusus, stupidus; tompa, ostoba': -*oko* képzővel **Tupoko* > *Tupko* szn. Ebből **Tupkovъcъ* > *Tupkovec* helynév alakult.

121. 1549: Kezepszew *Wllaryc*, Alsó *Wllaryc* (EgyhtEml. V, 526); LIPSZKY: *Vullaria* cr. — Eredetére vö. a következő adatot: „in villa Zenthwydh (a Muraközben!) Petrus *Wlyar*“. E szn. eredete azonban nem világos. Lehet, hogy összefügg a kaj-h. *olje*, *ulje* 'oleum' (BELL., JAMB.) szóval, és egy ebből való *uljar* jelentése 'olajjal foglalkozó ember' volna.

122. 1367: possessio *Zalamoch* (CSÁNKI III, 102); máshol nem találom. — Talán a kaj-h. *slama* 'stramen; szalma' (BELL., JAMB.) rejlik benne.

*

Az itt feldolgozott 122 helynév közül 107-nek az eredete kielégítően megmagyarázható; a többi 15-nél az alapszó nem világos, bár ezek közül is néhánynál következtetni lehet a végződésből a szn.-i eredetre. Ezeket az eseteket eldöntetlenül hagytam. Eredetükre nézve a helynevek túlnyomó része horvát, magyar csak 16 van, de ezek közül is néhánynál egyidejűleg vagy valamivel később megjelenik a horvát elnevezés is, pl. *Otoc Sciget* (27.), *Porbozlouhaza ~ Pribislawecz* (69.). Temploma védőszentjéről öt helyet neveztek magyarul: *Szentgyörgy* (48.), *Szentmárk* (50.), *Szentmárton* (49.), *Szentmihály* (51.), *Szentvid* (52.). A többi magyar helynév a hét napjairól elnevezett vásároshelyek: *Szerdahely* (43.), *Szombathely* (44.), vagy magyar telepek *Zsellér* (37.), *Benezgy* (77.), *Morfartfölde* (85.), *Buzádtornya* (94.), *Csáktornya* (95.), *Lanchret-tornya* (94.), *Terestyentornya* (96.).

A horvát helynevek legnagyobb része is személynévi eredetű. Összetett személynévek: *Bogdan* (53.), *Držimir* (59.), *Dragislav* (58.), *Pribislav* (62.). A képzővel alakultak igen nagy tarkaságot mutatnak. Képzők szerint: -*anъ*: *Vukan* (73.) | -*akъ*: *Novak* (71.), *Pustak* (72.) | -*aša*: *Domaša* (65.) | -*eta*: *Kučeta* (75.), *Petreta?* (116.), *Staneta* (76.), *Vučeta* (74.) | -*ilo*: *Družilo* (65.) | -*ina*: *Pavlina* (91.) | -*ijanъ*: *Bratijan* (54.), *Radijan* (55.) | -*iša*: *Vratiša* (56.), *Bratiša?* (56.), *Ogriša* (57.) | -*ša*: *Jurša* (83.) | -*ko*: *Draško*

(60.), *Djurko* (81.), *Maško* (87.), *Nedelko* (64.), *Pleško* (61.), *Šinko* (92.), *Šiško* (62.), *Zlatko* (63.) | -o n j a : *Strahonja* (70.).

A helynevek részint közszből, részint szn.-ből származnak. Képző nélkül szerepelnek: *Globok* (19.), *Marof* (33.), *Otok* (27.), *Poljana* (29.). Praepositíós összetételben: *Podbrest* (1.), *Podturen* (32.), *Prelak* (40.), *Razkriž* (39.), *Zasad* (38.). Legtöbb a képzővel származtatott helynév. Képzők szerint: -i c a, v n i c a : *Belica* (17.), *Bistrica* (18.), *Gluycha* (24.), *Goričica* (23.), *Hraščica* (9.), *Ledenica* (28.), *Nedelica* (42.), *Peklenica* (30.), *Selnica* (34.), *Sobotica* (44.), *Torčica* (45.), *Veščica* (35.) | -i š č e : *Dvorišče* (31.), *Središče* (43.), *Turnišče* (42.) | -v c v, -o v v c v, -i n v c v : *Brezovec* (2.), *Bukovec* (4.), *Kuršanec* (10.), *Leskovec* (11.), *Orehovec* (12.), *Trnovec* (15.), *Vizinec* (41.) | *Benkovec* (76.), *Bogdanovec* (53.), *Bratijanec* (54.), *Buzovec*, *Buzinec* (94.), *Čakovec* (95.), *Domašinec* (66.), *Domkovec* (79.), *Dragislavec* (58.), *Draškovec* (60.), *Družilovec* (65.), *Držimerec*, *Dražimerec* (59.), *Djurkovec* (81.), *Gardinovec* (67.), *Gerkovec* (80.), *Hemušovec* (97.), *Ivanovec* (82.), *Kračinovec* (100.), *Kralovec* (68.), *Kučetinec* (75.), *Juršovec* (83.), *Kristanovec* (84.), *Martinušovec* (86.), *Maškovec* (87.), *Merhatovec* (85.), *Mihalovec* (88.), *Miklavec* (89.), *Novakovec* (71.), *Palovec* (90.), *Pavlinovec* (91.), *Pleškovec* (61), *Pribislavec* (69.), *Pustakovec* (72.), *Radijanec* (55.), *Stanetinec* (76.), *Strahoninec* (70.), *Šinkovec* (92.), *Šiskovec* (62.), *Štefanovec* (93.), *Vidovec* (52), *Vučetinec* (74.), *Vukanovec* (73.), *Dekanovec* (103.); *Čehovec* (105.), *Lohovec* (106.), *Totovec* (107.) | -v n i k z : *Grabrovník* (7.), *Žabnik* (21.) | -i n j a k z : *Trstinjak* (16.) | -i n a : *Gibina* (20.), *Hlapčina* (36.) | -j a n z, -o v l j a n z : *Hraščan* (8.), *Črečan* (26.), *Goričan* (22.), *Prapročan* (13.), *Cirkovljan* (47.), *Vrhovljan* (25.), *Hodošan* (98.) | -v j e : *Brezje* (3.), *Bukovje* (4), *Pomorje* (49.) | -o v a, -a v a : *Trnova* (14.), *Dubrava* (5—6).

A permi nyelvek szóvégi magánhangzói.

A nominativus az összes finnugor nyelvekben ragtalan, és a névszótó, ill. a tőalakok egyike szolgál egyesszámi nominativusul. A névszótóvelek az alapnyelvben többnyire két- vagy többtagúak voltak, s — mint a névszóképzők is — rövid magánhangzóra végződtek (vö. Fgr. Sprw.² 53). E rövid magánhangzó több fgr. nyelvben eltűnt a nominativus végéről, megőrződött azonban valamilyen alakban a ragos alakok egy részében. Ahol eltűnt a szóvégi magánhangzó, ott tehát a szó teljes töve nem a nominativus, hanem az a magánhangzóra végződő teljesebb alak, melyet az „eredetibb“ formansok (a magyarban pl. a *-t* tárgy- és az *-n* locativusrag) elhagyásával kapunk. Ha a különféle ragok és képzők előtt más-más tövéghangzó mutatkozik, ez már az ill. teljesebb alakú rag vagy képző magánhangzójának hasonító hatása, mert eredetileg minden szónak csak egy ragtalan alakja élhetett.

A fgr. nyelvcsalád tagjai közül a permi nyelvek is olyanok, amelyekben a ragtalan alakokban a fgr. korból származott szóvégi magánhangzó a legtöbb esetben eltűnt. Első felmerülő kérdés: honnan tudjuk, hogy a névszók a fgr. alapnyelvben magánhangzóra végződtek, és hogy e végmagánhangzók a zürjén és votják nyelv őseiben, a permi alapnyelvben, egyáltalában még megvoltak, azaz hogy ez — legalább részben — nem már végmagánhangzó nélküli alakrendszer öröklője volt? Először megkísérlem a kérdésre nagy általánosságban feleletet adni, s csak azután térek át a részletekre.

Nemcsak a fgr. nyelvekben, hanem általában tapasztalható a nyelvek életében az a fejlődési irányzat, hogy a szóvég mindinkább szintelenné válik (jól ismert ez a jelenség pl. a német és francia nyelvtörténetből, — az angolban is a szóvégi magánhangzó megvoltát már legfeljebb csak az írás őrzi). Ezen az alapon feltehetjük, hogy a legszínezesebb szóvégi vocalismust mutató fgr. nyelv, azaz a finn, az alapnyelvihez legközelebb álló állapotot őrizte meg, s a permi nyelvekénél eredetibb állapotot őriztek meg mindazok a fgr.

nyelvek, melyek szóvégi vocalismusa színesebb.¹⁾ Ilyenek a finn mellett a lapp és a mordvin. (Van ugyan végmagánhangzó olykor a cseremiszen is, de színesebbnek, mint pl. a votjakban, nem lehet a cseremiszen végmagánhangzó-rendszert mondani.) — Ha valamit a szóvégi vocalismusról meg akarunk tudni, akkor ehhez az említett nyelvek, elsősorban a lapp és keleti-tengeri finn nyelvek szóvégi vocalismusának összehasonlító tanulmányozása feltétlenül szükséges volna, s mindaddig míg ez meg nem történt, a fgr. nyelvek szóvégi vocalismusáról szólva nem csekély bizonytalanságot érzünk.

Még e nyelvek felületes összehasonlításából is kitűnik azonban annyi, hogy legalább is a finn-volgai egység végén a szóvégi vocalismus a mai permi nyelvekénél sokkal teljesebb volt, s a szavak túlnyomó része magánhangzóra végződött. Ismerve mármost a nyelvek fent említett fejlődési irányzatát, e magánhangzóra való végződést, ill. színesebb szóvégi vocalismust eredetibbnek kell tartanunk annál a kopottabb állapotnál, melyet a permi (és ugor) nyelvek feltűntetnek, azaz ezt nemcsak a finn-volgai alapnyelv, hanem a finn-permi, sőt fgr. alapnyelv sajátosságának kell tekintenünk. Ebből egyszersmind az következik, hogy az egységes permi nyelv szavai e nyelv külön élete kezdetén még magánhangzós végűek voltak, s a mai végmagánhangzó-hiány, ill. eredeti színességéből vesztett szóvégi vocalismus a permi alapnyelv (ú. n. ős-permi), ill. a zürjén és votják nyelvek életében végbement fejlődés eredménye.

Tisztán elvi szempontból nézve a dolgot, nem szabad mégsem úgy gondolnunk, hogy ha a lapp, finn és mordvin összehasonlításából a finn-volgai alapnyelv állapotát ismernénk és ezt a permi nyelvekével szembeállítanánk, akkor magunk előtt látnánk az ős-permiben és a permi nyelvekben történt összes változásokat. Ugyanis a finn-volgai egység kora maga is kb. 1000 évig tartott, ami alatt sok változás történhetett, tehát a lapp, finn, mordvin és cseremiszen összehasonlításából sem kaphatnánk meg azt az állapotot, melytől a permi nyelvekben történt fejlődést vizsgálva ki kellene indulnunk. Meg kellene tehát akkor is elégednünk a szóvégi vocalismusnak azzal a talán kevésbé teljes képével, mely a finn-volgai egység

¹⁾ Szóvégen előforduló teljes hang nem jelent mégsem minden esetben eredetibb állapotot. Pl. a cseremiszen vannak korábbi redukált hangból fejlett teljes magánhangzók, vö. BEKE, CsNy. 58-63; ugyanígy a mordvinban (RAVILA: FUF. XX. 95).

korának végére rekonstruálható. A finn-volgai alapnyelv különállásának kezdetére rekonstruálandó állapot rajzán pedig — legalább is elvileg — csakis épen a most vizsgálandó permi nyelvek összehasonlításának eredményeit figyelembe véve tehetnénk újabb vonásokat.

Dolgozatom tárgyának voltakép már némi kis története is van. WIEDEMANN ily kérdést még egyáltalán nem ismer és felsorolva az itt számbajövő szavak egy részét, a zürjénben látható mássalhangzós végződésSEL szemben álló votják magánhangzós végződést úgy magyarázza, hogy a votják szavakban külön képző van, azonban e „képző“ funkcióját nem tudja megállapítani, sőt bevallja, hogy a legtöbb esetben csak a zürjénben van meg a „képzőtlen“ alapszó (l. WIEDEMANN, SyrjGr. 44. §). Tévedését legjobban mutatja, hogy példái között van egy jövevényszó: zürj. *tšip*, votj. *tsipi* 'Küchel', amelynek csuvas eredetije nyilvánvalólag magánhangzós szóvéggel került át a votjákba (l. WICHMANN, TLP. 115), s magától értetődik, hogy a rövidebb zürjén szónak a votjákhoz való viszonyát nem úgy magyarázzuk, hogy korábban a votják is a zürjénhez hasonlóan egytagú volt, s azután képzővel toldották meg, hanem úgy, hogy a votjákban még máig is megőrződött, eredetileg tőhöz tartozó magánhangzó a zürjénben lekopott. — BUDENZ már óvatosabb, s csak „néhány“ -i (-i) végű szót tart határozottan képzettnek, tekintetbe véve már azt, hogy képzőtlen alapszó legtöbb esetben nem található (vö. UA. 38. §). Figyelembe véve a szavak jelentését, ő az -i (-i) végmagánhangzóban kicsinyítő képzőt lát. A végmagánhangzónak eredetileg a szóhoz tartozó elemként való felfogását AMINOFF votják nyelvtanából ismerem legkorábról (l. JSFOu. XIV₂, 9). Határozottabb kifejezést ad e nézetnek WICHMANN „Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen“ című munkájában (vö. 35. és 129. o.), de hasonló értelemben vehető nyilatkozatot találunk már doktori értekezésében is (l. Vok. 13). — WICHMANN után legalábbis a zürjén végmagánhangzó-lekopás befejezett tényként szerepel a nyelvészeti irodalomban (l. pl. LANDGREN: FUF. IV, Anz. 21) a nélkül, hogy bárki részletesebben vizsgálta volna: mikor és milyen körülmények között ment végbe e végmagánhangzó-lekopás, mely feltételek mellett történt meg már az ős-permi korban, milyenek mellett csak a zürjénben, s hogy a bizonyos esetekben megőrződött végmagánhangzó milyen változásokon ment át. — Ezek előrebocsátása után áttérhetünk a részletes tárgyalásra.

A) Csak a votjákban van végmagánhangzó.

I.

α) Zürj. $\emptyset \sim$ votj. (WICHM.) MU. J. M. S. -*i*, U. G. Bess. -*î*, (MUNK.) S. -*i*, K. -*ê* \sim mdE. -*e*, M. -*ë* \sim fi. -*i* (\leftarrow alapfi. *-*e*) \sim lpS. -*a*, N. -*â*, K. \emptyset . Pl.

1. Zürj. *giž* | votj. (WICHM.) U. *gîžî*, MU. *gižî*, J. M. *gižî*, G. *gižî*, (MUNK.) *gižî*, Kaz. *gëžë* | cser. *katš* stb. | mdE. *ken^džë*, *kenže*, M. *ken^džë* | fi. *kynsi* | lpN. *gažza*, K. *kants* 'Nagel, Klaue' etc. [l. TOIVONEN, Affr. 132. sz.]¹⁾

2. Zürjl. *pon* | votj. (WICHM.) MU. *punu*, *puni*, G. *punî*, U. *pînî*, (MUNK.) *punî*, Kaz. *pëné* 'kutya, eb' | cser. *pi*, *piñè* 'ya stb. | mdE. *piñe*, M. *piñë* | fi. *peni* | lpN. *baena* [l. SETÄLÄ: JSFOu. XXX₅, 46].

Bár a megfelelő szó a zürjénből ismeretlen, bizonyára idevaló még a következő két példa is:

3. Votj. (MUNK.) *kurî* (Sar.) 'rézgyűrű' | fi. *keri* (Lönnr.) 'krets, omkrets, rundel, rand, kant, omkring ngt' [TOIVONEN: Vir. 1918, 77-8. o.].

4. Votj. (WICHM.) U. G. *sogî*, MU. J. M. *sogî* 'Hanfhechel, Flachs-', (MUNK.) *sogî* 'gereben; tölcseáralakú kefe, mellyel a kender- v. lenszálatokat gerebenezik' | ? fi. *sänki* [WICHMANN, Vok. 52, WotjChr. 822. sz.].

β) Zürj. $\emptyset \sim$ votj. (WICHM.) MU. J. M. S. -*i*, U. G. Bess. -*î*, (MUNK.) S. -*i*, K. -*ê* \sim md. \emptyset [-*a*] \sim fi. -*i* (\leftarrow alapfi. *-*e* \leftarrow *-*e*) \sim lpS. -*a*, N. -*â*, K. \emptyset [S. -*ë*, N. -*i*]. Pl.

1. Zürj. (WICHM.) *lîm*, P. *vîm* | votj. (WICHM.) U. G. *lîmî*, MU. J. M. *lîmî*, (MUNK.) *lîmî*, Kaz. *lëmé* | cser. *lum* | mdM. *lov*, E. *lov*, *loy* | fi. *lumi* | lpS. *lobme* 'hó' [l. pl. BUDENZ, MUSz. 706; WICHMANN: FUF. XV, 8 (zürj., votj.)].

2. Zürjl. Ud. V. S. L. P. *tšqñ* 'Füllen' | votj. (WICHM.) MU. J. S. *tšunî*, G. *tšunî*, U. *tšunî*, M. *tšunî*, (MUNK.) S. *čunî*, K. *čunî* id. | cser. KB. J. *tsama*, M. *tšoma*, OP. *†ćoma*, UT. *tšoma* id. | fi. *sonni* 'Stier, Bulle' [l. WICHMANN: FUF. XI, 193].

— Bizonyára e típushoz sorozhatók még:

¹⁾ Amennyiben az idézett forrásmunkában az ill. szavak csak egyik vagy másik kutató feljegyzésében vannak közölve, kiegészítéseim forrásai, ha azokat külön meg nem nevezem, a közkézen forgó nyelvészeti kézikönyvek (mint SZINNYEI, NYH.⁷, WICHMANN, WotjChr. stb.)

3. Votj. (WICHM.) J. M. *ugi*, G. *ugî*, MU. *igi*, U. *gi* : *pelgi* (= **pel-ugî*) 'Ohrring, Ohrgehänge', (MUNK.) S. M. *ugi*. K. *égê* 'fülbevaló' stb. | cser. B. *orgo* 'eine Öhse im Kleide, im Strick; Kreis', P. (GEN.) *orgo* 'Bügel, Henkel', KB. (RAMST.) *orgâ* 'Schlinge' | f. *onki* [I. WICHMANN, TLP. 121 (votj. = tšuv.), Tscher T. 697. sz. (cser. fi.); RÄSÄNEN, Tschuw. Lehnw. 272 (cser., votj.)].

4. Votj. (WICHM.) U. *putši*, M. *putši*, J. *putši*, (MUNK.) *puči*, *puči* 'rügy, bimbó, fakadó barka-virágzat' | cser. *puč*, *poč* 'fistula', O. (GEN.) †*puč* 'Stengel', Rohrpfeife', B. (RAMST.) *pačš* 'Stengel, Rohr' | mdM. (REG.) *počka* 'heracleum sibiricum', E. *potška*, *potška* 'Röhre, Spule' | fi. *putki* 'Röhre' | lpN. *boska* (auch *botka*) 'angelica archangelica' [SETÄLÄ: FUF. II, 235].

γ) Zürj. ∅ ~ votj. (WICHM.) MU. J. M. S. -i, U. G. Bess. -i, (MUNK.) S. -i, K. -ê ~ mdE. M. -a, vagy E. -o, M. -ä ~ fi. -a ~ lpN. (FRIS) -e. Pl.

1. ZürjI. *džir*, Ud. V. S. L. P. *džir*, 'Angel, Tür-', (OSZTJÉ. (AHLQV.) *sëri*, *siri* 'Türangel' SETÄLÄ szerint jövevényyszó a zürjénből. Ha e megállapítás helyes, az osztják szó -i-je az egykori zürjén végmagánhangzót őrzi. Azonban KARJALAINEN szerint az AHLQVIST feljegyezte alakok helytelenek. Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 241, KARJALAINEN, OL. 108, jegyzet) | votj. (WICHM.) J. *džiri*, G. *džîri*, MU. *džiri*, (MUNK.) S. *žiri*, K. *žîre* | cser. KB. *tsär* 'der Seitenteil der Weichen' etc. | fi. *sarana*, *säränä* 'Scharnier, Angel; Gelenk', Kar., aun. *sarana* id. [I. WICHMANN, Vok. 21, FUF. XI, 251].

2. ZürjL. *žak* (= **džak*) 'Eine Art Specht, wsch. Schwarzspecht' | votj. (WICHM.) MU. J. M. S. *džaki*, G. *džakî* 'Nusshäher, Mandelkrähe, Blauracke', U. *žakî* 'Mandelkrähe, Blauracke', (MUNK.) *žaki* (Sar.). Jel. *žakî* 'magtörő holló' | fi. *tikka* 'Specht' [I. WICHMANN: FUF. XI, 246].

3. Zürj. (WIED.) *lek* 'Knöchel, Fuss-', (WICHM.) V. *lek* 'Spielknöchel' | votj. (WIED.) *leky* 'Knöchel' | fi. *linkka* 'Bein, Schenkel' [I. WICHMANN: FUF. XI, 247].

4. Zürj. (WIED.) *nöš* 'Klopffel, Klopffholz, Bläuel' | votj. (WICHM.) U. *nušî*, J. M. *nuši*, G. *nučši* 'Holzkeule, -hammer', (MUNK.) S. *nuši*, Kaz. *nušê* 'sulyok, mosó sulyok' | fi. *nuhja*, *nuija* 'Hacke; Drescheule; Streitkolbe, Keule' [I. TOIVONEN, Affr. 114. sz.].

5. ZürjI. V. S. L. P. *pañ* 'hölzernes Schäuflein, hölzerne Mauerkelle, Schleitholz (I), (hölzerner) Löffel' (V. S. L. P.), Ud. *kosa-pañ* 'Schleifholz für Sensen' | votj. (WICHM.) M. J. MU. *puñi*,

G. U. *puňi* 'Löffel', (MUNK.) *puňi*, Kaz. *puňe* 'kanál, evő-' | cserM. *pàñi*, B. *pañe* id. | md. (PAAS.) *pentiš*, *päntš* id. (-š, -tš képző!) | fi. *piena* 'hölzerne Leiste' [WICHMANN: FUF. XII, 133].

6. Zürj. Ud. *šuv* : *š.-tšęž* 'Taucher', S. *šul-tšęž*, *šult-tšęž*, L. *šulka* (-ka képző!) 'eine Ente' | votj. (WICHM.) G. *šuli* : *pestro š.* 'grauer Taucher' | cser. KB. *šoè* : *ala-š.* 'пестрая утка', (RAMST.) 'die Tauchente (?)' | md. (PAAS.) E. *šulgo*, M. *šulgä* 'irgendein Wasservogel, der gut taucht' | fi. *sotka* 'fuligula clangula' | lpN. *čoažge* id. [l. WICHMANN: FUF. XI, 208-9].

7. ZürjL. *šor* 'Sparren (etw. aufzuhängen)' etc. | votj. (WICHM.) G. *šuri* 'Stange od. dünner Sparren zum Aufhängen nasser Kleider', (MUNK.) *šuri*, Kaz. *šüri* 'rúd, pózna,' | fi. *sarja* [l. WICHMANN, WotjChr. 891. sz.].

8. [Zürj. (WIED.) *šaktar* 'Schaum auf Kochendem'] | ? votj. (MUNK.) *šukī*, Kaz. *šukē*, Uf. *šiki* 'hab, tajték' | cser. *šoy* id. | mdM. *šov*, E. *tšov*, *tšov* id. | fi. *hiiva* 'Hefe' [l. PAASONEN: KSz. XVI, 59-60; vö. még WICHMANN: FUF. XIV, 104].

9. ZürjL. *moj* 'Biber' | votj. (WICHM.) G. *mîj* és *mîjî*, (MUNK.) *mîj* (Jel. Glaz.) Sar. *mîjî* 'hód' | mdE. (WIED.) *mijav*, EMar. *ímijal* id. | fi. *majava* (= *maja-va*) | lpK. *mäjjeg*, N. *mājjij* id. [l. WICHMANN, WotjChr. 568. sz. (zürj., votj., fi.) és JSFOu. XXX₆, 9 (lp. fi.); RAVILA: FUF. XX, 98 (md. fi.)].

10. ZürjL. *tjl* : *tšerig tjł-bord* 'Flosse, Flossfeder', P. *tjv v. t.-bord* 'Schwung- od. Schwanzfeder' | votj. (WICHM.) U. G. *tîlî*, J. M. *tjli*, J. MU. *tjuj* 'Feder', (MUNK.) *tîli*, Kaz. *têlê* | cser. *tjł*, *tel* | mdE. M. *tolga* | lpN. *dolgge* [l. BUDENZ, MUSz. 225; vö. még WICHMANN: FUF. XVI, 205-6].

11. ZürjP. *tjrp* 'Lippe' | votj. (MUNK.) *têrpê* (Kaz.) | cser. KB. *tə'rβə*, U. *tü'rβə* 'Lippe, Maul, Schnauze' | mdE. *turva*, M. *tšrva* | fi. *turpa* 'Maul' [l. SETÄLÄ, JSFOu. XIV₃, 7].

đ) Zürj. Ø ~ votj. (WICHM.) MU. J. M. S. -j, U. G. Bess. -î, (MUNK.) S. -î, K. -ê, Pl.

1. Zürj. (WIED.) *bał* 'Lamm' | votj. (MUNK.) *pîlî* (Mal.) 'bárány'. — A votják szónak legfeljebb csak a zürj. *bał* s nem az Ud. V. L. P. *bala*, ill. *bala-*, S. *bałe-* a pontos megfelelője. Valószínű, hogy a *bala* változat -a-ja kicsinyítő képző, melynek még több példájával fogunk találkozni, de elképzelhetjük a két változat viszonyát úgy is, hogy a zürj. *bał* átment az oroszba, itt -a végzetet nyert (vö. or. *бала*) — mint pl. or. *куча*, *кыча* < zürj.

kjs stb. (vö. KALIMA: FUF. XVIII, 13-4) — és azután ilyen alakban visszakerült a zürjénbe [vö. WICHMANN, Vok. 76 (? zürj., votj.), KALIMA: FUF. XVIII, 15].

2. Zürjl. *bēd*, Ud. *bed*, V. S. L. Le. P. *beđ* 'Stock, Stab' | votj. (WICHM.) U. G. *bođi*, MU. J. M. *bođi*, (MUNK.) *bođi*, K. *bođe* 'bot; növényyszár, szál' | cser. (WICHM.) KB. J. *pa'ndā*, J. U. *po'ndō*, U. *po'ndā*, T. — *po'ndā*, M. — *po'ndo* 'Stock, Stab, Schaft, Stiel, Stange' [WICHMANN: FUF. XIV, 81].

3. Zürjl. *dād*, *dōđ*, L. *dođ* (SyrjVolksd. 137), P. *dađ*, *dođ* | votj. (WICHM.) G. *deđi*, M. *deđi*, J. *dōđi*, U. *deđi*, MU. *dōđi*, (MUNK.) *dođi*, Kaz. *dūdē* 'szán' | cser. *jetšo*, *jētšo* stb. 'hótalp, ski' [l. WICHMANN, Vok. 76; WotjChr. 104. sz., BEKE: NyK. XL, 78 (zürj., votj., cser.)].

4. Zürj. *dar* | votj. (WICHM.) *durj* 'Kochlöffel', (MUNK.) *durj* [WICHMANN, Vok. 74].

5. Zürjl. Ud. V. S. L. P. *džadž* 'Wandbrett, Regal' | votj. (WICHM.) S. *džadži*, MU. J. M. *džadži*, U. *džadži*, (MUNK.) *jaži* (Sar.), Mal. Jel. *žaži*, Kar. *žaže* 'polc' | mdE. (WIED.) *šotško* 'Balken', M. (AHLQV) *šočka* id. | lpL. *sošo* 'die Mittelstange in dem Gerüste' etc. [l. ZSIRAI: MNY. XXIII, 318; TOIVONEN, Affr. 84. sz.].

6. Zürjl. *džin* | votj. (WICHM.) U. *žiri*, MU. J. M. *džiri*, S. *džiri*, G. *džini*, (MUNK.) *žini* (Sar.), Mal. Jel. *žini*, Kaz. *žēnē* 'fél; fele vlminek' [l. WICHMANN, WotjChr. 133. sz.; PENTTILÄ: FUF. XVIII, 109].

7. Zürj. *ed* 'Kraft' | votj. (WICHM.) G. *edj* 'Kraft, Stärke' | fi. *into* [l. WICHMANN: MSFOU. XXI, 35 és WotjChr. 180. sz.].

8. Zürj. (WIED.) *gag* 'Wurm, Insekt, Ungeziefer' | votj. (MUNK.) *kaki* (Jel.) 'bogár'.

9. Zürj. (WIED.) *geb* 'kleine Stechfliege, Blasen-', (JEMELJANOV) 'mouka' | votj. (MUNK.) *kibi* (Sar.) 'hernyó, kukac, féreg; apró légyfaj', (JEMELJ.) *kibi* 'mouka' [JEMELJANOV, WotjGramm. 37].

10. Zürj. *geg* 'Nabel' | votj. (WICHM.) *gogi*, (MUNK.) *gogi* (Sar. Mal. Jel.) 'köldök' [l. WICHMANN, TLP. 35].

11. Zürjl. *gēz* | votj. (WICHM.) G. *goz?*, J. MU. *gozi* 'Strick, Seil, Tau', (MUNK.) *gozi*, Kaz. *gozē* 'kötél, spárga, zsinór' (WICHMANN, WotjChr. 208. sz.).

12. Zürj. (WIED.) *gum* 'Stengel, Halm, Rohr, -pfeife', (WICHM.) P. *kok-gum* 'Beinröhre', *ki-gum* 'Röhrenknochen des Unterarmes' | votj. (WICHM.) MU. J. M. *gumi*, G. *gumi*, U. *gimi*, (MUNK.) *gumi*,

Kaz. *gumě* 'csöves növényyszár; fűszársíp' | fi. *käämi* 'Weberspule' | lpN. *gabme* 'caulis pennae' [WICHMANN: FUF. XVI, 189-90].

13. Zürj. (WIED.) *id* 'Gerste' | votj. (WICHM.) U. *đidī*, MU. *đidi*, J. M. S. *jīdī*, G. *jīdī*, (MUNK.) *jīdī*, Kaz. *đēdē* 'árpa' [l. WICHMANN, Vok. 81].

14. Zürj. (WIED.) *jog*, *jög*, *lok j.* 'Schutt, Kehricht, Unreinigkeit, Unkraut, Flechten (an Bäumen)' | votj. (WICHM. Vok. 13) MU. J. *lugi* 'Ackerdistel', M. S. *lugi*, G. *lugī*, (MUNK.) *lugi*, Kaz. *lugē* 'bojtorján, bogács; lapu, laboda' (votj. *l-* ~ zürj. *j-*, mint votj. *lukinī* ~ zürj. *juknī* etc.)

15. Zürj. (WIED.) *jon*, *jön* 'Nessel (l), Beifuss (Artemisia vulgaris), Klette, meistens Distel' | votj. (WICHM.) J. *jönī*, G. *jenī*, (MUNK.) *jenī* (Sar. Jel.); *jeny* (WIED.) 'tövisfű, bogács, bojtorján' [l. WICHMANN, Vok. 60 és TOIVONEN: FUF. XV, 69 (zürj., vog.)].

16. ZürjUd. *kež* 'steinige od. kiesige Stelle im Fluss od. am Flussufer', S. L. *keža* 'Kies, Griess' (-a képző!) | votj. (WICHM.) U. *gīžī* 'feines Sandkorn', (MUNK.) *gīž*, *gīžī* (Sar.), Mal. *gīžīl*, *gīžīl* 'homokszem' [TOIVONEN, Affr. 25. sz.].

17. ZürjI. Ud. *kīn* 'Polarfuchs' | votj. (WICHM.) MU. J. M. *koñī* 'Eichhörnchen', (MUNK.) S. *koñī*, Kaz. *koñē* 'evet, mókus' [WICHMANN, WotjChr. 425. sz. (zürj., votj. kérdőjellel kapcsolva); vö. még FUF. XVI, 192 (zürj., osztj.)].

18. Zürj. *kīš* : *añ-k.* | votj. (WICHM.) M. *keđžī*, U. *kežī*, G. *kežī*, IslJ. *kōžī* (MUNK.) *kožī* (Sar.), Mal. Jel. *kežī*, Kaz. *kūžē* 'borsó' [l. WICHMANN, Vok. 60 és 75].

19. Zürj. (WIED.) *kök* 'Kakuk' | votj. (MUNK.) *kīkī*, *kīkī* (Sar.), Jel. *kukī*, Kaz. *kukē* id. | ? cser. (SZIL.) *kuku* id. | lpN. *giekka* [SETÄLÄ: JSFOu. XXX₅, 48 (zürj., lp., fi.)].

20. ZürjI. *mam* | votj. (WICHM.) U. *mumī*, J. MU. U. *mumī*, G. *mumī*, *mumi*, (MUNK.) *mumī*, Kaz. *mumē* 'anya, nőstény' | fi. *maammo* [WICHMANN, WotjChr. 583. sz.].

21. ZürjI. Ud. V. S. L. *moł*, P. *turi-m.* 'Moosbeere' | votj. (WICHM.) MU. J. M. *mulī*, U. *mulī*, G. *mulī* és *mołi*, MU. *mulī* és *mulī* 'Beere' [l. legutóbb TOIVONEN: FUF. XX, 68].

22. Zürj. *nek* 'Sahne' | votj. (WICHM.) U. G. *nekī*, MU., Isl. J. *nōkī*, M. *nekī* 'dicker Milchrahm; halb ausgestossene Butter', (MUNK.) Kaz. *nīkē*; *nekī* 'félig köptült tejföl, íróval vegyes vaj' [l. WICHMANN, Vok. 17-8 és MSFOu. XXI, 35].

23. ZürjI. *nom*, Ud. V. S. L. P. *nom* 'Mücke' | votj. (WICHM.) S. *nimj* id., (MUNK.) *niml* (Sar.) 'szúnyog' | cser. KB. *l̥mē*, J. *l̥mej̥*, M. *lumij̥*, B. *lume* 'eine sehr kleine Fliege' | lpS. *namek* 'minima species culicum' [WICHMANN: FUF. XII, 133].

24. ZürjI. *nop* 'Quersack' | votj. (WICHM.) G. *n̥p̥l̥*, (MUNK.) *n̥p̥l̥*, Kaz. *n̥p̥ē* 'teher, málha, podgyász' [WICHMANN, Vok. 58].

25. Zürj. (WIED.) *oz* 'Erdbeere' | votj. (MUNK.) *uzi*, Kaz. *uzē* 'szamáca, földi eper' [PAASONEN: KSz. XVI, 29].

26. ZürjI. *p̥ēl̥* (= **pel*), Ud. V. P. *pev*, S. L. *pel* 'Daumen' | votj. (WICHM.) U. *p̥ēl̥*, M. *p̥ēl̥j̥*, J. *p̥ōl̥j̥*, J. MU. *p̥ōuij̥* id., (MUNK.) *p̥ōl̥j̥*, Uf. Kaz. *p̥ōl̥ē* | mdE. *p̥elka*, M. *p̥elk̥e* id. | lpN. *baelgge* [PAASONEN: KSz. XIII, 268; vö. még MUNKÁCSI: NyK. XLVII, 462-3].

27. ZürjI. *pert* | votj. (WICHM.) G. U. *purt̥l̥*, MU. *purt̥j̥* 'Kessel', (MUNK.) *purt̥l̥* 'katlan' | fi. *pursi* 'Fahrzeug', *purti-lo* 'Kahn, Trog' | lpN. *boartte* 'labellum ex tunicis betulae confectum' [l. WICHMANN, WotjChr. 779. sz. (zürj., votj.), TOIVONEN: Vir. 1924, 20-1. o. (zürj., votj., fi. lp.)].

28. Zürj. *p̥iś* : *ke-p.* | votj. (WICHM.) *p̥ōžj̥*, *p̥ōž* 'Handschuh', (MUNK.) *p̥ōž̥l̥*, Jel. *p̥ōž*, Kaz. *p̥ūžē* 'fejes v. újjatlan kesztyű' [l. WICHMANN, Vok. 75 (zürj.-votj.)]. Vö. ehhez cser. (WICHM.) *p̥iś* U. M. 'wollener Handschuh'.

29. Zürj. (WIED.) *pys* 'Loch, Oehr' | votj. (WICHM. Vok. 20) U. *p̥iś̥l̥* 'Loch', (MUNK.) *p̥iś̥l̥*, Kaz. *p̥ēs̥ē* id.

30. Zürj. (WIED.) P. *pol̥*, *polk* 'Blase' (a -*k* ered. nem tartozik a tőhöz!) | votj. (WICHM.) *pul̥j̥* id., (MUNK.) *pul̥l̥*, Kaz. *pul̥ē* 'buborék; hólyag, pörsenés, kiütés' | é. *p̥ōiž* (gen. *p̥ōie*) 'Blase, Harn-; Gebärmutter' [SETÄLÄ: NyK. XXVI, 401; l. még WICHMANN: FUF. XVI, 207 (zürj. votj.)].

31. ZürjI. Ud. Pecs. V. S. L. Le. P. *rut̥s̥* 'Fuchs' | votj. (WICHM.) G. *đ̥zi̥t̥ši̥*, *đ̥zi̥t̥ši̥l̥*, M. J. S. *đ̥zi̥t̥ši̥j̥*, MU. *đ̥zi̥ut̥ši̥j̥*, U. *đ̥ji̥t̥ši̥l̥*, (MUNK.) S. M. *ž̥ič̥l̥*, G. *ž̥ič̥i̥* K. *đu̥č̥ē*, *ž̥uč̥i̥*, *ž̥uč̥ē* id. | cser. (WICHM.) KB. *rḁβ̥ḁž̥* etc. id. | mdE. (PAAS.) *ri̥vēs̥* id. [l. TOIVONEN, Affr. 297. sz.].

32. Zürj. (WIED.) *selt* (*sevt*), *sölt* 'Fussfessel der Pferde (an 3 Füßen)', (WICHM.) P. *š̥evt* id. | votj. (MUNK.) *solt̥l̥* (*Mal.*) Sar. *solt̥* 'nyüg, békó' (az utóbbi alakban metathézis!) [l. SETÄLÄ: FUF. II. 263].

33. Zürj. *ses-pu* 'Vogelbeerbaum; Erle' | votj. (WICHM.) U. *s̥i̥s̥l̥-pu*, MU. *s̥us̥i̥-pu*, G. *s̥us̥l̥-pu* 'Wachholder', (MUNK.) *s̥us̥i̥-pu* 'borókafenyő, gyalog-' [l. WICHMANN, Vok. 14 és 77-8].

34. Zürj. (WIED.) *šol* 'Spiess, Speer, Lanze, Pflock' | votj. (WICHM.) U. *šal̥*, J. M. *šal̥* 'Stecken, Stock' (M.), 'Stöckchen' (J.), 'Ballholz, Ballschlägel' (U.), (MUNK.) Jel. *šal̥* 'Stab, Stock' [I. PAASONEN: MSFOu. XLI, 57].

35. ZürjL. P. *šul* 'zum Flechten präparierter Baststreifen' (L. S.), S. *šul*: *šuməd-š.* 'Streifen Birkenrinde' | votj. (WICHM.) U. *šil̥* 'zum Flechten präparierter Baststreifen', M. *šil̥*: *kut-š.* id., (MUNK.) *šil̥* (Sar.) 'szalag alakjára hasított hárshéj' [I. WICHMANN: FUF. XV, 5.].

36. ZürjV. S. L. P. *tsal*, I. *tsal-tsun*, Ud. *tsal̥* 'kleiner Finger' | votj. (WICHM.) J. *tšet̥*, G. U. *tšet̥*, M. S. *tšet̥*, MU. *tšöt̥*, (MUNK.) *čel̥*, Kaz. *čül̥* | éD. *tsil̥*: *t.-sörm* id. | lpN. *čel̥kiš* id. [I. WICHMANN: FUF. XI, 254-5].

37. ZürjI. Ud. V. S. L. P. *tsun* 'Finger' | votj. (WICHM.) M. J. MU. S. *tšin̥*, G. U. Bess. *tšin̥*, (MUNK.) *čín̥*, Kaz. *čín̥* id. [I. WICHMANN: FUF. XI, 200].

38. ZürjUd. *vež* 'anas penelope', L. *vež* 'eine Entenart' | votj. (MUNK.) S. *voč̥* 'vad réce, vad kácsa' | ? cser. (BUD.) *voč̥*: *šar-v.* 'anas acuta'; (WICHM.) B. *βotš̥*: *šar-β.* 'grosse Ente' etc. | é. *vāiz*, *vāiz* 'Sammetente' | lpT. (GEN.) *vāž-loŋte* 'ein Seevogel' etc. [I. TOIVONEN, Affr. 301. sz.].

39. Zürj. (WIED.) *vol* 'Ausgebreitetes, Pelzdecke. Renntierhaut zum Schlafen' | votj. (MUNK.) *vol̥*, Kaz. *vül̥*, Jel. *vol̥* 'szérús ágy, beágyás, ágyazat (a cséplésnél)'.

Bár a zürjén megfelelő nem, vagy pedig csak tovább képzett alakjában ismeretes, bizonyára e csoportba sorozhatók még a következők is:

40. Votj. (MUNK.) *bič̥* (Sar.) 'csat' | cserT. *poš̥škama* 'eine Art Brustspange der Frauen' [TOIVONEN, Affr. 189. sz.].

41. Votj. (WICHM.) U. G. *kek̥*, MU. IslJ. *köky*, M. *kek̥*, (MUNK.) *koki*, Kaz. *kük̥* 'nyír- és hársfakéregből szerkesztett gyermek-hordó kosár' stb., (WIED.) *köky* 'Schaukel', *nuny-k.* 'Wiege' | fi. *kät̥kyt* 'Wiege' | lpN. *gička* id. [SETÄLÄ: FUF. II, 243; vö. még WICHMANN, Vok. 17].

42. Zürj. (WIED.) *murka* (P.) 'gelte Kuch' (-ka képzős alak feltehető **mur* alapszóból) | votj. (WICHM.) MU. *mur̥*, (MUNK.) *mêr̥* (Kaz.), Sar. *murl̥* 'meddő tehén' [TOIVONEN: Vir. 1918; 79-80 (zürj., votj., fi.); I. még WICHMANN, Vok. 13].

43. Votj. (WICHM.) MU. J. M. *non̥*, U. G. *non̥*, (MUNK.) *non̥*, Kaz. *non̥* 'csecs, emlő' | fi. *nün̥ni* [WICHMANN, WotjChr. 607. sz. Az

uo. említett zürj. *ñoñ* idetartozása valószínűtlen a szókezdő *ñ*-miatt].

44. Votj. (MUNK.) K. *pěrcě* 'After, Arsch' | fi. *perse* 'natis, podex' [TOIVONEN, Affr. 363. sz.].

45. ZürjUd. *pirik*, V. *pirig*, S. P. *pirig* 'Stückchen, Brocken, Krümchen' (-k ~ -g képzővel!) | votj. (WICHM.) J. M. *piri*, U. *pri*, (MUNK.) *pīri*, Kaz. *pīri* 'morzsalék, törmelék' stb. | cserKB. J. *pərt*, U. T. B. *pərt*. 'Krümchen, Bisschen' | fi. *päre* 'Kienspan' | lpN. *bæra* 'rudis pinea, quam pro face habent' [I. TOIVONEN: FUF. XX, 139; vö. még WICHMANN: FUF. XI, 221].

46. Votj. (WICHM.) U. *puži*, M. *puži* 'gesticktes Muster, Stickerei; Zeichen; Masern', G. *puži* 'Masern', (MUNK.) *puži*, Kaz. *pužě* 'himzés' stb. | cserP. (GEN.) *pač* 'Flecken' | lpT. (ITK.) *pie^atsad* 'Fleck' [I. TOIVONEN, Affr. 64. sz.].

47. ZürjV. *reped* 'Rauchloch in der Waldhütte' (-d képzővel!) | votj. (WICHM.) MU. M. S. *džopi*, U. *žopi*, (MUNK.) *žopi* (Sar.) 'szelede-lyuk a fürdőkamra falának felső részén' | fi. *reppü-nä*, *reppana* stb. 'Rauchloch im Dache' | lpN. *reppen* 'fumarium' [WICHMANN: FUF. III, 100].

48. Votj. (WICHM.) M. S. *tšiji*, MU. *köi-tš.*, U. *kei-tšiji* 'Griepe, Speck-', (MUNK.) *čiči* (Sar.) 'töpörtyű, pöre' | karj. *tšaksu* 'Griebe von geschmolzener Butter' | lpN. *cavca* 'lardum phocae in frustula tenuia dissectum' etc. [I. TOIVONEN, Affr. 113. sz.].

49. Votj. (WICHM.) U. G. *uži*, S. *uđži* 'jüngere Schwester des Mannes', (MUNK.) *uži* (Glaz.) 'sógorasszony, férjem húga' | m. *öcs* [I. TOIVONEN, Affr. 220. sz. (votj., vog., osztj., m.)].

A fönnebb látott hangviszonyt találjuk még egyes ős-permi korban átvett csuvas jövevéyszavakban is:

50. ZürjI. *kud*, U. V. S. L. P. *kud* 'Korb von Rinde' (I. P.), 'Korb, Schachtel, Kasten' (U.), 'aus dünnen, rundgebogenen Espen-scheiben gefertigte Schachtel' (V. S. L.) | votj. (WICHM.) G. *kudī* '(Saat)korb', *kudi* 'Korb von Rinde', M. MU. *kudj* 'Korb von Rinde, Schachtel', IslJ. *kudj* 'Korb von Rinde, Kasten', U. *kedj* 'kleine Schachtel von Rinde', (MUNK.) *kudj*, Kaz. *kudē* 'kisebb fajta kosár.' [WICHMANN, TLP. 76].

Az az átadó nyelvi alak, melyből a permi szavak származtak, egy, már a mai csuvasához közel álló **kundy*-féle alak lehetett.

51. Zürj. (LYTK.) *žun* 'цыпленокъ, курица' | votj. (WICHM.) G. *tšipī*, *tšipī*, S. M. IslJ. MU. *tšipu*, U. *tšipu*, (MUNK.) *čipī*, Kaz.

čipe 'csibe, csirke'. Hogy milyen volt az átvett csuvas szó végmagánhangzója. ránk nézve kevésbé fontos. Annyi bizonyos, hogy az ős-permi alak **čipj* (? **čipj*) volt [l. WICHMANN, TLP. 35 és 115].

Ez utolsó (d) csoportba soroztam azokat a permi szavakat, melyeknek etimológiai megfelelői a finn-volgai nyelvekben vagy nem ismeretesek, vagy pedig a végmagánhangzóra vonatkozólag ellentmondanak, ill. következtetésekre elegendő támaszt nem nyújtanak, továbbá azokat a jövevényszavakat, melyek még az ős-permi korban meghonosodva, az eredeti szókinccsel egyformán fejlődtek. Az előbbi 3 csoportba (α , β , γ) osztottam az oly szavakat, melyek alapnyelvi végmagánhangzójára következtetést tehetünk. Az első két csoport felvételére csak a finn nyelv készletet, u. i. a feltételezett alap finn *-e*- és *-ę*-vel szemben a lappban legnagyobbbrészt ugyanazt a képviselőt találjuk, a mordvinban pedig mindkét esetben — legalábbis mássalhangzó-csoport után — legvalószínűbben a végmagánhangzó-hiányt tekinthetjük általánosnak, amint ez a továbbiakból ki fog tűnni. A 3. csoportban a lapp ismét egyező képviselőt mutat egy, csak később említendő csoporttal, melyben a mai finn végmagánhangzó *-ä*, azonban a mordvin alapján nyilvánvaló, hogy itt két különböző, mind a finn, mind a mordvin alapján **a*-nak, ill. **ä*-nek rekonstruálandó hanggal van dolgunk. — Mivel a mai finnben található többi szóvégi magánhangzók — legalább is részben — diftongusból fejlődtek, ill. ezek az esetek ma már sokszor nem választhatók el azoktól, melyekben a szóvégen monoftongus állt, több csoport felvételét mellőztem. Mellőzhetőnek tartottam ezt annál is inkább, mert a többi mai finn végmagánhangzó tekintetében a lapp és mordvin semmi útbaigazítást nem ad, másfelől pedig nem célozom e felosztással az, hogy a permi alapnyelvnél régibb állapotra végleges megállapításokat kíséreljek meg nyújtani, hanem csak be akartam mutatni, hogy ma ugyanaz a zűrzén-votják szóvégi képviselőt több feltételezhető alapnyelvi végmagánhangzó folytatójaként jelenhet meg. Ennek előrebocsátása után rátérek tulajdonképeni feladatomra, annak a megállapítására, hogy milyen volt az ős-permi állapot.

Mindenekelőtt látjuk, hogy már az eredetibb állapotra utaló votjáknak is bizonyos nyelvjárásai a permi egység megszűnte óta szóvégi változásokon mentek át. A votják nyelvjárások többsége alapján e csoportban a feltehető közvotják, ill. egyszersmind (késői) ős-permi végmagánhangzó **-i*, mely már a votják nyelv külön éle-

tében az U. G. és Bess. nyelvjárásokban tökéletlenül képzett *-j*-vé, a K.-ban *-j*-vé lett, a zürjénben pedig lekopott. [*j* hangértékéről l. WICHMANN, Vok. VI. o., *j*-ről MUNKÁCSI VNpk. XIII. o. MUNKÁCSI *-j*-je a tőle adott leírás alapján (l. VNpk. XIII. o.) azonos WICHMANN *j*-jével (erről l. Vok. VI. o.), WIEDEMANN *-y*-je = *j*, ill. *j*.] A szóvégi **-j*-nek az említett votják nyelvjárásokban való továbbfejlődése bizonyára egykorú ugyanennek a hangnak a szó belsejében is megtörtént továbbfejlődésével (l. erről WICHMANN, Vok. 18—19) s következőleg aránylag fiatal változás, mert a tatár jövevényszavakban is kivétel nélkül végbement. Néhány esetben, különösen a G. nyelvjárásban, *-j* (*?*) helyett *-i*-t találunk, sőt *-j* (*?*) és *-i* végű alakok egymás mellett is előfordulnak. Főleg olyan mássalhangzók után figyelhetjük ezt meg, melyek szomszédságában ily változás az első szótagban is történt (vö. WICHMANN, Vok. 22). Mindenesetre ez csak szórványos jelenség (esetleg az ilyen szók többeli *-i*-jének általánosulása a nominatívusba) épűgy, mint az *-j* > *-u* változás (első-szótagbeli *-u* hatására) és mint a néhány példában egy-egy nyelvjárásban látható végmagánhangzó-hiány (olykor magánhangzós alak mellett). Az utóbbiakat azonban — legalább is az esetek egy részében — kétféleképpen lehetne felfogni. Első tekintetre gondolhatnánk arra is, hogy a végmagánhangzó-nélküli alak szórványos lekopás eredménye. Ezt az ötletet azonban — emlékezve arra, hogy a votjában a hangsúly az utolsó szótagon van — mint valószínűtlent mihamarabb el kell vetnünk. Hátra marad a másik lehetőség: a mássalhangzóra végződő alak végmagánhangzóját még az ő-s-permi-ben elvesztett szó, melynek magánhangzós változatában képző rejlik. De micsoda képző? Ez az első fontos kérdés, mely itt felmerül. S ezt követi aztán a másik is: ha *-j* végű származékszavak valóban vannak, mikor tekintjük mármost az *-j* végű szavakat tőszavaknak, s mikor származékoknak? A kérdés tisztázására induljunk ki a már eddig kifejtett nézetek ismertetéséből és mérlegeléséből.

Előszöris WIEDEMANN véleményével kell leszámolnunk. Ő finn ugor szempontból nem foglalkozik e szavak hovatartozásának eldöntésével. Nyelvtana 44. szakaszából mindössze annyi tűnik ki, hogy ő az összes votják *-j*, *-i* végű szavakat képzetteknek tartja, és valamennyiben ugyanazt a képzőt látja. E nézet tarthatatlan voltára már bevezetésemben kitértem, s ott említettem egyik ellenérvemet is, miszerint e szavak képzett voltának ellentmond az a körülmény, hogy legnagyobb részükhöz nem tudunk magából a votjából alap-

szavat kimutatni. Minthogy azonban közönséges jelenség, hogy a képzős alak mellett a képzőtlen alapszó feledésbe megy, ez magában még nem ellenállhatatlan fegyver. A mi véleményünk igazolására találhatunk azonban még egyéb támpontot is, még pedig a jövevényszavak vizsgálatából. Ugyancsak a bevezetésben utaltam már arra, hogy vannak a permi nyelvekben szóvégi *-i* ill. *-i*-vel átkerült csuvas jövevényszavak. Mivel ezek a votjákban ma is *-i*, ill. *-i* végűek, nyilvánvaló, hogy az eredeti szavak *-i*, *-i* végmagánhangzója is megmaradhatott a votjákban egész a mai napig. Az utóbbiaknak a ragozása azonban a kétségtelenül képzőtlen csuvas jövevényszavakéval teljesen megegyezik, alaktanilag sincs tehát támaszunk arra, hogy az utóbbiaktól az előbbieket külön válasszunk, s bennük bármiféle képzőt tételezzünk fel.

De még bonyolultabbá teszi e kérdést egy más, eddig még figyelembe nem vett körülmény, mégpedig az, hogy e szavak — habár csak részben — anélkül is származékok lehetnek, hogy bennük bármiféle képző rejlene. Ha összevetjük pl. az azonos jelentésű *aj* és *ajl* (G.) vagy a BUDENZTől említett *surzi* 'jüngere Schwester' és *suzer* id., *vln* 'jüngerer Bruder, Neffe' és *vin* 'Neffe' alakpárokat (I. BUDENZ, UA. 38. §), azt látjuk, hogy ezek tagjai között alakilag semmi más különbség nincs, mint pl. *njl* 'leány' és *njli* 'leányom', *šulem* 'szív' és *šulmij* 'szívem' alakpárok tagjai közt. A főtebbi alakpárok is ily módon jól megmagyarázhatók úgy, hogy az I. személy birtokos személyragja csatlakozott bennük az ős-permi korban végmagánhangzóját vesztett nominativushoz, s mivel e szavak éppen ily személyragos alakjukban fordultak elő leggyakrabban („atyám“, „húgom“, „öcsém“ jelentésben) — mondhatnám vocativusként, — könnyen válhattak ezek az alakok a nyelvérzék számára személyi vonatkozás nélküli nominativusokká, annál is inkább, mivel e személyragos formájukban (történeti szempontból: végmagánhangzós alakjukban) teljesen megegyeztek azokkal a gyökérszavakkal, melyek végmagánhangzójukat nem vesztették el. (Jól ismeretek a magyarból is ilyen eredetileg személyragos nominativusok, pl. *epe*, *vese*, *zúza*, *száj* stb.). Jól magyarázható így BUDENZ példái közül a *kusky* és *kus* „Hüfte“ alakok párhuzamos előfordulása is. A *kaby* = *kab* „Mattensack“ viszonyára kielégítő magyarázatot adott már MUNKÁCSI (I. Vnyt. 145). — De most nézzük az érem másik oldalát! Annak ellenére, hogy a WIEDEMANNnál található példák legnagyobb része a főtebb írottak alapján kicsinyítő képző felté-

telezése nélkül is megfejtést talál, nem tagadható, hogy mégis vannak *-i* végű deminutiv jelentésű alakok is a votjákban. Ilyenek:

1. (MUNK.) *bamî* (Sar.) 'arcoska', alapszava: *bañ* (Kaz. Mal.), Sar. Glaz. *bam* 'arc, pofa', [MEDVE CZKY, NyK. XLI. 453].

2. *viltiri* 'Glie'd', alapszava: *viltir* 'Körper' (I. BUDENZ, UA. 38. §, 244. o.).

3. (WICHM.) G. *tuštî*, U. *tuštî*, MU. *tuštî*, M. *tuštî*, (MUNK.) *tuštî*, Kaz. *tüştê* 'tál, tányér, különösen a fából készült széles mély csésze', alapszava: (WICHM.) G. MU. *tuš* 'Trog', (MUNK.) *tuš* 'itató-vályú, abrakvályú, kivájt fatörzsből álló csatorna; teknő; fatál, facsésze; koporsó' (I. WICHMANN, WotjChr. 1021. sz. és Vok. 9). MUNKÁCSI e szót tatáreredetűnek tartja, de kézzelfoghatónak semmi esetre sem mondható egyeztetéseit WICHMANN, úgy látszik, nem fogadja el. Annyi bizonyos, hogy a két szóalak egymáshoz való viszonya magából a votjából fejtendő meg — oly módon, hogy a *tuš* tőalak, a *tuštî* pedig *-i* képzős származék, melynek *-t-*je eredetileg a tőhöz tartozott s a *tuš* ragos alakjaiban is megvolt.

4. votj. (MUNK.) *kuñî* (Mal.) 'borjacska', vö. *kuñan*, Kaz. *küñan*, *kuñan* 'borjú', melyből az *-an* kicsinyítő képzőt elvonva, **kuñ* gyökérszót kapunk. — Legalább is a jelentés alapján ilyennek tartható még:

5. Votj. (MUNK.) *nugi* (Sar.) 'fejecske'. Konstatálva mármost ily kétségtelen *-i* végű deminutivumokat, nézzük, hogy értelmezendők ezek. Végig menve mindenekelőtt pl. a *bam* szó ragozásán, azt látjuk, hogy *-i* magánhangzó ennek nemcsak deminutiv alakjában jelenik meg, hanem inessivusában, elativusában, birtokos személyragos alakjaiban is a nélkül, hogy ez alakoknak deminutiv jelentést adna. Ebből az tűnik ki, hogy nem az *-i* az, ami a *bamî* alakot deminutivummá teszi, hanem valamely, a nominativusban ma már nem látható, az *-i* tövégi magánhangzóval egybeolvadt deminutiv képző. Ha a *bamî* deminutivum ragos alakjait nézzük, azokban még fel is fedezzük ezt a képzőt, ui. a tő *bamî-*, ép úgy mint *viltirî-*, *tustî-*, *kuñî-* stb., ahol világosan megkülönböztethető egy külön *-i* elem. Ez a tulajdonképeni deminutiv képző, folytatója a fgr. **-j* v. **-î* képzőnek. Hogy a votják *-i* valóban tövégi magánhangzó + *-i*-ből rövidült, azt megerősítik a rokon nyelvek is. Az aunusi *moamoî* 'Mütterchen', az inkerii *emoî* 'Mutter', *kukkoî* 'Hahn' úgyszintén az ó-magyar **opaî* mutatják a képzés eredeti módját, mely szerint az *-i* a feljes tőhöz járult, a fi. *kukkoî* = *kukko*,

m. **opai* > **opá* > *opá* > *apa* fejlődésben pedig világos példák vannak előttünk eredeti diftongusok monoftongizálódására. Miután ez a monoftongizálódás megtörtént a votjában is, a tárgyalt deminutivumok nominativusukban teljesen egyenlőkké lettek az -*i* végű tőszavakkal, s ez a magyarázata annak, hogy a két, eredetileg különböző típus összekeveredett: ma az összes -*i* végű szók -*i*-vel bővült tőből képezik eseteiket, másfelől az -*i* végűvé vált deminutivumok a nyelvérzék számára általában képzőtlen alapszónak tűntek fel, s mellettük az igazi alapszó annál könnyebben feledésbe merült.

A másik kérdésre a felelet csak az lehet, hogy képzőtlen alapszónak tekintünk minden -*i* végű szót, hacsak deminutiv voltának kimutatására nyilvánvaló bizonyítékok nincsenek. Ilyenek lehetnek a jelentésen kívül az alapszó megléte és a megfelelő zürjén szó magánhangzóra végződése. Az utóbbi esetet azonban egész külön kell tárgyalnunk.

II.

Zürj. -*Q* ~ votj. -*i*.

A votjában s ritkábban a zürjénben is előforduló szóvégi -*i* már több kutatót foglalkoztatott. WICHMANN csak bizonyos meghatározók végén előforduló -*i*-ről nyilvánít véleményt (vö. FUF. XVI, 158). FUCHS szintén elsősorban határozók végén előforduló -*i*-re van tekintettel (l. FUF. XVIII, 208-9). BEKE már említést tesz majdnem az összes számba jövő -*i*- esetekről, s lehetőknek tartja azt, hogy ez a „ma már valószínűleg jelentéstelen elem” minden esetben azonos eredetű (vö. Nyr. LV, 108).

Az én nézetem szerint itt többféle eredetű -*i*-vel van dolgunk, s külön kell tárgyalnunk az olyan *i*-t, mely egyazon etimológiába foglalandó szavak végén, ill. azonos alaktani kategóriába tartozó alakoknál mind a zürjénben, mind a votjában megjelenik, s külön kell tárgyalnunk azt az *i*-t, mely csak votják szavak ill. alaktani elemek végmagánhangzójaként fordul elő. Lássuk előbb az utóbbi esetet.

α) Sorszámnevek. Pl. zürj. I. *koimed*, U. V. S. Pecs. L. *koimed*, UV. *koimed*, P. *kui-me-t* 'dritter' | votj. (WICHM.) M. *kui-ñmeti* :, U. *kui-ñme-ti*, G. Bess. *kui-ñmè-ti*, MU. *kui-ñeti* :, J. *kui-ñmeti* :, (MUNK.) *kwiñmäti*, (Kaz.) *küñmäti* 'harmadik' | fi. *kolmante-*, nom.

kolmas | lpN. *goalmad* [I. WICHMANN: JSFO_u. XXI₃, 20 és Vok. 88]. — Ugyanez a képző van meg a következő szóban: zürj. P. (WIED.) *šöröd* 'das mittlere v. Kindern oder Geschwistern' | votjJ. *šoreti* 'mittler, mittlerer' [WICHMANN, WotjChr. 925. sz.].

β) Zürj. -l ~ votj. -li (< *li) -végű deminutivumok (vö. FUF. XX, 52-3 és 77).

1. Zürj. U. *bobuv*, V. S. *bobul*, L. *bobil*, P. *babiv* 'Schmetterling' | votj. (WICHM.) U. G. *bubiili*, J. M. *bubili*, MU. *bubili*, *bugili* 'Schmetterling; Eintagsfliege' (MU.), (MUNK.) *bubili* (Sar. Mal. Glaz.), Kaz. *bugeli-papa* 'pillangó, lepke, pille' [I. WICHMANN: JSFO_u. XXI₃, 20, XXX₆, 20]. (4 példa).

γ) Zürj. -r ~ votj. -ri végű deminutivumok (vö. BUDENZ, UA. 294—5; WICHMANN: JSFO_u. XXX₆, 21—2, FUF. XVI, 191; GOMBOCZ: MNy. XX, 60—2). Ilyenek pl.

1. Zürj. I. U. V. S. L. P. *gudir* 'trüb, trübes', WIED. sz. 'Getümmel, Tumult' is | votj. (WICHM.) U. *gidiiri*, G. *gudiri*, J. M. *gudiri*, MU. *gudiri*, (MUNK.) *gudiri* (Sar.), Jel. *guduri*, Kaz. *gudori* 'mennydörgés' [I. WICHMANN: FUF. XI. 213].

2. Zürj. (WICHM.) *kopir* 'Vorrägen, Bausch, Ausbuchtung' | votj. (WICHM.) *kupiri*: *pjd-k.* 'Kniebeuge', (MUNK.) *kupiri*: *pjd-k.* 'térdfhajlás' | cser. (WICHM.) U. T. *koptira* (< *kopra) 'rauh, uneben' | md. M. (AHLQV.) *kopyr* 'Rücken, Boden eines Gefäßes', E. (WIED.) *kupoř*, -rks 'Erdhaufen, kleiner Hügel' | f. *koppara*; *koppura* 'rauh, uneben; krummer, zusammengetrockneter und geschrumpfter Zustand' [WICHMANN: FUF. VII, 40—1].

3. Zürj. (WICHM.) *tšerañ* (metathézissel!) | votj. (WICHM.) U. *tšonari*, MU. J. S. *tšonari*, G. *tšenari*, (MUNK.) *čonari* (Sar.), Kaz. *čonari*, Uf. *čongri* 'pók' [WICHMANN, Vok. 59 és 79].

δ) Magánhangzós végzetükkel az előbbiekhöz csatlakoznak még a votj. -tši, -tši-képzős, nomen actoris értékű főnevek is (vö. TOIVONEN, Affr. 164).

Ilyenek pl. 1. (WICHM.) U. *tunočši*, (MUNK.) *tunoči* (Kaz.) 'varázsló, bűvölő, jós, 'táltos'. 2. Votj. (WICHM.) M. *vustši*, J. *vuztši*, (MUNK.) *vuzči* (Kaz.) 'kalmár, kereskedő, szatócs'. — MUNKÁCSI e képzőt török eredetűnek tartja (I. NYK. XVIII, 151); TOIVONEN — bár csak kérdőjellel — a következő rokonnyelvi képzőkkel egyeztetni: karj. -čča, md. E. -(i)tša. Legalábbis az utóbbiakhoz kétségtelenül hozzátartozik még a zürj. (WIED.) -tš (ɔ:-tš) végzet ebben a szóban: (WIED.) *kokatš* 'Impfer', vö. *kokalny*, (*kokavny*) 'rupfen, ausraufen, picken,

aufpicken, auspicken, — impfen (!), *piški k.* 'die Pocken impfen'; vö. (ŠACH. 69) *кокаш* (AV.) 'оспа' *кокашны* 'прививать оспу'.

e) Hasonlók a votják *-tši*, *-tši*-végű deminutivumok, melyek képzőjét TOIVONEN a fi. *-tsa* ~ cser. *-zə*, *-ə* stb. ~ vog. *-ši* ~ osztj. *-tə*, *-šə* ~ (?) magy. *-cs* kicsinyítő képzőkkel veti össze. (I. Affr. 291. sz. és u.-itt irod.). Példái: 1. votj. (WICHM.) G. *pektši*, *poktši*, J. *poktši*, (MUNK.) *pokči*, Glaz. *poči* 'klein' [l. id. h.]. (Alapszavát JEMELJANOV a fi. *poika* | vog. *pīg*:-höz kapcsolja, l. VotjGramm. 109);

2. votj. (WICHM.) *vektši*, *vetši*, (MUNK.) *večki* 'vékony, finom, karcsú, nyulánk, apró, kicsiny' [l. id. h.; etymológiájához vö. még: SZINYEI, NyH⁷ 34];

3. votj. (WICHM.) G. *kaptši*, J. *kaptši* 'leicht; Leichtigkeit, Regsamkeit', (MUNK.) *kapči*, Glaz. *kapči* 'könnyű; enyhe' [l. id. h.]. Alapszavát JEMELJANOV a vog. *kup-nid*, zürj. *kok-nid* alakokban találja meg [l. VotjGramm. 109]. — Ezekhez csatolhatunk még egyet:

4. votj. (WICHM.) G. U. *šartši*, M. MU. *šartši*, IslJ. *šartšj*, (MUNK.) *šartči*, Kar. *čarčē* 'répa', vö. zürj. *šortni*, *šorkni*, id. A votj. szó korábbi **šarlštši* < **šarkštši* < **šarīk-tši*ből való, melyből az alapszó csuvas eredetű (vö. csuv. *šarīk* id.), a *-tši* pedig a fentebbiekben található votj. kicsinyítő képző, [l. JEMELJANOV, VotjGramm. 109; WICHMANN TLP. 97].

ζ) Néhány kicsinyítő jellegű szó. Pl.

1. ZürjI. *kēj* (< **kel*), Ud. *kev*, S. L. Le. *kel*, P. *kevja* (-a képző!) 'Schwägerin (Frau des Mannesbruders)' | votj. (WICHM.) G. J. *kali*, (MUNK.) *kali* (Glaz.) 'meny' | md. (PAAS.) M. *k'el*, *k'el* 'Schwägerin', ? E. *k'ijal*, *k'ijalo* id. | f. *käly* 'soror mariti; uxor fratris; soror uxoris; uxor fratris mariti l. fratris uxoris' | lpN. *gallojaedne* 'fratria (mariti)' [l. WICHMANN: FUF. XV, 32].

2. Zürj. (WIED.) *šol*, *šola* (-a képző!) 'Graupeln, Schneekörnchen' | ? votj. (WICHM. Vok. 4) U. *šali* 'Kieselstein', M. *šali*, (MUNK.) *šali* 'kavics, kövecske'.

3. Zürj. V. S. L. P. *tšir* : *nañ-t.* 'Brotkrümchen' | votj. (WICHM.) U. *tširi*, MU. *tširi*, M. *tširi*, (MUNK.) *čēri-piri*, Kar. *čēri-pēri*, Uf. *čiri-piri* 'apró-cseprő, csiri-biri, holmi, apróság' | cser. KB. *tsərə* 'sehr fein, sehr dünn', T. *tšara* 'dünne Eiskruste' | fi *siru*, *siro* 'Splitter, Scherbe, Span, Krume, Brocken' [l. WICHMANN: FUF. XI, 194].

Van egy csuvas jövevényszó is, mely ős-permi alakjában feltehetőleg **-i*-re végződött: zürj. U. P. Pecs. S. L. *gob* | votj. (WICHM.) G. M. J. *gubi*, MU. *gibi*, U. *gibi*, (MUNK.) *gubi*, Kaz. *gibē* 'gomba'.

[WICHMANN, BTL. 57—8]. Az átvett csuvas alak **kumbj*-nek rekonstruálható. E miatt kétes, hogy nem a kisebb számú *-j* végű alakok-e az eredetibbek, s az *-i*-s alakok csak e két csoport keveredésének eredményei. Ily keveredés következményeként állhattak elő fentebbi példáimban is az egy-egy nyelvjárásban előforduló *-j*-s alakok.

Karjalai jövevényszavak közvetlenül az ős-permi egység megszűnése után kerülhettek a zürjénbe. Közülük **i*-re végződtek a következők:

1. zürj. U. S. L. Le. *kaś* (= macska) < karj. **kasi* (vö. WICHMANN: Valvoja, 1920, 404. o.). Ma: fiS. *kasi*, karj. *kazi* id.

2. Zürj. I. U. *kośal* (= guzsaly) < karj. **kōsali* (vö. id. m. 401. o.). Ma: fiS. *kuosali*, *kuoseli*, karj. *kuošali* id.

3. Zürj. (nyug. és északi nyelvjárások) *patś* (= kemence, kályha) < karj. **pätši* v. **pättši* (vö. id. m. 404. o.). Mai finn: *pätsi*, karj.-aun. *pättši*.

4. Zürj. U. *virb* (= szurkos fonal, WICHMANN: 'suutarinlanka, pikilanka') < karj. *virbi*. (Vö. id. m. 402. o.). Mai finn: *virpi*, karj.-aun.: *virbi*.

Vegyük ezek után sorra e csoport egyes alosztályait. Összehasonlítva először is az α) β) γ) δ) ε) alatt említett képzőket rokonnyelvi megfelelőikkel, azt látjuk, hogy az alapnyelvi alakja mind-egyiknek magánhangzós végűnek rekonstruálendő. A sorszámnév-képzőnél ezt legjobban a finn bizonyítja, hol a nominatívusbeli *-s* csak korábban megvolt *-i*-vel magyarázható (vö. BUDENZ, UA. 42. §, 253. o., SETÄLÄ, ÄH. 128). Másik 3 képzőknél szintén nyilvánvaló az eredeti magánhangzóra végződés a finn (és cseremis) alapján. Ezek figyelembevételével, úgy vélem, nincs semmi akadálya annak, hogy a votják szók végződésében a fgr. korbelti végmagánhangzó folytatóját lássuk, s nincs semmi szükség arra, hogy az *-i*-ben újabb képzőt keressünk (mint pl. BUDENZ, UA. 39. §, 247. o.). Az a körülmény pedig, hogy ily *-i* végződést az *-l*, *-r* végű csuvas jövevényszók is felvettek (a példákat lásd WICHMANNÁL, TLP. 34. o., 39. §), csak megerősít bennünket e hitünkben, mert ez éppen arra vall, hogy a mintául szolgált eredeti permi szavak *-i*-jét nagyon is a szóhoz tartozónak érezték, s hogy ez tehát az említett képzőknek ősrégi eleme. Kétségtelen ugyan az a megfontolásra indító tény, hogy e képzők közül néhány nagy számmal előfordul a votjákban szóvégi *-i* nélkül is. Ez azonban nem olyan jelenség, ami

miatt az *-i* végmagánhangzónak való felfogása logikátlan volna. Valószínűnek tartom, hogy e képzők korábban nemcsak egy alakban éltek, hanem magánhangzó-elemük az alapszó magánhangzójának hatására más és más volt, mely megőrződött akkor, ha *-i* volt, elveszett, ha oly magánhangzó volt, amely az ős-permi végmagánhangzó-lekopásnak alá volt vetve. — A zürjén végmagánhangzó-hiányt pedig természetesen úgy kell felfognunk, hogy a zürjénben a gyökérszó- és képzővégi *-i* éppen úgy lekopott, mint az *-j* is. Teljes összhangban van az utóbbi megállapítással, amint fentebb láttuk, a zürjén nyelv jövevényszavainak a tanúsága. — A *ê*) alatt felsorolt eredeti szavak a zürjénben képzőtlen tőszavak folytatásai, a votják alakok azonban a jelentésből ítélve valószínűbben a fentebb említett kétségtelen deminutivumokhoz sorozhatók.

Teljesség kedvéért hozzáfűzöm, hogy az előbbi képzős alakokkal egyformán magyarázom a zürjén és votják prosecutivus viszonyát is. Ennek alakja a zürjénben: I. *-ed*, Pecs. V. S. L. *-ed*, P. *-et*, a votjákban minden nyelvjárásban: *eti*. Pl. zürj. I. *tujed*, Pecs. V. S. L. *tujed*. P. *tujet* 'längs dem Weg', votj. *vueti* = vizen, víz mentén (AMIN. 'vesitse').

III.

Zürj. *-Q* ~ votj. *-ej*.

Ily viszonyt mindössze egy példában találtam: zürj. (WIED.) *pež* 'junges, ungehörntes Renntier', (WICHM. TLP. 150) I. *pež:p.ku* 'Renntierkalbhaut' | votj. (WICHM.) U. G. M. J. MU. *pužej*, (MUNK.) *pužej* (Sar.), *pužej* 'rénszarvas' | cser. (WICHM.) KB. *pu'tšē* stb. 'Renntier', | lpN. *boaco* 'tarandus domitus' [l. TOIVONEN, Affr. 70. sz.]. Az *-ej* végzet mégsem áll magában a votjákban. Ugyanezt találjuk pl. a következő szókban: 1. votj. (WICHM.) M. J. *tšētšej*, S. *tšētšej* 'Väterchen' | vog. (MUNK.) L. M. *šāšē*, L. U. *šās* | ostj. (KARJ.) Kr. *tātš* etc. 'Vater' [TOIVONEN, Affr. 275. sz.], 2. votj. (WICHM.) *eksej* (G. J. MU.), (MUNK.) *äksej* [*uskī* (Mal.)] 'császár, fejedelem', (AMIN.) *eksej*. — Vannak csuvas jövevényszavak is, melyek talán ily votják továbbképzések, pl. Isl. M. *be'tšēj* 'älterer Bruder', (BESS.) *ergej* 'Schwägerin' stb.

Kérdés: mi ezekben az *-ej* végzet? Nézetem szerint az *e* tővégi magánhangzó, a vele diftongust alkotó *-j* pedig a fgr. **-j* v. **-j* kicsinyítő képző maradványa, s így ez a típus semmiben sem különbözik pl. egy votj. *piej* 'fiacskám', vagy zürj. *sarej* 'cárom'

(nominativus: *pi*, ill. *sar*) alakoktól. A *tšē, tšēj* jelentése még ma is kicsinyítő. Az *eksej* alak mind jelentését, mind képzésmódját tekintve a deminutiv értékű zürjén '*sarej*' megfelelője. Hogy pedig a rénszarvas neve csak ily deminutiv alakban maradt fenn, nem pedig **puš*-nak (? **pušj*-nek) hangzik, annak is megvan a maga oka: mind a *puš*, mind a *pušj* alak megvan a votjákban 'rosta' ill. 'hímzés' jelentésben, s így a rénszarvas jelentésű szó képzőtlen alakjában ezek valamelyikével alakilag teljesen összeesett volna. Az *-j* előtti magánhangzót tővéghangzónak kell felfognunk, nem pedig birtokos személyragnak, mert a személyi vonatkozás kifejezésére analógiás úton behatolt külön végzet szolgál, pl. *eksej* 'fejedelem', *eksejē* 'fejedelmem' (l. AMINOFF: JSFO_u. XIV₂, 14). — A zürjén *pež* természetesen az ősz-permi képzőtlen **peže ~ *puže* alak folytatása, s így a votj. *pušej* mellé állítása történeti szempontból nem is jogos. Egyébként azonban a zürjénben a *sarej* típusú deminutívumok igen nagy számban találhatók s a mai nyelvben is nagyon kedveltek.

Ami a votják szavakat illeti, ezek tehát eredetükre nézve nem különböznek az *-j* végű (tényleges) deminutívumoktól. A mai alaki eltérés onnan ered, hogy míg az oly diftongusok, melyek sonanseleme magas nyelvvállású tővégi magánhangzó volt, monoftongizálódtak (**-ij*, **-iŋ > -i*, *-i*), addig a középső nyelvvállású sonanselemmel alakult diftongusok (*-ej*, *-eŋ*) változatlanul megmaradtak — legalább is kéttagú szavakban.

B) Mind a zürjénben, mind a votjákban van végmagánhangzó.

a) Zürj. *-a ~ votj. -a*.

1. Zürj. (WIED.) *darga* (P.) 'Kaulbarsch, Perca cernua', (Rog.) NyP. *darpa*: *ɔ.ɔ'jyp* 'головастикъ', (WICHM.) U. V. S. P. *darga* (U. V.): 'Gründling (cyprinus gobio, russ. пискаръ)', (S. P.): 'ein dem Kaulbarsch ähnlicher Fisch' | votj. (WICHM.) M. *darga* 'молякъ рыба', (MUNK.) *darga* (Sar.; **durga* (WIED.) 'bogár'. WICHMANN e szót a m. *durda* 'acerina cernua' szóval veti össze, de csak kérdőjellel — tekintettel a szóbelseji *-d*-re. MUNKÁCSI a *dörgicse* hálnévre gondol, s a MESz. tévesen tulajdonítja neki a *durdával* való egyeztetést. [l. MUNKÁCSI, Hal. 11; WICHMANN: FUF. XI, 234; MESz. 'durda' és 'dörgicse' címszó alatt].

2. Zürj. (WIED.) *dōra*, (ROG.) NyP. *dōpa*, (GEN.) KP. *dōra*, (WICHM.) I. *dera*, (ŠACH.) *dōpa* 'Leinwand' | votj. (WICHM.) G. U. MU. J. M. *dera*, (MUNK.) *dera*; *dīra* id. [I. WICHMANN, WotjChr. 103. sz.; FUF. XI, 234-5].

3. Zürj. (WIED.) *šōla*, P. *šela*, (ROG.) NyP. *cesa*, *cela*, (GEN.) KP. *šōla*, (WICHM.) U. I. V. S. L. *šela*, P. *ševa*, *ševa*, (ŠACH.) *čōla* 'Haselhuhn' | votj. (WICHM.) U. J. M. G. *šala*, J. MU. *šāya*, (MUNK.) *šala* id. [I. WICHMANN: FUF. XV, 11].

4. Zürj. (WIED.) *tšatša* (*tšatša*), (GEN.) KP. *čáča*, (WICHM.) U. V. S. *tša, tša*, L. P. *tša, tša*, S. *tša, tšg* is, (ŠACH.) *uana* 'Kinderspielzeug', U. ezenkívül: 'nett, hübsch' | votj. (WICHM.) U. *tša, tša*, M. S. *tša, tša*, (MUNK.) *čāča* (Sar.) id. | cser. KB. J. *tsä, tsä*, M. *tšāžā*, *tšāžā*, U. *tšatša*, T. *tšā, tšā* id. [I. TOIVONEN, Affr. 277. sz. Vö. ehhez ZSIRAI: NyK. XLVII, 150].

5. Zürj. (WIED.) *vōra*, (ROG.) NyP. *öpa*, (GEN.) KP. *výra*, (ŠACH.) *öpa* 'Euter' | votj. (WICHM.) U. J. M. S. *vera*, (MUNK.) *vera*, (Kaz. Glaz.), Sar. *vera* id. | cser. (WICHM.) *βā·dar* KB, *βoda·r* U. id. | md. M. E. *odar* id. | fi. *utar*, *udar*, *utara* | észt: *udar* (gen. *udara*, *oara*), *ударas* (gen. *udara*) [I. SETÄLÄ: NyK. XXVI, 405-6; WICHMANN, Vok. 61. Vö. még MARK: MNy. XXIV, 89].

Bár a zürjénből a megfelelő alakot nem ismerjük, bizonyára ide valók még:

6. Votj. (WIED.) *meļa*, (MUNK.) *mīļa* (Glaz.), Sar. *mōļa*, *mōl* 'Brust, -stück, Wamme; Brust am Hemde' | m. *māl* 'Brust, Wamme' [TOIVONEN: FUF. XX, 56].

7. Votj. (WICHM.) ÉS. *peža* 'Meise' | md. E. *pižas* 'Kohlmeise'. [WICHMANN: FUF. XII, 134]

8. Ős-permi korból megőrzött -a végmagánhangzó van a zürj.-votj. -ka kicsinyítő képzős alakokban is, pl. zürj. *nīlka* 'leányka' | votj. *nīlka* id. (alapszavuk: *nīl*). Több példát I. BUDENZ, UA. 245-9, 39. §; WIEDEMANN, SyrjGramm. 26. §; JEMELJANOV, VotjGramm. 130. §; SZINNYEI, NyH⁷ 92-3, Fgr. Sprw.³ 83-4; WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 12-3.

9. Itt említendő meg, amennyiben valóban ős-permi korbeli jövevényt szóval van dolgunk, zürj. V. S. L. *šabala* 'angenageltes dreieckiges Brettchen zum Abwälzen der Erde' | votj. (WICHM.) G. M. J. U. *šabala* id., (MUNK.) *šabala* 'ekerúd' = csuv. *šabala*. [I. WICHMANN, TLP. 103]. RÄSÄNEN szerint azonban lehetséges, hogy e szó a permi nyelvekben tatár eredetű, ahonnan csak később került át orosz közvetítéssel [I. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 193].

β) Zürj. -a ∞ votj.-o.

1. Votj. (WICHM.) U. J. *bio*, (MUNK.) *bio* (Sar.) — 'csigabiga' | ? lpN. *bogge*, *boge* 'animalcula maris (alimenta piscium)' [I. WICHMANN: FUF. XI, 224. Vö. ehhez : BEKE: KSz. XIII, 201 és MESz. 396 'biga' címszó alatt].

2. Zürj. (WIED.) *burňa* 'Brunneneimer, — Ständer (?)', (WICHM.) I. V. S. *burňa* 'Brunnen (I), Tschetwerik (V), grosses ... Gefäss (S)' | votj. (WICHM.) U. M. J. *berńo* 'Braukufe (U.), Mühltrichter (M. J.)' | cser. (WICHM.) *p^orná* J., *p^orná* JU. 'Korb aus Linden- od. Birkenrinde' | fi. *purnu* 'Kornkasten' | lpK. *purn* 'Häuschen, wo die aus dem Fuchsban 'genommenen jungen Füchse gefüttert werden' [I. WICHMANN, TLP. 148; Tschert. 834. sz.; RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 258; TOIVONEN: MSFOu. LII, 312].

3. Zürj. (WIED.) *gola*, 'Hals, Gurgel, Schlund, Hals an Gefässen', (LYTK.) *гола́* 'шея', (ROG.) NyP. *гола́* id. | votj. (LYTK.) *гыл'о* (l. zürj. *гола́* címszó alatt), (WIED.) *guľo* 'Kehle, Hals'. MUNKÁCSI csak képzővel ellátott alakjait ismeri e szónak: *guľim* (Jel.) 'ádám csutkája', *guľon* (Uf.) 'torok; ádám csutkája'.

4. Zürj. (WIED.) *gorda* 'Enterich, Märzente (anas boschas)', (WICHM.) U. V. S. L. *gorda* 'кряковная утка; Kriekente; anas crecca', (ŠACH.) *гопда* 'кряква' | votj. (WICHM.) G. *gurdo* *tšęž* 'eine graue, grosse Ente' | lpN. *gurtte* 'colymbus septemtrionalis'. [I. WICHMANN: FUF. XI, 211; FUF. XVI, 189; TOIVONEN: FUF. XVIII, 183].

5. Zürj. (WIED.) *katša*, (ROG.) NyP. *кача*, (GEN.) KP. *káča*, (WICHM.) I. *ka,tša*, (ŠACH.) *капча* 'Elster' | votj. (WICHM.) G. J. MU. *ko,tšo*, (MUNK.) *košo* (Sar.), Mal. Jel. *kočo*, Kaz. *košo* id. [I. WICHMANN, WotjChr. 437. sz.].

6. Zürj. (WIED.) *kuda* (I) [= *kud* 'geflochtener Korb, — Tschetwert'] | votj. (WICHM.) U. *kudo* 'grosser Korb', (MUNK.) *kudo* (Sar.) id. | fi. *kotti* 'hylsa; puppa; pung'. [I. TOIVONEN: MSFOu. LII, 310; Affr. 23. sz.].

7. Zürj. (WIED.) *lyva*, *lya*, (WICHM.) I. Ud. S. L. *lja*, U. *lyva*, (ŠACH.) *лыа*, *лыва* (FV.) 'Sand' | votj. (WICHM.) U. MU. J. M. G. *luo*, (MUNK.) *luo* (Sar. Kaz.) id. | fi. *liiva* 'sönder Krossad l. Kokad grötig l. slemmig massa, gelé, kras; sjöslem, gyttja' [I. WICHMANN: FUF. XV, 8; TOIVONEN: FUF. XX, 51]. Vö. ezekhez cser. (SZIL.) *lomož* 'hamu; homok' (??); a cser. -ž képzőről l. WICHMANN: JSFOu. XXX₆ 22-3.

8. Votj. (WICHM.) U. G. *nulo*, MU. J. *nuno* 'Ulme', (MUNK.) *nulo* id. | cser. (WICHM.) KB. U. *no'lyš* id. | fi. *jalava* id. [l. WICHMANN, Vok. 11; SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 105].

9. Zürj. (WIED.) *tyla* 'Neubruch, neu aufgebrochenes Land, Rodeland, Rödung' *keralöm tyla* '(im Herbst) niedergehauene Bäume zum Röden', (SAW.) *тыла* 'новина; земля, въ первый разъ приготовляемая или приготовленная для посѣва', (ŠACH.) *тыла* 'подсека (вырубленная под посѣв)' | votj. (MUNK.) *tolo* (мѡло Gavv. Mal. d. 12.) 'rét, mező'; l. még *tlo* (Sar.) 'agyagos földön nővő erdő'.*

10. Zürj. (WIED.) *tolt'a* (*tovta*) 'Pfuhlschnepfen', (ROG.) NyP. *чювѣжа, чюлѣжа* 'кулик, прибережникъ', (WICHM.) L. *tsovtša* 'травникъ (птица), wahrsch. *Scolopax arquata* (-fi. *kuovi*)', U. S. *tovta*, ŠACH.) *m'ovm'a* 'вид. водной птицы' | votj. (WICHM.) G. *tsult'šo* 'песочникъ; eine Tringa-Art, möglicherweise *Calidris arenaria*' [l. TOIVONEN, (Affr. 360. és 303. sz.).

11. Zürj. (WIED.) *una* 'viel, reichlich, — Menge', (ROG.) NyP. *yna* 'многѣй', (GEN.) KP. *uná* 'viel', (WICHM.) I. *una* id., (ŠACH.) *yna* 'много' | votj. (WICHM.) M. J. MU. S. G. *uno*, J. *uno*, U. *ino*, (MUNK.) *uno*, Uf. *ino* id. | md. E. *ine*, M. *inē* 'gross' | fi. *enä-* | lp. N. *cednag* 'viel' [l. SETÄLÄ: JSFOu. XXX₅, 34].

Ugyanily viszony van a kõv. õs-permi korban átvett jövevény-szavakban:

12. Zürj. I. U. V. S. *kolta*, P. *kolta* 'Garbe, Bündel' | votj. (WICHM.) G. J. MU. U. *kulto*, M. *kulto*, (MUNK.) *kulto*, Kaz. *kulto* 'kéve' < csuv.; vö. *k'old'e*, *kold'e*, *koldä* id. [l. WICHMANN, TLP. 79-80 és 34]. WICHMANN **kulda* **kolda* átvett alakra gondol;

13. Zürj. P. *torta* 'Krücke od. Rechen zum Zusammenscharren des gedroschenen Getreides' | votj. (WICHM.) MU. *turto* 'Femerstange, Deichsel, Gabel-', U. *turto*: *geri-t*. 'Deichsel am Pflug', (MUNK.) *turto* 'kétágú kocsi- v. szánrúd' < csuv. *turda*, *torda*, [l. WICHMANN, TLP. 111];

14. Zürj. (WICHM.) I. U. V. Pecs. S. L. *tsarla*, P. *tsarva*, (GEN.) KP. *čerlá* (*čarlá*) 'Sichel' | votj. (WICHM.) G. M. J. MU. U. *šurlo*, (MUNK.) *šurlo* id. < csuv.; vö. *šurla*, *šorla* etc. id. [l. WICHMANN, TLP. 102].

* ŠACH. = Л. А. Шахов. Краткий коми-русский словарь. 1924 г. УСТЬИНСКОЕ. ŠACHOVNAK a jésített mássalhangzók jelölésére használt módosított orosz betűit nyomdai okokból a megfelelő normális betűtípusokkal és a jésítettség közönséges jelével pótolom.

Látjuk, hogy az átvett csuvas alakok szóvégi *-a*-ját a zürjén őrizte meg, azaz a zürj. *-a* ∞ votj. *-o* megfelelés esetén a zürjén tüntet fel eredetibb állapotot. Következésképpen a votj. *-o* zürj. *-a*-val szemben mindig későbbi fejlődés eredményének s az eredeti permi szavakban is másodlagosnak tekintendő. Két példában nemcsak a votjékban, hanem a zürjénben is továbbfejlődésen ment át az ős-permi *-*a*, de a fentebbiek után nem kétséges, hogy ős-permi szempontból ezek is az előbbiekkal egy csoportba sorozandók:

1. Zürj. (WIED.) *kuže* 'Waldgeist', (WICHM.) Peč. *kužeg* \leftarrow **kuža* (s nem **kužo*, mint WICHMANDÁL) | votj. (WICHM.) G. U. *kužo*, M. J. MU. *kužo*, (MUNK.) *kužo*, Mal. *kužo*, Glaz. Jel. Kaz. *kužo*, Uf. *kūžo* 'gazda; úr; birtokosa, v. ura valaminek' \leftarrow csuv. *kuža* etc. 'Wirt, Hausherr.' [l. WICHMANN, TLP. 86];

2. Zürj. (WIED.) Zus. *ulmō* (o: *ulmg*, \leftarrow **ulma*, 'Apfel' | votj. (WICHM.) MU. *uumo* (\leftarrow **ulmo*), (MUNK.) *ulmo* id.; čerēs *ulmo* (Kaz.) 'vadalma' \leftarrow csuv. *ulma* id. [l. WICHMANN, TLP. 123].

Szembe állítva a zürj. *-a* \sim votj. *-a* és a zürj. *-a* ∞ votj. *-o* megfelelések példáit, azt figyelhetjük meg, hogy az *-a* \rightarrow *-o* változás a votjékban akkor történt meg, amikor az első szótagban o v. u állt. Mindössze 3 szóban van *-o* más első-szótagbeli magánhangzó után, amiben vagy valamely hangalakilag avagy jelentés szempontjából hasonló *-o* végű szó hatását kell látnunk, vagy fel kell tennünk, hogy a mai első-szótagbeli magánhangzó késői s eredetibb o- ill. u-ból fejlett (vö. WICHMANN, TLP. 26]. A változás kétségtelenül egész késői, mivel nemcsak a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak, hanem még a tatár jövevényszavak is részt vettek benne. Pl. 1. votj. (WICHM.) U. *sīso*, MU. *suso*, M. *suso*, (MUNK.) *suso*, 'Weberschiffchen' \leftarrow tat. *susa* id. [l. WICHMANN, Vok. 14.];

2. Votj. (WICHM.) *puto* G. J. MU., (MUNK.) *puto* 'Gürtel' \leftarrow tat. *puta* (id.) [l. WICHMANN, WotjChr. 785. sz.];

3. Votj. (WICHM.) U. MU. J. M. S. *uko*, (MUNK.) *uko* (Kaz. Jel. Sar.) 'Gold- od. Silbertresse, -faden' \leftarrow tat. *uka* id. — Ellenben, ha az első-szótagbeli magánhangzó nem o vagy u, akkor a tatár *-a*-nak *-a* felel meg. Pl. 1. votj. (WICHM.) MU. *kapka*, (MUNK.) *kapka* 'Tor, Pforte' \leftarrow tat. *kapka* id. [l. WICHMANN, WotjChr. 324. sz.].

2. Votj. (WICHM.) J. M. S. G. *kajta*, (MUNK.) *kajta* (Sar. Jel. Glaz.) 'künftig, folgend, kommend' \leftarrow tat. *kajta* id. Ez mutatja, hogy az *-o* az előbbi csoportban nem hanghelyettesítés, hanem hangváltozás eredménye. — A változás későiségét mutatja az is, hogy

P. S. PALLASnak a „Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches“ című munkájában (megj. Szt.-Péterváron, 1771-76) a *tuno* 'Wahrsager, Zauberer' szó még *tona*-nak van írva [l. bővebben MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 40-44].

E változásnak természetesen alá voltak vetve oly szóalakok is, amelyek véghangzója nem szóvégi magánhangzó volt, hanem valamely képző maradványa. Ha pedig a votják alak ismeretlen, akkor nincs semmi támaszunk ahhoz, hogy a kérdéses zürjén szót e csoportba sorozzuk-e vagy az előbbibe. Ilyenek pl.:

1. Zürj. (WIED.) *tupka* (P.) 'Kauz; Syrnum Aluco', *t.-šuž* 'Eule', (ROG.) NyP. *тынка* 'СЫЧЬ', (WICHM.) P. *tupka* 'strigidac-heimoinen lintu, pöllö', (ŠACH. 59. o.) P. *тынка* 'сова' | fi. *tuukkaja* 'uggla' [l. WICHMANN: Vir. 1927, 44-45. o.];

2. Zürj. (WIED.) *gađa* (P.) 'Möwe', (ROG.) NyP. *гаджа* 'чайка, рыболовка', (WICHM.) P. *gađa* : *tšeri-g.* 'kalalokki, kajava' | t. *kajava*, alapszava: *kaja*, vö. aun. *kaja* id. | lp. N. *gaja* 'larus argentatus' [l. WICHMANN: Vir. 1926, 35-37. o.; UOTILA: Vir. 1930, 173-4. o.];

3. Zürj. (WICHM.) U. *oňa* 'Schwiegertochter, Schbur.' | lp. N. *oayrje* 'uxor fratris natu majoris' [l. WICHMANN: FUF. III, 105-6 (zürj. m. vog. osztj. lp.)];

4. Zürj. (WIED.) *jala* 'Flechte (Lichen)', (LYTK.) *жала* 'лишай, мохъ', (ŠACH. (*jala* 'ягель' | fi. *jäkälä* 'Flechte, Lichen, Renntiermoos' (v. aun. (Gen.) *jäli* 'Flechte'?) [l. KALIMA: MSFOu. XLIV, 250];

5. Zürj. (WIED.) *džöl'a*, *džol'a* 'klein, wenig', (ROG.) NyP. *дзюл'я* 'МАЛЫЙ', (LYTK.) *дз'ол'а*, *дз'өл'а* 'МАЛЫШЪ, РЕБЕНОКЪ', (WICHM.) I. *d'žol'a*, V. *d'žol'a*, *d'žel'a* 'klein, kurz, klein gewachsen', I. még: 'jung, Kind', (ŠACH. *s'ol'a* (FV.), *s'öl'a* (P. V.) 'МАЛЫЙ' | észtÉ. *till*, *tillu* etc. 'klein' [vö. WICHMANN: FUF. XI, 265 (é., zürj., vog.); FUF. XV. 21-22; TOIVONEN: FUF. XX, 69 (osztj., vog., zürj.)];

6. Zürj. (WIED.) *eťša* 'wenig', (ROG.) NyP. *евна* 'мало', (GEN.) KP. *iča* 'wenig', (LYTK.) *еца* 'мало', (WICHM.) I. *eťša*, U. V. S. L. *eťša*, P. *jeťša* id. (ŠACH.) *еца* 'мало' | lpN. *ucce*, *ucces*, (dial.) *učče* 'parvus, exiguus' [l. TOIVONEN, Affr. 5. sz.].

7. Zürj. (WIED.) *ňaša*, *natša* 'Schaum, Ausgekochtes (aus Fleisch)' | fi. *natta*, Karj. *noatta* 'Kahm auf saurer Milch' és fi. *naatikka* 'schlammiges Ufer'? [l. KALIMA: MSFOu. XLIV, 175];

8. Zürj. (WIED.) *nija*, *nia*, *n-pu* 'Lärche (*Larix sibirica*)',

(ŠACH) *n'ija*, *n'ijany* 'лиственница' | vog. *nix*, *nirq*, *narik* id. | osztj. *narik* etc. [l. SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 6];

9. Zürj. (WIED.) *oša* : o.-*kaga* 'kleines Kind, Knirps, Säugling' | votj. (WICHM.) *G. ežet*, J. *ožyt*, MU. *öžöt*, *ožyt*, M. S. *ežyt*, K. *ižyt* 'wenig', (MUNK.) *ožit* (Sar.), Kaz. *üžët*, *ëžët* 'kevés, néhány; egy kevéssé, keveset, egy kicsit' (a -t képző!) | f. *oha*, *ohut*, *ohea* 'tunn, tunn o. bred, platt; fin, smäcker' [l. WICHMANN, WotjChr. 188. sz.; TOIVONEN, Affr. 5. sz.];

10. Zürj. (WIED.) *šakta* 'Lungenmoos (Sticta pulmon.)' | lp. K. *sieyter* 'weisses Moos' | K.-osztj. *Łupli* 'Art Moos' [l. PAASONEN: FUF. XII, 303; l. még: KALIMA: FUF. XVIII, 48];

Hogy a fentebbi eredeti permi szavak némelyikében valamilyen képző rejlik, nem lehetetlen, de legalább is legnagyobb részükben bármiféle képző feltételezése felesleges. WICHMANN szerint lehetséges, hogy a *tupka* és *gad'a* szavak végső -a-ja a finnségi *-a-ya szóvégzet megfelelője, ahol a -ya külön elem (kicsinyítő képző). Láttunk azonban elég olyan példát, amelyekben a végmagánhangzót nincs okunk eredeti tövégi magánhangzó + valamilyen képző összevonásának tekintenünk, hanem csakis a fgr. korbeli végmagánhangzó folytatójának, nincs tehát okunk ezekben sem arra, hogy a *-ya képzőnek e szókhöz való járulását már a fgr. korra téve, az -a végmagánhangzóban képzőmaradványt lássunk. Hiszen pl. a *kajava* szó mai is megvan képzőtlen alakban a finnségi nyelvek egyikében is (l. a WICHMANN említette aun. *kaja* alakot).

Már biztosan képzettek azonban pl. a következők:

I. 1. Votj. (WIED.) *kuo-mutsko* 'Haarflechte'; — vö. (WIED.) *kuny*, *kujyny* 'flechten, weben', (MUNK.) *ki-* (Sar.), Kaz. *küj-* id. [l. BUDENZ, UA. 29. §, 189. o.];

2. Zürj. (WIED.) *peša* 'Kienspanhalter', *sis -p.* 'Leuchter', (ŠACH.) *пеша (бишю)* (AV.) 'прибор для вставки зажеженной лучины'; vö. (WIED.) *pešny* (P.) 'anzünden, leuchten, den brennenden Kienspan in den Halter stecken', (ROG.) NyP. *пешны* 'засвѣтитъ, зажечь, вложить зажженную лучину въ свѣтець' [vö. BUDENZ, UA. 29. §, 189. o.];

3. Zürj. (WIED.) *sora* 'gemischt, verbunden, enthaltend, -stoffig, aus Ingredientien zusammengesetzt', (ROG.) NyP. *сора* 'составный, смѣшанный, имѣющий составъ, смѣшение', (ŠACH.) *сора* 'смешанный' | votj. (MUNK.) *suro* 'vegyes, vegyült, kevert'; vö. zürj. (WIED.) *sornny* = *soralny* 'mischen, mengen, vermischen', (ROG.) *сорны* =

соравны, соралны 'мѣшать, смѣшать, помѣшать, спутать' | votj. (WIED.) *suryny* (*süryny*) = *surany* 'mischen, aufwählen, -rühren, verwirren' (MUNK.) *sural-* id. [vö. BUDENZ, id. h.];

4. Votj. (WIED.) *tuno* 'Wahrsager, Zauberer', (MUNK.) *tuno* (Sar. Mal.) id.; vö. (MUNK.) *tunal-* 'varázsolni, bűvölni, bájolni; vlmire ráolvasni, jósolni', (WICHM.) U. G. *tunàn?*, MU. J. M. *tunàn?* (tö: *tunal-*) id. *-*tun-* alapigéből, -*al-* gyakorító képzővel. [l. WICHMANN: FUF. XIV, 112-4];

5. Zürj. (WIED.) *vošta* 'Öffnung, Loch', (Rog.) *ocjma* 'дыра, отверстие, нора', (ŠACH. 11. o.) *oc'ma* (P.) 'открытый' | votj. (WICHM.) *ušto* MU. *ušto* U., (MUNK.) *ušto*; *ušto* 'Loch, Öffnung', MU. még: 'offen'; vö. zürj. (WIED.) *voštny* 'öffnen, aufmachen, -decken, -erklären, deutlich machen' etc.; (Rog.) *ocjмны* 'отворить, открыть, вскрыть, отпереть, сдѣлать дыру, отверстие', (ŠACH.) *воc'тмны*, *воc'тмны* (AV.), *oc'ны* (P.) id. | votj. (WICHM.) *uštīn?*, *ušlīn?* G., *uštīn?* MU. 'öffnen', (MUNK.) *ušt-* id. [l. WICHMANN, TLP. 126 és VotjChr. 1137. sz.; BUDENZ, UA. id. h.];

6. Votj. *vožo* 'маскированный, соб. мифич. существо в период солноворотя. витающее на земле', (MUNK.) *vožo* (Sar. Mal. Jel.): *in-v.* 'hulló csillag, meteor; lidérctűz; vad szekfű; bolygó mocsárfény', (WIED.) 'Zeit der Roggenblüte'; vö. (WIED.) *vožtyny* 'loskaufen auslösen, ersetzen, -tauschen, wechseln, ver-', (MUNK.) *vošt-* id. [l. JEMELJANOV, VotjGramm. 126. §, 105. o.];

7. Votj. *ykmo* 'хлебина', 'Honigbrot, Bienenbrot (das Futter der Bienen, ein Brei aus Honig und Blütenstaub), vö. *okm-* 'обипать' '(ein)sammeln', (WIED.) *oktyny*, (MUNK.) *okt-* id. [l. JEMELJANOV, id. h.].

A zürj. -*a* ~ votj. -*o* végzetet e szavakban a fgr. **p* ~ **β* deverbális névszóképző maradványának szoktuk tartani (vö. BUDENZ, UA. 29. §, 180-192. o.; hasonló értelemben: WICHMANN: FUF. XIV. 112. és JEMELJANOV, VotjGramm. 126. §, 105. o.). JEMELJANOV szavai szerint a képző gyenge foka (**β*) vokalizálódott és az alapszónak redukált végmagánhangzójával együtt egy állandó, le nem kopó és nem váltakozó -*a* vagy -*o* hangot eredményezett. Hogy a felsorolt példákban a votják alakokban mégis minden esetben -*o*-t találunk, annak csak az a magyarázata, hogy nem ismerünk olyan idetartozó szóalakot, melynek tőszótagjában nem *u* vagy *o* volna.

II. 1. Zürj. (WIED.) *poda*, (Rog.) NyP. *noda*, (WICHM.) I. *poda* 'Vieh' | votj. (WICHM.) G. *pudo*, J. MU. *pudo*, (MUNK.) *pudo* id.; vö.

zürj. (WIED.) *pod* 'Fuss' etc., (GEN.) KP. *puđ : puđen* 'zu Fusse', (WICHM.) I. *pod : poden* id. | votj. (WICHM.) U. G. *piđ*, MU. J. M. *piđ*, (MUNK.) *piđ*, Kaz. *peđ* 'Fuss'.

2. Zürj. (WIED.) *orda*, *viža* o. 'gestreiftes Eichhorn', (WICHM.) I. *órdo*, Ud. S. L. *orda*, V. *orda : viža* o. id., | votj. (MUNK.) *urdo* id. Vö. zürj. (WIED.) *ord*, (WICHM.) I. *ord* 'Seite, Umgebung' | votj. (WICHM.) J. *urd*, (MUNK.) *urd* 'Rippe'; zürj. (WIED.) *viš* 'Strich, Streif' etc., *viža* 'streifig' [Vö. SETÄLÄ : FUF. XII, ANZ. 35; KALIMA : FUF. XVIII, 34-5; BEKE : NYK. XLV, 355 (zürj., votj., cser., vog.).

3. Zürj. (WIED.) *musa* 'lieb, geliebt' (ŠACH.) *мыса* 'МИЛЫЙ, ЛЮБИМЫЙ' | votj. (WICHM.) G. J. MU. *muso* 'lieb, gewogen, hold', (MUNK.) *muso* id.; vö. zürj. (WIED.) *mustöm* (= *mus* + *töm*) 'unlieb, unangenehm, unliebenswürdig, widerwärtig, hässlich, garstig, unbeliebt, Hass', (ŠACH.) *мысчöm* 'НЕМИЛЫЙ, ПРОТИВНЫЙ', *мысук* 'ЛЮБОВНИК, -ЦА' | md. E. *mazi*, *maze*, M. *maži*, *mazi* 'hübsch' [Vö. WICHMANN, WotjChr. 508. sz. és Vir. 1921, 169. o.].

4. Zürj. (WIED.) *omra*, o.-gum 'wilde Angelika (angelica sylvestris)', (WICHM.) I. U. V. *omra*, P. *umra* 'eräs korkea paksuvarsinen niittykasvi' (I), 'niityillä kasvava putkikasvi' etc. (V. U. P.), 'iso koiranputkilaji' (P.) | md. (PAAS.) E. *umbrav*, *umburav*, M. *umbra* 'v 'Ampfer', (AHLQV. *umbrav* 'Porsch' [UOTILA : Vir. 1930, 181-3. o.].

E szavak voltakép nem egyebek mint -a, ill. -o végű melléknévek (I. WIEDEMANN, SyrjGr. 20. §, JEMELJANOV, VotjGramm. 137. §, 113. o.). A felsorolásra csak azért tartottam érdemeseknek, mert az első kettőben a képzett alaknak az alapszóval való összetartozása már nem olyan világos, mint rendesen, az utóbbi kettő alapszava pedig ma már nem ismeretes, ill. legfeljebb csak különféle származékokból következtethető ki. Zürj. *poda*, votj. *pudo* 'Vieh' voltakép annyi mint 'lábás', s 'lábás jószág'-féle kifejezésből kiválva jutott mai jelentéséhez. Az a kifejezés, melyből a zürj. *orda*, votj. *urdo* 'gestreiftes Eichhorn' vonódott el, máig is él a zürjénben : *viža orda* voltakép annyit tesz, mint 'csikos oldalú'. A zürj. *musa*, votj. *muso* alapszava **mus*-nak hangozhatott, s ezek viszonya olyanféle mint pl. a magyarban a 'báj' és 'bájos' szavaké. A zürj. *umra* melléknév-volta csak a megfelelő mordvin alakból következik. Bebizonyosodván mármost, hogy e szavak valójában olyan melléknévek mint a zürj. *zarńia* 'aranyos' (vö. *zarńi* 'arany'), votj. *daso* 'tizes' (vö. *das* 'tíz'), végmagánhangzóik megfejtése a zürj. -a ~ votj. -o végű

melléknevek magyarázatához tartozik. Az utóbbiakban a fgr. $*p \sim *β$ nomen possessoris képzőt tételezik fel (vö. BUDENZ, UA. 272-4. o., 45. §; ugyanily értelemben JEMELJANOV VotjGramm. 113. 137. § és UOTILA: Vir. 1930, 182). SZINNYEI egy ízben határozottan kijelenti, hogy e véleményt nagyon kétségesnek tartja (vö. NyK. XXXV, 432). Kételkedő álláspontját, úgy látszik, máig sem adta fel, mert a permi képzőket nem vette fel a NyH. és a Fgr. Sprw. legújabb kiadásába sem a fgr. $*-p \sim *-β$ folytatói közé. Ránk nézve annyi a fontos, hogy a képző késői ős-permi alakja kétségtelenül $*-a$ volt, mely a zürjénben megmaradt $-a$ -nak, a votjákban pedig $-o$ -vá változott. A votjákban tulajdonképpen $-a \sim -o$ alakpár volna várható, mert hiszen az eredeti $*-a$ -ból csak töszótagbeli u vagy o után lett $-o$. Kétségtelen, hogy e képző mai egyalakúsága csak az $-o$ végű alak általánosodásának eredménye, mert a nyelvtörténet arra tanít bennünket, hogy ugyanaz a képző két alakban nem élhet sokáig. Vagy kiveszik az egyik alak, s aztán legfeljebb csak megmerevedett szólásokban stb. maradnak nyomai, vagy pedig a két alak jelentésbelileg differenciálódik, más-más jelentéstani szerep betöltésére használja fel őket a nyelv. A votjákban az előbbi eset állt be; $-a$ végű alakoknak találhatók is maradványai az ufai nyelvjárásban, pl. (AMIN.) *keňyra-šyd* 'ryynisoppa' (vö. AMINOFF: JSFOu. XIV₂, 22).

III. Az előbbiekhöz sorakoznak az igeragozás alakjai közül a praes. 1. személy alakjai, amelyek a zürjénben $-a$, a votjákban $-o$ végűek, pl. zürj. *muna* '(én) megyek' | votj. *myno* id. Ez alakok végéről az 1. sz.-re mutató $*-m$ személyrag még a zürjén és votják nyelv szétválása előtt lekopott (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 160), tehát legalább is az ős permi kor végén itt már csak pusztá $*-a$ -val van dolgunk, mely a zürjénben megmaradt, a votjákban pedig töszótagbeli o és u után $-o$ -vá vált s — a melléknévképzőhöz hasonlóan — ily alakban általánosult, személyre mutató erőt nyerve.

IV. A névragozás alakjai közül ide valók az $-a$ végű lativusok, amelyek végéről a fgr. $*-k \sim *-γ$ lativusrag kopott le még az ős-permi korban. Ilyen pl. zürj.-votj. *kuža* 'längs, entlang' (több példát l. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 14; BEKE: Nyr. LV. 47-8). A votjákban az $-a$ végű alakok mellett $-o$ végűek is vannak (l. no.)

$γ$) zürj. $-i$ ($-ȳ$) \sim votj. $-i$ ($-ȳ$).

Bízást itt tárgyalhatjuk azokat a zürjén $-i$ végű szavakat is, amelyeknek votják megfelelője nem ismeretes.

1. Zürj. (SAW. és ŠACH.) *кыуи* 'ЩЕНОК', (WIED.) *kytši* 'junger Hund, Hunde Junges', (GEN.) KP. *kíčka* 'Hündchen', (LYTK.) *кыи* 'ЩЕНОК МАЛЫЙ', (WICHM.) I. Ud. S. L. *kjłšan*, P. *kjłša·n*, v. *kjłši* (WIED.) *kytšan* (P.), *kytšan* (I.) = *kytši*, (ŠACH. 33. o.) *кычан*, *кычыл* P. id. | votj. (WICHM.) *kułša-pi* G., *kułša-pi* M., *kułša-pi* U. 'junger Hund', (MUNK.) *kuča-pi* 'kutyakölyök' [vö. WICHMANN, WotjChr. 483. SZ.; КАДЫМ: FUF. XVIII, 30].

2. Zürj. (WIED.) *kol*, *koli*, *goli* 'Kätzchen, Zapfen (an Bäumen)', (GEN.) KP. *kułi* 'Zapfen', (ROG.) NyP. 'голи еловая шишка', (LYTK.) *кол* 'древесная шишка', ŠACH.) *кол*, *кол'i* (P.) id. *кол'a* оз, (AV.) 'еловая шишечка', (WICHM.) I. Ud. V. S. L. *kol* P. *gołi guli* 'Zapfen, Tannen-' | votj. (WICHM.) J. *kułi*, G. *kułi*, U. *kłłi* id. [I. WICHMANN: FUF. XI, 209 és XV, 4].

3. Zürj. (WIED.) *tašty* (*tašti*) 'Napf, Schüssel, Schale, Tasse, Becken', (SAW. *macjmy* 'чаша, чашка, миска', (LYTK.) *tačmy* id. (WICHM.) I. *tašti*, id., (ŠACH.) *mac'mi* (AV.) 'столовая чашка, миска' | votj. *tuštłi* 'Tasse' etc. (I. 17. o.). E mellett áll: zürj. (WIED.) *taš* = *tašty*, votj. *tuš* 'Trog.' [I. WICHMANN, WotjChr. 1021. sz.].

4. Zürj. (SAW.) *picjki* 'оспа, variolae', (WIED.) *piški*, *pišti* 'Pocke, Blatter', *piškia* 'mit blattern behaftet, — blatternarbig', (ROG.) NyP. *picjki*, *picjmi* 'оспа; оспопрививатель', (GEN.) KP. *pišká* 'Blatter, Pocke', (ŠACH. 69) *pic'ki* (AV.), *pic'm'i* 'оспа' | votj. (WICHM.) U. *poškłi*, Isl. J. M. *poški*, G. *peškłi*, (MUNK.) *poškłi* (Sar. Mal.), Kaz. *poškł* 'bőrkiütés, kanyaró, himlő' [I. WICHMANN, Vok. 55 és 77].

5. Zürj. (FUCHS) Ud. *pišti* (= **pišk'i*) 'Schwalbe', | votj. (WICHM.) G. *poškłi*, J. *peškłi*, *poškłi*, (MUNK.) *poškłi*, Kaz. *poškł*, Sar. *poškłi*. id. | md. (PAAS.) E. *pežgun*, M. *pižgata* stb. | fi. *pääsky*, -nen | lp. N. *beskuš* | m. *fecske* [I. FUCHS: KSz. XVI, 265; TOIVONEN, Affr. 372. sz.].

6. Zürj. (WIED.) *tšiktši* (vsz. = *t'šikt'ši*) 'Möwe (Larus)' | fi. *sääksi*, *sääski* 'Weihe' etc. | lp. N. *čiefča*, *čikča* 'falco haliaëtus' [I. TOIVONEN, Affr. 306. sz.]. A szó fgr. alakjának szóbelseji mássalhangzói **kč* vagy **ké*.

7. Zürj. (WIED.) *tšuktši* 'Auerhahn (Tetrao urogallus)', (WICHM.) I. Ud. V. *tšuktši* id., (ŠACH.) *чукчи* 'глухарь' | cser. (WICHM.) *sü* *zê* stb. id. | md. (PAAS.) E. *suvožej* stb. id. | lp. N. *čukča* 'tetrao urogallus' [I. TOIVONEN, Affr. 307. sz.]. A szó belsejében eredetileg **kč* vagy **ké* állott.

8. Zürj. (WICHM.) Ud. *toktj* 'colymbus' | cser. J. *toktš*: t. -*lodo* id. | f. *tohtaja* 'colymbus arcticus' | lp. R. (GEN.) N. *toxtiy* etc.

Tauchervogel' | ostj. *tàxl̥t̥əy*, *toxl̥t̥əy* 'colymbus' [l. WICHMANN: FUF. XIV, 111].

9. Zürj. (SAW. LYT.) *лапи* 'серьга', (WIED.) *lapi* 'Ohrring' | cser. KB. *lapša-βələš* | fi. *luppa*, *l.-korva* 'auris pendula e. c. canis' | lp. KT. *lummo* 'en hund med nedhængende Øren' [l. WICHMANN FUF. XI, 184].

10. Zürj. (WICHM.) I. *šobdi*, V. V. *šobdi*, L. *šobi*, Le. *šobgi*, *šobdi*, P. *šogdi*, (GEN.) KP. *šúgdi* 'Weizen', (ŠACH.) *шобди*, *шобды* (AV.) *шпшеница* | cser. (WICHM.) KB. *šädä·yga*, J. *šädäy*, JU. *šäda·y*, U. T. B. *šgda·y*, M. *šida·y* id. [l. WICHMANN: FUF. XIV, 105 és 89, jegyz.; TOIVONEN: MSFOU. LVIII, 231].

11. Zürj. -*matšky*: *tyry-m*. (WIED.) 'Faustschlag' | karj. *mat'šku* 'Schlag' [l. WICHMANN: FUF. XIV, 93].

12. Zürj. (WIED.) *šongöi* *šongei* (Vym, U.) : *šondy* 'Sonne', (SAW.) *шонды* 'солнце, фобъ', (ROG. és LYT.) *шонды* 'солнце', (GEN.) KP. *šondi* id., (WICHM.) J. *šondj*, (FOKOS) KV. *šondi* (l. ZÜRj. SzöV. 32), (ŠACH.) *шонди*, *шон'zej* (UD.), *шонды* (AV. Vym) id. | votj. (WICHM.) G. U. *šundj*, J. MU. *šundj*, (MUNK.) *šundj*, Kaz. *šundě* id. [l. WICHMANN, WotjChr. 940. sz.], vö. még zürj. *šondini* 'wärmen', votj (WIED.) *šundyny* 'leuchten'.

13. Zürj. (WIED.) *turi* 'Kranich (Ardea Grus)', (SAW. LYT. ROG.) *mypi* 'журавль', (GEN.) KP. *tuři*, (ŠACH.) *mypi*, *mypy* id. | votj. (MUNK.) *turi* id. [l. MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 85—6; WICHMANN, TLP. XXI, XXIII. o.; vö. még: SZINNYEI, NyH⁷, 144. (m. osztj. vog. zürj. votj.); MESz. 1280—1].

14. Zürj. (WIED.) *sorni*, (GEN.) KP. *sórni*, (WICHM.) *sórni* 'Rede, Gespräch', (ROG.) NyP. *cjopni* 'говоръ, разговоръ, слово', (LYT.) *сopni*, *pъч*, *разговоръ*, *бесѣда* (ŠACH.) *c'opn'i* id. | cser. *šarnem* 'meminisse, recordari' | fi. *saarna* 'oratio sacra, contio' [l. SETÄLÄ: FUF. II, 267].

15. Zürj. (WIED.) *zarni* (*zarny*), (WICHM.) I. V. *zarñi*, (LYT.) *zapñi*, (ŠACH.) *zapñi* 'Gold' | votj. (WICHM.) G. MU. *zarñi*, (MUNK.) id. | cser. (WICHM.) *šö·rdñi* stb. id. | mdM. *šifñe*, E. *šifñe*. — SETÄLÄ, PAASONEN és a MESz. szerint az -s-szel kezdődő osztják alakok valószínűleg zürjén jövevénytiszavak; ez esetben a CASTRÉN feljegyezte *sarna* (SO.) és *sorña* (IO.) alakok a zürjénben még magasnyelv-állásúvá nem vált végmagánhangzóra (-a-ra) utalának. [vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 141; SETÄLÄ: FUF. II, 256 és 275; PAASONEN: MSOFU. XLI, 25; MESz. 122].

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

Az első magyar-finn szótár. GYULA WEÖRES, *Unkarilais-suomalainen taskusanakirja* — WEÖRES GYULA, *Magyar-finn zsebszótár*. Helsinki, Otava R. T. 1934. 277 l. kis 8.º

A magyar nyelv és kultúra iránti érdeklődésnek a finn nyelvészek és a finn közönség körében hosszú multja van. 1880-ban jelent meg „Unkarin kielen oppikirja” címen SZINNYEI JÓZSEF és JALAVA ANTAL kiváló magyar nyelvkönyve (nyelvtan, szövegek, szójegyzék). Ennek a könyvnek, valamint JALAVA működésének és nagy személyes hatásának köszönhető többek között, hogy a nyolcvanas-kilencszázas években a magyar irodalom páratlan népszerűsége tett szert Finnországban. JALAVA tanítványa volt a néhány évvel ezelőtt elhunyt NILLO E. WAINIO esperes is, akinek JÓKAI- és MIKSZÁTH-fordításai még ma is a legolvasottabb könyvek közé tartoznak.

Közben azonban SZINNYEI—JALAVA nyelvkönyve elfogyott — a szövegek különben is elavultak — s 1912-ben a Finn Irodalmi Társaság kiadásában újra megjelent egy „Unkarin kielen oppikirja” című könyv, melynek (most már nem gyakorlati, hanem rendszeres) nyelvtani részét ismét a leghivatottabb szerző, SZINNYEI JÓZSEF írta meg, az olvasókönyvet és a 114 lapra terjedő magyar—finn szójegyzéket pedig a tragikus körülmények között fiatalon meghalt MATTI KIVEKÁS szerkesztette. Mivel KIVEKÁS kis szójegyzéke tisztán az olvasókönyv szövegeinek megértését szolgálta s még ebben a minőségében sem volt kifogástalan, hosszú évekig csak valamilyen idegen nyelvű szótár közvetítésével lehetett Finnországban magyar szövegeket olvasni. A minden jó igyekezetet megbénító szótár-hiány indított engem arra, hogy olyan finnek számára, akik vezetés nélkül akarnak magyarul tanulni, ötven PETÖRIVERSET adjak ki a szótár és nyelvtan használatát feleslegessé tevő pontos magyarázatokkal. Ez a PETÖRI-könyv „Unkarin kielen opas omin päin opiskeleville. Petöfin runoja selityksineen” címen 1932-ben jelent meg Helsinkiben a Werner Söderström R. T. kiadásában 185 lap terjedelemben. A Finn Irodalmi Társaság 1933-ban önálló könyvben újra kiadta SZINNYEI nyelvtanát, s így megbízható, jó nyelvtannal megint el vannak látva a magyarral foglalkozó finnek.

Egy magyar-finn szótár hiányát körülbelül egy évtizedes működése alatt a helsinki egyetem magyar lektora, WEÖRES GYULA érezte legjobban, s így teljesen érthető, hogy ő vállalkozott ennek az égető szükségnek pótlására az első magyar-finn zsebszótár megírásával. Mint úttörő kísérletet, örömmel üdvözljük WEÖRES GYULA szótárát, mely elsősorban a magyarul tanuló finnek igényeinek és szükségleteinek figyelembe vételével készült. WEÖRES GYULÁnak segítségére voltak nehéz munkájában SZABÓ ALADÁR középisk. tanár, aki anyagot gyűjtött a szótár L.—Sz. részéhez és AARNI PENTTILÄ egyetemi magántanár, aki egy korrektúrát olvasott.

A szótár szókincsének megítélésénél természetesen figyelembe kell venni a kiadó megszabta korlátokat, mégis a szavak és szólások számát bizonyos mértékben még növelni lehetett volna egyes ismétlések (pl. *jóravaló*), felesleges szók (pl. *tudor*) és könnyen elemezhető összetételek elhagyásával meg általában a gazdaságosabb feldolgozással. Pl. *tavasz*, -i, -ias közös címszó, ellenben a *nyár*, *ősz*, *tél* címszók mellett már önállóan szerepelnek a *nyári*, -ias; *őszi*, -ies; *téli*, -ies címszók. A *kórház* és *kóros* önálló címszókat is célszerűbb lett volna a *kór* címszó alá foglalni, mint beosztani *kor-* kezdetű szavak közé. A szótár használhatósága szempontjából sajnálatos a 257—258. lapon a *válik*, *vala-*, *válás*, *vállal*, *vállas*, *vallás*, *vallat*, *vallomás*, *váll*-, *való*, *válasz*, *választ*, *válaszút*, *válfaj*, *vall*, *váll*, *való*, *válopör*, *valóban*, *válogat*, *való*- címszók összekeveredése. A *gazda* címszónál félreértést okoz a zavaros sorrend: a 'maanviljelijä' (földműves) jelentésnek nem a *házi-gazda*, hanem a *gazda* szó mellett van a helye.

Megpróbáltam, hogyan lehet a szótár segítségével magyar szöveget olvasni. A Finnországban rendkívül kedvelt és népszerű „Gyurkovics-lányok” legelső lapján előforduló szavak közül hiányzanak a következő szavak, illetőleg szólások: *tavasszal*, *ősszel*, *esztendővel előbb*, *hónapos*, *koromban*, *megköti magát*. Feltűnik a szótárban a magyar vonzatok jelölésének hiánya.

Szótárirónak, akinek nincsenek előzői, legnagyobb nehézséget a szavak jelentéseinek pontos visszaadása okoz. Nem csoda, ha WEÖRES is küzd az anyagával. Általában az a benyomásom, hogy a finn értelmezés nem mindig találó, körülírás helyett is megvolna bizonyos esetekben a pontos finn megfelelő. Ezeknek az eseteknek elbírálása azonban magyarul jól tudó finnek feladata. Viszont vannak olyan esetek, mikor a körülírás is inkább helyénvaló lett volna, mint a magyar szónak egy nem odaillő finn szóval való fordítása. Így pl. az *ingváll*, mely különben a finn női népviseletekben sem ismeretlen, WEÖRES szótára szerint 'alusliivit' (alsómellény). Súlyosabb tévedésre ad alkalmat a *fökolompos* szónak 'päämies' (Haupt, Oberhaupt, Majoratsherr, Häuptling, Aufführer,

Leiter, Chef, Befehlshaber, Auftraggeber), *mahtimiäs* (grosser v. bedeutender v. angesehener Mann, Magnat, Berühmtheit; SZINNYEI szerint varázsló, táltos is) fordítása, mert sem az egyik, sem a másik finn szó nem fedti a 'Hauptredelsführer' fogalmát. — Többjelentésű szók mellől nem egy esetben hiányzik olyan jelentés, melynek egy zsebszótárban sem volna szabad elmaradnia. Így pl. a *bosszuállás* jelentése nem csupán 'kostotoimi', hanem elsősorban 'kosto' (Rache). A *déli-bábos* szó nemcsak átvitt értelemben ('haaveellinen, kuviteltu') használatos, hanem konkrét jelentésben is említést érdemel, vö. pl. PETÖFINÉL: „Déli-bábos ég alatt kolompol...“ A *halálmadár* nem csupán 'kuv. pahan ilman lintu' ('átvitt értelemben rossz idő madara', vagyis olyan aggodalmaskodó személy, aki mindig rosszat jósol), hanem elsősorban konkrét jelentésben 'kuvik (Toteneule, Totenvogel, Steinkauz; Strix noctua Scop.)', amelynek egy beteg háza tájékán való megjelenése és megszólalása a bábónás néphit szerint a beteg közeli halálát jelenti. A *törköly* szó 'rypälejárteet (puserrettaessa)' jelentése mellé ki lehetett volna még tenni 'és a belőle készült pálinka'. A *mandula* szónál sem hagyható el a 'nielurisa' jelentés a 'manteli' mellől.

A második kiadásban kíváncsú voltam helyreigazítani pl. a következő elnézéseket, melyek a szótár átlapozása közben szemembe ötlöttek. *Álmélkodik* nem 'ihmetellä suurin sanoin' (nagy, ill. hangos szóval csodálkozni), hanem egyszerűen 'állistya'; *padlót beereszt* nem 'maalata lattia' (a padlót befesteni), hanem 'a padlót (elsősorban a keményfa padlót) viasszal bevonni'; a *bejáratos* szónak 'jokapäiväin, pysyväin vieras, kantavieras' (mindennapos, állandó vendég, törzsvendég) értelmezése túlzott. A *díszmagyar* nem 'magnaatin (juhla)puku' (a mágnások ünnepi ruhája), hanem 'unkarilainen loistopuku'; *fiústit* nem annyi, mint 'ottaa pojakseen' (fiává fogad), hanem 'präfizieren, in Sohnesrechte einsetzen (eine Tochter)'; a *fűzfapoéta* nem 'tusinarunoilija' (tucatköltő), hanem 'runonsepustaja'. A *javadalom* szó 'elinkautinen eläke, kirkko-herrakunta' értelmezése sem szerencsés. KATARA finn-német szótára szerint *elinkautinen eläke* = 'Leibgedinge, Leibzucht', *kirkkoherrakunta* = 'Pfarrbezirk', LÖNNROT finn-svéd szótára szerint *kirkkoherrakunta* = 'pastorat'. A *javadalom* szó jelentése CZUCZOR—FOGARASI szerint „Általán birtok, mely a birtokosnak nem örökös tulajdona s melynek az csak jövedelmét húzza. Különösen így nevezetnek az egyházi jöszágok. Egyházi javadalom. Érseki, püspöki, káptalani, apáti javadalmak. Továbbá az ily jöszágokkal vagy jövedelmekkel járó egyházi hivatalok. Lelkesi javadalom. Egyszerű, kettős javadalom. Javadalom elvesztése, eltagolása, elcserélése, eltörlése stb.“ A mai nyelvrész szerint a *javadalom* különféle világi állásokkal járó természetben való és pénzbeli jövedelmeket is jelent, és beszélhetünk pl. jó és rossz javadalmazásról. A *javadalom*

szót KELEMEN magyar—német szótára 'die Dotation, das Benefiz, die Pfründe' szavakkal fordítja. WEÖREST valószínűleg befolyásolta a Pfründe szónak RANKKA—STRENG német—finn szótárában található értelmezése: '1. elinkautinen eläke, 2. paikka, vuode (hoitolaitoksesta, sairaalassa), 3. kirkkoherrakunta, palkkapitäjä.'

A *középiskola* 'keskikoulu; lyseo (4—8 luokkaa)', magyarul: 'középiskola; liceum, (4—8 osztály)' értelmezése nem világos. A középiskola a magyarban a gimnáziumok 1—8. osztálya vagyis olyan iskolatípus, mely középhelyet foglal el az elemi és a főiskolák (egyetemek és akadémiák) között. Az *osztályfőnök* nem 'luokkaopettaja' (osztálytanító) — ilyen csak az elemi iskolákban van —, hanem egyrészt 'Sectionschef' (osaston päällikkö), másrészt a középfokú iskolákban 'Klassenvorstand' (luokan esimies, -valvoja); a *tanárjelölt* sem egyszerűen 'opettajankokelas' (tanítójelölt), hanem 'oppikoulun' opettajakandidaatti'. A *tanítóné* és *tanítónő* között a magyar köz- és irodalmi nyelv különbséget tesz, előbbi 'kansakoulun opettajanrouva', utóbbi 'kansakoulun opettajatar' s ezért nem lehet a két alakot összefogva 'kansakoulunopettajatar' szóval fordítani. — A *tüdőcsúcsburut* nem 'keuhkopussintulehdus' (mellhártyagyulladás, Brustfellentzündung), hanem a tüdőtuberkulózis kezdeti stádiuma, 'Lungenspitzenkatarrh'. A *víza* nem 'suuri sampi' (nagy tokhal), hanem 'sammensukuinen kala' (Acipenser huso v. beluga; Hausen). — A konyha körébe tartozó szavak magyarázata sem mindig elfogadható. A *birsalmasajt* nem 'kvittenihillo' (birsalmalekvár), hanem 'Quittenkäse', a *borleves* nem 'kiehautettu vahvistava viini' (erősítő forralt bor), ami inkább a „forralt bor“ értelmezése lehetne, hanem egyszerűen 'Weinsuppe' (viinikeitto). A *borjúpörkölt* 'kuutioiksi leikattu vasikanliha' (kockára vágott borjúhús) értelmezése sem találó, megfelelőbb lett volna — a *pörkölt* szó értelmezéséhez hasonlóan — egy általánosabb jelölés, pl. 'egy borjúhúsból készült magyar étel'. Különbözik az egész címszó felesleges. A *csusza* nem '(jauho)kockare, kimpale' ([Mehl-] Klösschen v. Knödel), a *galuska* nem 'taikinakokkare' (*taikina* = Teig, *kokkare* = Klösschen stb.); a főtt tésztákat egyáltalán nem ismerő finnek számára elég lett volna mindkét esetben 'eräs unkarilainen jauhuruokalaji' értelmezés. A *jeges kávé* mellől is elmaradhatott volna a részletesebb magyarázat: 'jäähdytetty maitokahvi vaahtokerman kera' (fagyasztott tejeskávé tejszínhabbal), mert a jegeskávénak semmi köze sincs a tejes kávéhoz, hanem a kávéfagylalt egy faja, tehát magyarázatul jobb lett volna: 'jääkahvi, eräs jäätelölaji'.

Köszönet és elismerés illeti a helsinki Otava Könyvkiadó Részvénytársaságot, hogy az üzleti szempontok mellőzésével a mai nehéz időkben az első magyar—finn szótár kiadására vállalkozott s a magyar

nyelv és kultúra terjesztése érdekében nem mindennapi áldozatot hozott.

Nagyon kíváncsi, hogy a csinos és ízléses kiállítású zsebszótár minél előbb megérje a második kiadást, hogy terjedelemben megnövekedve, de mindenesetre alaposan átdolgozva, jobban megközelíthesse az előszóban maga elé tűzött célt, hogy SZINNYEI 1884-ben megjelent, pontosságban és lelkiismeretességben felülmúlhatatlan finn—magyar szótárának megfelelője legyen.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

II.

Török nyelvészeti irodalom. II. A NyK. XLVIII. kötetének 136—147. lapjain (1931) „Török nyelvészeti irodalom. I.” címen ismerttettem azokat az újabb török filológiai vagy török filológiával is foglalkozó folyóiratokat s a török nyelvmlékek irodalmának azon termékeit, melyek körülbelül 1925-től 1931-ig jelentek meg, különös tekintettel azokra a munkákra vagy különnyomatokra, melyeket nekem megküldöttek. Ezt az ismertetést folytatom most, ugyanarra az időkorra vonatkozólag, ugyanúgy teljességre való törekvés nélkül, az anyagközlő irodalom tárgyalásával.

Először multkori cikkemhez kell néhány pótlást hozzáfűznöm.

1928-ban, Istanbulban, az egyetem Török Filológiai Intézetének (Türkiyat Enstitüsü) kiadásában, KÖPRÜLÜZADE MEHMET FUAT előszavával megjelent az „El-qavānin el-küllijje liḍabt el-luḡat et-türkijje”. (Teljes szabályok a török nyelv birtoklására.) E művet Egyiptomban írta a XV. század elején egy ismeretlen arab tudós. Egyetlen kézírata Istanbulban van. A kiadás, melyet KILISLI MUALLIM RIFAT gondozott, 79 lap terjedelmű. Indexet vagy más feldolgozást nem ad, kíváncsi volna, hogy ilyesmi minél előbb megjelenjék.

Egy XVII. századi keletturkesztáni okmányt adott ki G. RAQUETTE „Eine Kaschgarische Wakt-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Turkestans” c. munkájában. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 26. Nr. 2. Lund-Leipzig, 1930; 24 lap, facsimilével.) A kiadás gyengeire GIESE mutatott rá az UngJahrb. XI. (1931) kötetében.

Az orosz akadémia Comptes Rendus-jének (Doklady Akademii Nauk SSSR.) 1926-i kötetében (B, 100—102) N. K. DMITRIEV a magyarországi GEORGIEWICZ XVI. századi latin betűs oszmánli feljegyzéseivel foglalkozik. Tárgyalja az oszm. stb. *göl* (vö. Σάρκελ) ’ház, család’ szót is.

Ismertetésemnek a nyelvmlékekről szóló része kiegészítéséül kell még tekintenem HERBERT W. DUDA „Die Sprache der *Qyrq vezir*-Erzählungen, I. Teil, Formenlehre” c. munkáját (Morgenländische Texte u. Forschungen, herausgeg. von A. FISCHER. Leipzig, Verlag von Eduard

Pfeiffer, 1930, 128 l. 8°), mely egy XV. századi, arabból fordított oszmánli szöveg több régi kéziratának gondos és bő nyelvtani leírását tartalmazza. Ez a munka eddig a legfontosabb adalék a régi oszmánli nyelv ismeretéhez. Használhatóságát nagyban emeli részletes mutatója.

Egy kisebb terjedelmű cikkben, az UngJbb. VIII. kötetében, GIESE „Zum Wortschatz der altosmanischen anonymen Chroniken“ címen új adatokat ad a régi oszmánli nyelv szótárához: *čayra* 'Wurfmachine', *düvüdzä* = szerb *tepčija* stb.

Áttérve a mai nyelvek leírását célzó művekre, először KOWALSKI-nak „Osmanisch-türkische Dialekte“ c. dolgozatát kell megemlítenem az Enzyklopaedie des Islām-ban, mely nemcsak részletes bibliográfiát is nyújtó, kitűnő összefoglalása az oszmánli nyelvjárásokról való ismereteinknek; a szerző gazdag kisázsiai és balkáni feljegyzései alapján egészen új képet ad a kérdésről, illetőleg egyáltalában képet ad, ami eddig nem történt. A régebbi kutatókkal szemben ki kell emelni KOWALSKI fonétikai és módszertani képzettségét. Először áttekinti az oszmánli nyelvterületet s az e területen élő többi nyelveket, tárgyalja, hogy e területen egyik nyelv milyen befolyással volt a másikra, hogy hogyan alakult ki a mai oszmánli nyelvterület, kritikailag ismerteti az oszmánli dialektológia forrásait. Megállapítja, hogy az oszmánli nyelvjárások eddigi meghatározása minden tudományos alap nélkül történt. Azután sorra veszi a hangokat, külön bizonyos szövegeket, a magánhangzóharmóniát, a mássalhangzók asszimilációját s egyéb fonétikai jelenségeket, majd áttér az alaktanra s e keretekben részletesen leírja — amennyire a rendelkezésre álló anyag engedi — az oszmánli nyelvjárásokat. A dolgozat 39 nagy hasáb, sűrű szedéssel, tehát meglehetősen terjedelmes. Egyike az újabb török filológia legszebb és legfontosabb termékeinek.

Az oszmánli hangsúly kérdését tárgyalja G. RAQUETTE „The Accent Problem in Turkish“ c. munkájában (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 24. Nr 4. Lund-Leipzig, 1927, 8°, 42 l.) Arra az eredményre jut, hogy az oszmánliban a dinamikus hangsúly mellett melódikus hangsúly is van. Lássunk néhány példát (a pont a nyomatékok [primary accent] jelzi, a ' jel a hanglejtés ereszkedését, a ' jel a hanglejtés emelkedését [„the sign ' denotes the low-pitched, and ' the high-pitched tone in the musical scale only“, 11. l.): *šikár* 'vadászat', *fená* 'rosz', *hämšt'ra* 'nővér', *misá'fir* 'vendég', *à'ramá* 'keresés', *ará'mà* 'ne keress', *tà'zé* 'friss', *à'lmışlár* 'elvették'.

N. K. DMITRIJEV az orosz akadémia Comptes-Rendus-jében (Doklady Akademii Nauk SSSR. 1926, B, 97—99) az oszmánli mutatónévmások jelentésével foglalkozik. Megállapítja, hogy e három névmás: *bu* — *o* — *šu* nem alkot egységes szemantikai sort (pl. így: 'ez—az—amaz'),

hanem két sorra oszlik: 1. *bu 'ez'* — *o 'az'*, 2. *bu 'ez'*, amiről éppen szó volt' — *šu* „új és még ismeretlen tény, melyről mindjárt lesz szó“.

Az oszmánli szövegeket illetőleg először MARTTI RÄSÄNEN gyűjtéseiről emlékezem meg. „Eine Sammlung von *Māni*-Liedern aus Anatolien“ címen egy 60 lapos népdalgyűjteményt adott ki a SUSAIK. XLI. kötetében. A dalok egy kis része északnyugati Anatóliából való, de inkább a konstantinápolyi nyelvjárást tükrözteti, nagyobb része egy trapezunti és Trapezunt-környéki gyűjtés eredménye. Másik idetartozó dolgozata RÄSÄNENNEK „Chansons populaires turques du nord-est de l'Anatolie“ címen a Studia Orientalia IV. kötetében jelent meg. Ennek az anyaga is észak-keleti Anatóliából való; népköltési formák szempontjából változatosabb anyagot, különféle verseket tartalmaz. Elöl pár oldalon északkeleti Anatólia török nyelvjárásainak hangtani sajátosságairól beszél RÄSÄNEN. A szövegek feljegyzése hangtanilag rendkívül pontos (mint a szerzőtől tudom, a *z* helyén mindenütt látható *z* [zöngétlen *z*] sajtóhiba *z* helyett), a fordítás gondos.

Hangjelölés és fordítás szempontjából szintén egyformán kifogástalanok KOWALSKI oszmánli népnyelvi szövegei. Három idevonatkozó kiadványát említem itt: 1. „Cinq récits de Günei (Vilayet de Smyrne)“, a Rocznik Orjentalistyczny II. kötetében (1925); 2. „Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien“, a Wiener Zeitschr. f. die Kunde des Morgenlandes XXXIII. kötetében (1926); 3. „Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien“ a Jacob-Emlékkönyvben (Festschrift Georg Jacob... 1932). Az első csupán kilenc oldal, a második több ív, a harmadik egy ív körül van. Az utóbbinak bevezetése és bibliográfiája is igen becses.

A törökök is adnak ki idetartozó anyagokat, de ezek nyelvészetileg csak a szókinés és a nyelvtan szempontjából értékesíthetők, átírásuk az új latin betűs török írás, a népnyelvi alakok pontosabb jelölésére való törekvés nélkül. Megemlítem a „Seçme halk şiirleri“ (Válogatott népdalok) c. kiadványt (Türk Halk Bilgisi Derneği neşriyatı, sayı 2; [a Török Néprajzi Társaság kiadványai, 2. sz.] Ankara, 1928; 31 l.) s a „Bilmeceeler“ c. találósmegyűjteményt (Türk Halk Bilgisine ait maddeler [török néprajzi anyagok], Istanbul, 1930, majdnem hat ív, lapszámozása hiányos). Ez utóbbinak szerzője HAMAMIZADE İHSAN, ki anyagát a megfejtések szerint csoportosítja (pl. a *göz 'szem'* címszó alatt öt találósmesét közöl).

Nem érdektelen nyelvészeti szempontból az oszmánli helyesírás, az új, latin betűs írás szótára, az *İmlâ Lügati* (Dil Encümeni tarafından tertip edilmiştir [készítette a Nyelvművelő Társaság], Istanbul, 1928, XVII + 371 l.). Az előszó beszél a török nyelv jövevényszavairól, a felesleges idegen szókról, azután azokról az elvekről, melyek alapján a helyesírási szótár készült. E szótárnak a nyelvész számára elsősorban

abban van a fontossága, hogy oszmánli szótáraink ingadozó és sokszor megbízhatatlan kiejtésjelölésével szemben nagyjában helyesen adja a konstantinápolyi kiejtést. Természetesen tele van érdekes megállapítással és problémával, melyek részletes megbeszélése nem ide tartozik.

Hasznos kiegészítése az oszmánli szótáraknak MIKHAÏL MIKHAÏLOV kis munkája: „Matériaux sur l'argot et les locutions populaires turc-ottomans“ (Morgenländische Texte und Forschungen, herausgeg. von A. FISCHER, II. Bd. H. 3.; Leipzig, Eduard Pfeiffer, 1930, 41 l.). Török szerzőtől is volt már egy ilyenfajta kis szótárunk, A. FIKRÎ műve, a „Luyat-i Faribe“. Ennek az anyagát MIKHAÏLOV egészen átveszi. MIKHAÏLOV munkája vagy 600 szót és szólást tartalmaz, melyeket hajósok, hordárok, sofőrök, iparosok és apacsok között gyűjtött. Úgy látom, alapos és jó munka.

Tovább menve — egyelőre az oszmánlihoz közel eső területre — krimi szövegeket adott ki a bécsi akadémia HERBERT JANSKY gondozásában. (Gesänge russischer Kriegsgefangener, aufgenommen und herausgeg. von ROBERT LACH. II. Bd. Turktatarische Völker. 1. Abt.: Krimtatarische Gesänge. Transkription und Übersetzung von Dr. HERBERT JANSKY. Aus den SBAkWWien, 211. Bd. 61. Mitteilung der Phonogrammarchivs-Kommission. 1930, Wien und Leipzig, Hölder-Pichler-Tempsky A.-G., 187 l.) A munka voltaképpen két részre oszlik. Az első rész (76 l.) LACH munkája, ebben 79 krimi ének dallama van közölve, rövid bevezetéssel. E rész tehát zenetudományi érdekű; a bevezetésben többek közt azt olvassuk, hogy a krimi tatárok dalai zeneileg élesen elválnak a volgai tatárok, baskirok, kirgizek dalaitól s arab-perzsa hatás alatt állanak; ez bizonyára az oszmánli befolyás következménye. A második részben ugyanezen énekek arab betűs és fonétikus átírását közli JANSKY, fordítással és bő, gondos jegyzetekkel, melyek az irodalom széleskörű ismeretéről tanúskodnak. A szöveget JANSKY készen kapta két krimi tatár arab betűs és LACH zenei szempontból készült latin betűs átírásában. LACH nem értette a nyelvet, de — mint JANSKY mondja — pontosan jegyezte le a szövegeket. Kétes esetekben JANSKY saját ismereteire támaszkodott, melyeket annakidején a fogoly-táborokban szerzett. Hasznos szolgálatot tett volna a szerzőnek ALEKSZJ OLESNICKIJ és VL. A. GORDLEVSKIJ munkája: „Pěsni Krymskich Turok“ (Moskva, 1910), melyben a JANSKYNál található énekek közül több megvan.

Karaim anyagot ad KOWALSKI „Chants rituels dans le dialecte des Karaïtes de Troki“ c. dolgozatában (Rocznik Orjentalistyczny, III, 216—54). A dolgozat, sajnos, lengyelül van írva, fent adott címe az egy oldalas francia kivonaton látható. A szövegek, melyeket héber betűkkel és fonétikus átírással, lengyel fordítás kíséretében ad a szerző, a circumcisio és a házasság rítusaira vonatkoznak. RADLOFF trokii karaim

adatai, mint kiderül, egy képzelt, a valóságtól egészen távol álló átirást nyújtanak.

A trokii karaimok nyelvéről különben 1929-ben KOWALSKINAK önálló munkája is jelent meg „Karaimische Texte im Dialekt von Troki, eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-polnisch-deutschen Glossar versehen“ címen (Mémoires de la Commission Orientale de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres Nr. 11, w Krakowie, LXXIX + 311 l.; ismertette GIESE az Orientalistische Literaturzeitung 1930-iki kötetében [656—59] s én a KCsA. II. kötetében [452—54]).

A néhány nyelvsziget által képviselt karaim nyelvterület két részre oszlik, a keletire vagy krimire és a nyugatira vagy lengyelre (ennek egy töredéke Litvániában él). A nyugati karaimokról szóló legrégibb tudósítások a XV. századból valók. A hagyomány szerint a nyugati karaimok Krimből származnak s ez valószínű is. Nyelvük egy oly török nyelvjárást képvisel, melyet a mongol kor előtt Dél-Oroszországban beszéltek. (A krimi karaimok nyelve a krimi tatár nyelv hatása alatt erősen megváltozott.) A nyugati karaimnak két nyelvjárása van: északi (Poniewież, Troki, Wilna) és déli (Luck, Halicz).

Az északnyugati karaimban sajátos jelenségeket találunk, melyek idegen nyelvek hatása alatt keletkeztek. Szláv hatás alatt ez a török nyelvjárás kezdi a nemeket egymástól megkülönböztetni: *arystan-ka* 'nőstény oroszlán', *dost-ča* 'barátnő' stb. (XXXIII—XXXIV. l.). A mondattan héber és szláv hatás alatt török jellegét egészen elvesztette. (XXXVIII. l.) A birtokos jelző a birtokszó után áll: *atyjšy teńrínin* 'Isten áldása'. Héber befolyás alatt a mutató névmásból határozott névelő-féle fejlődött.

Érdekes a jelen idő egyes harmadik személyének végzete (XXXIV. l.). A *turur* 'áll' alakra megy vissza s a következő változatokban van képviselve: *baradyr*, *barady* és *barat*. Erről a fejlődésről GOMBOCZ ZOLTÁN írt az idetartozó csuvas végzet kapcsán a KCsA. I. kötetében (265. l.).

Még feltűnőbb a magánhangzóharmónia fejlődése. A palatális magánhangzók (némi kivétellel) veláris magánhangzókká váltak, de előbb palatalizálták a környező mássalhangzókat: *közümde* > *k'özümđa* 'szememben', *özän* > *öžän* 'folyó' (a szókezdő *ö* megmaradt); ilyen módon az eredeti magánhangzóharmóniából mássalhangzóharmónia lett.

Ami a nyugati karaimnak a török nyelvjárásokhoz való viszonyát illeti, KOWALSKI a következőket mondja (LXXI. l.): „Ha végigtekintünk a régi kipesaki nyelvjárásokon, azt látjuk, hogy az arab glosszáriumok kipesaki nyelve, a Codex Cumanicus kun nyelve és a lengyel örmények örmény-kipesaki nyelvjárása három, a nyugati karaimhoz egyre közelebb eső fokot képvisel. Azok közül a nyelvjárá-

sok közül, melyeket ma keletebbre beszélnek, nem annyira a krimi nyelvjáráások látszanak a nyugati karaimhoz legközelebb állani, hanem inkább a Kaukázus északnyugati lejtőjén beszélt török nyelvjáráások, főleg a karacsáj.”

GOTTHOLD WEIL, kinek 1917-ben megjelent oszmánli nyelvtana DENEY nyelvtana mellett a legjobb és legbővebb leírását adja az oszmánli nyelvtannak, újabban volgai tatár szövegeket adott ki. E munka címe: „Tatarische Texte, nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt von GOTTHOLD WEIL. Berlin u. Leipzig (Gruyter) 1930“; VI + 185. l. Gondos munka, pontos fonétikai átírással. A szövegek mint irodalmi termékek is becsesek és tanulságos jegyzetekkel vannak ellátva. E szövegek hanglemezei, mint a mű címéből is kitűnik, Berlinben vannak. Vannak köztük nyelvtani példákat tartalmazó lemezek is. (Alapos ismertetése KOWALSKITÓL: Deutsche Literaturzeitung, 1932, 4. füzet, 155 skk.; a régebbi irodalom ismertetésével).

Külön kellene tárgyalni, és pedig lehetőleg egy részletes, rendszeres, nagy áttekintés formájában a szovjetköztársaságok török nyelvű kiadványait. Nyelvtudományi szempontból ezek nem fognak arányban állani terjedelmükkel, de feltétlenül számba kellene venni őket s megvizsgálni, mennyiben használhatók a mi számunkra. Ez az irodalom már igen nagy, hozzám azonban alig jutott el valami. Megemlítem itt TOLSZTOJ Hadzsi Murat-jának kirgiz fordítását, mely 1924-ben, Moszkvában jelent meg. (Central'noe Vostočnoe i Zapadnoe Izdatel'stvo, Kirgizskaja szekcija; Központi Keleti és Nyugati Kiadóvállalat, Kirgiz Osztály.) Egy másik idetartozó kis munka: Özbek maqallari. (Özbek közmondások. Moszkva, 1926, Central'noe Izdatel'stvo Narodov SSSR.)

Ugyanez a kiadóvállalat (talán helyesebb volna — de az is félreérthető — kiadó hivatalt mondani) kiadott egy özbek nyelvtant is. Szerzője E. D. POLIVANOV, címe: „Kratkaja grammatika uzbekskogo jazyka“ (Taškent—Moszkva, 1926); az első füzet 80, a második 123 lap. MALOV szerint az első tudományos özbek nyelvtan. Néhány olvasmányt is tartalmaz.

1927-ben özbek—orosz szótár jelent meg Taskentben: „K. JUDACHIN, Uzbeksko-russkij slovar'“. Kis 8°, X + 816 + IV lap. A szótár arab írással adja az özbek anyagot, de a kiejtésre vonatkozólag is útbaigazít. Meglehetősen anyaga volna, de eddig kevés hasznát láttam.

Keletturkesztáni szöveget ad G. RAQUETTE „Täji bilä Zohra, eine osttürkische Variante der Sage von Tahir und Zohra“ (Lund—Leipzig, 1930; Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 26. Nr. 6. 128 l.) c. munkájában, melyet az Orientalistische Literaturzeitung 1933. kötetében (115—17) ismertettem.

RAQUETTE egy körülbelül 50 éves kézirat s ennek két újabb másolata alapján adja a szöveget, arab írással és fonétikus átírásban, német fordítással. Ezen kívül terjedelmes bevezetést is ad. A történet maga arab-perzsa eredetű, bár eddig csak török területen ismeretes. A törököknél számos változata él, ezeknek RAQUETTE három főtípusát különbözteti meg. Sajátságos, hogy nem említi azt az azerbajdzsáni változatot, melyet VÁMBÉRY az „Altosmanische Sprachstudien“ függelékeképpen közöl. Az átírásban RAQUETTET gyakran befolyásolja az írott alak vagy az iskolai kiejtés, a népi kiejtés gyakran csak zárójelben van közölve. Kisebb hiba többször fordul elő az átírásban, így pl. az 58–59. lapon: كوني = *kun*, دیدی = *äydä*, مونیك = *bunıy*, قاتونچه = *qatyončä*, اوزمیزكا = *ösimizgä*, a 23. sorban levő برديم szó az átírásban kimaradt. A fordítás nagyjában jó, de különösen a perzsa kifejezések fordításában RAQUETTE nem elég biztos. Pl.: 99. l.: پادشاه در غضب بولوب 'Der König wurde . . . zerreissend zornig'; a 'zerreissend' szónak itt nincs értelme, de ez nincs is a szövegben, mely egyszerűen így fordítandó: 'a király haragban (= haragos) lévén'; RAQUETTE a '-ban, -ben' jelentésű *där* praeposítiót összetéveszti a *däridän* 'széttépni' ige participiumával, mely szintén *där*-nek hangzik. 105. l.: غنچه كلدین 'Die Knospe er von der Blume riss, — welch Schicksal, welch widersinnige Handlung!'; helyesen: 'a bimbót a rózsától elválasztotta a kilenc szféra (= a sors) ellenkezése' azaz nem *nä fäläk* 'welch Schicksal', hanem *nüh fäläk* '9 szféra'. 111. l.: 'Weil ich getrennt wurde von meiner Zohra, — ward ich ein Vagabund und eine Wachtel'; ez a fordítás, melyben az 'eine Wachtel' egészen sajátosságosan hangzik, úgy jött létre, hogy a fordító összetévesztette a *sämän* 'Hab und Gut' szót a *sämän(ä)* 'Wachtel' szóval. Mindezek ellenére a munka használható.

1927-ben angol-keletturkesztáni szótára is jelent meg RAQUETTE-nek: „English-Turki Dictionary, based on the dialects of Kashgar and Yarkand“ (Lund—Leipzig; Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 23. Nr. 4., 139 l.)

1930-ban befejeződött a jakut nyelv PEKARSKIJ-féle nagy szótára, mely 1907-ben indult meg. Az első füzet címe: „Slovar' jakutskago jazyka, sostavlennyj E. K. PEKARSKIM (1882—1907 gg.) Pri blizajšem učastii prot. D. D. POPOVA i V. M. IONOVA. Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk. S.-Peterburg. 1907. [Trudy Jakutskoj Ekspedicii, snarjajzennoj na sredstva I. M. SIBIRJAKOVA (1894—1896 gg.) Tom III.

čast' I.]". (A jakut nyelv szótára, összeállította E. K. PEKARSKIJ (1882—1907). D. D. POPOV főpap és V. M. IO NOV szoros közreműködésével. A Császári Tudományos Akadémia kiadása. Szt.-Pétervár, 1907. Az I. M. SIBIRJAKOV költségén szervezett Jakut Expedíció (1894—1896) Munkálatai, III. kötet, I. rész.) A teljes szótár tizenhárom 4° füzetből áll, 3858 hasáb; az elején XIX oldal az előszót, a BÖHTLINGK átírási módjától való eltérések ismertetését, a források és segédeszközök, továbbá a rövidítések jegyzékét tartalmazza. A szótár végén a források és segédeszközök jegyzékének kiegészítése található, VIII lapon. Az utolsó füzet elé OL'DENBURG írt rövid előszót. A szótár csak orosz értelmezést ad.

Utolsónak hagyva a török nyelvek közül a csuvast, erre vonatkozólag is nagy terjedelmű anyag megjelenéséről kell beszámolni. Még 1923-ban megjelent AŠMARIN csuvas mondattanának második része: „Opyt issledovanija čuvašskogo sintaksisa, čast' vtoraja.“ (Simbirsk, 276 + IV l.; az első rész Kazánban 1903-ban jelent meg, 570 lapnyi terjedelemben.)

1928-ban újra megindult AŠMARIN nagy csuvas-latin-orosz szótára a „Thesaurus Linguae Tschuvaschorum“, melyből már 1910-ben és 1912-ben is megjelent egy-egy füzet (*a-abŕt*, 320 l.). E két füzet anyagát most újrasedték. Az új kiadás első kötetének címe: „*T'šŕvaš šmarŕzen kanŕgi*. Thesaurus Linguae Tschuvaschorum, Liber I. Casani, MCCCCXXVIII. Slovar' čuvašskogo jazyka. Vypusk I. *A — Arĝŕ-vŕš*. Izdanie Narodnogo Komissariata po Prosveščeniju Čuvašskoj Avtonomnoj Sovetskoj Socialističeskoj Respubliki. Kazan', 1928.“ (8°, 335 l.) 1930-ig megjelent 5 kötet: II. (1929), 230 + néhány l.; III. (1929, ez és a következők már nem Kazánban, hanem Čeboksary-ban jelentek meg, latin értelmezés nélkül), 364 l.; IV. (1929), 352 l.; V. (1930), 420 l. A IV. kötet 156. lapjáig közli a szótár a magánhangzón kezdődő szokat; ezután jön a *j*-betű, mely tart az V. kötet 154. lapjáig, következik a *v* betű, mely az V. kötetben végződik a *vžž* szóval. A szótár tulajdonneveket is közöl.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

1310: -foluuan: -falván. A zalavári konventnek egy 1310-ben kiadott birtokátruházó iratában olvassuk: „... dimidietatem possessionis *Seelche* [1.] vocate . . . nunc autem omnino vacuum et desolatam, cum parte sessionum quinque villarum, quarum una est *iuxta fluvium Scelche* [2.], secunda *iuxta fluvium Monoros iuxta fluvium Zala* a parte aquilonis [3.], tertia autem loco fori *Scelche-Wasarhely* dicta [4.], quarta vero *Pachuth* vocata [5.] et quinta *Budafoluuan* vocata [6.].“ (ZalaOkl. I, 133.) Magyarul: „*Seelche* birtoknak a felét . . . most pedig teljesen ürest és elpusztultat, bizonyos részével öt faluban levő telepeknek, amelyek közül az egyik a *Scelche folyó mellett* van, a második a *Monoros folyó mellett* a Zala folyó mellett az északi parton, a harmadik pedig a *vásárhelyléről (?) Scelche-Wasarhely-nek* mondottban, a negyedik meg a *Pachuth-nak* nevezettben és az ötödik a *Budafoluuan* nevezetben.“ — A felsorolt helyek közül az [1.]: *Seelche*, illetőleg helyesen talán *Scelche* megfelel a Zalalövőtől északnyugat felé eső mai vas megyei *Szőce* helységnek, amelyre több XV. századi adat idézhető (CsÁNKI II, 801). A [2.] az ettől a *Szőce* helységtől dél felé a Zala folyóba tartó *Szőce* patak (katonai térkép 1:75.000). A [3.] a *Szőce* helységtől nyugatra eső mai vas megyei *Magyarósd* helység tájáról a Zala felé haladó mai „szentjakabi patak“ (kat. tkp.) beömlése környékén fekketett. A [4.] a *Szőce* befolyása táján a Zala déli partján a mai Pacsa pusztá mellett nyugatra lehetett; megfelel neki 1265: „terra populorum uille *Zelche*“ (HazOkm. VI, 132; vö. CsÁNKI III, 103 és 53 az első *Fe[ve]nyes föld[e]* alatt). Az [5.] a mai *Pácod* helység a Zala déli partján Zalalövőtől nyugat felé Vas megyében (CsÁNKI II, 782). A [6.] a Zalalövőtől északkelet felé a Zala északi partjára eső mai *Budafa*, amely 1454-ben és 1463-ban mint *Budafalwa* tűnik fel (DI. 14876. [JAKUBOVICH E. adata] és CsÁNKI III, 40). Volt Zala megyében Nagykanizsától északra még egy *Budafalwa*: 1478, 1513: *Buda-* vagy *Budafalwa* (CsÁNKI III, 40).

Az 1310-es oklevélbeli *Budafoluuan* alak végén az *n* bizonyára a magyar *-n* helyhatározó rag, amely úgy került oda, hogy az oklevélíró a latin fogalmazás menetéből pillanatnyilag kikökenve magyar helyhatározói formát használt. E szerint a *falva* szó egyes 3. személyű birtokos személyragos alakjának volt *foluva* változata.

PAIS DEZSŐ.

Keaffatuc. A Halotti Beszédnek *Es keaffatuc uromchuz charmul.* *Kirl.* mondatában a *keaffatuc* szót általában *kéátsátuk*-nak az *kiáltsátok*-nak olvassák, így legutóbb SZINNYEI is: „És kéátsátuk Uromkχuz χármul: Kyrie eleison!” (MNY. XXII, 170.)

Kétségtelen, hogy a magyar nyelvben az idéző főmondat igei állítmánya ma rendszerint tárgyas ragozása: Rebi néni *mondja*: Kár! (Arany, Vörös Rébék.) Félre innen, rongyos, — *mondják*, ha meglátnak. (Toldi IX.) Hála Isten, — *mondám* — megvagyok biz ott még. (Az obsitos II.) Maradok, — *mondá* — ne gyanítsa leső szem. (Vör., Széplak.) Egy halállal — *mondák* — tartozunk mindnyájan. (TSz. XII, 80.) Makrin *kiáltja*: Tölts belé! (Keveháza.) Az angyalát, — *kiáltám* — uram, nem addig a'! (Az obsitos I.) Úgyis kipusztultak a céhesek! — *kiáltád*. (Vojtina lev. I.) *Kiáltozza* Csóri: Megálljatok, hó, hó! (ARANY, NC. III.) Sokáig éljen! — *zúgták* a fiúk. (Salgó.) Itt maradsz, — *mennydörgé* — te itt fogsz maradni! (MO. IV.). S rájuk *bögi*: Kimenj! (PÉTERFI, HK. IV.)

Épen ilyen megszokott azonban az alanyi ragozása igealak is: *Mondok*, egy kis papramorgót nem parancsol, édes úr? (Vör., CsT. IV.) Már, *mondok*, csak megtekintem. (PÉT., Hires szépség.) De bajtárs, az idő *mondok*, drága. (MO. IV.) *Mond* néki Dorotty: Lelkem újonnan él. (Csok., Dor. III.) Ámbár — *mond* ez — udvaromnál van egy apród. (Szibinyáni Jank.) Pártolj közönség, és majd haladunk — *mond* a színész. (PÉT., Levél egy színész barátomhoz.) Toldi pedig *monda*: Ne sirjon kegyelmed. (Toldi VII.) Ha eszel, — *mondának* — igyál is! (Vör., Eger III.) Nos, hát János vitéz, lyányom megmentője, — *beszélt* a király — ez legyen tettered bére. (János vitéz XV.) S álnok szolgája *süg*: Uram, a sírásó ten nőd vala. (TOMPA, Bosnyák Zsófia.) *Kiáltak*: Hozzatok, hejh, egy inséges valakit! (ADY, Ülök az asztaltrónon.) Én dús vagyok! — *kiált* a másik. (AR., Hídvatás.) Uram király, — *kiáltnak* — pogány dolgot mívelsz! (GARAI, Mátyás király Gömörben.) Az angyalát! — *kiálték*, s megcsipem őt nyakon. (Az obsitos I.) Fegyverre, — *kiálta* a vezér — fegyverre! (PÉT., Széchy Mária.) De, — *kiáltott* János — ezt magam döngetem! (János vitéz XXI.) S *elkiáltánk*: Vive la République! (PÉT., Béranger legújabb dala.) S egy szóval *kiáltnánk*: Most már előre bátran! (ENDRÖDI, Hajósok dala.) Mester uram! — *kurjanta* vitéz Csepü Palkó. (PÉT., HK. III.) Sujts! — *ordít* a veszett király. (PÉT., Kont és társai.) Akasztófára! — *dörg* a német császár. (PÉT., Lehel.) *Felelt* a nagy király: Ne légy olyan gyermek! (Toldi XII.) És rá *felelne* másik rim: bevárják. (Vojtina lev. I.) Választok, bátya, — *viszonz* a fejedelem bátran. (Vör., András és Béla.) S *dörmöge* mély hangon: Haza fogunk menni! (BH. XII.) Hm — *köhinte* néha. (TE. II.)

Mai bibliafordításaink is (a régi nyelvhasználat emlékeként) tele vannak efféle kifejezésekkel: *Monda* Péter. *Mondának* a farizeusok. *Felele* Jézus. *Felelének* a tanítványok.

Kódexeinkben is hol tárgyas, hol alanyi ragozással találkozunk. *A) Auag mikeppen mondod te atadfiának. Atamfia engedded vessem ki a' kalazt te zemedből.* (MünchK. 25.) *Mert mongya vr iften ky engemet gyczer gyczerem ewtet.* (JókK. 36.) *Mert mykoron mondom uala ky vagy te enyštenem.* (U. o. 46.) *Es egyk mafyknak mondyauala en nagyob alamyfnatt lewltem hogy ne te.* (U. o. 83.) *Es te frater leo mongyad: byzon hogy melfeges pocolt erdemlettel.* (U. o. 32.) *banatos zokual ky kayaltyauala: zent ferencz addyad meg ennekiem en fyamot.* (U. o. 162.) *B) es en nec mond oc men es elmegeen.* (MünchK. 27.) *es az kapputarto yew haraguuan: smond kyk uattok ty: es mondonk my vagyok ketten.* (JókK. 30.) *kie mondot oc Minē mō őrőffegőncbē vőtőc magonknac zaruakat.* (BécsiK. 225.) *Sokan mondnac ennekiem a' napon Vram nemde te nevedbe prophetaltonc e.* (MünchK. 26.) *en Reaya thekyntheke es mondek En nemes wram.* (HrsK. 107.) *az kereztfan mondal zomyuhozom.* (GömK. 111.) *es mondot Halgaffac fiomnac varofi.* (BécsiK. 106.) *Azt az polgarok meg ertuen mondnakuala neky Attyamfya ferencz a kapukewl ne menyé.* (JókK. 147.) *es mōdanac őnēki Megtartottad te lelkedet.* (BécsiK. 37.) *es mondottnak ielen vagonc* (U. o. 105.) *De mikoron mondand neked: te karhoztal Tehat te batron felely.* (JókK. 52.) *es mondandotoc e hegneke men el innen es el megen.* (MünchK. 46.) *ha mondandnac tū nektec im a' kiellenben vajon...* (U. o. 59.) *es mong őnēkie Ezt monga sērēgeknēk vra es fordollatoc en hoziam.* (BécsiK. 293—4.) *es mongon őnēki Mirē tőtőd.* (U. o. 140.) *uť hoť mondananc, honnan en nec mend ez bölčefegec.* (MünchK. 40.) *Es hogy acellaba mentuolna es mondot uolna Domine labia mea aperies...* (JókK. 42.) *es felelec es mondek az angalnac ki zoluala en bēnnem En vram mic ezec.* (BécsiK. 301.) *fēlēlenēc Aman al a pituarban.* (U. o. 61.) *megyf legottan az yaroknak kayaltu ala O frater leo kerem azokott kyk...* (JókK. 29.) *ē uōltōc en napimban a felfegeshez Bekefegesc legētec flaim.* (BécsiK. 107.) *kewnuezesekuel ewuewltu ala En vagyok ki beivnt tewk.* (JókK. 158.)

Azokban a finnugor nyelvekben, melyek megkülönböztetik az alanyi és tárgyas ragozást, amennyire megfigyelhettem, ilyen esetekben csak az alanyi ragozás járatos. Előfordul ugyan tárgyas alak is, de ez nem az idézett mellékmondatra, hanem az idéző főmondat tárgyára, személyre vonatkozik, tehát pl. „szólítja (őt)“, „kérdezi (őket)“. Százával idézhethetném most az adatokat a finnugorságból, de óvatosaknak kell lennünk, mert azt mondhatnók, hogy hátha pl. az osztj. *layōl*, vog. *lāwi*, md. *merä* pontosan nem is 'mond', hanem 'szól' jelentésű, s akkor a magyar nyelvben sem lehet tárgyas ragozást használni. Szövegközlőink a magyar fordításokban hol a *szól*, hol a *mond* igét használják ugyanannál a rokonnnyelvi szónál, de ez csak stílusbeli változatosság: nem akarták örökösen csak a *szól* vagy a csak a *mond* igét

használni. Mindenesetre felsorolok néhány példát, s jellemzőképen főleg a 'mond, szól' jelentésű igéknél olyanokat, melyekben a fordítók a magyar *mond* igét használják.

Osztják (PÁPAY J., Északi-osztják nyelvmutatványok. Fgr. Fü. 15.): *ny, la u ò l, xèrjè yòlax xuj òsən!* 'Te — mond — valóban derék ember vagy!' (3.) *sitəlna la y lə t: naxrəm uyəllə pidas.* 'Aztán mondanak: A gyermek megnémult' (22.) *tamotta la y sən: mə jəlfələləm.* 'Akkor mondtál: Én feltámadok.' (5.) *sidi la y à: xandi ny.* 'Úgy mondj: Osztják nő.' (91.) *imi jà stal: ənəndi xoi òsən.* 'Az asszony mond: Növekedő férfi vagy.' (8.) *imi n v m ə s l: tərəm manəm mosa si pərdəs.* 'Az asszony gondol: Az Isten nekem ím valamit rendelt'. (7.) *pədar'lat: imi-xilə joxtəs.* 'Beszélnek: Az Asszony-unokája érkezett meg.' (19.) *loy θ y ə l: sɿ xvl'su!* 'Ő üvölt: Végünk van! (26.) *oxsar ə h ə s l: „xodi, xətna nəyxo ol?* 'A róka kérd: Hát a házban ember van?' (102.)

Vogul (MUNKÁCSI, Vog. Népk. Gyűjt. I-IV.): *ti mat kulñ jə təl!* — *lā wi — kul qnsi.* 'Ez bizonyára valami ördögi folyó! — mond — ördöge van.' (I, 5.) *tox ul lā w ə n! tox lā w ə n: Tari-pəs-ñi-mälə-sqə qəsət, porsət ureu.* 'Ne úgy mondjatok! Úgy mondjatok: T.-p.-ñ.-s. juhait, disznait őrizzük.' (I. 8.) *tin lattiji: „Vuot-Pop'-anšuxmə nuk kinsilux, ləp-lixw.* 'Ők (ketten) mondanak: A Szélistenke-öregtet fölkeresni és lelőni kell.' (IV, 311.) *kerstəsənanu! — loqtat.* 'Meg-erősítettük! — mondanak.' (IV, 374.) *il-tärtən əmənmi! — lā nt uxšəl-khum.* 'Bocsáss el engemet! — mond a rézember.' (IV, 345.) *älə at loyit jogmux — q milti.* 'Tiltja, hogy közel menjenek hozzá — mond. (IV, 417.) *təu s ə r k i t i: pər khultəm jəmés jəyātən pər-tari vaxri.* 'Ő fecseg: Hátrahagyott jó atyjához kapaszkodik visszafelé.' (IV, 117.) *mirə-xəpəl kitapəs: tamle saw mir manəri' atxətsən?* 'Népetől kérdezett: Ily sok nép, miért gyűltetek egybe?' (I, 74.) *r ə ñ x ə s: Sorni-Kworəs jəyēm...* 'Kiáltott: Arany-Kworesz atyám'... (II, 22.) *n q m s i: nğrəm sunsuñkwé əri.* 'Gondol: nézнем kell Urálhegyemet.' (IV, 80.)

Mordvin (Paas. = H. PAASONEN, Mordwinische Chrestomathie; Kl. = KLEMM ANTAL, Mordvin szövegek. Pel. = DR. ROBERT PELISSIER, Mokšamordvinische Texte): *Kijä mērä: a-pravda, a mon mēran: alkijš.* 'Ki mond: nem igaz, de én mondok: igaz. (KL. 14.) *letsin, pultəin! mēri son.* 'Lelőttem, elégettem: mond ő. (PAAS. 9.) *a sijn mērit: minänük' əz mēr tšorat.* 'És ők felelnek (tkp. mondanak): Fiaid nem mondott nekünk. (KL. 35.) *mērebel bu: tetakaj, kadimək moñ.* 'Mondana: Atyuskám, hagyj békét nekem.' (PAAS. 12.) *ā-lac mār gi: ā-dā ku-du.* 'Apja mond: Jer haza. (PEL. 9.) *a-läti korx'tas: čer-koul' e-sz vorxt.* 'Apjának mondott: A templomban tolvajok vannak.' (PEL. 11.) *i joftas: kudazorom, mēzēñ dīva tozo*

tejevs? 'És elbeszélte: Gazdám, mi az ördög történt itt?' (PAAS. 3.)
me rak'it kardasne? kevésni közéjkazo. 'Mit nevettél az udvaron? kér-
 dez a felesége. (PAAS. 12.) *otvetšajaš azorozo rabotnik'instę: kildik'*
ajgorošt sokamo! 'Felelt gazdája munkásának: Fogd be a csödört
 szántani.' (PAAS. 11.) *iva dišt: Maša!* 'Kiáltanak: Maša! (PEL. 11.)
vaniz täjiz i dumit: lomaň väšä, davaj' al'tatana! 'Megnéztek és
 gondolnak: Embert kíván, nosza, ígérjünk!' (KL. 18.) *duminiik:*
jumaš ovšü. 'Gondoltunk: egészen elveszett.' (KL. 14.)

Ez adatok alapján a magyar nyelvben az idéző főmondatnak alanyi ragozású szerkesztését eredetibbnek kell tartanunk a tárgyas ragozású szerkesztésnél. S minthogy a finnugor alapnyelv eddigi tudásunk szerint nem ismerte a tárgyas igeragozást, azt gondolhatnók, hogy a magyar, osztják, vogul és mordvin szerkesztés az alapnyelvből reánk maradt örökség. De nem egészen úgy áll a dolog.

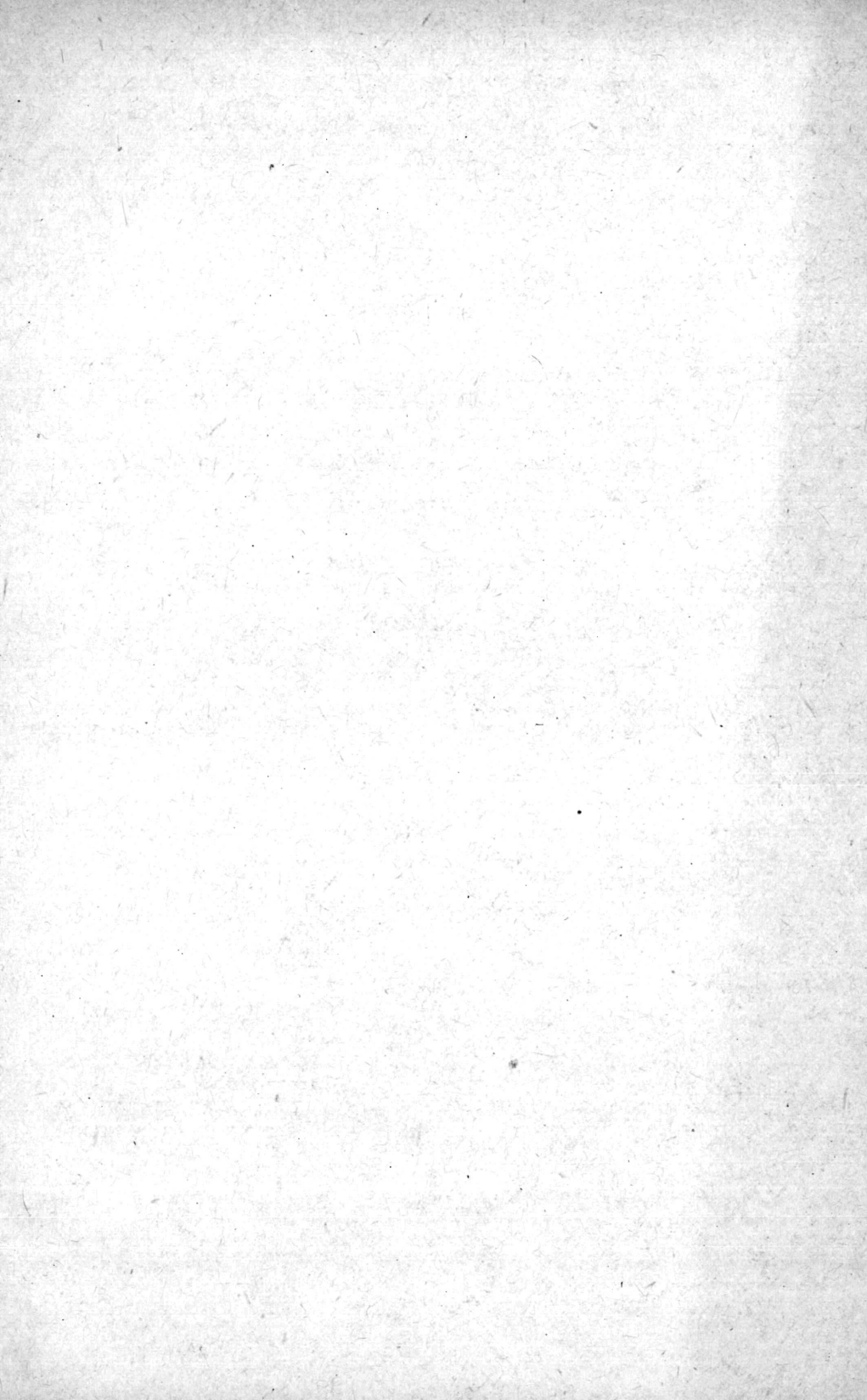
Mint minden primitív ember, az ősfinnugorok is eleinte csak egyszerű mondatokban beszéltek. A később alakult összetett mondatok is eleinte csak mellérendelt viszonyban voltak egymással. Legkésőbbi keltekezésűek az alárendelő szerkesztések, s ezek ma is gyakran kötőszó nélkül valók, pl. *Maj mellássa ketők, essö lëssz.* (A kérdés irodalmát és finnugor szempontból való vizsgálatát l. N. SEBESTYÉN IRÉN, A finnugor alárendelés kérdéséhez. MNY. XXIII, 348—53.)

Kétségtelen, hogy a primitív ember is ismerte és ismeri, sőt használta és használja a más szavainak szórul-szóra való elmondását, sőt eleinte egész biztosan csak ezt használta az „oratio obliqua” helyett. De az idézetet bevezető mondat (ma: idéző főmondat) és az idézet (ma: idézett mellékmondat) nem voltak sem alárendelt, sem mellérendelt viszonyban egymással, hanem egymástól független egyszerű mondatok voltak. A mai kettőspont helyébe tehát az ősi nyelvallapot szerint mondatbefejező pont jár, pl. *Toldi pedig monda.* „*Ne sírjon kegyelmed.*” Vagy a finnugor példák magyar fordításaiból: *Aztán mondanak.* „*A gyermek megnémult.*” Az idéző és idézett mondatoknak eredetileg egymástól való függetlenségük az oka annak is, hogy az idéző mondatot tetszés szerint tehetjük az idézett mondat elé, után vagy kellős közepébe is. (*Toldi pedig monda:* „*Ne sírjon kegyelmed.*” *Pártolj közönség, és majd haladunk,* — *mond a színész.* *Nos hát, János vitéz, lányom megmentője,* — *beszellt a király* — *ez legyen tetted bére.* Ugyanigy a finnugor példákban is.) Az idéző mondatnak nemcsak ebben a négy finnugor nyelvben, hanem a legkülönbözőbb, merőben idegen nyelvekben is tetszés szerint jelölhetjük ki a helyét, s ez kétségtelenül bizonyítja, hogy az idéző és idézett mondatok valaha egymástól függetlenek voltak. Az osztjákban, vogulban és mordvinban tehát a mondatok eredeti függetlenségének maradványaként megmaradt az idéző főmondat alanyi igeragozású szerkesztése, s így volt, sőt rész-

ben ma is így van a magyar nyelvben is. Ebből következik, hogy a magyar tárgyas ragozású szerkesztés másodlagos, s akkor keletkezett, mikor nyelvünk fejlődésével a két mondat már oly szoros kapcsolatba került egymással, hogy az idézett mondat az idéző főmondatnak tárgyi mellékmondata lett, s ezt az idéző mondat igei állítmányának tárgyas ragozásával kellett kifejezni. (*Rebi nēni mondja: kār!*) De hogy milyen sokáig érezték függetlennek a két mondatot, abból láthatjuk, hogy régi nyelvünkben igazi, mai értelemben vett *hogy*-os mellékmondatok főmondatai is előfordulnak alanyi ige-ragozású szerkezettel: *Es neked yftentewl mon donk hogy valaky ez aytatoffagot ...* (JókK. 134.) *monduala nekyk hogy ne mennenek alamyznaert.* (U. o. 81.) *Ha istennek fia vag, monǵ, hoǵ e kōuec leǵenec keñerecke.* (MünchK. 19.) *ewtet hyuonak feleluala hogy ...* (JókK. 60.) *hyǵ meg ennekem hoǵ ...* (DebrK. 435.) Vö. a mai nyelvben is: *Pali irt, hogy csak szombaton jöhet. Sürgönyzők neki, hogy rögtön jöjjön. Telefonálj neki, hogy jöjjön már!* Ez lesz az oka *parancsol* igénk ma már szokatlan alanyi ragozásának is: *paranczolok neked zent engedelmeffegnekmyatta hogy ...* (JókK. 11.) *Parancholok te neked ... hogy ...* (Szent Krisztina élete 34.) *ki es parančolt onekik hog ki mēnenec onnan.* (BécsiK. 17.) *parāčoltvala Daniël o gērmekinēc hog hamut hoznanac.* (U. o. 174.) *parančol nekem, hoǵ iuthaffac te hoziad.* (MünchK. 41.)

Visszatérek a Halotti Beszéd *Es keaffatuc uromchuz charmul. Kirl.* mondatára. Minthogy itt is idéző és idézett mondatl van dolgunk, minthogy, amint láttuk, a tárgyas ragozású szerkesztés csak másodlagos alakulású, s minthogy végül a *kiált* ige is és vele rokonértelmű igéink is az idéző mondatban igen gyakran alanyi ragozásúak (a példákat l. fentebb), úgy gondolom, hogy a *keaffatuc* szót nem *kéátsátuk*-nak azaz *kiáltsátok*-nak, hanem *kéátsátuk*-nak azaz *kiáltsatok*-nak kell olvasnunk. Ma sem ütköznénk meg ezen a szerkesztésen: *És kiáltsatok Urunkhoz háromszor: „Kyrie eleison!”*

JUHÁSZ JENŐ.

M. kir. udv. könyvnyomda
HORNÝÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca 14.

91.870